GESCHIEDENIS DER NEDERLANDSCHE BOUWKUNST

2 vols £17 9
(2) 35

HANDBOEK TOT DE
GESCHIEDENIS DER NEDERLANDSCHE BOUWKUNST

HANDBOEK
TOT DE
GESCHIEDENIS DER NEDERLANDSCHE BOUWKUNST

DOOR

F. A. J. VERMEULEN
HOOFDCOMMIES RIJKSBUREAU VOOR DE MONUMENTENZORG
TE 'S-GRAVENHAGE

EERSTE DEEL

VOORGESCHIEDENIS EN MIDDELEEUWEN

TEKST

MET 206 AFBEELDINGEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1928

INHOUD

	Blz.
INLEIDING	1
BRONNEN EN LITERATUUR	21
DE VOORGESCHIEDENIS	29
§ 1. Tijdperk der hunebedden en grafheuvels	29
§ 2. Het Romeinsche tijdperk	43
GRONDSLAGEN DER CHRISTELIJKE BOUWKUNST	62
§ 1. De oudste kerkgebouwen	62
§ 2. De basiliek	66
DE KERKELIJKE BOUWKUNST DER MIDDELEEUWEN	85
§ 1. Het voor-romaansche tijdvak	85
§ 2. De vroege romaansche periode	106
§ 3. Stroomingen in de romaansche bouwkunst	136
§ 4. De romaansche bouwstelsels in Nederland	171
§ 5. Het gothische stelsel	341
§ 6. De Nederlandsche gothiek	376
DE MILITAIRE BOUWKUNST DER MIDDELEEUWEN	448
§ 1. Voor- en vroeg-middeleeuwsche burchten	448
§ 2. Middeleeuwsche krijgskunst	451
§ 3. Overzicht der monumenten	456
§ 4. Vesting- en stedebouw	461
DE BURGERLIJKE BOUWKUNST DER MIDDELEEUWEN	469
§ 1. Raadhuizen en hallen	469
§ 2. Gestichten van liefdadigheid	472
§ 3. Woonhuizen	473
REGISTER VAN PLAATSNAMEN	489
„ „ PERSOONSNAMEN	504
„ „ ZAAKNAMEN	513

VOORBERICHT

Toen de heer Nijhoff mij in 1921 vroeg voor zijne serie handboeken er een samen te stellen, dat de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst zou behandelen, kreeg ik de gelegenheid eene gedachte te verwezenlijken, waarmee ik reeds lang omging.

Wel was ik er van overtuigd, dat het schrijven van de geschiedenis onzer bouwkunst voorloopig nog onmogelijk was, zoolang aan het wetenschappelijk kunsthistorisch voor-onderzoek nog zoo weinig was gedaan; zoolang, zelfs van onze voornaamste oude bouwwerken, nog bijna geen enkele monographie verscheen, die van werkelijk wetenschappelijke, architectuur-historische waarde mocht heeten. Maar juist hierdoor had ik, in mijn werkkring bij het Rijksbureau voor de monumentenzorg ondervonden, welk eene behoefte er bestond aan een werk, dat althans een behoorlijk en betrouwbaar systematisch geordend overzicht van onze monumenten, van hun historischen samenhang en van de betrokken literatuur zou geven.

Eenmaal aan het schrijven, bleek mij echter, hoe veel en veel ernstiger het tekort aan voorbereidende geschriften en wetenschappelijke vakliteratuur was, dan ik tevoren nog had vermoed. Inderdaad is onze Nederlandsche kunsthistorische wetenschap hier, vergeleken bij het buitenland, op beschamende wijze tekort geschoten. Vooral wat onze middeleeuwsche bouwkunst betrof viel nog letterlijk alles, van den grond af te doen; niet alleen de studie der monumenten ter plaatse, maar zelfs archivalisch onderzoek en kritische bronnenstudie tot in alle bijzonderheden, bleken telkens weer noodzakelijk. Veel van wat bij overlevering heette vast te staan, kwam aldus te vallen, maar veel ook moest onzekerheid blijven. Meest moest ik mij bepalen tot een overzicht, tot een vingerwijzing, die mogelijk latere onderzoekers verder kan brengen.

Zoo meende ik hier dan ook niet de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst te schrijven. Slechts bedoelde ik saam te vatten, datgene wat wij thans weten van onze bouwkunst en van hare monumenten;

eene duidelijke omlijning van het bekende, opdat het onbekende zich te scherper moge afteekenen.

Nu dan het eerste — en zwaarste! — deel van dit werk voltooid ligt, besef ik zelf maar al te goed, wat er aan ontbreekt: hoeveel scherper verschillende conclusies te formuleeren, hoeveel grondiger menig bouwwerk, menige ontwikkelingsgang te onderzoeken ware.

Tegelijk echter heeft mij de verrassend welwillende ontvangst van mijn werk, vooral ook van de zijde onzer vooraanstaande moderne architecten, bewezen, dat ik mij althans in den opzet en in de wijze waarop ik de stof meende te moeten behandelen, niet heb vergist. Hierin zal ik aansporing en steun vinden het overblijvende deel met bekwamen spoed te voltooien.

Degenen, die mij met hulp en inlichtingen verplichtten, heb ik in den loop van het werk steeds vermeld. Dank ben ik voorts verschuldigd aan den Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, Dr. J. Kalf, voor de onbekrompen wijze, waarop hij het benoodigde materiaal, en vooral de rijke verzameling foto's, ter beschikking stelde. De registers werden samengesteld door mijn vrouw, Dr. W. A. Vermeulen—Kosten.

F. V.

's Gravenhage, Januari 1928.

INLEIDING

Das Musikalische, das Rhythmische ist der wesentliche Moment künstlerischer Gestal tung. PETER BEHRENS.

Wie in dit land over Bouwkunst spreekt, voelt zich, waar het gaat om de algemeene belangstelling, altijd min of meer een roepende in de woestijn; en nog steeds geldt de uitspraak van Dehio, dat Holland voor de meesten eerst en vooral het land is van de groote schilders der zeventiende eeuw. Zeer zeker valt een bepaalde picturale praedispositie bij ons volk niet te ontkennen, maar hiertegenover raakte de waardeering voor de overige beeldende kunsten toch wel wat al te zeer in 't gedrang. Vooral de bouwkunst wordt door de meesten slechts beschouwd als een nuchter, zakelijk bedrijf voor enkele technisch geschoolde vaklieden. Telkens en telkens weer stuit men dan ook bij het publiek der leeken — en niet bij „leeken" alleen! — op een volslagen gebrek aan begrip, een bijna ontmoedigend gebrek aan waardeering der bouwkunst.

Volkomen terecht zegt Dr. Martin Wackernagel, in zijn onlangs verschenen werk over de bouwkunst in de Germaansche landen, dat er altijd maar betrekkelijk weinigen zijn, ook onder de kunstgeleerden van professie, voor wie de voortbrengselen der bouwkunst meer beteekenen, dan enkel naar den vorm belangwekkende documenten der stijlgeschiedenis, meer dan, in het beste geval, smaakvolle, dan wel oorspronkelijke, handige en decoratief imposante oplossingen van een op zichzelf geestloos, materieel vraagstuk. En nog minder zijn er, die in staat blijken zulke werken op te vatten en te genieten, als de zichtbaar zielvolle uitingen eener scheppende persoonlijkheid [1]).

Zoo heeft zich dan — vooral in ons land — de hedendaagsche

[1]) Handbuch der Kunstwissenschaft. Die Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts. II, Baukunst in den Germanischen Ländern von Dr. Martin Wackernagel. Berlin—Neubabelsberg. z.j. blz. 19.

kunstzinnigheid voornamelijk, en vrijwel uitsluitend, gericht tot schilderkunst en muziek. Maar het wil mij toch een ietwat eenzijdige kunstzinnigheid lijken, die wel hare geestdriftige bewondering betuigt voor een schilderij van Rembrandt, Hals, of Vermeer, maar ter andere zijde onbewogen toeziet, dat men een kunstwerk als, laten we zeggen een middeleeuwsch kerkgebouw, of een schepping van Hendrik de Keyser, klakkeloos ontreddert of vernielt. En er valt toch wel iets aan te merken op een schoonheidsliefde, die in aanbidding opgaat naar een oratorium van Bach, een symfonie van Beethoven of Mahler, maar zonder een woord of gebaar van verzet verdraagt, dat men de steenen symfonie van een volschoon stadsbeeld, ruw en redeloos uiteenrukt.

De grond van deze onverschilligheid, van deze weinige waardeering is altijd en overal weer: het gemis aan helder begrip omtrent het wezen der Bouwkunst.

Zal hierin verbetering komen, dan dienen zoowel kunstenaars als leeken allereerst tot het besef gebracht, dat de Bouwkunst ook waarlijk geheel en volkomen eene Kunst is, dat wil zeggen Schoonheidsopenbaring, zoo zeker en zoo goed als schilderkunst, beeldhouwkunst, muziek, literaire kunst en tooneel. Viollet-le-Duc, de begaafde architect en archeoloog wijst hierop in het eerste zijner nog altijd lezenswaarde „Entretiens": „De architectuur is met de muziek, een der kunstvormen, waarin het scheppend vermogen van den mensch zich met de meeste onafhankelijkheid openbaart" [1]). En een zoo waarachtig, wereldgroot kunstenaar als de beeldhouwer Rodin, zegt het ons in een zijner prachtige, pétillante zinnen: „de architectuur is zoowel de meest geestelijke als de meest stoffelijke van alle kunsten; degene, die met de meeste beslistheid alle menschelijke bekwaamheid vordert; in geen andere kunst werken verbeelding en verstand zoo volkomen samen". . [2])

Om op den weg tot dit inzicht te voeren, heb ik het als noodzakelijk gevoeld, een boek, dat bedoelt een beeld te geven van den ontwikkelingsgang, en tevens van de karakteristieke schoonheid der Nederlandsche architectuur, in te leiden met een beschouwing over *het wezen der Bouwkunst*.

Het bouwen, als geestesarbeid, als denkverrichting genomen, beoogt in het algemeen het ontwerpen van een omsloten, over-

---

[1]) Viollet-le-Duc, Entretiens sur l'architecture, Paris, 1863, T. I, p. 28.
[2]) Rodin, Les cathédrales de France. Paris. 1921, p. 4.

dekte verblijfplaats. In dit eenvoudige, practische streven vinden we het gemeenschappelijk-eigene van alle architectuur, tot welke landen, tijden of stijlen zij ook moge behooren. „Er moet in de bouwkunst toch een grondvorm bestaan — aldus Gustav Ebe in zijne „Ruimteleer" — die in al de tallooze ontwikkelingsvormen te herkennen is, en uit welks aanwezigheid wij begrijpen, dat wij werkelijk met een architectonische schepping te doen hebben. Deze oervorm der bouwkunst is de omsloten ruimte, de cel" [1]).

De bouwende gedachte werkt altijd in drie richtingen: lengte, breedte en hoogte (diepte); zij is dus een ruimtebepalende gegedachte. Van deze gedachte is het daadwerkelijk bouwen de verstoffelijking.

Bouwen is dus: ruimte bepalen. Bouwkunst is ruimtekunst [2]).

Deze definitie is, zooals Berlage indertijd heeft opgemerkt, modern in zooverre, dat, ofschoon het doel van het bouwen en daarmee de idee wel altijd eenzelfde geweest is, eerst de nieuwere wijsbegeerte, de hedendaagsche aesthetiek tot deze verklaring kwam [3]).

Zoomin de oude wijsbegeerte als de latere achttiend' en negentiend' eeuwsche wetenschappelijke aesthetiek, vermochten in 't algemeen tot een juiste waardeering der architectuur als kunst te komen. Wanneer we de uiteenzettingen van philosophen en kunstgeleerden over bouwkunst aandachtig volgen en vergelijken, krijgen we den indruk, dat ze er in den grond van de zaak wat mee verlegen zaten, dat ze met het bouwen als beeldende kunst eigenlijk geen weg wisten [4]). Zoo was het reeds, toen een Aristoteles, in de vierde eeuw vóór Christus, de bouwkunst uit de rij der ware kunsten bande, omdat zij, hetzij bij religieuze, hetzij bij profane werken, toch altijd slechts een practisch doel beoogt. En zoo zien we het nog in de negentiende eeuw, wanneer een scherpzinnig denker als Schopenhauer de bouwkunst, geheel naar den gedachtengang van den Griekschen wijsgeer, de minste, „de meest

[1]) Gustav Ebe, Raumlehre, 1900, Bd. I, S. 1.

[2]) Voor zoover ik weet, is in ons land dit inzicht voor 't eerst uitgesproken door Jan Kalf in zijn essai „Over Bouwkunst", verschenen in *De Katholiek* van 1901 (dl. CXX), en later opgenomen in zijn bundel „Van oude en nieuwe kunst", Amsterdam 1908, blz. 97—142.

[3]) H. P. Berlage, Beschouwingen over bouwkunst, Rotterdam, 1911, blz. 106. Vgl. H. P. Berlage, Over de waarschijnlijke ontwikkeling der architectuur. Delft, 1905, blz. 36.

[4]) Een uitvoerig historisch-kritisch overzicht der voornaamste aesthetische stelsels, sinds het eind der 18e eeuw, geeft Herman Sörgel: Einführung in die Architektur-Aesthetik, München, 1918.

beperkte en de zwakste van alle kunsten" noemt [1]); of wanneer John Ruskin als een evangelische waarheid leeraart, dat er slechts twee „schoone kunsten" zijn: beeldhouw- en schilderkunst. „Wat wij bouwkunst noemen is slechts de verbinding dezer twee tot een edel geheel, of het aanbrengen daarvan op de juiste plaatsen. Alle architectuur, die anders doet dan dit, is in waarheid slechts bouwen" [2]).

Deze en soortgelijke misvattingen waren meest een gevolg van de denkbeelden omtrent „Kunst" in het algemeen, zooals deze zich in het laatste kwart der achttiende eeuw hadden ontwikkeld. Uit een onbevredigd verlangen naar dieper cultuur en weidscher schoonheid — vanzelfsprekend in zulk een tijd van geestelijke inzinking — schiepen enkele geniale kunstenaars en denkers, als Winckelmann, Goethe, Lessing, Baumgarten, eene kunstleer, die gedurende meer dan honderdvijftig jaren het geheele kunstleven en de kunstvoortbrenging van West-Europa zou beheerschen. Zoo zien we meest de „theorie" het weligst bloeien, in tijden dat de kracht tot daden kwijnt. Volgens de leer dier buitengewoon begaafden, die stellig veel bekorends had, en bovendien met een ontzaglijk meesterschap over vorm en stijl werd voorgedragen, was het einddoel van alle kunst „het Schoone"; en de uitwerking daarvan op het menschelijk gemoed moest veredelend, verheffend, tevens verheugend, rustgevend en opbeurend zijn. Alles in alles blijkt, dat wat men zocht toch eigenlijk meer een ethisch schoon, dan een kunstschoon, meer een verstandelijk geconstrueerde, dan een emotioneel doorleefde schoonheid was. Als „het Schoone" abstraheerde men — op grond van een bovendien vrij gebrekkig archeologisch en kunsthistorisch feitenmateriaal — een schoonheidsnorm van dat wat men meende de Grieksche kunst te zijn. „*Heiterkeit*" en „*Allgemeinheit*": blijmoedigheid en veralgemeening of samenvatting noemde Winckelmann de kenmerken van het Grieksche kunstideaal. En Lessing komt in zijn „Laokoon", uitgaande van een vergelijking tusschen het bekende beeldhouwwerk van dien naam en het verhaal van den dichter Virgilius, tot schoonheidswetten, die naar zijne overtuiging de wetten waren, waaraan de Grieksche kunst hare verheven schoonheid te

[1]) A. Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung. Leipzig (1911). I, S. 129, § 43 *passim*; II, S. 250.

[2]) John Ruskin. The seven lamps of architecture. Preface to the second edition (1855).

danken had, en die daarom ook voor onze hedendaagsche kunst moesten gelden.

Wij zullen nu daarlaten, dat — wat Lessing in zijn tijd nog niet kon weten — de Laokoon-groep toevallig wel het minst-Grieksche beeldhouwwerk der Grieksche kunst, immers eene schepping van Rhodische beeldhouwers uit den Griekschen baroktijd, van omtrent het midden der eerste eeuw vóór Christus is.

Voor ons is hier voornamelijk van belang, dat de aldus gereconstrueerde, zoogenaamd Grieksche schoonheids-idée, tot in onze dagen alle kunstbeschouwing doortrokken.... en vertroebeld heeft. En tot het einde der negentiende eeuw was men het vrij algemeen met Schopenhauer eens, waar deze, bij de Laokoon-theorie aansluitend, decreteerde: „De hedendaagsche architect kan zich van de regels en voorbeelden der Oudheid niet aanmerkelijk verwijderen, zonder reeds op den weg der verslechtering te zijn. Daar blijft hem dus niets over, dan de uit de Oudheid overgeleverde Kunst toe te passen, en hare regelen, voorzoover dit, onder de beperkingen die behoeften, klimaat, tijd en landstreek hem onafwijsbaar opleggen mogelijk is, door te voeren. Want ook in deze kunst valt, evenals in de beeldhouwkunst, het streven naar het ideaal met de navolging der Oudheid samen" [1]).

We mogen nu versteld staan over zoo eene theorie, die neerkomt op een doodverklaren van alle geestesontwikkeling en scheppingsvermogen, maar ongetwijfeld is toch datgene wat wij wetenschappelijke aesthetiek noemen in den grond der zaak niet anders, dan een dergelijke stijlpsychologische opvatting van het klassieke kunstverschijnsel [2]).

De klassieke aesthetiek bekommerde zich slechts om één der beide polen van den menschelijken scheppingsdrang, en trok daaruit hare leer van evenmaat, rust, klaarheid. Zij zag slechts deze eene helft van de wereld der Kunst; het andere halfrond bleef haar duister. Een fijne geest als Walter Pater, heeft dit uitstekend gezien, waar hij in zijn prachtig essai over Winckelmann zegt: „Zijne kunstopvatting sluit die stoutere soort uit, welke in nauw en klaar uitgesproken verband staat met leven, strijd, lijden. Levend in een wereld van verfijnden, maar onwezenlijken, kleurloozen vorm, kon hij bezwaarlijk eenig begrip hebben van de

[1]) Schopenhauer, Welt als W. u. V., II, S. 227.
[2]) Vgl. Dr. Wilhelm Wörringer, Formprobleme der Gotik. München 1920, blz. 5 v.v.

subtiele en doordringende, maar eenigszins groteske kunst der moderne wereld [1])."

En toch zijn strijd, smart, de dissonanten van het karakteristieke, de monumentaliteit van het geweldige, het groteske, toch zijn al deze verschijnselen van het andere halfrond der Kunst, minstens even belangrijk.

Het blijkt aldus wel voldoende, dat we vanuit het klassieke begrip der „absolute schoonheid" het wezen der Kunst in 't algemeen niet kunnen benaderen. Inderdaad begint men thans wel in te zien, dat Goethe's universeel genie intuïtief de waarheid voelde, toen hij, hoezeer dan ook modern Helleen en heidensch levenskunstenaar, gegrepen door den machtigen indruk der kathedraal te Straatsburg, de beroemde uitspraak neerschreef: „De kunst is lang beeldend, voordat zij schoon is, en aldus toch echte, groote kunst; ja, dikwijls echter, dan de schoone kunst zelf". En langzamerhand schijnt men meer algemeen tot het inzicht te komen, dat schoonheid, als alle menschelijke gewaarwordingen, betrekkelijk is [2]).

Willen wij kunst wezenlijk en waarachtig, diep-innerlijk beseffen en beleven, dan dienen wij in te zien, dat het voor ons van belang is „niet dat wij een nauwkeurige abstracte bepaling van de Schoonheid voor ons verstand hebben, maar een bepaald temperament, het vermogen om diep geroerd te worden bij de waarneming van mooie dingen. Wij moeten ons altijd herinneren, dat schoonheid in velerlei vorm bestaat. Alle perioden, typen, scholen van kunstrichting zijn ons op zichzelf gelijkwaardig. In alle eeuwen zijn er uitstekende werkers geweest en is uitstekend werk verricht" [3]).

En zoo komen wij tot de erkenning, dat Kunst is — niet een zaak van cerebrale bezigheid, nòch van intellectueele bedenksels, evenmin een soort wetenschappelijke samenstelling, beantwoordend aan een voorop gesteld abstract schoonheidsbegrip — maar de levende verbeelding van innerlijke gewaarwordingen, de ver-

[1]) W. Pater, The Renaissance. Studies in art and poetry (1873). Works, London, 1900. Vol I, p. 223. Een zeer goede uiteenzetting geeft ook Karl Scheffler, in de eerste twee hoofdstukken van zijn aantrekkelijk werkje: Der Geist der Gotik, Leipzig, 1917.

[2]) Zoo werd door het nationaal congres voor bouwkunst te Amsterdam, in 1892, na een inleiding van H. P. Berlage over de vraag: „Is het schoone in de Kunst ideaal of reëel, subjectief of objectief"?, diens conclusie aangenomen: „Het schoone in de Kunst is subjectief". Zie: Bouwkundig Tijdschrift, XIII (1893), blz. 25.

[3]) W. Pater, The Renaissance, Preface, p. X.

stoffelijking der ontroering. En tot een wezenlijk aanvoelen der bouwkunst is het toch noodzakelijk te begrijpen, dat ook zij behoort tot de groote eenheid der kunsten, dat ook zij bedoelt: uitdrukking van emotie, en dat zij deze bereikt met de haar eigen middelen.

Nu is het wel juist de aard dezer middelen — ik kom hier op terug — die een zuivere waardeering der architectuur als kunst het meest in den weg stond. Waar men besefte, dat deze middelen geheel verschillen van die der andere kunsten, maar men tevens een duidelijke voorstelling en heldere kennis dier middelen miste, daar ontstonden de tallooze misvattingen, de eenzijdige beschouwingen — zoowel bij kunstenaars en geleerden, als bij leeken — die ik hierboven reeds besprak.

Een modern Indisch schrijver over kunst, de fijnzinnige Jinarajadasa, heeft opgemerkt, dat we de verschillende takken van kunst kunnen verdeelen in twee groepen, en wel naar gelang ze in betrekking staan tot den tijd, dan wel tot de ruimte. Tot de eerste behooren: het drama, de poëzie, de muziek; tot de laatste: de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de architectuur.

Van de eerste drie kan men zeggen, dat zij werken door deeling van den tijd; zij bewegen zich in den tijd. Beschouwen we de laatste drie, die men de beeldende kunsten genoemd heeft, dan blijkt, dat de schilderkunst, in 't algemeen, ruimten verbeeldt, danwel herleidt op een vlak, door middel van lijn en kleur; dat de beeldhouwkunst lichamen vormt in en tegenover de omhullende ruimte, terwijl de bouwkunst ruimten schept in de onbeperkte ruimte. De schilderkunst spreekt allereerst tot het lijn- en kleurgevoel, de beeldhouwkunst tot het vorm- en lijngevoel, de bouwkunst tot het *ruimtegevoel*. Het ruimtegevoel, dat bij de meesten wel het slechtst ontwikkeld werd, is onze geschiktheid tot het onderscheiden der drie afmetingen, ons gevoel voor de onderlinge verhoudingen tusschen lengte, breedte en diepte (hoogte), de zin voor het uitdrukkingsvermogen, dat deze in bepaalde verbindingen bezitten. Hierop berust, zooals Schmarsow als een der eersten heeft uiteengezet, het wezen der Bouwkunst. Zij is de ruimtevormende [1]). En de drie dimensies zijn in de eerste plaats het middel

---

[1]) August Schmarsow, Das Wesen der architektonischen Schöpfung, Leipzig, 1894; Ueber den Wert der Dimensionen im menschlichen Raumgebilde, 1896, S. 45.
Herman Sörgel, Architektur-Aesthetik, blz. 159.

waarmee de bouwkunstenaar zijne ontroeringen, verstoffelijkt, zijne emoties uitbeeldt.

Zooals een beeldhouwer, een schilder of een componist, ieder met zijne middelen, ontroeringen, stemmingen in ons wekt, zoo zal ook de bouwmeester, door de wijze waarop hij de verhoudingen tusschen de drie dimensies regelt, en al naar gelang hij, hetzij de breedte, danwel de lengte of de hoogte laat overheerschen, of deze afmetingen harmonisch doet samenstemmen, door de wijze dus, waarop hij de ruimte deelt en rhythmeert, gevoelens en gedachten in ons oproepen, die in diepte, grootschheid en innigheid volmaakt gelijkwaardig zijn aan die, welke we bij de uitingen van eenige andere kunst ervaren. Door rhythmeering en deeling der ruimte zal de bouwkunst ons gewaarwordingen geven van verhevenheid, of statigen ernst, of mystieke vroomheid, of van rust en blijmoedigheid, of van smartelijke somberheid, zooals de muziek dit doet door rhythmeering en deeling van den tijd.

Men zal opmerken, dat in deze beschouwingen over het bouwen als Kunst, het materiaal, de stoffelijke zijde der ruimtevorming, buiten spel bleef. En metterdaad zijn dan ook hout, steen, ijzer, beton, zoowel als de versiering door beeldhouw- en schilderwerk, van secundaire beteekenis in een bouwkunstige schepping, waar zooals wij zagen, de ruimtewerking opzichzelve allereerst de openbaring geeft van des kunstenaars gemoedsleven en zijne ontroeringen op den aanschouwer overbrengt. Zeer juist heeft Herman Sörgel dit uitgedrukt: „Wijl bouwkunst nòch een kunst van massa's, dat wil zeggen beeldhouwkunst, nòch van licht en kleuren, dat is schilderkunst, maar van de drie dimensies, dus ruimtekunst is, daarom zal zij, juist in hare meest volmaakte ruimten, wanneer zij geheel zelfstandige kunst blijft, schilder- en beeldhouwkunst kunnen missen.... Zelfs zuiver architectonische détails zijn niet van wezenlijke beteekenis voor den totalen indruk van een bouwwerk" [1]). En Jinarajadasa zegt het in een zijner beste bladzijden aldus: „In een gebouw, hetwelk van een volmaakte architectuur is, valt de „stof" weg, en deze wordt door de „gedachte" vervangen; in een Griekschen tempel of in een gothische kathedraal gaat zij langs zuilen en bogen, niet van steen, maar van een of andere onzichtbare geestelijke zelfstandigheid. Zelfs in den meest modernen „sky-scraper" van Amerika, met zijn veertig of vijftig ver-

[1]) Herman Sörgel, Architektur-Aesthetik, blz. 159.

diepingen, zooals het Woolworthgebouw in New-York, hebben wij iets van diezelfde werking; een groote architecturale massa is immer iets, dat nedergedaald is op aarde in volledigheid; zij is eene gematerialiseerde gedachte en brengt de boodschap van een wereld van gedachten" [1]).

De stof, het materiaal en zijne bewerking, is in waarheid voor het architectonische kunstwerk van evenveel, en van even weinig beteekenis, als bijvoorbeeld de instrumentale uitvoering voor een symfonie. Een werk van Haydn, van Beethoven of van Mahler, zal zich handhaven in al zijne waarde en grootheid en wordt in zijn wezen niet geringer bij een minder goede uitvoering; zelfs in het klavieruittreksel zal de grootschheid der inspiratie, de macht van zijn bouw, de expressieve kracht der rhythmen, de gansche diepte van den gevoelsinhoud geopenbaard worden. Maar een onbeduidend stuk maakwerk kan door het beste orkest, bij de meest verzorgde uitvoering niet tot kunstwerk worden opgestuwd. Volkomen op dezelfde wijze zal het volschoone bouwwerk, door het rhythme zijner ruimteverdeeling, de expressieve werking in de verdeeling, in de ordening en harmonieering der partijen, zijne beteekenis als kunstwerk doen gelden, niettegenstaande een minderwaardige technische uitvoering. Maar de kostbaarste materialen, de vernuftigste en „knapste" constructies, de degelijkste uitvoering, zullen nooit het geestlooze bouwsel van een alleen technisch bouwkundige, die, zooals Viollet-le-Duc het uitdrukt, nimmer een vonk van het heilige vuur ontving, tot het peil van bouwkunst kunnen opvoeren. „Wanneer wij in aanmerking nemen — aldus John Ruskin — hoeveel minder de schoonheid, de verhevenheid van een bouwwerk afhangt van zijn voldoen aan bepaalde verlangens van het oog, dan van de reeks gewaarwordingen die het in de ziel wekt, dan blijkt oogenblikkelijk hoe velerlei diepste problemen van het gevoelsleven betrokken zijn bij het ontstaan van een gebouw. Dit zal ons overtuigen van de juistheid eener stelling, die op het eerste gezicht verbazingwekkend moge lijken, namelijk, dat niemand architect kan zijn, die geen mensch van hooggestemden geest is" [2]).

Hiermee wil natuurlijk volstrekt niet gezegd zijn, dat materiaal, constructie, versiering, kortom: de practische factoren der ruim-

[1]) C. Jinarajadasa, Grondbeginselen der Kunstuitdrukking. Amsterdam, z.j. blz. 45.
[2]) John Ruskin, The poetry of architecture (1892). Introduction, p. 1.

tebepaling, zonder beteekenis zouden zijn voor het kunstwerk als zoodanig. Maar wel wilde ik hier nadrukkelijk doen verstaan, dat zij in de bouwkunst van niet meer gewicht zijn, dan overeenkomstige materieele factoren in andere takken van kunst. Overigens werken zij, evenals daar, ook in de bouwkunst mede, om de oorspronkelijke conceptie van den kunstenaar op de volledigste, meest volmaakte wijze te doen spreken.

Teneinde dit in te zien, en aldus perslot ons begrip omtrent het wezen der bouwkunst zooveel mogelijk te verhelderen, is het gewenscht in het kort dan nog het ontstaan van het architectonische kunstwerk na te gaan.

We zagen hierboven reeds, hoe in 't algemeen de onjuiste beschouwingen en beoordeelingen van bouwkunst voortkomen uit de opvatting, dat de eerste en eenige aanleiding tot het ontstaan van een bouwwerk eenvoudig de vraag der praktijk is, bij wier eischen de voor alle kunst eerst noodige inspiratie, de bevruchting der fantasie door spontaan opwellende gemoedsbewegingen, uitteraard onmogelijk is. De redeneering is doorgaans deze: een architect krijgt opdracht, bijvoorbeeld om een fabriek te bouwen. Bij die opdracht krijgt hij tevens een programma van eischen, waaraan dat gebouw zal moeten voldoen. De beantwoording van dit zuiver utilitair program, de oplossing der vraagstukken die daarmee in verband staan, is eenvoudig een zaak van intellect, van gezond verstand en van vakroutine. Van artistieke inspiratie, van fantasie en uitdrukking eener emotie kan hier geen sprake zijn. Een echt kunstwerk — aldus concludeert men met Aristoteles en met den philosoof van Frankfort — kan dus nooit ontstaan.

Zoo beschouwd zou de kwestie inderdaad vrij nuchter zijn. Maar laten we eens zien.

Het uitdrukkingsmiddel van den architect is, zooals in het voorgaande werd uiteengezet, de ruimte met hare drie dimensies.

Zooals het kleurgevoel de eigen begaafdheid is voor den schilder, het klank- en maatgevoel voor den toonkunstenaar, zoo werkt de bouwkunstenaar door zijn bijzonderen aanleg, door zijn ruimtegevoel. Wat hij, als alle kunstenaars, allereerst noodig heeft is fantasie. Spreekt men hem nu over een „fabriek'', noemt men hem het woord „kerk'', of „school'', of „museum'', dan zal in hem eene bepaalde emotie gewekt worden, die, met behulp der fantasie, in zijn geest een algemeen ruimtebeeld schept, een „type''

laat ons zeggen, van een fabriek, school of kerk. Want dit is juist zijn eigenaardige begaafdheid, dat zijne emoties zich omzetten in een innerlijk ruimtegezicht, eene ruimte-visie. Herman Sörgel, zelf architect, zoowel als kunstgeleerde, zet dit proces, in zijne reeds meer aangehaalde prolegomena, aldus uiteen: „Is de gave der fantasie aanwezig, en is er eene aanleiding, d. w. z. een bouwprogram, dan wordt dit door den wil met de fantasie aangegrepen en tot eene conceptie gebracht. Er ontstaat eene innerlijk aanschouwde ruimte; en dit ruimtebeeld wordt, bij een verder doorgevoerd architectonisch scheppen — zooals schetsen, projecteeren op de drie bepalende vlakken der architectonische ruimtevorming, bij geval ook door modelleeren — steeds vastgehouden, verdiept en verbeterd" [1]).

Eerst wanneer aldus de aanvankelijke conceptie van het kunstwerk tot verwezenlijking komt, eerst dan zullen de technische factoren, materiaal en constructie, zich doen gelden. De geheele wordingsgeschiedenis van het architectonische kunstwerk blijkt dus eenzelfde als bij alle andere kunst; het heeft gelijke geestelijke waarden, eenzelfden emotioneelen inhoud [2]).

Wie niet geheel zonder eenige gemoedsbeschaving is, wien niet alle vermogen tot aanvoelen van hoogere levensuitingen, alle ontvankelijkheid voor schoonheidsaandoeningen ontbreekt, die zal, bij het zien van eenig wezenlijk beduidend, kunstvol bouwwerk, een of anderen indruk ondergaan, en bij zichzelf eenigerlei aandoening, hetzij bijvoorbeeld van behagelijkheid dan wel van ontzag, van klare opgewektheid, van sombere zwaarmoedigheid, van smartelijkheid of van devoten ernst waargenomen hebben. Maar dan zal men ook zonder meer inzien, hoe zulke aandoeningen of emoties, en dan onvergelijkelijk voller, schooner, en dieper, vooraf geleefd moeten hebben in de ziel van den bouwmeester, die zulk een werk schiep. Zoowel echter, als men tot het scheppend voortbrengen in eenigerlei kunstvorm een bepaalden aanleg behoeft, zoo wordt deze ook vereischt tot het waardeeren en genieten van kunst; en zoo is tot een werkelijk belevend zien en doorvoelen van

---

[1]) H. Sörgel, Architektur-Aesthetik, blz. 178.

[2]) Hier treft bovendien weer de analogie met de muziek. Ook de componist „beleeft een gemoedsbeweging, brengt gemoed en toon tot elkaar in betrekking en drukt tenslotte zijne gewaarwordingen in tonen uit. De gemoedsaandoening is het eerste, de uitwerking van haar tonenbeeld het tweede". — Vgl. Otto Schnyder, Grundzüge einer Philosophie der Musik. Frauenfeld, 1915, S. 75.

bouwkunst evenzeer die bijzondere begaafdheid noodig, welke ik hierboven ruimtegevoel noemde.

„Wie van de muziek alleen den klank vat, en in haar niets anders waarneemt dan een spel van tonen, die mag het fijnste gehoor hebben en de hoogste vaardigheid in het voortbrengen van tonen, hij zal toch niets meer zijn dan een handwerksman, wien het wezen der muziek een geheim blijft. Slechts wie aan den toon ook steeds een gemoedsdrang verbindt, en wie deze innerlijke strevingen in tonen vermag om te zetten, slechts die bezit den physisch-psychischen aanleg die geschikt maakt tot het begrijpen van muziek" [1]). Zoo zal ook, wie bouwkunst alleen als spel van vormen en kleuren, als verbinding van mooie materialen en knappe constructies ziet, al heeft hij het zuiverst kleurgevoel en den meest beschaafden smaak, toch nooit tot het wezen van een architectonisch kunstwerk doordringen. Slechts hij zal bouwkunst wezenlijk begrijpen en doorleven, die deze vormen en kleuren, materialen en constructies, als ruimte-omhulling ervaart en aan een bepaald ruimtebeeld ook een bepaalde gemoedsaandoening, een zielsbewegen verbonden voelt.

Zien we aldus, dat de bouwkunst altijd en vóór al de kunst der schoone ruimte is, dat zij ontstaat uit het gevoel voor de rhythmisch-gedeelde, schoon-omsloten ruimte, dan blijkt ook, dat hij die de geschiedenis der bouwkunst van een volk wil schrijven, in de eerste plaats een beeld moet geven der ontwikkeling van het ruimtegevoel, van het vermogen om de ruimte zoowel technisch als aesthetisch te beheerschen, in verband met de eischen, die de geheele maatschappelijke, geestelijke en economische ontwikkeling stelt.

Hiermede is dan de algemeene richting aangegeven, waarin zich de groote lijn van dit boek zal moeten bewegen. Hoe echter vinden we voor onze stof de meest logische, overzichtelijke indeeling?

Dit blijkt geen geringe moeilijkheid; eene moeilijkheid, die onmiddellijk samenhangt met het karakter der bouwende werkzaamheid in deze landen.

Karl Schnaase zegt, in den zesden zijner „Nederlandsche brieven", sprekend over den middeleeuwschen kerkbouw in Holland, dat in de Nederlanden een gebrek aan architectonischen zin, ten

[1]) Otto Schnyder, Grundzüge einer Philosophie der Musik, blz. 77.

gunste van den later ontwikkelden schilderkunstigen aanleg, mag worden aangenomen [1]). Inderdaad missen we in de Nederlandsche bouwkunst het grootsche gebaar, het extatische en kunstvolle voorkomen der buitenlandsche architectuur. En tevens ontbreekt hier het uitgesproken eigen constructieve karakter, de innerlijke samenhang, het inzichzelf gesloten geheel, dat een Engelsche, een Fransche, een Duitsche bouwkunst dier tijden kenmerkt en van elkaar onderscheidt. Toch zou ik zeggen, dat we, vooral ook bij onze middeleeuwsche kerken, reeds die bijzondere geaardheid herkennen, welke we mogen verwachten in het werk van een volk van sluizen- en bruggen- en dijkenbouwers, van koop- en zeelieden; een ras, dat opgroeide in onafgebroken aanraking met de realiteit, in een voortdurenden strijd om „het hoofd boven water te houden". Die geaardheid spreekt uit den soberen, massieven, zakelijken bouw van het geheel; zij vond haar meest karakteristieke uiting in den baksteenbouw, die hier tot geheel eigen ontwikkeling kwam; zij blijkt ook uit die neiging tot breedte-ontwikkeling naast het verticale streven, die onze kerken zoo rustig en sterk, zoo wonderwel stemmend doet staan, als gegroeid in het wijd-gespreide, het vlakke Hollandsche landschap. Uitteraard behoort echter de Nederlandsche bouwkunst tot de kunst der West-Europeesche, Germaansche volken; en, breed gezien, volgt hare ontwikkeling van vormentaal en ruimtegevoel dan ook dezelfde wegen.

Aanvankelijk, in de vroegste beschavingsperiode dezer landen, in het Merovingische en Karolingische tijdperk, zien we dit ruimtegevoel intuïtief het erf der antieken aanvaarden. Dit was in de eerste plaats de langgestrekte rechthoekige ruimte der Latijnsche basiliek, de klare, harmonisch gelede, overzichtelijke ruimte-eenheid, strak omsloten, vlak gedekt, evenwichtig naar klassieken aard, zooals een Vitruvius de symmetria begreep [2]).

En deze klassieke ruimte gaat nu de primitieve Germaansch-Christelijke mensch omwerken en vormen naar zijne behoeften en begrippen; de Germaansch-Christelijke mensch, met zijn lijden-

---

[1]) Karl Schnaase. Niederländische Briefe, Stuttgart u. Tübingen, 1834, blz. 171.

[2]) De Romeinsche bouwmeester Vitruvius verstaat in zijn geschrift „De architectura" (25—23 v. Chr.) onder „symmetria" niet wat wij er thans onder verstaan, maar zeer algemeen een evenmaat van afmetingen en verhoudingen tusschen het geheel en de onderdeelen, op grond van een bepaalden modulus (*rata pars*). Vgl. J. A. Jolles, Vitruvs Aesthetik. Freiburg i. Br., z.j. blz. 20 v.v.

den, gekruisigden Heiland als hoogste ideaal en voorbeeld, met zijn rustloos streven naar ontheffing van het aardsche, naar bevrijding van de stof, naar vereeniging der ziel met God. Onmiddellijk zien we dan ook in de bouwkunst den strijd inzetten tusschen de ruimte- en vormbegrippen van twee werelden, de klassiek-paganistische en de Germaansch-Christelijke. Het ruimtegevoel van elk dezer twee heeft zijn eigen richtings-tendenz: in de klassieke kunst overheerscht de horizontale beweging, die zich uitdrukt in de lijnen van hoofdgestel, architraven, friezen, banden; in de Germaansch-Christelijke domineert de verticale beweging, zich uitsprekend in pijlers, lisenen, steunbeeren en torens. Van meet af aan gaat de kamp tusschen die twee. Het meest karakteristiek komt dit uit in de wijze, waarop de bouwkunst van West-Europa in de vroege middeleeuwen streeft naar oplossing van het vraagstuk der brandvrije overdekking van het kerkgebouw. In de plaats der vlakke, houten overzoldering zoekt men naar een constructie van steen. Reeds de Romeinen kenden daartoe het halfronde tongewelf, het koepelgewelf en het vierkante kruisgewelf, als één gegoten, monolithische massa behandeld. Men had nu eenvoudig een of meer dezer gewelfvormen kunnen overnemen, — en men heeft dat ook inderdaad aanvankelijk gedaan, met, in practischen zin, zeker ruimschoots voldoend gevolg. Maar — en dit is het ontegenzeggelijk merkwaardige — men blijft niet bij die resultaten: het ruimtegevoel is hiermee niet tevreden. Het halfronde tongewelf drukt: men stoot het dóór, in opwaartsche richting, en breekt het in den vorm van een spitsbogig tongewelf. Het Romeinsche kruisgewelf is te massief: men immaterialiseert het in de opwaarts stuwende lijnen van het lichte, lenige kruisribgewelf. Uit de constructieve mogelijkheden zoekt het aesthetisch begeeren der middeleeuwen die oplossing, welke zijn ruimtegevoel het meest bevredigt. En aldus wordt dan, in den strijd tusschen horizontale en verticale ruimtevorming, het vraagstuk der overwelving tot de kern der geschiedenis van de middeleeuwsche ruimtekunst.

In ons land gaat het, zooals gezegd, niet anders. Maar toch blijkt, van naderbij gezien, ook wezenlijk verschil. Velerlei invloed, en uit elk der omliggende landen, werkt hier door, werkt nà vooral, bij het ietwat stugge, moeilijk toegankelijke van onzen bedachtzamen, behoudenden volksaard. Doorgaans komt de

bouwbeweging bij ons — in het eene deel van het land meer, elders minder — achteraan. Terwijl reeds in 1017 de Bartholomeuskapel te Paderborn, in Westfalen, met koepelgewelven overkluisd wordt, waagt men hier, bij de crypten der St. Lebuinuskerk te Deventer, der St. Pieterskerk te Utrecht eerst omstreeks 1040 een schuchtere poging tot het slaan van steenen gewelven. En de Apostelenkerk, zoowel als de Groote Martinuskerk te Keulen, stonden reeds ongeveer een halve eeuw voltooid, voordat men hier, in het tweede kwart der dertiende eeuw, een bouwwerk van gelijken aard en beteekenis, de O. L. Vrouwe Munsterkerk te Roermond deed verrijzen. Op ditzelfde tijdstip vinden we in Frankrijk en Engeland het geheele systeem der kruisribgewelven van de zoogenoemde gothiek reeds ontwikkeld tot zijn schoonsten bloei.

Eene indeeling, ontleend aan het algemeen gebruikelijke schema der handboeken over kunstgeschiedenis, naar de groote lijnen van de ontwikkeling der bouwstijlen in het buitenland, moet hier dus op niets uitloopen.

Het blijkt evenmin doenlijk, de Nederlandsche bouwkunst als een gesloten geheel te vatten in één doorloopend ontwikkelingsrelaas. We stuiten dan al onmiddellijk op zulke tegenstellingen als bijvoorbeeld Limburg, waar reeds in de twaalfde eeuw vrijwel uitsluitend in bergsteen opgetrokken en overwelfde kerken verrijzen, en Holland, waar tuf- dan wel baksteen het materiaal is, en men zich beperkt tot de houten overdekking. We onderscheiden allerlei sterk sprekende gewestelijke accenten, verschillen van vormentaal, van materiaal, verschillen ook van tijd, waarin bepaalde verschijnselen zich in het eene, of in een ander deel des lands voordoen. Maar juist deze opvallende gewestelijke verschillen wijzen dan den weg naar eene indeeling, die het mogelijk maakte de voortbrengselen onzer bouwkunst in logisch verband te groepeeren en perslot de historische ontwikkeling van het geheel te overzien.

In een scherpzinnig kritisch essai, in de Gids van 1914, heeft Dr. Jan Kalf een dergelijke groepeering onzer middeleeuwsche kerken aangegeven, en tegelijk eens-voor-al het grondplan geschetst, naar hetwelk een geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst dient te worden ontworpen [1]).

[1]) Dr. Jan Kalf, Een geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst. De Gids, 1914, blz. 320—354.

Hij merkt daarbij op, hoe zulk eene indeeling onzer kerkelijke bouwkunst in hoofdzaak blijkt saam te vallen met de oude indeeling der bisdommen: de voormalige diocesen van Luik, Utrecht en Münster. Te beter kunnen wij een groepeering naar dit plan aanvaarden, wanneer we zien, dat ook in Frankrijk de verdeeling in kerkelijke provincies van invloed was op de vorming der vroegmiddeleeuwsche scholen van kerkbouw [1]).

De kerkelijke architectuur is gedurende de geheele middeleeuwen ongetwijfeld de meesteres; hare constructieve resultaten, hare vormentaal beheerschen grootendeels alle verdere bouwkunst, en zoowel de burgerlijke als de militaire architectuur dier tijden. Dit vooropstellend, dienen we echter te bedenken, dat in den burcht- en vestingbouw ook andere invloeden van belang zijn. Voor een niet gering deel zijn hier inrichting en aspect afhankelijk van de ontwikkeling der artilleristische werktuigen, van den aard der projectielen, en van de daarmee verband houdende methoden van aanval en verdediging. En de burgerlijke architectuur weerkaatst toch immer de algemeene economische en maatschappelijke toestanden, die, als gevolg, het bouwen van raad- en gildehuizen, de wijzigingen in den woonhuisbouw meebrengen. Dat — mede door die maatschappelijke omstandigheden — de vormen der militaire architectuur dikwijls worden overgenomen door de burgerlijke bouwkunst, zoodat raadhuizen, waaggebouwen, woningen van aanzienlijken, vaak nauwe verwantschap toonen met den burchtbouw, maakt het wenschelijk de behandeling der militaire bouwkunst te doen voorafgaan aan die der burgerlijke. Hiermede is eene indeeling voor het eerste gedeelte van dit boek vanzelf aangewezen.

Voor het tweede gedeelte, dat de moderne tijden van de Renaissance tot op onze dagen zal omvatten, worden de verhoudingen wezenlijk anders.

Wel houdt ook nu de strijd tusschen klassiek en Germaansch ruimtebegrip aan, maar in de bouwbedrijvigheid zien we geleidelijk het zwaartepunt verplaatsen van de kerkelijke naar de profane bouwkunst. Niet zóó geleidelijk toch, of met de Hervorming komt dan de geheele religieuse bouwbeweging vrij bruusk tot staan. Maar lang voor dien kentert het hier reeds; en die kentering

[1]) R. de Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane. Paris, 1912, p. 408.

bespeuren we in een machtsverschuiving van het Germaansche naar het klassieke ruimtegevoel: van de bewegende, de wanden doorbrekende, pyramidaal stapelende, gothische ruimteveelheid, naar de Grieksch-Latijnsche, vast omsloten en overzichtelijke ruimte-eenheid. Feitelijk teekent zich reeds de omkeer, wanneer bijvoorbeeld een gothische kruisvormige basiliek als de Lebuinuskerk te Deventer, in het eind der vijftiende eeuw wordt verbouwd tot een zoogenaamde „hallenkerk", waarbij dwarspand en koor zich oplossen in één groote ruimte van drie even breede, even hooge beuken. Hiertegenover blijft het zuiver middeleeuwsche ruimtebegrip zich nog lang handhaven, zoodat de tusschen 1603 en 1614 naar het ontwerp van Hendrik de Keyser opgetrokken Zuiderkerk te Amsterdam, in haar ruimtedeeling nog geheel naar den gothischen geest, en slechts in haar uiterlijke vormentaal een werk der Renaissance is. Van een bepaalde, alle feiten en verschijnselen samensnoerende lijn, van de ontwikkeling eener constructieve kern, als in de middeleeuwen, is dus geen sprake meer. In de plaats daarvan vinden we, sinds het begin der zestiende eeuw, een warreling van invloeden en vormverschijnselen, die, voor het eerst in onze kunstgeschiedenis, zich samentrekken rond enkele persoonlijkheden van kunstenaars of van opdrachtgevers.

Naast een vorstelijk Maecenas, als Hendrik van Nassau, naast den luisterlievenden Utrechtschen bisschop Philips van Bourgondië, en den „kunstbeschermenden condottiere", zooals Kalf met een gelukkige vergelijking Maarten van Rossum genoemd heeft, staan kunstenaarsfiguren als Pieter Coeck van Aelst, Hans Vredeman de Vries, Cornelis Floris. Zij doen ons groepeeringen onderscheiden, die een rustiger kijk geven op dit merkwaardige en voor onze kunstgeschiedenis zoo hoogst belangrijke tijdvak, dat een afzonderlijke behandeling vraagt, om de vele problemen die het bergt en die ik niet beweer te ontwarren, maar slechts wil aanwijzen en verduidelijken. Mogelijk kan een lichtschijn, hier en daar in enkele donkere hoeken geworpen, anderen een oplossing helpen vinden.

Zulk een indeeling, die uitingen en verschijnselen naar hun karakter samenbrengt rondom de hun tijd en omgeving beheerschende persoonlijkheden, kunnen we dan verder, bij een al sterker uitgroeiend individualisme, gereedelijk doorvoeren. Tevens zal het echter noodig zijn, na de profane bouwkunst, die in deze periode

de belangrijkste wordt, den kerkbouw der Hervorming afzonderlijk te bespreken, temeer waar hier de tegenstelling tusschen de beide ruimte-begrippen, zooals ik die onderscheidde, het scherpst aan den dag komt. Tegenover de werken van een Hendrik de Keyser, waaruit, zelfs in de Amsterdamsche Westerkerk, nog een sterk gothisch ruimtegevoel spreekt, staat het Hervormde kerktype, zooals het klassieke ruimtegevoel dit schiep in de Noorderkerk te Amsterdam en in de kerk te Blokzijl.

Het zál, meen ik, het best zijn, deze twee lijnen vast te houden. Beurtelings geeft nu eens de middeleeuwsche of Germaansch-Christelijke, dan weer de klassieke of paganistische lijn de richting aan. Sinds het laatste kwart der zeventiende eeuw zal onze indeeling zeker rekening moeten houden met de alles doortrekkende stroomingen van den Franschen invloed; we zien hier dan achtereenvolgens de stijlen die naar de Lodewijken genoemd zijn hun wisselend vormenspel vertoonen. Maar perslot vloeiën ook zij langs de aangegeven lijnen, waarvan we verder het beloop kunnen volgen, zij het in velerlei wendingen soms dooreengevlochten, in de talrijke stijlnavolgingen, scholen en richtingen der negentiende eeuw tot in onzen eigen tijd. Dit alles moge dan hierna uitgewerkt en verduidelijkt worden.

Literatuur. Het spreekt vanzelf, dat ik hier niet geheel de ontzaglijk uitgebreide literatuur kan opsommen, welke bestaat over de wijsbegeerte der kunst in 't algemeen, zoowel als over de aesthetiek der bouwkunst. Aan volledigheid viel hier niet te denken. Vooral sinds Kant hebben bijna alle wijsgeeren eene „schoonheidsleer" ontwikkeld; elke geschiedenis der wijsbegeerte geeft daarvan wel een overzicht en opgave van verdere literatuur.

a) Algemeene Aesthetiek. AUG. CONTI, *Histoire de la philosophie*. Trad. par L. Collass. Bruxelles (1881), 2 Dln.; W. JANSEN, *Geschiedenis der Wijsbegeerte*, Zutfen (1919 e. v.). X. TORAU-BAYLE, *Introduction à l'étude de la philosophie*. Paris (1919); JOH. REHMKE. *Philosophie als Grundwissenschaft*, Leipzig, 1910.; DR. A. H. DE HARTOG, *Groote denkers* (*Kant, Schopenhauer, v. Hartmann, Fichte, Schelling en Hegel*). Baarn (1910); CH. M. GAYLEY and F. N. SCOTT, A guide to the Literature of Aesthetics, Berkeley, 1890. M. CARRIÈRE, *Aesthetik. Die Idee des Schönen und ihre Verwirklichung im Leben und in der Kunst*. Leipzig, 1885. 2 Dln. GIETMANN S. J., *Allgemeine Aesthetik*. Freiburg i. Br., 1899; C. MAVIAGURRIA, *La percepción de la bellezza*. Rosario, 1919. E. D. VON HARTMANN, *Die deutsche Aesthetik seit Kant*. Berlin, 1886; Dr. H. CORNELIUS, *Elementar-gesetze der bildenden Kunst. Grundlagen einer praktischen Aesthetik, Leipzig*, 1911. KARL DOEHLEMANN, *Die bildenden Künste. Ihre Eigenart und ihr Zusammenhang*, Leipzig 1916; G. J. P. J. BOLLAND, *In den voorhof der schoonheid*, Leiden, 1906; Dezelfde, *Het Schoone en de Kunst*, Amsterdam, 1906; WALTER PATER, *The Renaissance ; studies in art and poetry* (1873), Works, Vol. I, London, 1900; Dez. *Miscellaneous studies*, London, 1895; KARL SCHEFFLER, *Der Geist der Gotik*, Leipzig 1917; Dr. WILHELM WORRINGER, *Formprobleme der Gotik*. München, 1920; AUGUST SCHMARSOW, *Grundbegriffe der Kunstwissenschaft, am Uebergang vom Altertum zum Mittelalter kritisch erörtert, u. s. w.*. Leipzig-Berlin, 1905; HEINRICH WÖLFF-

LIN, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst.* München, 1918. Vergelijk omtrent dit werk o.a. A. PIT, *Over de methode bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunsten.* Tijdschrift voor wijsbegeerte, X, blz. 237—251; P. C. DE BROUWER, *Over het Kunstoordeel.* Beiaard, Jg. 2 (1917—'18), dl. 2, blz. 488—495; Dr. M. H. J. SCHOENMAKERS, *Kunst en Gedachte.* Getij, Jg. 3 (1918), blz. 4—11; A. PIT, *Denken en beelden.* Groot Nederland, Jg. 16 (1918), II, 287—304, 588—600, 605—625, 1211—1229; J. J. GERSTEL *De kunst en het geestelijke,* Leiden, 1919; W. VOGELSANG, *Kunstwetenschappelijke opmerkingen,* A'dam, 1900; Dez., *Aesthetiek en kunstgeschiedenis.* Utrecht (1907). Dez., *Nullis non an nonnullis?* Jaarboek Rijksuniversiteit Utrecht, 1920—'21, blz. 29—59; RAPH. LIGTENBERG O. F. M., *Kunstgeschiedenis een deel der kultuurgeschiedenis.* Utrecht, 1920; C. S. ADAMA VAN SCHELTEMA, *Kunstenaars en Samenleving.* Rotterdam, 1922.

b) Aesthetiek der bouwkunst. In de eerste plaats van belang is: Herman Sörgel, *Einführung in die Architektur-Aesthetik; Prolegomena zu einer Theorie der Baukunst.* München, 1918; waar men een uitvoerige kritische behandeling der literatuur vindt. Vgl. ook de bespreking van dit werk door FRITZ HOEBER inMonatshefte für Kunstwissenschaft, XIII. Jahrg., Bd. II (1920), S. 330—333. H. SÖRGEL, *Ueber die Fundamentalbegriffe in der bildenden Kunst.* Monatsh. für Kwschft. XIII, II (1920) S. 309. Verder: GOTTFRIED SEMPER, *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten, oder praktische Aesthetik,* 1860—'63; JOHN RUSKIN, *The seven lamps of architecture,* 1849 (with an introduction by Selwyn Image, London-New-York, 1913). Dez., *The poetry of architecture,* Paris, 1863; PAUL GOUT, *Viollet-le-Duc,* Paris, 1914; H. WÖLFFLIN, *Prolegomena zu einer Psychologie der Architektur,* München, 1886. C. FIEDLER, *Bemerkungen über Wesen und Geschichte der Baukunst.* Deutsche Rundschau, Bnd XV, S. 363; H. MUTHESIUS, *Stilarchitektur und Baukunst,* 1901; J. A. JOLLES, *Vitruvs Aesthetik.* Freiburg i.Br., z. j.; A. SCHMARSOW, *Das Wesen der architektonischen Schöpfung.* Leipzig, 1894; WILHELM PINDER, *Einleitende Voruntersuchung zu einer Rhythmik roman. Innenräume in der Normandie,* Strassburg, 1904; Dez., *Zur Rhythmik roman. Innenräume in der Normandie,* Weitere Untersuchungen. Strassburg, 1905; JAN KALF, *Van Oude en Nieuwe Kunst.* Amsterdam, 1908; LEOPOLD ZIEGLER, *Florentinische Introduktion.* 1912; OSKAR WALZEL, *Wechselseitige Erhellung der Künste; ein Beitrag zur würdigung Kunstgeschichtlicher Begriffe.* Berlin, 1907; H. EVERS, *Het nut der historische studiën tot de vorming van den architect.* Bouwkundig Weekblad, 1902, 379; TH. TOECKE-MITTLER, *Stimmungsgedanken über Raum und Zeit.* Berlin, 1907; GUSTAV EBE, *Raumlehre.* 1900; H. P. BERLAGE, *Over stijl in bouw- en meubelkunst.* Rotterdam, 1904 (derde druk 1917); Dez., *Over de waarschijnlijke ontwikkeling der architectuur.* Delft, 1905; Dez.- *Grundlagen und Entwicklung der Architektur,* Leipzig, 1908; Dez., *Over architectuur.* Onze Kunst, 1909, II blz. 21, 60; Dez., *Studies over bouwkunst, stijl en samenleving.* Rotterdam, 1910; Dez., *Beschouwingen over bouwkunst en hare ontwikkeling.* Rotterdam, 1911; Dez., *Schoonheid en Samenleving.* Rotterdam, THEO VAN DOESBURG, *De beteekenis der mechanische esthetiek voor de architectuur en de andere vakken.* Bouwkundig Weekblad, jg. 42 (1921), blz. 164—166 e.v. HUSZAR, *Over de moderne toegepaste kunsten.* Lezing gehouden op het 2e kongres van moderne kunst te Antwerpen, 22 Jan. 1922. Bouwk. Weekblad, jg. 43, (1922), 59—69, 72—77; A. PIT, *Over Bouwkunst.* Tijdschrift voor Wijsbegeerte, IV (1910), blz. 380—392; H. EICKEN, *Der Baustil.* Berlin (1918); FRIEDRICH OSTENDORF, *Theorie des architektonischen Entwerfens.* Berlin, 1913. (Zie ook de bespreking van dit werk in de Bouwwereld, 1913, blz. 312—316); Dez., *Sechs Bücher vom Bauen,* Berlin, 1914; R. A. CRAM, *The substance of Gothic,* Boston, 1917; KARL ERNST OSTHAUS, *Grundzüge der Stilentwicklung,* Hagen, 1919; A. SCHMARSOW, *Kompositionsgesetze in der Kunst des Mittelalters;* I. Grundlegung und Romanische Architektur; II. Gotischer Kirchenbau and Aussenarchitektur des rom. u. got. Stils. Bonn-Leipzig, 1920; PETER BEHRENS, *Ueber die Beziehungen der Künstlerischen und technischen Probleme.* Tijdschr. Wendingen, Maart-April 1920 (3—4), blz. 4—21; OSKAR BEYER, *Architectüur in ijzer en beton.* Wendingen, Oc-

tober 1920 (10), blz. 4; A. E. BRINCKMANN, *Plastik und Raum als Grundformen Künstlerischer Gestaltung*. München, 1922; WILLEM VAN DER PLUYM, *Het beleven van Bouwkunst* (Openbare les, gegeven bij de opening zijner colleges als Privaat-docent voor de Geschiedenis der Bouwkunst aan de Universiteit van Amsterdam, op Maandag 23 Oct. 1922). De Bouwwereld, 1922 (XXI), blz. 333—337, 344—347.

BRONNEN EN LITERATUUR.

BRONNEN.

We kunnen de bronnen voor de geschiedenis onzer bouwkunst, evenals die van alle kunstgeschiedenis, verdeelen in twee groote groepen: in de eerste plaats de kunstvoortbrengselen zelf, en vervolgens de schriftelijke documenten.

Ongetwijfeld is de eerstgenoemde dezer groepen de belangrijkste, want de stelligste en meest betrouwbare. Duidelijker en nauwkeuriger dan bergen archivalia, zullen veelal de bouwwerken zelf hunne geschiedenis verhalen voor wie de taal der steenen vermag te verstaan. *Saxa loquunter!* Dit was mij de leidende gedachte bij dezen arbeid.

Niet dat ik het onderzoek der archieven, het getuigenis der oorkonden, rekeningen en dergelijke documenten, van weinig waarde zou achten! Maar tegenover dat wat de vormentaal der monumenten ons openbaart, zijn zij doorgaans toch van secundaire beteekenis, en dan in hoofdzaak als nadere bevestiging, als een proef op de som, een contrôlemiddel, dan wel een nadere preciseering van de gegevens aan de bouwwerken zelf ontleend. Dit nu werd — als ik goed zie — te vaak uit het oog verloren. Al te uitsluitend was de geschiedvorsching, ook op dit gebied, het werk van archivarissen, van philologen, van geleerden, kortom, voor wie de grammatica en het idioom der steenen uitteraard een gesloten boek bleef. Het resultaat was dan ook die eenzijdige waardeering voor het schriftelijke document, welke zoo vaak de kunsthistorische waarheid onder dikke lagen perkament en papier begroef.

Hierdoor was het mogelijk, dat menig gebouw in ons land volstrekt onjuist gedateerd werd, alleen op grond van een of andere stichtingsoorkonde, terwijl geheel de architectuur van zulk een werk duidelijk kenbaar een bepaalden bouwtijd aanwees. Zoo werd — en wordt nog — menig kerkgebouw in de 10e, in de 9e eeuw en zelfs nog vroeger gesteld, dat eerst in de 12e of 13e eeuw verrees. Dat zulk een werk sinds de oorspronkelijke stichting geheel

gesloopt en herbouwd kon zijn, bleef — bij gebrek aan schriftelijke getuigenissen — buiten beschouwing! En zoo werd dan, om enkele voorbeelden te noemen, tot voor betrekkelijk korten tijd, de Groote of O.L. Vrouwekerk te Breda dikwijls een dertiend' eeuwsch bouwwerk geacht, alleen op grond van enkele oorkonden, die den bouw eener parochiekerk omstreeks het midden der 13e eeuw, en hare verheffing tot collegiale kerk in 1303 vermelden. En dit alhoewel de geheele architectuur van dit monument een onbetwijfelbaar en allerduidelijkst specimen is van de late gothiek uit de 15e en het begin der 16e eeuw.[1])

Op dezelfde wijze heeft men nog tot heden den toren der St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen gehouden voor een werk van Clemens van der Goude, opgetrokken in 1516; dit naar aanleiding van een schijnbaar zeer duidelijke vermelding in de Raadsbesluiten dier stad. Toch duidt de vormentaal van het bouwwerk onmiskenbaar op de periode van omstreeks 1400, en doelde, zooals ik elders zal uiteenzetten, de genoemde resolutie op een anderen, nimmer voltooiden toren. We zullen in het vervolg nog tal van dergelijke voorbeelden aantreffen, onjuistheden, met verrassende taaiheid voortlevende misvattingen, alle het gevolg van een ontoereikende studie der monumenten, van een niet scherp genoeg beluisteren der vormentaal.

Nu is dit laatste niet altijd even eenvoudig! Omvangrijke werkzaamheden, het wegnemen van een camoufleerende witsel- of pleisterlaag, opgravingen enz., blijken soms noodig om de wordingsgeschiedenis van een bouwwerk te achterhalen. Uitteraard lag dit alles niet op mijn weg bij het samenstellen van dit handboek, en diende ik mij tot minder diepgaande onderzoekingen te beperken. Maar het is mijne overtuiging, dat, méér dan het wroeten in archieven en het besnuffelen van oorkonden, vooral het wroeten in den grond en de zorgvuldige, vergelijkende studie van materiaal en techniek, van vormen en profileeringen, ons klaarheid kan brengen in de geschiedenis onzer bouwwerken.

Aldus heb ik dan mijn taak opgevat, en vooral die monumenten, welke van het meeste gewicht bleken, „aan den lijve onderzocht", om de teekenachtige uitdrukking van rijksbouwmeester Peters te gebruiken.

[1]) Zelfs in een onlangs nog verschenen nieuwen druk van den Gids dezer kerk, vond ik die fout kalmweg gehandhaafd. En dat tien jaar na het verschijnen van Kalf's Voormalige Baronie van Breda!

Hierbij was een tweede bron van het grootste nut, nl. de archieven van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, met hunne uitgebreide verzamelingen opmetingen, teekeningen, prenten en foto's onzer monumenten, en de door verschillende deskundigen in den loop der jaren uitgebrachte rapporten,waaronder die van de architecten A. Mulder en G. de Hoog Hzn. de voornaamste plaats innemen. In deze verzamelingen wordt een schat van materiaal bijeengebracht, dat voor de toekomstige geschiedschrijvers onzer bouwkunst van onberekenbare waarde zal blijken. Ik noem slechts de architectuur-teekeningen uit de 16e, de opmetingen en ontwerpen van P. Saenredam en P. Post uit de 17e eeuw, die van F. L. Gunckel uit de 18e eeuw, de waterverf- en penteekeningen van C. Pronk, Jan de Beijer e.a. Te zijner plaatse zal ik hierna telkens vermelden, wat overigens aan de archieven van het Rijksbureau ontleend werd.

Een andere zeer belangrijke bron is de „Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst", uitgegeven door de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst, welke commissie in 1918 werd opgeheven, terwijl hare taak werd opgedragen aan Afdeeling A der terzelfdertijd ingestelde Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.

„De taak dezer Afdeeling (ik ontleen het volgende aan het Voorwoord der „Voorloopige lijst") is: het samenstellen en uitgeven eener geïllustreerde beschrijving van alle in Nederland aanwezige gebouwen en voorwerpen, dagteekenend van vóór 1850, die eenig belang hebben uit een oogpunt van kunst of geschiedenis. Aldus zal worden verkregen een handboek, waarin men over de aanwezigheid, de artistieke of historische waarde en den toestand der monumenten van geschiedenis en kunst uitvoerige inlichting kan vinden en tegelijkertijd een volledige en betrouwbare bron voor de Nederlandsche Kunstgeschiedenis.

Ten einde dit groote werk, dat vele jaren zal vorderen, met meer kennis van zaken te kunnen ondernemen en tevens zoo spoedig mogelijk een overzicht te geven van al wat het behouden waard is, besloot de voormalige Rijkscommissie een „Voorloopige lijst" der monumenten te bewerken, waarin gebouwen en met gebouwen samenhangende voorwerpen alleen kort worden vermeld".

Van deze Voorloopige lijst verschenen tot heden de volgende

deelen: I, De provincie Utrecht (1908); II, Drente (1909); III, Zuidholland (1915); IV, Gelderland (1917); V[1], Noordholland, uitgezonderd Amsterdam (1921); VI, Zeeland (1922); VII, Overijsel (1923). Van de Geïllustreerde Beschrijving zag in 1912 het licht: De Voormalige Baronie van Breda, door Jan Kalf bewerkt, als eerste stuk van Deel I, de provincie Noordbrabant.

Onder de bronnen waarvan ik verder gebruik maakte, dien ik nog te vermelden de volgende *plaatwerken* en *afbeeldingen :*

Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden v. Jacob van Deventer. Facsimile uitgave met een inleiding van R. Fruin. 's-Gravenhage, 1916.

Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen uytgegeven by Joan Blaeu (Amsterdam, 1649). — M. Z(eiller), Topographia Germaniae Inferioris etc. Franckfurt a.M. bey Caspar Merian (1659). — I. Peeters en G. Bouttats, Thooneel der steden ende sterckten van 't Vereenight Nederlandt enz. Antwerpen (1674).

Het verheerlijkt Nederland etc., Amsterdam 1745—1757. 6 dln. — Vaderlandsche gezichten der Vereenigde Nederlanden, in den jaare 1790—1792 naar 't leven geschetst door J. Gardiner Visscher, geteekend door J. Bulthuis, en in 't koper gebragt door K. F. Bendorp. Amsterdam z. j. 3 dln. m. 473 pl. — Vues de la Hollande et de la Belgique, dessineés par W. H. Bartlett, avec une description hist. et topographique par N. G. van Kampen. Traduit par. J. de Cazes. Londres, z. j. — De Cloet, Voyage pittoresque dans le royaume des Pays-Bas. Bruxelles, 1825. — Dezelfde, Chateaux et monumens des Pays-Bas, faisant suite au voyage pittoresque. Bruxelles 2 dln. z. j. — P. J. Goetghebuer, Choix de monumens, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas. Gand, 1827. — E. Koster, Schetsboek. Nederl. stads- en havengezigten. Delft, 1858. — J. J. van Ysendyck en A. W. Weissman, Documents classés. Anvers, 1880—89, Haarlem, 1905.— J. L. Terwen, Het koninkrijk der Nederlanden, voorgesteld in eene reeks van naar de natuur geteekende gezigten, en beschreven. Gouda (1858—62). — Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen (Anciens batiments existants. Recueil de planches avec descriptions). Uitgeg. door de Maatsch. t. bevordering der Bouwkunst. Amsterdam, 1872. — C. Sutter, Thurmbuch. Thurmformen aller Stile und Länder gesammelt etc. Berlin,

1888—95. — F. Boutron, L'architecture aux Pays-Bas (111 reproducties naar penteekening). Paris, 1900. — L. Krook, Architektur der Niederlande (60 lichtdrukken). Leipzig-Berlin, z. j. — K. Sluyterman, Oude binnenhuizen in Nederland 's-Gravenhage, 1908. Met 100 lichtdrukken. — A. W. Weissman, Monumentaal Nederland. Haarlem, 1910. — H. Dekking e. a., La Hollande illustrée. Paris (1910). — Sidney R. Jones, Old houses in Holland (The Studio). London-Paris-New York, 1913. — Lijst van fotografische opnamen van oude en nieuwe bouwkunst in Nederland en Oost-Friesland, door P. Kramer. Groningen z. j. — H. van der Kloot Meyburg, Bouwkunst in de stad en op het land. Rotterdam, 1917. — Dezelfde, Onze oude dorpskerken. Schetsen van dorpskerken in Nederland. Rotterdam, 1912. — Dez., Onze oude boerenhuizen. Met een voorrede van Prof. Henri Evers. 3e druk. Rotterdam, 1920. — K. Sluyterman, Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen. 's-Gravenhage 1918. — C. H. de Jonge, Holländische Möbel und Raumkunst von 1650—1780. 's-Gravenhage 1922. — A. Loosjes, Sprokkelingen in Nederland. Reeks A. Steden, serie I en II. Stadspoorten en muurtorens. Amsterdam, (1922).

Beschrijvingen : Guicciardini, Belgium dat is: Nederlandt, ofte beschrijvinge derselviger provincien ende steden, etc. Amsterdam 1648. — C. Hagenitius, Itinerarium Frisio-Hollandicum etc. Lugd. Batavorum 1667. — M. Schoock, Belgium federatum etc. Amstelaedami 1665. — S. v. Leeuwen, Batavia illustrata. 's-Gravenhage 1685. — Brouërius van Nidek, Kabinet van Nederl. en Kleefsche outheden. Amsterdam 1727—'33. — H. F. van Heussen, Historia episcopatum foederati Belgii, etc. Antwerpen 1733, 2 Dln. — Tegenwoordige Staat der Ver. Nederlanden. Amsterdam 1739—1803. — L. v. Ollefen en R. Bakker, Nederlandsche Staden Dorpbeschrijver. Amsterdam, 1793—1801. — A. J. v. d. Aa, Aardrijkskundig woordenboek d. Nederlanden. Gorinchem, 1839—51.

LITERATUUR.

De hier volgende bibliographie betreft uitsluitend die werken welke de Nederlandsche bouwkunst in haar geheel behandelen. De literatuur der afzonderlijke perioden en bouwwerken zal achter de daarop betrekking hebbende hoofdstukken vermeld wor-

den. De geweldig uitgebreide topografische literatuur wordt slechts aangehaald, waar zij benut en van wezenlijk belang is.

Allereerst leek het mij zaak te schiften. Tal van voortreffelijke studies en opstellen met belangrijke mededeelingen, liggen begraven in de ontelbare jaargangen van allerlei tijdschriften, tusschen veel wat van minder beteekenis of geheel waardeloos blijkt. Dergelijke beslist minderwaardige geschriften bleven in deze en verdere literatuur-opgaven ongenoemd. Bij dit voorbereidend onderzoek der literatuur maakte ik gebruik van:

L. D. Petit, Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands enz. Leiden, I 1907; II 1913. — Repertorium op de Nederlandsche tijdschriften uitgegeven door de Kon. Bibliotheek, afd. Documentatie. 's-Gravenhage, 1914—1921. — Nijhoff's Index op de Nederl. periodieken van algemeenen inhoud. 's-Gravenhage, 1909 e. v. — Repertorium van tijdschriftartikelen betreffende de Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst, 1901—1908, vanwege den Ned. Oudh. Bond samengesteld door A. A. van Rijnbach. Leiden 1909. Eerste-derde supplement van dit repertorium, door A. A. van Rijnbach (1910). Vierde-zesde supplement, door E. J. Haslinghuis (1911—1915). Zevende supplement, door Fr. Vermeulen (1916). J. T. Bodel Nijenhuis, Topographische lijst der plaatsbeschrijvingen van het Koningrijk der Nederlanden. Amsterdam, 1862. Met toevoegsel, A'dam, 1868. — W. Nijhoff, Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18e eeuw. Amsterdam, 1894.

Voorts verschafte mij de kaart-catalogus van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg een onschatbaren steun.

Waardevolle gegevens omtrent de afzonderlijke monumenten en hunne bouwmeesters vindt men, behalve in de reeds genoemde uitgaven der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, ook in: Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van geschiedenis en Kunst (1879). Opnieuw uitgegeven door het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 's-Gravenhage, 1921. —Jaarverslagen van de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Ned. monumenten van geschiedenis en kunst. 's-Gravenhage, 1904—1918. — Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst. 's-Gravenhage, 1879 e. v. — Jaarversla-

gen der Provinciale Zuid-Hollandsche archeologische commissie. 's-Gravenhage, 1906 e. v. — Jaarverslagen van het Koninklijk Oudheidk. Genootschap te Amsterdam, 1879 e. v. — Jaarverslagen der Vereeniging „Hendrick de Keyser", Amsterdam, 1908 e. v. — Verslagen van de algemeene vergaderingen van de Maatsch. tot bevordering der bouwkunst. Amsterdam, 1869—1880. — F. D. O. Obreen (e. a.), Archief voor de Nederlandsche kunstgeschiedenis, 1877—1890. — Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte. Haag, 1903 e. v. — Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden, door J. R. T. Orbaan en G. J. Hoogewerff. 's-Gravenhage, 1911—1917, 3 dln. — Oud-Holland. Nieuwe bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlandsche kunst enz. Amsterdam, 1883 e. v. — Bulletin uitgegeven door den Ned. Oudh. Bond. Amsterdam 1901—07; tweede serie, Leiden 1908—20; voortgezet als Oudheidkundig Jaarboek, Utrecht, 1921 e.v.

Tenslotte volgt hier een opgave van werken en tijdschriftartikelen, waarin de Nederlandsche bouwkunst samenvattend, en meer of minder uitvoerig, wordt besproken.

Wilhelm Lübke, Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. 2 Dln. Leipzig 1886 (6e druk). André Michel, Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours. Paris, 1905 e. v. Van dit groote werk, waaraan verschillende kunstgeleerden van naam (Bertaux, Enlart, Mâle, Molinier e. a.) medewerken, verschenen tot nu toe 6 deelen, elk bestaande uit 2 stukken. — Handbuch der Architektur (door E. Schmitt, v. Essenwein, Durm, v. Bezold, e. a.) Leipzig, 1895—1908. — K. Hartmann, Die Baukunst in ihrer Entwicklung von der Urzeit bis zur Gegenwart. Leipzig, 1912. 3 dln. — E. Gugel, Geschiedenis der bouwstijlen. Rotterdam, 1918 (4e druk bewerkt door J. H. W. Leliman). — Henri Evers, De Architectuur in hare hoofdtijdperken. Amsterdam, (2e druk, 1916). — F. Pijper, Handboek tot de geschiedenis der christelijke kunst. 's-Gravenhage, 1917.

Georg Galland, Geschichte der Holl. Baukunst u. Bildnerei im Zeitalter der Renaissance etc. Frankfurt a.M. 1890, geeft in de Kunsttopographie (4. Buch, S. 365 e.v.) ook een overzicht van onze voornaamste middeleeuwsche bouwwerken.—Karl Schnaase, Niederländische Briefe. Stuttgart u. Tübingen, 1834.—W. N. Rose

en A. N. Godefroy, Wat behoort men te verstaan door nationale bouwkunst? Bouwkundige Bijdragen, XI, blz. 349.—D.D. Büchler, Over de bouwkunst in ons Vaderland. Hollandsche Maatsch. v. fraaie Kunsten en Wetenschappen, III. N. W. 1e stuk, 1. — J. F. Metselaar, Middel tot het bijeenbrengen van bouwstoffen tot eene geschiedenis der bouwkunst in ons vaderland. Bouwk. Bijdr. XI, blz. 85, 316. — C. Leemans, Bijdrage tot de geschiedenis der bouw- en beeldhouwkunst in Nederland. Nijhoff's Bijdragen, IV blz. 1, 167, 282. — J. C. A. Hezemans, Nederlandsche bouw- en beeldlegenden. Dietsche Warande, 1856 (II), blz. 155 en (IV) 526. — C. H. Peters, Architectonische Kunstbeschouwingen (zes gedrukte toelichtingen bij historisch-bouwkundige beschouwingen van 16 Maart 1894 tot 10 Febr. 1896 gehouden in Pulchri Studio te 's-Gravenhage). — J. Tideman, Een drietal studien op het gebied van de Geschiedenis der Bouwkunst in Nederland. De Opmerker, 1894, No. 1—3. — R. P. J. Tutein Nolthenius, Sprekende steenen (n. a. v. Noord-Holl. Oudheden, door van Arkel en Weissman; Oud-Deventer, door J. A. Mulock Houwer; Oude Gebouwen te Dordrecht, door Mr. J. C. Overvoorde e. a.). De Gids, 1901, No. 3. — Dr. Jan Kalf, een Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst. De Gids, 1914, I, blz. 320—354. — J. A. G. van der Steur, Eenige beschouwingen over het karakter der Nederlandsche bouwkunst. (Jaarboek van de Technische Hoogeschool te Delft, 1922).

Het eenige werk van beteekenis over onze bouwkunst in haar geheel, is: A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, Amsterdam, 1912. In dit boek heeft de auteur, wiens ijverige navorschingen en talrijke geschriften zooveel bijdroegen tot een betere kennis onzer architectuur, minder een werkelijk kunsthistorisch ontwikkelingsbeeld, dan wel een aaneengeschakelde reeks beschrijvingen onzer voornaamste oude bouwwerken in chronologische volgorde gegeven. Men zie hierover het reeds aangehaalde Gidsartikel van Dr. Jan Kalf (Vgl. ook de opmerking van Prof. Dr. Raph. Ligtenberg O. F. M in zijn „Romanische Steinplastik in den nördlichen Niederlanden". Haag, 1918, Bnd. I, S. 1—2).

En dan zij nòg vermeld het onlangs verschenen werkje van Émile-Bayard, Les styles Flamand et Hollandais. Paris 1923, dat op blz. 19—61 een beknopt overzicht geeft van de bouwkunst in Vlaanderen en in Holland.

DE VOORGESCHIEDENIS

„Archaeology to them was not a mere science for the antiquarian; it was a means by which they could touch the dry dust of antiquity into the very breath and beauty of life"....

OSCAR WILDE, *The truth of masks.*

§ 1. Tijdperk der hunebedden en grafheuvels.

Van Scandinavië tot de noordkust van Afrika, van Ierland tot de kusten der oude wereldzee, over geheel Noord- en Westeuropa verspreid, liggen daar ontzaglijke stapelingen van grauwe granietblokken, cromlechs, dolmens, hunebedden, megalithen, geweldige monumenten, waaromheen de volksverbeelding hare sagen spon, en naar wier oorsprong en beteekenis de wetenschap moeizaam vorschte. Met reden mag de vraag opkomen, of we in deze merkteekenen uit ondenkbare verten der menschelijke beschaving, of we in deze grijze getuigen onzer vroegste historie werkelijk het begin moeten zien van de ontwikkelingsgeschiedenis der bouwkunst in dit land.

Het wil inderdaad lijken, dat deze monumenten veeleer uitsluitend behooren tot het gebied der archeologie, dan tot dat der eigenlijke kunstgeschiedenis. Een nadere uiteenzetting zal ons echter, naar ik meen doen inzien, dat de hunebedden en verdere overblijfselen uit die oudste cultuurperiode — in het licht der nieuwere onderzoekingen — stellig van beteekenis zijn ook als oudste voortbrengselen der bouwende werkzaamheid, als eerste grijpbare schakels in den historischen keten der ontwikkeling van het ruimtegevoel.

Een der eerste vragen welke ieder zich stelde, die voor de indrukwekkende steenmassa's der hunebedden stond, betreft altijd weer de bouwers en hun doel. Zoo ging het reeds onzen zeven-

tiend'eeuwschen archeoloog, den eerwaarden Johan Picardt, met zijne „Vergetene en verborgene antiquiteten".

„Met grote verwondering — aldus schrijft hij in de dedicatie van zijn boekje — beschouwen wij dikwijls de *stupendas antiquitates* van de hooge en ondraaglicke stenen, hier en daar in de Velden liggende met eene seer wonderlicke ordre op malkanderen gestapelt zijnde".

En na velerlei beschouwingen omtrent het ontstaan der hunebedden besluit hij: „Wat salmen dan eyndelijck maken van de oude, vreemde, en, monstrueuse Antiquiteten? Het zijn al te samen begraffenissen, van grouwsame, Barbarische en wreede Reusen, Huynen, Giganten, Kinderen Enakim, Emim, Nephilin, Rephaim, menschen van grouwelijcke statuer, groote krachten, en beestelijke wreetheydt, die noch Godt noch menschen gevreest hebben, maer geacht werden geboren te zijn tot verderf des menschelijken geslachts. Dese monstrueuse Reusen zijn in dese landen gekomen wyt Gothia, Sweden, Noorwegen, Helsingen, Finmarchen, Biarmia, Schrickfinnia, Denemarken etc. alle welcke Landen in de aller oudste tijden gekrielt hebben van Reusen," etc [1]."
Opzettelijk geeft ik dit lange citaat, omdat onze brave Picardt — afgezien van zijn grouwelijck reuzenverhaal — in deze merkwaardige conclusie de moderne archeologische wetenschap grootendeels aan zijn zijde krijgt.

In de Nederlanden ontwikkelden zich gedurende den lateren steentijd (de neolithische periode, omstr. 3000—2000 voor Chr.) twee groepen van duidelijk verschillende beschaving: eene noordelijke en eene westeuropeesche. De grens tusschen deze twee gebieden van onderscheiden cultuur loopt, wat ons land aangaat, van de Zuiderzee door Overijsel in de richting van Münster in Westfalen. De westeuropeesche strooming moet reeds zeer vroeg uit het Zuiden langs de Maas, door de tegenwoordige provincie Limburg tot in de streek der Rijnmonden zijn doorgedrongen: zij bleef hier echter, zooals ook de keramische en andere vondste bewijzen, vrij spoedig in de minderheid tegenover de noordelijke cultuur, die dan in onzen steentijd de overheerschende kracht wordt.

Tot deze noordelijke cultuurstrooming nu, moeten ook onze hunebedden behooren, die, hoezeer ook in bijkomstigheden te on-

---

[1]) Picardt, a.w. blz. 4 en blz. 40.

derscheiden, toch over 't algemeen het type der Noordduitsche en Scandinavische megalithen vertoonen, terwijl zij in den regel slechts voorwerpen van zuiver noordelijk type opleverden. Bovendien leidde ook het moderne biologische onderzoek tot de gevolgtrekking, „dat de oudste megalithische cultures ten onzent onmiddellijk samenhangen met die van Noordwest-Duitschland, en verder met die in het Oostzeegebied", en dat de oudste neolithische bevolking van Noord-Nederland zelf uit Noordwest-Duitschland, respectievelijken het Westelijk Oostzeegebied afkomstig is [1]). En op grond van zijn jongste uitgebreide onderzoekingen onzer hunebedden kwam Dr. van Giffen tot de slotsom, dat onze hunebedden cultuur ons is geworden uit het Westelijk Oostzeegebied [2]). Overigens is de geheele archeologische wetenschap het thans met Picardt eens, dat de hunebedden „al te samen begraffenissen" zijn. Het zijn inderdaad grafkamers, of juister *grafkelders*, van eenzelfde karakter als de megalithen in Frankrijk, Spanje, Portugal, Engeland, Ierland, Duitschland, Denemarken, en in het zuiden van Zweden.

Dit karakter bleek voor het eerst duidelijk bij de door Dr. Holwerda in 1912 uitgevoerde ontgraving van twee hunebedden te Drouwen. (Afb. 1). Zij vertegenwoordigen den in Drente meest voorkomenden vorm, behoorende tot de jongere groep der noordelijke megalithen, de z.g. „ganggraven". Groote granietblokken, zwerfsteenen, door de Scandinavische gletschers in den ijstijd hierheen gevoerd, zijn tegen de zijkanten van een langgestrekt-rechthoekigen kuil opgesteld als draagsteenen, waarop deksteenen zijn gelegd, die de aldus gevormde ruimte in de breedte van draagsteen tot draagsteen overspannen. De bodem van den kuil is vrij regelmatig met keien geplaveid. De ruimten tusschen de deksteenen waren oorspronkelijk met kleinere keien aangevuld, terwijl een heuvel van zand of plaggen het geheel overdekte. De ingang tot dezen kelder wordt gevormd door eenige opstaande steenen, eveneens door een kleineren steen gedekt. Een krans van steenen, rond den voet van den heuvel geplaatst, hield het losse zand bijeen. Het geheele samenstel vormt een kelder met steenen dak, steenen wanden en keienvloer.

Een der oudste vormen van de noordelijke megalithen, waartoe

---

[1]) Dr. A. E. van Giffen, Het biologisch-archeologisch Instituut en zijn taak. Blz. 18.
[2]) Dr. A. E. van Giffen, volgens vriendelijke mededeeling.

o. a. ook de Deensche „Langdolmen" behooren, vertegenwoordigt het groote hunebed te Emmen. Een aantal kleinere vierkante grafkelders, in hoofdzaak van eenzelfde constructie als het Drouwensche type, liggen binnen een langgestrekt vierkant met afge-

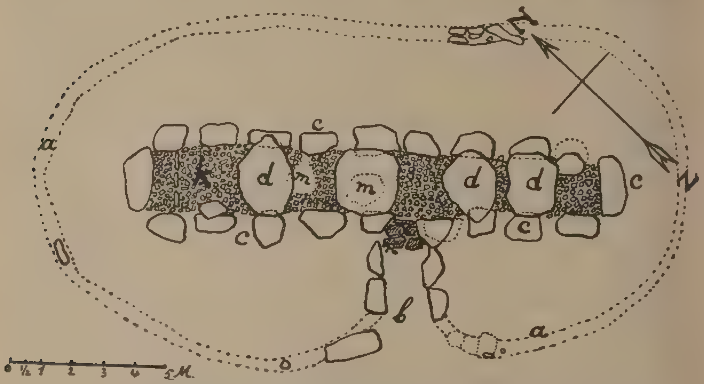

Afb. 1. Plattegrond van het westelijk hunebed te Drouwen (Dr.).
a. Greppel der kranssteenen. *b*. Ingang. *c*. Draagsteenen. *d*. Deksteenen.
k. Keienvloer. *m*. Menschelijke overblijfselen. (Naar Holwerda).

ronde hoeken, gevormd door opstaande steenen, welke aanvankelijk den buitenrand bepaalden van een heuvel, die de kleinere kelders gemeenschappelijk omsloot. Meer in 't bijzonder aan de oudere Deensche en Zuid-Zweedsche „Runddolmen" of „kleine Stuben" verwant is het hunebed bij de Vuursche, in de provincie Utrecht, het eenige voorbeeld in Nederland van dien vorm, bestaande uit vier in een rechthoek geplaatste draagsteenen, door één enkel groot blok overdekt.

Onder de Nederlandsche hunebedden is — we merkten het hierboven reeds op — de jongere vorm het talrijkst. Alleen in Drente vindt men er, behalve de hunebedden te Drouwen, nog 49 van dit type, en verder een bij Noordlaren in de provincie Groningen, een bij Rijs in Friesland, terwijl er ook in Overijsel bij Steenwijk en in de streek van de Duitsche grens bestaan hebben, die thans verwoest zijn [1]).

[1]) Zie omtrent de verbreiding der hunebedden in ons land: Mr. L. Oldenhuis Gratama, De hunebedden in Drenthe. Assen 1886. W. Pleyte, Nederl. Oudheden. Leiden 1877—1901. Nils Aberg, Die Steinzeit i. d. Niederlanden. Uppsala 1916.

Dat deze praehistorische grafkelders oorspronkelijk door zandheuvels overdekt waren, wordt door de bevindingen in het buitenland bevestigd. Van de 56 hunebedden die H. Müller-Brauel tusschen Elbe- en Wezermonding kent, waren er 55 nog tot in de laatste decenniums met een zandheuvel bedekt. „Al deze monumenten" — aldus Le Rouzic — „dolmens, ganggraven, zij waren alle ongetwijfeld overdekt met tumuli en zijn thans nog slechts geraamten van vernielde monumenten" [1]. Zoo waren dus onze hunebedden min of meer ovale heuvels, waarbinnen de grafkelder als een in de steenmassa gespaarde, of zoo men wil, „uitgehouwen" ruimte geleek [2].

Nog gedurende het laatste tijdperk der hunebedden-cultuur ontstaat dan een nieuwe vorm van graven, de ronde grafheuvels, die, waarschijnlijk uit de dolmens ontstaan — waarvan ze een vervallen voortzetting lijken — zoowel in Drente als in Overijsel, en verder in Gelderland en Limburg worden gevonden. Deze vorm, die in verschillende neolithische cultures voorkomt, beheerscht zoowel het hierop volgende bronzen tijdperk, als de latere Hallstatt-periode en is in noordwestelijk Duitschland zelfs onder de Saksen niet uit te roeien, totdat Karel de Groote de doodstraf bepaalt voor degenen, die nog langer *ad tumulos paganorum*, in plaats van rond de kerken, hunne dooden begraven [3]. Onderzoekingen van Dr. Holwerda bij Vaasen op de Veluwe, bij Ootmarsum in Overijsel, bij de Hamert in Limburg, opgravingen van Dr. van Giffen o. a. op de Eese bij Steenwijk, brachten de constructie dier heuvels aan het licht. Wanneer ze tot op den beganen grond werden afgegraven vond men in het midden een trogvormige schacht of grafkuil, met overblijfselen van een menschelijk skelet, soms ook van een primitieve eiken lijkkist. Daaromheen is de bodem veelal met steenen of grind bevloerd, en rond dezen vloer zijn, in een greppeltje, de sporen zichtbaar van een houten bouwsel, dat de grafkamer omsloot en overdekt werd met zand en plaggen.

Dr. Holwerda acht deze sporen van ringvormig gelegde balken

---

[1]) H. Müller-Brauel, Prähist. Zeitschr. II, S. 214. Le Rouzic, Les monuments mégalithiques de Carnac, p. 25.

[2]) Hierop grondde o.a. Dr. J. H. Holwerda zijne theorie, dat de hunebedden van de Zuideuropeesche rotsgraven, dus uit de Middellandsche kultuur zouden stammen. Nederl. vroegste gesch. blz. 12—17.

[3]) Schuchhardt, Alteuropa, S. 98.

de overblijfselen van een houten koepel, bestaande uit verschillende kringen van balken, en meent in deze houten „koepelgraven" dan den oervorm der machtige steenen koepelgraven van Mycene te hebben gevonden [1]). Het dient echter gezegd, dat Holwerda's reconstructie, hoe vernuftig ook, wel bijna even gewaagd is, als zoo een houten koepelconstructie zelf zijn zou. Hoe toch zou zulk een koepel van kringsgewijze geplaatste balklagen zich houden onder een belasting van zand en plaggen? En hoe stelt men zich voor, dat het opwerpen van den plaggenheuvel over dien koepel moest geschieden? Zelfs de stevigste verbindingen, welke men zich in die tijden denken kan, zouden de onmiddellijke ineenstorting van het al te wankele bouwsel niet kunnen verhinderen [2]).

Aannemelijker is dan ook de verklaring, die in deze grafheuvels de verwanten ziet van monumenten der Aegeïsche cultuur als het z. g. Graf van Tantalus bij Smyrna en verschillende andere ronde graven nabij deze stad, zoowel als van de tumuli in Etrurië en den oorsprong van deze, zoowel als van gene zoekt in de oude Europeesche ronde hut, de oer-hut der Ariërs en Indogermanen.

Het is toch een bijna overal waargenomen feit, dat de oude volken in hunne graven den woningbouw plachten na te volgen [3]). Slechts door grooter afmetingen en duurzamer materiaal onderscheidden zich de grafmonumenten van de woonhutten, en zoo wil o. a. Montelius ook de dolmens opgevat zien als nabootsingen dier oudste menschelijke verblijven [4]).

We kunnen dan de evolutie van dezen vorm volgen, zooals zij, van den ronden dolmen bij de Vuursche zich in dalende lijn beweegt over de grafheuvels van Vaasen, Ootmarsum en de Eeze uit den jongeren steentijd, tot aan die uit het bronzen tijdperk en uit den tijd der Volksverhuizing op het Noorsche veld bij Zeijen, door Dr. van Giffen ontgraven [5]). Het blijkt dan, hoe steeds minder zorg aan den bouw dezer tumuli wordt besteed. In de plaats

---

[1]) Nederland's vroegste gesch., blz. 25 vv., en de daar, op blz. 217 aanteeken. 28, aangehaalde literatuur.

[2]) Het aardige modelletje, waarmee in het Oudheidk. museum te Leiden de besproken reconstructie aanschouwelijk wordt gemaakt, bewijst natuurlijk nog niets voor de wezenlijke constructieve mogelijkheid! Vgl. overigens de afb. in Holwerda's Oudheidk. platen-atlas, blz. 6.

[3]) Fr. Seesselberg, Die früh-mittelalterl. Kunst der germanischen Völker S. 60. Meitzen, Das deutsche Haus in seinen volkstüml. Formen, Taf. v, Abb. 1 u. 2. Montelius, Orient u. Europa, S. 31; vgl. S. 186. Rochholz, Deutscher Glaube u. Brauch.

[4]) Montelius, Orient u. Europa, S. 160.

[5]) A. E van Giffen, Nieuwe Drentsche Volksalmanak, 1920, blz. 122—146.

van den steenen vloer en den zandheuvel der oudste grafheuvels, komt in den bronzen tijd eenvoudig een laagje wit zand en een heuvel van plaggen. Bij de jongste tumuli, uit den tijd der Volksverhuizing, bepaalde men zich tot een simpel heuveltje van plaggen[1]).

De woonhutten.

De derde groep van praehistorische overblijfselen omvat de oudste sporen van menschelijken woningbouw in ons land. Tijdens onderzoekingen in de zoogenaamde „Hunneschans" aan het Uddelermeer, vond Dr. Holwerda in den grond uitgegraven komvormige kuilen, gelijkend op de zoo geheeten „fonds de cabanes", bodems van halfonderaardsche hutten, die men o. a. in Italië heeft ontdekt.

Het zijn hier ronde kuilen, te onderscheiden in een groote en een kleine soort, waarvan de groote — met een middellijn van gemiddeld 1 M. — gevuld waren met overblijfselen van een houten bekleeding, terwijl zich in het midden een „paalgat" scheen te bevinden, volgens Dr. Holwerda wellicht de indruk van een paal die eenmaal de afdekking had gestut. De onderlinge ligging van deze kommen is merkwaardigerwijs zóó, dat doorgaans een groote en een kleine kuil bijeen schijnen te hooren. Er is dus aanleiding tot de onderstelling, dat zulk een groote en kleine kom te samen in één hut lagen, die dan, naar de meening van Dr. Holwerda, door een op den reeds genoemden paal gedragen dak van plaggen of met leem bestreken takken gedekt werd. De grootere, met hout bekleede kom gaf als middelpunt van een hut gelegenheid, om in de woning van geringe afmetingen op de gewone wijze te gaan zitten. De bedoeling der kleinere, vaak zeer ondiepe kommen, is niet duidelijk „doch als de boven veronderstelde samenhang telkens van twee, één groote en één kleine, waarheid was, dan zouden we hierin een gegeven omtrent vorm en afmeting der hutten bezitten. Immers dan zouden we hier met zekerheid langwerpige hutten mogen reconstrueeren van een afmeting zóó groot, dat zij telkens beide kommen omvatten en dat er zelfs om de groote kom rondom nog een stuk grond voor zitbank mee ingesloten werd" [2]).

---

[1]) A. W. Bijvanck, Voorhistorische en Romeinsche oudheden. Oudh. Jaarboek 1921, blz. 39—40.

[2]) Holwerda, Oudh. mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. III (1909), blz. 42. Dez., Ibid. V (1911), blz. 11 vv. — Dez., Ibid. VI (1912), blz. 1—16. — Dez., Nederland's vroegste geschiedenis, blz. 18.

Dr. Holwerda meent de gedaante dier praehistorische woningen terug te zien in de primitieve hutten, die de houtschillers op de Veluwe tegenwoordig des zomers nog in het bosch bouwen om er den schiltijd in door te brengen [1]. Welke bezwaren ook mogen worden aangevoerd tegen de beschreven reconstructie — die stellig de aantrekkelijkheid van het gedurfde niet mist — zoo heeft zij toch dit eene vóor, dat haar grondvorm zou passen in de kultuurperiode, waartoe hij, blijkens de in die hutbodems gevonden voorwerpen, aardewerk vooral, moet behooren, de periode der hunnebedden.

Ik wees er reeds op, hoe de praehistorische grafmonumenten meest vergroote navolgingen van de woonhut waren. Wanneer wij de tumuli terugbrengen tot de grootte der normale hut en ons de binnenwanden niet van steen of balken, maar eenvoudig van takken, al dan niet met leem bestreken denken, dan hebben we de prae-historische woning [2]. Zoo kunnen we dan uit het langgestrekt-rechthoekige grondplan der hunebedden met groote waarschijnlijkheid besluiten, dat ook de woning in dit voorhistorische tijdperk een dergelijken rechthoekigen aanleg had, met den ingang in een der lange zijden [3]. En met zulk een aanleg zou ook wel het door Dr. Holwerda veronderstelde primitieve zadeldak in overeenstemming zijn, waarbij echter de paal, nabij een der einden onder den nok gedacht, er vrij onmogelijk uitziet. Men dient hier trouwens te bedenken, dat de identiteit der „paalgaten", in de grootere hutkommen waargenomen, volstrekt niet onomstootelijk is vastgesteld. Bovendien laat Dr. Holwerda in zijne reconstructie de beteekenis der tweede, kleinere kom in het midden, zoowel als de kwestie van de stookplaats. Wanneer dan de groote kom niet de vuurhaard was [4], terwijl de kleine dit moeilijk geweest kan zijn (er is ook blijkbaar in deze laatsten geen spoor van houtskool gevonden), waar moet zich dan de onontbeerlijke warmtebron in deze hutten bevonden hebben? Misschien is het niet geheel zonder belang hier, ter vergelijking, eens te herinneren aan sommige neolithische woningen, waarvan men de overblijfselen vond bij Klein-Meinersdorf (Slees-

---

[1] Holwerda, Oudh. mededeelingen V (1911), blz. 15. — Dez., Nederland's vroegste gesch., t.a.p.

[2] K. G. Stephani, Der älteste deutsche Wohnbau. Leipzig 1902, I S. 19.

[3] Stephani, a. w. S. 45.

[4] Oudh. meded. V (1911), blz. 13—14.

wijk-Holstein). Het zijn fundeeringsmuren van leem en breuksteen in den vorm van een hoefijzer, zich openend op een ronde, vóór den ingang gelegen stookplaats. De opstand moet in den vorm van een houten zadeldak gedacht worden [1]). Mogelijk hebben we ook een verwanten vorm te zien in eenige der eveneens uit de jongere steenperiode dagteekenende woningen te Grossgartach, het „praehistorische Pompeji", bij Heilbronn, in het oude Decumatenland. Hier liggen, binnen een rechthoekig grondplan, telkens twee kuilen: een ± 1 M. diep voor stookplaats, en een ± 0.50 M. diep voor afvalput bestemd [2]).

Wellicht ware in deze richting een verklaring der vondst van Dr. Holwerda te vinden. Tenzij de Veluwsche hutkommen slechts resten zijn der zeer tijdelijke verblijven van een Nomadenstam — het ontbreken van sporen eener ommuring der hutten wettigt dit vermoeden — in welk geval we ons misschien een tentvormig bouwsel moeten denken in den trant der ovale stolphut, zooals die nog tot in het midden der 19e eeuw op de Drentsche heide voorkwam [3]).

Beteekenis der praehistorische monumenten.

Vragen wij nu naar de beteekenis van de hierboven besproken bouwwerken voor de ontwikkeling onzer latere Nederlandsche bouwkunst, dan dient gewezen op enkele feiten, die de betrekkingen tusschen het eigenlijke historische tijdperk dezer kunst en hare voorgeschiedenis wellicht eenigszins anders zullen doen zien dan algemeen gebruikelijk is.

Het sacrale karakter der hunebedden is thans voldoende vastgesteld. Wel in de eerste plaats waren deze grafmonumenten uitingen dier primitieve heldenvereering, die Carlyle in zijn *Hero-worship* „the deepest root of religion" en „the germ of Christianity itself" noemde. Aldus werden zij tevens plaatsen van volksvergaderingen. Het spreekt toch vanzelf, dat zij, die hier hunne doode aanvoerders, hoofden of helden zoo indrukwekkende rustplaatsen bereidden, deze monumenten gevoelden als middelpunten en merkteekenen van hun volksbestaan. Dit is een karakteristiek

---

[1]) H. Phleps, Die Entstehung der Hausvorhalle in der jüngeren Steinzeit. Denkmalpflege, 1920, S. 45—47.
[2]) Schliz, Das steinzeitliche Dorf Grossgartach. 1901.
[3]) C. H. Peters, Oud-Groningen. 's-Gravenhage (1921), blz. 304, afb. 405.

verschijnsel, dat we door de geheele geschiedenis heen waarnemen

Reeds de Nederlandsche oudheidkundige Mr. L. Oldenhuis Gratama, een der eerste wetenschappelijke onderzoekers onzer hunebedden, heeft de meening uitgesproken, dat deze bouwwerken dienden „tot begraving, godsvereering en tot volksvergaderingen." En hij merkte op, dat de Drentsche hunebedden georiënteerd zijn, en altijd hooger en breeder aan de Oostzijde, en vervolgens, dat de ingang, met een steenen „portaal", zich steeds bevindt aan een der lange zijden, doorgaans aan de zuidzijde [1]). Die oriënteering is een bijzonder opmerkelijk feit. We nemen de oostwestelijke richting der lengte-as van religieuze bouwwerken waar, zooals o. a. J. A. Alberdingk Thijm uitvoerig aantoonde [2]), in de belangrijkste tijdperken der architectonische oudheid, en zoowel in Peru, Mexico, Egypte, het oude Indië, als later in Hellas, in Rome en in de Christentijden. Reeds bij de oudst bekende volken dezer Noordelijke landen blijkt diezelfde oostwaartsche richting twintig eeuwen vóór de prediking van het Christendom gebruikelijk, zoodat de kerkelijke bouwkunst der middeleeuwen in dit opzicht slechts een bestaande traditie had voort te zetten.

Welk verband verder bestaan kan hebben tusschen de hunebedden en de eerste kerken, zullen we hierna, bij de bespreking der oudste christelijke bouwkunst in ons land, nagaan.

In de ontwikkelingsgeschiedenis van het ruimtebegrip staan wij bij de megalithen nog aan het begin. Wij leerden ze kennen als min of meer ovale heuvels, waarbinnen de grafkelder een in de steenmassa gespaarde ruimte geleek. Terecht heeft daarom Déchelette opgemerkt, dat men de West- en Noordeuropeesche dolmens en megalithen kan vergelijken met de Egyptische pyramiden [3]). Want wat zijn deze in den grond der zaak anders dan reusachtige tumuli, die het koningsgraf beschermend overdekken. Beschouwen we bijvoorbeeld den bouw der z.g. „koningskamer" in het hart der pyramide van Cheops, dan blijkt, dat deze bestaat uit draag- en deksteenen van graniet, en dat ze, hoewel technisch op veel hoogeren trap staande, toch inderdaad van eenzelfde ruimtebegrip, en van eenzelfde constructief beginsel getuigt, als

---

[1]) Mr. L. Oldenhuis Gratama, De hunebedden in Drenthe. Blz. 12 vv.
[2]) J. A. Alberdingk Thijm, De Heilige Linie. Blz. 18 vv.
[3]) Joseph Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique. I, p. 423.

de Drentsche grafkelders [1]). De eenvoudige aarden mantel dezer laatsten werd bij de pyramiden vervangen door een gedurende de regeering van den vorstelijken bouwheer voortdurend aangroeiende omhulling van gehouwen steen.

Overeenkomstige trekken van gelijkenis met onze hunebedden vertoonen dan ook de door aardheuvels gedekte koepelgraven uit het vóór-Helleensche tijdperk, dat men het Myceensche genoemd heeft: de z.g. schatkamers, als die van Atreus te Mycene, van Mynios te Orchomenos.

Zoowel bij onze noordelijke grafkelders, als bij die van Egypte en van Griekenland onderkennen we aldus gemeenschappelijke beginselen van aanleg en samenstelling, maar bovenal ook een ruimtebegrip, dat eenzelfde blijkt bij de ontzagwekkende monumenten, die daar staan aan den ingang der Egyptische en der Grieksche architectuurgeschiedenis, als bij die welke de dorpelwachters zijn onzer Westeuropeesche bouwkunst. In alle vinden we de verstoffelijking derzelfde primitieve ruimte-idee: de voorstelling van het bouwwerk als massa, waarin een ruimte wordt gespaard. *De ruimte is hier nog geen zelfstandig begrip, met een eigen wezen en bestaan, maar wordt slechts gedacht in verband met een plastisch lichaam, waarin zij een uitholling is.*

De in ons land tot nog toe gevonden sporen van praehistorische woningen zijn — zooals hierboven bleek — gering, maar voldoende om ons te leeren, dat het primitieve houtconstructies zijn geweest. Tevens echter blijkt ons, in verband ook met bevindingen in het nabije buitenland, dat deze houten woonhutten reeds tijdens de periode der hunebedden een rechthoekig grondplan en waarschijnlijk een zadeldak hadden. En hoewel dan vrijwel met zekerheid kan worden aangenomen, dat de Arische en Germaansche oer-hut rond was, leidden de bevindingen der archeologische wetenschap toch algemeen tot de conclusie, dat het Germaansche woonhuis reeds in den steentijd een langwerpig rechthoekig grondplan had, met den ingang aan een der lange zijden. In hoeverre de aanleg der hunebedden hieromtrent een aanwijzing geeft, besprak ik hierboven, maar bovendien vinden we een buitengemeen belangrijk bewijsmateriaal in de z.g. *huisurnen*, vaatwerk bestemd tot berging der doodenasch. Naar thans vaststaat

[1]) A. Daninos Pacha, Les monuments funéraires de l'Egypte ancien, p. 65 v.v. E. Bell, The architecture of Ancient Egypt. London 1915, p. 33 vv.

behooren deze zoo belangrijke urnen alle tot het latere bronzen tijdperk, of tot de daarop volgende Hallstatt-periode (700—300 v. Chr.), en stellen zij toenmalige woningvormen voor, waarvan zij de ontwikkeling van hol tot hut en van hut tot woonhuis aanschouwelijk maken. In nevenstaande afbeeldingen van Germaansche huisurnen, in den Harz en Mecklenburg gevonden, zien wij dan de gedaanten van praehistorische woningen, zooals die, mutatis mutandis, ook in deze streken gebruikelijk zijn geweest.

Afb. 2 vertoont een te Polleben gevonden urn, waarin we de oude ronde hut zien weergegeven. In het konisch toeloopend be-

Afb. 2. Urn van Polleben.

Afb. 3. Urn van Hoym.

nedengedeelte hebben we dan de in den bodem uitgegraven hutkom te zien; in den bovensten kegel, de over deze uitholling gebouwde hut van takken en leem, met de afdekking van het rookgat als bekroning. Rond de deuropening bevinden zich uitspringende lijsten, waartusschen vermoedelijk de afsluiting kon worden aangebracht [1]). Bij afb. 3, de urn van Hoym [2]), is de aanleg nog rond, maar de geheele hut bevindt zich boven den grond, en reeds vinden we hier het afzonderlijke dak, dat, hoewel nog koepelvormig, toch, door het verschijnen van een nok, den overgang naar het zadeldak zichtbaar maakt. De vervanging van het ronde of zuiver vierkante grondplan door het langgestrekt recht-

[1]) Becker, Die deutschen Hausurnen. Zschr. d. Harzvereins. Jahrg. XXI (1888), S. 213—231. Henning, Das deutsche Haus in seiner historischen Entwickelg., S. 179. Mestorf, Beitrag zur Hausforschung. Globus 67 (1895), S. 232.

[2]) Hoefer, Zeitschr. d. Harzvereins. Jhrg. XXXIII (1900), S. 244—280.

hoekige, zien we in de urn van Stassfurt (Kalb a. d. Saale), die meteen den hoogen ouderdom van dezen vorm — met den ingang in een der lange zijden — bewijst. (Afb. 4) [1]. Een hoogst merkwaardig document is tenslotte, de huisurn van Königsaue of Aschersleben (afb. 5), waarbij, naast den rechthoekigen aanleg, vooral het hooge, steile wolfdak treft. De in verticale richting aangebrachte groeven wijzen er op, dat we hier waarschijnlijk met een rieten dak te doen hebben [2].

Aldus kunnen we ons dan een duidelijker beeld vormen van de praehistorische woning, ook in ons land. Hierbij blijkt reeds een begin der ontwikkeling van het ruimtebegrip: *het langwerpig vierhoekige, in de massa als uitgeholde vertrek der hunnebedden wordt boven den grond gebracht als zelfstandige ruimte-vorm, als een ruimte met eigen wezen en eigen, door vrijstaande wanden omsloten en belichaamde gedaante.*

Deze vorm — om het nog eens te herhalen — met den ingang aan een der lange zijden, gedekt hetzij door een wolf- dan wel door een zadeldak, is de eigenlijke architectonische oervorm dezer Germaansche streken, waaruit zich, mede onder allerlei vreemde invloeden, ook de latere Nederlandsche typen van gebouwen hebben ontwikkeld.

Afb. 4. Urn van Stassfurt of Kalber-urn.

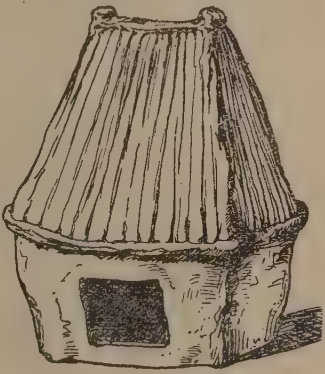

Afb. 5. Urn van Aschersleben of van Königsaue.

Literatuur. Algemeen: G. PERROT et CH. CHIPIEZ, *Histoire de l'art dans l'Antiquité.* Tome V (1890).; J. DÉCHELETTE, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et Gallo-Romaine.* I. Archéol. préhistorique. Paris 1908, en de daar ruim-

[1]) Becker, a. w. S. 216. Henning, a.w. S. 180.
[2]) Becker, a.w. S. 214. Lisch, Ueber die Hausurnen. Jahrb. d. Vereins f. Mecklenb. Geschichte, XXI (1856), S. 243—256.

schoots vermelde literatuur; De Caumont, *Cours d'antiquités monumentales*. Paris 1830; L. Lindenschmit, *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*. Mainz 1881 e.v.; Max Hoernes, *Urgeschichte der Menschheit nach dem heutigen Stande der Wissenschaft*. Wien 1892; Dezelfde, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*. Wien 1898; Salomon Reinach, *Le Mirage Oriental*. In „l'Anthropologie". Paris 1893 (p. 175); Montelius, *Der Orient und Europa*. Stockholm 1899; Sophus Müller, *Nordische Altertumskunde*. Strassburg 1899; Carl Schuchardt, *Alteuropa in seiner Kultur- und Stilentwicklung*. Strassburg u. Berlin 1919.

Afzonderlijke onderwerpen: Frederik VII, koning v. Denemarken, *De hunnebedden ; op welke wijze in den ouden tijd gebouwd*. Uit het Deensch door M. de Haan Hettema. Leeuwarden 1863; H. Petersen, *Die verschiedenen Formen der Steinaltergräber in Dänemark*. Archiv f. Anthropologie, XV (1866), S. 157 vv.; Rud. Virchow, *Ueber Hünengräber und Pfahlbauten*. Berlin 1866. Met opgave van de oudere Duitsche en Scandinavische literatuur; Arnold, *Deutsche Urzeit*, 1880; Fergusson, *Rude stone monuments*; Salomon Reinach, *Les monuments de pierre brute dans le langage et les croyances populaires. — Cultes, mythes et religions*, Tome III, Paris 1908 (p. 364 vv.).; Rud. Virchow, *Zeitbestimmung der italienischen u. deutschen Hausurnen*. Sitzungsberichte der Berliner Akad. d. Wissenschaft. XXXVII (1883); Hoefer, *Steinkistengräber u. Hausurnen von Hoym*. Zschr. d. Harzvereins. XXXI (1898); Ed. Krause, *Die megalithischen Gräber Deutschlands*. Zschr. f. Ethnologie, 1893; E. T. Peet, *Rough stone monuments and their builders*, New York 1912; Becker, *Die deutschen Hausurnen*. Zschr. d. Harzver., XXI (1880); Dez., *Zum Verständnis der Formen unserer deutschen Hausurnen*. Verhandlungd. Berl. Gesellsch. f. Anthropologie, 1892; Henning, *Das deutsche Haus in seiner historischen Entwicklg*. 1882; Meitzen, *Das deutsche Haus in seinen volkstüml. Formen*. 1882; Dez., *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen u. Ostgermanen etc*. 3 Bde u. Atlas. 1895; Franz Seesselberg, *Die früh-mittelalterl. Kunst der germanischen Völker*. Berlin 1897 ; M. Heyne, *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer*. I. Das deutsche Wohnungswesen. Leipzig, 1899.; Madsen, S. Müller e.a., *Affaldsdynger fra Stenalderen*. 1900; K. G. Stephani, *Der älteste deutsche Wohnbau und seine Einrichtung*. 2 Bdn. Leipzig 1902, en de daar vermelde literatuur; Forrer, *Bauformen der Steinzeit*. 1903; Albrecht Haupt, *Die älteste Kunst, insbesondere die Baukunst der Germanen*. Leipzig 1909. W. Schulz, *Das germanische Haus in vorgeschichtlicher Zeit*. Leipzig 1923.

Nederlandsche Oudheidkunde. Algemeen: P. Cluverii, *Germania antiqua*. Guelferbyti, 1663; J. C. Cleffelius, *Antiquitates Germanorum*. Francof., 1733; *Antiquitates Belgicae of Nederl. Oudheden*. Amsterdam, 1700; Johan Picardt, *Korte beschrijvinge van eenige Vergeten en Verborgene Antiquiteten etc*. Tweede druk, Groningen 1737; Roelants, *Tweetal verhandelingen betrekkel. Nederl. oudheden en geschiedenis*. Groningen 1839.; Mr. J. de Wal, *Bijdragen tot de gesch. en oudh. van Drenthe*. Groningen 1842; L. J. F. Janssen, *Oudheidkundige verhandelingen en meded*. Arnhem 1853; Mr. J. Pan, *Opstellen over de geschiedenis, oudh. enz. in Drenthe*. Haarlem 1862 (Drentsche Volksalm. 1849); W. Pleyte, *Nederlandsche oudheden*. Leiden 1877—1901; R. Jesse, *Voorgeschiedkundige, Romeinsche en Frankische oudheden in Nederland* (Uitgeg. door den Ned. Oudh. Bond). Leiden 1903, met wandkaart; *De oudheidkundige mededeelingen van het Rijksmuseum v. Oudheden te Leiden*. Uitgegeven vanwege het ministerie v. Binnenl. Zaken (1907 e.v.); J. H. Holwerda, *Nederland's vroegste beschaving*. Leiden, 1907; *Catalogus* van het Rijksmuseum v. Oudh. te Leiden; afd. Praehistorie en Nederl. oudheden, door Dr. J. H. Holwerda Jr. met medewerking van M. A. Evelein en N. J. Krom, Uitgeg. vanwege het ministerie van Binnenl. Zaken, 1908. Voorloopige lijst, dl. I, Utrecht (1908); dl. II, Drente (1909); J. H. Holwerda, *Nederland's oudste geschiedenis in woord en beeld*, 1912; Dezelfde, *Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's*. Internat. Archiv f. Ethnographie, Suppl. zu Bd. XXIII (1915); Nils Aberg, *Die Steinzeit i.d. Niederlanden*. Uppsala 1916. Vgl. hierover A. W. Bijvanck in *Bulletin Oudh.*, Band X (1917), blz. 39—41; J. H. Holwerda, *Nederland's vroegste geschiedenis*. Amsterdam 1918. Vgl. hierover: *Nederland's oudste bouwwerken*, in het weekbl. De Bouwwereld, 1918, 301—303, 305—308, 313—315; en de critische bespreking door Dr. A. W. Bijvanck

in *Bulletin Oudh. Bond*, 1919, blz. 85 vv.; A. W. BIJVANCK, *Voorhistorische en Romeinsche oudheden.* Oudh. Jaarboek (3e serie van het Bulletin v. d. Ned. Oudh. Bond) 1921, blz. 29—45.

Afzonderlijke onderwerpen: v. HEUSSEN en v. RIJN, *Oudheden en gestichten van Groningen en Drent.* Leiden 1724. Tegenwoordige Staat v. Drenthe; Mr. P. HOFSTEDE, *Beschrijving van de grafplaats, de gedaante hebbende van een hunebed, in het jaar 1809 bij Emmen in Drenthe uit een heuvel opgedolven.* Werken der Holl. maatij. v. Wetensch., Haarlem, I (1815), blz. 369 vv.; N. WESTENDORP, *Verhandeling over de vraag: welke volkeren hebben de zoogenaamde Hunnebedden gesticht.* Haarlem 1815; Dez., *Antiquiteiten.* Oudh. Tijdschrift. Groningen 1819 (I, blz. 79); L. J. F. JANSSEN, *Grafheuvelen der oude Germanen.* Arnhem 1833, *Overijsselsche Volksalmanak* 1843; *Groninger Volksalm.* 1845; L. J. F. JANSSEN, *Drentsche oudheden.* Utrecht, 1848; L. J. F. JANSSEN, *Over de Huneschans aan het Udelermeer.* Nijhoff's Bijdragen, dl. IV; Mr. L. OLDENHUIS GRATAMA, *Open brief aan het collegie van Gedeputeerde Staten v. Drenthe over de zorg voor en het onderhoud der hunnebedden.* Assen, 1868 (Aldaar blz. 41—47 een uitvoerige opgave der oudere literatuur).; HENRY HAVARD, *Les frontières menaçées* (La Hollande pittoresque). Paris 1876 (Aldaar over de Drentsche hunebedden p. 195—201); L. OLDENHUIS GRATAMA, *De hunebedden in Drenthe.* Assen 1886; H. DE LAIGUE, *Les monuments mégalithiques de la province de Drenthe* (Pays-Bas); in l'Anthropologie. Paris 1899 (p. 1—20; 179—191); J. H. HOLWERDA, *De methode van het oudheidkundig bodemonderzoek.* Bouwwereld 1915, blz. 161; A. W. BIJVANCK, *Opgravingen in Nederland.* Bulletin Oudh. Bond 1915, blz. 252; 1916, blz. 80; A. E. VAN GIFFEN *Het in April 1818 ontdekte en in October 1910 teruggevonden urnenveld met „kringgreptumuli" bij den „Pottenberg" onder Wollinghuizen gem. Vlagtwedde.* Overdruk uit Verslag van het Museum v. Oudh. Groningen, 1920; A. E. VAN GIFFEN, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1920, blz. 122—146; A. E. VAN GIFFEN, *Het biologisch-archeologisch Instituut en zijn taak.* Groningen—den Haag, 1922.

§ 2. Het Romeinsche Tijdperk

De eerste maal dat de Germaansche volken uit ons Noorden met de Romeinen in aanraking kwamen, was omstreeks 110 vóór Chr., toen de Cimbren, de Teutonen en Ambronen de grenzen van het wereldrijk overschreden. Deze eerste kennismaking was een weinig aangename, die, nadat Rome eenigen tijd met ondergang bedreigd scheen, eindigde met de bekende zegepraal van Marius bij Aquae Sextiae (102 v. Chr.) en bij Vercellae (101 v. Chr.), en met de volkomen vernietiging der „trekkende" Germaansche stammen. Van cultureele aanraking zal toen niet veel gekomen zijn; en gedurende een menschenleeftijd zwijgt daarna de Romeinsch-Grieksche geschiedschrijving dier tijden van de Germanen.

Dan begint het echter in het Noordelijk deel van Gallië, in de streken der Morini en Menapiërs (ongeveer het tegenwoordige Zuid-Nederland met Brabant en Limburg), weer te dringen en te dreigen. Steeds meer verjagen de over den Rijn aanstuwende Germaansche stammen de onderling verdeelde Gallisch-Keltische bewoners, totdat Julius Caesar in 58 v. Chr. tusschenbeide treedt, de Germanen uit Gallië terugdrijft over den Rijn en de Galliërs zelf

aan Rome onderwerpt. Gallië wordt een Romeinsche provincie en de Rijn wordt de grens tusschen Rome en Germanië.

Eerst daarna komt het hier, ten Zuiden en ten Westen van den Rijn tot een betrekkelijke rust, die gelegenheid tot eenige architectonische bedrijvigheid van meer beteekenis zal geven. Van bouwwerken uit het onmiddellijk voorafgaande tijdperk is geen spoor gebleven, en de urnenvelden in Noord-Brabant en Limburg zijn het eenige, wat ons van het bestaan en de beschaving — de z.g. Halstattcultuur — der Galliërs (Kelten) in deze streken getuigenis geeft.

In dat tijdsgewricht, waarover ons Caesar zelf, en voorts de natuurkundige Plinius, de Grieksche geograaf Strabo en de historieschrijver Tacitus berichten, waren de landen rechts van den Rijn, Germanië genoemd, oostwaarts tot in Rusland, naar het Noorden tot in Scandinavië, geheel bewoond door zuiver Germaansche volken, waartoe behoorden: de Gothen in Polen; ten westen daarvan, tot aan de Elbe, de Burgondiërs en Vandalen; voorts de Langobarden in de streken rond Lüneburg; de Angelsaksen ten noorden hiervan; de Friezen langs de Noordzeekust in het Westen; en zuidelijker, langs den Rijn de Oost- en Westfalen, de Chatten (in de streek van den Taunus), en de Franken, waarbij dan stroomopwaarts, in het zuiden van het Decumatenland, de Alamannen aansloten.

„Das Wandern" was reeds de lust, de aangeboren drang van al deze sterke, strijdvaardige Germaansche volken, waartegen de Romeinsche politiek een afdoende beschutting trachtte te stellen, door langs den Rijn bufferstaten te vormen van bevriende, met de Gallische en Romeinsche beschaving in aanraking gekomen Germanen. Zoo bracht een opvolger van Caesar, Agrippa, in 37 v. Chr. de Ubiërs van over den Rijn in den omtrek van Keulen; zoo werden, omstreeks denzelfden tijd, de Mattiaci, een stam der Chatten, rond Wiesbaden neergezet; zoo brachten de veroveraars naar onze streken een anderen stam der Chatten, de Bataven [1]). Ook deze Bataven bezaten reeds vrij wat cultureele ontwikkeling, onder Gallisch-Romeinsche invloeden, een beschavingspeil, dat het moderne archaeologische onderzoek ons eenigszins duidelijk maakte. Hunne woonplaats werd, volgens Tacitus en Plinius, de tegenwoordige Betuwe en aangrenzende streken langs den Rijn.

1) Holwerda, Nederl. vroegste gesch., blz. 64 vv. — Vgl. Gosses en Japikse, Handboek tot de staatk. geschiedenis v. Nederland. 's-Gravenhage 1920, blz. XI.

Men heeft de hier voorkomende z.g. „woerden" vroeger voor grafvelden en vluchtheuvels der Bataven aangezien. Opgravingen van Dr. Holwerda onder Maurik in de Betuwe, brachten op zulk een woerd de grondslagen aan den dag „van een voornamen aanleg, een geheel complex van groote huizen en gebouwen", een volledige hoeve der Bataven, die hier gestaan had gedurende de laatste tientallen van jaren der eerste en het grootste deel der tweede eeuw na Chr., gelijk met zekerheid o. a. uit de aardewerkvondsten viel op te maken. We komen later, bij de bespreking van het boerenhuis, op deze Bataafsche hoeven terug. Het zij voor het oogenblik voldoende vast te stellen, dat ook hier deze Germanen slechts houtconstructies, bestaande uit een geraamte van balken en stijlen, waartusschen een vlechtwerk van takken met leem bestreken, een zuiveren *vakwerkbouw* dus, toepasten [1]).

Toch doen de vele vondsten van bouwsteenen op andere woerden vermoeden, dat niet zelden ook steenmateriaal voor zulke huizingen is gebruikt, temeer waar Tacitus spreekt van de *villae* der Bataven, de naam voor de steenen landhuizen der Romeinsche kolonisten. Wel terecht stelt daarom Holwerda de vraag, „of soms ook deze gebouwvorm der Bataven, evenals vele hunner gebruiksvoorwerpen, aan hun *Romaniseering* te danken zou zijn" [2]).

We staan hier inderdaad voor de eerste nauwere aanraking tusschen de Germaansche en de Latijnsche beschavingen, tusschen den Noordelijken geest en dien der Antieken. Het moet een wonderlijke wereld zijn geweest, die dat strijdbare natuurvolk, opduikend uit de schemering der diepe wouden en gebergten van Germanië, hier zag opengaan: de Romeinen met hunne verfijnde beschaving, met hunne hoog ontwikkelde techniek, met hunne vernuftige ingenieurswerken, met hunne sterke vestingen, en bovenal met hunne *steenen* paleizen, tempels en woningen. Deze bouwwerken moeten wel een ontzaglijken indruk gemaakt hebben op die primitieve landbouwers en jagers, halve nomaden, met hun houten hutten. Voor het eerst leerden zij hier de monumentaliteit der architectuur kennen, en wat uit deze aanraking dan wel als onverwoestbare herinnering moet zijn achtergebleven, was — Dehio heeft dit zeer juist opgemerkt [3]) — het begrip der

[1]) Holwerda, a.w., blz. 71—75.
[2]) Holwerda, t.a.p. blz. 74.
[3]) Georg Dehio, Geschichte der deutschen Kunst. Berlin u. Leipzig 1919. Bnd. I, S. 14.

grootere voornaamheid van het steenen gebouw. Zoodat, toen met de invoering van het Christendom ook voor de Germanen de tijd kwam voor monumentale bouwwerken, deze slechts in steen gedacht konden worden. Of daarom aan de Germaansche houtconstructie geen meerdere beteekenis voor de latere middeleeuwsche bouwkunst mag worden toegekend, dan voor zoover het de strikte utiliteitswerken betreft, zooals Dehio meent, zullen wij nog onderzoeken.

De Romeinen van den Keizertijd bereikten in hunne nutsbouwwerken vooral een ontzaglijke hoogte. En méér dan in hun tempels, al te zorgzaam aansluitend bij het Grieksche voorbeeld; méér dan in hun paleizen, met de wandschilderingen door Grieksche kunstenaars al te gewillige weerspiegelingen van de verfijnde modegrillen eener weelderige heerschersklasse; oneindig meer dan in deze tweedehands architectuur, den overwonneling afgedwongen, komt de ware Romeinsche geest, de ernstige werkelijkheidszin van dit diep-practisch begaafde volk in zijne kunstwegen en bruggen, in zijn aquaducten, thermen en amphitheaters tot karaktervolle, dus schoone uitdrukking [1]). Daar was geen bouwconstructie die deze Romeinen niet beheerschten; en zoogoed de nauwlettende, gepolijste techniek van den marmeren architraafbouw, als de ruige, schilderachtige stapeling van de baksteen en het betonprocédé der tot één monolithische massa gegoten muren en vernuftig gespannen gewelven, waren hun volkomen vertrouwd. Vooral de baksteen werd, sinds het midden der tweede eeuw vóór Chr., een veel toegepast materiaal.

De Romeinsche baksteenen zijn groote, vrij dunne tegels, bij een lengte van 0.20 tot 0.60 M. slechts 0.03 tot 0.07 M. dik, die zoowel in driehoekigen als in vierkanten vorm vervaardigd werden. Men gebruikte ze zelfstandig (*opus testaceum* = tichelwerk) in een zwaar mortelbed, zoodat de voegen ongeveer even dik, of zelfs dikker waren dan de lagen; ofwel afwisselend met natuursteen, in horizontale lagen, ter bekleeding van muren van gietwerk, een constructie, die *opus caementicium* genoemd werd. Dergelijke muren bestonden uit een kern van gestampt steengruis, met dikke specie tot één monolithische massa gebonden, die dan

[1]) Men zie de opmerkelijke bladzijden die Robert West aan den Romeinschen stijl wijdt in zijn werk: Entwicklungsgeschichte des Stils. I. Die klassische Kunst der Antike. München 1921, S. 86—94.

bekleed was, gewoonlijk afwisselend, met breuksteen in onregelmatig verband (*opus incertum*, afb. 6), met zuiver vierkante, naar de achterzijde wigvormig toegespitste steenen in ruitvormig verband (*opus reticulatum* = netwerk, afb. 7), of ook met visch-graat- of aarvormig (*opus spicatum*, afb. 8) gemetselde lagen [1]). Al verrezen nu in dezen afgelegen uithoek, de zelfkant van het groote Romeinsche rijk, wellicht

Afb. 6. Opus incertum van Arentsburg (Naar Reuvens).

Afb. 7. Opus reticulatum te Rondenbosch (Naar Habets).

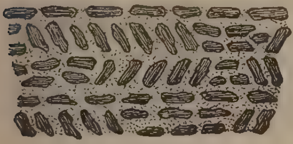

Afb. 8. Opus spicatum.

nooit zulke monumentale gebouwen, als die waarvan we de imposante overblijfselen bijv. nog in Trier, de oude residentie der Romeinsche keizers in Gallië, bewonderen, toch brachten opgravingen door ons geheele land de sporen van belangrijke Romeinsche bouwwerken aan 't licht, en tevens de overtuigende bewijzen, dat vooral sinds de 2e eeuw n. Chr. de baksteen hier bijna overal werd toegepast.

Het spreekt vanzelf, dat de oudste en belangrijkste bouwwerken der Romeinen in deze streken van militairen aard waren. Zij behoorden tot de verdedigingslinie langs de Rijksgrens, of hingen samen met maritieme doeleinden. Omtrent het beloop dezer verdedigingslinie in ons land is men het niet eens. Dr. Holwerda meent, „dat voor de Romeinen de voortzetting van den Duitschen *linker Rijnoever*, 'de Gallische oever', niet op het Bataveneiland, langs den eigenlijken Rijn, maar langs den zuidelijken Waaloever geloopen moet hebben" [2]). En hij wijst in dit verband op twee plaatsen, waar in ons land overblijfselen van Romeinsche militaire nederzettingen — castella — zijn gevonden: te Nijmegen en te

---

[1]) Zie over het *opus caementicium* : E. Boise van Deman in het American Journal of Archeology, 1912. Vgl. ook de beschrijving van dit metselwerk bij: Leopold, Uit de leerschool van de spade, blz. 101—105.

[2]) Holwerda, Nederl. vr. gesch., blz. 116.

Rossum, beide op den linker Waaloever. Daartegenover staat echter, dat Dr. van Giffen in den kunstmatigen heuvel, waarop het dorp Valkenburg a/d. Rijn is gebouwd, eveneens de overblijfselen van zulk een Romeinsch fort (Praetorium Agrippinae?) heeft ontdekt, dat hier in den Flavischen tijd (70—96) verrees. Wat op een geheel ander beloop der verdedigingslinie zou wijzen [1]).

Van zulke Romeinsche forten kennen we vrij nauwkeurig den bouw en de inrichting. Het oudste in ons land gevonden, even ten oosten van Nijmegen, bij het dorp Ubbergen, blijkens opgegraven aardewerk uit den tijd van Drusus (± 10 vóór Chr.) dateerend, vertoont een geheel afwijkenden vorm, namelijk dien van een z.g. „ringwal'', waarschijnlijk van Gallisch karakter en vermoedelijk het werk van een Gallische of andere inheemsche troepenafdeeling van het Romeinsche bezettingsleger. Brandsporen en andere vondsten wezen erop, dat deze vesting ± 70 n. Chr. door brand verwoest is, en met reden meent Dr. Holwerda hier dus het oude Oppidum Batavorum te hebben teruggevonden, waarvan Tacitus (Historiae V, 19) spreekt, de sterkte der Bataven door Julius Civilis verbrand, toen hij zich bij het mislukken van den opstand moest terugtrekken voor de troepen van Cerialis. Deze troepen — de bekende Legio X — bouwden hier toen in de onmiddellijke nabijheid, iets meer westelijk in de richting van Nijmegen, een groote garnizoensvesting, ter oppervlakte van ruim 30 H. A., wier gracht, de karakteristiek-Romeinsche „spitsgracht'', en muur werd teruggevonden, benevens de fundamenten van het praetorium of hoofdkwartier en van de barakken der troepen. De hierbij opgegraven baksteenen waren naar Romeinsche gewoonte gestempeld met het merk der legerafdeeling die ze gebruikte, in dit geval der Legio X, die na het jaar 89 in haar stempels de bijnamen P.(ia) F.(idelis) D.(omitiana) voerde. Waar hier steenen gevonden werden met, maar ook zónder deze drie bijnamen, kreeg men aldus mede een aanwijzing betreffende den bouwtijd.

Dergelijke baksteenen, dakpannen en tegels, met het stempel derzelfde legio X zijn ook aangetroffen te Rossum, waar Leemans reeds in 1841 aan den Waaloever de overblijfselen van een castellum vond, dat hier, naar uit andere vondsten bleek, ter vervan-

[1]) Verslagen der Geologische Sectie v. h. Geol.-Mijnbouwk. Genootsch., II, blz. 170—176. Gosses en Japikse, Handb. Staatk. Gesch., blz. XVII.

ging van een ouder fort, na den opstand der Bataven door troepen van het Nijmeegsche garnizoen van steen werd opgetrokken.

De dispositie van al deze Romeinsche versterkingen, forten en garnizoensvestingen blijkt in hoofdlijnen overal dezelfde, beantwoordend aan bepaalde militaire reglementen, waarvan ons een en ander werd overgeleverd in een geschrift van een Romeinsch krijgskundige Hyginus, waarschijnlijk uit de 3e eeuw na Chr. [1]). De duidelijkste belichaming van de hierin neergelegde regels, zoowel als het meest volledige beeld van een groote Romeinsche vesting verschaften de overblijfselen gevonden op het buitengoed Arentsburg aan den Delftschen Vliet (gemeente Voorburg) [2]).

De opgravingen door den voortreffelijken Reuvens in 1826—1833 aangevangen, door Dr. Holwerda en Dr. Evelein in 1900—1917 voortgezet, brachten, met de geologische onderzoekingen door Dr. Van Giffen geleid, aan den dag, hoe hier, onder den rook van 's Gravenhage, de ruïne lag van een versterkte Romeinsche haven, met een oppervlak van ongeveer 80.000 M². Of dit nu de overblijfselen waren van *Praetorium Agrippinae*, dan wel van *Forum Hadriani*, kan hier terzijde worden gelaten [3]). Hoofdzaak is ons, dat wij hier duidelijk voor oogen kregen den aanleg van een groot complex militaire en burgerlijke bouwwerken, deels in het midden der eerste eeuw, deels omstreeks 100 n. Chr. verrezen, en omtrent het midden der tweede eeuw verbouwd.

De eigenlijke vesting besloeg een rechthoekig terrein van ruim 150 M. frontbreedte bij een lengte van ± 420 M., welks lengetas van zuidoostelijke in noordwestelijke richting liep. Dit terrein was aan drie zijden omringd door een dubbele „spitsgracht", gelijk de Romeinen die gewoon waren om hun muren en wallen te graven, waarachter een zeer zware steenen ringmuur liep, welks fundeeringen, 1.30 M. breed, bestonden uit opus incertum van zeer groote en kleinere blokken natuursteen. Midden door het terrein liepen, volgens de beide middellijnen van den rechthoek, twee elkaar loodrecht snijdende hoofdwegen, waarvan die in de lengte,

[1]) Holwerda, Hyginus und die Anlage der Kastelle. Jahrb. des Kaiserl. Archeol. Instituts 1915. Anzeiger, S. 60. Dez., Nederl. vr. gesch. blz. 129 en blz. 232, alwaar uitvoeriger bijzonderheden en literatuur.

[2]) Voorl. Lijst, dl. III, Zuid-Holland (1915), blz. 382. Men heeft in Duitschland, op de gevonden overblijfselen een dergelijke Rom. vesting geheel herbouwd, de z.g. Saalburg in den Taunus. Zie Holwerda's atlas, blz. 22—26.

[3]) *Praetorium Agrippinae*, Dr. Holwerda, t.a.p.; *Forum Hadriani*, Dr. A. W. Bijvanck in „Mnemosyne", nieuwe serie, XLVI (1918), blz. 83—100.

de via praetoria geheeten, van het kruispunt naar den hoofdingang, de porta praetoria in het noodwestfront liep, terwijl die in de breedte, via principalis genoemd, de beide portae principales in de lange zijden verbond. De hier ontgraven porta principalis bestond uit een enkelvoudig poortgebouw van ± 7.60 M. bij 4 M.

Te weerszijden van deze wegen werden de overblijfselen der kazernegebouwen gevonden, barakken, in vakwerkbouw van hout en leem, en deels met riet, deels met pannen gedekt. Deze Romeinsche dakbedekking, in hoofdzaak gelijk aan onze nog tegenwoordig gebruikelijke, bestaat uit vierkante pannen (*tegulae*) met dikke rechthoekig omgebogen zijranden tegen elkaar aansluitend en schubvormig in rijen over elkaar liggend. Halfronde vorsten (*imbrices*) over de randen heengelegd sluiten de kieren daartusschen af. (Zie afb. 9). In de eenvoudiger, met riet gedekte verblijven lagen de manschappen van ruiterij en voetvolk. In de iets comfortabeler ingerichte, met pannen gedekte barakken woonden de officieren. Deze laatste gebouwen, aan de via principalis gelegen, flankeeren een veel aanzienlijker gebouw, in het midden, nabij het kruispunt der hoofdwegen opgetrokken, met het front naar de noordwestelijke hoofdpoort. We hebben hierin het hoofdkwartier of praetorium te zien, het „garnizoensbureau" der vesting, ten deele reeds door Reuvens ontgraven, een behuizing van omstreeks 30 × 40 M., bestaande uit een steenen onderbouw, waarop vermoedelijk een vakwerkbouw van hout en leem met pannendak rustte. Een gang op het midden van de voorzijde leidde naar den binnenhof, door een open galerij omgeven, waarop rondom de verschillende vertrekken uitkwamen, die wellicht tot bureaux hebben gediend. Sommige dezer vertrekken bleken verwarmd te zijn geweest door middel van hypocausten, waarbij uit een buiten het woonvertrek aangebrachten oven (praefurnium) heete lucht werd gevoerd onder den vloer der te verwarmen ruimte, die daartoe keldervormig was

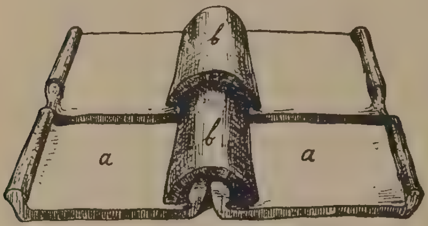

Afb. 9. Romeinsche dakpannen van Arentsburg.
a. Tegula. *b*. Imbrex.

ingericht en rustte op 50—60 c.M. hooge zuiltjes van ronde of vierkante gebakken tegels, zoodat de warme lucht vrij kon circuleeren. Vanuit deze kelderruimte, het hypocaustum, werd zij door vierkante buizen, van holle baksteenen (afb. 10) opgemetseld, langs de wanden naar buiten geleid [1]).

Achter dit praetorium tenslotte stond de aanzienlijke, weelderig ingerichte woning van den garnizoenscommandant, welks overblijfselen een voortreffelijk voorbeeld vertoonden van een aanzienlijk Romeinsch landhuis in deze streken, zooals we dat hierna nog zullen bespreken. Van het algemeene type der Romeinsche vestingen verschilt die op Arentsburg overigens allereerst door hare verhouding van lengte en breedte, die in den regel omstreeks 2 : 3 bedraagt en als zoodanig ook door Hyginus vermeld wordt, maar hier ongeveer 1 : 2,1 is. De lange zijmuren bleken abnormaal ver door te loopen en tusschen deze muren was het smalle achterfront niet door muur en grachten afgesloten, maar kwam het uit op een oude waterbedding, die tot aan de tegenwoordige Delftsche Vliet afdaalde. Men vond de zijmuren der vesting, die hier dus in den Romeinschen tijd als havenhoofden in het water uitstaken, over dit gedeelte gebouwd op een paalfundeering, die tot op den vasten zandbodem was ingeheid. Aldus lag hier nabij de Noordzeekust, aan het in 47 n. Chr. door Corbulo gegraven kanaal, dat door het Westland heen Rijn- en Maasmond verbond, een havenplaats en vlootstation der Romeinsche oorlogsvloot, wat de met het stempel dier vloot gemerkte baksteenen ons bovendien bevestigen.

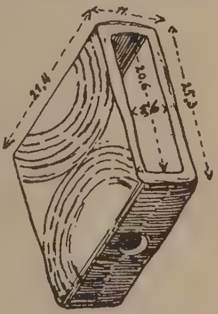

Afb. 10. Holle tegel eener warmtegeleiding van een Romeinsch bouwwerk te Maastricht. (De cirkelvormige groeven in de achterzijde dienen tot betere verbinding met de mortel tegen den wand).

Wat we aldus van de Romeinsche bouwkunst in deze verre afweerzône van het rijk leeren kennen is wel geheel een karakteristieke uiting der militaire Romeinsche cultuur, zooals deze zich vermengde met de oorspronkelijke Germaansche. De bouwma-

[1]) Meerdere bijzonderheden omtrent dit hypocausten-systeem vindt men o.a. bij: Durm, Die Baustile, Bd. II, S. 232. — Marquardt, Privatleben der Römer, Bd. I, S. 268 v.v. en de daar op blz. 269 aangehaalde literatuur.

terialen, baksteenen en dakpannen worden door de betrokken troepenafdeelingen zelven vervaardigd. Als natuursteen zien we zelfs tot in de vesting op Arentsburg tuf gebruikt, die uit groeven in de streken der Brohl en Nette langs den Rijn werd aangevoerd. En geheel de bouwtechniek met hare konsekwente toepassing van gietwerk en stampbeton, was er op berekend, dat zelfs constructies van grooteren omvang en beteekenis, als gewelf- en koepelbouw, betrekkelijk eenvoudig door de gewone legioensoldaten konden worden uitgevoerd.

Tot een meer grootscheepsche bouwbedrijvigheid schijnt het hier echter in de lage, drassige en altijd toch min of meer onrustige buurt der Rijnmonden, nooit gekomen te zijn. We hooren van een tempel der godin Nehalennia bij Domburg, op de kust van Walcheren, ankerplaats der op Brittanië varende schepen [1]; we weten van een „Ulpius Noviomagus'', aan de westzijde van Nijmegen, dat zich ten tijde van Trajanus (± 100 n. Chr.) onder bescherming der Legio X, tot een stad van beteekenis ontwikkelde, maar nòch hier nòch elders vinden we sporen eener bouwkunst van meer monumentaal karakter bewaard. En zoomin als er, naast de sterk geromaniseerde inheemsche bevolking, van een eigenlijke Romeinsche vestiging in dit land sprake schijnt te zijn geweest, evenmin blijkt hier eene Romeinsche architectuur van beteekenis tot ontwikkeling te zijn geraakt.

Eerst wanneer de grensstreek langs den Rijn krachtig genoeg bevestigd is, schijnt in het toen beveiligde land daarachter een cultuur te ontbloeien, die, langs de Maas afkomend uit het door en door Romeinsche Gallië, zich uitbreidt over de zuidelijke helft van ons tegenwoordige Limburg, waar talrijke resten getuigen van een bouwkunst, die in menig opzicht wezenlijk verschilt van die in de meer noordelijke regionen.

Inplaats van de overwegend militaire nuts-architectuur langs den Rijn vinden we in Zuid-Limburg slechts enkele sporen van versterkingswerken. Naast de talrijke nederzettingen van Romeinsche kolonisten, naast de vele villa's, hoeven en landhuizen, die hier in de eerste eeuw verrezen, kennen we uit dienzelfden tijd slechts de resten van een castellum te Heerlen (waarschijnlijk het Romeinsche Coriovallum) en sporen van een Romeinsch castellum

[1]) Marie G. A. de Man, Que sait on de la plage de Dombourg? Tijdschr. v. Munt- en peninngkunde, 1899. Catalogus Rijksmuseum v. oudh. te Leiden, blz. 630.

te Maastricht. De grachten van het castellum te Heerlen, in 1919—1920 ontgraven, vertoonen tweeërlei profiel: de zuidelijke gracht is een gewone Romeinsche spitsgracht; de westelijke heeft een breeder bodem, terwijl ook de verdedigingsmuur eenigszins anders geconstrueerd was. Deze bestond hier uit kalksteen en was ongeveer 1.50 M. dik. Blijkens aardewerk- en muntvondsten in de grachten moet dit castellum van de 1e—4e eeuw na Chr. bestaan hebben [1]).

Waar de groote Romeinsche heirbaan van Lyon over Reims, Parijs naar Bavay, en van daar over Tongeren, Meersen en Heerlen naar Keulen de Maas kruiste en de wegen van Tongeren langs den linker-Maasoever naar Nijmegen, en van Tongeren over Wittem en Lemiers naar Aken samentroffen, ontstond bij de Maasbrug, de vermaarde *Pons Mosae*, de nederzetting Trajectum, ons tegenwoordige Maastricht. En hoewel deze plaats niet vermeld staat op de Peutinger kaart [2]), nóch in de Itineraria van Antoninus, de oude Romeinsche „baedeker", kan het niet anders, of een zoo belangrijke overgang moest zoowel op den linker- als op den rechteroever versterkt zijn. Dit na te laten ware eenvoudig een enorme taktische en strategische fout geweest, die we van een militair volk als de Romeinen niet te verwachten hebben. En inderdaad blijken hier versterkte „bruggehoofden" bestaan te hebben, want Tacitus verhaalt o. a., hoe Civilis hier, bij den Bataven-opstand, ± 70 n. Chr. den veldheer Claudius Labeo versloeg, die de brug over de Maas bezet hield [3]).

Maar ook de steenen spreken nog van het bestaan eener Romeinsche versterking. Dat de bij het sloopen der Maastrichtsche vestingwerken, in 1868, onder de toenmalige O. L. Vrouwepoort ontdekte overblijfselen van een veel ouderen doorgang Romeinsch

---

[1]) J. H. Holwerda, Romeinsch castellum te Heerlen. Oudh. Mededeelingen, N. R., I. 1. P. Peters, De spitsgracht om Coriovallum. Maasgouw 1919, bld. 19—92. Dez., De gracht om Coriovallum, Maasgouw 1920, blz. 36—39,

[2]) Deze kaart, in de 13e eeuw door een monnik te Colmar vervaardigd, naar een verloren gegane Karolingische copie eener Romeinsche kaart, waarschijnlijk uit den tijd van Augustus, bestond uit 12 perkamenten bladen, waarvan er thans nog 11 in de Bibliotheek te Weenen zijn. Zij was in de 16e eeuw in het bezit van Conrad Peutinger, naar wien zij genoemd werd. Zie: P. v. d. Capellen, Bijdr. tot de geschiedenis der Nederlanden, blz. 301—337. E. Desjardins, La table de Peutinger. Paris 1869. — Holwerda's Platen-atlas, blz. 41. — H. Hettema Jr., Het Nederlandsche gedeelte der Tabula Peutingeriana; Tijdschr. v. geschiedenis, XXXVII (1922), blz. 295—309.

[3]) Tacitus, Historiae. Libr. IV, 66: „quia pontem Mosae fluminis *anteceperat*". Zie verder de bewijzen door Leemans (Rom. oudh. te Maastricht, blz. 12 vv. en 74) en Habets (Publications etc. du Limbourg, XVIII, 1881 p. 61 vv.) aangevoerd.

zouden zijn, lijkt zeer onwaarschijnlijk [1]). Te weerszijden van een 3 M. onder den beganen grond geraakten steenweg vond men, daar waar deze de enceinte kruiste, twee vierkante pijlers, bestaande uit groote rechthoekige blokken kalksteen van ongelijke afmetingen, zonder eenige mortelverbinding op elkaar rustend, tusschen welke hier en daar op onregelmatige wijze gebakken tegels zijn gevoegd. Deze wijze van constructie is blijkens Piper e. a. stellig niet Romeinsch [2]).

Dit en de omstandigheid, dat de doorgang tusschen de pijlers slechts 2,20 M. bedraagt (terwijl de wettelijk voorgeschreven minimum breedte der Romeinsche wegen 2,37 M. was), maken het onwaarschijnlijk, dat zich hier inderdaad de toegang tot de toenmalige Maasbrug bevond.

Wat nog van de Romeinsche vestingwerken van Maastricht werd teruggevonden moet wel tot een vrij late periode behooren. Het zijn vooral de in 1910 opgegraven overblijfselen van een ronden vestingtoren met een middellijn van 6.14 M. De 1.38 M. zware muren bestaan uit een *opus caementicium* met een vulling samengesteld uit mortel van zand, grind en kalk, waarin stukken van baksteenen tegels en dakpannen zijn verwerkt, en een bekleeding met wigvormige stukken kolenzandsteen (grès houiller), 9—23 c.M. lang. Gietwerk van de beschreven samenstelling werd in Rome sinds het midden der 1ste eeuw gebruikelijk. In 1921 vond men vervolgens nog de sporen der paalfundeeringen van een dergelijken toren met een bij den eerstgenoemden aansluitenden muur. Een nadere aanwijzing ter dateering geeft de overeenkomst van deze torens met de resten der stadsversterkingen van Keulen, Coblenz en Andernach, maar vooral van Trier, welks ommuring volgens Lehner ± 260 n. Chr. gebouwd werd [3]). Bij de

---

[1]) Vgl. de beschrijving met teekeningen van Victor de Stuers bij: Jos. Habets, Découvertes etc. Publications, XVIII (1881), p. 104—113.

[2]) Vgl. O. Piper, Burgenkunde (1905), S. 81—88 Durm, Bauk. d. Etrusker u. Römer, S. 6—14, 126—133.

[3]) Lehner, Die römische Stadtbefestigung von Trier. Westdeutsche Zeitschr., 1896. Bij het afdrukken der proeven ontving ik de Oudheidk. Meded., N. R. IV, 1 en 2 (1923) met het belangrijke opstel van Dr. W. Goossens: Het Romeinsche castellum te Maastricht (blz. 45—55), waarin deze de uitkomsten zijner jongste opgravingen publiceert. Daar ik geen gelegenheid meer had het medegedeelde hier te verwerken, moge ik den lezer naar genoemd opstel verwijzen. Dr. G. vond de overblijfselen van een castellum in den vorm van een langgerekt vierkant, bestaande uit een ringmuur met ronde torens, die hij vooral vergelijkt met het Romeinsche Coblenz en in de tweede helft der 3e eeuw gebouwd acht.

groote gelijkvormigheid in plan en aanleg van de Romeinsche bevestigde plaatsen, komt het mij trouwens zeer waarschijnlijk voor, dat, evenals we in Trier den hierboven besproken aanleg van Arentsburg herkennen, ook Maastricht een, zij het sterk verkleind beeld van Trier vertoond heeft: een onregelmatige rechthoek met een lange zijde aan de rivier, en gesneden door twee elkaar ongeveer rechthoekig kruisende hoofdwegen en eenige daarmee evenwijdige lijnrechte zijstraten [1]. En evenals te Trier tegenover het midden der westzijde de Moezelbrug, zoo lag hier, tegenover het midden der oostzijde van Trajectum de oude Pons Mosae, die de Tongersche en Akensche straatwegen in rechte lijn verbond [2].

Bespeuren we hier in deze overblijfselen der Romeinsche militaire architectuur van Zuid-Limburg — bij alle overeenkomst met de noordelijker werken — toch ongetwijfeld reeds iets van weidscher doening, duidelijk blijkt uit de verdere resten in deze streek haar meer verfijnd, monumentaler karakter. Vooral in Maastricht dat van de 1ste eeuw af tot aan zijne verwoesting door den stroom der Volksverhuizing in 406—407, de kern en het bolwerk was van de Romeinsche beschaving in het Limburgsche, spreekt dit weer sterk. Dat de in 1821 aan het Vrijthof ontgraven muren en fundeeringen Romeinsch waren valt ernstig te betwijfelen. De niet bijzonder duidelijke beschrijving van Heylerhoff doet veeleer denken aan een vroeg-middeleeuwsch bouwwerk [3]. Daarentegen bleek door verschillende opgravingen, in 1840, in 1899, in 1903 en in 1918 verricht, dat ter plaatse en in de omgeving van de O. L. Vrouwekerk een groot complex Romeinsche gebouwen heeft gestaan, die volgens de hierbij gevonden munten enz. uit de 2e tot de 5e eeuw n. Chr. dagteekenen. Hiertoe behoorde o. a. een woonhuis, waarvan Leemans de hypocausten, een praefurnium en verschillende vertrekken terugvond. De buitenmuren, 0.85 dik, waren in *opus*

[1]) Graewen, Der Stadtplan des römischen Trier. Denkmalpflege 1904, S. 125. — H. v. Behr, Baugeschichtlicher Führer durch Trier, 1909, S. 7—12. Blanchet, Les enceintes romaines de la Gaule, p. 88—96.

[2]) Deze Maasbrug, in 1275 ingestort, werd daarna afgebroken en iets noordelijker herbouwd op de plaats waar zij zich thans nog bevindt. — Over deze brug handelen: van Heylerhoff, Annuaire de Limbourg, 1826, p. 101. Archives du pont de Maestricht, in Annales de l'academie d'archéol. de Belgique. Tome X, p. 165. — Publications etc. du Limb., II p. 33 en 413. Publications XVIII, p. 100 vv. J. L. Mulleners, Vie de St. Lambert; Publications N. S. XXV (1909), p. 445.

[3]) Het z.g. „paleis der Merovingische koningen". Vgl. Publications XVIII, p. 84—86.

caementicium opgetrokken, met een vulling van stukken vuursteen en kalk, en met een bekleeding van mergelsteen [1]). De binnenmuren tusschen de vertrekken waren uitsluitend van gebakken tegels (opus testaceum) opgemetseld. De vloeren bestonden uit gestampte baksteenen (testa contusa) en kalk. Een dergelijken vloer ontgroef men in 1838 in den pandhof der O. L. Vrouwekerk. Op den rechteroever, te Wijk, vond men in 1867 eveneens fundeeringen van Romeinsche bouwwerken en eene bestrating van dezelfde constructie als de straten in het Romeinsche Trier [2]).

Met de talrijke fragmenten van dikwijls zeer goed bouwbeeldhouwwerk, kapiteelen (afb. 11), reliefs, altaren, hier en elders in Zuid-Limburg gevonden, geeft dit alles den indruk van een niet onbeduidend architectonisch verleden, een indruk, die door de overal in dit gebied ontgraven landhuizen en hoeven bevestigd wordt.

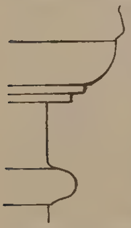

Afb. 11. Profiel van een Romeinsch kapiteel (Toscaansche orde), gevonden in een muur der kerk te St. Odiliënberg. (Naar v. Fisenne).

Terwijl binnen de muren van Maastricht een bevolking van militairen, ambtenaren en kooplieden samentrok, vestigde zich daarbuiten op het Limburgsche land een bevolking van landbouwkolonisten. De steeds toenemende vondsten bewijzen, dat deze kolonisatie vooral in de 2e eeuw een hoogen bloei bereikte, zoodat dikwijls aanzienlijke nederzettingen gevormd werden. Van zulk eene nederzetting ontdekte men sporen o. a. te Heerlen (Coriovallum?), waar zij onder bescherming van het castellum tot bijzondere ontwikkeling moet zijn gekomen en nog in 1921 een vrij aanzienlijke „villa" ontgraven werd [3]), terwijl men voorts in de omstreken van Valkenberg, bij Ravenbosch, onder Heer bij Backerbosch, te Herckenbosch onder Meersen, en in de onmiddellijke nabijheid van Maastricht en Wijk, te Louwberg en te Amby, zoowel als te Vlengendaal bij Bocholtz vele overblijfselen van landhuizen en hoeven terugvond.

Hoewel we uitteraard niet kunnen verwachten, dat de Romeinsche kolonisten zich in deze noordelijke landen bekommerd zullen

[1]) C. Leemans, Romeinsche oudheden te Maastricht, blz. 40, noemt deze bekleeding „met tanden opgetrokken". Het is mij niet duidelijk geworden, wat hij daarmee bedoelde.

[2]) Schayes, Histoire de l'architecture en Belgique I, p. 173.

[3]) Te Meersenbroek. Zie: P. Peters, Maasgouw, 1921, blz. 56.

hebben om de voorschriften van Cato of Vitruvius [1]), blijkt toch ook hier, evenals overal elders, in hoofdlijnen het type der Italiaansche „villa" gevolgd. En evenals daar in het moederland, blijken ook hier de twee hoofdvormen te onderscheiden, nl. de *villa pseudo urbana*, het landhuis van den voornameren grondbezitter, en de *villa rustica*, de eigenlijke boerderij. De algemeene dispositie is steeds eenzelfde: drie al dan niet aaneengesloten groepen van gebouwen omvatten een ruime, open binnenplaats.

Voorbeelden van villa's der eerstgenoemde soort zijn o. a. in 1879 door Habets te Backerbosch en in 1913 door Dr. Goossens en Dr. Holwerda te Vlengendaal ontgraven [2]). Kenmerkend voor deze landhuizen is de zorgvuldig gemetselde onderbouw, doorgaans met de voor Limburg zoo typische fundeering op een laag kiezel (± 0.60 M. breed en 0.10—0.20 M. hoog). De kern van gietwerk, bestaande uit breuksteen en kalk, was bekleed met Krouberger mergelsteenen van klein formaat. Deze muren bleken dikwijls inwendig bepleisterd en versierd met schilderwerk: meest gele of groene strepen tegen een rooden of witten achtergrond, waarmee waarschijnlijk eene imitatie van marmeren wandbekleeding bedoeld werd, een versiering, die de Romeinen bij voorkeur toepasten daar waar zij niet in staat waren deze steensoort zelve te gebruiken. Op dezen onderbouw rustte verder een bovengedeelte in vakwerkbouw van hout en leem. Het geheel werd gedekt door het bekende Romeinsche pannendak. Dat overigens deze Limburgsche landhuizen met hunne Italiaansche voorbeelden een zekere weelderige inrichting gemeen hadden, bewijst de royale aanleg en verzorgde bouwwijze, zooals die spreekt uit de ruime, goed gemetselde kelders, badkamers, vertrekken met hypocausten te Rondenbosch, Backerbosch en Vlengendaal aangetroffen. Vooral de bij Vlengendaal ontgraven fundeeringen gaven een verrassend volledig beeld van het rijk ontwikkeld schema der Romeinsche villa in Limburg. Het woonhuis (afb. 12) bestaat uit een centrale binnenplaats (S), tusschen twee vleugels, die door een voor- en achtergalerij verbonden zijn (N en R) en aan de voorgalerij N uitspringende hoektorens hebben. De zuidwestelijke vleugel is de voornaamste en bevat behalve den kelder (Q) met keldertrap, ook

---

[1]) Cato, De agricultura, III e. v.; Vitruvius, De architectura, VI, 8.

[2]) Prof. Dr. W. Goossens, Die römische Villa bei Vlengendaal: Internat. Archiv für Ethnographie. Bd. XXIV (1916).

de badkamers (E-J) en woonvertrekken (A-K) met hypocausten. De bestemming van de vertrekken V-X in den noordoostelijken vleugel was niet nauwkeurig meer te bepalen, evenmin als van de rechthoekige ruimte Z vóór den hoofdingang, waar de met grind verharde rijweg Y doorheen loopt. Het grondplan vertoont een opvallende overeenkomst met dat der kleinere villa bij Stolberg gevonden [1]). De fundeeringen lagen hier niet op een laag grind, maar op stukken kalksteen met een dikke laag mortel bedekt. Het metselwerk is zorgvuldig uitgevoerd. Men vond hier tevens overblijfselen van marmeren wandbekleeding, sierlijke mozaïekvloeren en acanthuskapiteelen. Te Rondenbosch had de kelder muren, in *opus reticulatum* opgetrokken (afb. 7), het eenige voorbeeld van dit sierlijke metselverband in ons land, en wellicht ook in België.

Afb. 12. Plattegrond van het woonhuis der Romeinsche villa bij Vlengendaal (± 200 n. Chr. (Naar Prof. Dr. W. Goossens, a. w.)

De *villa rustica*, de boerderij, waarvan men voorbeelden ontdekte bij Wilré-Oud Vroenhoven (Louwberg), op den Billich, op den „Heihof" en tal van andere plaatsen, geeft den vereenvoudigden vorm van het landhuis te zien. De fundeering bestaat gewoonlijk alleen uit de bekende laag kiezel, waarop dan meestal zonder meer rechtstreeks het houten geraamte voor den vakwerkbouw werd aangebracht. Ook op dezen vorm komen wij hierna, bij de bespreking van het boerenhuis, nog terug. Met de landhuizen, met de „villa" van den bevelhebber op Arentsburg ook, vertoonen zij alle eenzelfde type, dat juist binnen den Romeinschen grenswal algemeen wordt aangetroffen.

[1]) Goossens, A. w., blz. 7.

„Wanneer de bewoner rijk was, maakte hij zijn huis en stallen groot en aanzienlijk, en ook ingang en middenplein werden vergroot en verfraaid. Bovendien waren deze hoeven, doordat zich in den buitenmuur weinig ingangen bevonden, zeer geschikt om voor een verdedigbaar verblijf te worden ingericht. In Limburg vindt men nog vele zulke hoeven, die het midden houden tusschen een Romeinsche hoeve en een kasteel, soms meer het middeleeuwsch kasteel naderen" [1]).

Alles bijeen teekent zich ook hier eene bouwkunst, die door meer verfijning, zooals die onder anderen blijkt in het zorgvuldiger metselwerk, in geheel de sierlijker constructiewijze, in den weelderiger aanleg, zich onderscheidt van de architectuur aan den Rijnmond, en tegenover deze aansluit bij het Gallo-Romeinsche karakter.

Ongetwijfeld zijn de Romeinen voor de bouwkunst in ons land van groote beteekenis geweest, vooral in technisch opzicht. Zij brachten hier — en dit is wel het gewichtigste — de baksteen en de metseltechniek, en bovendien de constructie van den dakstoel en de bedekking met dakpannen. Maar tevens brachten zij den Germanen een nieuw ruimtebegrip. In de plaats van de éénе, onverdeelde ruimte der noordelijke Germaansche bouwsels kwam thans het uit velerlei saamgetrokken ruimten bestaande gebouw, we kunnen zeggen: de veeleenige ruimte. Deze nieuwe ruimte-idee met hare belichaming in steen en hout, en bovenal dan in de bij ons natuurlijk milieu zoo gelukkig passende baksteen, was het onvergankelijke erfdeel der Romeinsche cultuur, dat bewaard zou blijven ook nadat deze door den storm der Volksverhuizing werd weggeslagen.

Reeds in de 3e eeuw komt hij opzetten uit het Oosten. Maar tegenover den ontzaglijken stroom der Germaansche volken — die intusschen toch ook ontegenzeggelijk een eigen cultuur en kunst meebracht, van meer beteekenis dan nog doorgaans erkend wordt — tegenover deze tot zelfbewustzijn komende rassen, dringt uit het Zuiden tegelijk een andere strooming op, die „het aanschijn der aarde zal vernieuwen": *het Christendom !* Beiden, de Germaansch-heidensche en de Antiek-christelijke cultuur zul-

---

[1]) J. H. Gallée, Het boerenhuis in Nederland en zijne bewoners. Utrecht 1908, blz. 75.

len in een geweldige botsing elkaar in deze streken doordringen, en uit die vereeniging gaat hier dan mede de Germaansch-christelijke bouwkunst der Middeleeuwen opbloeien, waartoe de Romeinen den bodem hielpen bereiden.

Literatuur. Algemeen: Voor de geschiedenis van ons land en zijne bewoners in den Rom. tijd zijn allereerst van belang: PLINIUS, *Historia naturalis ;* STRABO, *Geographica ;* CAESAR, *De bello Gallico ;* TACITUS, *Historiae Germania* (vooral het voor de bouwkunst in deze streken zoo belangrijke VIe hoofdstuk).

Romeinsche bouwkunst en archaeologie: MARCI VITRUVII POLLIONIS *de Architectura Libri decem.* VITRUVIUS' *Tien Boeken over de Bouwkunst.* Vertaald en toegelicht door J. M. A. MIALARET. Maastricht, (1914). (Zie omtrent de verschillende vertalingen en bewerkingen van Vitruvius: BODO EBHARDT, *Die zehn Bücher der Architektur des Vitruv und ihre Herausgeber seit 1484.* Berlin-Grünewald, z.j.). A. DE CAUMONT, *Cours d'antiquités monumentales professé à Caen en 1810, etc.* Paris 1810—42 (Rom. kunst in dl. II en III); A. CHOISY, *L'art de bâtir chez les Romains.* Paris 1899; J. DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer, Handbuch der Architektur* (2e deel, Bnd. II). Leipzig 1905; O. PIPER, *Burgenkunde.* München u. Leipzig 1905 (2. Aufl.). A. BLANCHET, *Mélanges d'archéologie gallo-romaine.* Paris 1902; Dez., *Les enceintes romaines de la Gaule.* Paris 1907; FR. BENOIT, *L'architecture. Antiquité.* Paris 1911; H. STUART JONES, *Companion to Roman history.* Oxford 1912; R. CAGNAT et V. CHAPOT, *Manuel d'archéologie Romaine.* Paris 1916. (Met uitvoerige opgave v. literatuur). ROBERT WEST, *Entwicklungsgeschichte des Stils. I. Die klassische Kunst der Antike.* München 1921; H. M. R. LEOPOLD, *Uit de leerschool van de spade.* Zutphen 1923. En de aldaar blz. 357—372 aangehaalde literatuur.

Romeinsche bouwkunst in Nederland: Behalve de meeste der aan het eind van de vorige § vermelde werken: J. H. HOLWERDA, *„De Gids"* 1910, I, blz. 314—355. Voorts in 't algemeen de tijdschriften: Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum v. Oudh. te Leiden. — „Mnemosyne". — Bulletin van den Ned. Oudh. Bond.

Gelderland. C. LEEMANS, *Romeinsche oudheden te Rossem,* Leiden 1842.

Nijmegen. J. SMITH. *Oppidum Batavorum seu Novimagum.* Liber singularis etc. Amsterdam, 1645. J. IN DE BETOUW, *Lotgevallen en eindelijke ondergang van den van ouds alom vermaarden burgt binnen Nijmegen.* Nijm. 1917; Verslag der Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen 1880—1881.; K. PLATH, *Het Valkhof te Nijmegen en de nieuwste opgravingen.* Amsterdam 1898; Plattegronden van Oud-Nijmegen. *Uitgave der Vereeniging „Oppidum Batavorum".* 1908—1909; J. H. HOLWERDA, *Oppidum Batavorum.* Bijdr. Vaderlandsche Geschiedenis 1917, blz. 207—225. Zie over ditzelfde onderwerp ook: „Germania" (Korr. blatt d. Röm. Germ. Kommission) I, blz. 105—111. Weekbl. „De Bouwwereld", 1918, blz. 28—30, 40—42; A. W. BIJVANCK, *Nijmegen in Romeinschen Tijd.* Bulletin Ned. Oudh. Bond, XI (1918), blz. 76—92, 101—118, en de daar aangehaalde literatuur.

Limburg: A. J. FLAMENT, *Catalogus der stadsbibliotheek van Maastricht,* bewerkt vooral als „Bibliotheca Limburgensis". Deel II (Maastricht 1894): *Kunst en Oudheidk.* blz. 827—946; JOS. HABETS, *Découvertes d'antiquités dans le duché de Limbourg.* Publications etc. de Limbourg, XVIII (1881); J. HABETS, *Exploration d'une villa Belgo-Romaine au Rondenbosch à Houthem-Saint Gerlach.* Maestr. 1868; Dez., *Exploration de la Villa Billich,* Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie XVII (1878), p. 303; Voorts in 't algemeen de tijdschriften: *Publications etc. de Limbourg. Annuaire du Limbourg. Annales de l'académie d'archéol de Belgique. De Maasgouw. De Nedermaas.*

Maastricht. Handschrift v. HEYLERHOFF in de Bibliotheek te Maastricht. C. LEEMANS, *Romeinsche oudheden te Maastricht.* Leyden 1843; ALEX. SCHAEPKENS, *Une forteresse de l'ancienne Belgique. Epoque de la décadence de l'empire*

Romain, Annales etc. de la Belgique. Anvers 1846, III blz. 365—373; Dez., *Ancienne enceinte militaire de Maestricht démolie en 1867—1869. Dessins lithochromes.* Maestricht 1872; Jhr. Victor de Stuers over de opgravingen onder de O. L. Vrouwepoort in de „*Courier de la Meuse*" van 8 Jan. 1862, 12 en 24 Juli 1868; Jos. Habets, *Découvertes etc.*, Maestricht. *Publications etc. de Limb.* XVIII (1881), p. 71—127; W. Sprenger, *Romeinsche bouwresten te Maastricht.* Maasgouw 1914 (XXXVI), blz. 41—42, 65—67. W. Goossens, *Het Romeinsche castellum te Maastricht.* Oudh. meded. Rijksmus. v. Oudh. Leiden, 1923 (N. R. IV), blz. 45—55.

Arentsburg (gemeente Voorburg Z.H.). Westreenen de Tiellandt, *Recherches sur l'ancien forum Hadriani et ses vestiges, près de la Haye en Hollande.* Amsterdam en 's Gravenhage 1826. C. J. C. Reuvens, *Korte beschrijving en plan der Romeinsche bouwvallen gevonden ter waarschijnlijker plaatse van het Forum Hadriani op de hofstede Arentsburg onder Voorburg bij 's-Gravenhage.* 's-Gravenhage en Amsterdam 1829. J. H. Holwerda, *Het Romeinsche landhuis in Nederland.* Elseviers' geïll. maandschr. Jaarg. XVII, dl. XXXIV (1907), blz. 14—26, 98—109. J. H. Holwerda, *Lugdunum Batavorum of Praetorium Agrippinae; opgraving te Voorburg.* Overgedrukt uit de Oudheidk. Meded. Dl. III. 's-Gravenhage 1909. Voorts de Oudh. meded. van het Rijksmus. v. oudh. Leiden, en de boven vermelde algem. literatuur. Eene samenvatting van de resultaten der opgravingen, met vele kaarten en afbeeldingen in: J. H. Holwerda, *Arentsburg. een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg* (uitgeg. vanwege het Ministerie van Onderw., Kunsten en Wetensch.). Leiden 1923.

GRONDSLAGEN DER CHRISTELIJKE BOUWKUNST

„Rom hat überhaupt nicht mitzureden, sobald es sich um schöpferische Tat in der bildenden Kunst handelt."
STRZYGOWSKI, Ursprung der christlichen Kirchenkunst.

„On croyait alors que l'art chrétien était né à Rome, et à peine commençait-on à entrevoir le rôle de l'Orient .... l'art chrétien ne devait rien au génie romain."
E. MÂLE, L'art religieux du XIIe siècle en France.

§ 1. DE OUDSTE KERKGEBOUWEN

De beteekenis van de christelijke kunst voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het ruimtebegrip leeren we inzien, wanneer wij ons rekenschap geven van haar ontstaan, van den voedingsbodem waaruit zij opbloeit, zoowel als van vorm en oorsprong harer vroegste voortbrengselen.

Twee wereldgodsdiensten omringen met hun geestesleven en kunstuitingen het kustland van Syrië, het Semitische Palestina, wanneer daar het Christendom opkomt. Naar het westen, in de landen rond de oude wereldzee, heerscht het Hellenisme in de Romeinsche staatsreligie; oostelijk van Palestina het Mazdaïsme, de leer van Zarathustra's Avesta, beleden door de volken van het oude Iran. In het rijk der Romeinsche keizers wies, sinds 30 v. Chr., Helleensche levensverheerlijking tot bruisende zinnevreugd, Grieksche vormenschoonheid zwol tot pralende vormenweelde; klare vaardigheid werd opgedreven tot verblindende virtuositeit, rustige bewustheid van doen tot vermetelen durf. Leven en kunst stroomen saam tot één luisterrijk bacchanaal. De klare wijn van Hellas wordt in den Romeinschen beker tot een vurig mousseerenden maar vertroebelden drank. Geheel het tegendeel van dit beeld treffen we in Iran. Daar was de luister van het oude Perzische rijk, sinds de overweldiging door Alexander den Groote (330 v. Chr.), geheel verbleekt en verstorven. Maar met onverwoestbare kracht leefde nog de religie der Avesta, in de zon- en

vuuraanbidding, in den cultus van den lichtgod Mithra, wiens eeredienst zelfs tot in Rome was doorgedrongen. Oostersche mystiek omwademde leven en denken met hare atmosfeer van bepeinzing en ascese, zich openbarend in een van velerlei oud-Perzische, zoowel als Egyptische, Grieksche en Aziatische invloeden doortrokken kunst, grootendeels beeldloos als die der Hebreeën.

Het is dan begrijpelijk, dat het Christendom bij een zoo ontvankelijken bodem, zich juist in deze richting, naar het verdere Oosten, over Mesopotamië en Perzië, met verrassende kracht en snelheid kon uitbreiden. Veel vroeger dan in het Westen vormden zich hier talrijke en groote Christengemeenten en ontwikkelde zich, als onmiddellijk gevolg, een kerkelijke bouwkunst.

Tot nog voor korten tijd beschouwde men als het oudste Christelijke kerkgebouw waarvan de geschiedenis melding maakte, de bekende kerk te Edessa (thans Orfa), in noordelijk Mesopotamië, die in 203 door een overstrooming verwoest werd [1]. Nieuwere onderzoekingen doen ons een reeds in de 2e eeuw n. Chr. ontwikkelde kerkelijke bouwkunst onderkennen aan den oostelijken oever van den Tigris, waar, in de hoofdstad Arbela der Adiabene, omstreeks de jaren 130 en 180 twee kerken werden opgetrokken, van welke de oudste „groot en welingericht" heet [2].

Een minder gereeden bodem dan het Mazdaïstische Oosten, bood het Hellenistische Westen. Het duurt nog tot in de 3e eeuw voordat we iets bemerken van kerkbouw in het rijk der Romeinsche keizers. De oorzaak hiervan ligt niet enkel in den druk der vervolgingen. Er waren gedurende de eerste eeuwen herhaaldelijk perioden, dat de Christenen, zelfs in de stad Rome, rust en vrijheid genoten. Maar het wezen der antieke kunst zelf, zooals we dat leerden kennen, moest uitteraard de belijders van den nieuwen godsdienst afstooten en weerhouden van al wat ook maar kon gelijken op de zinnelijke vormenpraal der paganistische wereld rondom. De gekruisigde Meester had toch verklaard, dat Zijn Rijk niet van deze wereld was. En de vurige prediker Paulus, in Athene voor de Grieksche tempels staande, vindt slechts woorden van afkeer.

---

[1] Aldus o. a. bij: H. Leclercq, Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle. Paris, 1907. 2 Dln. — R. de Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane. Paris, 1912. — C. M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie. Paderborn, 1915 (2. Aufl.). En zelfs nog bij: Leopold, Uit de leerschool van de spade (1923), blz. 19.

[2] J. Strzygowski, Ursprung der christlichen Kirchenkunst. Leipzig, 1920. S. 21—22.

In zijn forsch gesmede perioden van vlammende volzinnen stelt hij ons geheel de tegenstelling dier twee werelden voor oogen: „De God, die de wereld gemaakt heeft en alles wat daarin is, deze, zijnde een Heer des Hemels en der aarde, woont niet in tempelen met handen gemaakt; en Hij wordt ook van menschenhanden niet gediend.... Wij dan, zijnde Gods geslacht, moeten niet meenen, dat de Godheid aan goud, zilver, of steen gelijk is, welke door menschenkunst en bedenking gesneden zijn" [1]).

De levens- en wereldbeschouwing die uit deze woorden spreekt, bracht dan ook eene kunst als die der catacomben, welke, in tegenstelling met de gelijktijdige paganistisch-Romeinsche kunst, in plaats van uiterlijke vormenschoonheid en decoratieven glans, enkel en alleen de vertolking van religieuze denkbeelden bedoelde.

Van een eigen architectuur, van tempelbouw is dan nog geen sprake. De eerste Christenen hielden hunne godsdienstige bijeenkomsten in huizen van meer gegoede geloofsgenooten. Paulus predikt te Rome gedurende twee jaren in zijn eigen woning „met alle vrijmoedigheid en onverhinderd" [2]). Later worden de bijeenkomsten gehouden in het huis van Priscilla en Aquila [3]). Te Korinthe is waarschijnlijk het huis van Stefanus de vergaderplaats [4]), te Laodicea dat van Nymphas [5]). En wanneer dan, tegen het einde der tweede eeuw, de christengemeenten zoozeer in getalsterkte toenemen, dat de bouw van afzonderlijke bedehuizen noodzakelijk blijkt, behouden deze de namen *ecclesia* (ἐκκλησια = volksvergadering) en *dominicum*. Zoowel in Rome als elders in het keizerrijk verrijzen nu, in den loop der 3e eeuw, talrijke kerkgebouwen, waarvan geen spoor is overgebleven, maar van wier bestaan we o. a. een getuigenis vinden bij Eusebius, bisschop van Caesarea die, omstreeks 350 over dat tijdperk schrijvende, zegt: „Wie kan het aantal kerken tellen, in iedere stad opgericht; wie schat de menigte, die zich verdrong in de gewijde gebouwen" [6]).

Weldra kruipt aldus ook hier weer het bloed waar het niet gaan kan: de diep-menschelijke drang naar schoonheid zoekt uitweg en voldoening. Het wezenlijke verschil met de hoofdzakelijk op pro-

---

1) Handelingen der Apostelen, XVII, 24—29.
2) Handelingen der Apostelen, XXVIII, 30, 31.
3) Brief aan de Romeinen, XVI, 3—5; Korinthe, XVI, 19.
4) Korinthe, XVI, 15.
5) Coloss. IV, 15.
6) Eusebius, Hist. eccles., VIII, 1.

fane doeleinden gerichte Romeinsche bouwkunst is echter, dat thans weer, als eenmaal in de groote kunsttijdperken der Egyptenaren en Grieken, de religie het bezielende beginsel werd, dat weer de tempel in het midden der kunstzinnige belangstelling, der bouwende werkzaamheid kwam te staan. Hier treffen we het ruimtebegrip aan het begin van een nieuwen weg.

We zagen reeds, hoe de oudste kerkelijke bouwkunst ten Oosten en ten Noorden van Palestina gevonden wordt. Geheel deze architectuur nu, zoowel in Mesopotamië, als in Cappadocië en Armenië, wordt van meet af beheerscht door den koepelbouw [1]). Eerst en vooral onder dezen invloed vormt zich in het Morgenland en in het Oost-Romeinsche rijk, in Byzantium, de overkoepelde „centraalbouw", als hoofdmotief der kerkelijke bouwkunst. Het is de ruimte-eenheid, waarbij het geheele samenstel op een cirkelvormig of regelmatig-veelhoekig grondplan rondom één middelpunt gerangschikt is. Zij vindt voorloopig in het Westen slechts toepassing als doop- of als grafkapel en zal eerst met het begin der middeleeuwen van meer beteekenis worden. Hiertegenover neemt Italië en het verdere Westeuropa sinds het begin der 4e eeuw in hoofdzaak de tegenstelling dezer ruimte-gedachte aan, namelijk die van den langgestrekten vorm op rechthoekig grondplan der Grieksche en Romeinsche heiligdommen, eene gedachte, die de middeleeuwen, onder inwerking van velerlei, voornamelijk Oostersche invloeden, tot haar diepste, meest volmaakte mogelijkheden zullen doorvoeren.

In de 4e eeuw, tegen het einde der regeering van Constantijn den Groote (274—337), kregen de kerkgebouwen van dit laatste type den naam *basilica*, waarmee bij de Romeinen oorspronkelijk de hallenvormige, door een zuilengalerij omgeven ruimten, voor marktbedrijf en rechtspraak bestemd, werden aangeduid, maar die reeds vroegtijdig voor alle groote bouwwerken in 't algemeen werd gebruikt [2]) en dan tenslotte ook in dezen algemeenen zin op de christelijke heiligdommen overging. Nu wilde echter het noodlot onzer Westeuropeesche kerkelijke bouwkunst — een noodlot, dat hare ontwikkeling vijf eeuwen achteruit zou zetten — dat de vroeg-christelijke kerkgebouwen nòch het halfronde caisson-gewelf der Romeinsche tempels, nòch de kruisgewelven der *basilica*

[1]) Strzygowski, Ursprung d. christl. Kirchenkunst, S. 59.
[2]) Thesaurus linguae lat. II 1761 vv. Basilica.

forensis overnamen, maar geheel en uitsluitend de algemeen Hellenistische bouwwijze met het houten dak volgden. Dit is hieraan toe te schrijven, „dat in Rome de toevloed vanuit het Oosten door de eigen nationale bouwbedrijvigheid der Armeniërs en der Mesopotamische Arameërs eenerzijds, door de stichting van Constantinopel anderzijds, ophield, terwijl het Romeinsch-geworden kruisgewelf voor den bouw der zuilenbasiliek niet meer in aanmerking kwam. Ton- en koepelgewelf, de overheerschende grondvormen van het kerkgebouw in het Oosten, door een Apollodorus van Damascus in zijn Venus- en Romatempel en in de groote forum- en badgebouwen als baksteenwerk op Romeinschen bodem overgeplant, konden in het christelijke Rome geen vasten voet krijgen"[1]).

Aldus beteekent de vroeg-christelijke basiliek met houten overdekking oorspronkelijk een verstarring, een onvruchtbare gedachte, die eerst nà de Volksverhuizing, wanneer stroomingen uit het Oosten weer het beginsel der steenen overkluizing aanvoeren, tot nieuw leven zal geraken. Waar we dan echter in de Constantijnsche basiliek kiem en kern vinden, waaruit, zij het niet zonder velerlei, voornamelijk Oostersche, invloeden, onze geheele middeleeuwsche kerkelijke bouwkunst opbloeide[2]), daar dienen we dezen ruimtevorm in zijn ontstaan en wezen uitvoeriger te behandelen.

§ 2. DE BASILIEK

Oorsprong. — De oudste christelijke kerkgebouwen in Westeuropa, waarvan ons voldoende bewaard bleef om er den oorspronkelijken toestand uit te leeren kennen, zijn de basilieken door Constantijn gesticht na de verheffing van de christelijke religie tot staatsgodsdienst (313). Naar grondplan en opstand vertoonen deze en andere basilieken onderling aanmerkelijke verschillen, maar niettemin heerscht, zooals Wulff terecht vaststelt, „bij alle veelvormigheid in de ontwikkeling, tusschen de meest uiteen liggende deelen der oud-christelijke wereld overeenstemming in het eenvoudigste grondschema en in de elementaire vormen van het basilikale bouwtype, dat reeds vóór de toenemende bouwbedrijvigheid van den vredestijd overal moet zijn doorgedrongen" [3]).

---

[1]) Strzygowski, A. w., blz. 66.

[2]) „Der Kirchenbau des Abendländischen Mittelalters . . . . ist wesentlich *Geschichte der Basilika*". — Dehio u. v. Bezold, Baukunst des Abendlandes, I, S. 17.

[3]) O. Wulff, Altchristliche u. byzantinische Kunst. I, S. 243.

Dit schema (afb. 15) bestaat uit: een voorhof of *atrium*; een langgestrekt rechthoekig schip, door twee of vier rijen zuilen in drie of vijf beuken verdeeld; en een *presbyterium* met een halfronde *absis* of zetelnis.

Nu is het wel duidelijk, dat de Christenen der 3e of 4e eeuw maar niet plotseling deze basiliek in volledigen vorm te voorschijn brachten. Zij moet het resultaat zijn van een voorafgaande ontwikkeling. Hiermee raken we aan een der merkwaardigste en belangrijkste problemen der kunstgeschiedenis. Verschillende vooraanstaande archaeologen en kunsthistorici hebben hieromtrent hunne theorieën uiteengezet, en er bestaat een uitgebreide literatuur over dit onderwerp. De oudste en meest verbreide hypothese is die, welke teruggaat op den grooten bouwmeester der vroege Italiaansche Renaissance, Leone Battista Alberti (1404—1470), volgens wien de christelijke basiliek een rechtstreeksche navolging zou zijn van de Romeinsche *basilica forensis*.

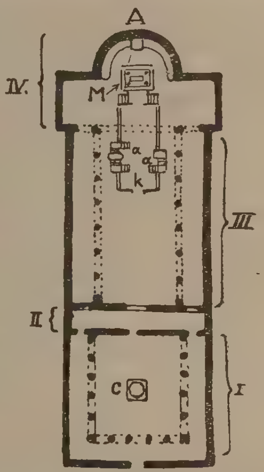

Afb. 13. Schema der vroeg-Christelijke basiliek. I. Atrium, II. Narthex. III. Schip. IV. Presbyterium, met dwarspand en absis (A). M = altaar, a = ambonen, k = koor.

Deze theorie werd o. a. door de geschriften van Palladio, Scamozzi, Sarnelli, in de 16e, 17e, en 18e eeuw algemeen bekend, en vond hare talrijke aanhangers nog tot op onzen tijd in Caumont, Quicherat, Viollet-le-Duc en vele latere geleerden. We kunnen haar thans als voldoende weerlegd en geheel verouderd beschouwen. Zoo is het onjuist gebleken, dat de Romeinsche basiliek een absis zou gehad hebben. Het is ook onjuist, dat de Romeinsche basiliek haar ingang had aan een der smalle zijden, zooals de Christelijke. Integendeel bevond deze zich bij de eerste aan een der lange zijden. En het is evenzeer onjuist, dat de Romeinsche basiliek, zooals de christenkerken, aan alle vier de zijden door muren omsloten was. Bovendien werd de basilica forensis niet door rijen zuilen in beuken verdeeld, maar had zij rondgaande zuilengalerijen, die een open middengedeelte omgaven. De opgravingen der basilica Julia

en der basilica Ulpia te Rome hebben allen twijfel in dit opzicht weggenomen: de christelijke basiliek heeft met de basilica forensis niets anders gemeen dan enkel en alleen den naam [1]).

Hiertegenover stelden Weingärtner, en na hem Messmer, de meening dat de oud-christelijke basiliek was voortgekomen uit het Romeinsche woonhuis [2]), een theorie, die door Dehio werd overgenomen en uitgewerkt [3]). Volgens laatstgenoemden auteur zou het grondplan der basiliek zijn ontworpen naar het voorbeeld vooral van het atrium, de voorhal der voornamere Romeinsche woning [4]). De ernstigste bedenking tegen deze theorie ingebracht — een afdoende tevens — is wel die, dat Dehio de dispositie der basiliek per slot niet afleidde uit het eigenlijke Romeinsche woonhuis, zooals dit de eerste Christenen tot vergaderplaats diende, maar uit het Pompejaansche huis, de *villa pseudo-urbana*. En tusschen beide typen is een bijna even volslagen verschil, als tusschen een modern grootestads huis en een ruim en breed gelegen landelijke woning. Ook de onderstelling van Zestermann [5]), dat de christelijke architectuur ontstaan zou zijn uit de eigen behoeften van den eeredienst, als een zelfstandige schepping der christelijke bouwmeesters, een hypothese, die o. a. nog door F. Witting werd overgenomen [6]), is niet meer vol te houden, evenmin als de bekende theorie van Kraus over de samensmelting van de *basilica cimeterialis* (bidkapel boven de catacomben) met de basilica forensis [7]) Al deze en dergelijke verklaringen moeten thans worden opgegeven [8]).

[1]) Cabrol et Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrét. Tome II, 1re partie. Paris, 1910, p. 535—536. Zie ook: R. de Lasteyrie, L'architecture relig. en France à l'époque romane, p. 59.

[2]) Weingärtner, Ursprung und Entwicklung des christl. Kirchengebäudes. Leipzig, 1858.

[3]) G. Dehio, Die Genesis der antik-christlichen Basilika. Sitzungsberichte der histor. Klasse der kgl. bayr. Akademie d. Wissensch. München, 1892, Bd. II.

[4]) Dehio u. v. Bezold, Kirchl. Baukunst d. Abendl. I, S. 63—79. — Een dergelijke afleiding verdedigt de Belgische archeoloog R. Lemaire in zijn „Origine de la basilique latine" (Brussel, 1911). Aldus ook nog Robert West, Entwicklungsgeschichte des Stils. Bd. II, Frühchristl. Antike u. Völkerwanderungskunst (München, 1921), S. 36.

[5]) Zestermann, De basilica libri tres. — Mémoires de l'Acad. royale de Belgique, t. XXI. — Die antiken und christl. Basiliken. Leipzig, 1847.

[6]) Witting, Die Anfänge der christl. Architektur. Strassburg, 1902. Deze theorie leeft eveneens nog voort in sommige handboeken, o. a. bij K. O. Hartmann, Die Baukunst in ihrer Entwicklung von der Urzeit bis zur Gegenwart. I, S. 149; en F. Pijper, Handboek tot de geschiedenis der Christel. kunst, blz. 80.

[7]) F. X. Kraus, Real Encyclop. der christl. Alterthümer. Dezelfde, Geschichte d. christl. Kunst.

[8]) Wulff, Altchr. u. byzant. Kunst. I, S. 205.

In de eerste plaats heeft Leroux in 1913 onweerlegbaar aangetoond, dat reeds de Grieksche bouwkunst den basiliekvorm kende. Zijne beschouwingen o. a. betreffende het Telestèrion te Samotrake, een vergaderzaal voor religieuze bijeenkomsten, ± 260 vóór Chr. gebouwd, doen reeds dáár in den plattegrond dezelfde dispositie kennen, die karakteristiek is voor de basiliek [1]), zoodat nòch de Romeinen, nòch de eerste Christenen haar behoefden te ontwerpen. Maar overtuigender bewijs, dat het grondplan der latere christelijke basiliek reeds lang vóór het Christendom tot ontwikkeling was gekomen, vindt men ten eerste in de rotstempels van Carli (Voor-Indië) en van Kennere, op het eiland Salsette (ten N. van Bombay, in de zee van Oman), driebeukige hallen, wier middenbeuk, met een tongewelf overdekt, aan de oostzijde wordt afgesloten door een halfronde absis, waarin een Boedhabeeld of een dagoba bij wijze van altaar was geplaatst, „niet anders dan als of zij tot model van een Christen baziliek had gediend'', zooals reeds de scherpzinnige J. A. Alberdingk Thijm heeft opgemerkt [2]).

En als een verre loot van deze, een eeuw vóór Chr. gebouwde Indische heiligdommen, is dan die merkwaardige ondergrondsche tempel, in 1918 nabij de Porta Maggiore te Rome ontgraven, onmiskenbaar dagteekenend uit de 1ste eeuw na Chr., en bestaande uit een driebeukig schip, overdekt door halfronde tongewelven, rustend op zware vierkante pijlers. Ook hier eindigt de middenbeuk in een halfronde absis, waarin sporen van een grooten zetel. Vóór het schip bevindt zich een kleine rechthoekige ruimte als voorportaal. (Afb. 14). Zien we hier dus een sterke verwantschap met de Indische rotstempels, ten anderen kant komt het grondplan nauwkeurig overeen met bijv. dat van de basiliek S. Apollinare nuovo (S. Martino in coelo aureo) te Ravenna [3]).

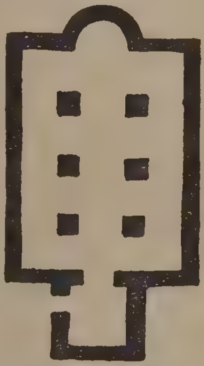

Afb. 14. Plattegrond van den onderaardschen tempel bij de Porta Maggiore te Rome. (Naar Rivoira).

[1]) G. Leroux, Les origines de l'édifice hypostyle en Grèce, en Orient et chez les Romains. Paris, 1913.

[2]) Jos. A. Alberdingk Thijm, De Heilige Linie. Uitgeg. door J. F. M. Sterck (1909), blz. 20.

[3]) C. Enlart, Manuel d'archéologie française. II, p. 931. — Rivoira, Architettura Romana, p. 42—43. — Lefèvre-Pontalis in het Bulletin monumental. 1922, p. 258. — Leopold, Uit de leerschool v. d. spade, blz. 18 v.v. en de op blz. 358 vermelde literatuur.

Carli en de onderaardsche tempel der Porta Maggiore — waarschijnlijk de vergaderplaats van een der Oostersche sekten, die in het Rome dier dagen zoovele aanhangers telden — het zijn als twee uiteinden van eenzelfden keten, welks tusschenschakels verborgen liggen, maar waarlangs ongetwijfeld de weg liep, dien de basiliek op haren ontwikkelingsgang van het verre Oosten naar het christelijke Rome der 4e eeuw heeft gevolgd.

Bouw en inrichting. — Met behulp der schriftelijke bronnen, getuigenissen van historieschrijvers dier dagen, als Eusebius, bisschop van Cesarea (267—340), en van de monumenten zelve, zijn wij in staat ons een duidelijk beeld te vormen van de Constantijnsche basiliek, zooals die ook voor onze bouwkunst van belang is.

Het eigenlijke tempelgebouw was van den openbaren weg gescheiden door het atrium, een vierkanten open hof, omgeven door zuilengalerijen, die gedekt waren met lessenaarsdaken, welke aan de buitenzijde op een blinden muur rustten en naar de binnenzijde afhelden. In het midden van dezen voorhof stond een fontein voor de wasschingen, de cantharus, oorsprong der latere wijwatervaten. Eerst na hier de ablutie verricht te hebben gingen de geloovigen in tot het godshuis, dat met een smalle zijde, waarin de toegangsdeuren, bij het atrium aansloot. Niet onmiddellijk bevond men zich dan nog in het kerkruim. Over de geheele breedte van den voorgevel strekte zich een rechthoekig voorportaal uit, de *narthex* geheeten, waarin degenen vertoefden, die niet in het heiligdom zelve werden toegelaten: de catechumenen, geloofsleerlingen, die zich voorbereidden ten doop, en de boetelingen. De overige geloovigen namen plaats in het schip (oratorium laicorum), en de geestelijkheid in het presbyterium.

De verdere ontwikkeling van dezen bouw en de inrichting van het inwendige werd in de eerste plaats bepaald door den eucharistischen eeredienst en de daarmee samenhangende liturgische verrichtingen, waaronder de plechtigheid van het misoffer de voornaamste is [1]).

[1]) Tot een wezenlijk begrijpen en doorlevend aanvoelen der oud-christelijke en der geheel middeleeuwsche kunst is kennis van de godsdienstleer, van de Roomsch-christelijke liturgie vooral, onontbeerlijk. Het bestek van dit boek laat niet toe hier veel over te zeggen. Ik verwijs daarom naar de volgende schrijvers:

Durandus de Mende, Rationale divinorum officiorum (geschreven in 1286. Hiervan bestaat een fransche vertaling van Ch. Barthélemy. 5 Dln., Paris, 1854). — Amalarius

De Mis (*Missa*) [1]), eene navolging van het Laatste Avondmaal, zooals de Apostelen dit met Christus hadden gevierd, werd van den beginne af gecelebreerd op een altaar (*altare, mensa Domini*), naar blijkt uit de geschriften van Tertullianus, Origines, Cyprianus, Fulgentius, en andere schrijvers der eerste eeuwen [2]). En reeds de vierde paus na Petrus, de H. Evarestus (100—109), schreef het gebruik van steenen altaren voor [3]). Aanvankelijk had elke kerk slechts één altaar [4]), staande onder den *triomfboog*, den boog, waarmede de absis zich opent op het schip, voor het midden van den hoofdbeuk. Van den beginne af schijnt er verband te zijn geweest tusschen den vorm en de plaatsing van het altaar en den dooden-cultus [5]); maar vooral wanneer zich, sinds de 3e eeuw, de eeredienst der relieken (overblijfselen van martelaren en andere heiligen) ontwikkelt, wordt het gebruik, dat men dit altaar optrekt boven het graf van een heilige.

Met het oog op de Constantijnsche basiliek, is het wellicht juis-

---

Metensis, De ecclesiasticis officiis libri IV. In: *Patrologia Latina*, accurante J. P. Migne. Paris. — Edmond Martène, De antiquis ecclesiae ritibus. Ed. 2 (4 dln.). Antverpiae, 1736—'38. — Giovanni Fornici, Institutions liturgiques, Trad. Boissonnet. Publiées par l'abbé Migne. Paris, 1851. — Dom Prosper Guéranger, Institutions liturgiques. 2e Ed. (4 Dln.). Paris, 1880. — Anton Joseph Binterim, Die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten der christ-katholischen kirche. Mainz (4 dln). 1887—'91. — H. A. Koestlin, Geschichte des christlichen Gottesdienstes. Freiburg i. Br., 1887. — Le R. P. F. X. Rio, Essais liturgiques sur la disposition intérieure et l'ornamentation des églises. Vannes, 1892. — S. Beissel, Bilder aus der Geschichte der altchristlichen Kunst u. Liturgie in Italien. Freiburg i. Br., 1899. — G. Jakob, Die Kunst im Dienste der Kirche (5. Aufl.), Landshut, 1901. — Yrjö Hirn, The Sacred Shrine. A study of the poetry and art of the Catholic Church. London, 1912. — Ch. Rohault de Fleury, La Messe; études archéologiques sur ses monuments (8 dln.). Paris, 1883—'89. — Gherit van der Goude, Dat boexken van der Missen. Uitg. P. Dearmer, London, 1903. — J. H. Matthews, The Mass and its Folklore. London, 1903. — Martinus van Cochem, Erklärung des h. Messopfers, neu bearbeitet etc. von H. Löcherbach. Essen-Ruhr, 1905. — J. C. Broussolle, Théorie de la Messe. Paris, 1906. — M. C. Nieuwbarn O.P., Het H. Misoffer en zijne ceremoniën. Nijmegen, 1906 (Engelsche vertaling hiervan, Londen, 1909).

[1]) *Missa*, van *missis*, subst. v. *mitto* = ontslaan, ontbinden, of uiteenzenden eener vergadering. De catechumenen werden nl. aanvankelijk na de lezing der gewijde schrifturen en de predikatie, vóór het begin der eigenlijke offerande, heengezonden. — Vgl. K. Schrod, in *Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon*, VIII (Freiburg i. Br., 1893), S. 1311—1339. — A. Fortescue, in *The Catholic Encyclopedia*, vol. IX, p. 790—800.

[2]) Probst, in *Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon*, I (1882), S. 584—594.

[3]) Bartolini, Dissertazione sopra l'antichissimo Altare di legno rinchiuso nell' Altare papale della sagrosanta Arcibasilica Lateranense. Roma, 1852.

[4]) Eerst in de 6e eeuw vinden we een getuigenis omtrent het bestaan van meerdere altaren in eenzelfde kerk. In de eerste christentijden droeg alléén de bisschop het misoffer op, bijgestaan door de lagere geestelijken, die uit zijne handen de communie ontvingen.

Maurice M. Hassett, in *The Catholic Encyclopedia*, I, (1907), p. 346—367.

[5]) Zie hieromtrent de uitvoerige bespreking bij I. Hirn, *The Sacred Shrine*, p. 16—30.

ter te zeggen, dat de vereerde overblijfselen van elders werden overgebracht in den onder het altaar gebouwden grafkelder of *confessio*, die bij grootere kerken al spoedig uitgroeit tot een met den omvang der absis overeenkomende ruimte, dan *crypta* geheeten. Soms komen een crypta of krocht en een confessio of kleine grafkelder tegelijk voor. Deze laatste is dan van de ruimte der crypta afgezonderd De geloovigen konden vrij de crypta binnengaan, maar de confessio was afgesloten De sarcofaag met het stoffelijk overschot van den Heilige was slechts zichtbaar door een getralied venster (*fenestra, cataracta*), of door een in het gewelf aangebrachte opening (*jugulum, umbilicus*). We zullen een dergelijke dispositie hierna o. a. bij de St. Servaaskerk te Maastricht aantreffen.

Het karakter der graftombe, dat het altaar aldus krijgt, wordt nog versterkt, doordat men het overhuift met een op vier zuilen rustend baldakijn, het *ciborium*. Met zijne pyramidevormige bekroning herinnert dit sterk aan een vorm van graven, die vooral in Noord-Afrika algemeen was [1]).

Maar niet alleen als offertafel en als reliekschrijn van een geloofsheld had het altaar zijne beteekenis; grooter belang kreeg het nog als bewaarplaats der H. Eucharistie, de ευχαριστια, het genademiddel van het Altaarsacrament, het hostiebrood. De tijdens het misoffer geconsacreerde hostiën — onder wier gedaante, naar de Katholieke geloofsleer, Christus zelf, persoonlijk, volkomen en wezenlijk tegenwoordig is — werden geborgen in zilveren of gouden vaatwerk, dat doorgaans den vorm eener duif had, en in de overwelving van het ciborium boven het altaar neerhing [2]).

Aldus werd, door de vereeniging van offertafel, reliekschrijn en tabernakel, het altaar voor de geloovigen in waarheid het Heilige der Heiligen. Zooals misoffer en eucharistie het middelpunt vor-

---

[1]) H. Holtzinger, Die altchristliche Architektur in systematischer Darstellung. Stuttgart, 1889. S. 243 vv. I. Hirn, Sacred Shrine, p. 28. O. Wulff, Altchristl. u. byzant. Kunst, I. S. 205.

[2]) Reeds Constantijn de Groote liet een gouden duif vervaardigen voor de St. Pieterskerk te Rome. — Lib. Pontif., in vita S. Silvestri P., p. 176, aangehaald door Jakob, Kunst i. Dienste d. Kirche, S. 170.

De duif is hier het symbool van den H. Geest, door wiens kracht de menschwording van den Verlosser vernieuwd wordt op het altaar, zooals o. a. blijkt uit S. Chrysostomus, De Resurrect. mort. Opp. ed. Migne, II, p. 432.

Vgl. verder: Fr. Laib en F. Schwarz, Studien über die Geschichte des Christl. Altars. Stuttgart, 1857. — Raible, Der Tabernakel einst und jetzt. Freiburg i. B., 1908.

men van geheel den kerkelijken eeredienst, zoo wordt het altaar de kern van den kerkbouw. En, zooals rond het altaarsacrament zich geheel de luister van den Katholieken ritus en zijne liturgie samentrekt, zoo rijst ook, rond het altaar als middelpunt, het gansche kerkgebouw, als een grootsche heilige schrijn, beschuttend het Allerheiligste, de Goddelijke tegenwoordigheid.

Dit beteekent nu niet, dat het altaar in letterlijken zin het middelpunt der basiliek vormt; maar zeer zeker is het: hoofdmoment der bouwende gedachte, en vergaarpunt der beschrijvende lijnen van den geheelen aanleg Het is niet een willekeurig meubel, van buiten af in de kerkruimte neergezet, maar het hart, waaromheen groeit geheel het organisme van den basilikalen ruimtevorm. Ik zal hierna, bij het bespreken der architectuur-aesthetische beteekenis van den basiliekvorm, gelegenheid hebben dit verder uiteen te zetten.

Langs den wand der absis, in een halven cirkel dus om het altaar, stonden de zitbanken der geestelijken, te weerszijden van den in het midden tegen de achterzijde geplaatsten bisschopszetel, de *cathedra*, waaraan de latere kathedraal haar naam zou ontleenen. Vóór het altaar was een langwerpig rechthoekige ruimte door een hekwerk (*cancellus*) van den middenbeuk gescheiden. Hierbinnen stelden zich de lagere geestelijken en het zangkoor op. Aan weerskanten waren in de omsluiting twee verhoogingen uitgebouwd, langs enkele trappen toegankelijke spreekgestoelten, *ambonen* genaamd (ἄμβων = uitstek), vanwaar aan de eene zijde het epistel, aan de andere het evangelie werd voorgelezen.

Wanneer dan al spoedig de uitbreiding van den altaardienst, zoowel als de vermeerdering van het aantal geestelijken, een vergrooting van het presbyterium noodzakelijk maken, tracht men deze te bereiken, zonder de voor de leeken bestemde ruimte te verminderen. Daartoe schuift men tusschen absis en beuken een dwarsbeuk, het transept (*transseptum*) of dwarspand, waardoor de basiliek het bekende kruisvormige grondplan krijgt. De oorspronkelijke gedachte van dezen bouwvorm komt waarschijnlijk weer uit het verre Oosten. Strzygowsky acht het mogelijk, dat het transept zijn ontstaan dankt aan den dwarsbouw van het in Oost-Syrië en in Mesopotamië overheerschend kerktype [1]). Vast staat

[1]) De geheele kerk bestaat daar uit een enkel, met een doorloopend tongewelf overkluisd dwarsschip. Voorbeelden zijn de Jacobskerk te Salah, eenige kloosters van Tur Abdin en de kerk te Kesum bij Edessa. Vgl. Strzygowski, Urspr. der christl. Kirchenkunst, S. 58—59.

in ieder geval, dat het eerste kerkgebouw waarin de aanleg van een dwarspand valt te onderkennen, een Palestijnsche basiliek is, nl. de door Constantijn den Groote en zijne moeder, de H. Helena, gestichte H. Geboortekerk te Bethlehem, welke, met haar merkwaardig klaverbladvormig oostelijk gedeelte, nog vrijwel in haar oorspronkelijke gedaante bewaard is gebleven. [1]) (Afb. 15).

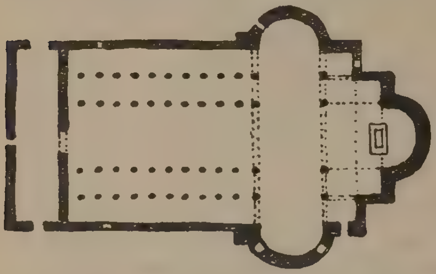

Afb. 15. Plattegrond van den basiliek der H. Geboorte te Jeruzalem (± 330). Naar R. Weir.

Hoezeer men zich in deze periode naar de stichtingen te Jeruzalem richtte, komt sterk aan den dag in de tot christelijke basiliek verbouwde antieke zaal van het Palatium Sessarianum te Rome, bewoond door de H. Helena. Het driebeukige schip was hier door een dwarspand van de apsis gescheiden, en tevens was het de eerste Italiaansche basiliek, die galerijen boven de zijbeuken had. Dit alles, zoo goed als de naam, dien het thans sterk verbouwde heiligdom nog draagt — S. Croce in Gerusalemme — wijst onmiddellijk naar den oorsprong heen. Ook bij de oude St. Pietersbasiliek sprak de invloed van Palestina uit een dwarspand, zij het dat dit nog nauwlijks breeder was dan het schip.

Buiten en behalve de genoemde oorzaken mag dan tenslotte de oplevende vereering van het H. Kruis, vooral sinds de kruisvinding door de H. Helena (326), er toe hebben bijgedragen de toepassing van het kruisvormig grondplan, dus van het dwarspand, ook om de ongezochte symboliek, meer algemeen te maken.

Hierboven noemde ik de galerijen boven de zijbeuken der S. Croce in Gerusalemme mede als kenmerk van Palestijnschen invloed. Ook deze *beuksgalerijen* [2]) — een architectonisch motief, dat van bijzondere beteekenis zal blijken voor den middeleeuw-

---

[1]) R. Weir [W. Harvey, W. R. Lethaby, O. M. Dalton, H. R. A. Cruso en A. C. Headlom], The church of Nativity at Bethlehem. London, 1910.

E. Weigand, Die Geburtskirche von Bethlehem. Leipzig, 1911. — Abel et Vincent, O. S. D., Bethléem, le sanctuaire de la Nativité. 1914.

[2]) *Beuksgalerijen*. Ik vind geen betere benaming ter vervanging van het ook bij ons veel gebruikte Duitsche woord *Emporen*. Zie overigens de „Terminologie".

schen kerkenbouw — schijnen inderdaad van Oosterschen oorsprong te zijn. Het oudst bekende voorbeeld eener basiliek met beuksgalerijen vinden we bij Eusebius, die ze in zijn beschrijving der H. Grafkerk te Jeruzalem nadrukkelijk vermeldt [1]). Blijkbaar sluiten deze aan bij inheemsche voorbeelden: synagogen te Tell Hum, Umm el Amed, Kefr Birim, die, zooals nieuwere onderzoekingen uitwezen, steeds dergelijke galerijen bezaten.

Voor het Byzantijnsche kerktype zijn het kruisvormige grondplan en de omloopende galerijen reeds in het begin der 5e eeuw karakteristiek. Het oudste monument, dat deze bouwvormen vertoont is hoogstwaarschijnlijk de door Constantijn gestichte Apostelenkerk te Constantinopel, op hare beurt weer een navolging van de Geboortekerk te Jeruzalem [2]). In elk geval blijken de beuksgalerijen van den beginne af aan de Constantijnsche basiliek eigen te zijn geweest.

Oriëntatie. — Van overwegend belang voor aanleg en inrichting, zoowel als voor den algeheelen opbouw der christelijke kerken, is de oriëntatie, de west-oostelijke richting der lengte-as. Deze oriëntatie, deze „heilige linie" is — om nog eens met Alberdingk Thijm te spreken — de *spina dorsalis* van de kerkelijke bouwkunst.

Ongetwijfeld was de oostwaartsche richting — ik merkte dit bij de bespreking der hunebedden reeds op — een lang vóór Christus algemeen verspreid gebruik. Een wetenschappelijke oplossing van het probleem der herkomst laat zich intusschen nog wachten. Als voornaamste vaststaande feiten kunnen we hier slechts aanteekenen: 1°. Dat de meerderheid der Constantijnsche basilieken met de absis naar het Westen gericht waren (H. Grafkerk te Jeruzalem, voormalige St. Pietersbasiliek te Rome, de basiliek van O. L. Vrouw ter Sneeuw of Sta Maria Maggiore, St. Jan van Lateranen, S. Clemente, e.a.), terwijl andere een geheel willekeurige ligging hadden (S. Restituta te Napels). 2°. Dat in den loop der 4e eeuw meer algemeen het gebruik opkwam de lengte-as in oost-westelijken zin te richten, zoodanig, dat de bisschop tijdens den altaardienst met het gelaat naar de geloovigen, en tevens naar het oos-

[1]) Eusebius Pamphili, De vita Constantini. — Migne, Patr. Gr., t. XX.
[2]) Zie over de oudste kerken te Constantinopel: J. P. Richter, Quellen der byz. Kirchengeschichte. Wien, 1897 (Quellenschriften, N. F. VIII). — Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, p. 83 v.v. — G. Millet, L'art byzantin; bij Michel, Histoire de l'art, I, 1re partie, p. 127 v.v.

ten, naar den ingang der basiliek gekeerd stond. 3°. Dat eerst in de 8ste eeuw de absis in het algemeen oostwaarts werd gekeerd [1]), terwijl in Armenië en in het binnenland van Klein-Azië ook de oudste kerken, zonder uitzondering van meet af aan altaar en absis naar het Oosten wenden [2]). In dit verband is het van belang op te merken, dat ook de Ravennatische basilieken, dus juist die, welke in Italië in den loop der 5e en 6e eeuw onder Oosterschen (Byzantijnschen en Syrischen) invloed verrezen, op deze zelfde wijze georiënteerd zijn. Dat deze oostwaartsche richting in geen geval betrekking kan hebben op Palestina, Golgotha of het H. Graf, zooals sommigen meenen, blijkt voldoende uit het voorgaande: de oudste christenkerken met op het oosten gelegen zetelnis, worden juist ten oosten en ten noorden van het Heilige land gevonden.

Bovendien zagen wij reeds, hoe ook de oude Indische rotstempels, met hun basilikale indeeling, de absis oostwaarts gericht hadden. Alle waarschijnlijkheid krijgt daarom Strzygowski's onderstelling, dat de oriëntatie haar oorsprong heeft in den zonnecultus van het Mazdaïsme [3]).

Men heeft gemeend, dat de richting der as, de „heilige linie'' der christelijke kerkgebouwen, bepaald werd naar het punt van zonsopgang op den feestdag van den heilige aan wien de kerk gewijd werd; maar ook na de belangrijke metingen destijds door Nissen bij 211 middeleeuwsche kerken verricht, is hieromtrent géén zekerheid verkregen [4]).

Het uitwendige. — Wanneer Bertaux schrijft, dat de architectuur der basilieken eenvoudig is als van een Griekschen tempel, dan mag dit slechts in zeer beperkten zin gelden. Tegenover den nobelen eenvoud, de strakke soberheid, de voorname verzorgdheid van dezen, is de ruige buiten-architectuur van gene stellig armoedig en slordig. Het bouwmateriaal is als regel *baksteen*; een materiaal, dat de geheele klassieke oudheid nimmer onbedekt toe-

[1]) H. Leclercq, bij Cabrol, Dictionnaire, d'arch. chrét., i. v. Basilique. II 1, p. 566—567.

[2]) Strzygowsky, Urspr. christl. Kirchenkunst. S. 172. Vgl. aldaar blz. 100 en 185.

[3]) Ook H. Nissen, in het Rhein. Museum für Philologie (N. F. XXIX, S. 369 f.), acht dit gebruik uit de zonaanbidding voortgekomen; een gedachte, die trouwens al te vinden is bij Thijm (Heilige Linie, blz. 18—35 *passim*).

[4]) H. Nissen, Rhein. Mus. f. Phil., t. a. p. — Dehio u. v. Bezold, Kirchl. Baukunst d. Abendl. I, S. 91. Kaufmann, Handbuch d. christl. Archeol., S. 156.

paste, maar steeds met pleister, of met natuursteen bekleedde. Bij den voorgevel der basiliek wordt dit gebruik nog gevolgd; hij wordt gepleisterd, dan wel met marmeren platen of met mozaïek bekleed. Alleen armoede of onverschilligheid beletten bij de oudste basilieken nog de verdere bedekking der baksteenen muren; gevoel voor de architectonische waarde van het baksteenmateriaal blijkt hieruit nog niet.

Overigens is de voorgevel met zijne sobere vormen en belijning de strikt zakelijke, tot het noodigste beperkte afsluiting van de binnenruimte, nauwkeurig aanpassend aldus, bij de dwarsdoorsnede over het schip, zooals die bij het wegnemen van den gevel zichtbaar zou worden. (Afb. 16). De verdere buitenarchitectuur is hiermee geheel in overeensetmming: de ruwe baksteen dient tot bondigste omsluiting van den ruimtevorm, zonder meer. In de zijmuren en in de boven de zijbeuken uitrijzende muren van den hoofdbeuk zijn de noodige rechthoekige lichtopeningen aangebracht, eveneens zonder de minste versiering. Zoo vinden we hier, bij den ingang der Christentijden, een eerste, zij het nog zwak, aarzelend begin, van die baksteen-architectuur, die, gedurende de middeleeuwen, in deze landen tot een zoo karakteristieke ontwikkeling zou komen.

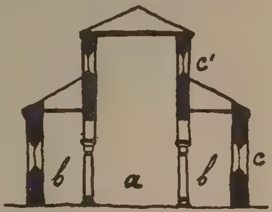

Afb. 16. Dwarsdoorsnede eener driebeukige basiliek. a. Hoofdbeuk. b. Zijbeuken. c—c'. Lichtopeningen.

De eerste sporen van een zelfstandige, rijkere toepassing van baksteen ter samenstelling van architectonische geledingen, vinden we al bij enkele der oudste basilieken te Rome (S. Pudentiana, eind 4e eeuw); maar vooral te Ravenna, dat, sinds het onder keizer Honorius tot hoofdstad van het West-Romeinsche rijk werd verheven, tal van monumentale bouwwerken zag verrijzen, blijkt reeds meer begrip van de mogelijkheden, die het baksteen-materiaal voor den uitwendigen bouw meebracht. Zoo heeft men daar, zoowel bij het kruisvormige mausoleum — blauw-goudglanzend, als een „colibri met uitgespreide vleugels" (Cotterill) — dat Galla Placidia zich in 440 deed bouwen, en bij het baptisterium der Orthodoxen (S. Giovanni in fonte, 5e eeuw), als bij de basiliek S. Apollinare in Classe (535—549), die deelen der buitenmuren waar-

op vooral het gewicht der bekapping drukt, versterkt door uitmetselingen, die, in de gedaante van door rondboogstellingen verbonden lisenen, nisvormige velden omlijsten, waarin de vensters zijn aangebracht (Afb. 17).

Dit motief, dat in de romaansche periode tot zoo decoratieve doorvoering zou komen, blijkt, mét de rijpere baksteen-techniek, van onmiddellijk-Byzantijnsche afkomst. En het is, reeds in zijn eenvoudigste gedaante te Ravenna, een kenmerkende uitdrukkingvan de principiëele tegenstelling tusschen de Romeinsche techniek, die de baksteen enkel als muurkern behandelt, en de Byzantijnsche, die door uitmetseling en overkraging de baksteen juist als zelfstandige omkleeding toont op te vatten. We vinden de vroegste beginselen van dezen bouwtrant dus niet in Rome, maar ook hier worden wij over Byzantium weer verwezen naar Klein-Azië en het verdere Oosten, als de bakermat onzer middeleeuwsche baksteen-architectuur.

Afb. 17. Lisenen en rondboogstellingen van S. Giovanni in fonte te Ravenna.

Het ornament. — De oud-christelijke bouwkunst heeft aanvankelijk geen wezenlijk-eigen, organisch ontwikkeld ornament. Wij zagen reeds, hoe het uitwendige der basiliek — met uitzondering dan van den voorgevel — zich vertoonde als ruw baksteenwerk. En hoewel het inwendige in tegenstelling daarmede zeer rijk behandeld werd, mist het toch een sprekende, een krachtige plastische detailleering der architectonische geledingen. Dit is wel allereerst een gevolg van geheel het constructieve stelsel der Constantijnsche basiliek. In de diffuse verlichting van haar inwendige konden sprekende profileeringen niet tot hun recht komen; en tevens wordt, met de vervanging der Romeinsche gewelven door de houten overzoldering, een der voornaamste mogelijkheden voor plastische detailleering weggenomen. Bovendien waren de bouwers der oudste Romeinsche basilieken gewoon hunne architectonische onderdeelen, zuilen, kapiteelen, architraven kraagsteenen enz., eenvoudig te rooven uit de antieke bouwwerken, waardoor

de handvaardigheid des steenhouwers gedurende de eerste eeuwen vrijwel te loor gaat.

Het heeft er allen schijn van zoodoende, alsof dit tijdvak streeft naar een opzettelijke vernietiging van het plastische begrip, om te komen tot een vlakke versiering, die, als in de mozaïeken van wanden en vloeren, allereerst berekend is op luistervolle kleurwerking, devoot stemmend in het gedempte licht van het interieur.

Ook bij dit ontwikkelings-proces van de oud-christelijke versieringskunst blijkt weer de overheerschende beteekenis van Oostersche invloeden. Zoo ontstond het karakteristieke, sinds de 4e eeuw algemeen toegepaste oud-christelijke ornament van opengewerkte rank- en bladmotieven tegen een uitgediepten achtergrond uit de Syrische houtsnijkunst. Hout was in Syrië het voornaamste materiaal ter versiering van de kerkruimte. Geheel naar dezen aard vormt zich ook het acanthusornament, waarbij in de 4e eeuw de rondlobbige bladen verdrongen worden door het scherp ingesneden distelvormige acanthus-type en de Syrische acanthusranken. (Afb. 18).

De algemeene vervorming van het planten-ornament in deze christelijke bouw-beeldhouwkunst wordt trouwens gekenmerkt door de neiging tot onderdrukking van alle zelfstandige plastische details, en tot een gelijkmatig uitgespreide vlakversiering van ingesneden of uitgespaarde omtrekken tegen een verdiepten achtergrond. Daarnaast verbreidt zich het Oostersche geometrisch ornament, dat hier tot nieuwen bloei komt. Oud-mesopotamische vlechtwerk- en zeshoek-motieven zijn veel voorkomende siervormen, zoowel als het nieuwe kruissymbool en de oer-oude swastika, waaruit zich al spoedig het T-vormige vlechtwerk ontwikkelt, dat we, met andere Syrische motieven, reeds in de kerken van Ravenna zien toegepast. Dat overigens ook het verdere Oosten, Iran en het Mazdaïsme hun invloed doen gelden in de versiering der oud-christelijke basiliek betoogt

Afb. 18. Kapiteel met Syrische acanthusranken van S. Vitale te Ravenna. (n. Wilken v. Alten).

Strzygowski met opmerkelijke voorbeelden. Hij acht bijv. de mozaïeken der apsis van S. Aquilino te Milaan, uit de 4e eeuw, een in christelijken zin gewijzigde navolging van het z.g. „hvarenah-landschap" [1]). Van belang is zijn aardige opmerking, dat het mozaïek, de bekleeding met blokjes glas, het eerst tegen een gebogen oppervlak moet zijn toegepast, waarvoor deze techniek wel het meest geschikt is. Daarbij wijst hij op het feit, dat de meest eigene en meest karakteristieke scheppingen dezer kunst aan gewelven bewaard bleven, terwijl die op platte vlakken veelvuldig de vormen van andere technieken, vooral die der miniaturen, navolgen, wat onder anderen blijkt aan de zijwanden der S. Maria Maggiore te Rome. Bij de mozaïekversieringen der koepel- en tongewelven van S. Constanza spreekt de invloed van Iran uit de als vlakvulling behandelde wijnranken, de granaattakken met vazen en vogels en de cirkelmotieven, waarvan de voorbeelden gevonden worden zoowel in Armenië, als in Amida, in Syrië en Egypte [2]).

Ruimtevorm en schoonheidswaarde [3]). — Van de grootste beteekenis voor het inwendige aspect der Constantijnsche basiliek is de onderlinge verbinding der zuilen door bogen, ter vervanging van de antieke architraaf.

Zuil en architraaf vormen eene klassiek-helleensche, onverbrekelijke eenheid. De zuil is een zuiver antiek, een volkomen „Grieksch" onderdeel, zooals zij geheel gevoeld en gevormd is als verticaal steunpunt voor een horizontalen last. Intusschen zien wij reeds in de laat-Romeinsche bouwkunst dit zuivere gevoel voor het eigen karakter der zuil verzwakken. Hoewel haar ronde vorm en haar slanke verhoudingen van nature slechts gedacht zijn als een weerstand tegen verticalen druk, hebben de Romeinen haar belast met den zijwaartschen druk der rondbogen (zie het paleis van Diocletianus, ± 300 n. Chr., te Spalato). Hierin schuilt al iets on-architectonisch, waar zoo een zijwaartsche druk uitteraard den zwaarderen *pijler* als weerstand eischt [4]). In de christe-

[1]) „Hvarenah" beteekent in de Avesta de grootheid Gods, de macht en heerlijkheid van den geest, die de wateren doet stroomen, de planten groeien, die zon, maan en sterren hunne banen wijst. Vgl. Strzygowski, Ursprung etc. S. 101 vv.

[2]) Strzygowski, a. w. S. 113—117.

[3]) Vgl. Schmarsow, Grundbegriffe, blz. 212 vv. Zie ook de Inleiding.

[4]) Zie omtrent het verschil tusschen *zuil* en *pijler* de Terminologie achter in dit boek.

lijke basiliek werd de ongunstige indruk der overbelasting van de zuil nog versterkt door de hooge, boven de zijbeuken opgaande middenbeuksmuren, die zij te dragen had. Bovendien kon hier, onder deze muren, het klassieke hoofdgestel bezwaarlijk worden toegepast, te meer waar de beperkte lengte der architraafdeelen een groot aantal zuilen en bijgevolg smalle intercolumniën meebracht. Al deze redenen brachten de Christenen dan ook al spoedig tot de verbinding der zuilen door bogen, waarmee dan zoowel de licht- als de ruimtewerking verhoogd werd door de breedere openingen op de zijbeuken, en door den vrijeren kijk naar alle kanten, tusschen de arkaden.

Intusschen kon op deze wijze het evenwicht in den basilikalen ruimtevorm verstoord worden, doordat de rijen rondbogige openingen zijne eenheid dreigden te ontbinden, vooral sinds de invoering van vensters in zijbeuken en absis — wederom onder Oosterschen invloed over Ravenna gekomen — ook de strakke geslotenheid der muren verbrak.

Hier bracht echter het altaar het reddende tegenwicht. Reeds zette ik uiteen (zie blz. 72—73), hoe het altaar in zijne vereeniging van offertafel, reliekschrijn en tabernakel, het hart was, waaromheen geheel het organisme van den basilikalen vorm groeide. Stellen wij ons nog eens duidelijk voor den geest, wát dit altaar den Christenen was, hoezeer het het middelpunt van al hun denken, gelooven en hopen was, dan zullen wij althans eenigszins kunnen beseffen, hoezeer het in den geest van den oud-christelijken kunstenaar, den bouwmeester, tot hoofdmoment der bouwende gedachte werd. Hier was voor zijne fantasie van den beginne af het stralende centrum, waarop geheel zijne ruimte-visie zich richtte. Van den ingang naar het altaar schreden priesters en geloovigen; naar het altaar, waar de heilige geheimen gevierd, het lijden van den Verlosser herdacht, zijne mystieke Tegenwoordigheid aanschouwd werd, trokken harten en oogen, en daarheen gingen ook voor den kunstenaar de beschrijvende lijnen van zijn ruimtebeeld. Zoo werd dan geheel de gedaante der basiliek strak omsloten door een alles bijeenhoudend samenstel van horizontale lijnen en van vlakken, die, evenwijdig aan de lengte-as, in machtigen drang den blik meevoerden door de ruimte, gedeeld en gerhythmeerd door de zuilen en de intercolumniën, in den steeds versnelden cadans hunner perspectivische wijking heenijlend naar het altaar, het

sluitstuk der ruimte-compositie. En daarachter was de geheimzinnige schemer der absis, breed het Allerheiligste omwademend met den gedempten gloed van het blauw en groen en goud der mozaïeken, onder de machtige spanning van den triomfboog.

Tegenover zulk een absoluut en overheerschend streven naar onverdeelde ruimte-werking werd al het overige dezer architectuur, het uitwendige, de detailleering der geledingen, van zeer bijkomstig belang. Het uitwendige was den bouwmeester niet meer dan de noodzakelijke omkleeding en begrenzing van zijne ruimte-visie, en inwendig werd elk plastisch detail als waardeloos, opgelost in het meeslepend rhythme der geheele compositie. Het blijkt dan ook volkomen onbelangrijk in deze ruimte-scheppingen hoe een fries of een kapiteel behakt, hoe een architraaf, een boog, een basement geprofileerd zijn. En met een gerust hart kon de bouwmeester daarom allerlei bouwfragmenten, zuilen, kapiteelen, hoofdgestellen, van her en der uit antieke bouwwerken weggehaald, in zijne constructie toepassen, en zelfs — zooals bijv. in S. Lorenzo fuori le mura te Rome — de meest heterogene brokstukken van verschillend gebeeldhouwde architraven naast elkaar plaatsen Het deed er alles niets toe, zoolang de gang der domineerende lijnen, de totale indruk der ruimtewerking niet gestoord werd.

Het eenige wat in deze absolute ruimte-muziek nog beteekenende uitwerking kon hebben waren licht en donker, in 't algemeen dus: kleur. En zoo zien we dan ook, tegelijk met de vervaging en oplossing van het plastische detail, de monumentale schilderkunst in den luister der wandschilderingen en mozaïeken, in de grafkapel van Sta. Costanza, in de absis mozaïek van Sta. Pudenziana, in de mozaïeken van Ravenna, stijgen tot hoogten van nog nooit en ook nooit weer bereikte boventijdelijke schoonheid.

Wel sterk treft de tegenstelling in dit alles met de onmiddellijk voorafgaande heidensche heiligdommen, de tempels der Grieken en Romeinen: daar was het bouwen zaak van bezonnen verdeeling der massa's, het bouwwerk een harmonieus geleed, nobel geproportioneerd lichaam, in statige, of sierlijke, of rijke bekleeding, de uitwendige gedaante en vormen het hoofdmoment; de architectuur was plastisch, de bouwstijl een plastische stijl, „Körperstil", zooals Dehio dit noemde. Daarentegen bevinden we den christelijken bouwstijl een „Raumstil" [1]: het lichamelijke, plas-

[1]) Vgl. o. a.: G. Dehio, Geschichte der deutschen Kunst. I, blz. 25—26.

tische moment is geheel verdwenen, uitwendige gedaante en vormverschijning worden niet geacht, dan voor zoover zij de onmiddellijke en noodzakelijke uitdrukking van den ruimtevorm zijn; de ruimte-idee is het eerste, het eenige.

We staan hier inderdaad voor een moment van de meest vérstrekkende beteekenis, voor een keerpunt in de geschiedenis der Europeesche bouwkunst. Was de antieke tempel een vrijstaand lichaam met een uitholling, de cella, *waarbuiten* de eerediensten plaats hadden, de christelijke kerk was een ruimte met een bijkomstige ommuring, *waarbinnen* het religieuse leven zich concentreerde. Voor het eerst in de architectuur-geschiedenis zien we hier de ruimte als zelfstandige monumentale gedachte verwerkelijkt. We aanschouwen de geboorte der Europeesche ruimtekunst.

Dit is de beteekenis van het basilikale motief, dat, ná den ondergang van het keizerlijk-heidensche Rome, ná den storm der Volksverhuizing, het als pauselijk-christelijk herboren Rome op zijn nieuwen veroveringstocht naar ons Germaansche Noorden brengt, waar het, ook in ons land, uitgangspunt en kern der geheele monumentale kerkelijke bouwkunst zou worden.

Literatuur. Algemeen: CIAMPINI, *Vetera Monumenta.* Rome 1689. — MARQUIS DE VOGÜÉ, *Monuments de la Syrie centrale du IVe au VIIIe siècle.* Paris, 1865—1877. — FERD. PIPER, *Einleitung in die monumentale Theologie.* Gotha, 1867. — F. X. KRAUS, *Die Anfänge der christlichen Kunst.* Leipzig, 1872. — WILL. SMITH and SAM. CHEETHAM, *Dictionary of Christian Antiquities.* London, 1876—1880. 2 dln. — MARTIGNY, *Dictionnaire des antiquités chrét.* Paris, 1877 (Met omzichtigheid te gebruiken). — F. X. KRAUS, *Synchronistische Tabellen zur christl. Kunstgeschichte.* Freiburg i. Br. 1880. Dezelfde, *Real Encyklopaedie der christl. Alterthümer.* Freib. i. B. 1880. — G. DEHIO en G. v. BEZOLD, *Kirchliche Baukunst des Abendlandes.* Stuttgart, 1884—1899. Dl. I, en atlas: platen 15—36. J. QUICHERAT, *Mélanges d'archéologie,* édités par le comte R. de Lasteyrie. Paris, 1886. F. X. KRAUS, *Geschichte der christl. Kunst.* Freib. i. Br., 1895—1897. A. PÉRATÉ, *L'archéologie chrétienne* (Coll. de l'enseignement des Beaux Arts). Paris, s. d. VICTOR SCHULTZE, *Archäologie der altchristl. Kunst.* München, 1895. A. CHOISY, *Histoire de l'Architecture.* Paris, 1899. Dl. I. J. STRZYGOWSKI, *Orient oder Rom,* Beiträge zur Geschichte der spätantike u. frühchristl. Kunst. Leipzig, 1901. E. BERTAUX, *L'art dans l'Italie méridionale de la fin de l'Empire romain à la conquête de Charles Ier d'Anjou.* Paris, 1902. F. WITTING, *Die Anfänge d. christl. Architektur.* Strassburg, 1902. F. CABROL et H. LECLERCQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie.* Paris, 1903 e. v. (Zeer breed opgezet standaardwerk, dat nog steeds wordt voortgezet. Tot nu toe zijn verschenen Dl. I—V², *A.* tot *Fustel de Coulanges*). J. STRZYGOWSKI, *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte.* Leipzig, 1903. DEZELFDE, *Mschatta,* Kunstwisschensch. Untersuchung (Jahrbuch d. preuss. Kunstsamml. Bnd. XXV, 1904. S. 225—273). ANDRÉ MICHEL (E. BERTAUX, PÉRATÉ, ENLART e. a.), *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'a nos jours.* Tome I, Des débuts de l'art chrétien à la fin de la période romane. Première partie. Paris, 1905. H. LECLERCQ, *Manuel d'archéologie chrét. depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle.* Paris, 1907. 2 Dln. G. T. RIVOIRA, *L' origini della architettura lombarda e delle sue principali derivazioni nei paesi d'oltr'*

Alpi. Rome, 1901—1907. Dl. I. (Hiervan verscheen een Engelsche vertaling door G. M. N. Rushforth, M. A., Londen, 1910). Orazio Marucchi, *Manuale di archeologia christiana*. Roma, 1908. Ramsay en Miss Bell, *The thousand and one churches*. London, 1909. Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*. Paris, 1910. Robert de Lasteyrie, *L'architecture religieuse en France à l'époque romane; ses origines, son développement*. Paris, 1912. W. R. Lethaby, *Mediaeval Art, from the peace of the church to the eve of the Renaissance* (312—1350). 3e Druk, Londen-New York, 1912. T. G. Jackson, *Byzantine and Romanesque Architecture*. Cambridge, 1913. Dl. I. Carl Maria Kaufman, *Handbuch der christl. Archäologie*. 2. Aufl. Paderborn, 1913. Victor Mortet, *Mélanges d'archéologie* (Antiquité et Moyen Age. Première série: technique architecturale, métrologie, 1914. Deuxième série: histoire de l'architecture, lexicographie, 1915. J. Strzygowski, *Süden und Mittelalter* (Monatsheft. f. Kunstwissensch. 1916).F. Pijper, *Handboek tot de geschiedenis der christelijke Kunst*. 's-Gravenhage, 1917. J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*. Leipzig, 1917. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier u. Europa*, 2 Bde. Wien, 1918. O. Wulff, *Altchristliche u. byzantinische Kunst* (Handbuch d. Kunstwisschensch.). Berlin-Neubabelsberg, 1918. 2 Dln. C. Enlart, *Manuel d'archéologie française*. I, Architecture religieuse. Paris, 1919. Victor Schultze, *Grundriss der christlichen Archäologie*. München, 1919. J. Strzygowski, *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*. Leipzig, 1920.

Voorts verschillende belangrijke gegevens betreffende de oud-christelijke bouwkunst in de volgende werken: Ugo Monneret de Villard, *L'architettura romana negli ultimi secolo dell'Impero*. Milano, 1915. G. T. Rivoira, *Architettura Romana; costruzione e statica nell età imperiale*. Milano, 1921. H. M. R. Leopold, *Uit de leerschool van de spade*. Zutfen, 1923.

B ij z o n d e r e o n d e r w e r p e n: Ciampini, *De sacris edificiis a Constantino Magno constructis*. Rome, 1693. Zestermann, *Die Antiken und die christl. Basiliken*. Leipzig, 1847. Dezelfde, *De Basilicis libri tres*. Brussel, 1847. Weingärtner, *Ursprung u. Entwicklung des christl. Kirchengebäudes*. Leipzig, 1858. Mis de Vogüé, *Les églises de la Terre-Sainte*. Paris, 1860. G. Dehio, *Die Genesis der antik-christl. Basilika*. Sitzungsberichte der histor. Klasse der kgl. bayr. Akademie d. Wissensch. München, 1892. Bd. II. G. Clausse, *Basiliques et mosaïques chrétiennes, Italie-Sicile*. Paris, 1895. J. A. Alberdingk Thijm, *De Heilige Linie*. Verzam. werken, IV, dl. I. Amsterdam-'s-Gravenhage. 1909. Adrien Blanchet, *Les origines du plan treflé*, Bulletin Monumental, 1909. R. Weir Schultz (O. Dalton, W. R. Lethaby e. a.), *The Church of Nativity at Bethlehem*. London, 1910. R. Lemaire, *L'origine de la basilique latine*. Bruxelles, 1912. G. Leroux, *Les origines de l'édifice hypostyle en Grèce, en Orient et chez les Romains*. Paris, 1913. Wilken von Alten, *Geschichte des altchristlichen Kapitells*. München, z. j. G. Jeffery, *A brief description of the Holy Sepulchre Jerusalem, etc*. Cambridge, 1919.

DE KERKELIJKE BOUWKUNST DER MIDDELEEUWEN

§ 1. HET VOOR-ROMAANSCHE TIJDVAK

De komst van het Christendom. Tweemaal stuwt de stroom der christelijke cultuur naar de lage landen der Rijndelta, en tweemaal keert het Germaansche heidendom zijn golven en dringt den vloed terug. Wel wint telkens de nieuwe beschaving een strook terrein, maar eerst in den derden aanloop zal het haar gelukken in de streken boven den Rijn een blijvend gebied te verwerven.

De eerste maal was het Christendom, onder de bescherming der gekerstende Romeinsche keizers, tot in het zuiden der Nederlanden doorgedrongen. De keizerstad Augusta Trevirorum (Trier) en Colonia Agrippina (Keulen) waren reeds omstreeks 300 n. Chr. zetels van bisschoppen; eerstgenoemde stad bezit in de kern harer Domkerk (laatste kwart der 4e eeuw), een „centraalbouw'' afgeleid uit een kwadraat, in de buitenmuren 40 × 40 M., met in het midden een kleiner vierkant, eertijds bepaald door vier geweldige Korinthische zuilen van syeniet, een zeldzaam overblijfsel der oudste Romeinsch-christelijke bouwkunst in het Noorden. En in het midden der 4e eeuw stichtte de H. Servatius het bisdom Tongeren en verkondigde het evangelie van den Gekruiste in Maastricht, waar hij begraven werd. Maar wanneer dan, in het begin der 5e eeuw, de laatste Romeinsche legioenen van den Rijn worden teruggetrokken naar Italië, om het hart van het Romeinsche rijk te verdedigen tegen de onder den druk der Volksverhuizing opdringende Gothen, dan storten zich de Germaansche stammen, de wilde, strijdvaardige Franken, onweerhoudbaar over de nu onbeschermde Rijngrenzen, en vernietigen goeddeels het werk der eerste christelijke beschaving in de provinciën Germania inferior en superior, en Gallia Belgica. Niet zoozeer echter, of er bleef hier en daar iets bewaard; misschien in het tegenwoordige Nijmegen, en stellig zuidelijker, langs de Maas, in Maastricht.

Uit deze overblijfselen welt echter de kracht, die den zegevierenden Germaan, den homo francus, per slot aan de beschaving zijner Gallisch-Romeinsche overwonnelingen zou onderwerpen, en het Christendom uit den ziedenden chaos der Volksverhuizing zou doen herleven. Vooral wanneer in 496 de geweldige Frankenkoning Chlodovech (door de Romeinen Clovis genoemd) zich door den H. Remigius te Reims laat doopen en alle Frankische volken onder zijn gezag vereenigt, wordt het Gallisch-Romeinsche element opgelost in het overwinnend Germaansche, en dringt het Christendom algemeen bij de Franken door. In het zuiden van dit nieuwe rijk, dat zich van de oevers van Rhône en Loire tot de Rijnmonden, van de kust van Bretagne tot Wezer en Lech uitstrekte, verrezen inmiddels aanzienlijke kerkgebouwen, waaromtrent de geschiedschrijvers dier tijden, de H. Gregorius, bisschop van Tours (538—594) en de H. Fortunatus, bisschop van Poitiers (530—609) bijzonderheden meedeelen. Zoo wijdde in 470 de H. Perpetuus de kerk van den H. Martinus te Tours, een basiliek in Romeinsch-Christelijken trant, die reeds een toren met klokken bezat. Tezelfdertijd stichtte bisschop Namatius te Clermont een kruiskerk; terwijl koning Chlodovech zelf in zijne hoofdstad Parijs een basiliek deed verrijzen, aan de HH. Petrus en Paulus (later aan de H. Genoveva) gewijd. De H. Germanus wijdde in 558 de in deze stad door Koning Chilperich gebouwde kerk van het H. Kruis, en Fortunatus vermeldt hier nog de kathedraal en eene basiliek van O. L. Vrouw; allen bouwwerken, waarvan overigens vrijwel niets bewaard bleef.

Uit dit groote Frankische rijk der Merovingen komt nu, in de 6e eeuw, ten tweeden male het Christendom opzetten naar deze landen. Het zou echter nog tot 627 duren, voordat, na de overwinning door Theodorik II en zijn zoon Dagobert op de Saksen en Friezen behaald, het Christendom zich in de streken benoorden Toxuandrië (het tegenwoordige Noord-Brabant) ging uitbreiden. En hoewel reeds de H. Monulphus, in 560—599 bisschop van Maastricht, in deze stad, volgens Gregorius van Tours, „eenen grooten tempel bouwde, samenstelde en versierde", waarheen het lichaam vàn den H. Servatius werd overgebracht [1]), waren Vlaanderen en Zeeland toen nog zoo volkomen heidensch, dat de

[1]) „Monulpus episcopus magnum templum in ejus honorem construxit, composuit ornavitque." — Gregorius v. Tours, De gloria confessorum, c. II.

zendingsbisschop Amandus en zijne helpers, in 631 optredend onder de Friesche en andere stammen aan de monden der Schelde, er bijna het leven bij inschoten en een toevlucht moesten zoeken in het Frankisch castellum te Gent. Verste voorpost van het Frankische christenrijk werd hier Trajectum, of Trecht (Utrecht), waar Dagobert I na zijne overwinning een kasteel stichtte met een aan den H. Thomas gewijd kerkje, dat hij den bisschop van Keulen schonk, onder voorwaarde, dat deze de Friezen zou kerstenen. Blijkbaar wilde dit bekeeringswerk niet vlotten, want nog in het laatste kwart der 7e eeuw verwoestten de Friezen, onder hun koning Radbod, het Trechtsche kerkje. Zij werden tot staan gebracht door den machtigen majordomus der Merovingen, Pippijn den Middelste, die Radbod in 689 bij Dorestad (Wijk-bij-Duurstede) versloeg en aan den in 690 op Walcheren gelanden Angelsaksischen prediker Willibrord het bekeeringswerk der Friezen opdroeg. Deze, en zijne Engelsche helpers, beter met taal, karakter en zeden van het Friesche volk vertouwd, slaagden erin het Christendom benoorden den Rijn en zoowel in West- als in Oostfriesland te verbreiden, daarbij gesteund door een groep predikers in 690 uit het klooster Fontenelle (bij Jumièges) naar Friesland gezonden [1]).

Onder Willibrord's leiding predikten Wulfran, Gangulf en Wando in Westfriesland; Wiro, Odgerus en Plechelmus in Twente en in de omstreken van Roermond; Adelbert in Kennemerland (Egmond); Weranfried in de Betuwe. Nogmaals tracht dan het heidendom het verloren terrein te heroveren, wanneer de gevreesde Pippijn in 714 overlijdt, nadat kort te voren zijn zoon Grimoald door een heidenschen Fries in de St. Lambertuskerk te Luik was vermoord. De onbuigzame Radbod, fel vijand der Frankische heerschappij, méér nog dan werkelijk christenhater, verzamelt weer zijn Friezen tegen de Franken, en, verbonden met een partij in den Frankischen adel, die zich verzette tegen het gezag van Pippijn's onechten zoon Karel (die later „Martel "zou heeten), valt hij met zoo onstuimige kracht aan, dat opnieuw het christendom benoorden de Rijnmonden ten ondergang veroordeeld scheen. Trecht en Dorestad werden veroverd, Willibrord uit zijn pas gesticht aartsbisdom verdreven, de op verschillende plaatsen gebouwde kerken verwoest. Zelfs tot bij Keulen dring Radbod door

[1]) Mabillon, Annal. Benedict., t. I, l. 11, c. 46.

en verslaat daar Karel Martel. Deze weet zich echter te herstellen en bedwingt zoowel zijn binnenlandsche tegenstanders als de Friezen: in 719 sterft Radbod, vereenzaamd en gebroken, en in 734 vestigt Karel het Frankische gezag in Friesland bewesten de Lauwers, door met zijn leger en zijne vloot de Friezen onder hunnen aanvoerder Bubo te verslaan aan de Boorne, de binnenzee, die toen Oostergoo en Westergoo scheidde. Inmiddels had hij reeds in 723 den H. Willibrord in zijn aartsbisdom hersteld, en ten derden male stroomt nu het Christelijk getij op ons heidensche Noorden aan.

Weer is het een Engelsch priester, een Saks, die aan deze beweging nieuwe kracht bijzet. De vermaarde Winfried, die later Bonifatius zou heeten, was reeds in 716 in Dorestad aangekomen vanwaar hij zich naar Radbod in Utrecht begaf, teneinde diens toestemming te verwerven voor de prediking onder de Friezen.

Deze, hoewel zelf niet geheel afkeerig van den christelijken godsdienst — het verhaal zijner mislukte bekeering door Wulfram bewijst dit — vreesde, en niet geheel ten onrechte, dat het Christendom tevens de Frankische overheersching en het einde der Friesche onafhankelijkheid zou brengen, waarom hij onverbiddelijk weigerde. Bonifatius keerde terug en begaf zich twee jaar later naar Rome om daar den pauselijken zegen over zijn bekeeringsarbeid te verwerven. Op zijn terugtocht over Thüringen bereikte hem het bericht van Radbod's dood en opnieuw gaat hij naar Utrecht, waar hij thans Willibrord ontmoette, die juist in zijn bisdom was teruggekeerd. In twee jaren tijds herstellen nu beide dappere mannen gezamenlijk wat de heidensche inval verwoest had. En zij slagen er thans blijkbaar in het Christendom onder de Friezen voorgoed te bevestigen, althans wanneer Willibrord daarna Bonifatius het episcopaat aanbiedt, om als zijn coadjutor in Friesland te blijven, weigert deze, vooral, zooals hij zegt, omdat de pauselijke opdracht hem zendt tot meer heidensche volken, dan de bewoners van Willibrord's diocees [1]). Hij begeeft zich dan naar zijn te Fulda gesticht klooster en wijdt zich als aartsbisschop van Mainz met alle kracht aan de kerstening van Noordwest-Duitschland. En bij Willibrord's dood in 739 is het grootste deel van ons land voor het Christendom gewonnen. De moord op Bonifatius bij

[1]) Alexander Grieve, Willibrord missionary in the Netherlands, 691—739. London, 1923, p. 82, en de daar (p. 134—136) vermelde bronnen.

Dokkum, in 754, is slechts het bedrijf van een willekeurige rooversbende, géén uiting van verzet tegen zijne prediking [1]).

Tot de discipelen, die het werk dezer twee groote geloofshelden voortzetten, behoorden de abt Gregorius van het door Willibrord te Utrecht gestichte klooster Sint Salvator en diens leerlingen, de Angelsaksische priesters Liafwin (Lebuinus), Willehad, Marchelmus, zoowel als de eerste priester van Friesche geboorte, de H. Liudger.

Onder deze predikers verwerft het Christendom zich in het laatste kwart der 8e eeuw een onbestreden gebied tot aan den IJsel in Saksenland, tot aan de Lauwers in Friesland. Daarachter, in het noordoostelijk deel van ons land heerschte echter nog onbeperkt het oude Germaansche heidendom. De machtige arm van een Karel den Groote zou er eerst in slagen ook dit laatste bolwerk, onze huidige provinciën Overijsel, Drente en Groningen, aan het heidendom te ontwringen en eens voor al de grondslagen te leggen, waarop het christelijk Westeuropa zou worden gebouwd.

De eerste kerkgebouwen in Nederland. Het is zeer moeilijk — om niet te zeggen onmogelijk — zelfs maar bij benadering een beeld te schetsen van de bouwkunst in ons land tijdens de eerste eeuwen van het Christendom, onder de Merovingische en ook nog onder de Karolingische vorsten. Want, al komt er dan met Karel den Groote ook al iets meer teekening in den toestand, over het geheel blijft alles nog vaag en onzeker. En met moeite vinden we hier een brokstuk, dáár een fragment, dat ons kan dienen ter fundeering eener meening, die perslot toch niet veel meer kan zijn dan een „meening".

Aan de vraag naar vorm en karakter onzer eerste christenkerken moet m.i. een andere voorafgaan, en wel de vraag naar de vormen der gebouwen en naar de bouwtechniek, die een Willibrord, een Bonifatius, een Plechelmus, een Lebuinus of een Willehad hier reeds aanwezig vonden. Het is toch wel de eenvoudigste en meest natuurlijke veronderstelling, de meest logische gedachtengang, dat die eerste Christenpredikers, toen zij hunne uitteraard nog zeer bescheiden kerkjes wilden optrekken, hiertoe de hulp inriepen van hunne bekeerlingen onder de inheemsche bevolking. Wanneer we zeggen, dat de H. Willibrord „kerken bouwde" te Trecht,

[1]) Vgl. Gosses en Japikse, Handboek Staatk. Geschiedenis, blz. XXV.

Dorestad, Heiloo, Hulst, Susteren, Vlaardingen, Velzen enz., dat Lebuinus er stichtte te Daventre en Huilpa (Wilp), dan bedoelen we daarmee toch ongetwijfeld, dat deze predikers hunne heiligdommen deden bouwen door onder de bevolking aanwezige krachten en met het ter plaatse aanwezige materiaal, dat hier doorgaans hout en leem was; doorgaans — niet altijd, maar daarover straks. Hiermede vervallen verder allerlei ingewikkelde hypothesen en afleidingen, die gewagen van hetzij Romeinsche, dan wel uit Engeland geïmporteerde basilieken. Wij zagen reeds welk een onzeker bezit zelfs het Utrechtsche bisdom nog in de 8e eeuw voor de Christelijke beschaving was. De geloofsverkondigers misten in deze streken zoowel den tijd als de macht en de middelen, om weidsche tempels, navolgingen van de Merovingische of Angelsaksische basilieken te laten bouwen [1]).

Van Angelsaksischen invloed kan trouwens hierom al moeilijk sprake zijn, wijl de bouwkunst in Engeland op het eind der 7e eeuw nog zóó gebrekkig ontwikkeld was, dat de H. Benedictus, zooals zijn leerling Beda mededeelt, voor den bouw van de abdij te Monkwearmouth in 675 steenhouwers en glazenmakers uit Gallië moest ontbieden, om dit werk uit te voeren [2]).

En den *magnum templum*, de groote kerk, die de Gallische bisschop Monulphus te Maastricht bouwde, kan men niet als voorbeeld voor het overige deel van ons land aanhalen, daar — zooals hierboven is uiteengezet — juist de lijn Maastricht—Gent de noordelijkste grens aangaf, tot welke nog tijdens koning Radbod, in het tweede decennium der 8e eeuw, de invloed der Frankisch-Christelijke beschaving beperkt bleef.

Zeer eenvoudige houten kerkjes — de Vita Sanctorum, zoowel als de Oude Friesche wetten leeren het ons op meer dan eene plaats — waarschijnlijk in vakwerkbouw, met daken van riet of stroo, waren de stichtingen onzer eerste christenpriesters [3]). En

---

[1]) Vgl. Stephani, Der älteste deutsche Wohnbau. I, S. 323—324.

[2]) De tekst van Beda luidt: „Caementarios, qui lapideam sibi ecclesiam juxta Romanorum, quem semper amabat, morem facerent, postulavit, accepit, attulit". (Beda, Opuscula. Ed. Giles, p. 366). Vgl.: Mabillon, Ann. Bened., I, 483. — Zie verder ook: C. Enlart, L'architecture chrétienne en occident avant l'époque romane, bij Michel, Histoire de l'Art I, première partie, p. 112. — Dez., Manuel d'archéol. française, I p. 126.

[3]) Zoo bouwde Bonifacius o.a. te Geismar in Hessen een aan den H. Petrus gewijd kerkje van het hout van een heiligen eik. (*Vita Bonifatii*: c. 23, SS. t. II, p. 344). De verwoesting in 773 van de door Lebuinus gestichte kerk te Deventer wordt aldus door Altfridus verhaald: „succenderunt ecclesiam", d. i. zij staken de kerk van onder in brand; wat alleen bij een houten gebouw mogelijk is. (Altfridus, Vita St. Ludgeri, aan-

zij bouwden niet eens altijd eigen kerken, maar maakten dikwijls gebruik van bestaande bouwwerken, van de voormalige heidensche tempels zelfs, die tot dat doel werden ingericht. Aldus werd het zichtbare teeken van het bijgeloof weggenomen zonder het volk onnoodig te verbitteren, men behield de oude, traditioneele middelpunten der godsdienstige plechtigheden en maakte den overgang van den Germaanschen tot den Christelijken godsdienst gemakkelijker.

„Zeg aan den bisschop Augustinus" — zoo schrijft omstreeks 600 paus Gregorius de Groote aan den abt Mellitus — „wat ik omtrent het werk der bekeering in Engeland ben te rade geworden, namelijk dat men de afgodentempels aldaar niet moet vernielen, maar de afgodsbeelden, die daarin zijn, behoort te verdelgen; voorts dat men wijwater neme, en het in diezelfde plaatsen sprenge, en altaren oprichte en relieken vergadere. Want zoo zij goed zijn ingericht is het noodig, dat ze van de afgodenvereering tot den dienst van den eenigen waren God worden hervormd, opdat het volk zijne aloude heiligdommen niet vernield zie, maar de dwalingen in het binnenste aflegge, en in grooter getale terzelfder plaatse waar men gewoon was opkome, om den waren God te huldigen" [1]).

En wij mogen toch wel aannemen, dat de door de Katholieke Kerk in de 7e eeuw in Engeland gevolgde taktiek evenzeer bij de invoering van het Christendom in ons land in de 8e eeuw werd toegepast. Trouwens, reeds in 426 had Theodosius II dit systeem aanbevolen [2]), en ook Karel de Groote ging bij zijne kerkstichtingen, waar noodig, nog op dezelfde wijze te werk[3]). Niettemin werden ook tal van heidensche tempels door de bekeerlingen in hun eersten geloofsijver verwoest. Zoo verhaalt Altfried, een neef van

gehaald door Mr. J. Ph. VerLoren, Lebuinus en zijne stichting te Deventer. Zwolle 1885, blz. 213). — Van de oude kerk te Almenum heet het in de Oude Friesche wetten: „Sinte Michels Doem daer to dertyd was ramed mit holt ende reijl (= riet)". O. Fr. Wetten, Kampen 1782, blz. 120. — Trouwens, tal van aanzienlijke Gallo-Merovingische kerken waren nog van hout opgetrokken. Gregorius v. Tours vermeldt o.a. die van Thiers en van Tongeren (de tabulis ligneis levigatisque), zoowel als de kathedralen van Reims en van Straatsburg.

[1]) Beda, Historia Ecclesiastica. I, 32. — L. Ph. C. van den Bergh. Nederl. Volksoverleveringen en godenleer. Utrecht, 1836, blz. 149. — Mr. J. de Wal, Bijdr. tot de geschiedenis en oudh. v. Drenthe, Groningen 1842, blz. 149.

[2]) Cod. Theod., X, 23.

[3]) Gaillard, Geschiedenis v. Karel de Gr.'s-Hage 1786, II blz. 32, 179; III blz. 154, 206. — Möser, Osnabrückische Geschichte. Berlin 1819, I blz. 271. — Jancko Douwema, Boeck der Partijen. Workum 1830, blz. 39 e. v.

den H. Liudger, in diens levenbeschrijving, hoe de prediker zich te Deventer en later in Dokkum vestigde, overal in den omtrek de oude tempels der heidenen vernielend [1]). En de „apostel van het Noorden”, de H. Ansgar, vermeldt in zijne levensbeschrijving van den H. Willehad, dat diens pas gedoopte volgelingen in Drente „door zulk een geestdrift voor hun nieuwen godsdienst bezield werden, dat zij de overal in dit land bestaande heiligdommen der afgoden gingen verwoesten” [2]).

Dat men overigens in dergelijke gevallen de nieuwe kerkjes op de plaats en zoo mogelijk zelfs met gebruikmaking van de fundeeringen en van het materiaal der gesloopte heidensche tempels bouwde, ligt na het voorgaande in de rede. Wij zagen reeds bij de bespreking der hunebedden (blz. 29—30), hoe deze grafmonumenten de plaats moeten geweest zijn van volksvergaderingen en godsdienstige bijeenkomsten. We kunnen daarom met de meest mogelijke kans op juistheid onderstellen, dat hier ook de tempels werden opgetrokken. Nu is het een hoogst opmerkelijk verschijnsel — Oldenhuis Gratama heeft er in zijn reeds aangehaalde studie zeer nadrukkelijk op gewezen [3]) — dat we telkens in de onmiddellijke nabijheid onzer hunebedden ook een oude kerk vinden. De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat deze kerken werden gebouwd op de plaats en ter vervanging van vroegere tempels [4]).

Overblijfselen van zulke Germaansche heiligdommen, die we ter vergelijking zouden kunnen aanvoeren, zijn in ons land niet bewaard gebleven; maar gelukkig heeft een afgelegen hoek der wereld ons de oer-Germaansche tempels bewaard. Het is op IJsland, dat opgravingen door Sigurd Vigfusson, Björn Magnusson, Olson e. a. verricht, bouwwerken aan het licht brachten, die nauwkeurig overeenstemmen met de beschrijvingen, die de Edda geeft van de bedoelde tempels. Dat we deze vormen van tempels niet als alleen maar voor IJsland geldend hebben te beschouwen, maar

[1]) Monumenta Germ. Script., II 403 vv.

[2]) Vita Willehadi; Monum. Germ. Hist. (Pertz), II 378—390.

[3]) Oldenhuis Gratama, De hunebedden in Drenthe, blz. 12 vv.

[4]) Een opmerkelijk voorbeeld van een christenkerk op een heidensch heiligdom gebouwd, bevindt zich nabij onze oostgrens, te Schöppingen, waar juist onder het hoofdaltaar der kerk een bron, waarschijnlijk een „heilige bron” uit heidenschen tijd, ontspringt. Het koor dezer kerk is met een boog over het daaronder uitstroomende beekje gemetseld. Medegedeeld door J. J. v. Deinse, Uit het land van katoen en heide; Oudheidkundige en folkloristische schetsen uit Twente. Enschede (1922), blz. 141—142. — Nog in de 11e of 12e eeuw werd een dolmen bij Confolens (Charente) tot kapel ingericht. Zie: Déchelette, Manuel I, p. 380—381, fig. 135.

dat ze minstens het type voor geheel Scandinavië doen kennen heeft reeds Seesselberg uiteengezet.[1]) Dat ze, bij de eenheid en den samenhang in zeden en religie van alle Germaansche volken, ook voor ons land moeten gelden, wordt bevestigd o.a. door de hierboven reeds gebleken verwantschap tusschen de Scandinavische en de Nederlandsche hunebedden, en vooral door het moderne vergelijkend kunstwetenschappelijk onderzoek, dat het bestaan van een gemeenschappelijken stijl in alle Noordgermaansche landen gedurende het voor-Karolingische tijdperk vaststelde [2]). En evenals de hunebedden, zullen de oude Germaansche heiligdommen, ook in onze streken, hun grondplan en indeeling aan de oude woningen ontleend hebben.

De IJslandsche tempels dan, bestaan uit eenlang gestrekte, rechthoekige ruimte, door een gesloten tusschenmuur in twee ongelijke deelen gescheiden, in grondplan onmiddellijk herinnerend aan de hunebedden (afb. 19 en 20). De kleinste dier twee afdeelingen (A) is de altaar- of koorruimte [3]); de grootere (B) het voor de menigte bestemde „schip". In het koor stonden de

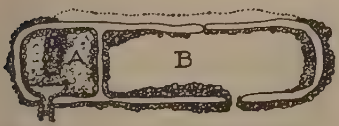

Afb. 19. Grondplan van den Germaanschen tempel te Thyrli op IJsland. (Naar Sigurd Vigfusson).

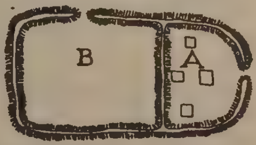

Afb. 20. Grondplan der tempelruïne te Rutstödum op IJsland. (Naar Sigurd Vigfusson).

altaren en de godenbeelden en had het eigenlijke offer plaats; in het schip hielden de geloovigen, gezeten om den vuurhaard in het midden, hun offermaal onder leiding van den offeraar, die op een zetel tegen den tusschenmuur plaats nam. Van verschillende dezer heiligdommen (te Thyrli, Lundi, Ljorskozum, Rutstödum) is de geheele onderbouw bewaard gebleven, en er was — zooals Haupt terecht opmerkt — slechts een houten bovenbouwsel noodig, om een behuizing te krijgen, die zonder meer ook als christelijke kerk te gebruiken was, wanneer men een opening in den tusschenmuur

[1]) Fr. Seesselberg, Früh-mittelalterl. Kunst der german. Völker, S. 63—67.

[2]) Seesselberg, A. w. — Stephani, Der älteste deutsche Wohnbau. — Haupt, Baukunst der Germanen.

[3]) Deze ruimte wordt oorspronkelijk inderdaad zoo genoemd: „Kórr eda godastuka", koor of godenkamer. Zie Seesselberg, a.w. blz. 65.

brak teneinde schip en koor met elkaar in verbinding te stellen. Hoe de oudste Scandinavische kerkjes aldus ontstaan zijn, hoe zich uit het aanvankelijk rechthoekige grondplan, als van de houten kerkjes te Reili, Rinde, Tuft, Torpe, dat met het versmalde rechthoekige koor als te Vaugsness en Alstarhoug (afb. 21) ontwikkelde, heeft Seesselberg overtuigend aangetoond. Maar ook onze oudste Nederlandsche kerkjes vertoonen een aanleg, die merkwaardig overeenkomt, met het grondplan der Scandinavische.

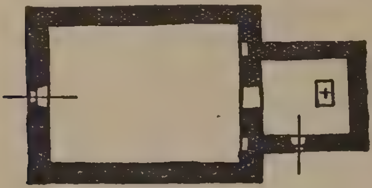
Afb. 21. Kerkje te Alstarhoug.
(Naar Seesselberg).

Een hoogst belangwekkend voorbeeld hiervan zien we in het kerkje te Odoorn (Drente). Het eenbeukige schip werd in 1856—57 geheel herbouwd en brandde in 1897 op de muren na af; het oorspronkelijke vierkante, rechtgesloten koor bleef echter bewaard. Dit werd omstr. 1200 in baksteen verhoogd en toen waarschijnlijk meteen overwelfd, maar de onderbouw is nog ongerept en bestaat tot op de halve hoogte uit granietblokken, gemiddeld 0,50×0,75 M. metend, die de Voorloopige lijst „vermoedelijk van hunebedden afkomstig" noemt [1]), maar welke zeer goed overblijfselen kunnen zijn van een heidenschen tempel, die hier waar thans nog acht hunebedden in de omgeving liggen, zeker aanwezig was [2]). Opmerkelijk is ook de geringe wijdte van den triomfboog, waarin we een overeenkomst te meer vinden met de Noorsche monumenten. Afb. 22, naar eene teekening in het archief van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, vervaardigd vóór de verbouwing in 1856, doet hier eenzelfde dispositie kennen als te Alstarhoug en elders in Noorwegen.

Afb. 22. Plattegrond der voorm. kerk der H. Margaretha te Odoorn (Drente).

[1]) Voorl. lijst, dl. II (Drente), blz. 28.
[2]) Vgl. ook: Oldenhuis Gratama, De hunebedden in Drenthe, blz. 13.

We vinden verder in Drente, dat het langst in staats- en huishoudelijke gesteldheid, in rechtswezen en landbouw de Germaansche vormen behield [1]), nog tal van dorpskerken, waarin dit oudste grondplan is te herkennen, ondanks later aangebrachte wijzigingen. Zoo kreeg het tufsteenen kerkje te Anloo, wat schip en toren betreft, zijn tegenwoordige gedaante in de 11e eeuw; het koor werd in 1260 opgetrokken. Eveneens werd het smallere recht- dan wel halfrondgesloten koor van het tufsteenen kerkje te Ruinen in 1837 afgebroken. En op dezelfde wijze verloren de 12e-eeuwsche tufsteenen kerkjes te Diever, Eelde, Fries, hunne oorspronkelijke gedaante, die overigens gewoonlijk nog is terug te vinden.

Daarentegen herkreeg de kerk te Oosterland (op Wieringen) vrijwel haar oudsten vorm, toen in het eind der 19e eeuw haar later aangebouwd baksteenen koor gesloopt werd.[2]). Overigens dateert deze eenbeukige tufsteenen kerk uit omstr. 1100, maar wellicht bepaalde ook hier een Germaansche tempel het plan [3]).

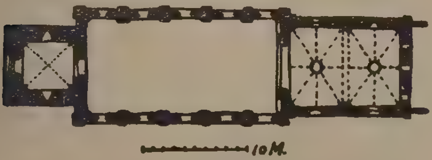

Afb. 23. Plattegr. van de kerk te Haren, Gron. (Naar Peters).

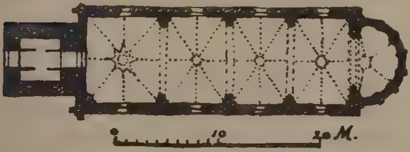

Afb. 24. Plattegr. van de kerk te Siddeburen, Gron. (Naar Peters).

Duidelijk spreekt deze aanleg nog uit sommige van de oudste Friesche en Groningsche dorpskerken: men vergelijke de plattegronden afb. 23 en 24 met afb. 19 en 20. Het rechtgesloten koor van het kerkje te Haren (uit de tweede helft der 12e eeuw dateerend), tusschen de muurbogen 7.10 M. metend, opent zich op het 8.45 breede schip met een triomfboog, die slechts 4.20 M. wijd is. De twaalfd'eeuwsche kerk te Siddeburen bevat in haar eenbeukigen aanleg met halfrond ge-

[1]) Oldenhuis Gratama, Open brief.... over.....het onderhoud der hunebedden, bl. 11.

[2]) Voorl. Lijst, dl V[1] (Noordholland), blz. 352.

[3]) Het is opmerkelijk en zeker niet zonder beteekenis, dat vele dezer oude kerkjes in den volksmond nog „het heidensche kerkje" heeten.

sloten koor de sporen van een nog ouder tufsteenen bouwwerk. Tot ditzelfde type behoort o.m. ook het van omstr. 1200 dagteekenende baksteenen kerkje te Oldenzijl [1]).

Bespeuren we overigens in de laatstgenoemde Groningsche kerkjes ongetwijfeld reeds latere invloeden van buitenlandsche kloosterorden, zoo vinden we den oudsten Noordelijken vorm vrijwel geheel gaaf bewaard in den uitersten zuidelijken hoek van ons land, waar het kerkje te Lemiers (gemeente Vaals, Limburg), opgetrokken van harde mergel, zand- en breuksteen in onregelmatig verband, tegen zijn eenbeukig schip van 10 × 5,50 M. een rechtgesloten koor heeft van 5.30 M. diep en 2.70 breed. Het koor is thans overkluisd met twee kruisribgewelven uit de 13e eeuw, maar overigens is dit kerkje veel ouder: het kan volgens Kalf „evengoed uit de 9e, als uit de 11e of 12e eeuw dateeren" [2]). Wanneer men nu weet, dat bij een onlangs uitgevoerde restauratie bleek, dat de fundeering nog weer ouder was dan de bovenbouw, dan is het toch zeker niet gewaagd, indien we hier weer een onzer oudste christenkerkjes onderstellen, gebouwd ter plaatse en naar het voorbeeld van een heidensch heiligdom.

En buiten onze grenzen vinden we ditzelfde oude kerktype zoowel in Engeland, als in Denemarken, in Noord-Duitschland en in Belgisch Brabant. Dat deze bijzondere vorm reeds zoo vroeg over geheel Noordwest-Europa verbreid blijkt, kan, dunkt mij, alleen verklaard worden uit de navolging van voorbeelden, die het Christendom in de Noordgermaansche landen aanwezig vond. De verbinding tusschen schip en koor is daarbij iets nieuws, dat de christelijke godsdienst meebracht, terwijl de geleidelijke verbreeding dezer verbinding aan toenemende zuidelijke invloeden moet worden toegeschreven.

We kunnen dus dezen vorm — op rechthoekig grondplan met recht- of halfrond-gesloten koor — beschouwen als dien onzer eerste christelijke zendingskerkjes, overgenomen van de oorspronkelijke Germaansche tempels [3]).

Monumenten. Behalve den overgeleverden aanleg, het grond-

[1]) Zie omtrent deze Groningsche kerken: C. H. Peters, Oud-Groningen, blz. 49 v.

[2]) Kalf en Cuypers, De Katholieke Kerken in Nederland, blz. 530. — Omtrent de ontdekkingen bij de restauratie gedaan zie: W. Sprenger in: Maasgouw 1921, blz. 75—76.

[3]) Vgl. Haupt, Baukunst der Germanen, S. 120—122. — Valentiner, The art of the Low Countries (translated by Mrs. Schuyler van Rensselaer). London 1920, p. 13—14.

plan, zooals wij dat beschreven, en mogelijk een gedeelte van den onderbouw, als te Odoorn en Lemiers, bleef van de oudste zendingskerken niets bewaard. Dat ze trouwens, vooral in het noorden en westen van ons land, uitsluitend van hout en riet waren mogen we, naar reeds bleek, als zeker aannemen. En ook de voornaamste stichtingen, als die welke Willibrord in het centrum van zijn zendingsgebied, in Utrecht, deed verrijzen, zullen soortgelijke bescheiden constructies geweest zijn.

Op de plaats, waar het door de Friezen verwoeste St. Thomaskerkje van Dagobert had gestaan, bouwde Willibrord, waarschijnlijk in 694, zijn eerste bedehuis, gewijd aan den H. Martinus, dat de kern zou worden van meerdere zijner stichtingen. Vervolgens deed hij, niet ver van deze, een grootere kerk optrekken, op den naam van den Verlosser (St. Salvator), die zijne kathedraal werd. In een latere periode werd het oudste kerkje aan het H. Kruis, en de kathedraal aan den H. Martinus gewijd, totdat deze in 1023 haar naam overdroeg aan een nieuwe kerk, op wier plaats in de 13e eeuw de tegenwoordige Dom zou verrijzen. Willibrord vereenigde bij de St. Salvatorskerk tachtig zijner medepriesters, die er in eene gemeenschappelijke woning leefden naar de voorschriften van den H. Benedictus, zooals vele hunner dit in Engeland gewoon waren geweest. Aldus ontstonden de kapittels, vergaderingen van geestelijken, levend naar bepaalde voorschriften of canones en daarom kanunniken geheeten, welke gedeelten (kapittels) der gewijde schriften en orderegelen bespraken, en den bisschop als een raad of senaat terzijde stonden.

Het spreekt vanzelf, dat al deze gebouwen, binnen een betrekkelijk kort tijdsbestek ontstaan, geen omvangrijke en kostbare werken zijn geweest, temeer waar, zooals we reeds opmerkten, de Utrechtsche voorpost een al te onveilig en wankel bezit was.

Hoogstwaarschijnlijk zal Willibrord dan ook de talrijke schenkingen, waarmede hij door verschillende voorname Franken begiftigd werd, hebben aangewend voor religieuze stichtingen in zuidelijker gebied, waar ze door de volle kracht van het Frankische gezag beschermd werden, zooals bijv. voor zijne geliefkoosde abdij te Echternach in Luxemburg. Hier bezat Irmina, vermoedelijk een dochter van Dagobert II, een klein klooster (monasteriolum), dat zij den 1en November 698 met de bijbehoorende gronden en goederen aan Willibrord schonk. Vermeerderd met vele andere

schenkingen groeide deze stichting tot een aanzienlijke abdij, waarvan onze eerste Utrechtsche bisschop abt werd, waar hij bij voorkeur verblijf hield, en waar hij bij Radbod's aanval een veilige wijkplaats vond. In 714 schonken Pippijn en zijne gemalin Plechtrude een te Suestra (Susteren) in Limburg gelegen oratorium met kluis („cellula", volgens Alcuin), op voorwaarde, dat hij deze zou verbouwen. Waarschijnlijk is het, dat Willibrord deze bouwwerken deed oprichten in den weidscher trant der Gallo-Merovingische constructies.

Intusschen is ook hiervan niets bekend, evenmin als van de basiliek, die, zooals we zagen, bisschop Monulphus bouwde op het graf van den H. Servatius te Maastricht. Wel meenden Pascal Schmeits [1]) en Dr. P. J. H. Cuypers [2]) de overblijfselen dezer Merovingische kerk te hebben teruggevonden in den middenbeuk der St. Servaaskerk, maar de ontgravingen door Dr. Kalf in 1916 verricht, hebben onweerlegbaar aangetoond, dat de in deze kerk werkelijk aanwezige oudere kern eerst kan dateeren uit het laatst der 9e eeuw [3]).

Afb. 25. Dwarsdoorsnede van den z.g. „Romeinschen" kelder te Maastricht. (Naar W. Sprenger).

Toch meen ik, dat hier nog enkele resten bewaard bleven van Merovingische architectuur, te merkwaardiger, doordat overblijfselen uit dit tijdperk zoo uiterst zeldzaam zijn. En het spreekt wel bijna vanzelf, dat we deze weer vinden in dat oudste centrum van monumentale bouwkunst in ons land, in Maastricht. Onder den vloer eener school aan de noordzijde van het koor der O. L. Vrouwekerk, ontdekte men in 1903 een gemetselden kelder en eenige fragmenten van muurwerk. De kelder bestaat uit een ruimte

[1]) P. Schmeits, La basilique de St. Servais à Maestricht bâtie par St. Monulphe. Tongres, s.d.

[2]) P. J. H. Cuypers, De restauratie van de St. Servaaskerk, Bulletin Ned. Oudh. Bond, V (1904), blz. 19 en 124; VI (1905), blz. 76.

[3]) Jan Kalf, Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht. Bulletin Oudh. Bond, 1916 (IX), blz. 17—44.

van ongeveer 2.66 M. × 3.55 M. overdekt door een halfrond tongewelf ter hoogte van 1.72 M. (zie afb. 25). De muren zijn opgetrokken van kleine kalksteenen (calcaire de Visé) in onregelmatig verband, afgewisseld door lagen roode gebakken tegels, 2—5 cM. dik, verwerkt in mortel met veel grind, zand en weinig kalk. De voegen zijn 3—5 c.M. dik en vertoonen in het midden de groef van het voegijzer. In den noordelijken wand bevindt zich een rondbogige nis, in den oostelijken wand een dergelijke nis en in den zuidmuur een rondbogige lichtopening. De bogen der nissen en de neggen van het venster zijn gemetseld van in de zon gedroogde tichelsteenen. De vloer is een mengsel van kiezel, baksteen en kalk. Het gewelf bestaat uit roode pannen: 45 × 32 cM., 40 × 29 cM., en dik 2 × 2½ c.M. in de specie verwerkt, waarvan twee lagen met de opstaande boorden tegen elkaar in verband zijn gemetseld en waarop een laag beton is aangebracht. Het is bepleisterd met roode mortel, bestaande uit zand, grind, baksteenpoeder en kalk.

Men heeft dezen kelder algemeen „Romeinsch" genoemd [1]), en het geheele voorkomen herinnert dan ook zeer sterk aan de Romeinsche constructies. Op grond vooral van in den bodem gevonden munten en andere voorwerpen dateerde men hem 2e—3e eeuw n. Chr. Toch zijn er eenige opmerkelijke bijzonderheden, die m.i. een lateren bouwtijd waarschijnlijker maken. In de eerste plaats is de samenstelling der mortel van het muurwerk al niet onverdacht Romeinsch: het typische baksteenpoeder ontbreekt erin. Wel is de vermenging met baksteen geen conditio sine qua non voor Romeinsche mortel, maar zij werd door de Romeinen toch juist om hare hydraulische eigenschappen vooral op vochtige plaatsen toegepast, zoodat we ze in een kelder zeker verwachten zouden. Overigens komt de vermenging met gestampte baksteen of roode zandsteen ook bij na-Romeinsche mortel voor; het levert dus geen absoluut bewijs voor of tegen den Romeinschen oorsprong van een bouwwerk [2]). Evenmin echter bewijzen de pannen, bij de gewelfconstructie gebruikt, dien oor-

---

[1]) W. Sprenger, Korte beschrijving van den Romeinschen kelder gevonden aan de Groote Stokstraat te Maastricht. Maastr. 1903, — R. Jesse, Romeinsche bouwresten te Maastricht, Bulletin Oudh. Bond V (1903), blz. 220—224. — W. Sprenger in Maasgouw 1914 (XXXVI), blz. 41, 65.

[2]) O. Piper, Burgenkunde, S. 76—80.

sprong. Dergelijke z.g. Romeinsche dakpannen zijn zelfs nog bij het romaansche (niet Karolingische!) kloostergebouw te Lorsch toegepast [1]. Zij bleven nog lang gebruikelijk in alle landen, die eenmaal door de Romeinen bezet waren geweest [2].

De constructie van het tongewelf wijkt af van de bij de Romeinen voor dergelijke kleinere werken gebruikelijke. Teneinde de houten hulpconstructie van formeelen zooveel mogelijk te beperken, heeft men het gewelfvlak gemetseld van de boven beschreven boordpannen, naar Romeinschen trant plat naast elkaar gelegd. De Romeinen gebruikten hiertoe doorgaans vierkante tegels van ongeveer 60 × 60 cM., en brachten hierop dan een tweede laag kleinere tegeltjes aan, om daarboven de vulling van beton te gieten. In plaats daarvan is hier een tweede laag pannen omgekeerd op de eerste gelegd en hierop een gietwerk van breuksteen aangebracht. Het geheel heeft een ruwer, meer primitief karakter, dan soortgelijk Romeinsch werk.

Een ander element, dat den zuiver Romeinschen oorsprong doet betwijfelen zijn de gedroogde tichelsteenen in de nissen en het venster. In vroegere perioden der Romeinsche bouwkunst werden ze wel toegepast, maar Vitruvius deelt mede, dat ze reeds ten tijde van Augustus in de stad Rome niet meer werden gebruikt [3]. En al mogen ze zich dan misschien daarbuiten langer hebben gehandhaafd, zoo zijn ze toch onwaarschijnlijk in een zoo laat werk, als deze kelder, ware hij Romeinsch, blijkens andere kenmerken stellig zou moeten zijn.

Het meest opmerkelijke en m.i. beslissende verschijnsel in dit metselwerk zijn echter wel de baksteenen banden, alterneerend tusschen de lagen natuursteen aangebracht. Na drie lagen ongelijk behakte blokken kalksteen volgen, van den grond af, twee lagen donkerroode gebakken tegels van verschillend formaat (2—5 cM. dik), daarna vier lagen kalksteen, weer afgedekt door een band van 2 lagen baksteenen als de vorige, en vervolgens, na wederom vier lagen kalksteen, nog een enkelvoudige band van dunne tegels. De boog der nis in den noordwand wordt voorts afgedekt door een uitgekraagden band van vlak gelegde dunne te-

---

[1] O. Piper, A.w., S. 76 noot 1. —
[2] Durm, Baukunst d. Römer. S. 211. — Enlart, Manuel d'archéol. française, I, p.57.
[3] Vitruvius, De Architectura. Lib. II, cap. 8,12 (Vertaling Mialaret blz. 40—41) Durm, Baukunst d.Römer. S. 113.

gels (zie afb. 25). Dit laatste is een laat-Romeinsch motief van zeer bijzondere beteekenis, welks geschiedenis voor zoover ik weet nog nooit is nagegaan, maar dat ongetwijfeld afkomstig is uit de Aziatische baksteen-architectuur en vandaar over Byzantium naar Italië geraakte. We vinden ze o.a. aan het keizerspaleis (begin 4e eeuw) en aan de noordzijde van de kathedraal te Trier. Werd het echter door de Romeinen betrekkelijk weinig toegepast, veelvuldiger vinden we het in de eerste na-Romeinsche eeuwen, bijv. aan de basiliek van S. Giovanni-Evangelista te Ravenna, in 425 gesticht door Galla Placidia, zoowel als aan de oudste, Westgothische ommuring van Carcassonne (5e eeuw), dat wil zeggen: zoodra de Germaansche invloeden overwegend worden. Het groote verschil echter tusschen laatstgenoemde baksteenen banden en de eigenlijke Romeinsche is, dat deze — als alle Romeinsch metselwerk — zuiver technisch, constructief werden gebruikt, nl. 1e als ontlastingsboog boven den archivolt; 2e ter verevening tusschen de horizontale voegen van het muurwerk en de radiale voegen van den boog; 3e ter meerdere bescherming van de boogvoegen tegen inwatering. Daarentegen werd dit motief in de Westgothische en Merovingische architectuur geheel en uitsluitend als decoratief element doorgevoerd. Aldus vinden we deze baksteenen ontlastingsbogen dan ook in het Westgothische muurwerk van Carcassonne, waar ze bestaan uit tegels van 0.40 × 0,20 × 0,05 M. [1]). En veelvuldig werden ze toegepast door de Lombardische gilden der „Comacini", o.a. bij de basiliek en het baptisterium te Agliate (824—860), en in de parochiekerk van San Leo (879—882) [2]).

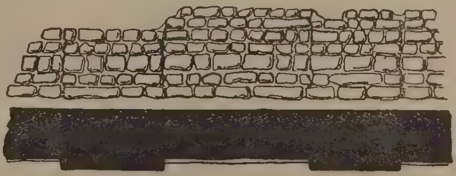

Afb. 26. Merovingische muur met lisenen (± 500) te Maastricht. (Naar W. Sprenger)

Op dezelfde wijze nu, dus decoratief naar Merovingischen trant, zijn deze baksteenen omlijstingen te Maastricht toegepast, waar ze nóch als ontlastingsbogen, nóch ter verevening van het voegwerk, nóch tegen inwatering dienst doen. En geheel het

[1]) Jos. Poux, La cité de Carcassonne. Toulouse 1922, p. 202—205.
[2]) Rivoira, Lombardic architecture. II, p. 268.

overige muurwerk bevestigt dit ná-Romeinsch karakter: de banden van gebakken tegels dienen hier uitsluitend om het niveau te bewaren in de lagen van het onregelmatige metselwerk; dit en de verdubbeling der baksteenen banden, hunne toepassing op ongelijke korte afstanden, het gelijktijdig gebruik van verschillende formaten baksteen is volkomen naar Merovingischen en Westgothischen trant, zooals we het op treffend overeenkomstige wijze vinden aan den „Tour du Sacraire" te Carcassonne, uit de 5e eeuw [1]).

Hierom meen ik, dat we den Maastrichtschen kelder zeker niet vroeger moeten dateeren dan omstr. 500. Maar hij wordt ons daarom dubbel belangrijk, als een der zoo uiterst zeldzame resten der bouwkunst uit dat nevelige tijdperk tusschen de Volksverhuizing en het optreden van Karel den Groote, als een getuigenis ook van de overdracht der Romeinsche architectonische tradities aan de middeleeuwen.

Slechts weinige meters oostelijk van dezen kelder bevinden zich overblijfselen van muurwerk, ongeveer 0,50 M. dik, van kalksteen opgetrokken, met stukken van ongeveer eenzelfde formaat en in eenzelfde verband als die van den kelder. Het eerste, meest westelijke dezer fragmenten vertoont vlakke, lisenevormige verzwaringen ter breedte van ± 1 M. (Afb. 26). Dergelijke lisenen — voorloopers van de latere middeleeuwsche steunbeeren — werden zoowel ter besparing van materiaal, als om weerstand te bieden aan den druk der dakgebinten, sinds de 4e eeuw toegepast. Een der oudste Westeuropeesche voorbeelden van deze bouwwijze, wellicht het eerste, is de basiliek van S. Pudentiana te Rome, in het einde der 4e eeuw onder Siricius gesticht (zie blz. 77). Het is niet aan te nemen, dat deze Romeinsch-Christelijke constructie nog vóór de Volksverhuizing haar weg vond naar ons Noorden. Waarschijnlijk kwam zij hier langs Gallo-Merovingischen weg, waarom ik dit fragment uit denzelfden tijd acht als den kelder.

Van aanmerkelijk lateren tijd zijn de merkwaardige muren ± 2 M. oostwaarts van het zooeven besproken fragment gevonden. Deze bestaan uit onregelmatig behakte blokken kalksteen en mergel, onderbroken door een horizontalen band van twee lagen

[1]) Jos. Poux, La cité de Carcassonne. — Over dit Westgothische metselwerk, aldaar: p. 151—158, 202—205, 304—308.

gebakken tegels. Een gedeelte is afgedekt met een band *opus spicatum.* (Afb. 27).

Wij leerden dit opus spicatum reeds kennen als een Romeinsch metselverband (zie blz. 47). Aanvankelijk echter, en nog ten tijde van keizer Augustus, werd het uitsluitend in vloeren gebruikt. Vitruvius kent het niet anders [1]. Eerst in het laatst der 3e eeuw wordt het in staand muurwerk toegepast [2]. In Italië maakte dit verband over 't algemeen weinig opgang; in de stad Rome was het nooit gewild. De oudste voorbeelden zijn uit den tijd van Aurelianus (270—275) en Probus (276—282). In den zeer laten Romeinschen tijd, en daarna, werd het meer algemeen gebruikelijk, vooral in Lombardije, en dan meest in de bouwwerken van de 8e tot de 15e eeuw. Volgens Rivoira is dan ook het geboorteland van dit vischgraatverband waarschijnlijk in Gallia Cisalpina te zoeken [3]. Merkwaardigerwijs zien we deze techniek dus eerst tot hare volledige en karakteristieke ontwikkeling gebracht door de Germaansche veroveraars der Lombardijsche laagvlakte, en het waren ongetwijfeld hunne geheimzinnige gilden der *Magistri Comacini,* die sinds het begin der 7e eeuw het vischgraatverband in de bouwkunst der Merovingen en aldus in die van geheel Noordwest-Europa overbrachten [4].

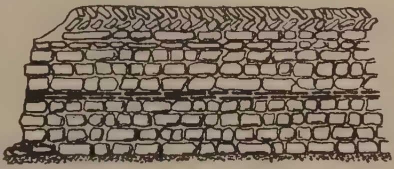

Afb. 27. Merovingische muur (7e eeuw) te Maastricht. (Naar W. Sprenger).

Nu heeft men een opmerkelijk verschil waargenomen tusschen dit opus spicatum der Lombardische en Merovingische architectuur en dat der Romeinen. Terwijl deze laatsten het vischgraat-

[1] De Architectura, VII, cap. I. (Vertaling Mialaret, blz. 145).
[2] Rivoira, Lombardic architecture, p. 165. — Durm, Baukunst d. Römer, S. 137.
[3] Rivoira, A.w., p. 166.
[4] De *Comacini* worden het eerst vermeld in een oorkonde van den Lombardischen koning Rotharis uit het jaar 639, maar in termen, die bewijzen, dat zij toen reeds lang bestonden. Zij vormden een gilde van metselaars, steenhouwers: meesters en leerlingen, die oorspronkelijk woonden in de streek van het meer van Como (vanwaar naar het schijnt de naam). Vermoedelijk waren zij de onmiddellijke opvolgers der Romeinsche bouwgilden, en misschien de voorloopers van de orde der Vrijmetselaren. In ieder geval hebben zij in een tijd van algemeene verwildering en verwoesting de beginselen en de techniek der monumentale bouwkunst bewaard voor algeheelen ondergang.

vormig metselwerk samenstelden uit steenen van eenzelfde formaat als die van het overige muurwerk, en het dan bij voorkeur decoratief in meerdere aaneensluitende rijen boven elkaar aanbrachten, hebben de ná-Romeinsche bouwers hiertoe steenen van kleiner formaat dan die van het omringende metselwerk gebruikt, en enkelvoudige, horizontale banden, doorgaans constructief als z.g. stroomlagen [1]).

Het is in dezen laatsten vorm nu, dat we het opus spicatum te Maastricht zien toegepast, en we moeten het daarom beschouwen als Merovingisch werk uit de 7e eeuw, stellig niet ouder dan ± 600 [2]).

Wanneer hier oogenschijnlijk geringe overblijfselen uit een zoo duister tijdperk onzer geschiedenis vrij uitvoerig behandeld werden, dan geschiedde dit, omdat zij de sporen zijn eener bouwkunst waarvan ons zoo weinig bekend is, dat haar bestaan door vroegere schrijvers meermalen betwijfeld en zelfs ontkend werd; en voorts bovenal, omdat zij getuigen hoe hier, in het zuiden van ons land, na den chaos der Volksverhuizing, en naast de houten bouwwerken van meer bijzonder Germaansch-Christelijken aard, gevormd naar inheemsche tradities van tempel- en woningbouw, tevens een architectuur in steen bestond, die, van Gallo-Merovingisch karakter, de Romeinsch-Oostersche monumentale tradities bewaarde en verwerkte, en aldus de bouwkunst hielp voorbereiden, die men de romaansche genoemd heeft.

Literatuur. Algemeen: Gregorius van Tours, *Historia Francorum*; Dez., *De gloria confessorum*; Jordanis, *De Getarum sive Gotorum origine et rebus gestus*; Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*; Beda, *Historia Ecclesiastica* (Vgl. de vertaling met aanteekeningen van A. M. Sellar, Londen 1912); Philippus Caesar, *Tria postolatus Septemtrionis*. Colon., 1642; d'Achery et Mabillon, *Act. Sanct. Ord. S. Benedict.* Saec. III. (Parijsche uitgave); F. J. Mone, *Geschichte des Heidenthums in nordl. Europa*, Heidelberg, 1822; Brequigny et Pardessus, *Diplomata, chartae et instrumenta aetatis Merovingicae* (2me éd.). Paris, 1843—49. —

W. Wöge, *Die Anfänge des monumentalen Stiles im Mittelalter*. Strassburg, 1894; Maurice Prou, *La Gaule merovingienne*. Paris, 1897; Fr. Seesselberg, *Die frühmittelalterl. Kunst der germanischen Völker*. Berlin 1897; A. Marignan, *Un historien de l'art français*: Louis Courajod, t. I, Les temps Francs. Paris 1899; J. A. Brutails, *L'archéologie du Moyen Age et ses méthodes d'étude critique*. Paris 1900; Baldwin Brown, *The arts in early England. Ecclesiastical architecture in England from the conversion of the Saxons to the Norman conquest*. London 1903; C. Enlart, *L'architecture chrétienne en Occident avant l'époque Romane*, bij Michel,

[1]) Zie de Terminologie.

[2]) Zooals Dr. W. Goossens mij bij schrijven van 4 Juni 1923 welwillend mededeelde, vermoedt hij, dat de Maastrichtsche muren met opus spicatum „buitenmuren zijn van eene kerk, die in Merovingischen tijd en wel in de 7e eeuw gebouwd werd".

Histoire de l'Art. I[1], Paris. 1905, p. 97—126; G. T. RIVOIRA, *L'origine della architettura lombarda.* Rome, 1901—1907; O. PIPER, *Burgenkunde*; A. HAUPT, *Die Baukunst der Germanen.* Leipzig 1909; W. R. LETHABY, *Mediaeval Art.* London (1912), p. 32—119; RALPH ADAMS CRAM, *The substance of Gothic.* Boston 1917, p. 1—32; C. ENLART, *Manuel d'Archéologie Française I, Architecture religieuse*, 1e partie. Paris 1919, p. 112—163; ROBERT WEST, *Entwicklungsgeschichte des Stils, II.* München 1921, S. 69—91.—

Nederland: BLOK, *Geschiedenis v. h. Nederlandsche volk.* Deel I, Leiden 1912 (2e druk); GOSSES en JAPIKSE, *Handboek tot de Staatk. Gesch. v. Nederland.* 's-Gravenhage 1920; W. MOLL, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming.* Dl. I, Arnhem 1864; en de in deze werken aangehaalde literatuur.

Verschillende gegevens omtrent onze eerste christelijke kerken vindt men in de levens der heiligen: ALCUIN, *Vita S. Willibrordi* (Vgl.: A. J. L. M. LUX, *Levensschets v.d. H. Willibrordus.* 's-Gravenhage 1839; J. A. ALBERD. THIJM, *De H. Willibrordus, apostel der Nederlanden*, Amsterdam 1861; ALEX. GRIEVE, *Willibrord, missionary in the Netherlands.* London, 1923); *Vitae S. Bonifatii archiep. Mogunt.* (1905); LIUDGER, *Vita Gregorii abbatis Traject.*; *Vitae S. Liudgeri* (1881) *Vita S. Willehadi.* — Verder: JOHANNES DE BEKA, *Chronicon episcop. Traject. et comit. Hollandiae*; HEDA, *Historia episcop. Traiectinensium* (uitg. Buchelius, 1643); F. H. VAN HEUSSEN, *Batavia sacra sive res gestae apostolic. virorum etc.* (Brussel 1714); ROELANTS, *Tweetal verhandelingen betrekkelijk Nederl. Oudheden en Geschiedenis.* Groningen 1839; L. Ph. C. VAN DEN BERGH, *Nederl. Volksoverleveringen en godenleer.* Utrecht 1836; E. J. DIEST LORGION, *Geschiedenis van de invoering des Christendoms in Nederland.* Leeuwarden 1842; H. J. ROYAARDS, *Gesch. der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland.* Utrecht, 1842; STRESO en VAN MANEN, *Verhandelingen over de levenswijze onzer Voorvaderen* (Werken van Teijler's tweede Genootsch., 19e stuk).

Oude Friesche Wetten, uitgeg. door P. Wierdsma en P. Brantsma, Kampen 1782; VON RICHTHOFEN, *Friesische Rechtsquellen.* Berlin 1840; S. MULLER HZN., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkel. rechtspraak in het bisdom Utrecht*, II (Oude Vad. Rechtsbronnen II, 17, 's-Gravenhage 1915); GOSSES, *Merow. en Karol. Utrecht* (*Bijdr. Vaderl. Gesch. IV*, 209).

Voorloopige Lijst der Ned. monum. Dl. I—VI; A. W. WEISSMAN, *Gesch. der Nederl. Bouwkunst.* Amsterdam 1912, blz. 1—5 (Deze schrijver onderstelt, dat onze eerste kerken naar Engelsche voorbeelden werden gebouwd. Ten onrechte, naar ik meen hierboven te hebben aangetoond). *De Katholieke kerken in Nederland*, onder leiding van Dr. P. J. H. Cuypers, met beschrijvenden tekst van Dr. Jan Kalf. Amsterdam 1906; VALENTINER, *The Art of the Low Countries* (translated by Mrs. Schuyler v. Rensselaer). Londen 1920.

Bijzondere Onderwerpen: Mr. J. DE WAL, *Bijdragen tot de gesch. en oudh. v. Drenthe.* Groningen 1842; J. CRAANDIJK, *Wieringen* [betr. kerk te Oosterland] in Eigen Haard 1885, blz. 383, 387; J. PH. VER LOREN, *Lebuinus en zijne stichting te Deventer.* Zwolle 1885; P. SCHMEITS, *La basilique de St. Servais à Maestricht bâtie par St. Monulphe.* Tongres s.d.,; Dr. P. J. H. CUYPERS, *De restauratie van de St. Servaaskerk*: Bulletin Ned. Oudh. Bond, V (1904) blz. 19 en 124, VI (1905), blz. 76; JAN KALF, *Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht*: Bulletin Oudh. Bond IX (1916), blz. 17—44; M. RUTTEN. *De kapel te Lemiers*: Maasgouw XXV (1908), blz. 86 vv.; W. SPRENGER, *De kapel te Lemiers*: Maasgouw 1921, blz. 75—76; DEZ., *De oude kapel te Lemiers*: Nedermaas 1923, blz. 158; DEZ., *Korte beschrijving van den Rom. kelder gevonden aan de Groote Stokstraat te Maastricht.* Maastr. 1903; R. JESSE, *Rom. bouwresten te Maastricht*: Bulletin Oudh. Bond. V (1903) blz. 220—224; W. SPRENGER, Maasgouw 1914, blz. 41 en 65; Verslag van de Gemeentel. commissie voor de bewaring der geschiedk. gedenkstukken te Maastricht, 1918; C. H. PETERS, *Oud-Groningen, Stad en lande.* 's-Gravenhage (1921); MR. S. MULLER FZN., *De St. Salvatorskerk te Utrecht*, in: Archief v.h. aartsbisdom Utrecht, XXV (1898), blz. 21—73.— MR. S. MULLER Hz., *De Trechtsche kathedraalkwestie*, in: Bijdr. vaderl. geschiedenis, 1914, blz. 1—26.

§2. De vroege Romaansche periode

De achtergrond. — De hedendaagsche historische wetenschap heeft aangetoond, hoezeer de frazen „duistere Middeleeuwen" en „feudale barbaarschheid" zinledige gemeenplaatsen waren, gevolg van die averechtsche geschiedbeschouwing, die een der meest kenmerkende verschijnselen der negentiende eeuw was. Het is daarom verbazingwekkend, zooals de Amerikaansche historicus Ralph Adams Cram terecht opmerkt, hoe nog steeds de termen „middeleeuwsch" en „feudaal" gebruikt worden door politieke redenaars, onderwijs-specialisten en dergelijke gebrekkig opgevoede lieden, voor al wat duister, barbaarsch en domperig is, voor absolutisme, godsdienstige onverdraagzaamheid, inquisitie, conservatisme, alles uitvindingen en praktijken van de Renaissance en zelfs van meer moderne tijden [1]).

Integendeel is het feudalisme, zooals het zich sinds de 8e eeuw ontwikkelde en in de 11e, 12e en 13e eeuw bloeide, de hoeksteen dier middeleeuwsche beschaving, die het wezen gaf aan een in ieder opzicht groote en zeer bijzondere periode der wereldgeschiedenis. En deze christelijke middeleeuwen naderden met hun feudaal stelsel dichter tot een echte democratie, dan een van de twijfelachtige politieke experimenten onzer dagen.

Tegelijk met het Romeinsche wereldrijk was ook zijn schitterend regeeringsstelsel, de maatschappelijke orde en het gezag ten onder gegaan. In de plaats hiervan kwamen Germaansche begrippen en zeden, die, samensmeltend met overblijfselen van Romeinsche wetten en tradities, zich in den loop der 6e tot de 10e eeuw langzaam ontwikkelden tot wat wij kennen als het feudale stelsel. Vooral sinds Karel Martel — de „hamer", die in 732 bij Tours de Mohammedanen terugsloeg en kroon en zwaard der Karolingen smeedde — groeide dit stelsel tot de vaster vormen, die de krachtige kern der geheele middeleeuwsche samenleving zouden worden. En het is volslagen onmogelijk den geest der Middeleeuwen, van de middeleeuwsche kunst, ook maar van verre te benaderen, zonder begrip van dit feudale organisme.

In socialen en in staatkundigen zin was het feudalisme het tegendeel zoowel van de voorafgaande Antieke, als van de latere

[1]) Ralph Adams Cram, The subtance of Gothic, p. 35-36.

moderne instellingen; en het was zeer zeker rechtvaardiger, heilzamer en menschelijker dan een van deze beide laatsten. In socialen zin wordt het feudalisme gekenmerkt door den vorm van het grondbezit. Thans is, evenals in den Romeinschen Staat, het begrip „eigendom" de basis van alle rechtsverhoudingen. Elk stuk grond heeft zijn bijzonderen eigenaar, die het volle eigendomsrecht (jus utendi et abutendi) daarover uitoefent. In de middeleeuwen daarentegen rustten op eenzelfde stuk grond meerdere rechten van verschillenden aard, eene hierarchische pyramide van rechten a. h. w., zoodanig, dat het begrip „eigendom" afwezig was of zonder zin. Uit een staatkundig oogpunt beschouwd zien we, hoe het leenstelsel het begrip „Staat" — zooals de Romeinen het kenden en de moderne tijden het weer kennen — ophief. Voor ons, als voor de Romeinen, is de Staat een abstract grondbegrip, onafhankelijk van eenigerlei concreten regeeringsvorm; de Staat is de onpersoonlijke opperste Macht, die haar gezag uitoefent door middel van bewindslieden en ambtenaren. Het feudalisme echter kende nóch bewindslieden, nóch ambtenaren; ieder machthebbende oefende in zijn kring op eigen gezag, maar ook op eigen volle verantwoordelijkheid de functies uit, die in den modernen en in den antieken Staat de ambtenaar onpersoonlijk in opdracht verricht. Aldus ontstond een hierarchieke reeks van machten, waarin ieder man dienst- en schatplichtig, leenplichtig was tegenover zijn naasthoogeren, die op hunne beurt gelijke verplichtingen hadden tegenover graaf, abt of bisschop, en zoo vervolgens tot de hoogste autoriteit van groep, volk, of andere staatkundige eenheid.

Van zijn kant was ieder heer verplicht leven en bezit zijner onderhoorigen te verdedigen en het recht onder hen te handhaven. Het gevolg was, dat van de eenheid der familie af, door de grootere eenheden van gemeente (*villa, vicus*), graafschap, koninkrijk heen, elke man een opzichzelf staand onderdeel van een kleine overzichtelijke en gemakkelijk te leiden groep was, en niet, zooals thans, een onbeteekenend, waardeloos punt in een onmetelijke abstracte voorstelling, waarin elke persoonlijke verhouding, persoonlijke verplichting, persoonlijke waardeering onmogelijk is geworden.

In zoo eene sfeer van trapsgewijze ondergeschiktheid, in eene organisatie „welker strenge logica hare soepelheid niet uitsloot" [1]),

[1]) J. Calmette, La société féodale. Paris 1923, p. 213.

groeide het gevoel van eer en van plichtsgetrouwe persoonlijke toewijding ter eene — van ridderlijkheid, edelmoedigheid en verantwoordelijkheid ter andere zijde. Zeer zeker waren er talrijke gevallen, waarin het feudale stelsel te kort schoot: gevallen van verraad, trouweloosheid en opstandigheid, van verdrukking, wreedheid en eerloosheid, maar uit alles blijkt, dat doorgaans het ideaal zeker zoo goed benaderd werd, als, laten we zeggen: de idealen der zoogenaamde democratie in de negentiende en twintigste eeuwen.

In economisch opzicht bracht het feudalisme de productiemiddelen in handen der gemeenschap, het verzekerde een billijke en evenredige verdeeling van welvaart, het organiseerde arbeiders, ambachtslieden en kunstenaars op een rechtvaardigen en gemeenschappelijken grondslag van werk en vergoeding, en bereikte aldus in de gilden der 12e eeuw een vorming van krachtige, gezonde en nobele karakters, een ontplooiïng van geestesgaven, waarvan men tevergeefs de weerga zoekt in de geheele geschiedenis der menschheid.

Van dit alles vinden we echter in de vroege middeleeuwen slechts hier en daar de schimmige voorteekenen, verspreide pogingen van verschillenden aard, die meer samenhang krijgen, wanneer in 756 koning Pippijn aan paus Stefanus II, zijn bondgenoot tegen Adolf, koning der Lombarden, het exarchaat van Ravenna schenkt en aldus den grondslag legt voor de wereldlijke macht der pausen, die thans zoowel geestelijk als wereldlijk een vereenigenden, ordenenden invloed konden oefenen. Voor langen tijd was aldus het hoofd der katholieke Kerk het eenige centrum van onaantastbaar gezag, geroepen om orde te brengen in een chaotische, gistende maatschappij, waarbij vooral ook de overal verspreide kloosterorde der Benedictijnen een voortreffelijk werktuig bleek. Sinds 529, het stichtingsjaar dezer orde, vormden de kloosters der Benedictijnen een steeds groeiend getal schuilplaatsen van intellect en gemoedsbeschaving, die, waar andere krachten daartoe ontbraken, ook het wereldlijk gezag handhaafden, en aldus de maatschappij bewaarden voor algeheelen ondergang. Vanuit deze kloosters ging de stroom van geestelijke cultuur, die de verarmde en verwilderde menschheid zou opheffen tot een meer geordende samenleving.

Zoo rijpte dan de tijd en drongen overal de omstandigheden meer en meer naar uiteindelijke samenvatting en bevestiging. De

geestelijke eenheid begon zich te vormen met de eenheid van religie onder het opperst gezag van Rome. Hiernaast kwam thans Karel de Groote een wereldlijk gezag stellen, dat niet in tegenstelling, maar in samenwerking met het geestelijke, een nieuwe, de middeleeuwsche maatschappij zou vormen. In zijn kroning tot keizer van het Westen, op Kerstdag van het jaar 800, culmineert de ontwikkeling der vroege middeleeuwen en begint een nieuw tijdperk, dat zich in 't bijzonder kenmerkt door de bewuste en stelselmatige aanknooping, zoowel in politiek als in cultureel opzicht, bij de laat-Romeinsche tradities. Er schuilt in de staatkunde van Karel den Groote inderdaad nog een goed stuk Romeinsche staatkunde, en in zeker opzicht beteekent het Karolingische keizerrijk dan ook een restauratie van den antieken Staat.

De bevordering der kunst, als middel, zoowel tot steun en verheffing van zijn voornaamste bondgenoote, de Kerk, als ter verhooging van het zedelijk overwicht en het aanzien van zijn Rijk, behoorde noodzakelijk tot het groote, onverbrekelijke geheel dezer ver- en hoogreikende staatkunde. Uitteraard moest die kunstbeoefening zich dan ook evenzeer aansluiten bij de christelijke antieken, bij de kunst van het christelijk Rome uit de dagen van Constantijn. We zien dan ook metterdaad een „officieele" staatskunst ontstaan, die, aan het hof van Karel en onder zijn toezicht gekweekt, als het ware eene zoo nauwkeurig mogelijke Germaansche vertaling van de christelijk-antieke kunstvormen bracht. Aldus is dan, zooals Dehio zeer juist uiteenzette, de Karolingische kunst géén Renaissance, maar een laatste uitleven der Antieken [1]).

Men heeft de kunst der feudale middeleeuwen, zooals zij zich tot de 13e eeuw ontwikkelde, algemeen „romaansch" genoemd, een naam, die vooral door de Caumont burgerrecht verkreeg [2]). Hij is grootelijks onjuist, waar deze stijl, die in Germaansche landen, in Lombardije, Normandië, Bourgondië, en de Rijnstreek het vroegst en weligst bloeide, in hoofdzaak een uiting van den Germaanschen geest is en volstrekt geen parallel met de wording der

---

[1]) Dehio, Geschichte der deutschen kunst, I, S. 33.

[2]) Arcisse de Caumont, Histoire sommaire de l'architecture, Caen 1838. — Dezelfde, Abécédaire d'archéologie française. 6e éd., Caen 1870, 3 dln.— Vooral dit laatste werk is in zijn beknoptheid hoogst oppervlakkig, terwijl het tal van onjuistheden bevat, die door den popularizeerenden vorm waarin ze werden voorgedragen, algemeen verbreid raakten. — Zie verder: Darcel, Le mouvement archéologique relatif au moyen âge: Gazette des Beaux-Arts, 1873, en de literatuur aldaar vermeld.

romaansche talen beteekent. Slechts in zooverre kan hij eenigermate gelden, als de stijlperiode die ermee benoemd wordt, gelijk wij zagen, aanknoopt bij sommige laat-Romeinsche, Latijnsche tradities, die evenwel voor een niet gering deel nog van Oostersche herkomst bleken. En zelfs dan kan hij slechts in zeer beperkte mate passend geacht worden, in aanmerking genomen, dat bijv. een André Michel tot de slotsom kwam, dat reeds de Karolingische bouwwerken, in weerwil van de taal die men er sprak, in weerwil van de zuilen en overblijfselen van „klassieke" motieven die men er in zag, een ziel hadden die niet Latijnsch was. We moeten ons dus aansluiten bij zijne uitspraak, dat men „romaansch" heeft genoemd een groep van feiten, vormen en gedachten „dont beaucoup seraient plutôt antipathiques à la mentalité romaine"; en dat deze naam, indien hij dan al geschikt moge zijn voor de groep talen van welke het Latijn de gemeenschappelijke wortel was, toch niet in staat is om het karakter der architectuur van het bedoelde tijdperk aan te duiden [1]).

Met dat al werd de term een zoo algemeen gekende benaming van een bepaald tijdvak der kunst, dat het een onbegonnen en verwarring stichtend werk ware, te trachten hem door een juisteren — als bijv. „feudalistische kunst" — te vervangen. Wanneer we daarom de benaming „romaansch" behouden voor de bouwkunst, die de Romeinsch-christelijke tradities der zuilen-basiliek met vlakke overzoldering, en der baksteen-techniek verwerkte naar Germaanschen aard, tot geheel nieuwe Westeuropeesche ruimtevormen, dan kunnen we de bouwkunst tijdens de regeering van Karel den Groote ontstaan, proto-romaansch noemen.

De proto-romaansche of Karolingische bouwkunst. — Van de talrijke en aanzienlijke bouwwerken, die Karel de Groote, blijkens getuigenissen zijner tijdgenooten, deed oprichten, is feitelijk slechts één enkel overgebleven, dat met zekerheid als zijne persoonlijke stichting is aan te wijzen: zijne hof- tevens grafkapel te Aken. Ook in Nederland bleef geen van Karel's bouwwerken bewaard. Twee monumenten, die nog dikwijls ten onrechte Karolingisch genoemd worden, n.l. de achthoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen, en de z.g. „keizerzaal" in het westelijk gedeelte der St. Servaaskerk te Maastricht, behooren, zooals het archeologisch onderzoek der

[1]) A. Michel, Histoire de l'Art. I[2], p. 940—941.

laatste jaren afdoende bewees, tot veel latere tijdperken. De palts, die Karel, volgens Eginhard omstr. 806 begon te bouwen te Nijmegen op den linkeroever van de Waal [1]), werd in 881 door de

Afb. 28. Karolingisch marmeren kapiteel op het Valkhof te Nijmegen.

Afb. 29. Schema van het kalksteenen Karol. kapiteel te Nijmegen. (Vgl. plaat 1 c). Naar Weve.

Noormannen verbrand en in 1047 bij een strijd tusschen Hendrik III en Godfried van Lotharingen tot den grond toe verwoest. Eerst keizer Frederik Barbarossa herbouwde in 1155 den burcht, die in 1796 door de Franschen gesloopt werd, met uitzondering van een klein fragment, de halfronde absis van Barbarossa's paleiskapel, waarin zich, behalve een brok der fundeering van Karel's palts, ook nog een vijftal hieruit afkomstige kapiteelen bevinden, welke ongetwijfeld door Barbarossa in het verwoeste paleis werden gevonden en op overeenkomstige wijze toegepast.

Afb. 30. Kapiteel der kathedraal te Verona. (Naar Haupt).

De vijf Nijmeegsche kapiteelen zijn, als de meeste Karolingische kapiteelen, varianten van het Korinthische type [2]). We kunnen ze verdeelen in twee groepen, naar het materiaal waaruit ze zijn vervaardigd. De eene groep wordt gevormd door drie kapiteelen van wit Carrarisch marmer, de andere door twee

Afb. 31. Kapiteel (begin 9e eeuw) in de kerk van S. Adriano te Tuñon (Spanje).

[1]) Einhardi vita Karoli Magni. Mon. Germ. SS., II, p. 452.
[2]) Zie de Terminologie. —

kapiteelen, waarvan het eene (plaat 1c) uit Jurakalksteen, het andere (plaat 1 b) uit Triersche zandsteen is gehouwen. Van de drie eerstgenoemde kapiteelen zijn twee vrijwel gelijkvormige op de noordelijke en zuidelijke hoekzuil der absis van Barbarossa geplaatst (zie plaat 19). Ongetwijfeld zijn ze door dezelfde hand vervaardigd [1]). Daarentegen vertoont het derde marmeren kapiteel (afb. 28) duidelijk een andere hand. Nauwer dan de andere sluit het aan bij de klassieke Korinthische voorbeelden, maar meer dan gene is het ook een slaafsche navolging der antieke vormen. In de bewerking van de acanthusbladen bespeuren we den invloed der Byzantijnsche traditie, zooals zich die in den z.g. Theodosiaanschen acanthus der 5e eeuw, met zijn scherp en diep ingesneden lobben en uiteen buigende bladnerven, gevormd had, terwijl ook het bandje, dat, als een imitatie van rietvlechtwerk, de bovenzijde omzoomt, teruggaat op Oostersche voorbeelden uit de 6e eeuw [2]). Wel terecht onderstelt dus Ir. Weve, dat dit kapiteel in Italië is vervaardigd, vermoedelijk door Oostersche hand, of in navolging van eenig Oostersch voorbeeld.

De beide eerstgenoemde marmeren kapiteelen (plaat 1a) staan aanmerkelijk verder van de antieke tradities. Wel is het schema geheel gelijk aan dat van het Italiaansche kapiteel, maar de opvatting en uitvoering zijn geheel anders: primitiever zoo men wil, in klassiek-technischen zin minder vaardig wellicht, maar ook krachtiger, oorspronkelijker, in de gespierde beweging der bladeren, in de zelfbewustheid van den breeden, pittigen beitelslag. Er spreekt een jonge, gezonde en frissche geest uit dit werk, tegenover den meer verfijnden, maar ook slapperen, decadenten geest van het vorige, een verschil, dat o.a. in het omslaan der bladpunten en in de teekening der bladnerven al zeer karakteristiek tot uitdrukking komt. Waarschijnlijk moeten we dan ook in deze beide kapiteelen het werk zien van inheemsche, Frankische, wellicht in Italië geschoolde, beeldhouwers. Opmerkelijk is hierbij — naast een schijnbaar getrouwe navolging der antieke vormentaal — de

---

[1]) Vgl. de uitvoerige studie van Ir. J. J. Weve, De Karolingische kapiteelen van het voormalige Karels-paleis te Nijmegen: Bulletin Oudh. Bond 1918, blz. 70—76.

[2]) Dergelijke vlechtmotieven waren reeds in de Assyrische kunst zeer algemeen. Als omlijsting komen ze zeer veel voor bij laat-Romeinsche mozaïeken. Aan christelijke kapiteelen worden ze reeds vóór 500 n. Chr. gevonden. Zie overigens: Wilken v. Alten, Geschichte des altchristl. Kapitells, S. 49 v., S. 76—79. — Wulff, Altchristl. u. byzant. Kunst, I, S. 277.

zeer sprekende omzetting der vormen in den breeden, kantigen trant van de houtsnijkunst, de z.g. „kerbschnitt".

Van de beide kapiteelen der tweede groep, blijkens het materiaal aan deze zijde der Alpen en hoogstwaarschijnlijk opzettelijk voor het paleis van Karel den Groote vervaardigd, sluit het zandsteenen kapiteel (plaat 1 b) het meest aan bij de eerste groep, dus bij de klassieke voorbeelden. Geheel afzonderlijk staat echter het merkwaardige kalksteenen kapiteel (plaat 1 c). Wel herinneren ook hier de algemeene bouw evenals de talrijke boorgaten nog aan Romeinsch-Byzantijnsche voorbeelden, maar de eigenaardige verdikte bladpunten, waarin de rechte nerven convergeerend uitloopen, en de twee aan twee bijeengebogen knolvormige voluten geven reeds de onmiskenbare aanduiding van een type, dat we in de latere middeleeuwen algemeen zien worden. Vertoont het schema (afb. 29) van dit kapiteel (evenals van de vorige) overeenkomst met Lombardische kapiteelen te Aquileia en Verona (afb. 30), ten anderen kant komt de behandeling, vooral der acanthusbladen, sterk overeen met Spaansche kapiteelen uit het begin der 9e eeuw (afb. 31), evenals deze bovendien weer sterk herinnerend aan houtbewerking [1]).

Deze vijf Karolingische kapiteelen van het Valkhof vertegenwoordigen dus, naar de conclusie van Weve, een kunst, ,,die ver staat boven het barbaarsche of onbeholpene, en in de behandeling van sommige onderdeelen, met name de bladeren, bewijst, dat een zelfstandige geest de hand van den maker bestuurde" [2]).

Tevens bevonden wij dezen geest de Germaansche, zooals hij in dit bouwbeeldhouwwerk de klassieke overlevering opneemt, en naar de eigen tradities der houtbewerking, omschept tot een nieuwe, jeugdig krachtige vormentaal.

Is dit alles wat van Karel's eigen stichtingen in ons land bewaard bleef, we kunnen ons van zijne kerkelijke bouwwerken — die toch een zoo gewichtige geleding vormen tusschen de christelijke Antieken en de latere middeleeuwen — eene voorstelling maken uit dat wat in het buitenland behouden is en uit schriftelijke mededeelingen van tijdgenooten.

We onderscheiden dan duidelijk twee richtingen: eene academi-

---

[1]) Haupt, Baukunst der Germanen, S. 77—81.
[2]) Weve, Bulletin Oudh. Bond 1918, blz. 76.

sche, steeds zoo dicht mogelijk bij de gelijktijdige Romeinsch-Byzantijnsche, meer nog dan bij de eigenlijke Antieken aansluitende hofkunst; en eene meer primitieve, maar tevens frisschere, levenskrachtiger volkskunst, die, uitgaande van eigen, Germaansche tradities, de Latijnsche vormen verwerkt tot eene nieuwe bouwkunst, die we hierna als onze specifiek romaansche zullen leeren kennen.

Begrijpende welk een geweldige factor de bevordering van kunsten en wetenschappen was ter bereiking zijner groote staatkundige doeleinden, vormde Karel de Groote om zich heen een hofkring van kunstenaars, geleerden en ambachtslieden, uit alle deelen van Europa bijeen geroepen: de theoloog Alcuin van Engeland, de dichter en staatsman Angilbertus, de historieschrijver en „elegantiae arbiter" Eginhard, Paulus Diaconus (Warnfried) van Lombardije, Radbertus Maurus, Peter van Pisa, Hincmar, aartsbisschop van Reims, de musici Sulpicius, Theodorus en Romanus, e. a. Uit dezen kring kwamen ook de bouwwerken voort, waarvan het klassieke voorbeeld in de paleiskapel te Aken bewaard bleef. In 796—804 gebouwd, bood dit monument een oplossing van de voornaamste architectonische problemen van zijn tijd: de vorming eener ruimte op regelmatig veelhoekig grondplan [1]), met omgang en galerijen, steenen overwelving en koepelbouw, en aanleg van een westelijk gevelfront met hoofdingang.

De manier waarop hier een oplossing gezocht werd, is zoowel oorspronkelijk, als karakteristiek voor het begin der „romaansche" bouwkunst. Wanneer men dan ook ongelukkigerwijze de Akensche kapel steeds weer een navolging van S. Vitale te Ravenna (526—549 gebouwd) heeft genoemd, dan is dit een der vele dwalingen, welke voortkwamen uit die dilettantische beschouwing der bouwkunst, die bleef hangen aan uiterlijke vormen en oppervlakkige, schijnbare gelijkenissen, zonder tot den constructieven zin en het wezen der ruimte-scheppingen door te dringen.

Het grondplan der S. Vitale toch, wordt gevormd door twee concentrische regelmatige achthoeken, waarvan de middelste bepaald wordt door acht zware pijlers, tegenover de hoeken van den buitenmuur staande, die een omgang scheiden van de middenruimte. (Afb. 32). Op elke der zijden van dezen binnensten achthoek zijn hooge halfronde nissen opgetrokken, die tegen den bene-

[1]) Vgl. omtrent dezen z.g. „centraalbouw" hierboven, blz. 65.

denrand van den koepel aansluiten en het koepelgewelf dragen. Aldus wordt in den ruimtevorm de achthoek verdrongen door, opgelost in het zachte rhythme der halfronde nissen [1]), een plastisch gevoelde conceptie naar Aziatisch-Byzantijnschen trant, waartoe wellicht de door Constantijn den Groote gebouwde achthoekige kerk te Antiochië, welke Eusebius beschrijft [2]), tot voorbeeld strekte.

Daarentegen bestaat het grondplan te Aken uit een door pijlers bepaalden achthoek, die door een regelmatigen zestienhoek zoo-

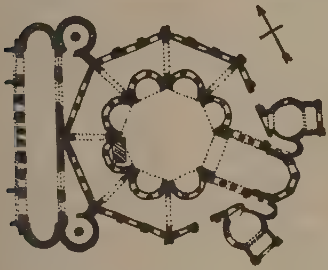

Afb. 32. Plattegrond van S. Vitale te Ravenna. (Naar Gerola, Felix Ravenna).

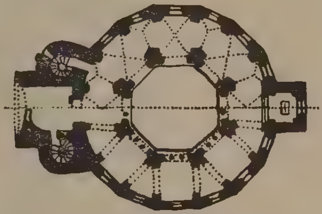

Afb. 33. Plattegrond der paltskapel van Karel d. Gr. te Aken. (De bovenste helft geeft de doorsnede gelijkvloers, de onderste die over de galerij).

danig omgeven wordt, dat acht zijden van dezen laatsten evenwijdig zijn met die van den achthoek, terwijl de overige acht tegenover diens hoekpunten liggen (afb. 33). De verdubbeling der zijden had ten doel in den omgang vierkante gewelfvakken te doen ontstaan, die gemakkelijk met kruisgewelven te overdekken waren. De driehoekige vakken daartusschen waren dan eenvoudig met ton- of met graatgewelven te overkluizen. Bovendien ontstond aldus een verdubbeling der schorende, tegendruk biedende massa van den omgang tegen den koepel, doordat tegenover elken pijler twee vakken van den buitenmuur kwamen. Op de bovenverdieping van den omgang zijn de vierkante vakken met opgaande tongewelven overdekt, wat behalve een imposanter indruk ook een

---

[1]) Zie o.a. de uitvoerige ontleding dezer ruimte-compositie bij: Wilken v. Alten, Geschichte des altchristl. Kapitells, S. 89—91.

[2]) H. Bogner, die Grundrissdispositionen der zweischiffigen Zentralbauten. (Studien zur deutschen Kunstgesch. 72. Heft). Strassburg 1906 S. 16, ff. Dez., Die Grundrissdisposition der Aachener Pfalzkapelle und ihre Vorgänger (Studien etc., 73. Heft). Strassburg, 1906, S. 16—17, 21—22.

steviger steun geeft tegen den zijwaartschen druk van den koepel.

Zeer zeker kenden reeds de Romeinen het stelsel van dwarse tongewelven als steun voor een lang hoofd-tongewelf, maar de wijze waarop ze te Aken zijn toegepast, nl. *opgaand (hellend) tegen den bovenmuur van het middengedeelte, ter verkorting van den hefboomsarm, waarmee deze muur door den zijwaartschen druk van het koepelgewelf wordt aangegrepen*, is geheel nieuw en oorspronkelijk. We vinden hier voor het eerst in elementairen vorm een der grondgedachten der latere gothiek uitgesproken, eene gedachte, die in de streken van den Benedenrijn zou blijven leven, die we o.a. zullen terugzien in het gewelfstelsel der zijbeuken van de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (zie plaat 40), en wier verdere ontwikkeling een der hoofdmomenten is in de geschiedenis der middeleeuwsche bouwkunst.

Karel's paleiskapel te Aken blijkt dus niet alleen géén navolging van S. Vitale, maar ze heeft er zelfs niets anders mee gemeen, dan alleen de zeer oppervlakkige gelijkenis van het grondplan. En dat zelfs deze gelijkenis meer schijn dan wezen is, springt aanstonds in 't oog, wanneer wij bedenken, dat de Frankische bouwmeester, Odo van Metz, [1]) het voorbeeld van den 16-hoekigen buitenmuur van zijn plan toch bezwaarlijk in Ravenna kan gevonden hebben, terwijl er zeer zeker voor de dispositie van de middenruimte wel treffender overeenkomsten te vinden zijn, dan juist de zoo geheel andere der S. Vitale. [2])

Tegenover de rijke ontwikkeling van het grondplan, de Oostersch weelderige fantasie in den opbouw van Ravenna's octogoon, is de ruimte-schepping te Aken van een natuurlijken eenvoud, maar tevens, in de strakke, nadrukkelijke omsluiting der achthoekige kern, in de rationeele constructie, van een streng logische, mathematische gebondenheid, die een der meest kenmerkende wezenstrekken is van den romaanschen stijl, waarvan we

---

[1]) Niet zooals vroeger gemeend werd, Eginhard, of, zooals bijv. Rivoira betoogde, een Byzantijnsch bouwmeester. In een missaal der 9e eeuw (cod. 969 der Staatsbibliotheek te Weenen, fol. 55) wordt meegedeeld: „Infra capella scriptum: Insignem hanc dignitatis aulam Karolus caesar magnus instituit. Egregius Odo magister explevit. Metensi fotus in urbe quiescit." — Vgl. Karl Faymonville, Das Münster zu Aachen, S. 59 f. Zie voorts over den bouwmeester: C. P. Bock in: Quix, Aachener Wochenblatt 1837, S. 239. —

[2]) Zoo wijzen Dehio en v. Bezold op constructieve verwantschap met S. Fedele te Como (Baukunst d. Abendlandes, I, S. 154), en H. Bogner op aanknoopingspunten met S. Tomaso in Bergamo (Grundrissdisposition d. Aachener Pfalzkapelle, S. 26).

hier — zij het nog niet in eigen taal — enkele der voornaamste gedachten zien uitgesproken. [1])

Van welke beteekenis de te Aken verworven architectonische resultaten voor de verdere romaansche bouwkunst waren, bewezen de talrijke meer of minder directe navolgingen in geheel het Frankische rijk, nog tot in de 11e eeuw (kerk te Ottmarsheim, gebouwd tusschen 1000 en 1050), waartoe in ons land ook de hierna te bespreken voormalige Walburgiskerk te Groningen en de achthoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen behooren. Vooral bood deze centraalbouw aan de geleerde, Vitruvius bestudeerende architecten uit den hofkring gelegenheid den gewelfbouw te beoefenen en verder te ontwikkelen. Hij bleef evenwel zeer stellig in de minderheid tegenover die andere strooming, hierboven reeds aangestipt, die vooral in den basilikalen ruimtevorm het meest geschikte middel vond om den Germaanschen geest tot eigen uitdrukking te brengen. Zoowel de geschreven documenten, als de hiermee geheel overeenstemmende bouwresten, laten op dit punt geen twijfel.

We onderscheiden in de Karolingische basilieken twee hoofdtypen. In Italië en Zuid-Gallië zijn het rechthoekige driebeukige gebouwen, waarvan de middenbeuk door een halfronde, dan wel vierkante absis, de smallere zijbeuken door kleinere half-

[1]) Voor vergelijkende bestudeering van Ravenna en Aken zij verwezen naar de volgende literatuur: F. v. Quast, Die altchristlichen Bauwerke zu Ravenna. Berlin 1842. R. Rahn, Ravenna, Leipzig 1869. Cl. Ricci, Ravenna e i suoi dintorni. Ravenna 1878. Ch. Diehl, Ravenne. Paris 1903. Ch. Errard et Al. Gayet, L'art byzantin d'après les monuments de l' Italie, de l' Istrie et de la Dalmatie, Paris 1901 e.v. G. Gerola, Felix Ravenna. 1913. Wulff, Altchristl. u. byzantinische Kunst, II, S. 367—396. — J. Strzygowsky, Der Dom zu Aachen und seine Entstellung; ein Protest. Leipzig 1904. Peters, Die Konstruktion der Aachener Pfalzkapelle im Vergleich zu ähnlichen Bauten aus früherer Zeit, in: Echo der Gegenwart 1904, nr. 416. H. Bergner, Die Aachener Pfalzkapelle u. ihre Familie; Handbuch d. kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland. Leipzig 1905. J. Buchkremer, San Vitale in Ravenna und die Aachener Pfalzkapelle, in: Echo der Gegenwart 1903, nr. 757. Dez., Die Aachener Pfalzkapelle ein kleinasiatischer Bautypus, in :Echo d. Gegenwart 1904, nrs. 105 en 108. H. Bogner, Traditionelles u. hypothetisches im Gewölbebau des Karol. Münsters zu Aachen, in: Allgem. Bauzeitung, LXXI (1906), S. 83—90. Dez., Die Grundrissdisposition der Aachener Pfalzkapelle und ihre Vorgänger (Studiën zur deutschen Kunstgesch. nr. 73) Strassburg 1906. Dez., Die Bedeutung des Aachener Oktogons als Zentralbau, in: Archiv für christl. Kunst, XXV (1906), S. 198—203. R. Klapheck, Carls des Grossen Pfalzkapelle zu Aachen. Bonn, 1909. L. Cloquet, Les cathédrales et basiliques du monde catholique, 1912, p. 100. A. Haupt. Die Pfalzkapelle Karls des Grossen zu Aachen (Monum. Germ. architect. II). Leipzig 1913. Karl Faymonville, Das Münster zu Aachen (Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. X. Bnd. Die Kunstdenkm. der Stadt Aachen. I). Düsseldorf 1916; literatuur aldaar blz. 15—18. Paul Frankl, Die Baukunst des Mittelalters (Handb. d. Kunstwissensch.) Berlin— Neubabelsberg 1918, S. 16—19, alwaar eene beschouwing, afwijkend van de hier gegevene.

ronde absidiolen worden afgesloten. [1]) In het noorden van Gallië en in de Rijnstreek vinden we een geheel anderen vorm, die veel sterker van het Latijnsche type afwijkt en waarin we dan ook ongetwijfeld meer in 't bijzonder de eigen schepping naar Germaanschen aard moeten herkennen. Daar deze vorm der basiliek ook voor onze Nederlandsche bouwkunst van groote beteekenis wordt, dient hij hier nader besproken.

We hebben hierboven (blz. 73) bevonden, hoe de christelijke basiliek reeds in de 4e eeuw, door het aanbrengen van een dwarsbeuk tusschen schip en absis, de gedaante van een T-vormig kruis (*crux commissa*) kreeg. [2]) Dit grondplan, tot nu toe zeldzaam, werd in het Frankische rijk tijdens de Karolingische periode zeer algemeen [3]). Maar bovendien ondergaat deze gedaante nog eene uitbreiding tengevolge van nieuwe eischen der praktijk.

In het begin der 8e eeuw zagen wij den H. Willibrord reeds een tachtigtal priesters in kloosterlijke samenleving vereenigen, als kapittel zijner kathedraal te Utrecht. Omstreeks het midden dier eeuw geeft bisschop Chrodegang te Metz den kapittels een eigen regel, en spoedig werd dit voorbeeld algemeen gevolgd. Tegelijkertijd nam ook de bevolking der eigenlijke kloosters zeer sterk toe. Noodzaakte deze omstandigheid, gevoegd bij de uitbreiding van altaar- en reliekendienst, vooral bij de kathedralen en kloosterkerken tot uitbreiding van het presbyterium, de wijze waarop deze uitbreiding geschiedde, werd, zooals naar ik meen Effmann voor het eerst opmerkte, vooral bepaald door den wensch den vereerden stichter van zulk eene kerk eene bijzondere eereplaats te geven. [4]) Aan beide eischen werd voldaan, doordat men het priesterkoor — tot dan toe vóór het altaar, in den middenbeuk afgezet — tusschen dwarspand en absis, in het verlengde van den middenbeuk uitbouwde. Zoo ontstond dan het nieuwe grondplan, in den vorm van een Latijnsch kruis (*crux immissa, crux capitata*), dat in tal van Karolingische kerken, te Fontenelle, Jumièges, Corbie, Fulda Hirsau, Corvey, gevolgd werd, en waarvan het vermaarde plan van het klooster St. Gallen, zoowel als de in afbeelding en uitvoe-

---

[1]) H. Ambrosiuskerk te Milaan, kerk te Alliate; en in Frankrijk te Saint-Généroux, te Valcabrére, en de kathedraal te Vaison. —

[2]) Vgl. afb. 13, blz. 67.

[3]) In Frankrijk de kerk van Cravant bij Loches; in Duitschland de basilieken te Steinbach, te Cornelismünster (bij Aken), en de Einharts-basiliek bij Michelstad.

[4]) W. Effman, Centula (St. Riquier), S. 146—151.

rige beschrijving tot ons gekomen kloosterkerk van Centula (St. Riquier), het klassieke voorbeeld bewaarden. (zie afb. 34 en 35) [1])

Naast de overeenkomst in het † vormig grondplan van deze twee abdijkerken, treft ons een opmerkelijk verschil. In het plan van St. Gallen zien we namelijk ook aan de westzijde der kerk een halfronde koornis uitgebouwd. Voor het eerst komt deze dispositie voor aan de in 792 door den abt Baugulf begonnen kloosterkerk te Fulda. Dat ze ook in het in 820 door een van Karel's hoogwaardigheidsbekleeders aan den abt van St. Gallen gezonden standaardplan werd gevolgd, bewijst, dat het hier een in den kring der hofbouwmeesters bij voorkeur toegepaste bouwwijze betrof.

Geheel anders blijkt de aanleg van het westelijk deel der abdijkerk van St. Riquier (in 799 gewijd). Hier geen halfronde absis, als spiegelbeeld van de oostelijke, zonder uitwendigen toegang, maar een rechthoekig voorgebouw ter breedte van het dwarspand,

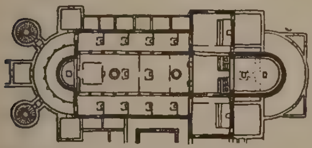

Afb. 34. Grondplan der kloosterkerk v. St. Gallen (naar Dehio).

Afb. 35 Plattegrond der kloosterkerk van Centula (St. Riquier). Naar Effmann: Centula.

met een portaal (de vroeg-christelijke narthex) geflankeerd door twee traptorens, welke toegang geven tot een galerij, een boven het portaal gelegen rechthoekig koor, waarin te St. Riquier een den Verlosser gewijd altaar stond.

Deze „westbouw" gaat perslot in de Rijn- en Maasstreken de westelijke absis geheel verdringen, en ontwikkelt zich tot een overheerschend en algemeen kenmerkend type, dat eindelijk uit-

[1]) Zie over *St. Gallen*. F. Keller, Der Bauplan von St. Gallen. Zürich 1844. Rahn, Geschichte der bildenden Kunst in der Schweiz. Zürich 1876. Dezelfde, Zur Statistik schweizerischer Kunstdenkmäler; Anzeiger f. schweizerische Altertumskunde. Zürich 1886. August Hardegger, Die alte Stiftskirche und die ehemal. Klostergebäude in St. Gallen, Zürich 1917. Paul Frankl, Die Baukunst des Mittelalters. Berlin — Neubabelsberg 1918 (alwaar op blz. 41 een fotografische reproductie van het oorspronkelijke plan). — Over *St. Riquier*: A. P. M. Gilbert, Description historique de l'église de l'ancienne abbaye royale de Saint-Riquier en Ponthieu. Amiens 1836. Léon Bouthors, Histoire de Saint-Riquier. Abbeville (1902). G. Durand, Saint-Riquier (Picardie historique et monumentale, IV), 1911. En vooral de meesterlijke studie, met uitvoerig gedocumenteerde reconstructie, van W. Effmann: Centula (St. Riquier). Münster i. Westf. 1912.

loopt op den bekenden westgevel met twee torens der gothische kathedralen.

Omtrent de bestemming van den westbouw was men lang in twijfel. We kunnen thans met voldoende zekerheid zeggen, dat de liturgische factoren, die aanleiding gaven tot het ontstaan der westelijke absiden, ook bij den aanleg van den westbouw meewerkten. Deze factoren waren: 1e. Het streven, naast den patroonheilige der kerk ook nog andere heiligen (o. a. dikwijls de H. Maagd) een eereplaats te wijden. [1]) 2e. De noodzakelijkheid, kloosterkerken tevens ten dienste te stellen voor de godsdienstoefeningen der leeken, als kathedraal of „parochie-kerk". [2]) Zoowel in St. Riquier, als in de 830—835 gebouwde kerk van het klooster St. Gallen (niet volgens het bekende plan opgetrokken!) stond de doopvont in den westbouw. In eerstgenoemde kerk werd ook de paaschcommunie aan de leeken in den westbouw uitgereikt. Te Werden was de in 943 voltooide westbouw volkomen parochiekerk; doop, paaschcommunie, lijkdiensten en rechtspraak (sendgericht) hadden daar plaats [3]).

Dat de westelijke absis algemeen verdrongen werd door den westbouw, heeft waarschijnlijk zijn voornaamste oorzaak in den dienst der processiën, zooals die door Angilbertus in St. Riquier was gevormd en in Cluny werd uitgewerkt. Deze vereischte een portaal in het midden van den westgevel met rechtstreeksch gezicht op het priesterkoor en het hoogaltaar, waardoor de westlijke absis wel moest vervallen [4]). Tevens kregen met Kerstmis en Paschen de bij de zangkoren der monniken ingedeelde knapenkoren een plaats op de galerij in den westbouw. [5])

Behalve voor deze liturgische doeleinden was de westbouw ook zeer bruikbaar als klokkentoren[6]), terwijl hij tenslotte in oorlogstijd dienst kon doen als wachttoren, en desnoods als verdedigingswerk[7]).

[1]) Springer, Baukunst des christl. Mittelalters. Bonn. 1859, S. 57 v. —

[2]) Kreuser, Der christl. Kirchenbau. Regensburg 1860 (2e druk), I, S. 88. — Rahn, Gesch. der bildenden Künste i. d. Schweiz. Zürich 1876, S. 92. — Graf, Neue Beiträge etc. Repert. f. Kw. XVII (1894) S. 11. [3]) Effmann, Werden, S. 175 ff.

[4]) Mettler, Die zweite Kirche von Cluny u. die Kirchen in Hirsau etc., Zeitschr. f. Gesch. der Architectur III en IV (1909—1910).

[5]) Mettler, A. w. blz. 57 noot 1, en blz. 81.

[6]) Hager, Zur Geschichte der abendländischen Klosteranlage: Zeitschr. f. christl. Kunst, XIV (1901). Sp. 181.

[7]) Zie o.a. de opschriften bij de twee ronde westtorens in het plan van St. Gallen: „ascensus per cochleam ad universa super inspicienda, altare S. Michaelis — S. Gabrielis in summitate". — De twee strijdbare aartsengelen waren dus de wachtposten voor den ingang.

Dit zijn dus de twee nieuwe denkbeelden, waarmee de Franken uit het Karolingische tijdvak de Latijnsche basiliek verrijken: de *crux immissa* van het grondplan, en de westbouw.

In ruimtelijken zin heeft het † vormige grondplan ten gevolge, dat in de kruising van den middenbeuk met het even breede dwarspand een vierkant ontstaat, dat grondslag en alles samenbindend leidmotief der geheele ruimte-compositie wordt. Dit kwadraat der kruising blijkt de „module", de maatstaf, zoowel voor de lengte van den middenbeuk als voor koor en dwarspand, en tevens voor de hoogte, zoodanig, dat in de kruising een ruimte-kubus wordt gevormd, waarboven veelal — als bijv. te Centula — een pendentief-koepel geconstrueerd werd. Hierdoor ontstaat, tegenover het zeer zeker al te vlottende, eenzijdig gerichte ruimtebeeld der Latijnsche basiliek, een beter te omvatten, een meer gebonden ruimtevorm, waarbij zich alles logisch groepeert rondom één hoofdgedachte, één centraal punt: de kruising. Het dwarspand is niet langer een willekeurige afsluiting van de rhythmische beweging der scheibogen, maar een onverbrekelijk en organisch in het ruimtebeeld gegroeide geleding. Tezelfdertijd wordt, door de invoering van westelijke koornis en westbouw, de onverdeelde horizontale beweging der ruimtevorming, volgens de lengte-as naar het altaar, verbroken. Het altaar is niet langer het eenige vergaarpunt der beschrijvende lijnen; twee brandpunten ontstaan, een oostelijk en een westelijk, waaromheen zich twee ruimte-groepen schikken. Waar aldus het architectonische samenstel der basiliek gaat wankelen, is het streven der bouwmeesters thans bovenal gericht op evenwicht. Bij dit „uitbalanceeren" van het oostelijk en westelijk deel, uitteraard beide het sterkst sprekend in de plastische massa van het bouwwerk, moest noodzakelijkerwijs het hoofdaccent tijdelijk verplaatst worden van het inwendige naar het uitwendige: *de plastische belichaming der ruimte-idee wordt hoofdmoment van de romaansche bouwkunst.* En de meest karakteristieke schepping van dezen stijl, zooals we die zien in de Karolingische kruisbasiliek, blijkt van meet-af een uiting van den Germaanschen — hoofdzakelijk West-Frankischen — geest. Nergens in de eigenlijke romaansche landen zien we dezen vorm zoo vroeg en zoo volledig ontwikkeld, nergens wordt hij daar inheemsch. In de plaats van het vroeg-christelijke Latijnsche schema, sober, enkelvoudig, horizontaal gericht, komt het

Germaansche, veelledig, samengesteld, en vertikaal gericht. Deze vertikale richting, die zich zoo opmerkelijk manifesteert in den westbouw met zijne torens, in de, als tegenwicht ook boven de kruising verrijzende torens, is almee een typisch-Germaansch verschijnsel. Want dit staat thans wel boven alle bedenking vast, dat, zooals de Antieke bouwkunst beheerscht wordt door de horizontale richting, reeds de oudst bekende Noordelijke architectuur dringt naar de verticale belijning. [1])

Het is intusschen zeer onwaarschijnlijk, dat deze monumentale proto-romaansche architectuur der Karolingen zich ooit in ons land eenig gebied verwierf buiten het tegenwoordige Limburg. Karel de Groote zelf is nooit verder westwaarts geweest dan op zijn palts te Nijmegen. Dan komen al spoedig — nog tijdens des Keizers leven, in 810 — de invallen der Noormannen, en daarna snel het verval en de ontbinding van het rijk. Te allen kant ligt het kleine land tusschen de groote rivieren onbeschermd en open voor de Deensche plunderaars, De voornaamste handelsplaats Dorestad, wordt in 843—863 herhaaldelijk gebrandschat; omstreeks 850 wordt het geheele castellum Trajectum (Utrecht) met zijne kerken verwoest, en de bisschop moet zijn zetel verplaatsen naar Odiliënberg en later naar Deventer; in 880 nestelen de Noormannen zich op den palts te Nijmegen en, de Maas opstevenend, verwoesten zij Maastricht. Er zal vóór het begin der 10e eeuw, toen zij hier meer tot rust kwamen, tijd noch gelegenheid zijn geweest om bouwwerken van beteekenis te doen verrijzen. [2])

Zelfs in Zuid-Limburg, dat wel het meest voor de vernielende invallen beschermd bleef, vinden we slechts enkele geringe resten uit dit tijdperk. In een uitersten zuidelijken hoek, in het oude dorpje Mesch, bewaarde een merkwaardig romaansch kerkje, ondanks een latere verbouwing, vooral aan de noordzijde van het schip nog eenig muurwerk tot ongeveer te halver hoogte opgemet-

---

[1]) Wilhelm Worringer, Formprobleme der Gotik. 8—12. Aufl. München 1920, S. 82.

[2]) In 1920 vond Dr. Holwerda te Egmond, bij het z. g. Adelberts-putje, sporen van weggebroken fundeeringen, waaruit hij (zie Oudheidk. mededeelingen, Leiden, Nieuwe reeks I, 2 1920 blz. LXVII vv.) besloot tot het bestaan in de 9e eeuw eener vrij aanzienlijke steenen kerk. Zijne „reconstructie" is echter uit architectuur-historisch oogpunt, zacht gezegd, in hooge mate onwaarschijnlijk en fantastisch. Het gevondene geeft m. i. volstrekt geen aanleiding om tot eenigen bepaalden vorm van gebouw te besluiten. Vgl. omtrent deze kwestie ook: Gosses, Archaeologie tegenover historie; noodelooze geschillen. Oudheidk. Jaarboek I (1921), blz. 167—183.

seld van kleine stukken roodachtige zandsteen in vrij regelmatig verband, behalve het benedengedeelte, waar een „opus incertum" van grove stukken steen voorkomt. Tusschen dit metselwerk gemengd komen in den zuidmuur hier en daar fragmenten van gebakken tegels voor, zooals die bijv. ook te vinden zijn in het muurwerk van Karel's paleiskapel te Aken. Vooral opmerkelijk is hier echter de toepassing van het „opus spicatum" (zie plaat 2). [1]) In tegenstelling met het Romeinsche metselwerk van dien naam, hierboven besproken, bestaat dat te Mesch uit platte steenen, van kleiner formaat dan het omringende metselwerk, regelmatig en sluitend naast elkaar gelegd. Volgens Rivoira werd het „opus spicatum" in dezen vorm gebruikt door de Comacini sinds de 9e eeuw, Het is dus mogelijk, dat wij hier te doen hebben met de overblijfselen van een Karolingisch bouwwerk, dat later (na verwoesting?) in een kerk werd omgeschapen. [2])

Herinnert dit metselwerk nog zeer sterk aan het Merovingische, zooals wij dat hierboven leerden kennen, geheel hiervan verschillend blijkt de techniek van wellicht het oudste kerkelijke monument dat we in ons land bezitten: het schip der St. Servaaskerk te Maastricht. De boven de zijbeuken opgaande muren van den lichtbeuk bestaan uit kolenzandsteen in onregelmatig verband (zie plaat 6), een werk van zeer rustiek karakter, dat zich onmiddellijk onderscheidt van al het omringende, en waarbij we duidelijk zoowel een latere verhooging, als vergrootte vensters herkennen. Boven deze vensters zijn echter nog oorspronkelijke

---

[1]) *Mesch* (Waalsch: Mexhawe) dankt volgens overlevering zijn naam aan een voormalig Karolingisch paleis *Merchault* en ook *Mandervelt* geheeten, welke naam voor 't eerst vermeld wordt in een oorkonde van 930, betreffende een schenking van het negende deel der opbrengsten van 43 dorpen aan de Mariakerk te Aken door Keizer Lotharius II in 888 gedaan. Hendrik III (1039—1056) schenkt de villa Mesch aan het Stift te Aken; Hendrik IV bevestigt deze schenking in 1076 en 1098. Koenraad III in 1138, en Frederik II in 1226, laten zich in gelijken zin uit. Zie: Publications etc., XV (1899), p. 335. — De kerk is aan den H. Pancratius gewijd. Bij de „restauratie" heeft men den ouden toren afgebroken en meer westwaarts een nieuwen gebouwd, waarin het opus spicatum is nagemaakt, evenals in het nieuwe, westelijke deel der kerk. Eene beschrijving en betrouwbare afbeelding der kerk vóór de verbouwing bij: Caumartin, L'église de Mesch, in Publications etc. III (1866), p. 176—184.

[2]) Opus spicatum als het hier beschrevene komt, volgens vriendelijke mededeeling van den heer Ir. Keuller, nog voor (thans onzichtbaar) aan den onderbouw van het kasteel Mheer (Limburg). Waarschijnlijk Karolingisch muurwerk wordt voorts nog gevonden aan de volgende Limburgsche dorpskerken: Asselt, oudste gedeelte van Maaskeien in onregelmatig verband; Susteren (gebouwd 895—900, in de 12e eeuw verbouwd), van Maas- en veldkeien in onregelmatig verband; Limbricht, Broeksittard, Lemiers, Nijswijlre en Waalwijlre. In België Karolingisch op. spic. aan de krocht der St. Bavokerk te Gent en aan den toren te Oostham (land v. Looz).

rondboogstellingen gespannen, tusschen breede lisenen, met imposten van eenvoudig afgeschuind profiel (zie afb. 36.) Hoewel dit zeer archaïsch uitziende metselwerk een vroegeren bouwtijd doet vermoeden, heeft men toch ten onrechte hierin de oudste door Monulphus gestichte, Servatiusbasiliek willen terugvinden.[1]) Zooals de opgravingen en verdere archaeologische onderzoekingen van Dr. Jan Kalf met volkomen wetenschappelijke zekerheid aantoonden, bevindt zich in de kern der huidige Servaaskerk inderdaad een ouder bouwwerk, dat echter niet het heiligdom van Monulphus bleek, maar het overblijfsel eener kort na den inval der Noormannen, omstr. 900 opgetrokken kerk, bestaande uit een driebeukig schip van zeven traveeën en een vierkant rechtgesloten koor, waaronder een T-vormige krocht (zie afb. 37).[2]) We hebben hier te doen met het eenvoudige type eener Karolingische pijlerbasiliek, zooals die vooral in Pruisisch Rijnland en in de Maasstreek voorkomt.[3])

Afb. 36. Profiel van imposten in den middenbeuk der St. Servaaskerk te Maastricht.

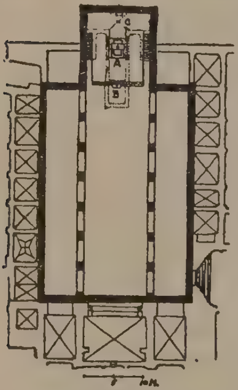

Afb. 37. Grondplan der oudste basiliek van St. Servaas te Maastricht, volgens de reconstructie van Dr. J. Kalf (Naar teekening van architect G. de Hoog Hzn.).

Naast het basilikale type bleef in ons land tijdens de „duistere eeuw" na Karel den Groote ook de centrale vorm gehandhaafd. Drie voorbeelden kennen we hiervan met zekerheid: de voormalige St. Walburgiskerk in de stad Groningen, de kapel op het Valkhof te Nijmegen, en de voormalige ronde kerk te Bedum

[1]) Dr. P. J. H. Cuypers, in het Bouwk. Weekblad, XXIII (1903), blz. 494, 508 e.v. P. Schmeits, La basilique de St. Servais à Maestricht bâtie par St. Monulphe. Tongres, s.d. Deze laatste beroept zich hierbij o. a. vooral op het sobere afgeschuinde profiel der imposten, hier afgebeeld (A. w., p. 61—66). Maar ditzelfde profiel vinden we evenzeer overheerschend in romaansche kerken der 11e en 12e eeuw, bijv. in de oudste gedeelten der Lebuïnuskerk te Deventer (1045), St. Pieterskerk te Utrecht (idem), Rinsumageest (12e eeuw) en tal van Brabantsche, Geldersche, Overijselsche, Drentsche en Friesche dorpskerken dier periode. In België o. a. te Berthem, Hérent, Jandrain, Watermael enz. Overeènkomstige boogstellingen en imposten aan de ruïne der kloosterkerk te Limburg a. d. Hardt, gebouwd in 1025—1045.

[2]) Kalf, Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht. Bulletin Oudh. Bond 1916, blz. 44. — Vgl. ook: Schayes, Histoire de l'architecture en Belgique. I, p. 337, v.

[3]) Vgl. C. Leurs, Les origines du style gothique en Brabant. Bruxelles 1922, p. 211. Soortgelijke kerken met rechtgesloten koor te Paderborn (Dom en kloosterkerk Abdinghof), te Sainte-Vérone (België), te Vaison (Frankrijk), en elders.

(Groningen). Eerstgenoemde kerk, het eerst vermeld als „curtis episcopi", maar vermoedelijk tevoren de parochiekerk, als zoodanig in het tweede kwart der 13e eeuw door die van den H. Martinus vervangen, tijdens de belegering in 1594 ontdaan van haar looden dakbekleeding tot het gieten van kogels, en sindsdien geheel in verval geraakt, werd in 1627 geheel gesloopt. [1]) Hare gedaante bleef echter bewaard in tal van plattegronden der stad en andere afbeeldingen, zoowel als in beschrijvingen van tijdgenooten, met behulp waarvan de rijksbouwmeester C. H. Peters eene reconstructie kon vervaardigen. Deze vertoont een gebouw in den trant der paleiskapel te Aken, bestaande uit een achtkant middengedeelte, door acht pijlers gescheiden van een zestienhoekigen omgang (zie afb. 38), en een aan de oostzijde uitgebouwd rechthoekig koor, waaronder een krocht. De pijlers, door rondbogen verbonden, droegen een bovenbouw met wellicht een koepelgewelf en bekapping, geschoord door de overwelving en het dak van den omgang, die echter, in tegenstelling met Aken, geen galerij had. Blijkens de vermelding in een raadsresolutie der stad, van 12 Aug. 1611, was de kerk van tufsteen opgetrokken. Daar de vereering der H. Walburgis eerst na het jaar 893 algemeen werd in deze landen, is er reden den bouwtijd der Groningsche Walburgiskerk omstr. 900 te stellen. [2])

Afb. 38. Doorsnede der voorm. St. Walburgiskerk te Groningen. (naar C. H. Peters.)

[1]) P. A. Meilink, Gron. Volksalm. 1913, blz. 207 vv.; Nijhoffs Bijdr. E I, 345, noot 1; Joosting en Muller, Bronnen geschiedenis kerkel. rechtspraak i.h. bisdom Utrecht, II, blz. 497.

[2]) De H. Walburg is, omstr. 710 te Devonshire in Engeland geboren en in den geestelijken staat opgevoed, trok met haar broers, de priesters Wunibald en Willibald, naar Duitschland, waar zij Bonifatius bij zijn prediking behulpzaam waren. Als abdis van het klooster te Heidenheim deed zij in 776—777 een nieuwe abdijkerk bouwen. Zij stierf daar op 25 Febr. 777. Nadat omstr. 870 bisschop Oskar haar stoffelijk overschot naar Eichstätt had overgebracht, liet bisschop Erchanbold in 893 haar graf openen, en men vond toen haar lijk in een soort olie, die, als van wonderbare geneeskracht, overal verspreid werd. Waarschijnlijk werd zij kort daarop heilig verklaard, waarna hare vereering als beschermster der zeevaarders algemeen opkwam. Wolfhard

Van later dagteekening schijnt de kapel te Nijmegen. Evenals de kerk te Groningen vertoont zij het Akensche grondplan op verkleinde schaal (Afb. 39). De wijdte van de kern, binnenwerks tusschen twee tegenovergestelde zijden gemeten, is 6.25 M.; de breedte van de omgang 1. 98 M.; de dikte der pijlers bedraagt 0.727 M., die van den buitenmuur 0.96 M. Van het oorspronkelijk geheel in tufsteen opgetrokken werk bestaan nog: de achthoekige kern (zie plaat 2), vier vakken van den buitenmuur aan de noordzijde (zie plaat 4), en de westelijke voorhal met ingang en verdieping (plaat 5). Bovendien heeft deze kapel, evenals die te Aken, boven den omgang een galerij, die op de middenruimte uitkomt door halfrond getoogde bogen, in wier midden deelzuiltjes met teerlingkapiteelen de op dubbele boogjes rustende boogvullingen dragen. Niet zonder reden deed deze dispositie langen tijd onderstellen, dat men hier met een stichting van Karel den Groote zelf, in onmiddellijke aansluiting bij zijne paltskapel te Aken, te doen had.[1]) Intusschen trof men bij nader onderzoek eigenaardige afwijkingen en aanmerkelijk verschil.

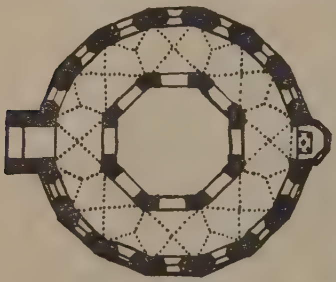

Afb. 39. Plattegrond der achthoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen.

Reeds Hermann had gewezen op het zoo geheel andere gewelfstelsel van galerij en kern der kapel op het Valkhof. En Humann schreef in 1892, na ernstige bestudeering van het monument, dat „de overeenkomst tusschen beide bouwwerken, voor zoover zij overigens bestaat, nog niet eens recht geeft eenzelfden bouwheer aan te nemen". [2]) Inderdaad bleken de verschillen nog talrijker

v. Herrieden beschreef in 896 haar leven, met bijzonderen nadruk op het wonderbaarlijke (Mon. Germ. SS. XV). — De stichting van aan haar gewijde kerken, zooals o. a. ook te Tiel, Arnhem, Zutfen, is dus niet vroeger dan de laatste jaren der 9e eeuw te stellen. — Vgl.: Ozanam, Etudes germaniques, II. — J. Schlecht, in: Kirchl, Handlexikon II (1912), 2654. — Gertr. Casanova, in: The Catholic Encyclop., vol. XV, p. 526—527.

[1]) A. Oltmans, Beschrijving en archaeologisch onderzoek der achthoekige en romaansche kapellen op het Valkhof te Nijmegen in: Bouwkundige Bijdragen. Amsterdam 1845, 297—342. Dez., Description de la chapelle Carlovinienne et de la chapelle Romane, restes du château de Nimègue. Amsterdam 1847 — Hermann, Der Palast Kaiser Karls des Grossen zu Nimwegen. Bonner Jahrbücher, LXXVII (1884), S. 88—112. Vergl. de kritiek hierop in: Bonner Jahrb., LXXIX (1885), S. 287.

[2]) G. Humann. Der Centralbau auf dem Valkenhofe bei Nymwegen; Zeitschr. f. christl. Kunst, V (1892), Sp. 288.

dan deze kenners der Karolingische bouwkunst vermoedden, bij de uitgebreide en diepgaande nasporingen van Ir. J. J. Weve, die aan het archeologisch onderzoek van het Valkhof zijn levenswerk heeft gewijd. [1]) Had men tot nog toe gemeend, dat de kruisgewelven van de bovengalerij, zoowel als die van de omgang daarbeneden, tot het oorspronkelijke bouwwerk behoorden, thans bleek, dat de overkluizing, zoowel van dezen laatste als van eerstgenoemde, in de 15e — ten deele zelfs in de 18e eeuw, van baksteen was gemetseld. Terwijl de benedenverdieping echter ook oorspronkelijk steenen kruisgewelven heeft gehad, blijkens de daarvan nog zichtbare sporen, vond men boven de galerij de bewijzen eener vroegere ziende houten bekapping. De constructie der overdekking was dus veel eenvoudiger dan die te Aken, op blz. 115 besproken. Mét het archaïsch aandoende metselwerk van tufsteen, dat in den boog boven den ingang (zie pl. 5) zelfs een afwisseling van bergsteenen boogblokken en platte gebakken tegels naar Merovingischen trant vertoont; mét de op primitieve wijze, niet radiaal maar zooveel mogelijk liggend gevoegde boogsteenen en wigvormig behakte sluitsteenen van verschillende arcade-bogen; mét de vormen der vensternissen, die alleen aan de binnenzijde diepe schuine dagkanten, maar aan de buitenzuide ondiepe neggen hebben, zou dat er toe kunnen brengen de kapel zeer vroeg, vroeger zelfs dan die te Aken te dateeren.

Hiertegenover staat echter, dat de fundeering der kapel brokstukken van roode mortel bleek te bevatten, afkomstig van stellig Karolingisch werk, en hier op zich zelf als werksteenen gebezigd, terwijl overigens de fundeering, zoowel als de bovenbouw in gewone mortel van kalk en grindhoudend zand zijn opgetrokken, een specie, die we steeds aan romaansche en latere middeleeuwsche bouwwerken gebruikt vinden.

Bovendien zien we in sommige der pijlers steenblokken met sporen van roode mortel verwerkt, geheel gelijk aan blokken met dezelfde mortelsporen, afkomstig van de slooping der Karolingische gedeelten van den Nijmeegschen palts. De kapel moet dus later zijn gebouwd, dan dit o. a. aan de roode mortel en aan de als met-

---

[1]) Het resultaat van dezen arbeid berust thans in handschrift bij Afd. A der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Hier zij mijne groote erkentelijkheid uitgesproken jegens den heer J. J. Weve, die zoo welwillend was, mij zijne bevindingen en gevolgtrekkingen ter plaatse aan het monument zelf uitvoerig te demonstreeren.

selsteen verwerkte Romeinsche bouwfragmenten kenbare werk. [1])

Tenslotte zien we hier, in tegenstelling weer met Aken, in de boogopeningen der galerij deelzuiltjes met teerlingkapiteelen. Deze bleken na nauwgezet onderzoek, zonder eenigen twijfel tot het oorspronkelijke bouwwerk te behooren. [2]) Zij verschaffen daarom een hoogst belangrijk gegeven ter dateering van het gebouw, waarmee zij een onverbrekelijk geheel vormen.

Afb. 40. Teerlingkapiteel der achthoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen.

Het teerlingkapiteel is een zuiver geometrisch, men zou kunnen zeggen: abstract architectonisch onderdeel, en aldus de volkomen tegenstelling van het antieke bladkapiteel en de daarvan afgeleide vormen. Het ontstaat uit de doorsnijding van een halven bol en een kubus, en is zoodoende samengesteld uit een rechthoekig boven- en een spherisch benedengedeelte. De vorm waarin we het hier zien (afb. 40 en plaat 2), met vlakke, vrijwel halfcirkelvormige zijschilden, een klein spherisch gedeelte, en eenvoudige afgeschuinde dekplaat, van eenzelfde profiel als o. a. de imposten in het oudste deel der St. Servaaskerk (plaat 6), als die der bogen in den noordmuur van het patronaatsgebouw te St. Odiliënberg (pl. 17), en als de dekplaten in de St. Pieterskerk te Utrecht (pl. 29 en 30), deze reeds geheel gerijpte vorm van het teerlingkapiteel ontwikkelt zich eerst in den loop der 10e eeuw. [3]) Hij komt het eerst voor aan den westbouw der munsterkerk te Essen; ongeveer een halve eeuw later (omstr. 1010) zien wij hem stelselmatig toegepast in de H. Michaëlskerk te Hildesheim, en korten tijd daarna in tal van andere kerken der Rijnstreek, zooals te Ottmarsheim (omstr. 1030); te Limburg a. d. Hardt (omstr. 1034); te Deventer, in de krocht der Lebuinuskerk (omstr. 1040; zie pl.

Afb. 41. Kapiteelen van stuc in de kerk te Germigny-des-Prés. (naar Humann).

[1]) J. J. Weve, Monumenten van geschiedenis en kunst in Nijmegen, in: Bulletin Oudh. Bond, XII (1919), blz. 108—110. — Volledigheidshalve zij vermeld, dat reeds Kugler deze kapel niet Karolingisch achtte. Vgl. diens Geschichte der Baukunst. Stuttgart 1856, II, S. 317,

[2]) Weve, Bulletin Oudh. Bond, t. a. p. 110. Dez., Restauratie der Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen, in: Bulletin Oudh. Bond, 1e serie, VIII (1907), blz. 24—25. Hiermee vervallen de beschouwingen en conclusies van Plath (Het Valkhof te Nijmegen, Amsterdam 1898, blz. 54—57), die grootendeels onjuist bleken.

[3]) De ontwikkelingsgeschiedenis van het teerlingkapiteel en zijne varianten vindt men hierna uitvoeriger behandeld.

43); te Utrecht in de St. Pieterskerk (gewijd 1 Mei 1045; zie pl. 29 en 30). Daarentegen zijn in geen enkel der ons bekende Karolingische bouwwerken teerlingkapiteelen van dezen volgroeiden vorm aan te wijzen. [1])

We zien verder aan de Valkhofkapel nog eene opmerkelijke bijzonderheid, die een anderen bouwtijd dan het Karolingische tijdvak waarschijnlijk maakt. De vensters der beide verdiepingen van de omgang liggen namelijk, hoewel ze regelmatig d. w. z. in het midden van elk muurvak zijn aangebracht, niet concentrisch ten opzichte van de uitgemetselde rondbogen der overeenkomstige muurnissen (zie afb. 42 en pl. 4). Deze onregelmatigheid ontstond aldus: Om het westelijk voorportaal (pl. 5) voldoende breedte te kunnen geven moest men dit van de beide aan de noord- en zuidzijde aansluitende vakken van de omgang stukken laten afsnijden, zoodat die twee vakken kleiner (smaller) zouden worden dan de overige zijden van den zestienhoek. Om dit te voorkomen, en om de muurnissen ook in deze verkleinde vakken een zelfden vorm en grootte te kunnen geven, heeft men de buitenhoeken van den muur niet overeenkomstig met de binnenhoeken (n.l. in éénzelfden straal naar het middelpunt gericht) opgetrokken, maar eerstgenoemde hoeken respectievelijk eenigszins naar het noord- en naar het zuidoosten verplaatst, zoodat het buitenvlak van den omgangsmuur ten opzichte van de binnen zijde a. h. w. oostwaarts werd verschoven. Daarmee werd echter tevens de rondbogige muurnis ten opzichte van het in het werkelijke midden aangebrachte venster

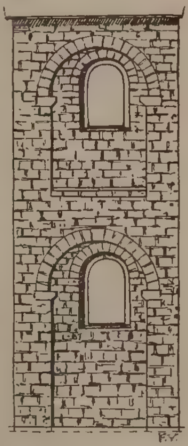

Afb. 42. Noordwestelijk muurvak van den omgang der achthoekige kapel op het Valkhof. (Naar gegevens van Ir. J. J. Weve).

[1]) Voor het vroegste voorbeeld van teerlingkapiteelen in onze Westersche bouwkunst wordt gewoonlijk verwezen naar de Karolingische kerk te Germigny-des-Prés (Loiret), in 806 gewijd. Zie Humann, Über die Entstehung des Würfelkapitells etc., in: Jahrbuch des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande (Bonner Jahrbücher) Heft 88 (1889). S. 188; en van denzelfden schrijver: Zur Geschichte der karol. Baukunst. Strassburg 1909, S. 30—36. De bedoelde kapiteelen — als wandversiering in stuc uitgevoerd — zijn echter van een veel minder ontwikkelden vorm, (zie afb. 41) die bovendien niet zonder voorbehoud kan worden aangevoerd, waar de kerk in 1867 —1870 eene „restauratie" onderging, zooals Enlart het uitdrukt, „assez radicale pour lui permettre de défier le temps et surtout les études des archéologues". Manuel d'archéologie française, I, p. 169—170.

verschoven, zoodat dit niet in de as der nis kwam te liggen. Bij de te weerszijden van de ingang opvolgende muurvakken wordt het verschil geleidelijk verminderd, waardoor het in het meest zuidelijke en in het tegenover gelegen noordelijke vak geheel is opgeheven, en de as der nis daar weer normaal met die der vensters samenvalt (zie pl. 4). [1])

We treffen in de hier besproken onregelmatigheid het, voorzoover mij bekend, eerste geval van asverschuiving in de Westeuropeesche bouwkunst. Dit verschijnsel, welks bijzondere beteekenis te zeer werd voorbij gezien, is vooral zoo belangrijk, omdat een dergelijk onverbloemd rationalisme in wezen anti-klassiek ,en het diametraal-tegenovergestelde van den academischen geest der karolingische bouwkunst is. Eene zoo opzettelijk asymmetrische behandeling als bij deze muurnissen, zal men in de klassieke bouwkunst te vergeefs zoeken, en zeer zeker zou bij de bouwmeesters uit Charlemagne's hofkring zelfs de gedachte eraan niet zijn opgekomen. Hiermede is de — dikwijls veronderstelde — navolging der hofkapel te Aken stijlpsychologisch absoluut uitgesloten. [2]) Asymmetrie is beweging, is rusteloosheid, is het tegendeel van de evenwichtigheid, de rust, de stabiliteit, die het hoofdprincipe is in de bouwkunst der antieken. Maar asymmetrie is ook de karakteristieke uiting van den Noordelijken, den Germaanschen geest, die zoo opvallend spreekt in het vroeg-Germaansche, het Noorsche ornament van in eindelooze bewogenheid vervlochten lijnen. Tegenover de symmetrie, die de zuidelijke bouwkunst beheerscht, stelt de noordelijke hare eurhythmie en rustelooze beweging, waarvan we tenslotte den triomfantelijken opgang beleven in de gothiek, de hoogste uiting van het Germaansche ras, die juist hierom door het klassicisme de „barbaarsche kunst der Gothen" zou genoemd worden. [3])

Reeds hier in de achthoekige kapel te Nijmegen dus vinden we,

[1]) Vgl. Humann, Der Centralbau auf dem Valkenhof beiNymwegen, in: Zeitschr. f. christl. Kunst V (1892), Sp. 287.

[2]) Zooals de heer Weve mij mededeelde bleek hem, na uiterst zorgvuldige opmetingen, dat de kapel op het Valkhof streng systematisch ontworpen is met den Romeinschen voet als module, terwijl de paltskapel te Aken een wel op dezelfde maat berustend, maar overigens geheel ander systeem vertoont.

[3]) Men zie voor de psycho-analytische studie der Noordelijke kunst o. a. het mooie werk van A. Haupt, Die älteste Kunst, insbesondere die Baukunst der Germanen, waarvan onlangs een nieuwe, vermeerderde druk verscheen (Berlin 1923). Voorts: W. Wörringer, Formprobleme der Gotik, S. 27—38. — F. Adama v. Scheltema, De ontwikkeling der kunst in de Noordelijke oudheid, in: de Gids 1921, blz. 246—277.— K. Ginhart, Das christliche Kapitell, *passim*.

omstreeks het midden der 10e eeuw, een eerste besliste uiting van het noordelijke, Germaansche vormgevoel, te opmerkelijker, omdat juist in dit tijdsgewricht een nieuwe stroom van Germaansche invloeden, de invasie der Noormannen, in deze landen tot rust komt en bezinkt. Deze wikingen, wat ons land betreft meest Deensche avonturiers, waren maar niet enkel de ruige piraten, de rauwe roovers, plunderaars en brandschatters, waarvoor ze in het vaderlandsch geschiedverhaal doorgaans geboekt staan. De nieuwere historische onderzoekingen en archeologische ontdekkingen — ik noem slechts het Oseberg-schip, en de overblijfselen der oudste houten kerken te Urnäs, Bjölstad, Hemse — leeren wel anders. Bovendien weten we, dat gedurende meer dan een halve eeuw de Deensche en Noorsche wikingen in het vrij rustig bezit zijn geweest van een groot deel der toenmalige Friesche streken, van het Vlie tot aan de Schelde. Reeds in 850 had de zwakke Karolinger Lotharius den wiking Rorik bevestigd in het bezit van Dorestad. Na in 867 te zijn verdreven wordt deze Rorik in 870 door Karel den Kale andermaal in zijn rechten als Frankisch leenman hersteld. Alle berichten uit de kronieken dier dagen wijzen erop, dat zich hier een vaste Deensche nederzetting, een sfeer van onmiddellijke, krachtige Scandinavische invloeden had gevormd.

In zijn belangwekkend boek over de wikingen in ons land zegt Jan de Vries, dat „deze krachtige, stoutmoedige zeevaarders een versterking van ons volkselement zijn geweest", [1]) en dat de wikingen volstrekt niet de barbaren zijn, zooals de Frankische kronieken hen voortdurend afschilderen. „Zij roofden en plunderden, moordden en brandstichtten niet meer, dan de Franken onder gelijke omstandigheden zouden hebben gedaan. Zij stonden in menig opzicht hooger dan de Franken, vooral als wij letten op aanleg en karakter, die voorwaarden zijn voor de geestelijke vorming" [2]) En na uitgebreide en diepgaande studie besluit deze schrijver: „De wikingtijd is vooral belangrijk wegens het verre verschiet van kultureele mogelijkheden, dat hij opent. En wel door het aandeel, dat de Noord-Germaansche beschaving aan het geestelijk leven van Europa gaat nemen .... De beteekenis van de nederzettingen der Noren en Denen in West-Europa is dus bijzonder groot geweest. Zelf werden ze tot allerhoogste geestelijke

[1]) Jan de Vries, De wikingen in de lage landen bij de zee (Uitgegeven met ondersteuning van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden). Haarlem 1923, blz. 285.— [2]) Jan de Vries, a. w., blz. 330.

aktiviteit gedreven: dat bewijst de hooge bloei van hun sage en poëzie. Wet en recht, staatsmanskunst niet minder, treden voortaan in nieuwen, verjongden vorm op; een tijdperk van hoogere kultuur begint, ook voor de volkeren, die zoolang de harde hand van den wiking gevoeld hadden". [1])

Ongetwijfeld nu, hebben we in de achthoekige kapel te Nijmegen een uiting te zien van dien noordgermaanschen wikingengeest, zooals hij, gekerstend, in de 10e eeuw tot een overheerschende macht was geworden in de landen om de Noordzee. Niet enkel het motief der verspringende as is ons daarvan een teeken, ook — en mogelijk meer nog — het karakter van den ruimtevorm doet dien geest onderkennen. Deze sobere, bijna sombere ruimte verschilt in hare strakgespannen, weerbare omslotenheid ongeveer even volkomen van de Akensche paltskapel, als een romaansche krocht van een Constantijnsche basiliek. Te Aken een voorname ruimte van bijna klassieke klaarheid, wier achthoekige kern bepaald wordt door pijlers, waartusschen wijde boogopeningen, door dubbele zuilenstellingen verlevendigd. Te Nijmegen een achthoekige middenruimte, zwaar omsloten door massale ongelede muurvlakken, met veel minder sprekende arkaden, en tegenover de forsche horizontale lijsten ginds een ongebroken verticalisme stellend. De verhouding tusschen massa en leegte, tusschen wandvlak en opening is hier bijna het omgekeerde van die te Aken.

Het is bovendien wel opmerkelijk, dat kerken van het Nijmeegsche (en Groningsche) ruimte-type juist zoo talrijk in de Scandinavische landen voorkomen: polygonale kerken, als die van den H. Geest te Wisby, ronde kerken als die te Ol, Olsker, Oesterlars op Bornholm, en soortgelijke te Thorsagen (Jutland), te Store, Hendige en te Bjernede bij Kopenhagen, die volgens Seesselberg van de oudste noordgermaansche ronde burchten stammen. [2])

[1]) J. de Vries, a. w., blz. 344—347. Het is alsof in een bepaalden tijd bepaalde gedachten in de lucht zitten: juist op het laatste oogenblik voordat ik deze bladzijden ter perse zou geven, verschijnt het hier aangehaalde werk, waarin ik met verheuging de bevestiging vond van de inzichten, waartoe ook ik, deels langs anderen weg en op andere gronden, was gekomen. Vgl. ook: A. G. van Hamel, Lijnen in de Germaansche Oudheid. Utrecht, 1923, blz, 9—10.

[2]) Fr. Seesselberg, Früh-mittelalterl. Kunst der germ. Völker. — Vgl. L. Helveg, Den Danske Kirkes Historie, 1862. Worsae, Danske Kultur i Vikingetidan, 1873. — Enlart, L'architecture du Moyen Age en Scandinavie (Bulletin de l'union syndicale des architectes français, 1894). — J. B. Loeffler, Udsigt over Danmarks kyrkebigninger fra den tidligere Middelalder. Kjøbenhavn, 1883. — H. J. Gosse, Souvenirs du Danemark. Genève, 1895. — A. J. Holm, Bornholms aeldgamle kirkebygninger. 1873. — W. White, Wisby in the island of Gotland (Transactions of Royal Inst. of British architects, 1886, p 66).

En al willen wij nog niet met laatstgenoemden schrijver ook de kapel op het Valkhof tot dienzelfden oorsprong terug brengen, zoo is toch de gemeenschappelijke geest, hier en in de Scandinavische bouwwerken werkzaam, onmiskenbaar. Dat trouwens ook de Deensche ronde kerkvorm hier reeds vroeg was doorgedrongen blijkt uit een in de tweede helft der 17e eeuw verdwenen kerkgebouw te Bedum (prov. Groningen), waarvan nog eene afbeelding voorkomt op den zilveren avondmaalschotel der tegenwoordige Ned. Herv. kerk in dit dorp. We zien hier (afb. 43) de ruïne van een rond bouwwerk van het Bornholmsche type, met een lagen omgang, die, evenals het daarboven uitrijzende middengedeelte, kleine rondbogige lichtopeningen heeft. De bouwtijd moet de 10e of het begin der 11e eeuw zijn, daar in de 12e eeuw de thans nog grootendeels bestaande tufsteenen kerk en toren ernaast werd opgetrokken. [1]) Van een zelfde ronde of veelhoekige kerk schijnen nog de fundeeringen verborgen in een heuvel te Friescheloo onder Bellingwolde (prov. Groningen, nabij de Duitsche grens).[2]) In het naburige Duitsche gebied bevond zich een dergelijke kerk, in 1870 gesloopt, te Schlamersdorf. Deze was van groote onbehakte granietblokken opgetrokken; de omgang was met tongewelven, het middengedeelte met een van gips gegoten kruisgewelf overkluisd. [3]) Een zelfde zeer belangrijke kerk stond ook te Sleeswijk [4]). Deze, die als een soort burcht, of als „propagnaculum" vermeld wordt, lag op een hoogen hoek der oude ommuring, ongeveer zooals de oude burcht te Nijmegen ten opzichte van de oudste stad lag. Het wezenlijke aan al deze ker-

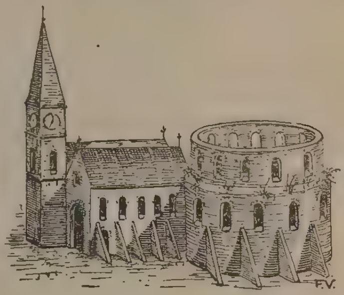

Afb. 43. De voorm. ronde Walfriduskerk te Bedum. (naar C. H. Peters, a.w.)

[1]) C. H. Peters, Oud-Groningen, blz. 28—29. De kerk te Bedum is gewijd aan den H. Walfridus, die hier in de 9e eeuw door de Noormannen werd vermoord.

[2]) Gron. Volksalmanak 1901, blz. 189.

[3]) Schlesw. Holst. Jahrbüchern f. Landeskunde, 1859. — Voor dergelijke gietwerk van gips leverde de naburige Aelbergrots de grondstof.

[4]) Prof. Dr. R. Haupt, Eine dänische Burgkirche auf deutschen Boden, in: Der Väter Erbe; Beiträge zur Burgenkunde u. Denkmalplfege herausgeg. v. Prof. Bodo Ebhardt, Architekt. Berlin 1909. S. 107—11.

ken, wat ook de octogonen te Nijmegen en Groningen kenmerkt, is het karakter van burcht- of verdedigingstoren.

Géén verkleinde copie van Karel's hofkapel te Aken blijkt dus ons Nijmeegsch monument, en nog veel minder een afstammeling van S. Vitale. In den voorhof onzer middeleeuwsche bouwkunst staat de kapel aan de Waal als een symbool, als een merkteeken van dien zeer zeker fel-strijdvaardigen, maar tevens ondernemenden, en ongetwijfeld ernstig omhoog strevenden, in den grond diep religieuzen wikinggeest, zooals hij, zoekend en worstelend, het christendom aanvaardt, en de frankische cultuur verwerkt naar eigen aard en behoef; zooals hij, gekerstend ook, afrekent met den Karolingischen nabloei der Antieken, den laatsten sluitboom breekt, en breed den weg opent, die voeren zal van hier naar de machtige schoonheid der gothische kathedralen.

Literatuur. Algemeen: Voor de studie van geest en leven der middeleeuwen en van het feudalisme zij allereerst verwezen naar de geschriften van dien tijd, in verschillende talen en bewerkingen uitgegeven: *Edda*, *Nibelungenlied*, *Heliand*, *Roman van Lancelot* (uitg. Jonckbloet, den Haag 1846); *The high history of the Holy Grail* (SEBASTIAN EVANS); *Morte d'Arthur* (SIR THOMAS MALLORY). Voorts de werken van THOMAS v. AQUINO, van den H. BERNARDUS, THOMAS VAN KEMPEN, en vooral ook van DANTE.

Verder zijn van belang: J. K. HUYSMANS, *La cathédrale*. Paris (1906). — GRUPP, *Kulturgesch. des Mittelalters*. 4 dln., Paderborn 1908. — HENRY OSBORNE TAYLOR, *The Mediaeval Mind; a history of the development of thought and emotion in the Middle Ages*. London 1911. — GODEFROID KURTH, *Les origines de la civilisation moderne*. Bruxelles 1905 (2 dln). Dez., *Qu'est-ce que le Moyen-Age?* Paris 1910. V. VEDEL, *Mittelalterliche Kulturideale*. 2 dln., Leipzig 1910—1911. — RALPH ADAMS CRAM, *The substance of Gothic*. Boston 1917. — CH. MÖLLER, *Histoire du moyen-âge depuis la chute de l'empire romain jusqu'a la fin de l'époque franque*. Louvain 1910. — F. PIJPER, *Middeleeuwsch Christendom*. 's Gravenhage 1910—11, 2 dln. H. PIRENNE, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*. Paris 1917. — GUILLERMOZ, *Origine de la noblesse*. Paris 1902. — ROTH, *Feudalität und Unterthanverband*. Weimar 1863. — ED. BEAUDOIN, *Etude sur les origines du régime féodal* (Annales de l'Université de Grenoble, I, 1889). — J. CALMETTE, *La société féodale*. Paris 1923. — A. KLEINCLAUSZ, *L'empire carolingien, ses origines et ses transformations*. Paris 1902. — F. KAMPEN, *Karl der Grosse; die Grundlegung der mittelalterl. Kultur u. Weltanschauung*. Kirchheim 1910. — H. LECLERCQ, *Charlemagne*, in: *Dictionnaire d'archéol. chrétienne et de liturgie*. Tome III[1] (Paris 1913), col. 656—825; en de literatuur aldaar.

T. PIPER, *Einleitung in die monumentale Theologie*. Gotha 1867, S. 267 vv. — G. v. SCHLOSSER, *Quellenbuch zur Kunstgeschichte d. abendländ. Mittelalters*. Wien 1896. — S. ABEL, *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl d. Gr.* Berlin 1866, Leipzig 1888, SIMSON, *Jahrbücher des fränk. Reichs unter Ludwig d. Frommen*. Leipzig 1874, 1876. — VOGEL, *Die Normannen und das fränk. Reich*. Heidelberg 1906. JOH. HOOPS, *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Strassburg, 1911—1919 (4 dln.).

Wat de vroege middeleeuwsche bouwkunst betreft zij verwezen naar de literatuur achter de vorige § vermeld. Van het bekende werk van A. HAUPT, *Die Baukunst der Germanen*, verscheen tijdens het ter perse gaan dezer bladzijden een nieuwe, o. a. met een hoofdstuk over Scandinavische kunst vermeerderde druk. — Voorts: D. RAMÉE, *De l'état de nos connaissances sur les édifices antérieurs à l'an*

mil. Paris 1882. — MOHRMANN u. EICHWEDE, *Germanische Frühkunst.* Leipzig 1906. — E. A. STUCKELBERG, *Germanische Frühkunst* (Monatshefte f. Kunstwissensch., 1909, IX).

I. DIETRICHSON, *Vor Fädres Verk. Norges kunst i Middelalderen*, Kristiania 1906, — H. FETT, *Norges kirker i Middalderen.* Kristiania 1909. — LÖFFLER, *Udsigt over Danmarks kirkebygninger.* Kopenhagen 1883. — JOHNNY ROOSVAL, *Die Kirchen Gotlands.* Leipzig-Stockholm 1911.

Nederland: Voor de Nederl. middeleeuwsche geschriften en de historische bronnen raadplege men o. a. PRINSEN, *Handboek tot de Nederl. letterkund. geschiedenis.* Den Haag 1920, blz. 13 ev. — GOSSES EN JAPIKSE, *Handboek t. d. Staatk. geschiedenis v. Nederl.* Den Haag, 1920, blz. XXVII—XLII. — Verder: J. A. ALBERDINGK THIJM, *Karel de Groote en zijne eeuw, voorgesteld inzonderheid met betrekking tot Nederland*, 's Gravenhage 1867 (Duitsche vertaling, Münster 1868). — GOSSES, *De vorming van het graafschap Holland.* 's Gravenhage 1915 (Bijdr. Vaderl. gesch. V², 107, 267). — J. H. VAN BOLHUIS, *De Noormannen in Nederland.* Utrecht 1834 —1835,2 dln. JAN DE VRIES, *De Wikingen in de lage landen bij de zee.* Haarlem 1923; en de daar vermelde literatuur.

Groningen: C. H. PETERS, *Oud-Groningen, in: Bouwkundig Tijdschrift XXIII*, blz. 1 e. v. — Dezelfde, *Oud-Groningerland*, in: *Tijdschr. „Bouwkunst"*, 1911, blz. 210; 1912, blz. 53 e. v. Dez., *Beschrijving v. Oud-Groningerland*, in: *Bulletin Oudh. Bond*, 1917, blz. 49—104. — Dez., *Oud-Groningen, stad en lande.* 's Gravenhage, 1921. — Dez., *De Groote markt te Groningen*, in: Gron. Volksalmanak 1914, blz. 147 e. v. — Dr. P. A. MEILINK, *De Groningsche parochiekerken voor de reductie*, in: Gron. Volksalm. 1913, blz. 204 e. v. — C. H. VAN RHIJN, *Templa Groningana* (1910). — Dez., ST. *Walburg en de St. Walburgskerk te Groningen*, in: Ned. archief v. kerkgeschiedenis II (1905), 102 vv. — S. KOLDIJK, *St. Walburgskerk te Gron.*, Bouwwereld 1903, blz. 71.

Limburg: Betreffende de St. Servaaskerk te Maastricht zij, wat het hier besprokene aangaat, verwezen naar: SCHAYES, *Hist. de l'architecture en Belgique.* Bruxelles 1853, I, p. 337—344. — *Verslagen der Commissie enz. overblijfsels v. Vaderl. kunst*, 31 (1862) blz. 9; 40, blz. 18. — FLAMENT, in: *Bulletin Oudh. Bond VI*, blz. 107. — P. J. H. CUYPERS in: *Bouwkundig Weekbl.* 23 (1903), blz. 494, 508. — En de bij de vorige § reeds vermelde literatuur (blz. 105). — CAUMARTIN, *L'église de Mesch*, in: Publications etc. du Limbourg III (1866), p. 176—184. — Publications etc. XV (1899) p. 335 vv.

Nijmegen: A. OLTMANS, in: *Bouwkundige Bijdr.*, 1845, 297—342. — Dez. *Description de la chapelle carlovingienne etc., de Nimègue.* Amsterdam 1847. — *G. W. v. Heukelom* in: *Gildeboek S. Bernulphus*, III (1881), blz. 63 vv. HERMANN, *Der Palast Kaiser Karls des Gr. zu Nimwegen*, Bonner Jahrb. 1884, S. 88—112. — HUMANN, *Der Centralbau auf dem Valkhofe bei Nymwegen*, in: Zeitschr. f. christl. Kunst V (1892),S.281 ff.—K. PLATH, *Nimwegen, in:* Deutsche Rundschau, *XXII* (1895), S. 117—131. — Dez., *Het Valkhof te Nijmegen en de nieuwste opgravingen.* Amsterdam 1898. — HUMANN, *Ist die Kapelle auf dem Valkhofe zu Nymwegen von Karl dem Gr. erbaut?* in: Zeitschr. f. christl. Kunst, IX (1896). — G. CUMONT, *Le palais de Charlemagne à Nimègue*, in: Annales de la société archéol., Bruxelles 1895 (IX). — HUMANN, *Zur Geschichte d. karol. Baukunst.* I, Strassburg 1909; II, 1911. — J. J. WEVE, *Restauratie der Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen*, in: Bulletin Oudh. Bond, VIII (1907), blz. 24 e. v. — Bulletin Oudh. Bond XI (1910), blz. 25, 116; XII (1911), blz. 119. — WEVE, *Monumenten van geschiedenis en kunst in Nijmegen*, in: Bulletin Oudh. Bond, XII (1919), blz. 108 vv.

§ 3. Stroomingen in de romaansche bouwkunst

Langen tijd heeft de leer opgeld gedaan, dat in de eeuw na Karel den Groote, in het tijdvak van de invasie der Noormannen, alle cultureele ontwikkeling zoo niet tot geheelen ondergang, dan toch tot stilstand en verval gekomen was. De toenemende breedte en diepte van het historisch onderzoek doen ons thans die tijden eenigszins anders zien. Ongetwijfeld brachten zoowel de bloedige twisten tusschen de opvolgers van Charlemagne, als de invallen der wikingen aanvankelijk groote verwarring en verwildering te weeg; en zóó hevig werkt de germaniseerende strooming, dat we in de kronieken dier dagen voortdurend lezen van afval van het christelijk geloof en terugkeer tot het oude heidendom, als een veelvuldig voorkomend, verontrustend verschijnsel [1]). Toch is het verlies slechts schijnbaar. De wijziging der cultuurbeweging beteekent nog geen achteruitgang; zij werkt per slot zuiverend en vernieuwend. Het is dan ook geen toeval, maar het natuurlijk resultaat van den toevoer van nieuw en krachtig bloed, dat de groote bewegingen tot herstel, de kracht tot weder oprichting van Westeuropa uitgaan juist van die landen, die het langst en zekerst in handen der wikingen waren: Engeland, Normandië met het grootste gedeelte van Noordfrankrijk, en het gebied van den Benedenrijn.

Van Italië was in de tiende eeuw volstrekt niets meer te wachten. Hier heerschten een verwildering en verwording op alle gebied, die aan de ergste tijden van het keizerrijk herinnerden. In acht jaren (896—904) zetelden te Rome niet minder dan tien pausen, die onder verdachte omstandigheden kwamen en gingen. Het is de tijd der vrouwenregeeringen, der Theodora's en Marozia's en hunne creaturen, onwaardige pausen als Sergius III, Johannes X; een tijd dat usurpatie, simonie en ontucht het geheele maatschappelijke organisme doorkankerden. In deze ontredderde en corrupte samenleving komt in 951 de eerste Duitsche keizer, Otto I, de Groote genoemd, als een tweede Charlemagne, ordenend, zuiverend, beheerschend, hersteller der pauselijke waardigheid en schepper van het Heilige Roomsche rijk [2]).

---

[1]) Moll, Kerkgeschiedenis v. Nederl., I blz. 251—252.
[2]) Henry Osborn Taylor, Mediaeval mind. I p. 241—243.

Een andere beweging van wereldhistorische beteekenis gaat uit van het Bourgondische grensgebied, waar de regenereerende Germaansche invloed de romaansche cultuur het innigst doordrong. Het is de nader te bespreken hervorming van Cluny, die zich gaat voltrekken onder bescherming der Ottonen en hunne opvolgers, in samenwerking met de door deze Duitsche keizers gesteunde pausen.

Er gaat sinds den wikingentijd werkelijk een verfrisschende, genezende stroom van noordgermaansch bloed, van noordgermaanschen geest en cultuur door het verslapt en ontwricht Europa. Het helder voor onze oogen staande feit valt nu eenmaal niet weg te praten, dat, onder inwerking van dezen stroom, in den loop der 9e eeuw een nieuwe beschaving ontkiemt, waaruit, zooals wij zagen, juist in de streken waar de germaansche macht tot vaste nederzetting kwam, een nieuwe kunst ontbloeit.

Dikwijls heeft men het begin der romaansche periode op het jaar 1000, en zelfs precieser nog op het jaar 1003 gesteld, in een al te letterlijke opvatting der bekende mededeeling van den Bourgondischen kroniekschrijver Raoul Glaber, waar deze omstreeks 1048 zegt: „Ongeveer drie jaren na het jaar 1000 werden de kerken over bijna de geheele wereld vernieuwd, vooral in Italië en in Gallië, ofschoon de meeste nog goed genoeg waren om volstrekt geen herstellingen te vereischen. Maar de christenvolken schenen onderling te willen wedijveren in pracht, door kerken op te richten de eene al sierlijker dan de andere. Men zou gezegd hebben, dat de geheele wereld eensgezind de lompen harer oudheid had afgeschud, om zich te bekleeden met het witte gewaad der kerken. Inderdaad stelden de geloovigen er zich niet mee tevreden bijna alle bisschoppelijke kerken te herbouwen. zij verfraaiden ook alle kloosters aan verschillende heiligen gewijd, tot zelfs de dorpskerken toe" [1]).

Men heeft verband gelegd tusschen deze woorden en het in het eind der 10e eeuw verspreide geloof, dat het jaar 1000 den ondergang der wereld, den dag van het laatste oordeel zou brengen. Toen eenmaal het gevreesde jaar voorbij en de beklemming ge-

---

[1]) Raoul Glaber stierf in 1050. Zijne kroniek, een der belangrijke bronnen voor de geschiedenis van dit tijdvak, loopt van 900 tot 1046. Bovenstaand citaat is ontleend aan de fransche vertaling van M. Guizot in de *Collection des Mémoires relatifs à l'histoire de France*. Paris 1824, p. 252.

weken was, zou men uit dankbaarheid aan de Almacht, in de vreugde der verlossing, alom geestdriftig kerken en kloosters hebben opgericht. Terecht is deze onderstelling in hare al te groote volstrektheid verworpen [1]), en over 't algemeen erkent men thans zoowel de onjuistheid van beweringen, zooals we die o. a. bij Choisy vinden, dat de bouwkunst „gedurende vijf eeuwen teerde op de nalatenschap van het Keizerrijk", als de overdrijving in zijne woorden, dat de verschrikkingen van het jaar 1000 den ondergang der bouwkunst voltooiden, terwijl daarna „un réveil soudain vient tout à coup lui rendre une activité nouvelle et une féconde originalité" [2]).

Oneindig meer echter dan de ook overigens al te zeer overschatte gevolgen dezer religieuse spanning, droegen drie groote cultuurbewegingen sinds de achtste eeuw er toe bij om de bouwkunst van Westeuropa tot een nieuw leven te wekken. Dit zijn in de eerste plaats de uitstorting van Byzantijnsche beschaving door de verbreiding van het Syrisch-Grieksche kloosterwezen en vooral door de ikonoklastische vervolgingen in Byzantium, die sinds 725 de Byzantijnsche kunstenaars naar het westen dreven. Vervolgens de eruptie van den Islam, die in 711 de Arabieren tot in Spanje stuwt, en niet enkel een volkomen verschuiving der politieke machtsverhoudingen, maar evenzeer een diepgaande omwenteling in de Europeesche kunstontwikkeling teweeg brengt. En tenslotte dan dè veroveringstochten der wikingen, die het Europeesche beschavingsleven van Friesland tot Sicilië drenken met den noordgermaanschen geest.

Tot beter begrip van den aard en de verdere ontwikkeling onzer zoo gecompliceerde middeleeuwsche bouwkunst, lijkt het mij gewenscht deze drie cultuurstroomen met behulp van bijgaand kaartje (afb. 44) in een kort overzicht te schetsen, samenvattend wat nieuwere onderzoekingen daaromtrent deden kennen [3]).

Wij weten nu, dat het uitgangspunt voor onze Westeuropeesche kerkelijke bouwkunst niet is te zoeken in de Grieksche — en nog

---

[1]) Roy, L'an 1000. Paris 1885. Vgl. A. Michel, Histoire de l'art, I², p. 941—942.

[2]) Choisy, Hist. de l'archit., I, p. 139—140.

[3]) De tusschen [ ] geplaatste Romeinsche cijfers in den tekst verwijzen naar de overeenkomstige cijfers in het kaartje bij de richtingslijnen geplaatst. Deze laatste moeten, zooals men begrijpen zal, cum grano salis worden opgevat: zij geven zeer in 't algemeen een „richting" aan, niet een „weg" in engeren zin!

veel minder in de Latijnsche landen, maar allereerst in het verre Oosten, in het oude Iran, en wellicht zelfs nog verder oostwaarts. Van daaruit stuwen drie groote stroomen naar het Westen:

[I]. Langs de oost- en noordkust van de Zwarte Zee, door Rus

Afb. 44. De voornaamste stroomingen in de vroegere middeleeuwsche bouwkunst van Europa.

land — langs Dnjepr, Don en Wolga — over de Oostzee naar Scandinavië. Treffend verwante architectonische verschijnselen in Perzië en Mesopotamië; in Etschmiadsin, Ani, Wagarschabad en Kutais; in de Krim, in Kiew; in het Wladimir-Susdalsche gebied (het „russische Lombardije", ten noordoosten van Moskou); in Jaroslaw, Nowgorod en Archangelsk; zoowel als in Hemse en Drüggelte, in Urnäs, Oseberg, Hopperstad en Bjölstad, teekenen den weg [1]).

---

[1]) Eerst in den laatsten tijd begint de kunstwetenschap omtrent deze strooming — waarin men met name ook de oude Russische kunst geheel anders leerde waardeeren dan enkel als een doodloopende vertakking der Byzantijnsche — tot helderder inzicht te komen. Ik moet mij hier beperken tot het summier betoog, voor welks staving zij verwezen naar de jongste literatuur over dit onderwerp: vooral de op blz 83—84 reeds vermelde werken van Stryzgowski, en voorts E. Herzfeld, Am Tor von Asien, Berlin 1921. — Louis Réau, L'art russe des origines à Pierre le Grand. Paris 1921. — F. Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1922. — K. Ginhart, Das christliche Kapitell zwischen Antike u. Spätgotik. Wien, 1923, en de literatuur aldaar.

[II]. Door Armenië, over Byzantium, door Thessalië, Bulgarije en Servië, het Donaugebied, tegelijk met de invoering van het christendom zich verbreidend over West- en Noord-Duitschland en vervolgens naar de Scandinavische landen. Het spoor van deze beweging vinden we in de basilieken met een lang tongewelf, geschoord door de dwarse of stijgende tonnen der zijbeuken, in Mesopotamië (o. a. de Mar Jakub-kerk te Salah), wier oerbeeld te zien is in de paleisruïne te Ctesiphon (afb. 45), verder in de „duizend-en-een"gewelfde basilieken en kruiskoepelkerken van Binbirkilisse, vervolgens in de Apostelenkerk te Byzantium, zooals ze in de 6e eeuw door Justinianus herbouwd werd [1]), en daarna in de merkwaardige, reeds in de 10e eeuw geheel ontwikkelde Kleinaziatisch-Byzantijnsche baksteenen basilieken van Bulgarije, in de Servische kerken aan den Boven-Vardar [2]), zoowel als in de sterk sprekende Aziatisch-Byzantijnsche karaktertrekken der naar het Scandinavische type heenwijzende Moldavische houten kerken (te Kimpolung, Komarestie, Slobodzia), en van bijvoorbeeld de vroege romaansche bouwbeeldhouwkunst in Hongarije (te Kalocsa, te Karlsburg, Pecz en Szegzard). Reeds tijdens het Karolingische tijdperk vermengen zich deze invloeden in Denemarken en Zweden met die van den onder [I] besproken stroom, om dan door de wikingen en hunne opvolgers, de Noorsche koopvaarders, te worden voortgedragen langs de kusten der Noordzee, naar Engeland, naar Normandië en verder zuidwaarts naar de Middellandsche zee tot op Sicilië, waar de noordgermaansche invloed zich onverholen toont in de kathedralen van Barletta, Cefalu en Monreale, zoowel als in de kerken en klokkentorens te Palermo, Melfi en Amalfi [3]).

---

[1]) Zie het overzicht der geheele deze kunst betreffende literatuur bij C. M. Kaufmann, Handbuch d. christl. Archeol., S. 106 vv. — Verder: Richter, Quellen der Byzant. K.-Gesch., Wien 1897. — Rott, Kleinasiatische Denkm., Leipzig 1908. — Ramsay and Bell, The thousand and one churches (Bimbirkilisse), etc.

[2]) Diehl, Manuel d'art byzantin, p. 404 vv. p. 783 vv. — Bogdan D. Fillow, L'ancien art Bulgare. Berne 1919. — G. Millet, L'ancien art Serbe. Paris 1919.

[3]) Ch. Diehl, L'art byzantin dans l'Italie mérid. Paris 1890. — Th. Kutschmann, Meisterwerke Saraz.—Normann. Kunst. Berlin 1900. — E. H. Freshfield, Cellae trichorae. London 1913, vol. I. Zie omtrent de Noordelijke strooming ook het uitvoerig verslag der lezing door prof. J. Strzygowski gehouden te 's Gravenhage, op 11 en 13 Oct. 1920, over „de beeldende kunst van het Oosten en die van het Noorden", in de N. Rott. Courant van 12 en 15 Oct. 1920, in extenso overgenomen in het weekbl. „De Bouwwereld" 1920, blz. 342—344.

[III]. Een derde strooming gaat in de richting van het Syrische kustland en doet daar die Syrische christelijke architectuur ontstaan op blz. 63—80 reeds besproken. Sinds het tweede kwart der 7e eeuw doet zich dan de Islam gelden en drijft de Arabische Semieten met geweldige kracht westwaarts door Egypte en Noordafrika, langs de kusten der oude wereldzee, door Spanje tot over de Pyreneeën. Wat de vurige volgelingen der Halve Maan op hunne wegen vonden aan werken der oudere beschavingen werd gretig aanvaard en geestig verwerkt tot die fantastisch decoratieve architectuur, die we, in de verbinding van oud-Mesopotamische, door ellipsvormige tongewelven overkluisde hallen, en Sassanidische centraliseerende koepelgebouwen, met Syrische en Egyptische basilikale ruimtevormen, en zoowel Syrische als Germaansche (Spaansch-Westgothische) sierende elementen, kennen als de perslot toch zeer eigen geworden Islamitische ruimtekunst.

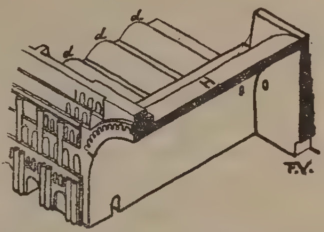

Afb. 45. Tag-i-Chosrau te Chesiphon (naar Choisy). H = hoofdtongewelf, geschoord door d = dwarse tongewelven.

We bespeuren ongetwijfeld een doorgaande lijn van de met tongewelven overkluisde lange hallen der Sassanidische bouwwerken te Ctesiphon (afb. 45), over de Amrou-moskee te Caïro, naar de elfbeukige hallenmoskee te Cordova (in 786 gebouwd). Maar ook tot ver in Frankrijk dringt deze beweging door, want al wordt den Moorschen legers bij Tours-Poitiers een halt geboden, de invloed der Islamitische kunst komt hiermee niet tot staan. „Pour la sculpture romane, il n'y pas de Pyrenées", heeft Emile Bertaux gezegd. Dat hetzelfde ook geldt voor de Spaansch-Moorsche kunst, spreekt met overtuigende stelligheid uit de sierende kunsten, uit de bouwbeeldhouwkunst, zoowel in de houten deurvleugels van het hoofdportaal der kerk te Le Puy, die zelfs aan het kufisch schrift ontleende motieven vertoonen, als in beeldhouwwerk te Saint-Martin-du-Canigou, St. Génis-des-Fontaines, St. André te Sorède, St. Victor te Marseille, te Moissac, Angoulême en elders [1]). Het vernuftig geconstrueerde ribgewelf, waarmee in

[1]) Zie hierover o. a.: Desmichels, Tableau historique des descentes et de l'établissement des Sarrasins en Provence pendant les IXe et Xe siècles. Paris 1831. — De Long-

de 8e eeuw de mihrab der moskee te Cordova overkoepeld werd, en waarvan we de prototypen kennen in de ruïne der moskee van Makam-Ali, aan den Euphraat, en in de kerk te Aklepat (Armenië), zou navolging vinden, niet enkel in 13e eeuwsche kerkjes als dat van Almazán, maar zoowel te Casale Monferrato en San Baudelio, als omstr. 1500 in den cimborio der kathedraal te Saragossa; terwijl merkwaardigerwijs nog in het midden der 17e eeuw de vermaarde bouwmeester der Italiaansche barok, pater Guarino Guarini, zich hier voor zijne koepels (S. Lorenzo, S. Sindone te Turijn) zou inspireeren. Wanneer we dan bevinden hoe het Sassanidische gewelfstelsel van St. Philibert te Tournus (1009–1019) directe voorbeelden heeft in de Asturische basilieken der 8ste en 9e eeuw, met name in de zoo merkwaardige kerk S. Miguel de Lino (842—850) [1]), waar Arabische invloeden voor de hand liggen (afb. 46), dan dient toch de waarschijnlijkheid onder het oog gezien, dat ook het schema der Westfransche romaansche hallenkerken voor een goed deel teruggaat op de Spaansch-Moorsche zuilenmoskee (Saragossa, Sevilla, Cordoba) [2]). Uit de primitieve ruimtevorming van rhythmisch aaneengeschakelde, gelijk-en-gelijkvormige, vlak gedekte traveeën der Arabische zuilenmoskee, groeit met behulp van het koepelgewelf die hoog ontwikkelde ruimtekunst, welke in de beroemde hallenmoskee Ulu Djami te Brussa met haar twintig overkoepelde traveeën, en in de vijfvoudig gekoepelde St. Front te Périgueux tot opperste uitingen van onmiddellijke verwantschap komt. Onder sterken Islamitischen invloed gevormd onderkennen we hier dus twee architectonische gedachten: die van de overkluizing met dwarse tongewelven, en die van de hallenkerk, welke zich ook in ons land op bijzondere wijze zullen doen gelden.

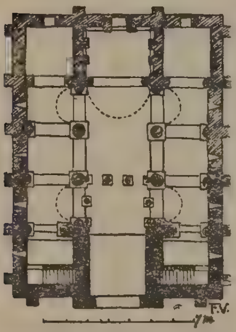

Afb. 46. Plattegrond der kerk van S. Miguel de Lino bij Oviedo (Spanje). Naar A. Haupt.

---

périer, De l'emploi des caractères arabes dans l'ornementation, chez les peuples chrétiens de l'Occident; Revue archéol., II[2] (1846). — J. J. Marquet de Vasselot, Influences Orientales; bij: Michel, Hist. de l'art, I[2], p. 882—897. —

[1]) Haupt, Bauk. d. Germanen (1923), S. 128 en 214—236. Redondo, Iglesias primitivas de Asturias. Oviedo 1914.

[2]) Marcel Dieulafoy, Die Kunst in Spanien u. Portugal. Stuttgart 1913. — Otto Höver, Kultbauten des Islam. Hagen i.W. 1922.

Aldus de drie hoofdstroomingen. En nu de daaruit voortkomende invloeden, voor zoover zij inwerken op onze Nederlandsche bouwkunst.

De noordgermaansche stroom [II] heeft zijne voornaamste vertakkingen naar Engeland en naar het noordwesten van Frankrijk [IV]. Reeds vroeg vormden de wikingen daar krachtige nederzettingen langs Seine en Loire [1]). Vooral echter sinds 911, nadat de als regeerder uitblinkende wiking Hrólf of Rollo zijn gezag te Rouaan had gevestigd, ontstond daar, aan den mond der Seine, het vorstendom Normandië, dat onder zijn krachtig bestuur snel tot bloei komt. De wetgeving wordt geregeld, de landbouw herleeft, steden en kerken herrijzen, handwerkslieden van allerlei ambacht hervatten in vrede hun werk. Tegelijkertijd krijgen de tochten der wikingen naar de Fransche kust een meer vreedzaam karakter [2]). In het eind der 10e eeuw komt de skald Sigvatur, als gezant van koning Olaf Trygvason, naar Rouaan tot het regelen van handelsbetrekkingen [3]). Tusschen Normandië en de noordelijker landen ontstaat nu een geregeld verkeer, en ongetwijfeld had, naar de uitspraak van de Fréville, „de kolonie der Noormannen aan de Seine het grootste aandeel in het herstel, ik zou zelfs willen zeggen, in de schepping van den zeehandel met het Noorden" [4]).

Langs dezen weg zal de Normandische bouwkunst, zooals zij zich tezelfdertijd ontwikkelde, ook in ons land zijn binnengekomen, waar wij haren invloed hierna zullen onderkennen, gelijk wij dien overal vinden, waar Normandische schepen den steven heenwendden, vooral in Engeland, waar zij onder Willem den Veroveraar (1027—1087) tot haar grootsten, werkelijk ontzagwekkenden bloei zou komen, maar ook tot in Scandinavië, in de domkerken te Stavanger en Drontheim [5]), zoodat de stroom hier tot zijn oorsprong terugkeert. In 't voorbijgaan zij hier meteen gewezen op een vertakking, die zich in het latere romaansche

[1]) Deze laatste vermoedelijk van Friesland uitgaande. Vgl. Jan de Vries, a. w. bl. 70.

[2]) Le Prevost, Notes pour servir à l'histoire de Normandie I, p. 51 vv. Depping. Histoire des expéditions maritimes des Normands. Paris 1844, p. 252.

[3]) E. de Fréville, Mémoire sur le commerce maritime de Rouen, Rouen-Paris 1857, I, p. 88—89.

[4]) De Fréville, t. a. p., p. 91.

[5]) R. Hamann, Deutsche u. französische Kunst im Mittelalter. Marburg 1923, II S. 167.

tijdvak beweegt over Bourgondië naar den Benedenrijn [IV¹] ter eene — zoowel als oostwaarts, naar Hongarije [IV²] ter andere zijde, die we waarnemen bijv. in St. Georges-de-Boscherville, in Dyon, in Worms en Bamberg, maar tevens in de abdijkerk van St. Ják (Hongarije) [1]), en waarvan we de inwerking ook op het oosten van ons land zullen vaststellen.

De Aziatisch-Byzantijnsche stroom [II], dien we volgden door het Donau-gebied, zend van Byzantium een vertakking zuidwestwaarts [V] over het schiereiland Saloniki (Athos) naar Griekenland, waar zij samentreft met architectonische elementen vanuit Syrië over Cyprus en Creta gekomen (afb. 47), om vervolgens, langs den ouden handelsweg, in Ravenna en Venetië aanknoopingspunten met de Westeuropeesche kunst te vinden. Reeds leerden wij (blz. 65—80) aard en beteekenis dezer invloeden kennen. Zij doen zich beslissend gelden in de vorming der Lombardische bouwkunst, en het zijn almee de *comacini*, die van hier uit de Aziatische baksteen-architectuur, en hare meest-eigen ruimte-omsluiting nl. de koepelconstructie op vierkant grondplan, evenals wellicht ook het klaverbladvormig grondplan (zie fig. 15, blz. 74) overbrengen, zoowel noordwaarts over Reichenau naar het Rijnland, als westwaarts [V²] naar Zuid- en West-Frankrijk, waar zij, zich vermengend met inheemsche Gallo-Romeinsche en Spaansch-Moorsche elementen, in de scholen van Provence, van Languedoc, ten Westen en ten zuiden van de Loire, in de koepel-en hallenkerken het onmiskenbare accent aanbrengen dier zuidelijke, over Cyprus en Creta gekomen golf van Byzantinisme, die Lethaby kenschetsend „sea-borne Byzantine" genoemd heeft[2]). Zoowel van Zuidwest-Frankrijk uitgaande langs den zeeweg, als door Bourgondië langs het Maasdal [V³] zullen wij ook deze strooming perslot nog ons land zien bereiken, als draagster tevens van de bij [III] besproken invloeden.

Afb. 47. Dwarsdoorsnede eener met tongewelven overkluisde basiliek te Afendrika (Cyprus).

De invloed der kloosterorden. — Zoekend naar de wegen waar-

[1]) R. Hamann, A. w. S. 128 vv., S. 170—173.
[2]) Lethaby, Mediaeval art (1912), p. 129.

langs de hierboven in vluchtige contour geschetste stroomingen ons land binnendrongen, komen we allereerst en vanzelf bij de kloosters, vluchtheuvels en kweekplaatsen der beschaving in die moeilijke en woelige eeuwen der puberteit onzer Westeuropeesche middeleeuwsche samenleving. De banen waarlangs, naast de materieele goederen, ook de cultureele waarden dier dagen werden uitgewisseld, waren zeer zeker de handelswegen. Meer nog dan deze waren het echter de pelgrimswegen, die de bedding vormden waarlangs in de middeleeuwen de stroomen van kunst en beschaving zich over Europa verbreidden.

In een buitengemeen belangrijk werk over romaansche beeldhouwkunst, een boek van hervormende beteekenis voor de geheele archeologie en kunstgeschiedenis der middeleeuwen, heeft A. Kingsley Porter dezer dagen de juiste beteekenis dezer pelgrimswegen voor het kunstleven van West-Europa nog eens helder belicht [1]). De drie voornaamste bedevaarten in Europa waren gedurende de vroege middeleeuwen die naar Rome, naar Jeruzalem en naar Santiago, of Sint Jacob van Compostella in Gallicië (bij kaap Finisterre, in den noordwestelijken hoek van Spanje) [2]). En zooals al deze wegen omsponnen waren met legenden, ruchtig van den roem der wonderen, omwolkt door den wierook der gebeden, zoo waren zij ook omstraald door den luister der weergalooze kunstwerken, waarmee de religieuze spanning, de geestelijke verheffing dier tijden hunne zoomen te sieren vermocht.

Het ligt in de rede, dat al deze beevaartswegen beheerscht werden door de kloosters. De kloosters toch waren de steunpunten der pelgrimscharen; zij waren de hotels, de hospitalen, de reisbureaux dier dagen; zij bouwden kerken, zoowel als bruggen, zij legden wegen aan en onderhielden die [3]). Aldus verbreidden zij over geheel Westeuropa de „kunst der pelgrimswegen", waarvan wij den invloed ook in ons land zullen vaststellen. Maar bovendien

[1]) A. Kingsley Porter, Romanesque sculpture of the pilgrimage roads. Boston 1923 (1 deel tekst en 9 deelen platen).

[2]) Reeds Dehio en v. Bezold wezen in hun Baukunst d. Abendlandes op de beteekenis dezer pelgrimswegen. In 1919 en 1920 schreef E. Mâle over „L'art du moyen âge et les pélerinages" in de Revue de Paris. Vervolgens kwam Kingsley Porter met geheel nieuwe beschouwingen over „Pilgrimage sculpture" in het American Journal of archaeology (XXVI, 1922, 1), en over „Romanesque capitals" in Fogg Museum notes, 1922, I, 2, 23), waartegen een Fransch verweer kwam van Paul Deschamps in het Bulletin monumental 1923, p. 305—321, dat echter achterhaald wordt door Kingsley's groote werk, bovenvermeld.

[3]) Kingsley Porter, Romanesque sculpture, I p. 178.

deden zij zich gelden op de handelswegen. De voortbrengselen nóch de ingekochte goederen der kloosters betaalden belasting of tolgelden; de monniken reisden in volle vrijheid, soms zelfs, zooals die van Corbie, op kosten van den Staat [1]). In den regel genoten de abdijen het onschatbare voorrecht van tolvrijheid. Zoo had reeds Pippijn o. a. aan de abdij van Saint-Germain-des-Prés tolvrijheid te Wijk-bij-Duurstede verleend, een recht, dat door Karel den Groote bij oorkonde van 27 Maart 779 bevestigd werd[2]). Otto, graaf van Gelre, en zijn vrouw Richardis verleenen, tusschen de jaren 1185 en 1189, tolvrijheid aan de abdij Altenberg op den Rijn in hun gebied; en in 1203 geeft dezelfde graaf aan het klooster Bedbur tolvrijheid te Arnhem en te Zutfen [3]). Het klooster Klaarkamp in Friesland kreeg in 1333 van graaf Willem van Holland tolvrije doorvaart door 's graven land [4]).

Aldus konden de kloosters onbelemmerd werkkrachten en materialen aanvoeren en overbrengen, en zoo ontwikkelde zich ook de bouwkunst allereerst onder hunne bescherming. De eerste monumentale bouwwerken van Westeuropa waren abdijen en kloosterkerken; de Germaansch-christelijke basilikale ruimtevorm met dwarspand, uitgebouwd koor en westbouw — in kloosterkerken als te Fulda, te St. Riquier en St. Gallen het vroegst tot rijpheid gekomen — werd door de kloosterlingen ook naar deze streken overgebracht.

Dat het christelijk kloosterwezen van Egyptisch-Oosterschen oorsprong is, wordt door de tegenwoordige historici algemeen erkend. De Egyptische kluizenaars Antonius en Pachomius stichtten in het begin der 4e eeuw langs den Nijl godsdienstige communes, wier stelsel van gemeenschappelijke observantie en handenarbeid zich uitbreidde over Syrië en Italië, en vandaar naar Gallië waar de H. Martinus van Tours de eerste leider werd en omstr. 360 een klooster te Ligugé bij Poitiers stichtte. Terwijl zich in Zuid- en Midden-Gallië een kloosterwezen naar Egyptisch voorbeeld ontwikkelde, vormde zich in Italië een monachisme van

---

[1]) E. de Fréville, Mémoire sur le commerce maritime de Rouen, I, p. 67. Vgl. omtrent deze voorrechten ook: F. Pijper, De kloosters, blz. 369.

[2]) Muller en Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, I[1], blz. 47, no. 50.

[3]) Sloet, Oorkondenboek, nr. 367 en nr. 404.

[4]) Schwartzenberg, Charterboek v. Friesland, I, blz. 187. Vgl. Vrije Fries, XII (1873), blz. 354.

eclectisch karakter, waarbij zoowel uit Egyptische, als uit Syrische en Grieksche orderegels werd geput. In den loop der 5e eeuw kwam deze kloosterwereld echter algemeen in verval. „Alhoewel enkele monniken en anachoreten streefden naar het Oostersche ideaal van ascetisme, achtte de meerderheid der religieuzen dit te verheven, en, wanhopend het ooit te bereiken, werden ze zorgeloos en onverschillig" [1]).

Zoo was de toestand omstreeks 525, toen de groote monnik Benedictus van Nursia zich geroepen wist, en vanuit zijn kluis te Subiaco naar den Monte Cassino trok, om in het daar door hem gestichte klooster dien beroemden orderegel te schrijven, die in zijn genialen eenvoud en zijn diepe wijsheid niet alleen, naar de woorden van Dom Maurus Wolter „de Magna Charta, bevrijdingsbrief, wetboek, levensnorm, mijlpaal en standaard" der monniken zou worden [2]), maar tevens voor vele eeuwen de geestelijke grondwet en een lichtbaak voor geheel de Westersche wereld. „Gezien van een wijsgeerig standpunt" — aldus Viollet-le-Duc — „is de orderegel van den H. Benedictus misschien het grootste historische feit der Middeleeuwen" [3]).

Het was onder dezen Benedictijnschen kloosterregel, dat het werk der kerstening van noordelijk Europa geschiedde, het was onder deze zelfde schepping van het Romeinsche wetgevende genie, dat wetenschap en kunst met de Benedictijner monniken, met Willibrord en zijne opvolgers, ons land binnenkwamen. En daarmee ook hunne bouwkunst, die in haar streven zich richtte naar het voorschrift uit Benedictus' regel: „Oratorium hoc sit quod dicitur", het bedehuis zij, wat de naam zegt. Dit werd de spreuk, die tot leven zou wekken geheel die grootsche, luisterrijke en extatische architectuur, die de bij uitstek Benedictijnsche werd.

Geheel en volkomen zou deze Benedictijnsche bouwkunst eerst uitgroeien in de beroemde abdij van Cluny. Gehavend als de kloosterwereld was door de stormen der 9e eeuw, door de invallen der wikingen, Hongaren en Saracenen, ontbonden door de verslapping der tucht, door simonie en tal van andere misbruiken, bleek een grondige reorganisatie dringend noodig. Het herstel,

---

[1]) Dudden, Gregory the Great, II p. 174.
[2]) Dom Maurus Wolter, La vie monastique. Bruges, s. a. (proloog).
[3]) Dictionnaire de l'Architecture. I, 242.

te vinden in den terugkeer tot de oorspronkelijke wetgeving van Benedictus, ging uit van het in 910 gestichte klooster der Benedictijnen te Cluny in Bourgondië, halverwege tusschen Dyon en Lyon gelegen. Zeven groote abten, persoonlijkheden van buitengewone begaafdheid, volgden hier elkaar in een tijdsverloop van 250 jaren (910—1157) onafgebroken op, leiding gevend zoowel in geestelijke als in wereldlijke gebeurtenissen, geraadpleegd en geëerd door pausen en vorsten, beurtelings optredend als pauselijk legaat en als keizerlijk gezant, en, in onverbreekbare trouw aan het monnikenleven, weigerend de hoogste plaatsen in de Westersche christenwereld, zelfs den kardinaalshoed en den pauselijken troon, te aanvaarden [1]). Vooral onder zijne abten Odo († 942), Majolus († 944), Odilo († 1048) en Hugo († 1109), wier namen geschreven staan bij de grootsten der wereldgeschiedenis, steeg dit klooster tot ongekende macht en invloed; zijn gezag en zijne privilegies namen steeds toe, tot het aan het hoofd stond van meer dan driehonderd kloosters in Frankrijk, Duitschland, Italië en Spanje. Zijne kerkelijke politiek werd gekenmerkt door evenwichtigheid en wijze gematigdheid. Géén nieuwe orde werd gevormd, maar enkel eene congregatie, binnen de algemeene grenzen der Benedictijnen, die door voorschrift en voorbeeld er naar streefde gemoedsbeschaving en religieus leven, zoowel bij geestelijken als bij leeken te bevorderen [2]).

De H. Majolus voltòoide in 981 de abdij in eersten aanleg. Hare kerk, die een eerste kleinere verving, was een driebeukige, kruisvormige zuilenbasiliek, met een rechtgesloten koor, geflankeerd door twee rechthoekige absidiolen. Aan de westzijde verhieven zich naast een rechthoekig portaal (narthex) twee zware torens, een westbouw dus, waarschijnlijk rechtstreeks afstammend van de abdijkerk te St. Riquier (zie blz. 119). Het grondplan dezer kerk bleef ons bewaard door beschrijvingen [3]), zoowel als door de overblijfselen der voormalige kloosterkerk der HH. Petrus en Paulus te Hirsau (afb. 48), welke naar het voorbeeld der kerk van Cluny werd opgetrokken. Deze laatste verdween in 1088, toen de abt Hugo be-

---

[1]) Abt Cuthbert Butler, in Encyclopaedia Britannica (2e ed.), art. Cluny.

[2]) The „reforms of Cluny" do not represent any specific intensifying of monastic principles, but rather the general endeavour of the better elements in Burgundian and French monasticism to overcome the crass secularization of the Church, within and without the cloister". H. Osborn Taylor, Mediaeval mind. I, p. 359.

[3]) Vgl.: Disciplina Farvensis, bij: Mabillon, Annales ord. Benedicti, IV.

gon met den bouw der nieuwe abdijkerk, een der grootste en meest bewonderenswaardige religieuze bouwwerken ter wereld, bestaande uit een vijfbeukig schip met twee dwarspanden, aan wier oostzijde halfronde absidiolen waren uitgebouwd, en een halfrondgesloten koor met omgang en straalkapellen. Het geeft een denkbeeld van de macht en de middelen, waarover Cluny beschikte, wanneer we zien, dat dit deel van de geweldige schepping reeds zeven jaar later, in 1095, in tegenwoordigheid van paus Urbanus II gewijd kon worden. Daarna werd er nog een lange, driebeukige voorhal met twee machtige vierkante torens aan toegevoegd. Het geheel was met steenen gewelven overkluisd. Na twintig jaren — in 1109 — stond het complex voltooid, en terecht zegt de kroniekschrijver Gilon in zijn levensbeschrijving van den H. Hugo, dat geen keizer in zoo korten tijd zulk een groot werk had kunnen voleinden [1]).

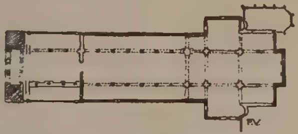

Afb. 48. Plattegrond der kloosterkerk te Hirsau (naar Dehio).

In Duitschland was de hervorming der Cluniacensen reeds ingeleid door vooraanstaande mannen, als bisschop Meinwerk van Paderborn, die in 1015 monniken uit Cluny naar zijne stichting, het klooster Abdinghof riep, en door Poppo van Stavelot, die vooral in het diocees Keulen de beginselen van Cluny verbreidde. Maar eerst onder abt Wilhelm van Hirsau (1069—1093) zou de Cluniacensische idee zich een blijvend domein in het Duitsche rijk verwerven, om in de vermaarde „school van Hirsau" tot een geheel bijzondere architectonische belichaming te komen, die, hoezeer ook in het liturgische programma en in het daarbij aansluitende grondplan (afb. 48) teruggaande op de eerste kerk van Cluny, toch in het vasthouden aan de vlakke overdekking, in de mathematische strengheid der ruimtevorming, in den weerbaren ernst van het uitwendige, een geheel eigen karakter vertoont, dat als een noordgermaansche vertaling van de weelderiger Bourgondische architectuur aandoet. Want ondanks alle zelfstandige vor-

[1]) „Incepit, et Deo juvante, talem basilicam levavit intra viginti annos, qualem si tam brevi construxisset imperator, dignum admiratione putaretur". Zie: V. Mortet, Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France, au moyen âge. Paris 1911, p. 273. — Ook Mabillon (Annales V, p. 235) bericht, dat de basiliek in 20 jaar gebouwd is. Vgl. omtrent de bouwgeschiedenis: Kingsley Porter, Romanesque sculpture, I, p. 71—84.

ming ware Hirsau ondenkbaar zonder den geest van Cluny. Door de school van Hirsau zal die geest ook in ons land doordringen, en overal waar hij doordringt daar zien wij dat architectonisch enthousiasme opbloeien, dat niet rust voor aan alle horizonten de slanke silhouetten zich teekenen en de zegepralende torenspitsen omhoog schieten, die de eer en de glorie verkondigen van den God, wiens huis zij overhuiven.

Want dit is de geest van Cluny: de openbaring van de religieuse geestdrift, die aan God het beste wil geven dat zij heeft — het beste en dit in overvloed — het rijkste materiaal, gevoegd bij de meest volmaakte kunst en de meest zorgzame uitvoering.

Dan komt Citeaux! Citeaux is de eigenlijke groote hervorming der Benedictijnen, waarvan de dominant was: terugkeer tot de letterlijke opvolging van Benedictus' regel in zijn allerstrengste opvatting. In 1098 begaf zich hiertoe de abt Robertus, met twintig zijner volgelingen, van Molêmes naar de afgelegen oorden van Citeaux (cistercium) om daar een nieuwe orde te stichten. Tot deze volgelingen behoorde ook de H. Bernardus, die in 1116 een Cisterciënsen-klooster stichtte te Clairvaux, en daar, de beginselen der nieuwe orde in volle gestrengheid doorvoerend, den geest van Citeaux tot zijn krachtigste en hoogste ontwikkeling bracht. Bij dit herstel gingen de Cisterciënsen echter in vele opzichten verder dan Benedictus en namen zelfs weer ascetische elementen van het oudste monnikenwezen op, door Benedictus zelf verworpen.

Het is deze geest, die God wil dienen naar het woord van Paulus, als Heer des hemels en der aarde, „die niet woont in tempelen met handen gemaakt en niet van menschenhanden wordt gediend"; de geest, dien uiterlijke pracht en plechtigheden een misvatting zijn, een toegeven aan menschelijke zwakheid; een puriteinsche geest, ongeveer zooals we dien — maar stugger, dogmatischer doorgevoerd — in ons land zien herleven in het Calvinisme, en zooals we hem ook terugvinden in de orde der Trappisten. „Welke is de beste?" vraagt Dom Butler, de abt van Downside abbey. Hij antwoordt zelf: „Waartoe vragen? Beide zijn goed: omnis spiritus laudet Dominum!" [1]).

---

[1]) Cuthbert Butler, Benedictine monachisme. London 1919, p. 360.

Deze geest van gestrengheid en ascese moest uitteraard in de ruimten die hij zich vormde wel tot bijzondere uiting komen. En zoo treedt dan ook een vereenvoudiging — om niet te zeggen vernuchtering — in, die de begrippen „ascese" en „practische handenarbeid", de twee groote principen der Cisterciënsen, uitspreekt in architectonische vormentaal.

Toch is het, naar ik meen, onjuist wanneer men in het optreden van den H. Bernardus en de zijnen eenvoudig een aan alle kunst vijandige beweging wil zien. Zeker, tegenover het begrip „kunst", zooals het in onze dagen verworden is tot een ding van bijkomstige levensweelde, tegenover dit decadente begrip staat Bernardus vijandig, en daarom heeft onze tijd zijne houding dan wellicht als alle kunst afwijzend begrepen. Maar de vermaarde felle philippica die de stichter van Clairvaux in het 12e hoofdstuk zijner Apologie richt tot den abt der Cluniacensen van St. Thierry over de weelde in de kerken, is in hoofdzaak toch slechts een moraal-theologische uiteenzetting betreffende het leven der monniken. En wanneer hij dan al uitvaart: „Waartoe versiert gij, wat gij noodzakelijk moet bevuilen? Wat beteekent dat bij armen, bij monniken, bij mannen des geestes?".... Wanneer hij al vraagt: „Wat moet dat in de kruisgangen, voor de oogen der biddende en peinzende broeders; wat moet dat met deze belachelijke gedrochtelijkheden, met dezen walgelijken praal en deze pralende walgelijkheid? Die vuile apen? Die wilde leeuwen? Die monsterachtige centauren? Die halfmenschen?".... Wanneer hij heftig besluit: „Bij God! Zoo gij u voor deze afschuwelijkheden niet schaamt, schrik dan tenminste terug voor de kosten!".... Wanneer deze krachtige geest aldus fulmineert, dan zie ik hierin niet een alle kunstuiting hatende mentaliteit, maar ik herken hier den latijnschen geest, in opstand tegen de aziatisch-noordgermaansche elementen in de kunst, zooals wij die hierboven hebben onderscheiden. Het is een revolteeren van den geest der antieken, zooals hij geleefd moet hebben in dezen geleerden, wellicht klassiek opgevoeden, Bourgondischen edelman; een revolteeren tegen den rusteloozen, fantastischen geest der Germanen, zooals hij ook de bourgondisch-romaansche kunst doordrongen had.

En metterdaad zien wij in de eerste periode van de bouwbedrijvigheid der Cisterciënsen een vereenvoudiging van de ro-

maansche basiliek plaats grijpen, die haar in menig opzicht weer herleidt tot de vormen van de eenzijdig gerichte vroeg-christelijke basiliek. Het koor wordt recht gesloten, de absidiolen in het dwarspand verdwijnen, of worden door rechthoekige, tegen de oostzijde der transeptarmen aansluitende kapellen vervangen. Ook de torens — en dit is een zeer belangrijk punt — worden uit het plan geschrapt; de westbouw met zijn westkoor vervalt, en daarmee de dubbele groepeering der ruimtedeelen, die oost- en westzijde der noordelijke romaansche basiliek tegenover elkaar in evenwicht bracht; zoodat het gebouw weer de eenzijdige richting en de horizontale strekking der latijnsche basiliek krijgt. Verder worden alle gebogen lijnen, symptomen van weelderiger vormentaal, ook in het grondplan vermeden; het sierende element wordt tot het geringste beperkt, alle bouwbeeldhouwwerk geweerd, zelfs zuiver architectonische geledingen tot in het armoedige vereenvoudigd. (afb. 49)

Aldus blijken dan perslot juist de typisch noordgermaansche momenten met meedoogenlooze konsekwentie uit deze architectuur gebannen. Intusschen gaat deze periode van uiterste versobering vrij spoedig voorbij, en juist de beperking tot het meest zakelijke constructieve moment blijkt ten laatste, in den zin der ruimtekunst, zuiverend te werken, doordat al het bijkomstige, plastische en decoratieve omhulsel werd afgeworpen en de wezenskern, de zuivere ruimte-idee klaar en onverdeeld naar voren kwam. Het probleem der steenen overwelving wordt thans met alle kracht aangevat, en, niet langer afgeleid door het spel der fantazie op onarchitectonische doolpaden van uitwendig kleur- en plastisch vormenschoon, gaat nu de germaansche vormdrang zich uitleven in de ruimte zelf. Zijn verticalisme overwint zoowel de latijnsche vlakke overzoldering, als de latijnsch-romaansche tongewelven en de daarmee samenhangende stelsels van grondplan en ommuring; hij breekt de muren en bundelt de zuilen tot pijlers, hij ontleedt die pijlers in schalken en rondstaven, als geweldige slagaderen, waardoor het germaansche bloed bruischend omhoog stuwt en de vlakke houten- of passief drukkende rondbogige overdekking doorbreekt met het triomfantelijke opwaartsche gebaar van het actieve spitsbooggewelf.

Zoo zijn het dan juist de Cisterciënsen, die in hun latijnsch streven, met hun wel wezenlijk „romaansche" vereenvoudiging

der architectonische vormenwereld, het terrein effenen voor den germaanschen geest, om te komen tot de luisterrijke muziek der gothische ruimte-gedichten.

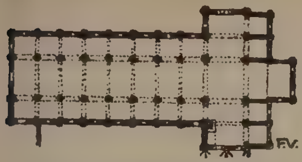

Afb. 49. Kloosterkerk der Cisterciensen te Fontenay (naar J. Bilson).

Samenvattend gezegd ligt dus het kardinale verschil tusschen de kerken gebouwd door de Cluniacensen en die der Cisterciënsen hierin, dat eerstgenoemde congregatie in hare werken eenvoudig den Benedictijnschen ontwikkelingsgang volgt der frankische basiliek, uitgaande van het karolingische schema van Fulda, Centula, St. Gallen, strevend naar evenwichtige groepeering der ruimten en massa's rondom een oostelijk en een westelijk middelpunt; terwijl de orde van Citeaux, terugkeerend tot het eenzijdig gerichte latijnsche schema, de veelheid der ruimte-deelen (oost- en westkoor, dwarspandarmen, zijbeuken) weer vereenvoudigd tot één groote ruimte-eenheid, waarbij technisch noodzakelijker wijze het klassieke tongewelf moest vervallen, en aldus de nieuwe vorm der overdekking het hoofdprobleem werd der geheele bouwbedrijvigheid. Waar Cluny buiten Bourgondië eigenlijk nooit een bepaalde architectonische school vormde, daar schiepen de Cisterciënsen een geheel eigen bouwstijl, streng zakelijk, maar tevens van indrukwekkenden ernst, waaraan hunne kerken en kloosters, onverschillig in welk land van Europa, steeds onmiddellijk te herkennen zijn [1]).

Naast de Cluniacensen en Cisterciënsen ontstonden in de vroege middeleeuwen nog verschillende nieuwe kloosterorden, waarvan voor ons als belangrijkste genoemd moeten worden: de Karthuizen, in 1084 gesticht door den H. Bruno van Keulen; de Premonstratensen, in 1120 door den H. Norbertus te Prémontré gesticht en naar hunnen stichter ook Norbertijnen genoemd; de

[1]) „Quelques archéologues refusent aux Cisterciens une architecture particulière. Ils citent d'assez nombreuses variations dans les plans d'églises de cet ordre et signalent l'influence exercée sur leur construction par les habitudes du pays, où elles se trouvent. Ils exigent une architecture nouvelle créée de toutes pièces par un homme ou une assemblée, décretant un code de construction et un canon de mesures. L'école cistercienne, comme toutes les écoles d'architecture, est la résultante d'influences diverses, de traditions, d'habitudes, d'efforts, faits pour satisfaire par moyens habituels de construction à des besoins particuliers ou à des prescriptions monastiques". A. de Dion, Etude archéologique sur l'abbaye de Notre-Dame des Vaux-de-Cernay (Publication de la Société-Archéol. de Rambouillet. XVIII, p. 13).

Franciscanen tenslotte, in 1210 gesticht door dèn H. Frans van Assisi, wier z.g. „tweede orde", eene afdeeling van vrouwelijke volgelingen, bekend is als de orde der Clarissen, naar de H. Clara van Assisi, een bekeerlinge van den H. Frans. Deze orden schiepen echter geen nieuwen bouwtrant, maar sloten zich allen meer of minder bij die der Cisterciënsen aan. Alleen de orde der Premonstratensen heeft eenige eigenaardigheden, die niet zonder beteekenis waren voor de bouwkunst. In de eerste plaats onderscheiden zij zich van de meeste andere kloosterorden, doordat al hare leden de priesterwijding ontvangen moeten hebben. De aanwezigheid van zoovele priesters in elk klooster bracht mee, dat zij in den omtrek talrijke parochiekerken moesten bezitten of stichten, waar de kloosterlingen dagelijks de mis konden opdragen [1]). Vervolgens bouwden zij aanvankelijk doorgaans dubbele kloosters, voor monniken en voor nonnen naast elkaar [2]). „De vrouwen woonden den dienst bij in de kerk van het mannenklooster, en een deel van haar zong, hetzij dan een tegenzang of een hoogere stem van den zang der mannen. Op deze wijze werd de moeilijkheid om te voorzien in den kerkdienst, het biechthooren en dergelijke functiën binnen het vrouwenklooster, gemakkelijk opgelost, en de schoonheid van den eeredienst moet er belangrijk door zijn verhoogd" [3]).

Het waren, naar wij weten, vooral Angelsaksische Benedictijnen, die aan Nederland het Christendom brachten. Maar niet als elders verrezen hier meteen die groote abdijen, lichtbakens der beschaving, die de roem der orde waren. Te lang bleef benoorden de Maas het gezag der gekerstende Franken wankel tegenover de wanhopig hun onafhankelijkheid verdedigende heidensche Friezen en Saksen, dan dat hier van de veilige vestiging eener kloostergemeenschap sprake kon zijn. Meer zuidelijk echter, beschut door de macht der Merovingen, zagen wij te Susteren in Limburg reeds tijdens Willebrord's leven het eerste eigenlijke klooster in Nederland gesticht. Oorspronkelijk was het voor monniken bestemd, maar reeds vóór de verdeeling van het Karolingische rijk in 870 werd het tot vrouwenklooster ingericht. Overigens oefen-

[1]) F. Pijper, De kloosters. 's Gravenhage 1916, blz. 137.
[2]) F. M. Geudens in: Analectes de Prémontré. Brussel 1906, I, p. 2 vv.
[3]) F. Pijper, t. a. p.

den verschillende, reeds vroegtijdig in de nabijheid onzer tegenwoordige landgrenzen opgerichte Benedictijnenkloosters een grooten invloed op de cultureele ontwikkeling. Daartoe behoorde in de eerste plaats wel Willibrord's abdij te Echternach, die gedurende de middeleeuwen ook in Holland vele goederen bezat. Het door den H. Bonifatius te Fulda gestichte klooster — welks in de 9e eeuw gebouwde kerk een der oudste voorbeelden is van een Karolingische kruisbasiliek met westkoor — had hier aanzienlijke bezittingen, vooral in Friesland, evenals de abdij van Corvey aan de Weser, omstr. 804 of 822 door Lodewijk den Vrome gegrondvest. De door den H. Liudger gestichte, in 875 gewijde abdij te Werden aan de Roer, had hier vele bezittingen aan de Vecht, in het Gooi en op de Veluwe. „Onder de Saxische monniken waarmede de abdij bevolkt werd, bevonden zich doorgaans ook Friezen, en sommigen van deze bekleedden er in de negende en volgende eeuw de abtswaardigheid" [1]). Een sterke invloed ging in de 10e eeuw uit, van het juist in dit tijdperk zoo machtige en cultureel belangrijke Saksen, door het Benedictijnenklooster Stötterlingenburg of Sticherlingeburch, eveneens een der middelpunten van Noordeuropeesche beschaving, waaruit ons land „de eerste en voornaamste levenssappen heeft ontvangen bij de moeilijke vestiging en uitbreiding van zijn eigen cultuur" [2]). De abdij van Crespin in Henegouwen had reeds in de 9e eeuw bezittingen in Noordbrabant, evenals de door bisschop Notger te Luik gestichte abdij. De kloosters van den H. Bavo en van St. Petrus te Gent bezaten talrijke kerken en andere goederen in Zeeland en Noordbrabant.

De oudste kloosters in het noordelijk deel onzer gewesten gesticht waren die te Hollum, op Ameland; te Leusden, bij Amersfoort; en te Egmond. Het eerstgenoemde, Bethanie geheeten, werd in 886 gesticht. Bisschop Odilbald van Utrecht zond er de eerste Benedictijnen heen. De stichting, een dubbelklooster, werd in 1109 naar Foswerd verplaatst [3]), waar het tot grooten bloei kwam. Te Leusden werd in 998 de abdij Hohorst gesticht, gewijd

[1]) Moll, Kerkgeschiedenis. I, blz. 184.
[2]) Maria Hüffer, Abdij Rijnsburg, blz. 27.
[3]) Niet ± 1090, zooals bij Miraeus, Orig. Coenob. Bened. in Belgio, p. 87 vermeld word t, en de meeste schrijvers, in het voetspoor van Moll, Kerkgesch. I, 322, overnamen. Vgl.: Vrije Fries XX, blz. 389. — Joosting en Muller, Bronnen gesch. kerkel. rech tspraak, II, blz. 542.

aan de HH. Maria en Martinus [1]). Zij was een dochter der St. Vitus-abdij te Gladbach, op hare beurt een filiaalstichting van de abdij te Luik, die tal van schenkingen verwierf aan kerken en grondgebied, welke nog in 1050 door bisschop Bernulphus werden vermeerderd. Deze zelfde bisschop bouwde toen een nieuw klooster binnen de stad Utrecht, de vermaarde St. Paulsabdij, waarheen de monniken in 1054 overgingen. Het klooster Hohorst raakte daarmee echter niet buiten dienst; wel terecht wordt ondersteld, dat de Benedictijnen te Utrecht hun klooster te Leusden als uithof zijn blijven gebruiken [2]).

De voornaamste dezer vroege Benedictijnsche stichtingen was echter wel de vermaarde abdij van den H. Adalbertus te Egmond, het oudste der Hollandsche en Zeeuwsche kloosters dezer orde [3]). Waarschijnlijk is hier, waar de apostel van Kennemerland, de H. Adalbert, begraven werd, een aan hem gewijd klooster gevestigd, kort na 889, toen door den moord op hertog Godfried den Noorman een eind was gekomen aan het rijk der wikingen in Westfriesland, en zijn verrader, graaf Gerulf, als loon van Karel den Eenvoudige het land ontving „tusschen den Rijn ende Zuudhars haghe'', zooals Melis Stoke meldt. Aldus valt de stichting dezer abdij samen met die van het z.g. Hollandsche huis en van het graafschap Holland [4]). Dezelfde Karel schenkt bij oor-

---

[1]) Bij de meeste schrijvers, ook bij de nieuwere (Dom v. Heteren, Revue Bénéd. 1890, 408; 5e Jaarverslag Rijkscomm. Monumenten, 1907, blz. 14; M. Hüffer, Rijnsburg, blz. 2; Vincent Cleerdin, Monnikenleven, blz. 236) vindt men het jaartal 1006 als stichtingsjaar genoemd, op grond van een oorkonde van 18 Nov. 1006, die echter, zooals Mr. Tenhaeff afdoende bewees, *onecht* is. Zie: Tenhaeff, Diplomatische studiën, blz. 213 vv. —S. Muller Fzn. en A. C. Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht 1921, I, blz. 153, no. 162.

[2]) 5e Jaarverslag Rijkscomm. Monumenten (1907), blz. 15.

[3]) R. C. H. Römer, Geschiedkundig overzigt van de kloosters en abdijen in de voorm. graafschappen van Holland en Zeeland (Werken v. d. maatsch. der Nederl. Letterkunde, N. R. VIII[1]). Leiden 1854, blz. 23—24.

[4]) Betreffende den tegenwoordigen stand van het vraagstuk der wording van het graafschap Holland en de daarmee samenhangende stichtingsgeschiedenis der abdij Egmond zij verwezen naar: H. Kampinga, De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis. 's Gravenhage 1917. — I. Gosses, De vorming van het graafschap Holland. — O. Oppermann, Die Egmonder Fälschungen. Utrecht 1919. — J. H. Holwerda, Egmond: Oudheidk. meded. Leiden, N. R. I[2] (1920), blz. LXVII—LXXVI. — I. Gosses, Archaeologie tegenover historie: Oudh. Jaarboek 1921, blz. 169—183. Een antwoord hierop van Dr. Holwerda in: Oudheidk. Meded. Leiden, 1924, blz. 29—33. Ook na de hierin door H. gegeven uiteenzettingen blijft het voor mij hoogst onwaarschijnlijk, dat de te Egmond opgegraven fundeeringen tot een driebeukig kerkgebouw zouden behooren. Vgl. hierboven blz. 122, noot 2. — J. de Vries, De wikingen, blz. 263.

konde van 15 Juni 1922 de abdij met hare goederen aan Gerulf's zoon en opvolger Diederik (of Dirk) I. Aanvankelijk was het klooster betrokken door Benedictijner nonnen, uit Engeland of Frankrijk overgekomen. Wanneer de streek dan te lijden heeft van de strooptochten der wikingen en der Friezen brengt graaf Diederik II deze vrouwen over naar een veiliger klooster te Bennebroek, roept naar het klooster te Egmond Benedictijner monniken uit Gent, en laat de kloosterkerk in steen herbouwen en tevens als versterking inrichten. Onder de schenkingen waarmede Diederik II en zijne gemalin Hildegardis de abdij verrijkten kwam ook een kostbaar evangeliarium voor, thans in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage [1]), waarin we een afbeelding vinden van de kloosterkerk, zooals Diederik II haar omstr. 950 liet bouwen.

Hoewel veel in deze afbeelding allicht op een conventioneel schema berust, zijn er tal van bijzonderheden, die haar concreet historisch karakter buiten twijfel stellen. Bovendien werd zij allerwaarschijnlijkst te Egmond zelf vervaardigd [2]). Met behulp van mededeelingen in de contemporaine levensbeschrijving van den H. Adalbert onderkennen wij hier dan een driebeukige basiliek met dwarspand en halfronde absis, een atrium, een westbouw geflankeerd door twee torens, en daaronder een westelijke krocht zooals die o. a. ook voorkomt te Fulda en te Maastricht. Dit grondplan vertoont dus in de voornaamste punten het type der Westfrankische basiliek, zooals we die te St. Riquier leerden kennen (afb. 35, blz. 119). En wat we van den opbouw weten bevestigt deze waarneming. De buitenmuren zijn uit afwisselende donkere en lichte steenen in regelmatig verband opgemetseld [3]). Op de kruising stond een toren, ongeveer als die te St. Riquier, bestaande uit drie geledingen, en bekroond door een met lood of koper bekleeden koepel. De kerk was overdekt met een ziende bekapping; in den westbouw, tusschen de beide torens, stond het aan den H. Michaël gewijde altaar; en ook overigens beantwoordde de inwendige dispositie geheel aan de algemeene regels,

---

[1]) Hs. 76 F 1; vroeger AA 260; Th. 32. Catalogus der theologische handschriften, nr. 43. Vgl. A. W. Bijvanck, Het Evangeliarium van Egmond, in Bulletin Oudh. Bond, 1920, blz. 10—32. — Dom Paul Séjourné, O. S. B., Deux miniatures de l'évangéliaire d'Egmond, in Bulletin Oudh. Bond, 1920, blz. 32—71.

[2]) Bijvanck, Bulletin 1920, blz. 21.

[3]) Dom Séjourné, Bulletin 1920, blz. 66.

die gedurende dit tijdperk in de Gallische en Germaansche landen werden in acht genomen [1]).

We zien dus te Egmond — naast Utrecht het voornaamste centrum van cultuur en kunst dier tijden in de noordelijke Nederlanden — niet lang na de oudste kerk van Cluny een vrij aanzienlijke steenen abdijkerk verrijzen van duidelijk uitgesproken Westfrankisch karakter, zooals we dat overigens verwachten kunnen van den uit Gent afkomstigen bouwmeester en zijne Vlaamsche helpers. En evenals de versieringen van het evangelistarium van Egmond, wellicht óók uit Gent afkomstig [2]), zich als Frankisch-Saksisch onderscheiden van het Duitsche type der gelijktijdige miniaturen in het sacramentarium van Utrecht [3]), zoo zal ook Egmond's abdijkerk van omstr. 950 zich door haar Westfrankischen bouwtrant onderscheiden hebben van de ongetwijfeld Rijnlandsche bouwwerken, die bisschop Balderik in dit tijdvak te Utrecht deed oprichten.

Voor langen tijd waren de hier besproken kloosters de eenige stichtingen van dien aard in Noord-Nederland. De invloed van Cluny heeft zich hier merkwaardigerwijs slechts zeer zwak doen gelden. „Immers, als een frankische spruit, die zich vooral in Frankrijk uitbreidde, werd zij in Duitschland minder opgenomen en bleef zij althans aan ons Vaderland vreemd" [4]).... Alleen van het klooster Hohorst is bekend, dat het in het begin der 11e eeuw, door toedoen van Poppo van Stavelot, de constituties van Cluny aanvaardde [5]). Terwijl reeds in het midden der 10e eeuw Lotharingen en Vlaanderen door abt Gerard van Brogne hervormd werden, en bisschop Notger in het Luiksche den Cluniacensischen geest verbreidde, zien we deze beweging aan de zuidgrens van het bisdom Utrecht tot staan komen. Hierbij was zeer zeker de investituur-strijd in 't spel: tegenover de pausgezinde beweging van Cluny in het zuiden, stond die der keizers in Noord-Lotharingen, in ons land, die hier nog, door de nauwe betrekkingen tusschen de Utrechtsche bisschoppen en de

---

[1]) Dom Déjourné, Bulletin, t. a. p. blz. 65.
[2]) A. W. Bijvanck, Bulletin 1920, blz. 21.
[3]) Dom Séjourné, A. w. p. 70.
[4]) H. J. Royaards, Zijn de Cluniacensers ook naar Nederland verplaatst?" in: Nieuw Archief v. Kerkel. geschiedenis, II (1854), blz. 219.
[5]) Dom v. Heteren in: Revue Bénédictine 1890 (VII), p. 509.

Duitsche keizers, tot in het begin der 12e eeuw de bovenhand zou behouden [1]).

Eerst daarna, in den loop der 12e eeuw, nemen de kloosters hier snel in aantal toe, maar de gouden eeuw der Benedictijnen is dan voorbij; Citeaux heeft de leiding. De schaarsche stichtingen der Benedictijnen in de 11e en 12e eeuw waren meest nonnenkloosters. In het eind der 10e eeuw had graaf Ansfried — de latere bisschop van Utrecht — te Torn in Limburg een klooster doen bouwen, waarvan zijne dochter, de H. Benedicta, de eerste abdis was. In de 14e eeuw werd dit klooster een stift van adellijke kanonikessen, wier abdis den titel van vorstin voerde, en zitting had in den Rijksdag. De Fransche revolutie sloopte de kloostergebouwen, waarvan alleen de kerk bewaard bleef, die thans dienst doet als parochiekerk [2]). Haar oudste gedeelte is de westbouw, bestaande uit een zwaren vierkanten toren, geflankeerd door ronde traptorens, overeenkomend met dien te Susteren, en waarschijnlijk uit de 12e eeuw dagteekenend [3]).

Te Meersen, nabij Maastricht, was reeds in de 10e eeuw eene proostdij gesticht, die echter eerst in het midden der 12e eeuw door Benedictijnen uit de abdij van den H. Remigius te Reims betrokken werd. Ook in Noordbrabant en Zeeland zijn de Benedictijner-kloosters blijkbaar in hoofdzaak vanuit Fransche of althans Zuidnederlandsche kloosters bevolkt. Zoo bestond te Empel, nabij 's-Hertogenbosch, een prioraat der Benedictijnen van Crespin (Henegouwen), wellicht dateerend uit de tweede helft der 9e eeuw. En te Rijsbergen, een dorp ten zuiden van Breda, waarschijnlijk door den H. Bavo geschonken aan zijne abdij te Gent [4]), bevond zich, wellicht reeds sinds 965, een prioraat dezer abdij [5]).

Hetzelfde Gentsche klooster had uitgestrekte bezittingen in Zeeland, waarvan we echter alleen het vóór 1249 gestichte nonnenklooster „Porta coeli" of Hemelspoort te Wezendike op Walcheren met zekerheid kennen [6]). Te Elkersee, op het eiland Schouwen, stond een dochter-klooster der abdij van Echternach,

[1]) Blok, Geschiedenis v. h. Nederl. volk (1892), I, blz. 169—170. Vgl. aldaar, blz. 143.

[2]) Jan Kalf, De Katholieke kerken, blz. 525.

[3]) Zie hierna blz. 180.

[4]) Dom Willibrord van Heteren in: Revue Bénédictine 1890, p. 550.

[5]) Jan Kalf, De voorm. Baronie v. Breda, blz. 298—299.

[6]) Joosting en Muller, Bronnen voor de geschiedenis d. kerkel. rechtspraak, II, blz. 178—179.

vóór 1156 gesticht, maar reeds in 1232 overgegaan in handen der Cisterciënsen [1]).

Het eigenlijke Holland zag eerst in 1122 weer een Benedictijner klooster van dezelfde beteekenis als de regale abdij van Egmond. verrijzen, als stichting van Petronella, weduwe van graaf Floris II. Sophia, gemalin van graaf Dirk VI, verrijkte dit klooster — evenals Susteren en Torn voor adellijke Benedictinessen bestemd — met aanzienlijke schenkingen in geld, renten en grondbezit. De abdijkerk werd in 1133 gewijd, maar verbrandde reeds 15 Mei 1183 met het grootste deel der kloostergebouwen. Hoewel de overlevering wil, dat de „ommering" van tufsteen was opgetrokken [2]), zou men uit den omvang van den brand, evenals trouwens uit de snelle voltooiing der kerk, geneigd zijn op te maken, dat zoowel deze als de overige deelen der stichting van hout getimmerd waren. De abdij werd onmiddellijk met alle kracht herbouwd, en reeds in 1185 konden de nonnen haar nieuwe klooster weer betrekken.

Men heeft gemeend, dat Rijnsburg behoorde tot de congregatie van Cluny [3]). Geschiedschrijvers van gezag als Royaards, Römer en Moll hadden dit echter reeds op goede gronden betwijfeld [4]). In haar voortreffelijk boek over de abdij Rijnsburg heeft Maria Hüffer thans met volkomen zekerheid aangetoond, dat de eerste nonnen van Rijnsburg afkomstig waren uit het Benedictinessenklooster te Stötterlingenburg, en dat door de abdij te Rijnsburg niet Bourgondië, maar „het oude hertogdom Saksen.. onze vroege Hollandsche beschaving heeft bevrucht" [5]).

Andere kloosters der Benedictijnen bevonden zich o. a. nog te Ruinen, in den zuidwesthoek van Drente, waar in de eerste helft der 12e eeuw een aan de H. Maagd Maria gewijde abdij verrees [6]); te Weerseloo, in Twente, waar een in 1152 gesticht St. Remigiusklooster stond, aanvankelijk een dubbel- maar later een nonnen-

---

[1]) Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 213—214.

[2]) v. Leeuwen, Batavia Illustrata (1685), p. 179.

[3]) G. D. J. Schotel, De abdij van Rijnsburg. 's Hertogenbosch 1851, blz. 180.

[4]) H. J. Royaards, Geschiedenis van het christendom, I, blz. 336 (vgl. II, 337); Dezelfde: „Zijn de Cluniacensers ook naar Nederland verplaatst?" in het Nieuw Archief v. Kerkelijke Gesch., II (1854), blz. 219; R. C. H. Römer, Geschiedkundig overzigt van de kloosters en abdijen in de voorm. graafschappen van Holland en Zeeland (Werken v. d. maatsch. der Nederl. Letterkunde te Leiden, N. R. VIII[1]), blz. 23 v. —

[5]) Maria Hüffer, A. w., blz. 25—28; vgl. ook hierboven blz. ..

[6]) Joosting en Muller, Bronnen II, 502—503.

klooster [1]); te Silowert (Selwerd), in Groningen [2]); te Haren, ten zuiden van de stad Groningen, waar een Benedictijnen-abdij Camp stond [3]).

Wel ten onrechte is dikwijls gezegd, dat in Friesland ook te Dokkum en Stavoren even oude of nog oudere kloosters bestonden, dan dat op Ameland. Blijkbaar waren in genoemde plaatsen in de 9e eeuw munsters opgericht, met kapittels van reguliere kanunniken, zooals Willibrord te Utrecht had gevormd. Eerst veel later werden deze kanunniken vervangen door kloosterlingen: te Dokkum door de Praemonstratensen; te Stavoren, in 1132, door de Benedictijnen [4]).

Zooals gezegd: wanneer hier, in de 12e eeuw, de omstandigheden voor de stichting van kloosters gunstiger worden, doet de invloed der Cisterciënsen zich gelden. Met werkelijk verrassende snelheid zien wij dan overal aanzienlijke abdijen dezer orde verrijzen. Vooral het oude „Friesland" — in de ruimere historische beteekenis — schijnt een bijzonder gunstigen bodem voor hare verbreiding te hebben geboden. Al is het mogelijk, dat de H. Bernardus van Clairvaux, toen hij in de Friesche gewesten den kruistocht predikte, op de bewoners zulk een diepen indruk heeft gemaakt, dat bij hen de wensch levendig werd, de monniken zijner orde in hun midden te hebben, en dat zij den heilige daarom verzochten een klooster in hun gewest te vestigen [5]), de invloed van dezen prediker op de buitengewoon snelle uitbreiding zijner orde blijkt zeer overdreven [6]).

Er moet in het sobere, praktische karakter der Cisterciënsen toch wel iets gelegen hebben, dat paste bij onzen landaard, en waardoor de bevolking der Noordzee-kusten zich tot deze monniken aangetrokken voelde. Omgekeerd zal dit waterland, met zijn eenzame, onontgonnen oorden, maar ook met zijn aanslib-

[1]) Joosting en Muller, A. w., II, 483.

[2]) Joosting en Muller, II, 499.

[3]) Joosting en Muller verwijzen in noot 5 (blz. 499) naar een opstel van J. Reitsma, De abdij Essen, i. d. Gron. Volksalm., 1890, blz. 72, waar ik echter niets omtrent de abdij Camp vermeld vond.

[4]) Matthaeus, Analecta, III, p. 473 vv.; Van Heussen, Historia episcopatis Leovard., p. 64; Moll, Kerkgeschiedenis, I, 318; A. J. Andreae, Eene bijdrage tot de geschiedenis van de abdij van St. Odulfus te Stavoren, in: Friesche Volksalm., 1898, blz. 70; Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 538 en 592.

[5]) M. Schoengen, De vestiging der Cistercienserorde in Nederland, in: Historische avonden te Groningen, II (1907), blz. 453.

[6]) Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands IV (Leipzig 1903), S. 329.

bingen en polders, met zijn uitzicht op aanzienlijk grondgewin, en met zijn geharde, arbeidzame bewoners, een begeerenswaard gebied zijn geweest voor kloosterlingen, in wier orderegel naast boetpleging en versterving, handenarbeid en landbouw een eerste plaats innamen.

En inderdaad zien we dan ook de eerste en voornaamste stichtingen der Cisterciënsen gevestigd in ons noordelijkst kustgebied. In 1165, vijftig jaar na de stichting van Clairvaux, werd te Rinsumageest in Friesland het eerste klooster der nieuwe orde, Clarus Campus, of Klaarkamp, opgericht [1]). De baksteenen kerk, te Rinsumageest gewijd aan den H. Johannes den Dooper [2]), met hare merkwaardige krocht, zal grootendeels nog uit dezen tijd stammen (zie platen 47, 48 en 58). Vanuit Klaarkamp worden nog vóór 1191 de kloosters Sion bij Nyawier, in Oost-Dongeradeel, en Genezareth of Nazareth bij Ferwerd gesticht. Den 5en Juni 1191 werd het klooster Floridus Campus, Bloemkamp of Oldeclooster, bij Bolsward, gegrondvest. Maar de belangrijkste van al deze stichtingen in onze noordelijke provinciën werd de, waarschijnlijk in 1193 opgerichte, abdij Ad Sanctum Bernardum te Aduard, in Groningen.

Het aanvankelijke klooster, met welks bouw men in 1191 begonnen was [3]), bestond uit enkele onaanzienlijke gebouwen: een kapel met twee altaren en een „dormitorium" (eigenlijk slaapzaal, hier waarschijnlijk woonvertrek). Ofschoon bestemd voor noodwoningen, werden deze gebouwen door de degelijke Cisterciënsen toch zoo hecht en sterk opgetrokken, dat ze op het eind der 15e eeuw toen de Aduarder monnik zijn kroniek schreef, nog ongedeerd stonden [4]). In het begin der 13e eeuw begon de abt Wigboldus (1218—1242) met het bouwen eener weidsch ontworpen nieuwe abdijkerk. De kroniek bericht, hoe een „convers", een leekebroeder- bouwmeester, met zijn zoon, naar Clairvaux werd gezonden om de kerk van het moederklooster aldaar op te meten; naar het voorbeeld der kerk waarin de H. Bernardus had gebeden,

[1]) M. Schoengen, in: Archief aartsbisd. Utrecht, XXIX (1903), blz. 137; Reinier Post, in: Archief aartsbisd. Utrecht XLVII (1921), blz. 182 v.v.

[2]) Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 533.

[3]) De dag waarop de eerste abt zijn intocht deed. gold als stichtingsdatum.

[4]) De beste uitgave der Kroniek van het klooster Aduard is wel die van prof. H. H. Brugmans, in: Bijdragen en meded. v.h. historisch genootschap te Utrecht, XXIII (1902). Vgl. aldaar blz. 36—37.

moest ook de kerk van het St. Bernardusklooster te Aduard worden opgetrokken [1]).

Wij komen te zijner plaatse op deze, in 1580 door de Dokkumers verwoeste, kloosterkerk terug. Hier zij voldoende er op te wijzen, hoe ook de Noord-Nederlandsche Cisterciënsen met het Bourgondische moederklooster in rechtstreeksche verbinding bleven; hoe de centraliseerende organisatie dezer orde — en dit is hare groote tegenstelling met de Cluniacensen — zich ook architectonisch deed gelden. Men kan als zeker aannemen, dat deze Bourgondische invloed evenzeer in de andere dochterstichtingen van Klaarkamp, in Bloemkamp en in Hierusalem of Gerkesklooster tot uiting is gekomen, en zich heeft voortgezet in de kerken der kloosters, die elk dezer abdijen op hare beurt grondvestten: in de nonnen-abdij Jesse ot Essen (bij Haren in Groningen) [2]), in 1215 gesticht; in de kloosterkerken te Assen (1258), te Marum (1305), zoowel als in de talrijke Cisterciënser-bouwwerken, die spoedig overal in Westfriesland, Holland en Zeeland zich verhieven.

De kloosters der Cisteriënsen in Zeeland waren meerendeels dochters van de abdij Ter Does (Thosan), bij Brugge, op hare beurt een dochter van de abdij Ter Duinen, bij Veurne, die in 1107 van Clairvaux uit gesticht was. Zoo werd in 1187 de heerlijkheid Krabbendijke aan de abdij Ter Does geschonken, die hier een z.g. „uithof" de Oosthoec, stichtte [3]). Onder Kattendijke stond haar uithof Monsterhoec, thans nog de Monnikenhof genaamd [4]). Een dergelijke uithof was ook het klooster Groda, in het begin der 13e eeuw gevestigd te Grauw bij Hulst, en na het midden dier eeuw overgedragen aan de moederabdij Ter Duinen [4]) Trouwens, Zeeuwsch-Vlaanderen, en vooral de streek van Hulst was, met de tegenwoordige provincies Groningen en Friesland, een der het dichtst door de Cisterciënsen bezette deelen van ons land. Eveneens in het Hulsterambacht stonden de reeds in 1227 vermelde priorij Stoppeldijc, een uithof der St. Maria-abdij van Cambron in Henegouwen; [5]) en een uithof der abdij Baudelo, in

[1]) Reinier Post in : Archief Aartsbisd. Utrecht, 1921, blz. 200—201.

[2]) Caesarius v. Heisterbach vermeldt in zijn „Dialogus miraculorum", dat deze abdijkerk nog in 1219— 3 jaren voordat hij haar bezocht — zeer eenvoudig gebouwd was: „want alles is van hout, wel te weten het altaar, de kandelaars, zelfs de wanden". Vgl. J. Reitsma in: Groninger Volksalm. 1890, blz. 79.

[3]) Joosting en Muller, Bronnen, II blz. 151; vgl. echter aldaar, blz. 156.

[4]) Joosting en Muller Bronnen, II, blz. 156.

[5]) Joosting en Muller, t.a.p., blz. 126.

[6]) Ibid., t.a.p..— J. J. de Smet, Cartulaire de Cambron, 424.

1243 vermeld [1]), te Lamswaarde. Te Hontenisse bestond reeds in 1233 het klooster te Zande, welks merkwaardige kapel Kloosterzande behouden bleef [2]). Te Blij onder Axel werd in 1236 de abdij Domus Gaudii ter Hagen van Cisterciënser-nonnen gesticht [3]).

Op Zuid-Beveland was, nabij het dorp Biezelingen, kort voor het midden der 13e eeuw de vrouwen-abdij Jeruzalem gevestigd, als dochter van het klooster Ter Nonnen te Antwerpen [4]). Te Elkersee op Schouwen wordt in 1232 voor het eerst een nonnenklooster Bethlehem de Dunis vermeld, staande onder de abdij ter Does, en gevestigd in een voormalig klooster der Benedictijnen vóór 1156 gesticht [5]).

Brachten deze Zeeuwsche en Friesche kloosters, door hunne rechtstreeksche betrekkingen tot Frankrijk, overheerschend Bourgondische en Noord-Fransche elementen in onze kerkelijke architectuur; in het tegenwoordige Holland zoowel als in het Sticht, en in onze oostelijke provincies, Limburg, Gelderland, Overijsel, stammen de belangrijkste kloosters der Cisterciënsen uit Duitschland.

De abdij te Heisterbach, bij Bonn, van wier in 1202—1237 gebouwde abdijkerk de bekende ruïne van het koor nog over is, had een dochterstichting bij Merwestein buiten Dordrecht, een klooster, dat naar de moeder dikwijls ook Heisterbach genoemd werd, en in 1421 te niet ging [6]). In Roermond liet graaf Gerard IV van Gelre in 1219 een begin maken met den bouw eener Cisterciënser-abdij voor zijne moeder Richardis, die er de eerste abdis van werd. In 1220 werd de kloosterkerk, de thans nog bestaande Munsterkerk van O. L. Vrouw, door den bisschop van Luik gewijd. Zij was toen slechts gedeeltelijk voltooid: in 1224 geschiedde een tweede wijding door den aartsbisschop Engelbert van Keulen [7]); en nog in 1244 verleende de aartsbisschop van Keulen een aflaat aan degenen, die zouden bijdragen tot het voltooien der abdij [8]). Dezelfde gravin Richardis vroeg en kreeg in 1225 mach-

---

[1]) Cartulaire de Cambron, 435.
[2]) Joosting en Muller, a. w., blz. 128—129. Cartulaire de Cambron, 425.
[3]) Joosting en Muller, a.w., blz. 136.
[4]) Joosting en Muller, a. w., blz. 155.
[5]) Joosting en Muller, a. w., blz. 213—214.
[6]) Joosting en Muller, a.w. blz. 244.
[7]) L. A. J. Keuller, Beschrijving van Oud-Roermond: Bulletin Oudh. Bond, 1920, blz. 116—117.
[8]) Meerdink, Roermond in de Middeleeuwen. blz. 15.

tiging „om een vrouwenklooster van der Cisterciënsen Orde te stichten óf op zeker erf van Vrouwe Machtelt bij Smithuizen, óf op het erf van Ludolf van den Brande digt bij Deventer aan een kleen beeksken, de Hunnep of Hoenep gedoopt, gelegen" [1]). Het op deze laatste plaats door Richardis gebouwde klooster werd in 1266 voltooid en door bisschop Hendrik van Vianden gewijd onder den naam Maria ter Horst op de Hunnepe [2]).

De abdij te Roermond nu, was een dochter van de eerste stichting der Cisterciënsen in Duitschland, de abdij Camp, bij Dusseldorp, in 1122 op aanstichting van aartsbisschop Frederik I van Keulen gegrondvest [3]). En ook Richarda's stichting ter Hunnep — aanvankelijk een priorij — stond onder toezicht van Camp, welks abt er visitator was [4]).

Aldus erkennen wij hier — Dr. Kalf heeft er wat Roermond betreft reeds elders op gewezen [5]) — de kanalen, waarlangs de invloed der Rijnlandsche architectuur ons land van Oost tot West doortrokken heeft.

Bijna gelijktijdig met de Cisterciënsen doet de orde der Premonstratensen haar intocht in ons land. Ook deze orde treedt op met pogingen tot hervorming. Vooral het leven der reguliere kanunniken, vergaderd naar den kloosterlijken regel van den H. Augustinus (z.g. Augustijner koorheeren) liet, naar het schijnt, in vele plaatsen te wenschen over. Hiermee ging in de Zuidelijke Nederlanden de kettersche beweging van Tanchelm gepaard, een aanhanger van het oude Manicheïsme, die o.a. de sacramenten, zelfs het doopsel en de eucharistie verwierp. Tegen deze beweging keerde zich de H. Norbertus, en tastte haar aan in haar brandpunt, Antwerpen, waar hij op verzoek van den bisschop van Kamerijk, in de plaats van de reguliere kanunniken der collegiale kerk van den H. Michaël, een klooster zijner orde grondvestte [6]).

---

[1]) Gerhard Dumbar, Het kerkelijk en wereltlijk Deventer. Arnhem 1752, I, blz. 459—460.

[2]) Dumbar, t.a.p.

[3]) J. Real, Chronik der Stadt u. Umgegend von Geldern 1897, S. 6.

[4]) Verslagen en Meded. der vereeniging v. Overijsselsch Regt en Gesch., XVII (1888), blz. 36.— De kerk van dit klooster werd in 1386 herbouwd, waartoe de stad Deventer bijdroeg. De stichting werd in 1811 opgeheven; eenig muurwerk en een kelder in een boerderij onder Diepenveen is al wat er van rest. Vgl. Voorloopige lijst, dl. VII (Overijsel), blz. 54.

[5]) Dr. Jan Kalf, De slooping van het Oud-klooster te Roermond. Utrecht 1924, blz. 23.

[6]) Laenen, Eenige bladzijden uit de geschiedenis van het parochiewezen. Antwer-

Vanuit deze abdij werd in 1128 het convent van reguliere kanunniken te Middelburg, dat een zeer kwaden roep had, vervangen door Premonstratensen. Nog in ditzelfde jaar werd te Beesd, tusschen Kuilenburg en Zalt-Bommel, de abdij Mariënwaard ge-

Afb. 50. Overzicht der voornaamste kloosters in Nederland van de 9e tot de 13e eeuw.

grondvest, waarschijnlijk op aanstichting van den Utrechtschen bisschop Andries van Kuik, een groot voorstander van het monachisme, die tijdens zijn verblijf te Luik Norbertus en zijne opkomende orde had leeren bewonderen. De monniken dezer abdij

waren afkomstig uit het klooster der Premonstratensen St. Martin te Laon, dat geheel naar den trant der Cisterciënsen was opgetrokken [1]). We kunnen aannemen, dat deze invloed zich ook te Mariënwaard heeft doen gelden, en naar het noorden en westen van ons land werd overgebracht met de talrijke kloosterstichtingen, die van hier uit spoedig overal verrijzen en als een wig zich dringen tusschen de kloosters der Cisterciënsen in Groningen en die in Zeeland, Men vergelijke het schetskaartje, afb. 50.

In 1134 werd Mariënwaard de moeder van het klooster Bern bij Heusden, dat aanvankelijk bezet was door reguliere kanuniken uit Rolduc, en daarna drie dochterstichtingen kreeg, Maasmond of Monnikenwoerd, Maarsbergen bij Amersfoort en Honswijk bij Woudrichem [2]). In Delfland werd in de 13e eeuw de invloed van de Premonstratensen door de kloosters Coninxvelt bij Delft, de Lee onder Naaldwijk, Bethlehem in het Westeinde te 's-Gravenhage, volstrekt overheerschend [3]).

In 1163 stichtte pastoor Fredericus, een vriend der abdij Mariënwaard, in zijne woonplaats Hallum, bij Leeuwarden, een klooster Hortus S. Mariae of Mariëngaarde. Vanuit dit klooster als moeder kwamen in 1182 de abdij Lidlum bij Seksbierum, het klooster te Augustinusga en andere Friesche conventen tot stand [4]). De belangrijkste stichting werd echter het omstr. 1209 gegrondveste klooster Bloemhof te Wittewierum, „ de merkwaardigste aanwinst voor de premonstreiters in onze noordelijke streken" [5]). Tot in 1262 waren zijne gebouwen grootendeels van hout; sinds 1235 begon men de verbouwing in steen, waarbij de kloosterkerk vóór 1271 voltooid stond. Deze kerk nu — thans geheel verdwenen — werd, volgens getuigenis van den tweeden abt, Menko, in zijne kroniek, opgetrokken onder invloed der abdijkerk te Prémontré, door den Keulschen bouwmeester Everard en zijne

pen 1920. — Tegelijkertijd ontstonden in Brabant de Prem. abdijen van het Park, bij Leuven, en Averbode; en ± 1130 Tongerloo en Postel, even over onze zuidgrens, nabij Eersel in de „Acht Zaligheden".

[1]) Moll, Kerkgesch., II², blz. 30—33; Bijdragen Bisdom Haarlem, XXV (1900), blz. 338; De Fremery, Cartularium van Mariënweerd; Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 425.

[2]) Moll, Kerkgesch., II, blz. 33; Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 416.

[3]) Bijdr. Bisdom Haarlem, III, blz. 99; XXV, blz. 83. — Kroniek Hist. Genootsch., XXX, blz, 57. Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 263—264 en blz. 274,

[4]) Wybrands, Gesta abbatum orti S. Marie; gedenkschriften van de abdij Mariêngaarde in Friesland. Leeuwarden, 1879. — Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 543—544 en de literatuur aldaar vermeld.

[5]) Moll, Kerkgesch. II², blz. 35.

zonen [1]). Naar de beschrijving van het oorspronkelijke bouwplan toonde de plattegrond tevens overeenkomst met dien der in 1138—1150 gebouwde Premonstratenser abdijkerk te Knechtsteden bij Keulen (afb. 51)[2]). Ook hier dus weer een rechtstreeksche invloed uit het Rijnland.

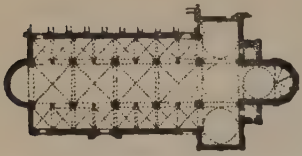

Afb. 51. Plattegrond der abdijkerk van Knechtsteden.

Hoewel nu, zooals eerder opgemerkt, de Premonstratensen zich in 't algemeen aansloten bij den bouwtrant der Cisterciënsen, vallen in ons land toch, naar ik meen, wel enkele eigenaardige verschilpunten waar te nemen, waardoor de kerken door deze twee kloosterorden gesticht, of onder hun invloed gebouwd, zich van elkaar onderscheiden. Zoo blijken de dorpskerken in Westfriesland — Westfriesland in den oorspronkelijken, ruimeren zin, gerekend van bewesten de Lauwers, tot Zuid-Beveland in Zeeland — doorgaans gebouwd met het halfrondgesloten koor, en uitwendig zeer sober gesierd, hoogstens door een eenvoudig rondboogfries, als regel zonder lisenen; terwijl daarentegen bij de onder overheerschend Cisterciënsischen invloed gebouwde kerken van de tegenwoordige provincie Groningen — in het oude Oost-Friesland dus — en van het zuidelijk deel van Zeeland de rechte koorsluiting en de verlevendiging der muurvlakken met iets rijkere, forsch geprofileerde nisversieringen karakteristiek is, waarbij lisenen als muurversterking veelvuldig worden toegepast. De verwantschap der kerken van het Groningsche (Oostfriesche)type, als die te Leermens (pl. 66), Loppersum, Eexta, en Zeeuwsche kerken, als die te Kloosterzande, tegenover de Friesche (Westfriesche), zooals te Weidum (pl. 59), Wierum (pl. 64), Sassenheim (pl. 69), teekent de hier aangegeven groepeering. Merkwaardigerwijze nu blijkt met het door de Premonstratensen beheerschte gebied, tusschen Lauwers en Oosterschelde, vrijwel overeen te komen het gebied, dat zich in de latere eeuwen vooral zal onderscheiden door een stelselmatige vermijding van de steenen overwelving, en door andere eigenaardigheden van Noord-

[1]) Chronicon abbatum in Werum: Monumenta germaniae historica SS. XXIII, p. 454. — Werken histor. genootschap. Utrecht, 1866, N.R. nr. 4.

[2]) Steph. Beissel, Kunst en wetenschap in de Friesche kloosters Roozenkamp en Bloemhof te Wittewierum: Dietsche Warande, 1889, blz. 13—27, t.a.p. blz. 24.

Fransch en Normandisch karakter, zooals die kenmerkend zijn voor de twaalfd'eeuwsche romaansche bouwkunst van het toen in architectonisch opzicht stellig achterlijke Ile-de-France, Picardië en Normandië, van de streken dus, waaruit naar wij zagen, de eerste bewoners der Norbertijner kloosters in onze huidige provinciën Holland en Friesland, voornamelijk afkomstig waren.

De vraag dient dus overwogen, of niet de kloosterorden, voornamelijk de Cluniacensen, Cisterciënsen en Premonstratensen, een ook voor de latere middeleeuwen beslissenden invloed hadden op de vorming onzer Nederlandsche bouwkunst; en tegelijkertijd dan ook de vraag, in hoeverre de aard en de geschiedenis der kloosterstichtingen een aanwijzing kunnen geven omtrent de herkomst en het wezen van bepaalde architectonische verschijnselen.

Bij de nadere beschouwing onzer romaansche monumenten, in de volgende bladzijden, moeten zeer zeker deze beide vragen in het oog worden gehouden.

Literatuur. Algemeen: Wat de stroomingen in de middeleeuwsche kunst van Westeuropa aangaat zij allereerst verwezen naar de hierboven reeds meermalen aangehaalde werken van algemeenen aard. Voorts raadplege men:

C. Enlart, *Les origines de l'architecture en Espagne*: Bulletin archéologique, 1894. — Martin Wackernagel, *Die Anfänge des monumentalen Stiles im Mittelalter.* Strassburg 1894. — Adolfo Venturi, *Storia dell'arte italiana.* Milano, 1901 sg. (7 dln.).— F. Y. R. Aznar, *España, detallés arquitectonicos de sus principales monumentos.* Madrid, 1902. — Lampérez, *Historia de la arquitectura cristiana española en la edad media.* Madrid, 1909. — Julius Baum, *Romanische Baukunst in Frankreich*, Stuttgart 1910 (Engelsche uitg: Romanesque architecture in France. London 1912). — J. von Schlosser, *Materialien zur Quellenkunde der Kunstgeschichte* (Sitzungsber. der Kais, Akademie d. Wissensch. Wien), I. Heft, Mittelalter, Wien 1914. Zie in dit werk omtrent pelgrimsberichten, intineraria enz. blz. 51—55: Periegetik des Mittelalters. — A. Kingsley Porter, *Lombard architecture.* New Haven 1916 (3dln. en atlas). — Manuel Gomez-Moreno, *Iglesias mozárabes.* Madrid 1919 (2 dln.). — A. Kingsley Porter, *Les débuts de la sculpture romane*: Gazette des beaux-arts, LXI (1919), p. 47. — E. Mâle, *L'art du moyen âge et les pélerinages*: *Les routes d'Italie* (Revue de Paris 1919). *Les routes de France et d'Espagne* (Revue de Paris, 1920). — Bogdan D. Filow, *L'ancien art Bulgare.* Berne 1919. — G. Millet, *L'ancien art Serbe.* Paris 1919. — Louis Brehier, *Les origines de l'art roman*: Revue de l'art ancien et moderne, XXXVIII (1920), p. 129, 231, 263. — J. Roux, *La basilique St. Front de Périgueux.* Périgueux 1920. — Marquis de Fayolle, *La basilique St. Front de Périgueux*: Bulletin monumental 1920, p. 197. — Louis Reau, *L'art russe des origines à Pierre le Grand.* Paris 1921. — A. Kingsley Porter, *The sculpture of the West.* Boston 1921. — Joseph Pyoan, *The Mozarabic churches of the ninth and tenth centuries in Spain*: Burlington Magazine LX (1922), p. 214. — Harold Stannard, M. A., *Rome and her monuments.* London 1923. — A. Kingsley Porter, *Romanesque sculpture of the pilgrimage roads.* Boston 1923 (1 dl. tekst. 9 dln. platen). — Richard Hamann, *Deutsche und Französische Kunst im Mittelalter*: I. Südfranzösische Protorenaissance und ihre Ausbreitung in Deutschland: II. Die Baugeschichte der Klosterkirche zu Lehnin und die normannische Invasion. Marburg a-Lahn, 1923.

De beteekenis van het verre Oosten voor de Westeuropeesche architectuur is, grootendeels intuïtief, het eerst begrepen door CHOISY in zijn *Histoire de l'architecture*, waarmee hij de voorlooper is van STRZYGOWSKI. Het meermalen aangehaalde werk van dezen laatsten auteur, *Ursprung der christl. Kirchenkunst*, beleefde dezer dagen een Engelsche vertaling: *Origin of Christian church art* (Transl. by O. M. Dalton and H. J. Braunholtz). Oxford 1923.

Hiernaast is vooral hoogst belangrijk: M. ROSTOVTZEFF, *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford 1922.

Zie verder omtrent dit probleem: H. C. BUTLER, *Ancient architecture in Syria*. Leyden 1909. — F. BENOIT, *L'architecture, II: L'Orient*. Paris 1912. — PERCY HANDCOCK, *Mesopotamian Archeology*. London 1912. — C. PREUSSER, *Nordmesopotamische Denkmäler*. Leipzig 1916. — H. GLÜCK, *Der Breit- und Langhausbau in Syrien auf Kultur-geographischer Grundlage*: Zeitschr. f. Geschichte der Architektur (Beiheft 14). Heidelberg 1916. — H. GLÜCK, *Probleme des Wölbungbaues*. Bnd. I: Die Bäder Konstantinopels und ihre stellung in die Baugeschichte des Morgen- u. Abendlandes. Wien 1921. — E. HERZFELD, *Am Tor von Asien*. Berlin 1921. — W. DE GRÜNEISEN, *Les caractèristiques de l'art copte*. Florence 1922. — F. SARRE, *Die Kunst des alten Persien*. Berlin 1922. — J. STRYGOWSKI, *Kunde, Wesen und Entwicklung* (Mit Beiträgen v. E. Diez, K. Ginhart, H. Glück, u. a.). Wien 1922. — K. GINHART, *Das christliche Kapitell zwischen Antike u. Spatgotik*. Wien 1923. — F. GILLES DE LA TOURETTE, *L'Orient et les peintres de Venise*. Paris 1924. Hierin is vooral van belang het 1ste hoofdstuk (p. 1—29): *Les causes de l'influence de l'Orient*.

Wat de kloosterorden en hun invloed aangaat zij in 't algemeen verwezen naar:

L. D'ACHERY AC J. MABILLON, *Acta sanctorum ordinis S. Benedicti, in saeculorum classes distributa* (Paris, 1668—1702. 9 dln.). — J. MABILLON, *Annales ordinis S. Benedicti* (1703—1739, 6 d,n.). In dl. VI van dit werk vindt men, blz. 207 e.v., de *Disciplina Farvensis*, met voorschriften voor de bouwmeesters der Cluniacensen. — *Consutudines Cluniacenses antiquiores* (ed. Albers, Mont. Casini, 1905). — MIRAEUS, *Ordinis Praemonstrat chronicon*. Col Agr. 1613. — CHR. HENRIQUES, *Fasciculus sanctorum*, Brux, 1623. — LE PAIGE, *Bibliotheca Premonstratensis*. Par. 1633. — C. DE VISCH, *Bibliotheca srciptorum ordinis Cisterciensis*. Colon. Agripp. 1656. — *Nomasticon Cisterciense*; a Juliano Paris coll. (uitgave van Solesmes, 1892). Hierin o.a. ook de *Consuetudines ord. Cisterc.* — L. JANAUSCHEK, *Originum Cisterciensium* (Vindobonae, 1877). — DOM H. BERLIÈRE, *Les origines de Citeaux*: Revue d'histoire eccles., 1900—1901. —

Een overzicht der geschiedenis van het kloosterwezen vindt men in samenvattende historische werken als: CH. DE MONTALEMBERT, *Les moines d'occident depuis Saint Benoit jusqu'à St. Bernard*, Paris 1868. — PH. GUIGNARD, *Les monuments primitifs de la regle Cistercienne publies d'apres les manuscrits de l'abbaye de Citeaux*. Dyon 1878. — HEIMBUCHER, *Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche*. Paderborn 1896 (2 dln.). — F. PIJPER, *De Kloosters* 's-Gravenhage 1916. — DOM CUTHBERT BUTLER, *Benedictine Monachism; studies in Benedictine life and rule*. London 1919. — DOM U. BERLIÉRE, *L'ordre monastique des origines au 12e siécle*. Paris 1921. — ADALBERT SCHIPPERS O. S. B., Maria *Laach; benediktinisches Klosterleben alter u. neuer Zeit*. Düsseldorf 1922. — VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française; architecture monastique*. T. I. (1867), p. 241—327. — J. H. PIGNOT, *Histoire de l'ordre de Cluny depuis la fondation de l'abbaye jusqu'a la mort de Pierre le Vénérable* (909—1157), 1868 (3 dln.). — R. DOHME, *Die Kirchen des Cisterz-Ordens im Deutschland*. Leipzig 1869. — EM. SHARPE, *The architecture of the Cistercians*. London 1874. — J. v. SCHLOSSER, *Die abendländische Klosteranlage des fruhen Mittelalters*. Wien 1899. — A. MATTHAEI, *Beiträge zur Baugeschichte der Cisterzienser Frankreichs und Deutschlands* 1893. — HAGER, *Zur Geschichte der abendländischen Klosteranlage*: Zeitschr. f. christl.. Kunst, XIV (1901), 181 vv. — A. PHILIPPE, *L'architecture religieuse au XIe et XIIe siècle dans l'ancien diocèse d'Auxerre*: Bull. momental 1904. L. BÉGULE, *L'abbaye de Fontenay et l'architecture cistercienne*. Paris 1912. — HASSO. V. VELTHEIM, *Burgundische Kleinkirchen vor 1200*. München 1913. —

HANS ROSE, *Die Baukunst der Cistercienser*. München 1916. — CLEMEN u. GURLITT, *Klosterbauten der Cisterzienser in Belgien*. Berlin 1916. — F. RAUDA, *Die Baukunst der Benediktiner u. Zisterzienser in Sachsen*. Meissen 1917.

Nederland: MOLL, *Kerkgeschiedenis*, dl. I en dl. II². — Belangrijke gegevens vindt men verspreid in de charter- en oorkondenboeken als van Schwartzenberg, Sloet, Muller en Bouman, e.d., en vooral ook in het meermalen aangehaalde werk van JOOSTING en MULLER, *Bronnen voor de geschiedenis der Kerkel. rechtspraak* enz., alwaar een uitvoerige vermelding van bronnen en literatuur. — Voorts: *Het kloosterwezen*, in: Tijdschrift „de Volksmissionaris", VIII, blz. 81 vv. — *De Benedictijnen*: aldaar, blz. 132. — *De Cisterciensers*; aldaar, blz. 270, 317, 369, 463, 512. — *De Norbertijnen*, a,daar, IX. blz. 36. 85, 128, 178, 230, 273, 320, 373. — *De kloosters in Nederland in vorige eeuwen*; Volkalman. v. waarheid en deugd, 1862, blz. 19. — R. SEBICHT, *Die Cisterciensen und die Niederländischen Kolonisten in der goldnen Aue im XII. Jahrh*; in: Zeitschr. d. Harzverein, 1888, Heft 12. — H. J. ROYAARDS, *Zijn de Cluniacensers ook naar Nederland verplaatst?* Nieuw Archief v.Kist en Rooyaards, II, blz. 217. — DOM W. VAN HETEREN, *Coup d'oeil historique sur l'Ordre Bénédicctin en Hollande avant le Protestantisme*: Revue Bénédictine 1890, p. 369. — M. SCHOENGEN, *De vestiging der Cisterciënserorde in Noord-Nederland*: Histor. Avonden (Groningen), II, blz. 449. — Een provinciesgewijze gerangschikt overzicht van de kloosters der Benedictijnen in Nederland, in hoofdzaak ontleend aan het boven aangehaalde opstel van Dom W. van Heteren, vindt men in het aantrekkelijke boek van VINCENT CLEERDIN, *Monnikenleven*, Amsterdam (1923).

Wat de afzonderlijke kloosters betreft zij nog verwezen naar de volgende geschriften:

Brabant. GIJSB. COEVERINX, *Analecta* (Uitg. Noordbrab. Genootschap), dl. II, blz. 382—420. — J. C. A. HEZENMANS, *Drie abdijen uit de XIIe eeuw* [Postel, Bern, Binderen]. Amsterdam 1874.

Drente. J. S. MAGNIN, *De voormalige kloosters in Drenthe*. Assen.
J. DE WAL, *Aanvulling en kritiek van het werk van Magnin*: De Gids 1847, Boekbespr. blz. 807.

Friesland. *Benificiaalboeken v. Friesland*. Uitgegeven op last v. h. Provinciaal Bestuur v. Friesland. Leeuwarden 1850. — A. WASSENBERGH, *Alphabetische naamlijst van de voormal. kloosters en abdijen in Friesland*: N. Friesche Volksalmanak, 1853, blz. 135. — FOEKE SJOERDS, *Historische jaarboeken van oud- en nieuw Friesland*. Leeuwarden 1768—1771 (5dln.) — WYBRANDTS, *Gesta abbatum Orti Sancte Marie*; gedenkschriften v. d. abdij Mariëngaarde in Friesland. Leeuwarden 1879. — M. SCHOENGEN, *Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënserabdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward*: Archief aartsb. Utrecht, XXIX (1903), blz. 129 vv. — Ien en oar de Kleastertiid: Sljucht en Rjucht, 1906, blz. 404, 417, 427, 437, 462. — A. HALLEMA, *Friesche kloosterlijsten*; een bijdrage tot de Friesche kloostergeschiedenis: Vrije Fries, XXVI (1918), blz. 103—124.

Gelderland. L. A. J. W. SLOET, *De bezittingen van het Benedictijnerklooster van St. Petrus en Paulus te Paderborn, geheeten Abdinkhof*, in Gelderland hoofdzakelijk in Putten: Verslagen Koninkl. Acad. v. Wetensch. 1889, 3e reeks, VI, blz. 206. — G. H. M. DELPRAT, *De abdij Prumen onder Trier, in betrekking tot de landstreken aan den IJssel en de hoofd- of St. Maartenskerk te Arnhem, in de XIVe eeuw*: Nijhoff Bijdragen, N. R. V, blz. 1. — J. H. HOFMAN, *De abdij van Pruma in hare betrekking tot de stad Arnhem*: Archief aartsb. Utrecht, 1889, blz. 239 vv.

Groningen. DRIESEN, KEUCHENIUS, *Monumenta Groningana veteris aevi-inedita*. Groningen, 1822—33. — P. G. Bos, *Uit het Oostfriesche kloosterleven*. Groningsche Volksalm. 1907, blz. 153. — J. G. RIJKENS, *Beknopt geschiedkundig verslag van de abdij Aduard*: Almanak ter bevord. v. kennis en goeden smaak, 1830, blz. 1. — *Beschrijving der 28 eerste abten van het klooster Aduard*: Kroniek Historisch Genootschap, VII, blz. 140 vv. — H. BRUGMANS, *De kroniek van het klooster Aduard*: Bijdragen en meded. van het histor. genootschap te Utrecht, XXIII (1902), blz. 1—188. — REINIER POST, *Het Sint Bernardsklooster te Aduard*:

Archief aartsb. Utrecht, 1921, blz. 182—193; 1922, blz. 1 vv. — C. H. PETERS, *Oud-Groningerland*: Tijdschrift Bouwkunst, 1911; alwaar blz. 181 — 185 een lijst der Groningsche kloosters. — C. H. PETERS, *Het klooster Ter Apel*: Drentsche Almanak 1898. — STEPHAN BEISSEL, *Kunst en wetenschap in de Friesche klôosters Roozenkamp en Bloemhof te Wittewierum, in de dertiende eeuw*: Dietsche Warande 1887, blz. 13—27. — J. REITSMA, *De abdij Essen*; Gron. Volksalm. 1890, blz. 74—86.

Noord- en Zuidholland. R. C. H. RÖMER, *Geschiedkundig overzigt van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland*: Letterk. werken Ned. Maatij v. Letterk., Nieuwe Reeks VIII, 1. — P. M. BOTS *De oude kloosters en abdijen van het tegenw. bisdom v. Haarlem*. Rijsenburg 1883. — *Annales Egmund.*, in: *Mon. Germ. SS.* XVI. — P. M. BOTS, *De oude kloosters en abdijen van het tegenwoordige bisdom Haarlem*. Rijsenburg 1882. — P. P. LANDSMAN, *Hecmundensia*: Bijdr. bisdom Haarlem, XXVIII, blz. 237. — H. OBREEN, *Hecmundensia*: Bijdr. bisdom Haarlem, XXXIV, blz. 198, 457. — O. OPPERMANN, *Die Egmonder Fälschungen*. Utrecht 1919. — J. H. HOLWERDA, *Egmond*: Oudheidk. mededeelingen Leiden, N. R. I²(1920), blz. LXVII—LXXVI. — A. W. BIJVANCK, *Het evangeliarium v. Egmond*: Bulletin Oudh. Bond, 1920, blz. 10—32. — DOM PAUL SÉJOURNÉ, *Deux miniatures de l'évangiliaire d'Egmond*: Bulletin Oudh. Bond, 1920, blz. 32—71. — J. GOSSES, *Archaeologie tegenover historie*: Oudhk. jaarboek, 1921, blz. 169—183. — Oudheidk. meded. Leiden, 1924, blz. 29—33. — G. D. J. SCHOTEL, *De abdij van Rijnsburg*. 's-Hertogenbosch 1851. — MARIA HÜFFER, *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg* (1133—1574). Nijmegen en Utrecht 1922; en de bibliographie aldaar. — Vgl. de bespreking van dit laatste werk in : Bijdr. Vaderl. Geschiedenis, 5e reeks, X, blz. 302.

Limburg. J. HABETS, *Geschiedenis van Susteren*: Publications etc. VI (1869), p. 441—567. — L. v. FISENNE, *Kunstdenkem. des Mittelalters*, 1880. — *Annales Rodenses*, in: M. S. P. ERNST, *Histoire du Limburg*, t. VII. Liége, 1847. — J. A. ALBERDINGK THIJM, *De abdij van Rolduc*, 's-Gravenhage 1855 (2 dln.). — G. D. FRANQUINET, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de adellijke vrouwenkloosters Marienthal en Sinnich*. Maastricht 1869. — J. PRINSEN Jzn., *De stichtingsoorkonde der abdij Thorn*: Limb. Jaarboek, IX (1903), blz. 318. — P. WENZEL, *Het Stift Torn*: Limb. Jaarb. XVII (1911), blz. 121 vv. —

Overijsel. GERHARD DUMBAR, *Het kerkelijk en wereldlijk Deventer*. Arnhem 1752. — MOLHUYSEN, *Het Stift ter Hunnepe*, in: Nijhoff's Bijdr. N. R. I, blz. 103. — J. C. BIJSTERBOS, *Ter Hunnepe*: Verslagen en meded. der Vereeniging Overijss. Regt en Gesch. XVII (1888), blz. 30—97.

Utrecht. Archief aartsb. Utrecht III, blz. 309. Ibid., X, blz. 173. — Ibid., XXX, blz. 60 vv., — De Heiligenberg te Leusden: 5e Jaarverslag Rijkscommissie monum. (1907), blz. 14 v v. — Bijdragen en Meded. Hist. Genootsch. XXX, blz. 225 v.

§ 4. De Romaansche bouwstelsels in Nederland

De Rijnlandsche school. — We zien dus tegen het begin der elfde eeuw in Westeuropa twee duidelijk te onderscheiden groepen in de romaansch geheeten bouwkunst: eene noordelijke overwegend Germaansche, en eene zuidelijke overwegend Latijnsche. De grens tusschen beide groepen is merkwaardig scherp te trek-

ken. In West-Frankrijk is de Loire de scheiding; ten Oosten hiervan vormt Bourgoundië het klassieke grensgebied, waar de vermenging zich het innigst voltrekt. Langs het noordelijk deel der Rhône, van Lyon naar Genève, kunnen we de grens dan verder volgen zuidwaarts, langs de Alpen, tot aan de Middelandsche zee, en verder oostwaarts, lang den noordelijken voet der Apenijnen, naar Ancona aan de Adriatische zee. Te allen tijde toch waren het niet de Alpen, die de kunstgeographische grens vormden tusschen het germaansche Noorden en het Italië der Antieken. Het waren steeds de Apenijnen, waarachter pas het eigenlijke Italië, het beloofde land des „reingestimmten Busens" (Platen), met zijn zuidelijke kunst van klassieke evenmaat en zuivere proporties opdoemt [1]).

Benoorden de hier aangegeven grenslijnen overheerscht de germaansch-christelijke geest in de verticaal gerichte, asymmetrische architectuur der Frankische basiliek, met haar samengestelde, rond kruising en westbouw groepeerende ruimte-idee, op de crux immissa als grondplan [2]). Ten zuiden behoudt nog lang de Latijnsche basiliek onverdeeld het veld met haar strikt enkelvoudigen, horizontaal gerichten ruimtevorm, doorgaans naar het plan der crux commissa.

Bepalen wij ons thans tot de noordelijke groep, waarbij ook ons land behoort, dan onderscheiden wij daarin drie groote „scholen", die hun invloed doen gelden van de Loire tot Scandinavië, van den Rijn tot over het Kanaal. Het zijn de Rijnlandsche school, de Normandische school, en die van Ile-de-France. Hierin bestaan nog weer verschillende afzonderlijke, gewestelijke scholen, die op hunne beurt nog onderverdeelingen te zien geven.

Van al deze scholen is de Rijnlandsche voor ons land veruit de belangrijkste. Niet alleen, omdat ons land deel uitmaakte van het Duitsche rijk der Ottonen,en grootendeels behoorde tot de Utrechtsche diocese van het aartsbisdom Keulen, maar ook, omdat het geografisch behoort tot de groote Noord-Europeesche laagvlakte, die zich uitstrekt van het Kanaal tot de Finsche golf en zoowel Vlaanderen, als de Noordduitsche laagvlakte met Denemarken, en Koerland en Estland omvat. En ontegenzeggelijk was de Rijnsch-romaansche school voor dit gebied de voornaam-

[1]) Kurt Gerstenberg, Ideen zu einer Kunstgeographie Europas. Leipzig 1922, S. 10.
[2]) Vgl. hierboven, blz. 121—122.

ste, zoo zij het niet voor geheel Europa geweest is. Ik kan de enorme beteekenis van deze Rijnlandsche bouwkunst niet beter in 't licht stellen, dan met de woorden van den hierin stellig gezaghebbenden Camille Enlart: „.... en effet, plus précoce puisqu'elle est la continuation directe de l'art carolingien, l'école germanique a duré un siècle de plus que les styles romans français, et en outre son territoire est beaucoup plus étendu qu'aucun autre; il comprend la Suède, les îles de la Baltique, le Danemark, et toutes les contrées germaniques de la Baltique à l'Adriatique et de l'empire Byzantin à la mer du Nord et à la France, où l'influence germanique pénètre encore en descendant la vallée du Rhône et en remontant celles de la Moselle, de la Meuse, de l'Escaut" [1]).

Tegenover deze Rijnlandsche school dan, blijken andere architectonische invloeden van ondergeschikte beteekenis, temeer, waar dwars door Zuidnederland een breede strook tot de Rijnlandsche school behoorende Brabantsch-romaansche bouwkunst den Noord-Franschen stroomingen in den weg kwam. Zelfs hier behooren slechts enkele elementen tot de Fransche school; en alleen in het uiterste zuidwesten van Brabant en in Vlaanderen deed zich een sterken invloed der Normandische school — in menig opzicht bovendien aan de Rijnlandsche verwant — gelden [2]). Bovendien, zooals wij reeds opmerkten, was de Noord-Fransche bouwkunst in dit tijdvak achterlijk en weinig vruchtbaar; zoodat we in Picardië, Ilede-France en Champagne tot in het midden der 12e eeuw slechts een klein aantal monumenten van ondergeschikte beteekenis aantreffen.

Daarentegen zien we aan den Benedenrijn, reeds tijdens de regeering van Hendrik I, den Vogelaar (919—936) een verhoogde architectonische bedrijvigheid. Zijn vertrouweling en vriend, de Utrechtsche bisschop Balderik, liet tijdens zijne ballingschap te Deventer, waarheen de bisschopszetel was verplaatst sinds de Wikingen in 850 Utrecht hadden verwoest, de Lebuinuskerk vergrooten [3]). Teruggekeerd in de oude bisschopsstad, bouwde hij daar, nog vóór het midden der 10e eeuw een nieuwe kathedraal [4]).

---

[1]) C. Enlart, L'architecture romane, bij: Michel, Hist. de l'art, I^2, p. 487.

[2]) Vgl. R. Lemaire, Les origines du style gothique en Brabant; I^1. L'architecture romane. Bruxelles 1906, p. 309—310; I^2. C. Leurs, L'architecture romane dans l'ancien duché de Brabant, Bruxelles 1922, p. 228.

[3]) of mogelijk de Mariakerk? Vgl. Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 463—464.

[4]) Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 356, 369.

En vervolgens deed hij in 954 te Oldenzaal een aanzienlijke kapittelkerk oprichten ter plaatse van de tegenwoordige Sint Plechelmus [1]). Deze bisschop Balderik geeft ons wel geheel het type van een kerkvorst dier dagen te zien, rusteloos arbeidend aan den bloei, aan de geestelijke en stoffelijke verheffing zijner diocese, waartoe het bouwen en uitbreiden van kerken wel een allerbelangrijkst middel was. Zijn pupil Bruno, een zoon van Hendrik I, een broer dus van keizer Otto I, werd als aartsbisschop van Keulen, in navolging van zijn leermeester, eveneens een groot bevorderaar der bouwkunst. En ook Otto de Groote zelf blijkt een bouwlustig vorst, die al spoedig een zijner lievelingsdenkbeelden verwezenlijkte door in 955 den Dom te Maagdenburg te grondvesten [2]).

In Münster is het bisschop Dodo, die in 967 de fundeeringen doet slaan, waarop nog de huidige domkerk rust. Willigis, aartsbisschop van Mainz, sticht daar, kort na 975, een nieuwe kathedraal. Aan de namen van kunstzinnige kerkvorsten als bisschop Bernard van Hildesheim, Benno van Osnabrück, Werinherr van Straatsburg, Poppo van Stavelot, Luitbold van Augsburg, Burchard van Worms, Otto van Bamberg, zijn minstens even zoovele grandioze architectonische scheppingen verbonden. In de Maasstreek zet Notger, bisschop van Luik, onder sterken invloed van Cluny [3]), de beweging krachtig in door den bouw zijner in 1015 gewijde kathedraal te Luik; van de Sint Janskerk aldaar [4]), een thans verdwenen centraalbouw, in den trant van die te Groningen en te Nijmegen; en van de St. Denis, wier westtoren nog bestaat.

Dehio heeft gewezen op het verschijnsel, dat deze geheele bouwbeweging zich stroomopwaarts lang den Rijn voortplant: na Maagdenburg, Münster en Mainz, volgt in 996 de Dom van Worms, en in 1015 die van Straatsburg [5]). Ook hier blijkt de vernieuwende kracht weer te wellen uit het noordelijke gebied, en dan vooral uit het saksische, dat in die woelige tijden onder de Ottonen een bolwerk van orde en veiligheid werd, zooals bisschop

---

[1]) Voorloopige lijst v. Overijsel, blz. 109.

[2]) In een oorkonde van XI October (21 Sept.) 937, wordt bisschop Balderik genoemd onder hen, die aan Otto I raad geven omtrent de begiftiging der kerk te Maagdenburg. Vgl. Muller en Bouwman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, I, blz. 107, nr. 103.

[3]) G. Kurth. Notger de Liége, I, p. 150.

[4]) Schayes, Hist. de l'architecture en Belgique, II, p. 96.

[5]) Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I, S. 91. Vgl. Dehio u. v. Bezold, Kirchl. Bauk. d. Abendl. I, S. 203—204.

Thietmar van Merseburg het ons beschrijft: „Saxoniam securitatis ac totius ubertatis quasi florigeram paradisi aulam”. Onder de vorsten uit het Saksische huis ontwikkelt zich, vanuit de brandpunten in den Harz, in Westfalen en in het aartsbisdom Keulen, tegelijk met het Heilige Roomsche Rijk, tegelijk met de Germaansche feudale samenleving, ook de germaansch-christelijke bouwkunst tot een uit saksische, rijnlandsch-frankische, lombardische en armenisch-byzantijnsche elementen gevormde, maar krachtig in zichzelf gesloten karaktervolle eenheid.

Weliswaar wordt deze eenheid verbroken, wanneer in de 12e eeuw Westfalen en het Rijnland den gewelfbouw aanvatten, terwijl Saksen de vlak overzolderde en naar den modulus van het zuivere kwadraat opgetrokken basiliek handhaaft; maar vóórdat het hiertoe kwam, was het saksisch-nederrijnsche stelsel over geheel dit noordwestelijk deel van Europa verbreid en vormde den vasten ondergrond, waarop zich de kerkelijke bouwkunst der bisdommen Osnabrück, Münster, Keulen, Utrecht en Luik ontwikkelde. Deze eenheid, die dan de rijnlandsche school genoemd is, onderscheidt zich door de volgende hoofdkenmerken:

1°. Het grondplan in den vorm van het latijnsche kruis (crux immissa).

2°. Een oostelijk en een westelijk dwarspand met westelijke absis; ofwel een westbouw — met of zonder absis — geflankeerd door traptorens.

3°. Kruistorens, geflankeerd door oostelijke traptorens, naast het koor.

4°. Het dikwijls ontbreken van een westelijken ingang, maar — naar Germaansche traditie — ingangen in de lange zijden (in de zijbeuken, of in de armen der dwarspanden).

5°. Inwendig, onder de zijmuren van den lichtbeuk, soms zuilen, doorgaans vierkante pijlers, ofwel alterneerend zuilen en pijlers („Stützenwechsel”).

6°. Sinds de 12e eeuw kruisgewelven.

7°. Krochten.

Wij zullen in het volgende den aard en de beteekenis dezer kenmerken aan grondplan, opstand en inwendige der kerkgebouwen onderzoeken, en daarbij tevens nagaan op welke wijze zij in de Nederlandsche bouwkunst dezer periode voorkomen.

Het grondplan. — Zooals wij op blz. 117—121 zagen werd de crux immissa reeds tijdens de proto-romaansche periode het kenmerkende plan der Noordelijke romaansche kerkgebouwen. En het blijft dit gedurende de geheele verdere ontwikkeling der romaansche architectuur. Herinneren wij ons het kardinale punt in deze omschepping van het Latijnsche basilikale plan: het dwarspand wordt van een willekeurige, buiten bepaald verband aangelegde afsluiting van het lange schip, tot een organisch in het geheel gegroeide geleding, gevormd op grond van een eenheidsmaat, het vierkant der kruising, waaruit verder alle maten en verhoudingen der onderdeelen van het plan worden afgeleid. En in dezen opzet, zooals hij reeds in de Karolingische abdijkerken van St. Gallen en van St. Riquier welbewust is gevolgd, zien wij eens voor al het groote principe uitgesproken, waardoor zich de Germaansch-christelijke bouwkunst van de late Antieken en hunne nakomelingschap zou onderscheiden: de mathematische gebondenheid; de abstract-wiskundige denkwijze, die het kunstwerk zuiver van binnen-uit, als directe, geordende weergeving van innerlijke aandoeningen, als een boven-natuurlijk symbool van het geestesleven stelt. Dit in volkomen tegenstelling met de bouwkunst der Antieken, die het bouwwerk steeds begrepen had, als een getrouwe plastische verbeelding van het organische leven der stoffelijk waarneembare natuur. Terwijl deze klassieke bouwkunst in haar scheppingen, door de wijze waarop zij de verhouding tusschen horizontale lasten en verticale stutten uitdrukte, de vertolking en bevestiging van het wezen der materie gaf, zou de Noordelijke architectuur der middeleeuwen — en dit werd hare grootste glorie — juist in de ontkenning der materie, in de onmiddellijke belichaming van abstracte ruimte-gedachten, tot haar eigen karakteristieke gedaanten komen [1]).

Wij hebben uiteengezet hoe zij, om dit te kunnen bereiken, moest beginnen bij het elementaire begin van alle monumentale architectuur, de plastische belichaming der ruimte-idee in steenen constructies, en hoe zij hierbij allereerst uitging op een samenstel van evenwichtig gegroepeerde massa's, door toevoeging van een westelijk dwarspand, of van een westbouw, als gelijkwaardige groep tegenover het oostelijke koorgedeelte. In de streek van den Benedenrijn

[1]) Vgl. hieromtrent ook: D. F. Slothouwer, Bouwkunst der Nederlandsche renaissance in Denemarken. Amsterdam 1924, blz. 157 e. v.

wasdeoudstedomteKeulen (in de9e eeuw gebouwd) wellicht een der eerste voorbeelden van dezen aanleg. In ieder geval behoort, zooals Dehio vaststelde, de neiging tot deze plastisch groepeerende dispositie blijkbaar tot het oerkarakter der Keulsche school [1]. Zoo wordt omstreeks 970 de kerk van den H. Pantaleon met een oostelijk en een westelijk dwarspand opgetrokken, en in het eind der 11e- en het begin der 12e eeuw verrijzen in deze zelfde stad de kerken der H. Apostelen en van den H. Andreas op een dergelijk grondplan. De oorspronkelijke dom te Mainz, in 978—1036 door de bisschoppen Willigis en Bardo gebouwd, was — volgens de betrouwbare reconstructie van R. Kautsch — een driebeukige pijlerbasiliek met westelijk dwarspand en absis; aan de oostzijde bevond zich een koorkwadraat met dwarsvleugels, waarboven verdiepingen, zoodat uitwendig de indruk ontstond van twee dwarspanden met torens op de beide kruisingen, terwijl daarentegen inwendig de tegenbeweging van een, overeenkomstig het ooster transept, op de volle hoogte van den middenbeuk doorgevoerd westelijk dwarspand uitbleef.

Het volkomen evenwicht tusschen de oostelijke en de westelijke partij dezer basilieken, zoowel inwendig, in de vorming der ruimte, als uitwendig in de plastische massa van het bouwwerk, werd bereikt in de St. Michaëlskerk te Hildesheim (afb. 52), in 1001 begonnen door bisschop Bernward. En het was wel in aansluiting bij deze en bij de genoemde Keulsche kerken, dat bisschop Bernulphus van Utrecht in 1040 te Deventer een aan den H. Lebuinus gewijde kapittelkerk bouwde, waarvan de overblijfselen nog in de tegenwoordige Groote- of Lebuinuskerk zijn te onderkennen [2].

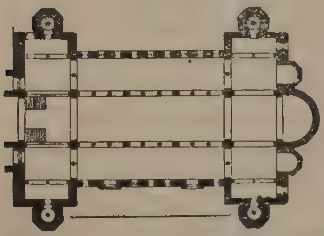

Afb. 52. Plattegrond der St. Michaëlskerk te Hildesheim (n. Dehio).

De plattegrond (afb. 53) vertoont een naar het kwadraat-sy-

[1]) Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I, S. 96.

[2]) De architect W. te Riele Gzn. B.N.A., die het gebouw in 1905—1920 uitwendig restaureerde, was in de gelegenheid opgravingen en verdere onderzoekingen te doen, waardoor hij de stichting van Bernulphus met vrij groote nauwkeurigheid kon reconstrueeren. Bijgaande plattegrond is ontleend aan het door den heer te Riele in samenwerking met den heer F. A. Hoefer uitgegeven werk: de Lebuinuskerk te Deventer. Haarlem, z.j.

steem ontworpen driebeukige pijlerbasiliek met twee dwarspanden. De hoofdbeuk, tusschen de beide dwarspanden, bestaat uit drie van deze kwadraten, het koor en de armen der dwarspanden elk uit één. Vóór het westelijk dwarspand ligt een narthex geflankeerd door twee vierkante torens [1]). In Noord-nederland is mij tot nu toe geen tweede voorbeeld van zulk een grondplan bekend. In zuidelijk Brabant vinden we het bij de St. Gertrudiskerk te Nijvel (afb. 54), die, met uitzondering van het oostelijk koor, in 1064 gewijd werd; in de Maasstreek komt het voor bij de kathedraal te Luik, in 1015 gewijd.

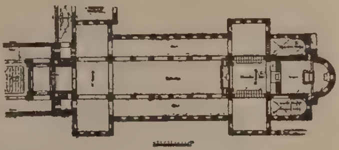

Afb. 53. Plattegrond der oude St. Lebuinuskerk te Deventer. (Reconstructie van W. te Riele Gzn.).

Onmiskenbaar wijst dit dubbel-kruisvormige grondplan naar het Saksische en Keulsche gebied, waar het zijn oorsprong vond. Zoowel kerkelijke als politieke betrekkingen kunnen gereedelijk zijne verschijning in Deventer verklaren. Niet alleen toch behoorde het bisdom Utrecht tot het aartsbisdom Keulen, maar bovendien was bisschop Bernulphus de vertrouwensman en vriend der eerste Salische keizers Koenraad II en Hendrik III. Nauwe betrekkingen verbonden den bouwlustigen kerkvorst met het Duitsche hof [2]); de toepassing van dezen bij uitstek Duitschen architectonischen vorm is dus zeer begrijpelijk.

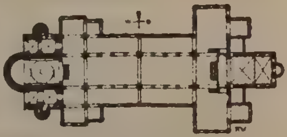

Afb. 54. Plattegrond van de St. Gertrudiskerk te Nijvel (n. Lemaire).

Tijdens de regeering van den eersten Saliër wordt het dubbelkruisvormige grondplan verdrongen door het gewone latijnsche kruis, in dezen zin, dat de groep van westelijk dwarspand en westkoor meer en meer vervangen wordt door den westbouw, geflankeerd door twee torens, zooals we dien reeds te St. Riquier zagen toegepast (blz. 119). Het vroegste voorbeeld van zulk een west-

[1]) Het in het grondplan (afb. 53) geteekende atrium is een onderstelling van den architect Te Riele, die echter niet door voldoende gegevens gesteund wordt, zooals de auteur zelf meedeelt.

[2]) In 1027 was Bernulphus te Frankfort en behandelde daar, onder voorzitterschap van Koenraad II, geschillen tusschen den aartsbisschop Aribo van Mainz en bisschop Godehard van Hildesheim. Vgl. Moll, Kerkgesch. II[1], blz. 60.

bouw vinden we in ons land aan de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (pl. 9), in zijn oorspronkelijken vorm — het bovengedeelte is in de 12e eeuw gewijzigd — zeer verwant aan een evenouder, den in 1009—1036 opgetrokken westbouw van den dom te Paderborn, zoowel als aan dien van de oorspronkelijke Gudulakerk te Brussel, omstreeks 1075 gebouwd. Dit vooral langs de Maas en in Westfalen voorkomende type [1]) nadert, wanneer het grondplan van rechthoekig naar vierkant overgaat, zooals bij het nonnenklooster te Neuenheerse, begonnen in 1165, en bij de ongeveer tezelfdertijd gebouwde abdijkerk te Torn in Limburg, tot den gewonen vierkanten westtoren [2]), welke in deze streek, evenals de besproken vorm van westbouw, in den regel zonder uitwendigen toegang bleef.

Waar overigens de bespreking van den westbouw tot de ontwikkelingsgeschiedenis van den toren behoort, zal ik mij hier — om niet op het onderwerp vooruit te loopen — bepalen tot de opmerking, dat dit Maas-type slechts een zuiver afsluitende beteekenis heeft, en overigens nog weinig samenhang met het verdere grondplan vertoont. Een wezenlijk organisch verband ontstaat eerst, wanneer de westbouw verdeeld wordt in drie deelen, waarvan het middelste overeenkomt met de breedte van den middenbeuk en daartoe als voorhal of narthex dient, terwijl de zijwaartsche ruimten als portalen correspondeeren met de zijbeuken. Boven deze zijportalen — vierkant van grondplan, in aansluiting bij de zijbeuken — worden twee den narthex flankeerende torens opgetrokken. En aldus ontstaat dan het nieuwe, weer eenzijdig volgens de lengte-as gerichte, basilicale grondplan, met massale, dubbel-getorende, den ingang monumentaal omsluitende gevelpartij; eene oplossing dus, die te eenen kant het gewenschte evenwicht in de massa van het bouwwerk behield, door tegenover de domineerende oostpartij van kruising en koor een equivalent aan de westzijde te brengen, en die anderzijds de enkelvoudige west-oostelijke beweging, de positieve richting op het hoogaltaar, zooals de oud-christelijke basiliek die bezat, herstelde. We onderkennen hier aldus een merkwaardig compromis tusschen germaansche en latijnsche tradities; tusschen noordelijk verticalisme met alzijdige ruimte-

[1]) Aldus te St. Truiden (11e eeuw), Luik (St. Laurenskerk), Leuven (St. Pieterskerk, 1178).
[2]) Aldus langs de Maas in België te Celles, te Hastières, te Fosses, en aan de St. Jan en St. Denis te Luik.

groepeering, en zuidelijk horizontalisme met eenzijdige richting.

Reeds de oorspronkelijke dom te Straatsburg, in 1015 door bisschop Werinher begonnen, had een dergelijken westgevel met een narthex tusschen twee vierkante torens, en het westfront der benedictijner kloosterkerk te Limburg a. d. Hardt, in 1025 door keizer Koenraad II gesticht, in 1045 gewijd, vertoont denzelfden aanleg. Het is dan niet te verwonderen, dat, behalve de Lebuinuskerk te Deventer, ook de eveneens door bisschop Bernulphus gebouwde St. Pieterskerk en de oorspronkelijke St. Janskerk te Utrecht zulk een dubbel-getorende façade kregen.

Beide laatstgenoemde Utrechtsche kerken blijken trouwens ook verder met de Zuid-Duitsche stichtingen van Koenraad II verwant. Zoowel de in 1045 gewijde St. Pieterskerk, als de in 1050 gestichte St. Janskerk waren namelijk zuilenbasilieken; en met de St. Georgiuskerk te Keulen zijn zij de eenige voorbeelden van deze bouwwijze aan den Benedenrijn, waar de pijlerbasiliek algemeen gebruikelijk was. Te Höchst, bij Frankfort a. d. Main, bouwde aartsbisschop Otgar van Mainz (826—847) reeds een zuilenbasiliek. Werinher's dom te Straatsburg was een groote driebeukige zuilenbasiliek. „Die Säulenbasilika blieb für Süddeutschland durch diesen grossen Bistumsbau legitimiert, und die Säulen werden hier zum landschaftlichen Charakteristikum" [1]). De door Koenraad II blijkbaar in navolging hiervan te Limburg a. d. Hardt gebouwde zuilenbasiliek zal dan ongetwijfeld den bouw van Bernulphus' St. Pieters- en St. Janskerk hebben beïnvloed. Beide kerken waren driebeukige zuilenbasilieken met dwarspand en dubbel-getorenden westbouw. Terwijl echter de laatst genoemde in de 13e, de 16e en de 17e eeuw geheel gewijzigd is, bewaarde de Sint Pieterskerk nog bijna geheel het beeld van de romaansche zuilenbasiliek naar Zuid-Duitschen trant (afb. 55, pl. 29 en 30). [2])

[1]) Frankl, Baukunst des Mittelalters, S. 73.

[2]) Een analoog geval bleef bewaard in de eenige nog bestaande nedersaksische zuilenbasiliek, de stiftskerk van St. Mauritius te Hildesheim. Deze werd in 1058—1068 gebouwd door Benno, den lateren bisschop van Osnabrück, die, in Zwaben geboren, in Straatsburg, Reichenau en Spiers werd opgevoed, en dus geheel een Zuidduitscher was. Bovendien een man van bijzondere architectonische begaafdheid, die, sinds 1047 in het gevolg van keizer Hendrik III, meermalen met dezen vorst in Hongarije en in Italië verbleef. Vgl. Rahtgens, S. Maria im Kapitol zu Köln. Düsseldorf 1913. S. 182—188. — Een opmerkelijk voorbeeld van tusschen Zuidduitschland en Utrecht bestaande betrekkingen levert ook het feit, dat in 1081 bisschop Rupert van Bamberg een bouwmeester zendt naar bisschop Koenraad te Utrecht, voor het bouwen van een winterhuis. Beide bisschoppen waren in Februari 1081 in Saksen bijeen. Zie: Muller en Bouman, Oorkondenboek v. h. Sticht Utrecht, I[2], no. 243.

Overigens zijn dan de romaansche basilieken in ons land, evenals in de geheele streek van Benedenrijn en Maas, zuivere pijlerbasilieken: St. Servaas en de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (pl. 33 en 34), St. Odiliënberg (afb. 56), de St. Pancratiuskerk te Heerlen, de St. Nicolaaskerk te Utrecht, de Lebuinuskerk te Deventer, de Plechelmuskerk te Oldenzaal (pl. 38), zoowel als de oorspronkelijke St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, en de St. Nicolaaskerk te Kampen, de H. Blasiuskerk te Delden in Overijsel, de kerk te Westergeest, en de kerk te Rinsumageest in haar vroegere gedaanten. [1])

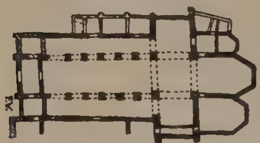

Afb. 55. Plattegrond der St. Pieterskerk te Utrecht.

Ook tusschen de twee vormen zuilenbasiliek en pijlerbasiliek ontstaat weer een compromis, doordat men beide steunsels tezelfdertijd in éénzelfde gebouw omwisselend toepast, hetzij enkelvoudig alterneerend, volgens het rhythme a-b-a-b-a (pijler-zuil-pijler), ofwel samengesteld, naar het rhythme a-bb-a-bb-a (pijler-zuil, zuil-pijler). Het springt in 't oog, dat de geometrische indeeling van het grondplan aldus bijzonder sterk geaccentueerd wordt (afb. 52). In de plaats der eenvormige opvolging van gelijke vakken, komt de rhythmische geleding naar vast begrensde ruimte-eenheden. Tot volledigste doorvoering komt dit stelsel wel, waar het verbonden wordt aan het kwadratisch schema van het gebonden stelsel. Dan treedt de indeeling naar congruente vierkanten, die in een zuilenbasiliek als de St. Pieterskerk te Utrecht, of in een pijlerbasiliek als te St. Odiliënberg gecamoufleerd wordt door het eenvormige rijen der traveeën, in haar volle monumentale werking aan den dag, als in de parochiekerk te Susteren (afb. 57, pl. 31),

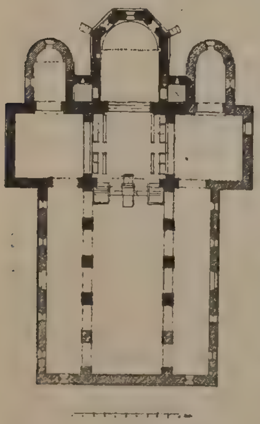

Afb. 56. St. Petruskerk te St. Odiliënberg (n. v. Fisenne).

[1]) Bij de twee laatstgenoemde Friesche dorpskerken zijn de sporen van den vroegeren basilicalen toestand nog duidelijk zichtbaar. Vgl. pl. 58; het westelijk deel van den noordmuur vertoont onderaan nog de overblijfselen der pijlers en later dichtgemetselde arcaden.

waarbij dan het zware maatdeel, de pijler, telkens samenvalt met een hoekpunt der vierkanten.

En ziehier: opnieuw keert zich aldus het noordgermaansche verticalisme tegen het over Zuid-Duitschland en Bourgondië aanstuwende latijnsche horizontalisme. Want de zoo nadrukkelijk geaccentueerde kwadraten breken de gelijkmatig van ingang tot altaar loopende ruimte-ontwikkeling. Als remmen slaan thans de traveeën dwars over de langs de lengte-as op het koor aanstroomende beweging. Optische waarneming alleen is hier niet meer voldoende; het oog wordt van de hoofdas afgeleid en gedwongen als het ware te tasten langs de wanden en pijlers, die de vierkante ruimte-eenheden plastisch belichamen.

Het grondplan is dus niet langer, als bij de latijnsche- en de hiermee samenhangende zuid-romaansche basiliek, enkel omlijning en bepaling van den weg naar het altaar: *het noordelijke, en in het bijzonder het Rijnlandsch-romaansche grondplan wordt het diagram eener plastisch omsloten, rhythmisch samengestelde ruimtecompositie* [1]).

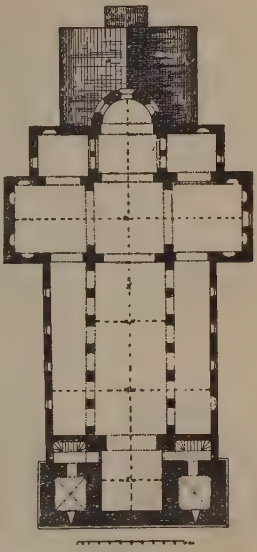

Afb. 57. Plattegrond der kerk te Susteren (naar v. Fisenne).

Tot zijn krachtigste karakteristiek rijpt dit grondplan, wanneer men er in het eind der elfde eeuw toe overgaat zoowel hoofd- als zijbeuken dezer naar het kwadratische schema ontworpen noordgermaansche basilieken met kruisgewelven te overkluizen.

Voor de constructie dezer kruisgewelven [2]) — ontstaan uit de rechthoekige doordringing van twee cirkelcylinders, namelijk halfronde tongewelven — bleef men aanvankelijk op een vierkant grondplan voor elk gewelfvak aangewezen. Wanneer men nu echter de zijbeuken, die om hun kleinere spanning het vroegst over-

[1]) Terwijl deze bladzijden persklaar gereed liggen, zendt prof. Dr. A. E. Brinckmann te Keulen mij vriendelijk den zooeven verschenen 2en druk van zijn „Plastik und Raum als Grundformen künstlerischer Gestaltung" (München 1924), waar ik in het nieuw toegevoegde 1ste hoofdstuk dezelfde gedachte vind uitgesproken.

[2]) Zie hieromtrent de Terminologie i.v. Gewelf.

welfd werden, in vierkanten verdeelde, dan was men voor de afmetingen hiervan gebonden aan de vierkanten van den middenbeuk, die, naar we zagen congruent waren met het kwadaat der kruising (dwarsarmen en koor). Zie afb. 58 en 59. Wel terecht noemde men dezen aanleg dus het gebonden stelsel.

Het oudste voorbeeld van deze bouwwijze in de Rijnstreek is weer een stichting van den bouwlustigen Koenraad II, de machtige keizerlijke dom te Spiers, omstr. 1030 begonnen, op houten overzoldering aangelegd, maar reeds onder Hendrik IV, omstr. 1100, met kruisgewelven gedekt. Deze was overigens nog een zuivere pijlerbasiliek [1]). De verbinding van gewelfbouw en alterneerende steunsels, bij basilicale dispositie, zien wij dan aan den Benedenrijn voor het eerst toegepast in de 1135—1141 gebouwde, in 1860 gesloopte Mauritiuskerk te Keulen, en in de voor ons land zoo belangrijke premonstratenser kloosterkerk te Knechtsteden (afb. 51, blz. 168). Het stelsel vond hier waarschijnlijk voor het eerst navolging te Kerkrade, in de vermaarde abdijkerk van Rolduc, tusschen 1143 en 1153 gebouwd; daarna, omstr. 1150—1170, in de voormalige Mariakerk te Utrecht: beide kerken overigens met een merkwaardige wijziging van het overwelvingssysteem, die hierna ter sprake komt. Nog in het begin der 13e eeuw werd de in 1450—1482 geheel verbouwde St. Maartenskerk te Groningen, als een met koepelachtige gewelven overkluisde kruisbasiliek op alterneerende dragers gebouwd [2]).

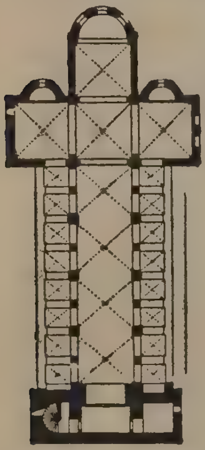
Afb. 58. Dom te Brunswijk.

Een variant van dit type ontstaat, wanneer inplaats van de zuil een lichtere vierkante pijler wordt aangebracht, een vooral in het Saksische gebied gewilde vorm, dien we daar met steenen overwelving zien toegepast, in 1173, bij den dom te Brunswijk (afb. 58), terwijl in 1178 de Noordduitsche dom te Ratzeburg volgens hetzelfde grondplan wordt opgetrokken. In ons land wordt

[1]) Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst I, S. 115—116.
[2]) Vgl. C. H. Peters, Oud-Groningen stad en lande (1921), blz. 50.

omstreeks dezen zelfden tijd de Plechelmuskerk te Oldenzaal (afb. 59, pl. 38) naar dit stelsel gebouwd; en eveneens omstr. 1170 verrijst het schip der O. L. Vrouwekerk te Maastricht met afwisselend zware en lichte pijlers (pl. 34), zoowel als de St. Nicolaaskerk te Utrecht (afb. 62), die in het laatste derde deel der 15e eeuw verbouwd werd [1]).

Hoe dit alterneerende pijlerstelsel nog tot in het midden der 13e eeuw gebruikelijk bleef, bewijzen de O. L. Vrouwe-munster-

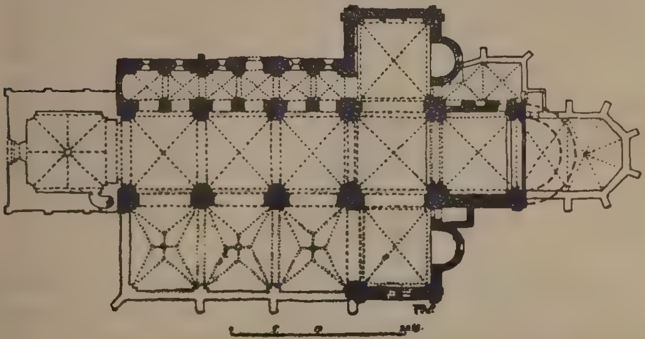

Afb. 59. H. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Het in zwart aangegeven gedeelte is het overblijfsel der 12e eeuwsche pijlerbasiliek; het overige in omtrek geteekende, latere verbouwingen. Oorspronkelijke absis zwaar gestippeld. (naar Dr. P. J. H. Cuypers).

kerk te Roermond (afb. 69, pl. 117), en de parochiekerk te Ootmarsum in Overijsel (pl. 51).

Wat de plattegronden dezer overkluisde Maas- en Rijnlandsche basilieken onderscheidt van die der met een houten zoldering gedekte, is de strenge doorvoering van het geometrisch principe, waardoor zij — als korrelatie van het samenstel der gewelven — tot een neerslag worden van rhythmisch aaneengeschakelde stereometrische grondvormen. Men vergelijke de plattegronden der overzolderde basilieken, afb. 53—57, met die der overwelfde, afb. 58 en 59. Door den onverbrekelijken, mathematisch-noodzakelijken samenhang tusschen hoofd- en zijbeuken, een gesloten organisme naar germaansch-feudalistischen aard, spreekt uit dit

[1]) Dr. E. J. Haslinghuis, Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht: Oudheidkundig Jaarboek, III (1923), blz. 6—22.

grondplan der Rijnlandsche gewelfbasilieken een gevoel van rustige kracht, van aristocratische vanzelfsprekendheid, van overtuigende stelligheid, die met feudale onverzettelijkheid als in zware pantsering onwrikbaar voortschrijdt. Het schip krijgt daardoor, tegenover de zuidelijke romaansche basilieken, een krachtiger gecadenseerde — maar tevens ook moeizamer voorwaartsche beweging naar het koor, waarin reeds de strijd tusschen latijnsch horizontalisme en germaansch verticalisme, zoowel als tusschen de zware materieele massa en het opstrevend ruimtegevoel tot uitdrukking komt. Waar nu juist in den aanleg van het koor, in het oostelijk deel van het grondplan, deze werking der ruimtevormende krachten zich het opmerkelijkst manifesteert, zullen wij de ontwikkeling van den koorplattegrond hier afzonderlijk nagaan.

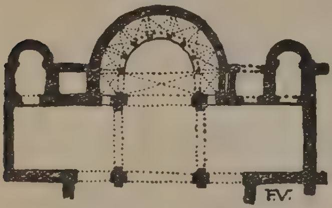

Afb. 60. Schema van het koor der O. L. Vrouwekerk te Maastricht.

Reeds in de 6e eeuw waren naast het in de absis geplaatste hoogaltaar meerdere zijaltaren in gebruik gekomen ten behoeve van het toenemend aantal priesters aan eenzelfde kerk verbonden [1]). Dit leidde er toe, dat men te weerszijden van de absis kleine nevenkoren of halfronde absidiolen uitbouwde, waarin de zijaltaren geplaatst werden. Voor de eerste maal treffen we zulk een aanleg in de viervoudige basiliek van den H. Simeon Stylites te Kalat Seman in Noord-Syrië, kort na den dood van den bekenden boetedoener († 459) verrezen [2]). De uit de 5e of 6e eeuw dateerende kerk te Soueideh in Syrië [3]), en eveneens de Gregoriuskerk te Dwin, de oudste en belangrijkste koepelkerk van Armenië, blijkens oorkonden in 606—621 gebouwd, hadden een absis geflankeerd door absidiolen [4]). Tegen het eind der 8ste eeuw werd deze aanleg in onze

[1]) Paus Gregorius I (590—604) zendt relieken voor de wijding van 13 altaren in een kerk te Saintes. Gregorius van Tours (De gloria martyrum, l. I, C.XXXII) zegt, dat de kerk van Braisne bij Soissons 3 altaren had. Beda bericht, dat Acca, bisschop van Hexham (begin 8e eeuw) een groot aantal relieken ter vereering uitstalde op de altaren zijner kerk (Hist. eccl., V, 20). Zie ook hierboven, blz. 71. Vgl. Cabrol—Leclercq, Dictionnaire d'archéol. chrétienne, i.v. Autel, I[2], col. 3185—3187.

[2]) O. Wulff, Altchristl. u. byzant. Kunst, I, S. 214.

[3]) Vogüé, pl. 19.

[4]) Strzygowsky, Baukunst der Armenier, I, S. 163—165.

westersche architectuur gebruikelijk; maar wanneer paus Hadrianus I (772—795) bij de herbouwing der kerk van S. Maria in Cosmedin te Rome drie absiden laat aanbrengen, wordt dit in het Liber Pontificalis nog als een bijzonderheid vermeld.

In ieder geval was in het Karolingische tijdvak de uitbreiding van het presbyterium door absidiolen een algemeen toegepaste bouwwijze. Niet alleen toch zegt een capitularium van Karel den Groote in 805 omtrent de altaren: ut non superflua sunt in ecclesiïs, maar ook de overblijfselen van Karolingische basilieken, zooals de in 817 gewijde voormalige abdijkerk te Cornelimünster, bij Aken, waarvan de fundeeringen (afb. 61) in 1889 onder de tegenwoordige parochiekerk zijn ontgraven [1]), en de in 821 gebouwde Einhartsbasiliek te Michelstadt, zoowel als de St. Michaëlsbasiliek op den Heiligenberg bij Heidelberg, in 863—875 opgetrokken [2]), bewijzen voldoende, dat deze dispositie hier toen reeds zeer bekend was. Terwijl zij echter in Zuideuropa en ook in Zuidduitschland, doorgaans voorkomt bij basilieken zonder dwarspand, zoodat de drie absiden op gelijke hoogte liggen, het oosteinde der beuken afsluitend, treedt zij in de Noordgermaansche landen als regel op in verbinding met het dwarspand. Terwijl daarbij de absis gewoonlijk wordt voorafgegaan door een vierkante koortravee, openen de halfronde absidiolen meest onmiddellijk op het dwarspand. De middellijn dezer laatsten meet in 't algemeen ongeveer de helft van den diameter der absis.

Afb. 61. Cornelimünster bij Aken. Fundeeringen der 814—817 gebouwde kerk (naar Heribert Reiners).

Vooral in het Saksische en Thuringsche gebied, en in aansluiting daarbij ook in het oosten van ons land, werd dit schema (zie afb. 58 en 59) algemeen aanvaard en gedurende de geheele romaansche periode gehandhaafd [3]). Naar het karakter dier Duit-

[1]) L. von Fisenne, Baudenkmäler d. Mittelalters, 2. u. 3. Lief. Aken 1880. — Heribert Reiners, Kunstdenkm. der Landkreise Aachen u. Eupen (Kunstdenkm. d. Rheinprovinz, IX [2]). Düsseldorf 1912, S. 42—43.

[2]) G. Weise, Untersuchungen zur Geschichte der Architektur u. Plastik des früheren Mittelalters. Leipzig—Berlin 1916, S. 18—20. Deze kerk werd in 1018—1033 geheel herbouwd. Zie ook: De Lasteyrie, L'architecture religieuse en France, p. 172, fig. 154.

[3]) Merkwaardigerwijs komt ditzelfde schema ook in de Bourgondische bouwkunst voor, en wel in het departement Saône-et-Loire, te Bourg-de-Thizy en Uchizy (11e eeuw), en te Saint-Hippolyte (12e eeuw?).

sche stijlprovincie gevormd zijn de koorpartijen der oorspronkelijke Sint-Maartenskerk te Groningen, der vroegere Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch, wellicht ook van de oorspronkelijke St. stevenskerk te Nijmegen, van de St. Michaëlskerk te Zwolle, van de Plechelmuskerk te Oldenzaal (afb. 59), de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (afb. 60). en de H. Petruskerk te Odiliënberg (afb. 56).

Het koorplan der twee laatstgenoemde kerken vertoont echter een afwijking. In de eerste plaats hebben de absidiolen hier niet den gewonen vorm van onmiddellijk op den oostelijken transeptmuur beschreven halve cirkels, maar tusschen de halfronde nis en het dwarspand is nog een kleine rechthoekige ruimte ingeschoven, zoodat oostwaarts uitgebouwde kapellen ontstonden, waarvan de as te Odiliënberg in het verlengde van de buitenmuren der zijbeuken valt, eene bijzonderheid, die we ook opmerken bij de absidiolen der reeds genoemde romaansche kerken te Oldenzaal, Groningen en Nijmegen, die in de Rijnstreek, in Saksen en Westfalen veel wordt aangetroffen [1]), maar in Frankrijk [2]) en Italië [3]) slechts bij uitzondering voorkomt. De oorsprong van deze kapelvormig uitgebouwde absidiolen is waarschijnlijk te zoeken in de pastophorieën der Syrische en Armenische kerken uit de 6e en 7e eeuw [4]), vanwaar deze vorm over Byzantium naar Ravenna kwam, waar we hem aantreffen bij de S. Apollinare in Classe (535—549), een bouwwerk, dat ook overigens om de sterk sprekende Syrische invloeden bekend is, terwijl hij als „sea-borne Byzantine" [5]) opduikt in een merkwaardige vroeg-romaansche, Byzantijnsch beïnvloede baksteenen kruiskerk in Calabrië, de. S. Maria te Rocelletta, en op Sicilië, in den dom te Monreale (1174—1189).

Waar het verschijnen dezer absidiolen in de Westeuropeesche bouwkunst zijne oorzaak zal hebben in de verbreiding van het Oostersche kloosterwezen, behoeft het niet te verwonderen, dat we de stelselmatige toepassing het eerst waarnemen in Frankrijk, vooral bij de Bourgondische kerken, die in de 11e eeuw uit de

---

[1]) Kauffungen (10e eeuw), kloosterkerk te Drübeck (eind 10e eeuw), Patrocluskerk te Soest (± 1090) voltooid), Maria-Laach (begonnen in 1093, gewijd in 1156), dom te Brunswijk (1173—1195).

[2]) Moirax (Languedoc, 11e eeuw), Parthenay-le-Vieux (Poitou, ± 1130).

[3]) Kathedraal van Parma (1106 gewijd).

[4]) Een reeds compleet voorbeeld vertoont de in 512 gebouwde kathedraal te Bosrah. Vgl. Vogüé, Syrie centrale, I, p. 61 en 67.

[5]) Zie hierboven, blz. 144 en afb. 44, strooming [III] en [V].

sfeer der tweede kerk van Cluny voortkwamen, zooals Anzy-le-Duc en Payerne; verder ook te St. Guilhem-en-Desert, St. Martin te Tours, de Trinité te Caën (1062—1072), abdijkerk te Conques (1035—1065), en te Valenciennes (afb. 67). Bij de verbreiding van den Cluniacensischen invloed in Duitschland onder Poppo van Stavelot — zie blz. 158 — kan dit architectonische motief dan ook hierheen gekomen zijn. Het komt overigens in deze landen slechts zeldzaam voor: in Saksen aan de 11e eeuwsche kerk te Heiningen; aan den Bovenrijn te Schlettstadt, en bij twee zoo laat-romaansche kerken als de dom te Naumburg [1]) en de onder sterke inwerking van het Rijnland opgetrokken kloosterkerk te Ellwangen [2]). Vermoedelijk is deze vorm ook door de Cluniacensen overgebracht naar Odiliënberg, dat hoogstwaarschijnlijk een Benedictijnsche kloosterkerk was, zooals bovendien het ontbreken eener krocht doet onderstellen. En bij de O. L. Vrouwekerk te Maastricht zijn deze absidiolen niet de eenige elementen die op Cluniacensischen invloed wijzen (afb. 60).

Soms liet men deze kapelvormig uitgebouwde absidiolen aansluiten tegen de zijwanden van het koor, zoodat een soort nevenkoren ontstonden van ongeveer dezelfde lengte als het hoofdkoor; een aanleg, die opvallend overeenkomt met de kerken van het oudere Cluniacensische type, zooals het later vooral ook door de school van Hirsau werd overgenomen en doorgevoerd [3]). Het is met dit koorplan, dat reeds vóór het midden der elfde eeuw de H. Bernulphus zijne Lebuinuskerk te Deventer (afb. 53) en de St. Pieterskerk te Utrecht deed verrijzen; en daar de in 1048—1054 eveneens door dezen bisschop gebouwde St. Janskerk te Utrecht oorspronkelijk, geheel als de St. Pieters, een zuilenbasiliek met dwarspand en westbouw was, mogen we hier, zooals Hugo Rahtgens terecht heeft opgemerkt, evenzeer een Cluniacensisch aangelegde koorpartij onderstellen [4]). In dit licht gezien is het zeer wel mogelijk, dat ook de Utrechtsche St. Nicolaaskerk in haar

---

[1]) Men zie over deze kerk de zooeven verschenen prachtige monografie van Wilhelm Pinder, Der Naumburger Dom. Berlin, 1925, met schitterend afbeeldingen-materiaal.

[2]) Dehio, Gesch. der deutschen Kunst, I, S. 260.

[3]) Bij de romaansche kerken van Franrijk is deze vorm zeer algemeen, vooral bij die van het midden en van het westen (Conques, Mauriac, Autun, Cellefrouin, Cérisy-le-Forêt). De Lasteyrie, Arch. religieuse, p. 293, en fig. 284, 285, 298, 300, 302.

[4]) Hugo Rahtgens, Die Kirche S. Maria im Kapitol zu Köln. Düsseldorf 1913, S. 187—188. Rahtgens acht het voor S. Gregorius te Keulen „wahrscheinlicher, dass hier eine unmittelbare Beeinflussung durch Cluny vorliegt" .... A.w., blz. 187.

oorspronkelijken toestand een dergelijk koor had (afb. 62) [1]).

Een variant van het hierboven beschreven type ontstond, doordat men de zijwanden der nevenkoren op het koor opende door middel van op zuilen gedragen arcaden, zoodat die nevenkoren het karakter van zijbeuken kregen. Deze vorm, die in de Bourgondische school sinds het eind der 10e eeuw algemeen werd, en in Duitschland omstreeks 1088 door de school van Hirsau een consequente doorvoering kreeg, komt in ons land voor bij de kerk der H. Amelberga, de oude Benedictijnsche kloosterkerk te Susteren (afb. 57, pl. 13) [2]).

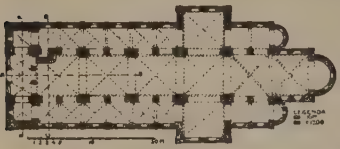

Afb. 62. Plattegrond der St. Nicolaaskerk te Utrecht.

Veelal werden in deze nevenkoren ook de toegangen tot de krocht aangebracht; aldus zoowel te Susteren, als in de St. Pieterskerk te Utrecht en de oude Lebuinuskerk te Deventer. De noordelijk-romaansche ruimtevorming door samenvoeging en groepeering van zelfstandige ruimte-eenheden leidde er toe, dat men, daar waar de nevenkoren ontbraken, de ingangen der krocht onderbracht in afzonderlijke, kleine vierkante ruimten in de hoeken tusschen koor en dwarspand. Waren de transeptarmen van absidiolen voorzien, dan trok men de aanbouwsels tusschen deze en het koor op. Reeds bij de herbouwing der St. Michaëlskerk op den Heiligenberg bij Heidelberg, in 1018—1023, was men aldus te werk gegaan. In 1025—1045 volgde de reeds genoemde abdijkerk te Limburg a. d. Hardt met dezelfde vierkante aanbouwtjes, die beneden de trappen naar de krocht, en boven, ter hoogte van den koorvloer, een met een tongewelf overkluisd vertrek bevatten, waarschijnlijk dienend tot sacristie, of mogelijk tot grafkamer der abten. Het koor der St. Servaaskerk te Maastricht vertoonde voor de verbouwing in de 12e eeuw een overeenkomstige dispositie.

---

[1]) Dr. E. J. Haslinghuis acht, in zijne reeds genoemde reconstructie dezer kerk, eveneens dezen vorm mogelijk.

[2]) Zooals reeds Kalf heeft opgemerkt, komt de abdijkerk te Heiningen, in 1012 gebouwd, in grondplan en opstand zeer met Susteren overeen. Vgl. Kath. Kerken in Nederland, blz. 577. — Zie ook Dehio u. v. Bezold, Kirchl. Bauk. d. Abendl. I, S. 575, en atlas Taf. 47 en Taf. 121. — De St. Luciuskerk te Werden (995—1063) heeft eveneens een dergelijke, merkwaardig sterk met Susteren overeenkomende koorpartij. Vgl. W. Effmann, Die Karolingisch-ottonischen Bauten zu Werden: II, Clemenskirche, Luziuskirche, Nikolauskirche. Berlin 1922.

Al spoedig, tegen het midden der 11e eeuw, kwam men er toe, boven de aldus ingerichte toegangen der krocht vierkante, de absis flankeerende traptorens op te trekken, zooals — waarschijnlijk voor het eerst — bij den dom te Spiers (1030—1060). Ook de koorpartij der voormalige abdijkerk van (St. Truiden) ten noordwesten van Luik, kreeg bij hare herbouwing, in 1099—1117, een dergelijke gedaante (afb. 63). Hier bevond zich echter een groep van vier torens: twee die de absis aan de oostzijde flankeerden en twee in de westelijke hoeken tusschen dwarspand en schip. De abt Rodulfus, omstreeks 1110 zijne Gesta abbatum Trudonensium schrijvend, bericht, dat hij zich in een dezer torens een vertrek liet bouwen [1]). Met uitzondering van de beide westelijke flanktorens werd het sanctuarium der O. L. Vrouwekerk te Maastricht (afb. 60, pl. 21) naar een zelfde plan en waarschijnlijk zelfs onmiddellijk naar het voorbeeld van St. Truiden gebouwd [2]).

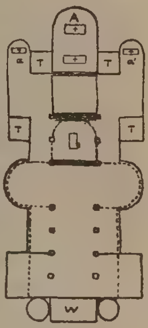

Afb. 63. Reconstructie van het grondplan der voormalige Abdijkerk van St. Truiden volgens Weise. A = absis; a—a' = absidiolen; T = flanktorens, W = Westbouw. De stippellijnen geven het plan der oudste kerk. (± 1000—1034) aan.

Dergelijke, door vierkante, ronde of polygonale torens geflankeerde koren vormen mede een der karakteristieke eigenheden van de Rijnlandsch-romaansche kerken. In het begin der 12e eeuw wordt aldus het koor der bekende abdijkerk te Laach aangelegd; in 1126—1169 volgt dat der Munsterkerk te Bonn, waarmee het koor der St. Servaaskerk te Maastricht (pl. 22) in meer dan één opzicht overeenkomt. Omstreeks 1200 blijkt deze dispositie in het kerkelijk gebied van Keulen algemeen [3]), en in aansluiting bij de Keulsche koorpartijen verrijzen dan ook het koor der St. Petruskerk te Odiliënberg (pl. 23)[4]) en van de O. L. Vrouwe-munsterkerk te Roermond (pl. 24).

[1]) „. . . . aptatam intra unam de quator turribus quae adherent utrisque alis chori". Mon. Germ. St. X, 332, 41 en 42.

[2]) G. Weise, Die ehemalige Abteikirche von St. Trond, in: Zeitschr. für Gesch. der Arch. IV (1910—1911), S. 124—137.

[3]) Abdijkerk te Knechtsteden (afb. 51, blz. 168); Groote Martinuskerk, Apostelenkerk, St. Gereon, allen te Keulen (begin 13e eeuw); St. Quirinuskerk te Neuss (1209—1223, vgl. afb. 68); voorts ook de koren te Andernath, Sinzig, Bamberg (in 1237 gewijd), Ellwangen, enz.

[4]) Daar te Odiliënberg geen krocht aanwezig is, zullen de benedenruimten der to-

Het is de laatstgenoemde kerk, die in den klaverbladvormigen aanleg van haar oostelijk gedeelte een ander getuigenis bewaart van den innigen samenhang vooral tusschen het Limburgsche Maasgebied en het Keulsche land in het hier besproken tijdvak. Een lange en merkwaardige ontwikkeling ging hier vooraf. Wanneer we hier tenminste van ontwikkeling willen spreken; want er is in den grond der zaak niet zoo heel veel verschil tusschen wat we hier in de 12e eeuw in het Keulsche zien gebeuren, en dat wat zes eeuwen vroeger geschiedde in Armenië, in de koepelkerken van Alaman, Thalin en Dwin.

Weliswaar heeft men gemeenlijk den oorsprong van het klaverbladvormig plan, den z.g. triconchos, afgeleid van de Romeinsche grafkapellen, de bekende *cellae trichorae* van S. Sixtus, S. Soteris en S. Symphorosa, die slechts een navolging zouden zijn van het plan van Romeinsche bouwwerken, als de villa van keizer Hadrianus bij Tivoli en het keizerlijk paleis te Trier, uit de 2e en 4e eeuw n. Chr. [2]), maar het gaat hier aan den Rijn toch wel om iets geheel anders, dan enkel de oppervlakkige navolging van een plattegrond-teekening. Trouwens, reeds in 1913 meende Dr. Ir. Hugo Rahtgens, hoewel na uitgebreide onderzoekingen den oorsprong van den klaverbladvorm nog in Romeinsche bouwwerken onderstellend, toch de mogelijkheid van een geheel andere afkomst te moeten openlaten: „Bei dem immer stärker hervortretenden Einfluss des christlichen Orients auf die Bildung neuer Typen muss freilich auch mit der Möglichkeit einer Anregung von dorther gerechnet werden" [3]). Zeker is het, dat min of meer klaverbladvor-

---

rens — de eenige overwelfde gedeelten dezer kerk — tot sacristie, of tot schatkamer gediend hebben. Zie Oldenzaal!

[2]) Zie o.a. Enlart, Manuel (1919), I, p. 160.

[3]) Er is een berg literatuur over dit onderwerp, waarvan ik hier slechts enkele der voornaamste nieuwere werken noem; men vindt daar dan wel de oudere literatuur vermeld. In de eerste plaats plaats de hier aangehaalde voortreffelijke monographie van Hugo Rahtgens, Die Kirche S. Maria im Kapitol zu Köln. Düsseldorf 1913, alwaar in het 3e hoofdstuk, blz. 127—182, „die kirchlichen Dreikonchenanlagen" uitvoerig behandeld worden. Verder: Strzygowski, Mschatta, in: Jahrbuch der K. preuss. Kunstsammlungen 1904, S. 231. — Blanchet, Les origines antiques du plan treflé, in: Bulletin monumental 1909, p. 450—460. — E. H. Freshfield, Cellae trichorae, Christian antiquities in the byzantine provinces of Sicily with Calabria and North Africa including Sardinia. London 1913. — J. Strzygowski, Der Ursprung des trikonchen Kirchenbaues, in: Zeitschr. f. christl. Kunst, XXVIII (1915), S. 181—190. — Dezelfde, Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien 1918, I. — Dez., Origin of Christian Church art, p. 69—71.

mig omsloten binnenplaatsen, als die der villa van Hadrianus, of van de Stoa Hadriana te Athene niet in aanmerking kunnen komen bij de ontwikkelingsgeschiedenis van besloten, overkoepelde ruimtevormen als de hier behandelde!

We raken het spoedigst de pit der kwestie, wanneer we met Strzygowski zeggen, dat de triconchos ontstaat, wanneer de westelijke schraagnis van een door vier zulke nissen (absiden of concha's) geschoorden koepel, wordt vervangen door een rechthoekigen arm (afb. 64) [1]. Dit komt dus neer op eene verbinding der centraliseerende ruimte-idee met de basilicale, eene verbinding, waarvan de kiem reeds ligt in de karolingische † vormige basiliek en waarop het streven in het germaansche Noorden toch wel steeds gericht bleef.

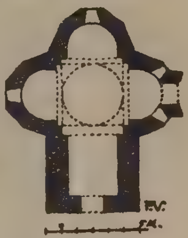

Afb. 64. Alaman (Armenië). Ananiaskerkvan het jaar 637. (naar Strzygowski).

Zeer zeker dient hierbij in 't oog gehouden, dat de klaverbladvormige aanleg onder bepaalde omstandigheden op verschillende plaatsen spontaan kon opkomen [2]. Maar een bouwwerk van zoo grootsche conceptie, van zoo bezonnen verwezenlijking, van zoo rijpen vorm en magistrale ruimtebeheersching, als de stad Keulen in het jaar 1065 met haar S. Maria in 't Kapitool (afb. 65) voltooid zag, zoo een machtige schepping kon hier maar niet plotseling zelfstandig ontstaan. En inderdaad vinden we hare voorloopers zoowel in de Geboortekerk te Betlehem (afb. 15), als in het paleis van Mschatta, in Syrië, bij de Roode Zee, uit de 3e en 4e eeuw dateerend, vanwaar de lijn wordt voortgezet in de Koptische kerken te Sohog in Boven-Egypte [3], en in de hierboven reeds genoemde Armenische, allen bouwwerken uit de 5e tot de 9e eeuw. Van deze gansche groep nu is het gemeenschappelijk-kenmerkende de koepelbouw naar het stelsel der schragende absiden, die hier de taak der Westeuropeesche steunbeeren ver-

[1]) Origin of Christian Church art, p. 69.

[2]) Zoo was in noordwestelijk Europa, reeds lang vóór de komst der Romeinen en vóór de prediking van het Christendom, de klaverbladvorm van bijzondere beteekenis voor de Keltische druïden van Engeland en Ierland, waar de H. Patricius hem in de 5e eeuw aantrof als symbool der Arisch-mythische Drieeenheid. Zie H. St. Chamberlain, Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts. München 1902, S. 554. — Vgl. Rahtgens, S. Maria i. Kapitol, S. 131—132. — Aldus kan hij ook in de christelijke bouwkunst als symbool der H. Drievuldigheid zijn toegepast.

[3]) Rahtgens, A.w., blz. 135 e.v.

vullen, en met hare gewelven den zijwaartschen druk van den middenkoepel overnemen en naar den grond afleiden [1]). En een onmiddellijke voorlooper was dan waarschijnlijk het omstr. 1000—1034 gebouwde oostelijk deel der oudste kerk van St. Trond (afb. 63), die volgens de Gesta en de zeer plausibele reconstructie van Weise (zie bl. 191) eveneens den klaverbladvorm vertoonde.

Ook bij de S. Maria in 't Kapitool nu, was, naar de verhelderende formuleering van Dehio, de triconchos met zijne breed schragende, door overwelfde omgangen verstevigde absiden, middel tot het bereiken van een grooten gewelfbouw [2]). Waar deze definitie merkwaardigerwijs volkomen samentreft met die van Strzygowski [3]), verwijst zij ons onmiddellijk weer naar het koepelstelsel der Armenische kerken. Dit vond blijkbaar zijn weg naar het noorden over Byzantium en Lombardije, waar in bouwwerken der Milaneesch-Lombardische school, als S. Lorenzo te Milaan [4]), en en vooral in S. Fedele te Como [5]), die zelfs de omgangen rond de absiden heeft, volkomen verwante scheppingen worden aangetroffen, welke, zooals Rahtgens met kracht van overtuigende bewijzen betoogde, buiten alle genetisch verband met de eigenlijke Romeinsche triapsidale bouwwerken staan [6]).

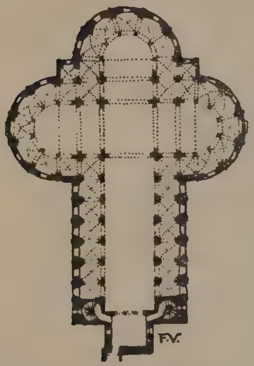

Afb. 65. Plattegrond der St. Maria in 't Kapitool te Keulen (11e eeuw).

[1]) Strzygowski, Die sasanidische Kirche und ihre Ausstattung ,in: Monatshefte für Kunstwissenschaft, VIII (1915), S. 349—365.

[2]) „Für mich besteht kein Zweifel, dass dieser fremdartige Typus [S. Maria i. K.] nicht an sich schon Zweck, sondern nur Mittel war: *Mittel zur Gewinnung eines grossen Gewölbebaus*". Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I, S. 114.

[3]) „Für S. Maria im Kapitol kommen nur Kuppelbauten in Betracht .... Es ist die Kuppel, die in erster Linie zum Entstehen trikoncher Bauten geführt hat, und zwar die Kuppel auf quadratischer Grundlage." Zeitschr. f. christl. Kunst 1915, S. 182.

[4]) Waarschijnlijk door een Klein-Aziatisch of Byzantijnsch architect ± 500 n. Chr. gebouwd. Vgl. Wulff, Altchristl. u. byz. Kunst II, S. 394—395.

[5]) Ugo Monneret de Villard, L'architettura romana negli ultimi secoli dell Impero. Milano 1915. — Rahtgens, S. Maria i. K., S. 140—143.

[6]) Rahtgens, A. w., S. 165—177.

Rechtstreeksche Oostersche invloeden waren trouwens niets vreemds in de streken van den Benedenrijn, sinds Otto II (973—983) door zijn huwelijk met de Byzantijnsche prinses Theophano, eene nicht van den Byzantijnschen keizer Johannes Tzimiskes, daarvoor een breeden weg baande. Theophano, een begaafde vrouw van fijne beschaving, bracht in haar gevolg kunst en kunstenaars uit Byzantium mede. Haar zoon, keizer Otto III (986—1003), die blijkbaar van zijne moeder aard en aanleg erfde, zal,

Uit deze zelfde strooming van Armenisch-Byzantijnsche invloeden (afb. 44, [II] [V]), die den triconchos over Como en Milaan naar Keulen droeg, moet dan ook het merkwaardige koor, met zijne eveneens klaverbladvormige krocht zijn ontstaan, dat we vinden aan de abdijkerk te Rolduc, in de Zuid-Limburgsche gemeente Kerkrade, bij de Duitsche grens. De in 1148—1157 geschreven „Annales Rodenses", de vermaarde gedenkschriften der abdij Rolduc [1]), berichten ons, dat de priester Ailbertus en broeder Embrico hier in 1108 een krocht bouwden en de grondslagen legden van een klooster „in Longobardischen trant" [2]). Daargelaten of deze woorden ook betrekking moeten hebben op den klaverbladvormigen aanleg der koorpartij, hebben we hier toch een ondubbelzinnig getuigenis van den Lombardischen invloed, waaruit ongetwijfeld ook deze ruimtevorm voortkwam (afb. 66, pl. 12), dien we dan in de 12e eeuw tot bijzondere ontwikkeling zien geraken in Noordfrankrijk. De bemiddeling tusschen dit gebied en de S. Maria in 't Kapitool geschiedde blijkbaar door de 1145—1175 gebouwde

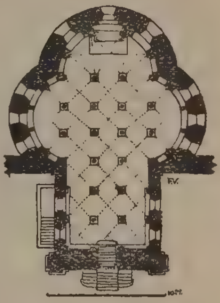

Afb. 66. Krocht der abdijkerk te Rolduc (1108).

als leerling ook van den bisschop-kunstenaar Bernward van Hildesheim, de kunstontwikkeling in zijn rijk niet weinig bevorderd hebben. — Men zie omtrent bisschop Bernward als kunstenaar: v. Schlosser, Quellenbuch z. Kunstgesch. des abendl. Mittelalters, S. 147; Kurt Habicht, Die mittelalterl. Plastik Hildesheims, in: Studien z. deutscher Kunstgeschichte, Bd. 195, 1917.

Bisschop Meinwerk laat in 1017 de Bartholomeuskappel te Paderborn bouwen, zooals zijne contemporaine levensbeschrijving meldt, „per Grecos operarios" (Vita Meinwerci Mon. Germ. SS., XI, c. 155, p. 139), en wat deze „Grieksche werklieden" hier in het Westfaalsche land schiepen, een driebeukige hallenkerk, overkluisd met negen op slanke zuilen gedragen koepels, blijkt volkomen in den trant der groote overdekte waterbekkens van Constantinopel, zooals deze, vooral onder keizer Justinianus, in het begin der 6e eeuw gebouwd werden. — Vgl. K. Wulzinger, Jahrb. des k. archäolog. Instituts 1913, S. 370 ff. — H. Glück, Die Bäder Konstantinopels und ihre Stellung in der Baugeschichte des Morgen- und Abendlandes. Wien 1921.

In 1033 liet Meinwerk te Busdorf (Paderborn) eene kerk bouwen „ad similitudinem sanctae Ierosolymitanae ecclesiae", naar het voorbeeld der H. Grafkerk te Jeruzalem (Vita Meinwerci, c. 216, p. 158). — Zie ook: Humann, Die Baukunst unter Bischof Meinwerk von Paderborn. Aachen 1918, SS. 11—31.

[1]) Vgl. hieromtrent: Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk. I (ed. 000), blz. 00. Voorts: Dr. R. Corten, De eerbiedwaardige priester Ailbertus, stichter van Rolduc, gedenkschrift uitgegeven bij gelegenheid van het achtste eeuwfeest der stichting van Rolduc. Maastricht 1904, blz. IV.

[2]) De vermaarde plaats der Annales luidt in haar geheel: „Deposito interea sacrario, construxerunt criptam in eodem loco sacerdos et frater Embrico, iacentes fundamentum monasterii scemate Longobardino". — Dus niet zooals bijv. Enlart geeft: „Con-

kathedraal te Doornik [1]). Van hier ging het klaverbladvormig schema over op de kathedraal te Noyon (1157—1170). De kathedraal te Kamerijk kreeg haar trikonchos in 1230—1250. Het driebeukige dwarspand had hier met vijf zijden van een tienhoek gesloten armen, evenals het in het begin der 13e eeuw voltooide sanctuarium der kathedraal van Valenciennes (afb. 67), en van de merkwaardige, eveneens tot deze groep behoorende, in 1219 gewijde abdijkerk der Cisterciensen te Chaalis [2]).

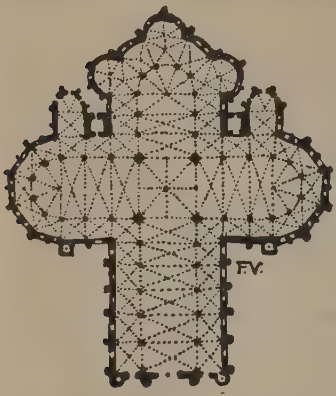

Afb. 67. Grondplan der voorm. Kathedraal van Valenciennes (± 1160).

Het hier behandelde grondplan bleef in de streek van Benedenrijn en Maas voorloopig beperkt tot St. Trond, S. Maria in 't Kapitool en Rolduc, totdat, blijkbaar onder inwerking van een terugstrooming uit Noordfrankrijk, tegen het einde der 12e eeuw, deze gedachte in het Keulsche land weer wordt opgevat. Hier ontstaan dan ongeveer tegelijkertijd de klaverbladvormige koorpartijen van de H. Martinuskerk (na 1185), van de Apostelenkerk (na den brand van 1192), van de Andreaskerk (begin 13e eeuw) en van de in 1209 gegrondveste St. Quirinuskerk te Neuss (afb. 68), waarvan de plattegrond sterk overeenkomt met dien der in 1218 begonnen O. L. Vrouwe-munsterkerk te Roermond (afb. 69, pl. 24) [3]).

Een tweetal eigenaardigheden in het grondplan dezer Cistercienser abdijkerk dienen we hier nader te bezien: de polygonale sluiting der transeptarmen en den krans van drie uitgebouwde ka-

---

struxerunt cryptam facientes (sic)fundamentum monasterii", etc. Vgl. Manuel I (1919), p. 246. — Men zie overigens het historisch-topografisch overzicht hierna.

[1]) Rahtgens, S. Maria i. Kapitol, S. 147 vv., S. 151. — F. Hoeber, Die Kathedrale Notre-Dame in Tournai, in: Belgische Kunstdenkmäler. München 1923, I. S. 35.

[2]) Lefêvre-Pontalis, L'église abbatiale de Chaalis, in: Bulletin monumental, 1902 p. 449 ss.

[3]) Verder deed zich de invloed dezer groep gelden bij het westkoor van den dom te Mainz (1239), de kerk te Plettenberg in Westfalen (begin 13e eeuw), en bij de stiftskerk te Bücken a. d. Weser. Zie hieromtrent Rahtgens, A. w., S. 163.

pellen aan de halfronde absis. Deze beide vormverschijnselen wijzen ons nadrukkelijk terug naar Noordfrankrijk: naar de kathedraal van Kamerijk en meer in 't bijzonder nog naar die van Valenciennes (zie afb. 67).

De veelhoekige koorsluiting wordt nog dikwijls — op gezag van Viollet-le-Duc — een specifiek gothische vorm, een noodzakelijk gevolg van het ribgewelf geacht, en zeer zeker is zij eerst in de gothiek veelvuldiger toegepast. Maar juist de vroeg-gothische koren der eigenlijke Fransche school, zooals St. Denis, Laon, Noyon, Bourges, Tours, zijn op den halven cirkel gebouwd! Eerst het koor der kathedraal te Chartres gaat ± 1200 naar de polygonale sluiting over; en nog in 1210 wordt het koor der kathedraal te Reims halfrond begonnen. Vóór Chartres heeft men alleen te Vezelay en Montier-en-Der den veelhoek aarzelend beproefd; maar deze twee kerken behooren tot de Noord-bourgondische- en niet tot de eigenlijke Fransche school. Het eerste gothisch geconstrueerde koor in Duitschland, dat van den dom te Maagdenburg — blijkbaar uit de Noord-bourgondische school gesproten — werd in 1209 veelhoekig opgetrokken [1]).

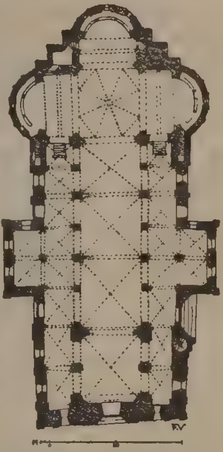

Afb. 68. Grondplan der H. Quirinuskerk te Neuss. (naar Kunstdenkm. der Rheinprovinz).

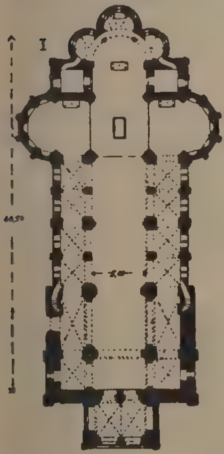

Afb. 69. Grondplan der O. L. Vr. Munsterkerk te Roermond (naar Ir. Keuler).

Daarentegen is de veelhoekige koorsluiting in Opper-Lotharingen reeds in de 11e eeuw inheemsch. Naast den veelhoek om een halven cirkel beschreven, dus een inwendig ronde- uitwendig polygonale absis — een vorm, die uit het Oosten komt en in Italië en Zuidfrankrijk algemeen is, —

[1]) G. Dehio, Zur Geschichte der gotischen Rezeption in Deutschland. Die polygonale Chöre, in: Zeitschr. f. Gesch. d. Architektur, III (1909—1910), S. 49.

vindt men hier als meest gebruikelijke typen absiden met in- en uitwendigen veelhoek, meest vijf zijden van den achthoek. Door geheel Opper-Lotharingen is dit type verbreid [1]), en ook in Opper-Elzas komt het voor [2]). In het kerkelijk gebied van Trier verschijnt de polygonale sluiting in het begin der 12e eeuw [3]); in het verdere Duitschland verbreidt zij zich eerst tegen het eind dier eeuw.

Maar in Neder-Lotharingen, langs den Benedenrijn, blijkt het veelhoekig gesloten koor, evenals in Opper-Lotharingen — reeds in de 11e eeuw bekend. Zoo bij de kerk te Zülpich (eerste helft 11e eeuw) en bij de Munsterkerk te Emmerik (midden 11e eeuw). Tezelfdertijd kreeg ook de St. Pieterskerk te Utrecht hare inwendig ronde, uitwendig driezijdige sluiting van hoofd- en nevenkoren [4]), evenals, naar ik vermoed, de Lebuinuskerk te Deventer. En het tufsteenen dorpskerkje te Nes, gemeente West-Dongeradeel, in den noordoosthoek van Friesland, vermoedelijk in het laatst der 11e eeuw gebouwd, heeft eveneens een driezijdig-gesloten koor.

Waarschijnlijk is het uitgangspunt in Lombardije te zoeken, waarbij vooral Lotharingen het bemiddelende gebied schijnt te zijn geweest [5]). In Zuidfrankrijk, met name in Provence ontwikkelde het zich volgens Dehio onder Byzantijnschen invloed [6]). Van uit deze stijlprovincies vondt het ook zijn weg naar Noordfrankrijk, waar de omstandigheden zijne ontwikkeling en toepassing in den loop der 12e eeuw bijzonder begunstigden. Zooals gezegd zijn het deze Fransche toepassingen, die tegen 1200 in het Keulsche gebied navolging vinden, te Roermond, en evenals daar ook aan de transeptarmen der Munsterkerk te Bonn (± 1220),

---

[1]) Blanzey, Blaise-sous-Arzillière, Rollainville, Neufchâteau, Verdun, Xugney, St Maximus te Metz, Morlange, Thicourt, Diedersdorf, e.a. Vgl. Kraus, Kunst u. Alterthum in Elsass-Lothringen III, afb. 23, 68, 69.

[2]) Pfaffenheim; Vgl. Kraus, A.w. II, Afb. 78, 79.

[3]) St. Simeonskerk, ingebouwd in de Porta Nigra. Munsterkerk te Bazel.

[4]) Weissman, Gesch. d. Nederl. Bouwk., blz. 30—31, hield deze driezijdige sluiting voor een latere verbouwing van een „oorspronkelijk halfronde nis". Zij is echter zonder eenigen twijfel origineel.

[5]) Heribert Reiners en Wilh. Ewald, Kunstdenkmäler zwischen Maas u. Mosel. München 1921, S. 46, S. 136, n. 73—77. — Men denke hierbij aan de politieke betrekkingen tusschen Opper- en Neder-Lotharingen. Bovendien waren er in de 11e eeuw nauwe betrekkingen met Noord-Italië door huwelijken van Lotharingsche vorsten, met name van hertog Godfried III (met den Bult), die in 1076 te Utrecht overleed. Zie: Jeantin, Histoire du Comté de Chiny. II, p. 128. — Vgl. het heldere overzicht bij Gosses en Japikse, Handboek Staatk. Gesch. v. Nederl., blz. XLVII—LVII.

[6]) Zeitschr. f. Gesch. d. Archit., III, t.a.p.

terwijl die der Georgiuskerk te Keulen eveneens uit dit tijdvak zullen dagteekenen, zoowel als het met drie zijden van een achthoek gesloten koor te St. Odiliënberg. (pl. 23, afb. 56).

Van onafwijsbaar Fransche afkomst is ook wel het plan van het Roermondsche koor met zijn krans van drie halfronde kapellen. Terwijl mij aan den Benedenrijn geen tweede voorbeeld van deze dispositie bekend is, komt zij in de Fransch-romaansche bouwkunst veelvuldig voor. Doorgaans is het daar echter in verbinding met een andere verrijking van het grondplan, namelijk met een kooromgang. Zelden vindt men er absidiolen of koorkapellen, die zich onmiddellijk op de absis — zonder kooromgang — openen, en nòg zeldzamer zijn de kooromgangen zonder kapellen, als die van Saint-Saturnin (Puy-de-Dôme), Bois-Sainte-Marie (Saône-et-Loire), e. a. [1]). Het zijn nu juist deze beide uitzonderingsgevallen, die zich in de romaansche architectuur van ons land voordoen: in Roermond koorkapellen maar geen omgang; in de O. L. Vrouwenkerk te Maastricht een kooromgang zonder kapellen.

Toen een sinds de vroege middeleeuwen sterk toenemende vereering der relieken van heiligen steeds talrijker pelgrims trok naar de kerken, waar de wonderdadige overblijfselen op de eereplaats in het koor, in krocht of confessio bewaard werden; toen steeds groeiende scharen geloovigen elkaar, vooral in de bevoorrechte abdijkerken verdrongen, om hier in aanschouwing of aanraking der miraculeuze relieken geestelijke of lichamelijke genezing te zoeken [2]); toen bleken spoedig ook de aanzienlijkste presbyteriums ongeschikt, om den aanhoudenden stroom der beevaartgangers plaats te verschaffen in de nabijheid der zegenrijke resten.

Men vond een voortreffelijke oplossing door de zijbeuken ten oosten van het dwarspand langs het koor door te trekken tot ze elkaar om de absis heen ontmoetten, zoodat een gang rondom het koor, de kooromgang ontstond, waardoor de menigte zich ordelijk kon voortbewegen. Het ligt in de rede, dat we de opkomst en de verbreiding van dit belangrijke architectonische motief allereerst langs de pelgrimswegen moeten zoeken [3]).

---

[1]) De Lasteyrie, L'architecture relig., p. 294—303. — Jean Verrier, Les églises romanes d'Auvergne, in: „Beaux-Arts", II (1924), p. 231, 234.

[2]) Men bedenke, dat in de vroege middeleeuwen de reliek een algemeen gebruikelijk geneesmiddel was. Vgl. H. Osborn Taylor, The mediaeval mind, I p. 299.

[3]) Zie hierboven, blz. 145, en de daar aangehaalde literatuur.

De kooromgang blijkt reeds stelselmatig toegepast omstreeks het jaar 1000 in Lombardije en in Frankrijk, en wel in de basiliek S. Stefano te Verona (± 990), in de kathedraal van Ivrea (973—1002), en in de kloosterkerk S. Philibert te Tournus in Bourgondië (koor in 1020 gewijd). Ongetwijfeld is de idee van den kooromgang van Auvergne uit overgebracht, langs den beeweg, naar Compostella in Spanje. Daar werd echter uit dit motief met andere elementen een geheel nieuw plan gevormd. Het architectonische type der basiliek van St. Jacob van Compostella werd het voorbeeld der vermaarde Saint Sernin te Toulouse, evenals van Ste-Foy te Conques, St. Martin te Tours en vele andere kerken langs de pelgrimswegen van Compostella naar het Noorden. Ook de in 1095 voltooide abdijkerk van Cluny werd door Compostella beïnvloed [1].

Hiertegenover staat echter, dat reeds in de 10e eeuw een merkwaardig nedersaksisch bouwwerk, de z.g. Wigberti-krocht te Quedlinburg — oorspronkelijk hertogelijke paltskapel — een met een primitief tongewelf overkluisden koor omgang kreeg [2]. En deze verrassende poging, blijkbaar van een noordelijk bouwmeester, om een, zij het nog bescheiden bouwwerk geheel in steen op te trekken, staat niet zoo geïsoleerd als het thans lijkt. We zagen reeds hoe St. Marie in 't kapitool te Keulen eveneens overwelfde omgangen kreeg; en in 1133 wordt de halfronde absis van de St. Godehardskerk te Hildesheim door een met tongewelven overkluisden omgang voltooid [3]. Wanneer we dan ten overvloede nog herinneren aan de overwelfde omgangen van de Karolingische paltskapel te Aken, van de achthoekige kapel te Nijmegen, van de Walburgiskerk te Groningen, van de kerk te Ottmarsheim, dan is het wel voldoende duidelijk, hoe het motief van den overwelfden kooromgang sinds het proto-romaansche tijdvak in de noordgermaansche landen bekend was en nooit geheel verdween [4].

---

[1]) De werkplaats van Santiago werd voor een eeuw een der meest gevorderde en vruchtbaarste centra van kunstvoortbrenging in Europa en oefende een overheerschenden invloed op de ontwikkeling van bouw- en beeldhouwkunst gedurende de 12e eeuw. — A. Kingsley Porter, Roman sculpture, I p. 194.

[2]) Adolf Zeller, Die Kirchenbauten Heinrichs I. und der Ottonen in Quedlinburg etc. Berlin, 1916, S. 16—20, meende, dat omgang en overwelving uit een latere periode zouden dagteekenen; eene onderstelling die is afgewezen. Vgl. Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I S. 92 en 121—122, Abbild. I, 65. — A. Haupt, Baukunst der Germanen (1923), S. 266—268, Taf. LI.

[3]) Dehio, Gesch. d. deutschen K., S. 121—122.

[4]) De vraag kan opkomen, of we hier dan wellicht met een oorspronkelijk Saksisch

Het rijkere koorplan van den omgang met uitgebouwde straalkapellen is echter, zooals we zagen, ongetwijfeld van zuidelijken oorsprong. In Provence en Languedoc werd een wijziging ingevoerd, waarbij de omgang verviel en alleen de kapellen, onmiddellijk tegen de absis zelve aangebouwd, behouden bleven. Van Zuid- en Middenfrankrijk kwam dit motief dan in de 12e eeuw noordwaarts, om tenslotte in Roermand te geroken in een vorm, die, door het onmiddellijk aan elkaar sluiten der drie absidiolen — dus zonder de scheidende muurvakken met vensters, zooals die meestal in Frankrijk worden toegepast (zie Valenciennes, afb. 67) — weer schijnt terug te gaan op Cluny, waar het koor der laatste abdijkerk eveneens drie aaneensluitende absidiolen heeft.

Het koorplan met opgang, zonder kapellen, als dat van de Maastrichtsche O. L. Vrouwenkerk, heeft zooals gezegd, zijne vroegste Nederrijnsche voorloopers te Quedlinburg, Hildesheim en Keulen (S. Maria in 't Kapitool). In laatstgenoemde kerken ontbreekt echter een element, dat voor de kerk te Maatsricht zoo karakteristiek is: de overwelfde verdieping of omgangsgalerij (pl. 42)[1]. De oudste werkelijke kooromgang met overwelfde galerij is die van de reeds genoemde S. Stefano te Verona (± 990). Overigens gaat dit Maastrichtsche koor terug op Cisterciënsische voorbeelden: een analoog geval geeft ons het in 1202—1227 gebouwde koor te Heisterbach bij Bonn te zien (afb. 70), blijkbaar een navolging van het in 1163 gewijde ronde koor van de abdijkerk der Premonstratensen te Dommartin in Artois, dat op zijne beurt waarschijnlijk naar een ouder Cisterciensisch rond koor

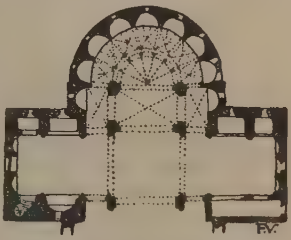

Afb. 70. Koorplan der Abdijkerk te Heisterbach.

of noord-germaansch plan te doen hebben. Men zie over deze constructie: André Rhein, Les voûtes des déambulatoires; Bulletin monumental LXXXII (1923), p. 255—290.

Op verschillende andere plaatsen in het oude Karolingische rijk, als te Maursmünster (Marmoutier) in den Elzas, en te Tours (S. Martin), zijn sporen van kooromgangen uit het Karolingische tijdvak aan den dag gekomen. Vgl. Pierre de Truchis, L'architecture de la Bourgogne française sous Robert-le-Pieux; Bulletin monum. LXXX (1921), p. 29.

[1]) De smalle venstergalerij met gekoppelde zuilen in de absis der H. Maria-in 't kapitool dateert van een verbouwing ± 1200. Vgl. Rahtgens, S. Maria i. K., S. 110 en 121—123.

werd opgetrokken[1]). Dehio en v. Bezold meenden zelfs, dat Heisterbach het voorbeeld voor het O. L. Vrouwekoor te Maastricht leverde [2]). Het omgekeerde is echter, zooals Kalf betoogde [3]), meer aannemelijk.

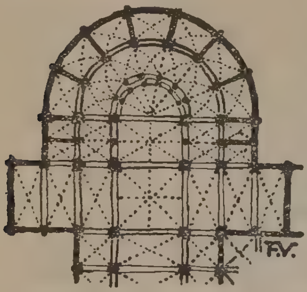

Afb. 71. Koorplan der voorm. abdijkerk te Aduard (n. Peters).

Met Dommartin en met Heisterbach zal ook Maastricht afstammen van een ouder Cisterciënsisch rond-koortype, waarvan het naar echt-middeleeuwschen aard een provinciale omwerking gaf, in het karakter van de streek waar zij verrees [4]), en waarvan het in 1174 gewijde koor te Clairvaux met zijne vele navolgingen als dat te Aduard in Groningen (men zie hieromtrent blz. 162), een andere tak zal zijn geweest (afb. 71).

Plaatsen we nu de drie 't laatst besproken Nederlandsche koorplattegronden, Maastricht, Roermond, Aduard, naast elkaar, en vergelijken we ze met wat voorafging, dan onderscheiden we in deze scheppingen uit het laatst der 12e en het begin der 13e eeuw geheel nieuwe accenten. Reeds bij de O. L. Vrouwekerk te Maastricht wordt het koorplan, door de invoering van den omgang, gecompliceerder; duidelijk streeft in dit wellicht prachtigste der romaansche koren van Noordeuropa, het ruimtegevoel naar grooter rijkdom en pathetischer kracht van uitdrukking (pl. 34 en 42). Maar nog is hier de omtrek een zware, vast omsluitende lijn. In Roermond en Aduard echter wordt deze strakke omspanning verbroken door de radiale koorkapellen. Niet als in Deventer, in Utrecht of in Susteren wordt de ruimte vergroot door toevoeging van evenwijdig naast het presbyterium opgetrokken kapellen, ruimte-eenheden, die een zelfstandig afgesloten doorvoering van

[1]) H. Rose, Die Baukunst der Cisterzienser. München 1916. S. 98.

[2]) Kirchl. Baukunst d. Abendl., I, S. 535. Vgl. echter aldaar: II, S. 45, en S. 46 noot 1.

[3]) Kath. kerken in Nederland, blz. 000.

[4]) Aldus ook de abdijkerk der Benedictijnen te Corbie; die van St. Etienne au Mont, bij Boulogne-sur-Mer (volgens het plan van Fontenay gebouwd. zie afb. 49); en in Italië de kerken te Ceccano, Ferentino en Barletta, opgetrokken in Bourgondisch-Cisterëenisschen trant. Vgl. hieromtrent: Anthyme-Saint Paul, A travers les monuments historiques. Paris 1877, p. 30 ss.; en: Enlart, Origines françaises de l'architecture gothique en Italie. Paris 1894, p. 277.

de indeeling der hoofdruimte, het schip, vormen (vgl. afb. 55, 57, 62); maar integendeel wordt hier de koorruimte radiaal uitgebreid, vanuit één middelpunt, zoodat de samenstellende ruimte-eenheden naar dat middelpunt gericht zijn, waardoor het koor de geheele ruimte-beweging van het schip opvangt, samenvat en metterdaad „afrondt". Tevens echter is het alsof een toenemende ruimtewerking van het schip de koorpartij radiaal uiteen drijft: een centrifugale kracht dus, die de wanden doet wijken, gelijk in het munsterkoor te Roermond, waar zelfs tusschen de koorkapellen geen muurvakken bleven staan als bijv. te Valenciennes (afb. 67), of te Paray-le-Monial [1]). Deze muurdammen, die we kunnen beschouwen als overblijfselen van den aanvankelijken ronden absismuur, zijn te Roermond — naar het voorbeeld van Cluny — opgelost in de ronding der absidiolen (pl. 24).

We bespeuren aldus in deze koorpartijen onmiskenbaar het opkomen van een nieuwen geest, een nieuwen vormdrang, die zich in de plattegronden manifesteerd door een sterker gewogenheid, een veelvuldiger doorbreking der contouren. En hiermee raken we aan de wezenlijkste kenmerken van de komende architectuurperiode, die zich in deze scheppingen aankondigt.

Tot dusver hebben wij in onze bespreking van het romaansche grondplan uitsluitend die kerken begrepen, welke hetzij voor een en door de kloosters hetzij als kathedraal voor en door bisschoppen werd en gebouwd. Waar ook de stichters en bouwers dezer laatsten doorgaans uit de sfeer der kloosterorden voortkwamen, ligt het in de rede, dat al deze heiligdommen den invloed òf van de Benedictijnen (Cluny, Hirsau), òfwel van de Cisterciënsen (Fontena, Clairvaux) vertoonden. Tegelijkertijd echter ontstond een groep kerkgebouwen, die, hoewel stellig in menig opzicht het stempel van een der kloosterorden dragend (wijl in die dagen geen kerk geheel buiten werking der monarchale sfeer verrees), toch sterker een regionaal karakter kregen in engeren zin. Ik gedoel die talrijke kleinere kerken, die buiten de eigenlijke centra van het geestelijk en maatschappelijk leven der middeleeuwen, buiten de kloosters en de residenties van geestelijke en wereldlijke machthebbers, overal verrezen ten behoeve van de landelijke bevolking.

Zooals men weet had aanvankelijk in elk bisschoppelijk rechts-

[1]) H. Karlinger, Über romanische Kirchenbauten. München (1924), T. 3.

gebied of diocees alleen de cathedrale kerk de volle kerkelijke rechten met inbegrip van doop- en begraafrecht (baptismus en sepultura) [1]. Reeds in Karolingischen tijd, in de 9e eeuw, waren de diocesen onderverdeeld in scherp begrensde gebieden van ecclesiae baptismales ot kerken met dooprecht [2]; en tegelijkertijd ging op deze gebieden ook de naam „parochie" (paroecia) over, die oorspronkelijk synoniem was van dioseec [3]. Vanuit de hoofdkerken dezer parochies, waarschijnlijk dezelfde als de in de 11e, 12e en 13e eeuwen vaak genoemde ecclesiae matrices of personatus, vanuit deze „moederkerken" werden, waar noodig, weer de „capellae parochiales" gesticht. Deze kapellen erfden evenals de parochiekerken, geleidelijk van de kathedrale kerken de genoemde kerkelijke rechten, in welk geval dan veelal een bervouwing of vergrooting noodig was.

Uit den aard der zaak behoefden zulke kerkgebouwen slechts ruimte te bieden aan beperkte groepen der bevolking, terwijl zij bediend werden door één, of hoogstens enkele priesters. Het grond plan kon dus in den regel bepaald blijven bij een grootere rechthoekige ruimte, het schip, voor de geloovigen, en een kleinere vierkante dan wel rechthoekige ruimte als koor, aan de oostzijde plat of halfrondgesloten (afb. 23 en 24, blz. 95). Wijl nu deze parochiekerken zeer dikwijls ook gesticht en zelfs gebouwd werden door een of andere kloostergemeenschap, kon het niet anders, of haar bouwtrant moest dan het stijleigen vertoonen der betrokken kloosterorde; maar waar dit in hoofdzaak tot uitdrukking kwam in de plastische details van den opbouw, zal haar plan zich — om de redenen, die wij hierboven, blz. 89—96, hebben uiteengezet — hebben aangesloten bij de van oudsher in een landstreek gebruikelijke bouwvormen, in 't bijzonder bij de heidensche heiligdommen.

Deze oudste en eenvoudigste Nederlandsche dorpskerken zijn eenbeukige, rechthoekige ruimten, met versmald recht- dan wel halfrond-gesloten koor; de westtoren ontbreekt; de ingang bevindt zich in de noordelijke of zuidelijke lange zijde, of aan beide

[1]) Joosting en Muller, Bronnen gesch. kerkel. rechtspraak, II, blz. 107 vv.

[2]) E. Baumgartner, Geschichte u. Recht des Archidiaconates der Oberrhein. Bisthümer (1907), S. 9, en de daar aangehaalde literatuur.

[3]) De ontwikkeling van de zelfstandigheid der parochies is nog niet geheel opgehelderd, cf. Dr. A. Mooren, Die Erzdiözese Köln (1892), I 23 vv., aangehaald in het bovengenoemde werk van Joosting en Muller, alwaar men een uitvoerige studie vindt over onze oudste kerkelijke indeeling.

zijden, zelden in den westgevel. Aldus de kerkjes te Lemiers (pl. 7), Nijswijlre (pl. 8), Asselt vóór de verbouwing (pl. 52), alle in Limburg; Oorschot (pl. 71) in Noordbrabant; de voormalige, in 1826 gesloopte St. Thomaskapel te Utrecht; de kerkjes te Andelst en Echteld in Gelderland; te Odoorn en Roderwolde (gesloopt in 1830) in Drente; te Den Aandel, Bafloo, Opwierde, Oosternieland, Rottum (in 1891 gesloopt), in de provincie Groningen; te Janum, Aalsum, Wetsens, Bornwerd, Suawoude in Friesland, Overigens hebben onze romaansche dorpskerken doorgaans een zwaren vierkanten westtoren, dikwijls zonder ingang, waarover later. Voor zoover we kunnen nagaan kwamen zulke eenbeukige kerkjes zoowel met recht- als met halfrond-gesloten koor overal in ons land voor (afb. 72), maar we onderscheiden toch wel een zekere voorkeur ten opzichte van de rechte koorsluiting in de provincie Groningen met het aangrenzend oostelijk gedeelte van Friesland (ongeveer overeenkomend met de gemeente Achtkarspelen), waar nog ruimttwintig eenbeukige ramaansche dorpskerken met rechtgesloten koor zijn aan te wijzen, dat is dus meer, dan in al onze andere provincies tesamen [1]). Daarentegen vinden we in het overige deel van Friesland — dat van alle Nederlandsche provincies het grootst aantal romaansche dorpskerken bewaard heeft — nog meer dan veertig kerken met halfrond gesloten koor [2]), waarbij als merkwaardige bijzonderheid een tiental kerken valt te noemen welker koorsluiting onder de gootlijst, door overmetseling, van halfrond is uitgekraagd naar veelhoekig: Jorwerd, Weidum (pl.

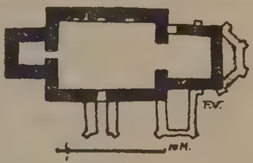

Afb. 72. Plattegrond van het voormalige kerk te Neerlangel (N. Br.). Naar teekening i. h. archief Rijksbur. v.d. Monumentenzorg.

[1]) Den Andel, Bafloo. Eenrum, Haren (afb. 23), Kantens, Noordwolde, Oosternijland, Scharmer, Ten Boer, Tolbert, Uithuizen, Warffum, Wehe (in 1553 herbouwd), Westernijland, Westerwijtwerd, 't Zandt, Zuidwolde; en in Friesland: Augustinusga (gem. Achtkarspelen), Olterterp (Opsterland), Kortehemmen (Smallingerland), Murmerwoude (Dantumadeel).

[2]) Bozum, Britswerd, Huins, Jorwerd, Mantgum, Oosterlittens, Weidum (alle in de gemeente Baarderadeel); Jadum, Roodkerk (gem. Dantumadeel); Hogebeintum, Marrum (Ferwerderadeel); Boer, Peins, Schalsum (Franekeradeel); Welsrijp (Hennaarderadeel); Britsum, Swichum, (Leeuwarderadeel); Wier (Menaldumadeel); Aalsum, Anjum, Poesens, Wetsens (Oost-Dongeradeel); Oudega (Smallingerland), oorspronkelijk rond — sinds 1599 rechtgesloten; Eestrum, Gietkerk, Oudkerk, Wijns, Suawoude (Tietjerksteradeel), ± 1890 gesloopt; Borwird, Hantum, Hantumhuizen, Wierum (Westdongeradeel); Dedgum (1889 gesloopt), Eksmorra, Hichtum, Ruigebollum (Wonseradeel).

59), Hoogbeintum, Marrum, Boer (pl. 62), Schalsum, Schaard, Hichtum en Wierum (pl. 64), die allen naar vijf zijden van een tienhoek overgaan; het omstr. 1890 gesloopte kerkje te Suawoude, dat van halfrond was uitgekraagd naar vier zijden van den achthoek. Een geheel opzichzelf staand geval is het baksteenen kerkje te Janum, omstr. 1200 gebouwd, waarvan de koorsluiting, inwendig halfrond, uitwendig acht zijden van een zestienhoek vertoont, door uitmetseling in profielsteen overgaand naar drie zijden van een achthoek. Het doel dezer bouwwijze, waarvan ik tot nog toe geen voorbeelden buiten Friesland heb aangetroffen, was waarschijnlijk de consstructie der bekapping van het koor te vergemakkelijken.

Onder deze eenbeukige kerken onzer beide noordelijkste provincies merken we er, naast die met versmald koor — wat ik dus het meer „inheemsche'' type acht —, verscheidene op, waarbij het koor niet als afzonderlijke ruimte is uitgedrukt en de plattegrond dus den vorm heeft van een eenvoudigen langgestrekten rechthoek, aan de oostzijde plat- of halfrond-gesloten. En het is weer in de provincie Groningen en het aangrenzende oostelijk deel van Friesland, dat deze z.g. „zaalkerken'' als typisch landseigene verschijning koorvomen. We vinden ze bijv. te Bierum, Doezum, Eenrum, Husinge, Kanters, Oosternieland, Scharmer, Siddeburen, Westerwijtwerd in Groningen; te Augustinusga, Hantumhuizen in Friesland's noordoostelijk deel.

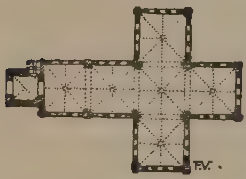

Afb. 73. Grondplan der oorspronkelijke A-kerk in de stad Groningen. (n. Peters).

Afb. 74. Grondplan der oorspr. kerk te Stedum (n. Peters).

Er is een opvallende overeenkomst tusschen deze Groningsche, of zoo men wil Oostfriesche zaalkerkjes en het eenbeukige kerktype in 't bijzonder eigen aan het westen en midden van Frankrijk tusschen de Loire, en de Garonne, waar we in zaalkerken als te Rouillac, Châtres, Bourg-Charente, Bourdeilla, enz. de directe verwanten onzer Noordnederlandsche zaalkerkjes vinden [1]). Dubbel opmerkelijk is het hierom, dat we een anderen karakteristie-

[1]) Vgl. de Lasteyrie, Architecture rel., p. 465—481.

ken bouwvorm van dezelfde Fransche stijlprovincie, namelijk de eenbeukige kruiskerk, eveneens in Groningen aantreffen. Het grondplan der Groningsche kerken van dit type is doorgaans samengesteld uit zes kwadraten (zie afb. 73), waarvan twee voor het schip, twee voor kruising en koor en twee voor de transeptarmen bestemd zijn [1]). De meeste dezer kerken hebben een rechtgesloten koor: de oorspronkelijke St. Nicolaaskerk te Appingedam [2]); de in 1870 gesloopte kerk te Eexta; de ± 1200 gebouwde kerk te Garmerwolde; de oorspronkelijke, in 1246 gewijde A-kerk in de stad Groningen [3]); de in 1241 afgebrande en daarna herbouwde St. Petruskerk te Loppersum; de in het begin der 13e eeuw gebouwde kerk te 't Zand. De halfronde koorsluiting vinden we bij de tufsteenen St. Petruskerk te Leens, de in later tijd verbouwde en toen recht-gesloten kerk te Leermens, de oorspronkelijke kerk te Stedum, zooals ze in 't begin der 13e eeuw verrees [4]), en vermoedelijk ook de kerk te Westeremden [5]). Het eenige voorbeeld, dat ik buiten het Groningsche gebied, van dit eenbeukig-kruisvormige grondplan ken, is de in 1863 gesloopte kerk te Renkum [6]).

Men bleef in Groningen nog tot in de gothische periode aan deze ruimte-idee vasthouden, en vooral in de toen gebouwde kruiskerken, als te Termunten, Zeerijp, Zuidbroek, spreekt nog treffender de verwantschap met de Fransche eenbeukige kruikerken. Overigens doen onze romaansche kerkgebouwen dezer soort aan, als vereenvoudigde vertalingen dier zuidelijke bouwwerken, van de

[1]) Alleen de kerk te Stedum (begin 13e eeuw) had oorspronkelijk drie kwadraten voor het schip (zie afb. 74). Bij de kruiskerken te Leermens (begin 13e e.) en te Loppersum (in 1241 afgebrand en herbouwd, in de 15e e. vergroot), evenals bij de in 1870 gesloopte kerk te Eexta, besloegen de transeptarmen elk slechts een half kwadraat. Zie de afbeeldingen dezer kerken o.a. bij: Peters, Oud-Groningen, stad en lande.

[2]) In de 13e eeuw gebouwd, in de 15e eeuw vergroot. Vgl. Peters, Oud-Groningen, blz. 39.

[3]) Deze kerk, gewijd aan de H. Maagd en den H. Nicolaas, werd door bisschop Otto II van Utrecht, in het begin der 13e eeuw van kapel tot parochiekerk verheven voor de Utinger- en Wester- (later Ae-) Kluften, en in de 15e eeuw vergroot en verhoogd. Vgl. Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 498; Peters, A. w., blz. 45.

[4]) In de 14e en 15e eeuw gewijzigd en vergroot. Peters, A. w., blz. 51.

[5]) De dwarsarmen dezer kerk zijn in later tijd gesloopt. Peters, A. w., blz. 53.

[6]) Redinchem, later Renkum, behoorde sedert 1031 aan de abdij Abdinehof te Paderborn. ZWe Sloet: Oorkondenboe , no. 1019; Joosting en Muller, Bronnen II, bl 438. — De kerk werd tusschen 1146 en 1183 tot parochiekerk verheven, en zal toen de gedaante hebben gekregen, waarin de bouwkundige S. A. Fijnebuik haar zag, toen hij kort voor de slooping de opmetingen teekende, welke thans berusten in het archief van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Vgl. verder: Verslagen der commissie tot het opsporen enz. der overblijfselen van vaderlandsche kunst 1864, blz. 12—14. — Dietsche Warande VII (1864), blz. 94. — Eyck tot Zuylichem, Kort Overzigt enz. in: Berigten Histor. Genootsch. Utrecht II[1] (1849), blz. 94.

kathedraal te Angoulçme, van Frémolac, Le Vieux-Mareuil, Solignac, de abdijkerk te Fontevrault, allen in de 12e eeuw verrezen [1]). Hoe dit Aquitaansche grondplan naar ons Noorden geraakte, is nog altijd ietwat raadselachtig en kan hier niet nader onderzocht worden. Slechts zij er kort op gewezen, dat in het naburige Westfalen, waar ook, zooals later blijken zal, nog andere invloeden uit dezelfde Fransche stijlprovincie werkzaam waren, eveneens de eenbeukige kruiskerk wordt aangetroffen, o.a. te Asbeck, te Neuenbeken en te Helden [2]). En samen met Westfalen ressorteerden de Groninger Ommelanden met de tegenwoordige Friesche gemeente Achtkarspelen (maar zonder Westerwolde), onder het in 805 opgerichte bisdom Mimigerneford, het latere Münster, eene omstandigheid, waarop wij hierna, in het historisch-topografisch gedeelte zullen terugkomen.

Het uitwendige. — Wij zagen hierboven, hoe reeds de vroegste romaansche architectuur, in tegenstelling met de oudchristelijke, streefde, niet naar eenzijdig gerichte horizontale ruimtewerking, maar naar rhythmische schakeling van stereometrische grondvormen, wat in het uitwendige tot uitdrukking kwam door veelvuldige geleding en plastische groepeering der massa's, met forsche tegenstellingen van licht en schaduw [3]). Hoofdmomenten in deze architectonische schepping zijn: de oostpartij met koor en dwarspand, het schip, en de westpartij; waarbij het karakteristiek is, dat een hoofdfront, een eigenlijke voorgevel niet bestaat, wijl de alzijdige gerichtheid meebrengt, dat alle fronten als gelijkwaardig behandeld worden, terwijl bovendien de ingangen bij kerken met oost- en westabsiden, of met een westbouw (O. L. Vrouwe- en St. Servaas kerk te Maastricht, Susteren, Torn. Zie pl. 9, 11, 14) als regel in de lange zijden werden aangebracht. Daarbij noemde ik dan nog als voornaamste eigenheid der romaansche bouwkunst de opwaartsche drang, het uitgesproken verticalisme, dat zijn meest teekenende manifestatie en zijn krachtigst accent heeft in den toren.

Ongetwijfeld is de toren, vooral in zijne toepassing als organische geleding van het kerkgebouw, een der eigenste uitingen in de middeleeuwsche bouwkunst der Germaansche volken, en waar de

[1]) De Lasteyrie, A. w.
[2]) Ludorff, Bau- und Kunstdenkmäler v. Westfalen, t. a. p.
[3]) Zie de platen 9—24.

torenbouw dan juist in ons land tot bijzondere ontwikkeling kwam, dienen wij zijn geschiedenis hier in vogelvlucht te overzien.

Reeds in de 6e eeuw was het in Gallië gebruikelijk boven de kruising van schip en dwarspand een soort kruistorens of „lantaarns" op te trekken, door de schrijvers van dien tijd, Gregorius van Tours en Venantius Fortunatus, onder de benamingen *turris*, *domus altaris* of *domus arae* vermeld. Eerstgenoemde beschrijft uitvoerig zulk een lantaarn op de kruising der basiliek van den H. Antolianus te Clermont [1]), en Fortunatus verhaalt van den kruistoren der afgebrande kathedraal te Nantes [2]). In 799 zien we den daar beschreven torenvorm ook toegepast op de oostelijke en westelijke kruising der abdijkerk te St. Riquier [3]). Vermoedelijk kwam hij met het kloosterwezen uit Klein-Azië over Byzantium naar Gallië.

Van meet af aan werd aldus aan de Westeuropeesche basiliek gekoppeld de idee van den centraalbouw, een ruimtevorm, die in lateren romaanschen tijd vooral in de koepels der kerken op klaverbladvormig grondplan (Roermond, pl. 24) tot zoo rijke ontwikkeling zou komen. Of deze lantaarns oorspronkelijk reeds als klokkentorens dienden is niet met zekerheid bekend. Sinds de 7e eeuw worden overal in Westeuropa klokken vermeld [4]), en reeds in het Karolingische tijdperk blijkt men deze in de hoofdtorens te hebben gehangen [5]).

Eerst in de 7e eeuw echter schijnen de oudste werkelijke klokkentorens van Syrië uit naar het Westen te zijn gekomen, en de eerste voorbeelden treffen we dan ook weer in de groote invoerhaven van Oostersche cultuur, Ravenna. Het zijn afzonderlijk naast het kerkgebouw geplaatste torens of campanile's, aanvankelijk meest rond, als die van S. Apollinare in Classe, S. Apollinare nuovo, S. Giovanni e Paolo, S. Giovanni Evangelista, een enkele maal ook vierkant, als die van S. Francesco. In het overige Italië worden dan de vierkante torens meer algemeen, zooals de baksteenen campanila van S. Satiro te Milaan, in 876 gebouwd, met

---

[1]) Op vier door marmeren zuilen gedragen bogen, rustten vier muren, die een rijk beschilderden planken vloer droegen; een lichte en blijkbaar gebrekkig gebouwde constructie, die spoedig instortte. — Greg. Turonensis, De gloria martyrum, LXV.

[2]) Venantius Fortunatus, Carmina, III.

[3]) Afgebeeld o.a. bij: Effmann, Centula, S. 9, 11, 93. — De Lasteyrie, Arch. rel., p. 142. — Enlart. Manuel, I (ed. 1919), p. 187.

[4]) Effmann, Centula, S. 82 ff. en de daar aangehaalde literatuur.

[5]) De Lasteyrie, A. w., p. 382. — Enlart, A. w., p. 138 ss.

vier geledingen, aangeduid door rondboogfriezen tusschen hoeklisenen (afb. 75) [1]. Wellicht door toedoen van de comacini neemt Europa benoorden de Alpen dit type over, maar met één groot verschil: inplaats van een afzonderlijk, vrij staand klokkenhuis, wordt de toren hier een organisch met het lichaam van het kerkgebouw vergroeide geleding. Hiermede krijgt zijne ontwikkeling eene geheel andere, volkomen zelfstandige richting, en wordt hij, in tegenstelling met de zuidelijke campanile, van de grootste beteekenis voor de samenstelling en groepeering der massa's van het bouwwerk.

Afb. 75. Toren van S. Satiro te Milaan.

Opmerkelijk inderdaad is de gretige aanvaarding en kwistige toepassing van het torenmotief in het germaansche Noorden, in het geheele gebied der Rijnlandsche school, zoowel als in dat der Normandische, waar vooral, naast of rond den lantaarn of kruiskoepel, en tevens aan de westzijde, meerdere ronde of vierkante torens worden opgetrokken in plastisch hoogst expressieve groepen. Wel doet zich in deze gigantische hymne der torengevaarten de architectonische vormdrang van het Noorden gansch en onverholen gelden. In waarheid zijn toch deze torens onzer noordgermaansche kerken een zuiver uit het schoonheidsbegeeren gesproten vorm; en dezelfde geest, dien we in het grondplan werkzaam zagen en die daar de contouren meerder bewogenheid, rijker teekening gaf, diezelfde germaansch-religieuze geest stuwde, vrij van alle nuts- en doelmatigheids-overwegingen, naast en tegenover den zwaren gang der horizontale basilieklijnen, de praal der ranke torenlijven omhoog in de wijde hemelruimte.

Hierboven (blz. 191) is de plaatsing dezer torens in het grondplan en hunne functie gesproken. Rest dus nog slechts op te merken, hoe zij doorgaans, naar Lombardischen trant (zie afb. 75), uitwendig een reeks gelijkvormige, door waterlijsten of door rondboogfriezen gescheiden geledingen vertoonen, met weinig of geen versnijding boven elkander geplaatst. De muurvlakken worden, eveneens naar oud-Lombardischen trant, verlevendigd door lise-

[1]) Rivoira, Lomb. architecture, I, p. 000.

nen, waartusschen de rondboogfriezen zijn gespannen. Hierin bestaan tallooze variaties. Zoo zijn bij de flanktorens naast de absis der St. Servaas te Maastricht (pl. 10 en 22) de gevelvlakken der twee oudste geledingen verlevendigd door hoeklisenen en een enkele lisene in de as, de torens der St. Petruskerk te Odiliënberg daarentegen hebben een dergelijke versiering alleen in de bovenste geledingen, terwijl de benedenste geheel vlak bleven (pl. 23). De voet dezer torens blijft geheel gesloten, hoogstens een enkele lichtspleet breekt het strenge zwijgen der muurvlakken; grootere lichtopeningen, gemeenlijk gekoppeld-rondbogig met een deelzuiltje in het midden, komen alleen in de hoogere geledingen voor. Een zoo rijke doorbreking als van de bovenste geledingen der flanktorens van den westbouw der O. L. Vrouwekerk, of van de koortorens der St. Servaaskerk, waar een rondgaande galerij werd aangebracht, is vrij zeldzaam en blijkbaar een verschijnsel eigen aan de Rijnlandsche school van de tweede helft der 12e- en het begin der 13e eeuw [1]).

Van zeer bijzondere beteekenis voor de ontwikkeling van het torenmotief is de vroeger reeds besproken westbouw. Aanvankelijk, wanneer het streven naar verbinding van basiliek en centraalbouw gedurende de 9e tot de 11e eeuw eene oplossing zoekt door het uitbalanceeren van een oostelijke- en een westelijke kruisingsgroep in de massa van het bouwwerk, wordt de westbouw, geheel gelijk de oostelijke absis, geflankeerd door traptorens. Wanneer een westelijke absis ontbreekt, vormt de westbouw een soms ietwat bruuske, maar toch onmiskenbaar grootsche, monumentale afsluiting van het schip, die al spoedig op zichzelf het karakter van een toren krijgt, en sinds het midden der 10e eeuw zelfs tot een der hoofdpartijen van het bouwwerk uitgroeit.

Evenals we op blz. 180 in het grondplan van den westbouw twee typen,namelijk een langgestrekt rechthoekig en een vierkant,hebben onderscheiden, vallen ook naar het uitwendige twee groepen op te merken: die waarbij het middengedeelte — en die waarbij de flanktorens het overwicht hebben. Bij de bouwwerken van de eer-

---

[1]) Verwante voorbeelden: Schlettstadt, kruistoren der S. Fideskerk (eind-12e eeuw); Mainz, torens oostkoor van den Dom (± 1200); Keulen, koortorens der Gr. Martinuskerk (begin-12e eeuw); Worms, westkoor van den Dom (in 1234 voltooid). — Waarschijnlijk hadden ook de flanktorens van den voormaligen westbouw der St. Pieterskerk te Leuven een dergelijke galerij. Vgl. Lemaire, Origines du style gothique en Brabant, p. 87—89, fig. 26 en 28.

ste soort — waarschijnlijk de oudste — vertoont de opstand evenmin als het grondplan een organisch verband met den ruimtevorm van het daarachter gelegen kerkgebouw; nòch de indeeling der beuken, nòch hare onderlinge hoogte-verhoudingen komen in deze massale, geweldig en weerbaar de westzijde barricadeerende burchtfronten tot uitdrukking. Voorbeelden van dit type zijn in Nederland:

De O. L. Vrouwekerk te Maastricht (pl. 9) [1]. — Van den oorspronkelijken, omstr. 990 begonnen westbouw, bleef het van Luikschen kolenzandsteen opgetrokken benedengedeelte met zijn westelijke krocht tot op ongeveer 25 M. hoogte bewaard. Geheel het daarboven opgaande gedeelte werd eerst in de 12e eeuw van harde mergel in regelmatig verband gebouwd en gedekt met een zadeldak, dat in 1915 tot zijn oorspronkelijke gedaante is teruggebracht In het oudste, benedenste deel, geheel aan den voet, drie rondbogigen venstertjes ter verlichting van de krocht; hierboven, licht brengend op het westkoor, twee rondbogige vensters, waartusschen een cirkelvormig; iets hooger nog twee van deze ronde lichtopeningen. Over de aanvankelijke, 10e-eeuwsche gedaante van dezen westbouw valt weinig met zekerheid te zeggen. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat hij soortgelijke verhoudingen heeft gehad als de westbouw van St. Riquier, waarin we wellicht het Westfrankische oertype hebben te zien, zooals dat ook te Brussel in 1047, te Leuven in 1178, te Nijvel in de 12e eeuw, voorts te St. Truiden, te Luik en elders in de Maasstreek werd nagevolgd en zooals het waarschijnlijk ook bij de oudste St. Janskerk te Utrecht in 1050 verrees. — Tot deze zelfde groep is voorts nog te rekenen de westbouw der voormalige abdijkerk te Torn in Limburg (afb. 76). Ook hier is van het oorspronkelijke werk alleen de onderbouw bewaard gebleven; het bovengedeelte is in 1860—1880

Afb. 76. Westbouw der abdijkerk te Torn (Limb.) na de restauratie.

[1]) Kalf, Kath. kerken, blz. 551—552.

onder leiding van Dr. P. J. H. Cuypers geheel in gothischen trant verbouwd[1]). Als die te Maastricht omsluit ook deze westbouw een westkoor; en als gene verrees ook deze boven een krocht. De flanktorens kregen hier echter een grooter breedte-ontwikkeling en aldus krachtiger proporties tegenover de middenpartij, die in grondplan vierkant is, waardoor een treffende overeenkomst ontstond met de westpartijen van St. Denis (± 990) en St. Johannes den Dooper (11e eeuw) te Luik, en met die van de kerken te Celles en te Fosses, eveneens in het Maasdal gelegen, in de Belgische provincie Namen[2]), zoowel als met eenige in de Rijnstreek en Westfalen gelegen kerken: H. Apostelen te Keulen, Neuenheerse en Freckenhorst.

Van de tweede groep, waarbij dus het hoofdaccent valt op de flanktorens — die dan tevens vierkant in plaats van rond zijn — is het oudste voorbeeld in ons land de westbouw der voormalige abdijkerk, thans parochiekerk, te Susteren, eveneens in Limburg aan de Maas gelegen en dagteekenend uit de eerste helft der 11e eeuw. Geheel van kolenzandsteen opgetrokken, bestaat hij uit een zwaren, in front ongeveer 17.5 M. breeden onderbouw, waaruit, te weerszijden van een lager middengedeelte, twee forsche torens oprijzen (pl. 14). Wij hebben hier dus te doen met een bijzonderen variant, die het midden houdt tusschen den westbouw van het Maastype en den dubbelgetorenden Franschen westgevel, een vorm, die in het Maasdal ook nog voorkomt bij de kerk te Orp-le-Grand, in het Oosten van Brabant. De strenge westgevel, die evenals de torens bij eene restauratie, eenige jaren geleden van kwasi-romaansche vensters en rondbogige deuren werd voorzien, was oorspronkelijk geheel vlak en gesloten, slechts spaarzaam door enkele lisenen en rondboogfriezen verlevendigd; de eenige doorbreking vormden de gekoppelde rondboogvensters in den achtermuur van het middengedeelte, boven het dak van den middenbeuk aangebracht. — Omtrent het midden van dezelfde eeuw verrees een soortgelijke westbouw voor Bernulphus' St. Pieterskerk te Utrecht, en wellicht had ook diens Lebuinuskerk te Deventer (afb. 53) een dergelijk westfront. — Voorts behooren tot deze groep de westbouw der abdijkerk van Rolduc en die der St.

---

[1]) Kalf, Kath. kerken, blz. 524.

[2]) Lemaire, Origines du style gothique en Brabant, I, p. 44, p. 53 ss., p. 59. — Leurs, Origines du style gothique en Brabant, II, p. 218.

Servaaskerk te Maastricht. De westbouw te Rolduc (gemeente Kerkrade, Limburg) is gebouwd tusschen 1138 en 1209 van kolenzandsteen, waarmee de buitenmuren ter dikte van ruim 1 M. in onregelmatig verband zijn opgetrokken. Overigens is dit voorgebouw, evenals de geheele kerk, door talrijke wijzigingen en restauraties geschonden, zoodat thans de middenbouw boven de flanktorens opgaat met een klokkentoren, die in 1614 gebouwd en in 1671 van een nieuwe spits voorzien werd (zie pl. 12) [1]). De verschillende geledingen worden aangeduid door geprofileerde lijsten rustend op een rondboogfries, terwijl de muren overigens door lisenen en boogstellingen (waarvan aan de noordzijde een goed fragment bewaard bleef) aanmerkelijk rijker versierd zijn dan de oudere werken (afb. 77).

Afb. 77. Noordgevel van den Westbouw te Rolduc.

Het geweldige, in front ± 35 M. breede westblok der St. Servaas — zeker een der merkwaardigste en rijkste scheppingen dezer soort — bestaat uit een driedeelige kern: een middengedeelte geflankeerd door twee langwerpig-vierkante torens, en een aan noord-, west- en zuidkant daaromheen gevoerde, lagere opgang van drie door geprofileerde waterlijsten gescheiden geledingen (pl. 11) [2]). Ook hier, als bij de O. L. Vrouwekerk en bij de abdijkerk te Torn, omsluit de westbouw een westelijk koor, en evenals de genoemde bouwwerken heeft ook deze geen toegang van buiten. Opmerkelijk is de rijke versiering door lisenen, boogstellingen en rondboogfriezen, die overeenkomt met die van Rolduc, maar vooral nauw verwant is aan die van den westbouw der H. Bartholomeuskerk te Luik (afb. 78), waar het driedeelig verticale schema aan noord- en zuidzijde letterlijk hetzelfde is, terwijl ook overigens de aanleg met een omgang en de binnen het lichaam van het bouwwerk getrokken traptorens aan beiden gemeen zijn. Onder meer ook hierom is de bouwtijd van dit deel der St. Servaas te stellen omstreeks

[1]) Zie: P. J. H. Cuypers, Historique de l'abbaye de Rolduc, in Revue de l'art chrétien, XXXV (1892), p. 116—125.

[2]) J. Kalf, Katholieke kerken, blz. 555.

het midden der 12e eeuw [1]). Waar overigens het vraagstuk dezer dateering hierna, bij de bespreking dezer kerk in het historisch-topografisch overzicht nader ter sprake komt, zij volstaan met de mededeeling, dat de bedaking van middengedeelte en torens ook hier niet meer de oorspronkelijke is (pl. 10). De geestige barok-koepeltjes, die sinds 1768 dit bouwwerk met hun pittig silhouet zeker niet ontsierden, moesten te kwader ure plaats maken voor de tegenwoordige schrale, dorre spitsen, die stellig behooren tot de minst gelukkige concepties van den overigens zoo begaafden leider dezer restauratie.

Afb. 78. Westbouw der H. Bartholomeus-kerk te Luik.

Wat dit type bezit aan mogelijkheden tot ontwikkeling, dringt onafwijsbaar naar den dubbelgetorenden westgevel, met, in de middenpartij een westelijke hoofdingang en voorportaal; een vorm die, te Susteren (en in Zuid-Brabant te Orp-le-Grand) voorbereid, te Rolduc in het midden der 12e eeuw vervolledigd werd, zonder evenwel nog volkomen met het lichaam van het kerkgebouw samen te smelten tot één onverbrekelijk geheel. Hiermede wil natuurlijk niet gezegd zijn, dat deze dubbelgetorende westgevel historisch zou zijn voortgekomen uit den westbouw! Bedoeld wordt slechts, dat al deze stroomingen in de architectonische ontwikkeling perslot in de 12e eeuw uitliepen op de eenzijdig gerichte basiliek met den nadrukkelijk geaccentueerden hoofdingang tusschen twee torens aan de westzijde.

Reeds zeer vroeg was dit motief bij de christelijke basilieken toegepast. Te weinig bekend is de plaats bij Venantius Fortunatus waar deze dichter reeds in de 6e eeuw, in zijne beschrijving der

[1]) In den westbouw der Luiksche Bartholomeuskerk worden de torens gedragen op spitsbogen. Hierom en om zijn gelijkenis, in het geheel en in de beeldhouwwerken, met de voorgebouwen van St. Jacobus te Luik en St. Germanus te Tirlemont, is hij met zekerheid te dateeren eind-12e eeuw. Vgl. Lemaire, Origines, I, p. 53—54. — T. Francis Bumpus, Cathedrals and churches of Belgium, p. 251—252.

toenmalige kathedraal van Nantes, nadrukkelijk vaststelt, dat deze twee westtorens had, in navolging der stadstorens van Rome [1]). En in de Eeuwige stad zelf bevindt zich op de bekende, uit de 5e eeuw dateerende, gesneden deuren der basiliek van Santa Sabina eene voorstelling van een dubbelgetorenden kerkgevel [2]). Het staat thans vrijwel vast, dat deze architectonische vorm afkomstig is uit Syrië, waar reeds de basilieken van Tourmanin en Rouwcha in de 5e eeuw, die van Kalb-Louzeh in de 6e eeuw, een tusschen twee vierkante torens besloten narthex hadden, en waar deze dispositie reeds sinds de tijden der Hethiten, dertien eeuwen vóór Christus, inheemsch bleek [3]).

Hoe deze bouwwijze nu van Syrië uit over Italië of Frankrijk naar onze streken kwam, zij hier in 't midden gelaten. Zeker is het, dat zij kort na het jaar 1000 aan den Rijn te voorschijn treedt, niet aarzelend en zoekend, maar gaaf en goed, in grooten stijl [4]). Het eerst bij Werinher's dom te Straatsburg, in 1015; dan te Limburg a.d. Hardt, in 1025, en tevens bij de ongeveer tegelijkertijd verbouwde abdijkerk van Willebrord's grijze stichting te Echternach (in 1031 gewijd). De verschijning dezer façade in die andere van Willebrord's stichtingen, de abdij te Susteren, tegen het midden der 11e eeuw, is dus niets bevreemdends, want, al werd ± 891 Susteren aan de abdij Prüme geschonken, zoo is het toch zeer goed mogelijk, dat tusschen Echternach en Susteren in den loop der eeuwen een zekere confraternitas is blijven bestaan, die hier architectonisch tot uitdrukking kwam [5]).

Aldus voltrekt zich — allereerst in het uitwendige — de germaniseering der eenzijdig gerichte basiliek, door de oplossing der westelijke koorgroep in de het geheele complex beheerschende en samenbindende dubbelgetorende westfaçade. De idee van Suste-

---

[1]) „a facie hostili duo propugnacula praesunt quos fidei turres Urbs Caput Mundi habet." Venantius Fortunatus, Carmina III, 7 v. 19 seq.

[2]) Afgebeeld o.a. bij: De Lasteyrie, Architecture religieuse, p. 71, fig. 55.

[3]) De „bît chillani" der Hethitische architectuur, paleispoorten, in de laatste jaren ontgraven te Sinjerli, Boghaz-Keui (Pteria) en elders in Noord-Syrië en het midden van Klein-Azië, bestaan eveneens uit een middenpartij met doorgang tusschen twee vierkante torens. — Vgl. Wulff, Altchristl. u. byzant. Kunst, I, S. 213—214. — Edw. Bell, Early architecture in Western Asia. London 1924, p. 55—102. — Otto Weber, Die Kunst der Hethiter (Orbis Pictus, Bnd. 9). Berlin, o. J.

[4]) Men raadplege over het probleem van den oorsprong o.a. Mettler, Zum Ursprung der doppeltürmigen Westfassade der mittelalterlichen Basilika, in: Zeitschr. f. Geschichte d. Architektur VI (1913), S. 145 ff.

[5]) Vgl. J. Coenen pr., Drie Munsters der Maasgouw, II Susteren, blz. 129.

ren en Rolduc komt tot consequente doorvoering in de westgevels der voormalige abdijkerken van St. Paulus en Oudwijk te Utrecht, in die van Egmond, zoowel als in die van de St. Nicolaas- of Bergkerk te Deventer, in 1198—1209 gebouwd (pl. 16) van de hiermee sterk overeenkomende, in 1817 gesloopte St. Janskerk te Arnhem (afb. 79), en van de St. Nicolaaskerk te Utrecht (pl. 72).

Afb. 79. Westgevel der voorm. St. Janskerk te Arnhem (n. een teekening van Jan de Beijer).

Naast de hier besproken vormen ontwikkelt zich, reeds sinds het vroegste begin der romaansche periode, de gewone vierkante westtoren. Bekend als een der vroegste voorbeelden is de prachtige klokkentoren te Earls Barton (Northants)) in Engeland, in de 10e eeuw gebouwd, een merkwaardige voortzetting van de tradities der houtconstructie in steen [1]). In ons land wordt deze tegen de westzijde aangebouwde toren voor de kleinere kerken een algemeene regel, die geen uitzonderingen kent. Een der oudste vertegenwoordigers dezer soort is verdwenen, toen in het laatst der vorige eeuw de toren van het kerkje te Mesch, met zijn muurwerk in opus spicatum, gesloopt werd [2]). Overigens bleven de oudste romaansche torens, en het grootste aantal, bewaard in de oostelijke provincies van ons land: in Gelderland, Overijsel en Drente, en voorts ook in Friesland en Groningen. De torens der drie eerstgenoemde provincies vormen met die van Noordbrabant en de noordelijke helft van Limburg een groep, die onmiskenbaar behoort tot het type der Duitsche Rijnprovincie, van het land van Kleef tot de streek van Bonn. Het zijn hier als daar hoogst eenvoudige bouwwerken op vierkant grondplan, zwaar en gedrongen

[1]) Sommige schrijvers, o.a. Strzygowski, achten het zelfs mogelijk, dat deze toren nog ouder zou zijn. Zie: Origin of Christian Church art, p. 234. — A. Haupt, Baukunst d. Germanen (2. Aufl. 1923), S. 288, 289, 293.

[2]) Zie hierboven blz. 123.

van vorm veelal, hoogstens door enkele lisenen en rondboogfriezen gesierd.

Men weet, dat deze verbinding van lisenen en boogfriezen ter verlevendiging der muurvlakken — uit Lombardije overgebracht — aan den Rijn voor het eerst voorkomt aan de abdijkerk te Limburg a. d. Hardt (ln 1030—1040), daarna o.a. te Ottmarsheim, omstr. 1049, en aan den westbouw van den Dom te Trier, omstr. 1047 [1]. In het algemeen kunnen we dus aannemen, dat romaansche torens, die deze versiering geheel missen, vóór het midden der 11e eeuw gebouwd zijn. Als voorbeelden noemen we de vlakke, van tufsteen opgetrokken westtorens te Spankeren (begin 11e eeuw, verhoogd in het begin der 19e eeuw), te Alfen (wellicht nog vóór 1000), te Appeltern, te Wel, en wellicht ook die te Doodewaard, alle in Gelderland, Een gaaf en bijzonder belangwekkend specimen dezer oudste soort is de toren te Wilsum in Overijsel (pl. 73), gebouwd van grofkorrelige tufsteen, bestaande uit twee geledingen, waarvan de bovenste ± 0,05 M. terugspringt, terwijl de onderste op de hoeken lang en kort werk (long and short work) in onregelmatige blokken natuursteen vertoont [2]. Een dergelijke toren te Nederlangel, in Noordbrabant aan de Maas gelegen, werd in 1869 gesloopt. Tot deze vroegste periode is ook de toren te Anloo, in Drente, te rekenen (pl. 57), die, op zware keien rustend, nog een oorspronkelijke kern van vuursteen en veldkeien tot op ± 11 M. hoogte heeft behouden, maar met de door twee rondbogen verbonden lisenen in zijne onderste geleding blijkbaar reeds staat aan het begin van een volgend tijdperk.

In onze westelijke provincies, Utrecht zoowel als Noord- en Zuidholland en Zeeland, waar, mede tengevolge van een snellere economische ontwikkeling, bij kleiner oppervlakte, het geringste aantal romaansche monumenten bewaard bleef, zijn slechts enkele — en dan nog zeer gehavende — romaansche torens aan te wijzen. Alleen de toren der St. Michaëlskerk te Oosterland op Wieringen [3], geheel opgetrokken van tufsteen met groote hoek-

[1]) Vgl. Zeitschr. für christl. Kunst, 1911, Sp. 99. — Dehio u. v. Bezold, Kirchl. Bauk. d. Abendl., I, S. 619. — Hugo Rahtgens, S. Maria i. Kapitol, S. 69 Anm. 3

[2]) Opmetingen en teekeningen van architect A. Mulder (1897) in het archief van het Rijksbureau v. d. Monumentenzorg. — Zie verder: Bijdragen der Vereeniging Overijss. Regt XXIV (1904), blz. 46. — Voorl. lijst, dl. VII (Overijssel), blz. 148.

[3]) De Voorl. lijst van Noordholland, blz. 352, acht dezen toren ± 1100 gebouwd. Dat de kerk op titel van den aartsengel Michaël gewijd is, spreekt voor haar hoogen ouderdom. — Waarschijnlijk vormde het eiland Wieringen reeds in de 9e eeuw een

blokken, als de toren te Wilsum, kan hier tot het oudste type gerekend worden.

De torens van Limburg bezuiden de lijn Roermond-Weert ongeveer, sluiten zich aan, zoowel in vorm en behandeling, als in het gebezigde materiaal, bij die van het Luiksche, Luxemburgsche en Zuidbrabantsche Maasgebied. We hebben reeds bij de bespreking van den westbouw den samenhang kunnen opmerken tusschen ons Zuid-Limburgsche en de streek van Luik en Namen. Ook bij de dorpstorens dezer stijlprovincie, zware, dikwijls bijna kubieke bouwsels, opgetrokken van veldkeien, van kolenzandsteen uit het dal der Nivel (z.g. Nivelsteiner, uit de buurt van Kerkrade), en van de inheemsche mergelsoorten, ook bij deze romaansche monumenten nemen we hetzelfde verschijnsel waar. Vergeleken bij die van het Geldersch-Nederrijnsche gebied, zijn deze Zuid-Limburgsche torens, evenals hunne Brabantsche, Luiksche, Luxemburgsche en Namensche verwanten, steeds van eene soberheid, die het moeilijk maakt den bouwtijd te benaderen. temeer, waar ook de aard van het ruige mergel- en kolenzandsteen-materiaal, zoowel als het te allen tijde toegepaste onregelmatige verband van het metselwerk, de bouwwerken vaak een misleidend archaïsch aanzien geeft. Niettemin zijn ook hier enkele torens aan te wijzen, die tot de oudste van ons land behooren, nl.: Eigelshoven (pl. 53); toren der kerk van den H. Johannes den Dooper, tot 13 M. hoogte opgetrokken van kolenzandsteen met veldkeien in onregelmatig verband; alleen in dit benedengedeelte zijn enkele zeer kleine lichtopeningen; het baksteenen bovendeel met galmgaten en ingesnoerde spits is van veel later datum [1]. — Hoensbroek (pl. 56); westtoren van mergel, in 1900 gerestaureerd; geheel vlak, met alleen in het bovengedeelte smalle rondbogige galmgaten; de westelijke ingang is evenals de spits van later tijd [2]. — Van den toren der kerk te Margraten zou ik niet met zekerheid willen zeggen, dat hij van zoo vroegen tijd is, alhoewel hij daarvan geheel het karakter vertoont (pl. 55). Daarentegen kan men stellig aannemen, dat de toren der H. Laurentiuskerk te Voerendaal, opgetrokken van ruwe blokken Kunrader-steen, een overblijfsel is

---

zelfstandig kerkelijk district. Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 80. — Eigen Haard, 1885, blz. 382. — Bouwkundig Weekblad, 1889, blz. 66.

[1]) Kalf, Kath. kerken, blz. 547.

[2]) Kalf, A. w., blz. 567.

van de in 1049 door paus Leo IX persoonlijk gewijde kerk [1]).

Men treft de gelijken van deze westtorens o.a. in de Belgische provincie Luxemburg te Waha (kerk in 1050 gewijd) [2]); in de omstreken van Luik te Heure-le-Romain, met resten van Romeinsch metselwerk [3]), en te Wezeren en Overwinden; in de provincie Namen te Wierde (bij Dinant) en te Andenelle (afb. 80) [4]).

Terwijl in dit Maasgebied de sobere behandeling der torens eeuwenlang gehandhaafd bleef, zien we die in onze noordelijker gewesten tegen het eind der 11e eeuw die rijkere bekleeding aannemen, waarmee de Rijnprovincie toen hare torens ging tooien: aanvankelijk ééne lisene in de as, met de hoeklisenen verbonden door een of twee rondbogen, tesamen ondiepe nissen omsluitend. Doorgaans is deze versiering in de onderste geleding het eenvoudigst; in de bovenste worden de galmgaten aangebracht, rondbogig en gekoppeld, met een deelzuiltje in het midden, waarboven dan, onder de gootlijst, veelal een fries van kleinere rondboogjes wordt gemetseld. Sinds het begin der 12e eeuw wordt dit schema gecompliceerder en de versiering in alle geledingen rijker, terwijl men in het Keulsche en Kleefsche gebied de lisenen vaak eenvoudige lijstvormige kapiteeltjes en basementen geeft, zoodat ze meer het karakter van pilasters krijgen. Hebben we dezen variant reeds kunnen opmerken aan den westbouw te Rolduc (zie afb. 77), een merkwaardig voorbeeld geeft ons de tufsteenen toren te Reden bij Arnhem (pl. 99), die bovendien in de boogzwikken der tweede geleding aan noord- en zuidgevel steenen met in hoog relief gehakte kopjes vertoont, een in romaansch werk hoogst zeldzame en zeer opmerkelijke

Afb. 80. Toren te Andenelle (Namen).

[1]) Bulletin de la Soc. d'art et d'hist. du diocèse de Liège, XIII. Aangehaald door Kalf, Kath. kerken, blz. 536.

[2]) Schayes, Hist. de l'architecture en Belgique II, p. 125. — Lemaire, Origines (I), p. 52.

[3]) Bulletin de la Commission royale d'art et d'archéologie, XLII (1903), p. 27. — Lemaire, A.w., p. 58.

[4]) Annales de la Soc. d'archéologie de Namur, VII (1861—62), p. 33. — Lemaire, A. w., p. 48—49.

versiering. Waar deze toren opvallend overeenkomt met den toren der voormalige abdijkerk te Hochelten in de naburige Duitsche Rijnprovincie gelegen, welke in 1100—1129 werd voltooid, kunnen we zijn bouwtijd in de eerste helft der 12e eeuw stellen [1]). Tot denzelfden tijd zal ook de toren der H. Drievuldigheidskerk te Voorst behooren, in vorm en detailleering op geheel overeenkomstige wijze behandeld [2]), evenals de toren in het oude Ermeloo, die met de beide vorigen ook het teerlingfries gemeen heeft (pl. 78) [3]).

Afb. 81. Toren der R.-K. kerk te Duiven (Geld.).

Een andere verrijking der torengevels, die omstreeks denzelfden tijd aan den Benedenrijn opkomt, is de toepassing van rondboogfriezen ter afscheiding van alle geledingen in het gevelvlak. Een der oudste voorbeelden van deze wijze van sieren is waarschijnlijk de tegen het midden der 12e eeuw gebouwde toren der R. K. kerk van den H. Remigius te Duiven (afb. 81) [4]); en ook de toren te Hedikhuizen, in Noordbrabant aan de Maas, behoort tot dit type (pl. 74). In den loop der 12e eeuw worden dan de gevelvlakken meer onderverdeeld door talrijker lisenen, zoals bij den toren te

---

[1]) Reden behoorde tot het decanaat Velua en werd vóór 1028 aan de St. Paulusabdij te Hohorst geschonken. Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 449. — Opmetingen van dezen toren bevinden zich in het archief van het Rijksbureau v. d. monumentenzorg. — Zie ook: Voorl. lijst Gelderland, blz. 168.

[2]) De kerk te Voorst (oudtijds Vuorst) wordt voor het eerst vermeld in 893, als bezitting der abdij Prumen. Vgl. Sloet, „Van Al's", Arnhem 1871, blz. 191—195. — Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 447. — Hoefer, Aanteekeningen over Voorst, in: Bijdr. en Meded. Gelre, XIII (1910), blz. 341—345, met plattegrond en details van kerk en toren naar teekeningen van den architect W. te Riele Gzn.

[3]) De kerk te Ermeloo behoorde reeds vóór 1028 aan de abdij van St. Paulus te Utrecht. Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 442. — Zie ook mijn opstel „Van een oud-Veluwsch dorp", in het Geïll. Gemeenteblad v. September 1921.

[4]) In 1131 scheidt Andreas, bisschop van Utrecht de kerk te Duiven van hare moederkerk te Groesen en verheft ze tot parochiekerk. — Lacomblet, Urkundenbuch, I, no. 311, S. 205. — Sloet, Oorkondenboek, no. 257, blz. 251. — Terecht wel onderstelde pastoor Hofman, dat de bouw der kerk op deze verheffing gevolgd is. Zie ook: Kalf, Kath. kerken, blz. 90—91.

Dergelijke torens in de Duitsche Rijnprovincies o.a. te Oberpleis (proostdij in 1121 gesticht), Neunkirchen en Geistingen (2e helft 12e eeuw). Vgl. Kunstdenkm. d. Rheinprovinz, V[4] (Siegkreis), e.a.

Beusichem (pl. 77)[1]; tevens worden verschillende soorten boogfriezen — rondboogfriezen, keperboogfriezen en gekruiste boogfriezen[2] — tegelijkertijd toegepast, die dan tegen het laatst der 12e eeuw rusten op gebeeldhouwde kopjes, als aan de torens te IJselmuiden bij Kampen en te Enschede. Tevens wordt in de tweede helft dier eeuw dikwijls een rondboogfries aangebracht ter hoogte van de galmgaten, zoodanig, dat de rondbogige afdekking dezer muuropeningen in het beloop van het fries wordt opgenomen zooals te Berlicum in Noordbrabant (pl. 75) en te Werkhoven in de provincie Utrecht (pl. 76).

Van zulke Nederrijnsche torens uit de tweede helft der 12e eeuw bestaan door ons geheele land nog verschillende mooie voorbeelden, niet alleen in Gelderland, maar ook in Overijsel; in Drente dient vooral de merkwaardige toren te Fries, ten noorden van Assen, genoemd als een buitengemeen rijk specimen dezer laat-romaansche torens (pl. 80)[3]. Opmerkelijk is hier het groote aantal gekoppelde lichtopeningen, waarvan die der vierde geleding met hunne rondbogige afdekking aansluiten bij het rondboogfries. Voorts vinden we het type evenzeer in Noord- en Zuidholland[4], als in de provincie Utrecht[5] en in Noordbrabant[6].

Eene eigenaardigheid, die de meeste van deze torens gemeen hebben, is het ontbreken van een toegang van buiten. Een losse houten ladder verschafte vanuit het inwendige der kerk toegang tot de eerste verdieping, vanwaar men in de benedenruimte kon afdalen door een opening in het gewelf, dat haar overkluisde. Zoo eene inrichting doet ons het karakter dezer romaansche torens beter begrijpen: zij waren verdedigingswerken, waar men zich in

---

[1]) De kerk van den H. Johannes den Dooper te Beusichem behoorde sedert 1131 en nog in 1421 aan St. Jan te Utrecht. — Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 427.

[2]) Zie de Terminologie.

[3]) De kerspelkerk te Fries wordt in 1139 vermeld als pachtschuldig aan de Plechelmuskerk te Oldenzaal. Zij had een altaar aan den H. Stephanus gewijd. Zie: Magnin, Overzigt kerkel. gesch. v. Drenthe. Groningen 1855, bl. 149—151.

[4]) In Noordholland: Harenkarspel (begin 13e eeuw), Heiloo (± 1200), Limmen (± 1200), Muiden, Spaarnwoude (± 1200), Velzen (± 1200). — In Zuidholland: Oegstgeest (in 1825 gesloopt), Ouderkerk a. d. IJsel (pl. 68), Rijnsberg (toren der in 1200 herbouwde abdijkerk), Sassenheim (± 1200, zie pl. 69), Schoonrewoerd (± 1200).

[5]) Amersfoort (St. Joriskerk, midden 12e eeuw), Maarsen, Werkhoven (eind 12e e.), Bunnik, Doorn, Houten, Leusden, Zuid-Polsbroek (allen ± 1200).

[6]) Etten (toren in 1732 ingestort; zie de reconstructie door Dr. Jan Kalf en architect G. de Hoog Hzn., in: Bulletin Oudh. Bond, blz. 61 vv.), Berlikum, Gemonden (reconstructie door Stan Leurs, Les origines du Style Gothique en Brabant, p. 170—173), Hedikhuizen en mogelijk ook Heesch (Leurs, A. w. p. 154).

uitersten nood kon bergen en verweren. Men vluchtte door de kerk op de verdieping, trok de ladder op en bevond zich dan in een ontoegankelijk bolwerk. In gewone tijden schijnt de overkluisde benedenruimte ook tot schatkamer of tot gevangenis te hebben gediend [1]).

Tot deze weerbare torens behooren o.a. die te Gemonden (in 1824 gesloopt), Hedikhuizen en te Neerlangel (in 1869 gesloopt), in Noordbrabant; te Beusichem, Doesburg, Doodewaard, Wadenooien, in Gelderland; te Echt (in 1871 gesloopt) [2]), Eigelshoven, Hoensbroek, in Limburg; te Kampen(?), Wilsum en Zalk, in Overijsel; te Muiden en te Nederhorst-den-Berg in Noordholland.

Enkele onzer romaansche torens, zooals die van de oude St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, die te Etten in Noordbrabant (bij Breda), te Dremt, te Voorst, te Duiven, te Ermelo, te Hoog-Keppel, hebben een oorspronkelijken ingang aan de westzijde, die echter zelden door een rijker bewerkt portaal geaccentueerd werd, als bij den merkwaardigen, omstreeks 1200 gebouwden toren te Enschede.

Eene afzonderlijke groep vormen de torens in het noordelijkst deel van ons land, in hoofdzaak vallend onder het gebied der provincies Friesland en Groningen. Ongetwijfeld was de in deze gewesten overheerschende invloed der Cisterciensen en Premonstratensen oorzaak, dat de middeleeuwsche torenbouw hier niet tot rijkere uiting kwam. Bij de meeste Groningsche kerken — en zelfs bij zeer importante — ontbreekt de toren geheel, en waar hij voorkomt is hij altijd hoogst eenvoudig behandeld [3]). Het Nederrijnsche wand-schema, met een lisene in de as van elk gevelvlak, of met een onderverdeeling door meer lisenen, is hier onbekend; meestal ontbreken zelfs de hoeklisenen en vormen een of twee galmgaten in het bovenste gedeelte de eenige onderbreking der barsche muren. Aldus de torens te Den Andel, Loppersum, Onstwedde, Tolbert in Groningen; te Grouw, Hooge Beintum, Kollum, Wierum (pl. 64), en de in het eind der 12e of het begin der 13e eeuw gebouwde baksteenen torens te Bozum, Britswerd, Deersum

[1]) Zie: M. Heyne, Das deutsche Wohnungswesen, 1899, S. 134 ff., 352 ff. — Ten onrechte is deze inrichting wel eens betwijfeld. Vgl. O. Piper, Abriss der Burgenkunde (1900), S. 47. — Bijdragen Vereeniging Overijss. Regt, XXIV (1904), blz. 46.

[2]) Een afbeelding van dezen toren, naar een oude teekening, in: De Nedermaas, 1922, blz. 69.

[3]) Zie omtrent de Groningsche torens: C. H. Peters, Oud-Groningen Stad en Lande, blz. 100—105.

Oosterwierum (pl. 61) en Schraard in Friesland. Als barre berserkers staan deze torenklompen in het lage, vlakke land: dorpelwachters der zee.

Slechts spaarzaam wordt hier en daar het boogfries toegepast, hetzij alleen ter afdekking van een enkelvoudige ondiepe nis in het benedengedeelte, als bij den uit het midden der 12e eeuw dateerenden tufsteenen toren te Wierum (pl. 59) in Friesland en bij die te Doezum en te Siddeburen in Groningen, hetzij alleen onder de spits, als te Midwolda in Groningen; Westerkwartier (pl. 65).

Voorbeelden van eenigszins rijker behandeling bieden alleen de Friesche tufsteenen toren te Jorwerd, met twee friezen van gekruiste rondbogen langs de bovenzijde der eerste en tweede geleding [1]), en voorts de tufsteenen toren te Bedum, met enkelvoudige, door rondbogen gedekte spaarvelden in de onderste en in de tweede geleding en een klimmend boogfries in de vier topgevels der spits [2]); de baksteenen toren te Haren, op overeenkomstige wijze versierd, en evenals de vorige meer in den trant der torens uit de Rijnprovincie; en tenslotte de tot op 15 M. hoogte bewaard gebleven tufsteenen toren te Zuidwolde, met in de tweede geleding aan iedere zijde een rij van zeven rondbogige nissen, waarvan de middelste, iets lager geplaatst, een vensteropening omsluit; hierboven een rij van zeven smallere nissen; hooger een gekoppelde lichtopening en een rij van negen rondbogige nisjes.

De hier besproken wijze van versieren met nissen, lisenen en boogfriezen, blijft ook in de verdere middeleeuwen, tot in de 16e eeuw, voor de kerktorens in geheel ons land gebruikelijk. Wij zien bij vijftiend'eeuwsche torens als te Dongen, Bladel, Duizel, Tilburg (Heike), in Noordbrabant, te Pernis in Zuidholland, te Linschoten in Utrecht, zelfs bij den na een brand in 1543 herbouwden toren te Vlijmen in Noordbrabant, geheel en volkomen het romaansche karakter der muurbehandeling voortleven [3]).

Van de bedaking onzer romaansche torens is weinig te zeggen.

---

[1]) De bovenste geleding met hare rijkere nisversiering is ± 1450 van baksteen opgetrokken.

[2]) Deze toren had een achtkante steenen spits, die later door een houten werd vervangen, welke in 1910 verbrandde. Onder leiding van den architect C. H. Peters is de toren daarna gerestaureerd, waarbij de steenen spits hersteld werd.

[3]) Dit verschijnsel is kenmerkend voor het geheele Rijnland. Zoo levert o.a. de toren der H. Anthoniuskerk te Hambach (kr. Gulik) „ein charakteristisches Beispiel für die durch das ganze Mittelalter in der Rheinprovinz beliebte romanisierende Gliederung einfacher Türme." Kunstdenkm. d. Rheinprovinz, Kr. Jülich, S. 76—78.

Bijna altijd is de spits in latere tijden gewijzigd tengevolge van brand of van verhoogingen, zoodat ik in ons land geen enkele oorspronkelijke romaansche torenbekroning met zekerheid zou kunnen aanwijzen. Terwijl in Engeland de steenen spits regel, de houten bekapping zeldzaam is en ook in Frankrijk de steenen torenhelm meer gebruikelijk is dan de houten, werd deze laatste in ons land, evenals in Duitschland, bij voorkeur toegepast. De torenspits ontstaat uit het tentdak, wanneer de vlakken onder een grooteren hoek steil worden opgezet. In de romaansche periode echter, tot aan het einde der 12e eeuw ongeveer, is de hellingshoek niet grooter dan ± 50°. De torenspits heeft dan meest den vorm van een vrij lage pyramide op vierkant grondvlak. Naar de uitwendige gedaante te oordeelen zouden de spitsen van de torens te Reden (pl. 79) en te Fries (pl. 80) nog uit de 12e eeuw kunnen dateeren [1]). De ronde traptorens van den westbouw der O. L. Vr. kerk te Maastricht, van dien te Torn en van de St. Janskerk te Utrecht, hebben lage kegelvormige spitsen, zooals de traptorens te St. Riquier die reeds in de 8ste eeuw droegen, en zooals ze eveneens de flanktorens der westelijke voorgebouwen te St. Truiden, Luik, Nijvel, Leuven en Brussel dekten.

Sinds omstr. 1200 wordt de bedaking der Nederrijnsche torens op velerlei wijze en zoowel tentdakvormig op vierkant of achthoekig grondvlak, als zadeldakvormig tusschen twee punt- of trapgevels geconstrueerd. Dikwijls worden in het gebied der Rijnlandsche school de vier zijden van den toren afgedekt door puntgevels, waartusschen dan de vlakken der spits zijn aangebracht, zoodat een tentdak ontstaat met ruitvormige zijvlakken, dat hierom ruitdak wordt genoemd [2]). In deze gedaante zijn de koortorens der O. L. Vrouwekerk te Maastricht gerestaureerd (pl. 21). Trok men de spits steil en slank tusschen de vier puntgevels op, dan werden de zijvlakken van het ruitdak buitenwaarts gebroken, als bij de door rijksarchitect Peters herbouwde baksteenen torenspitsen te Bedum en te Haren in Groningen, en bij de door Dr. Cuypers aan de O. L. Vr. Munsterkerk te Roermond toegevoegde flanktorens (pl. 24), en evenals ook nog bij de baksteenen spits

[1]) Hunne oorspronkelijke spits hebben de romaansche torens te Andenelle (Namen afb. 80), en te Oud-Heverlee, Berthem, Voluwe St. Lambert, en Op-Itter in Zuidbrabant.

[2]) Zie omtrent deze constructies: F. Ostendorf, Die Geschichte des Dachwerks, Leipzig-Berlin 1908, S. 186 ff.

van den in de tweede helft der 13e eeuw naar romaansche tradities gebouwden gothischen toren te Schildwolde in Groningen.

Torens gedekt met een zadeldak komen vooral voor in het noordoosten van ons land, in de provincies Drente, Friesland en Groningen (pl. 57, 58, 64, 65). Deze eigenaardige en zeer zeker eenvoudigste vorm van afdekking, waarvan oorsprong en geschiedenis nog steeds niet voldoende zijn opgehelderd, komt juist en uitsluitend voor in het Noordzeegebied: in Denemarken, in Sleeswijk in de mark Brandenburg, in Saksen, in Westfalen en in Oostfriesland; en eveneens in Engeland, zoowel als in Normandië en in geheel het noorden van Frankrijk, met uitloopers tot in de streek van Maas en Moezel [1]). Ongetwijfeld hebben we hier dus met een zuiver noordgermaanschen torenvorm te doen, die zich waarschijnlijk, hetzij van Saksen, hetzij van het Normandische stijlgebied uit, door de kuststreken der Noordzee, gedeeltelijk ook langs die van de Oostzee verbreid heeft. Het is echter de vraag of het zadeldak onzer Friesch-Groningsche torens reeds in romaanschen tijd voorkwam. Verreweg het meerendeel dezer bedakingen toch dateert uit gothischen en zelfs nog uit veel lateren tijd. We zullen hier in het historisch-topografisch overzicht op terugkomen.

Vormen de torens aldus voor de uitwendige verschijning, de plastische modelleering der romaansche ruimte-omsluiting, het gewichtigste en meest karakteristieke element, in beteekenis sluit hier onmiddellijk bij aan de ontwikkeling van de koorpartij en in 't bijzonder van de absis. Het koor der tweede kerk van Cluny bracht, met zijne in het verlengde der zijbeuken opgetrokken nevenkoren, in het eind der 10e eeuw de consequentie van den Karolingischen †-vormigen aanleg (afb. 48, blz. 149). Het koor wordt een samenstel van vier of zes stereometrische eenheden — koor, nevenkoren, absis en absidiolen — welke met het dwarspand en schip een groep vormen, die eenerzijds het karakter van den centraalbouw draagt en doet denken aan een balanceerende schikking van oost- en westpartij, maar waarbij te anderen kant de zijkoren, als voortzetting der zijbeuken, de west-oostelijke eenzijdige rich-

[1]) Voorbeelden: in Denemarken de kerktorens te Vestervig, Veng, He, Brondshoj, te Glim, te Bjernede, te Ibsker en elders op Bornholm, te Nieblum op het eiland Föhr; in Westfalen te Halle, te Steinhagen, te Versmold; in Engeland vooral in de streek van Northants, in het zuidwesten van Northampton en nabij Bath; in het noorden v. Frankrijk en in Normandië te Oulchy-la-ville, Unac, Mouen, Lhuys, Gassicourt, Champigneul, etc.

ting nadrukkelijk onderstrepen. Aldus wordt dan in een kerkgebouw als dat te Susteren (pl. 13 en 14), de weg ingeslagen, die van de veelheid der evenwichtige groepen leidt naar de eenheid der organisch gelede massa, zooals deze bereikt wordt in het koor der O. L. Vrouwekerk te Maastricht (pl. 21) en vooral in de O. L. Vrouwekerk te Roermond (pl. 24), waar het klaverbladvormig koor met het schip een als uit één blok geboetseerd stuk plastiek vormt.

De uitwendige geleding der muurvlakken geschiedt ook hier, naar Lombardischen trant, door lisenen en boogfriezen. Een aldus verticaal gelede absis, met een rondboogfries onder de kroonlijst komt reeds voor bij de in 712—744 gebouwde kerk te Arliano [1]). In onze streken keert men echter na het Karolingische tijdvak aanvankelijk terug tot een soberder, vlakker behandeling (pl. 13). Wat bij de torens werd opgemerkt geldt uiteraard ook hier: eerst in de tweede helft der 11e eeuw wordt de wand verticaal gedeeld door lisenen (pl. 23). Hierbij komt dan eene horizontale verdeeling in geledingen door lijsten en boogfriezen, waarvan we het complete prototype zien in de absis der kerk S. Pietro te Toscanella, omstr. 739 gebouwd (zie afb. 82) [2]). De verticale verdeeling wordt door rondstaven aangegeven. Boven de tweede geleding bevindt zich, tusschen de rondstaven omloopend, een fries van rechthoekige nissen, en hierboven een opengewerkt fries van ruitvormig geplaatste tegels; een duidelijke aankondiging van wat we later in de Rijnlandsche school als z.g. paneelfries en dwerggalerij aan de koornissen terug kennen.

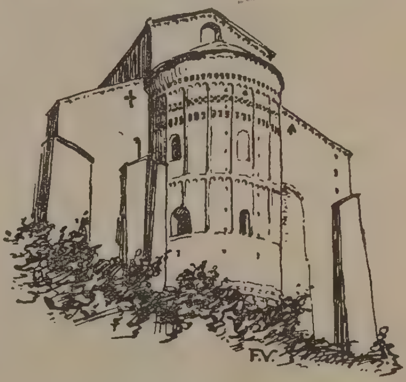

Afb. 82. Absis van S. Pietro te Toscanella (Anno 739). Naar Rivoira.

Aan den Rijn is dit tegelijk horizontaal en verticaal geledende schema met het prototype eener dwerggalerij waarschijnlijk voor

[1]) Rivoira, Lombardic Architecture. I, p. 118.
[2]) Rivoira, A. w. I, p. 131.

het eerst toegepast aan de westelijke absis van den dom te Trier, tusschen 1037 en 1050 [1]). Dan verschijnt het in 1120—1130 aan het oostkoor van den dom te Mainz, waar ook de dwerggalerij wellicht voor de eerste maal tot volle ontwikkeling komt. Zij ontstond, doordat men het gedeelte van den absismuur, dat, boven den aanzet van het inwendige koepelgewelf staande, alleen nog het gewicht der bekapping behoefde te dragen, zooveel mogelijk doorbrak en oploste in een rondgaande arcade.

Een volgenden schakel in de ontwikkelingsgeschiedenis dezer koornis brengt omtrent het midden der 12e eeuw het koor der Munsterkerk te Bonn [2]), en in aansluiting hierbij het koor der St. Servaas te Maastricht (pl. 22). Tegen 1200 komt de rijkste en meest karakteristieke doorvoering van het motief in het bisdom Keulen, waarbij de dwerggalerij dan verschijnt in verbinding met het paneelfries, zooals aan de St. Gereonskerk (eind 12e eeuw), aan de H. Apostelenkerk (1193—1205) en, kort na deze, aan de waarschijnlijk door denzelfden meester gebouwde Groote Martinuskerk; voorts aan de abdijkerk te Brauweiler (1220—1226), de H. Quirinuskerk te Neuss (sinds 1209), en aldus ook aan het koor der O. L. Vrouwenmunsterkerk te Roermond, gebouwd in 1220—1224 (pl. 24) [3]).

In deze romaansche absiden vinden we aldus, in klein bestek saamgedrongen, dezelfde wisselwerking van horizontale en verticale elementen, die de uitwendige gedaante van het geheele kerkgebouw bepaalt. Dit blijkt een samenstel van horizontale en verticale massa's: de volstrekt horizontaal gerichte muren en daken van het schip en dwarspand, tusschen de verticaal gerichte partijen van het westfront en het koor met zijn koepels en flanktorens. Het streven naar de verbinding en opheffing dezer tegenstellingen brengt dat rijke, bewogen silhouet, dat zoo karakteristiek is voor de romaansche kerken van het germaansche Noorden.

Ruimtevorm. — Wat het romaansche kerkgebouw van meet af aan een geheel eigen ruimtevorm geeft, reeds bij den eersten blik te onderkennen, en volkomen verschillend van de Latijnsche basiliek, is in de eerste plaats de doorvoering van den geometrischen opzet — dien we reeds in het grondplan hebben waargenomen

[1]) Frankl, Bauk. des Mittelalters, S. 88.

[2]) Rivoira, A. w., II, p. 332—335. — Dehio, Gesch. der deutschen Kunst, I S. 127—128.

[3]) Keuller, Beschrijving van Oud-Roermond, in: Bulletin Oudh. Bond 1920, blz. 117—125.

(zie blz. 182—186) — in de geheele verdeeling en omsluiting der inwendige ruimte, en ten tweede de reeds met het proto-romaansche tijdperk beginnende vervanging van de antieke zuil door den pijler, die tot de elfde eeuw meest rechthoekig in doorsnede is, als te Susteren (afb 57, pl 31), sinds de tweede helft dier eeuw vierkant en vervolgens kruisvormig (afb. 56 en 59).

Deze twee factoren zijn het vooral, die de romaansche binnenruimte doen ontstaan, als de som van een aantal zelfstandige ruimte-eenheden, die elk een der vierkanten van het plan tot grondslag hebben. Waar de vierkante pijler uiteraard een sterker afsluitende werking heeft dan de ronde zuil, komt de aaneenschakeling van zelfstandige ruimte-eenheden duidelijker tot uitdrukking in een zuivere pijlerbasiliek, als bijv. te St. Odiliënberg, dan in een zuilenbasiliek als de St. Pieterskerk te Utrecht (pl. 29 en 30); maar zij wordt vooral tastbare werkelijkheid bij toepassing van het alterneerende stelsel (Stützenwechsel), als te Susteren (pl. 31), waardoor het aanvankelijk slechts latente kwadraatstelsel volkomen zichtbaar wordt in de op de hoekpunten der vierkanten geplaatste pijlers. Men vergelijke overigens hetgeen hierover op blz. 182—183 is uiteengezet.

Echter was er in dit ruimtebeeld een storende, de verdere ontwikkeling belemmerende tweeslachtigheid, zoolang de houten overzoldering gehandhaafd bleef. Was deze vorm van afdekking, gedragen op slanke antieke zuilen, in de volkomen horizontaal gerichte vroeg-christelijke basiliek een passend element geweest, zij moest geheel uit den aard vallen van bouwwerken, waarin steeds meer het plastische, driedimensionale streven de vormgeving beheerschte. En inderdaad voelt men dan ook in zulke vlak gedekte romaansche basilieken, als de Utrechtsche St. Pieterskerk, als de kerken te St. Odiliënberg en te Susteren, het onbevredigende, het feitelijk onopgeloste van de horizontale zoldering, tegen de zoo nadrukkelijk het karakter van de steen uitdrukkende zware verticale muren en dragers. Hier vraagt alles om een bij den zoo sterk uitgesproken aard van het materiaal, bij den steenen opstand aansluitende overdekking: het steenen gewelf.

Men vindt in sommige hand- en leerboeken nog dikwijls de meening uitgesproken, dat de noordelijke romaansche bouwkunst afkeerig, of tenminste weifelend tegenover de steenen over-

welving stond, eene bewering, waarvoor men, uitgaande van een uitsluitend technisch-architectonisch standpunt, stellig gronden kan aanvoeren. Maar hiertegenover staat dan toch het vooral in den laatsten tijd duidelijker naar voren gekomen feit, dat reeds sinds het proto-romaansche tijdvak in het germaansche Noorden voortdurend gestreefd wordt naar overkluizing der ruimten: de paltskapel te Aken, de slotkapel (z.g. Wyperti-krocht) te Quedlinburg, de centraalbouwen te Nijmegen en te Groningen, de Bartholomeuskapel te Paderborn, de centraalbouw te Ottmarsheim en die te Wimpfen, leveren de stellige bewijzen van de 9e- tot het begin der 11e eeuw.

Maar het bleek ons reeds, hoe, uit een aesthetisch oogpunt gezien, het romaansche kerkgebouw in zijn wezen van meet af aan dringt naar de steenen afdekking, als noodzakelijke consequentie van den geheelen opbouw. En in waarheid brengt de steenen overwelving dan ook de uiteindelijke, logische en — voor het eerst weer sinds de oud-Romeinsche overwelfde scheppingen — waarlijk monumentale voltooiing van het geheele architectonische samenstel.

Iets anders is het, dat de technische bezwaren verbonden aan het overkluizen eener ruimte van grootere afmetingen, langen tijd de verwezenlijking van deze monumentale idee in den weg stonden. Zuiver historisch genomen dienen we dan ook te zeggen, dat de techniek en de schoonheidsdrang dezer periode elkaar beinvloedden: *de romaansche gewelfbouw ontstond uit een wisselwerking tusschen het technisch kunnen en het aesthetisch begeeren der middeleeuwen*. Het streven naar een hechter en veiliger overdekking, dan de licht brandbare houten zoldering, zal overigens het verloop dezer ontwikkelingsgeschiedenis versneld hebben.

Terwijl voor de technische beschrijving der gewelfvormen verwezen zij naar de Terminologie, die dit boek besluit, dienen wij ons hier een duidelijk begrip te vormen van de kern van dit overwelvingsprobleem.

De enorme steenmassa van een gewelf drukt niet enkel in verticale richting, maar bovendien veroorzaakt hare constructie onvermijdelijk een geweldigen zijwaartschen druk, die de dragende zijmuren te sterker aangrijpt naarmate deze hooger zijn. Denken wij ons nu een overwelfde driebeukige basiliek, dan zien wij uit afb. 83 onmiddellijk de moeilijkheden, die zich bij den opbouw voordoen en het gevaar, dat vooral de hooge muren van den

middenbeuk bedreigt. Deze worden door de middenbeuksgewelven in de aangrijpingspunten bij A buitenwaarts- en door de zijbeuksgewelven in de aangrijpingspunten bij B naar binnen gedrukt.

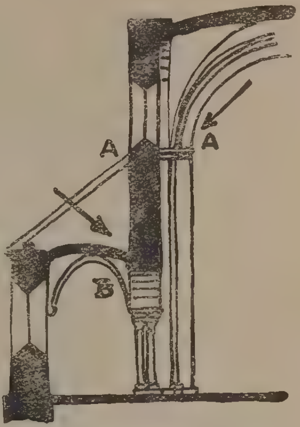

Afb. 83. Zijwaartsche druk der gewelven in hoofd- en zijbeuk eener romaansche basiliek.

We zien dan ook, dat men bij de eerste pogingen tot gewelfbouw het basilikale stelsel opgeeft, en de moeilijkheid tracht op te lossen door óf eenbeukige kruiskerken te bouwen [1]), óf door de hooge lichtbeuksmuren te laten vervallen en aldus de drie beuken gelijke hoogte te geven, zoodat de gewelven elkaar schoren en de zijwaartsche druk wordt opgeheven.

Het is in zuidwest- en midden-Frankrijk, ten zuiden van de Loire, dat in de 11e eeuw het eerst deze geheel in steen overwelfde romaansche hallenkerken ontstaan [2]). Maar reeds in de 10e eeuw verrijst te Quedlinburg, in het Saksische land, eene paltskapel — de Wyperti-krocht — welker drie smalle, even hooge beuken met drie evenwijdige tongewelven overkluisd worden [3]). Ook hier dus reeds het „hallenstelsel", evenals in de Bartholomeuskapel te Paderborn in Westfalen, waarvan de drie rijzige beuken in 1017 met bijna ideale koepelgewelven gedekt werden. Dit, zooals we reeds zagen, Aziatisch-Byzantijnsche bouwwerk bleef echter in deze streken een exotisch uitzonderingsverschijnsel. Men kan blijkbaar in ons Noorden geen afstand doen van den basilikalen ruimtevorm, en bepaalt er zich voorloopig toe de krochten in hallenvorm op te trekken en met kruisgewelven te dekken. Zoo worden hier in 1039 de oostelijke krocht der St. Servaaskerk te Maastricht, en ongeveer terzelfdertijd ook de krochten der St. Pieterskerk te Utrecht en van de Lebuinuskerk te Deventer

[1]) Een van de oudste en noordelijkste kerken dezer soort is St. Etienne te Beaugency, ten Z.W. van Orleans aan de Loire, gebouwd tusschen 1066 en 1107.
[2]) Zie hieromtrent ook blz. 141—142.
[3]) Vgl. blz. 194, noot 6.

gebouwd: kleinere ruimten dus, laag en van geringe spanning.

Intusschen zocht men in het Rijngebied het probleem der steenen overwelving op te lossen met behoud van den zuiveren basiliekvorm, dus met behoud van den hoogeren, door eigen vensters verlichten middenbeuk. Het zware tongewelf, met zijn over de volle lengte der hooge zijwanden werkenden geweldigen zijwaartschen druk, was hiertoe uiteraard ongeschikt. De logische doorvoering van het kwadraatstelsel was hier de aangewezen weg: men verdeelde het bovenvlak der beuken in vierkanten geheel overeenkomend met die welke het grondplan samenstelden en construeerde op elk dezer vierkanten een kruisgewelf, waarvan de zijwaartsche druk, saamgetrokken in de graten, geheel neerkomt op de vier hoekpunten van ieder gewelfvak en dus alleen op die punten behoeft te worden weerstaan.

Een eerste proeve van zulk een gewelfbouw op grooter schaal werd in 1065 in de zijbeuken der St. Maria-in 't kapitool voltooid[1]). En dan zien we de ontwikkeling snel voortgaan in dien eeuwigen haard van alle Westeuropeesche kunst en kultuur, in het klassieke land der Nibelungen, Opper-Lotharingen. Daar verrijzen tegelijkertijd — omstreeks 1080 — de twee eerste groote geheel met kruisgewelven gedekte noordelijke basilieken: de nieuwe abdijkerk van Cluny en de keizerlijke Dom te Spiers; twee titanische scheppingen, getuigend van een titanische worsteling; Cluny, symbool der Roomsch-pauselijke, Spiers symbool der Germaansch keizerlijke macht, monumentale belichaming van den investituurstrijd. Het hoogtepunt in de spanning tusschen de twee grootste machten van dien tijd brengt de oplossing van het probleem, dat de geheele architectonische ontwikkeling dezer landen beheerschte, eene oplossing, die den grooten, beslissenden stoot gaf tot die geheele wonderbaarlijke kunst, die in den monumentalen gewelfbouw der 12e eeuw haar schoonsten triomf en in de kathedralen der gothiek haar glorierijke voleinding vond.

Het duurt lang vóórdat de noordwestelijke uithoek van het Heilige Roomsche Rijk, het Neder-Lotharingsche land, dat thans Nederland heet, aan deze ontwikkeling gaat deelnemen. We zien sinds het eind der 11e eeuw de bouwbeweging, in tegenstelling met die van een eeuw vroeger, langs Rijn en Maas afdalen: na

[1]) Rahtgens, S. Maria i. K., S. 83.

Cluny, na Spiers en Mainz, volgt in 1095 de overwelving der Benedictijner abdijkerk te Laach [1]), en in het begin der 12e eeuw St. Mauritius te Keulen en de abdijkerken te Hoog-Elten en te Knechtsteden. In 1138 worden dan twee traveeën van de abdijkerk te Rolduc (Kloosterrade, Kerkrade) met kruisgewelven overkluisd; de eerste poging tot grooten basilikalen gewelfbouw in ons land. En zulk een bijzonder geval was dit, dat nog in 1157, wanneer de toch niet zoo ver hier vandaan gelegen abdijkerk van St. Truiden overkluisd wordt, de Annales Trudonenses het feit vermelden als iets nieuws in deze streken [2]).

Met deze verandering der overdekking verandert ook het geheele ruimtebeeld der basiliek. De eenvoudig vierkante vorm der pijlers wordt verrijkt met een nieuwe, verticale geleding tot het opvangen der gewelfgraten: aanvankelijk eenvoudige rechthoekige diensten, als bijv. te Rolduc (pl. 37); later ronde schalken als te Oldenzaal (zie pl. 38 en het pijlerkapiteel pl. 94).

Reeds in de oostelijke krocht van de St. Servaas te Maastricht in 1039, en in de zijbeuken der Kapitoolskerk te Keulen vóór 1065 had men de kruisgewelven versterkt door van pijler tot pijler geslagen gordelbogen, die den aanzet der beide elkaar doorsnijdende tonnen van elk gewelfvak moesten dragen. Aldus ontstaat in de omsluitende vlakken een rhythmisch lijnenspel, waarin — aesthetisch gesproken — de toenemende activiteit, het eigen leven der ruimte tot plastische uitdrukking komt. De indruk wordt niet die van den op een steunsel rustenden last, maar de forsch en kantig opgaande pijlers en diensten, lenig overgaand in de gespierde buiging der gewelfgraten en gordelbogen, verwekken een stijgenden indruk, waardoor het gewelf als de onmiddellijke en onverbrekelijke voortzetting van de zijwanden wordt. Eene vergelijking van de platen 29, 30 en 31, met 37 en 38, doet den aard en de beteekenis dezer verandering beseffen.

Ook hier zien we dus reeds die krachten werkzaam, die ten slotte muren en pijlers en wanden en gewelven gaan ontbinden in die opwaarts stuwende stelsels van lijnen, wier machtig spel van spanningen het wezen is van de architectuur, die men gothiek genoemd heeft.

Krochten. — In historischen zin ontwikkelde zich de crypta of

[1]) A. Schippers O. S. B., Das erste Jahrzent der Bautätigkeit in Maria-Laach. Berlin 1917, S. 38 vv.
[2]) Vgl. G. Weise in: Zeitschr. f. Gesch. d. Arch. IV, t. a. p.

krocht uit de vroeg-christelijke confessio [1]), maar architectonisch bestaat er al zeer weinig samenhang tusschen deze oudste grafkelders onder het altaar en de ondergrondsche heiligdommen, welke als regel voorkomen bij elke romaansche kerk van eenige beteekenis in West-Europa.

Door Gregorius van Tours weten we, dat reeds in zijn tijd — dus in de tweede helft der 6e eeuw — verschillende kerken van Gallië eene „crypta'' bezaten [2]). Het is echter waarschijnlijk, dat deze schrijver het woord crypta nog in de oude Latijnsche beteekenis van onderaardsche gang of begraafplaats gebruikte [3]), zoodat hij dan eenvoudig een vorm van confessio bedoelde.

In Rome schijnt men tegen het midden der 8ste eeuw begonnen te zijn met het uitbreiden der confessio door een toegang, die ringvormig langs den halfronden muur der absis werd aangelegd en uit welks midden een rechte gang naar den muur van den eigenlijken grafkelder voerde [4]). Dergelijke z.g. ringkrochten bevonden zich te Rome o. a. in de basiliek van den H. Chrysogonus (731—741), in S. Pancrazio (772—795), S. Prassede, S. Cecilia (817—824) en in de oorspronkelijke St. Pieterskerk. Benoorden de Alpen bleven voorbeelden van zulke ringkrochten bewaard in St. Emmeram te Regensburg en in de kerk van den H. Ludger te Werden, beide uit de 9e eeuw dateerend. In 874 werd in de Munster kerk te Zürich een ringkrocht gebouwd met rechthoekigen omgang (afb. 84) en wellicht heeft ook de oorspronkelijke St. Servaaskerk te Maastricht zoo eene ringkrocht bezeten, waarvan thans nog slechts een deel van de rechte middengang met den grafkelder bewaard zijn gebleven (afb. 37) [5]).

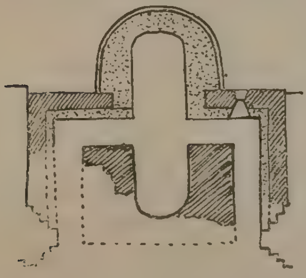

Afb 84. Voorm. ringkrocht te Zürich.

[1]) Vgl. hierboven blz. 71—72.

[2]) St. Pieterskerk te Bordeaux, St. Johanneskerk te Lyon. Gregor. Turon., De gloria martyr. I, c. 34, c. 50.

[3]) Dictionn. d'archéol. chrét., III[2], col. 3161—3166.

[4]) Blijkbaar ontstond deze vorm tengevolge van het overbrengen der overblijfselen van de martelaren uit de verlaten en vervallen catacomben naar de kerken der stad, waarbij het streven was de inrichting dezer onderaardsche begraafplaatsen na te bootsen, voor zoover dit onder de oppervlakte eener absis mogelijk was. Vgl. Jos. Braun S. J., Der christliche Altar. München 1924, I, S. 569.

[5]) Bulletin Oudh. Bond IX (1916), blz. 30—38. Vgl. ook afb. 86.

Al deze confessio-vormen verschillen echter volkomen van de noord-romaansche krocht, zooals deze zich in het eind der 10e eeuw, blijkbaar het eerst in de Saksische stijlprovincie, ontwikkelt. Dit type is opgetrokken in den z.g. hallenvorm, bestaande uit drie of meer ongeveer even breede beuken, van eenzelfde geringe hoogte met steenen gewelven gedekt. De oudste voorbeelden, die we tot heden kennen, zijn de krocht te Gernrode (± 970), en die in den dom te Merseburg (1021 of 1042). [1]).

In ons land bezitten we nog elf romaansche krochten. Die onder den westbouw der O. L. Vrouwenkerk te Maastricht — waarschijnlijk de oudste, dateerend uit het laatst der 10e eeuw — is een eenvoudige rechthoekige ruimte, verdeeld in drie met riblooze kruisgewelven overkluisde vakken. Een dergelijke kelderkrocht, blijkbaar uit denzelfden tijd, bevindt zich ook onder den westbouw der St. Michaëlskerk te Torn. De overige zijn hallenkrochten, waarvan die der Lebuinuskerk te Deventer, der St. Pieterskerk te Utrecht (pl. 43), en de oostelijke krocht, onder het koor der St. Servaaskerk te Maastricht (afb. 86), de oudsten zijn en omstreeks 1040—1045 gebouwd werden.— Onder het koor der tegenwoordige gothische Walburgiskerk te Zutfen ligt eene hallenkrocht, die, in 1595 vernield, in 1895 ontgraven en vervolgens weer dichtgeworpen werd. Waarschijnlijk is zij een overblijfsel van eene in het laatst der 11e of begin der 12 eeuw gebouwde kerk [2]).— In 1108 bouwde Ailbertus de klaverbladvormige krocht onder het koor der abdijkerk te Rolduc (afb. 76 en pl. 44) in driebeukigen hallenvorm. Eveneens driebeukig is de in de tweede helft der 12e eeuw onder de kruising der St. Servaaskerk te Maastricht aangelegde krocht (pl. 46))[3]. — Eene groote vierbeukige hallenkrocht strekt zich uit onder koor en kruising der O. L. Vrouwenkerk in dezelfde stad (pl. 45). — Eene kleinere, maar zeer merkwaardige krocht is die onder het koor der tufsteenen romaansche kerk te Rinsumageest, bij Dokkum

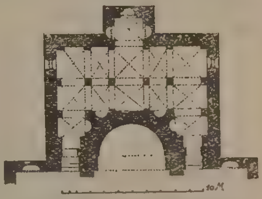

Afb. 85. Krocht te Susteren.

[1]) Dehio, Gesch. der deutschen Kunst, I. S. 85.

[2]) De oorkonde vermeldend de wijding dezer kerk in 1105 door bisschop Burchard v. Utrecht (Sloet, Oorkondenboek, no. 208) is *onecht*. Vgl. Tenhaeff, Diplomatische studiën, blz. 249—294. — Muller en Bouman, Oorkondenboek Utrecht, I[2], no. 272.

[3]) Bulletin Oudh. Bond 1916, blz. 44.

in Friesland (pl. 47 en 48). Een bijzonder type vertoont de krocht der kerk te Susteren (pl. 32 en afb. 85). Deze toch is aan de oostzijde der halfronde absis vrij uitgebouwd — zie pl. 13 — in den trant van de crypta der voormalige abdijkerk te St. Riquier. Zij diende als oratorium bij een onder de absis gelegen, met een tongewelf overkluisde confessio.

Van de negen hier genoemde Nederlandsche hallenkrochten

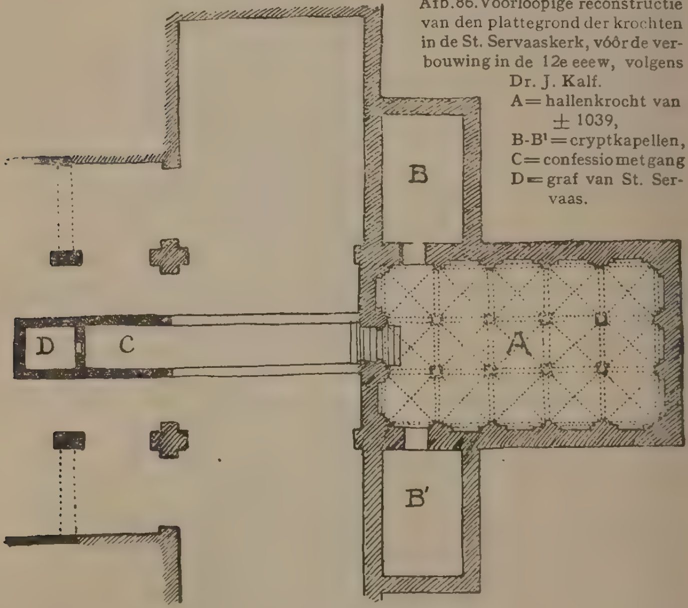

Afb. 86. Voorloopige reconstructie van den plattegrond der krochten in de St. Servaaskerk, vóór de verbouwing in de 12e eeew, volgens Dr. J. Kalf.
A = hallenkrocht van ± 1039,
B-B' = cryptkapellen,
C = confessio met gang
D = graf van St. Servaas.

komen die te Utrecht, te Deventer en de oostkrocht van St. Servaas hierin overeen, dat zij geflankeerd werden door rechthoekige nevenruimten — cryptkapellen heeft Kalf deze genoemd [1]) — van waaruit men toegang had tot de eigenlijke crypt (afb. 86). Terwijl echter de twee geheel overeenkomstige, beide door bisschop Bernulphus gebouwde krochten te Utrecht en te Deventer met riblooze kruisgewelven zonder gordelbogen gedekt zijn, hebben de gewelven der omstr. 1039 voltooide oostkrocht van St. Servaas

[1]) Bulletin Oudh. Bond 1916, blz. 25.

wel gordelbogen. Over het algemeen blijkt, dat de oudste met zekerheid gedateerde krochten riblooze kruisgewelven zonder gordelbogen hadden. Aldus ook de krocht te Rolduc, evenals bijv. die te Abdinghof en te Emmerik.

Op gordelbogen rustende kruisgewelven treffen we, buiten de reeds genoemde oostkrocht der St. Servaas ook in de westelijke, in de 2e helft der 12e eeuw voltooide crypta dezer zelfde kerk, en in de oostkrocht der O. L. Vrouwenkerk te Maastricht zoowel als in die te Susteren en te Rinsumageest.

Afb. 87. Attisch profiel van een basement in de oostkrocht der O. L. Vr.kerk te Maastricht.

Als regel worden de gewelven dezer hallenkrochten gedragen door ronde zuilen met teerlingkapiteelen en Attisch geprofileerde basementen (afb.87). Aldus vindt men ze in de krochten der Lebuinuskerk te Deventer, der St. Pieterskerk te Utrecht en in de oostkrocht der O. L. Vrouwenkerk te Maastricht. Alle drie hebben zij zuilen met slinkende (of z.g. „verjongende"schachten, die echter in de laatstgenoemde crypta van vlakke witte steen zijn (pl. 45), terwijl ze in de twee eerstgenoemde krochten zeer eigenaardig behakt werden met schubvormige versieringen en zigzaggroeven (pl. 43) [1]). De krocht te Susteren is de eenige in ons land, die vierkante pijlers heeft, maar ook deze met geprofileerde kapiteelen en basementen (pl. 32) [2]). De krocht te Rolduc (pl. 46) heeft zestien uit één stuk bestaande zuilen en vier en twintig pilasters; kapiteelen en basementen zijn hier zeer rijk gebeeldbouwd met plant- en dier-motieven (pl. 82, 83 en 85); de schachten zijn afwisselend glad en gegroefd.

De Cluniacensen, en daarna de Cisterciënsen, verklaarden zich tegen den aanleg van krochten. En ook hier, als in andere gevallen, schijnt hun invloed de verdere architectonische ontwikkeling te hebben beheerscht. Wij wezen er op, hoe reeds in de kerk te Odiliënberg eene krocht achterwege bleef. Van de groote romaansche stichtingen aan den Rijn wordt, in het begin der 13e eeuw, het westkoor van den dom te Mainz voor de eerste maal zonder

[1]) Op gelijke wijze bewerkte zuilschachten komen ook voor in de krocht te Konradsburg in Nedersaksen, in die van de St. Gereonskerk te Keulen (in het lager, westelijk deel), en in die van den dom te Lund in Zweden.

[2]) De vierkante pijlers in de oostkrocht der Maastrichtsche St. Servaaskerk dagteekenen eerst van de laatste restauratie en zijn daar blijkbaar ten onrechte aangebracht in de plaats van de oorspronkelijke zuilen. Vgl. hieromtrent Kalf in Bull. Oudh. Bond 1916, blz. 26—30.

krocht gebouwd. In ons land verrijst in het tweede kwart dier eeuw de abdijkerk der Cisterciënsen, de O. L. Vrouwe-munsterkerk te Roermond eveneens zonder crypta, en sindsdien verdwijnt deze aanleg uit de kerkelijke bouwkunst. De gothiek heeft — op een hoogst zeldzame uitzondering na — geen krochten meer gebruikt [1]).

Het ornament. — Wij kunnen ons bij onze gehavende en verminkte romaansche kerkgebouwen. ontluisterd, als de St. Pieterskerk te Utrecht, of door smakelooze moderne polychromie ontwricht, als de kerk te Susteren, moeilijk een denkbeeld vormen van de oorspronkelijke ruimtewerking. De muren vormden inwendig groote, weinig of niet gelede vlakken, ruimten omsluitend, welker indruk ons thans voorkomt uitsluitend te worden bepaald door hare verhoudingen en door de werking van enkele plastische elementen, als zuilen of pijlers. Maar onafscheidelijk van het romaansche ruimtebeeld was de kleur. En hierbij gaat het, zooals Dehio terecht zegt, niet enkel om een kleurig markeeren van architectonische geledingen, maar ook om de toevoeging van in kleur op het muurvlak aangebracht ornament. Aldus werd de schilderkunst — vooral in de plastisch sober behandelde en weinig gelede vroeg-romaansche kerken — een machtig hulpmiddel, om het latente rhythme, sluimerend in het kwadraatstelsel van het grondplan, ook in den bovenbouw tot spreken te brengen. Enkele voorbeelden, in het nabije buitenland gedeeltelijk bewaard gebleven, zooals de St. Michaëlskerk te Hildesheim, de schilderingen te Knechtsteden, Boppard, Brauweiler, kunnen ons eenigermate een denkbeeld van deze romaansche bouw-schilderkunst geven. Ons land heeft geen enkel romaansch interieur met oorspronkelijke beschildering van eenige beteekenis behouden [2]).

Zooals de schilderkunst allereerst diende tot steun en verduidelijking der ruimte-idee, zoo was ook het plastische ornament ge-

[1]) In ons land bestaan slechts twee gothische krochten, nl. de oostkrocht der abdijkerk te Torn, waarschijnlijk uit de 14e, en de onvoltooid gebleven, merkwaardige krocht der H. Gertrudiskerk te Geertruidenberg, uit het eind der 15e eeuw. In het buitenland ken ik geen andere voorbeelden, dan die van den Mont Saint Michel en van Saint-Merri te Parijs. Zie hieromtrent ook mijn artikel over de kerk te Geertruidenberg in de Nieuwe Rotterd. Courant van 2 Aug. 1923.

[2]) Enkele zeldzame en losse fragmenten, als de drie in 1915 ontdekte muurschilderingen, uit het begin der 13e eeuw, in het dwarspand der Bergkerk te Deventer (Voorl. lijst Overijsel, blz. 34), kunnen hier buiten beschouwing blijven.

heel een vertolking van architectonische gedachten. De bouw-beeldhouwkunst van dit tijdvak vertoont in hare gespierde, primitief-heroïsche vormentaal niet zoozeer de neiging tot sieren, dan wel tot krachtiger accentueering van het constructieve samenstel der bouwwerken. Vooral die plaatsen, waar een architectonische geleding ophoudt of met een andere samenhangt, krijgen door profileering of „versiering" een bijzonderen nadruk.

Ongetwijfeld heeft ook de noord-romaansche bouwkunst hierbij geput uit de bron der antieken, zoowel als uit de oostersche vormenwereld. Maar even zeker heeft zij al deze elementen per slot verwerkt en omgeschapen tot een bijzonder karakteristieke en geheel eigen taal. Het kenmerkende in deze ontwikkeling der siervormen is de echt noordgermaansche neiging tot abstraheeren, die we ook vroeger reeds bespraken. Blijkt dit reeds uit de plant- en diermotieven, die verwerkt worden tot een fantastisch rankenspel (pl. 83, 87, 88), dat als een onmiddellijke voortzetting der oud-Noorsche en Keltische abstracte lijnvlechtingen lijkt, evenzeer en sterker nog spreekt het uit de nieuwe, geheel eigen scheppingen, die de noord-romaansche kunst bracht, en die ik zou willen aanduiden als abstract-stereometrische siervormen.

Bijzonder kenmerkend zijn in dit opzicht die onderdeelen der romaansche zuilen en pijlers, waarin de functies van staan en dragen worden uitgedrukt, namelijk de voetstukken of basementen en de kapiteelen.

Met Dehio willen we bij de kapiteelen twee groepen onderscheiden: de bladerkelk-kapiteelen en de abstract-stereometrische z.g. „tektonische" kapiteelen[1]). Het eerstgenoemde type, dat in den, rond de kern geplaatsten krans van bladeren met ombuigende punten, het op elkaar stooten van last en steun uitbeeldt, is een bij de antieken aansluitende, wezenlijk „romaansche", d. w. z. latijnsche schepping. Het tektonische kapiteel daarentegen, dat de constructieve kern zelf als aesthetisch motief gebruikt, is in zijn geometrische abstractheid zuiver germaansch en kreeg dan ook in de noord-romaansche bouwkunst de veelvuldigste toepassing.

Het romaansche bladkelkkapiteel is doorgaans eene omwerking of vervorming van het antieke Korinthische- of van het

[1]) Dehio u. v. Bezold, Kirchl. Bauk. d. Abendl., I, S. 668. — Dehio, Geschichte d. deutschen Kunst, I, S. 79.

composietkapiteel, waarvan de voluten en acanthusbladen verzwaard worden. Tot in het midden der 12e eeuw komen zoo sterk afwijkende varianten als het op pl. 84 afgebeelde kapiteel der O. L. Vrouwekerk te Maastricht voor. Sinds omstreeks 1140 ontwikkelt zich in Ile-de-France, Picardie en Champagne een type, waarvan de bladvormen het midden houden tusschen het acanthus- en het artisjokkenblad, en dat algemeen gebruikelijk wordt bij bouwwerken uit het eind der 12e en het begin der 13e eeuw. We vinden zulke kapiteelen te Maastricht aan de westzijde van het zuidportaal der St. Servaaskerk (pl. 92) [1]).

In het laatste kwart der 12e eeuw worden de omgebogen bladpunten knolvormig, terwijl de kelkvormige kern van het kapiteel al sterker en onbedekter te zien komt (pl. 96).

Onder Oostersche en voornamelijk Byzanthijnsche invloeden ontstond eene verstrakking van het bladornament, waarbij de natuurvorm geheel terug trad, terwijl randen en nerven der bladeren behakt werden met z.g. parelsnoeren of diamantkoppen. Voor ons land hoogst opmerkelijke voorbeelden van aldus behandelde kapiteelen zijn die van de voormalige Paulus-abdij te Utrecht, thans in het stedelijk museum dezer stad bewaard (pl. 93) [2]).

De toepassing van deze bladkelkkapiteelen schijnt zich in ons land overigens — voor zoover we thans kunnen nagaan — hoofdzakelijk te hebben bepaald tot het Zuid-Limburgsche gebied. Verder domineert overal het abstract-geometrische- of tektonische kapiteel. Een der eenvoudigste vormen van deze soort was wel die, welke reeds de Byzantijnsche architectuur gebruikte, nl. de omgekeerde pyramide, een vrij primitieve oplossing, die in deze streken weinig navolging vond, maar waarvan we merkwaardigerwijs toch een voorbeeld vinden, met zeer simpel bladornament behakt, in de krocht te Rolduc (pl 82).

---

[1]) In Frankrijk komen deze kapiteelen o. a. voor aan de kathedraal te Laon, aan de kathedralen van Senlis, Angers en Sens, aan de abdijkerk van Dommartin, aan koor en kapittelzaal van Saint-Rémi te Reims, en elders.

[2]) Een dezer Utrechtsche kapiteelen heeft op de hoeken vogels met uitgespreide vleugels, voorovergebogen naar de halslijst. Soortgelijke kapiteelen, die, zooals Ch. de Linas in de Revue de l'art chrétien,1885 aantoonde, van Aziatischen oorsprong moeten zijn, komen o. a. voor in het portaal van de St. Marcuskerk te Venetië en in de St. Demetriuskerk te Saloniki. Sterke verwantschap vertoont ook een kapiteel in de O. L. Vrouwekerk te Andernach (± 1210). Zie: Dehio, Gesch. der deutschen Kunst, Abbild. Bnd. I, S. 219, fig. 274. — Hetzelfde motief zien we bij twee gekoppelde kapiteelen van den Anno-schrijn te Siegburg, uit 1183 dateerend. Vgl. Belgische Kunstdenkmäler I, S. 138. — Ik zou hierom de Utrechtsche kapiteelen in het eind der 12e eeuw willen stellen.

Het meest algemeen is in de noordelijke Nederlanden wel gebruik gemaakt van het teerlingkapiteel, dat we reeds in de achthoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen hebben opgemerkt, in verband waarmee op blz. 128 het een en ander omtrent vorm en oorsprong van dit kapiteel is meegedeeld. Over zijne ontwikkelingsgeschiedenis is zeer veel geschreven, zonder dat men tot eenig algemeen aanvaard inzicht mocht komen. Sommige geleerden verklaarden zijn vorm uit de houtconstructies[1]), anderen daarentegen meenden, dat deze juist een product was van de nieuwe, door de steenen constructies geschapen verhoudingen [2]). Beide opvattingen zijn te verdedigen. Hier zij er slechts op gewezen, dat, waar Rivoira het teerlingkapiteel van Lombardischen oorsprong verklaart, Strygowski ditzelfde kapiteel in Armenië, in de streek van Ararat, zoo algemeen vond bij kerkgebouwen uit de 7e eeuw, dat men het daar met recht inheemsch kan noemen [3]). Ongetwijfeld echter is deze vorm „een ‚Leitmotiv' van onschatbare waarde voor de vergelijkende architectuurstudie in Armenië, Lombardije en Duitschland" [4]).

Naar den aard der romaansche kunst vinden we van dit eenvoudige motief — de doorsnijding van halven bol en kubus, als overgang van de ronde zuilschacht naar den vierkanten boogvoet daarboven — een onafzienbaren rijkdom aan variaties.

Afb. 88. Teerlingkapiteel in de St. Michaëlskerk te Hildesheim.

Bij de vroegste voorbeelden — die omstreeks het jaar 1000 in de Rijnstreek verschijnen — is de doorsnijding van bol en kubus nog niet klaar en scherp uitgesproken, zoodat de zij- of schildvlakken, als bijv. bij de kapiteelen der Michaëlskerk te Hildesheim (afb. 88) aan de onderzijde niet halfcirkelvormig zijn afgesloten.

[1]) Aldus reeds Schnaase, Geschichte der bild. Kunst IV, S. 343; en uitvoerig vooral Humann, Über die Entstehung des Würfelkapitells und den Einfluss des Holzbaues auf die Ausbildung konstruktiver und ornamentaler Einzelheiten, insbesondere der Basen und Kapitälen des romanischen Stils, in: Jahrbuch d. Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande (Bonner Jahrb.), 88 (1889), S. 173 f.; voorts ook A.Haupt, Baukunst der Germanen (1923) S. 82, S. 270; Ruprich Robert, L'architecture Normande. Paris 1884, pp. 114 ss., 175 ss.; C. Enlart, in: Michel, Histoire de l'art, I[2], p. 499.

[2]) Dohme, Geschichte d. deutschen Baukunst. Berlin 1885, en vooral Dehio, Gesch. d. deutschen kunst, I, S. 80.

[3]) Aldus o.a. in de kathedraal te Thalin (vóór 783 gebouwd).

Vgl. Strzygowski, Baukunst der Armenier, I SS. 77, 172, 315, 439, 441 f, II SS. 807 f. — Zie ook voor verdere bijzonderheden en literatuur: Karl Ginhart, Das christliche Kapitell zwischen Antike u. Spätgotik. Wien, 1923, SS. 8 f., 27 f., 45 f, 122—128.

[4]) Strzygowski, Origin of Christian Church Art, p. 95.

Tegen het midden der 11e eeuw zien we dan het zuivere type ontwikkeld in kapiteelen als die van de St. Pieterskerk te Utrecht (pl. 30 en 43). Hier teekenen zich de schildvlakken scherp af tegen het spherische benedengedeelte, dat vrij gerekt is, zoodat het de opgaande beweging van de zuil a.h.w. overneemt en geleidelijk doet uitvloeien. Eenzelfde gedaante vertoonen o.a. de teerlingkapiteelen der H. Maria in het kapitool te Keulen, welke vóór 1068 zijn ontstaan, en sommige in de oostkrocht der O. L. Vrouwekerk te Maastricht (pl. 45), waar we overigens eene reeks van allerlei varianten vinden, van de eenvoudigste vormen af, tot de rijkeren met dubbele zijschilden (afb. 89), welke, evenals die met de afgeschuinde schilden (afb. 90), omstreeks 1100 optreden.

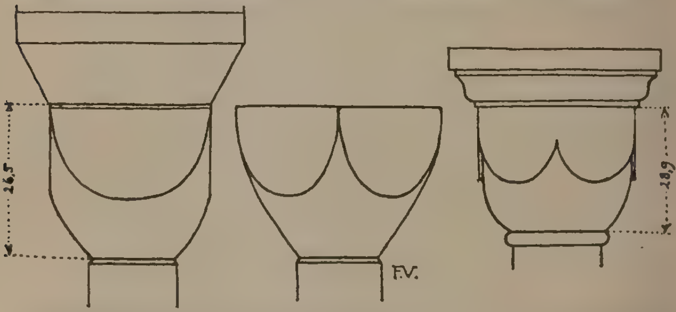

Afb. 89. Teerlingkapiteelen in de oostel. krocht der O. L. V. kerk, Maastricht.

Een opmerkelijke, zeer bijzondere gedaante vertoonden de teerlingkapiteelen van de in het begin der 19e eeuw gesloopte Mariakerk te Utrecht. Deze kapiteelen waren, blijkens de in 1636 door Pieter Saenredam vervaardigde teekeningen[1]), achtzijdig, terwijl de halfronde schilden de geheele hoogte der zijvlakken besloegen (pl. 26). Zulke achtkante teerlingkapiteelen komen verder alleen nog voor aan het Bodenmeer, in den

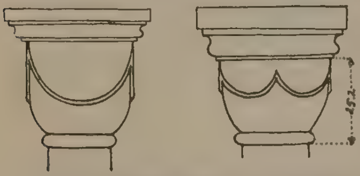

Afb. 90. Teerlingkapiteelen in de Oostelijke krocht der O. L. V. kerk te Maastricht.

[1]) C. Hofstede de Groot, Utrechtsche kerken, Teekeningen en schilderijen van Pieter Saenredam. Haarlem 1899. — Ook op Saenredam's interieur der Mariakerk, in het Rijksmuseum te Amsterdam, zijn deze kapiteelen te zien. Vgl. de afb. bij Hans Jantzen, Das niederländische Architekturbild. Leipzig, 1910, Abb. 34.

dom te Constanz, vanwaar ze omstreeks 1050 door den bisschop-kunstenaar Benno naar Goslar, de stad van keizer Hendrik III, werden overgebracht [1]). Andermaal zien wij hier dus een voorbeeld van de Zuid-Duitsche invloeden, waarop reeds vroeger (blz. 181) is gewezen.

Sinds omstr. 1100 worden hetzij de schildvlakken, hetzij de spherische gedeelten, of ook het geheele oppervlak der teerling-kapiteelen, versierd met beeldhouwwerk, dat soms, als in de slot-kerk te Quedlinburg (1070—1129) en in de abdijkerk te Rolduc (± 1150, pl. 86*b*) vlak gehouden, streng zich aansluit bij de geometrische grondvormen, dan wel deze oplost in vlechtwerk van ranken, als in de St. Servaaskerk te Maastricht (pl. 28 en 90), of in fantastische composities van mensch- en dierfiguren en plant-motieven, als in de krocht te Rolduc ± 1108, pl. 83).

We kunnen in de gefigureerde romaansche kapiteelen dezer laatste soort twee groote groepen onderscheiden, nl. die welke behakt zijn met opzichzelf staande mensch- of dierfiguren, verbonden met plantaardig ornament, en die welke tafereelen voorstellen ontleend aan de H. Schrift, aan de levens der heiligen, of ook aan de fabelleer, aan volksverhalen of aan spreekwoorden, en hierom „historie-kapiteelen" genoemd worden.

Zulke gefigureerde -en historiekapiteelen vinden we vooral in Frankrijk en Italië, en ook in Duitschland en in Engeland. In ons land, waar de versiering der bouwwerken meest zeer sober bleef, kennen we van deze rijkere kapiteelen geen andere voorbeelden, dan die te Rolduc en die in de St. Servaas- en de Lieve Vrouwe-kerk te Maastricht. In laatstgenoemd godhuis bevindt zich, in de benedengalerij van het koor, eene reeks kapiteelen, uit mergel gehouwen, die gedeeltelijk allerlei fabelwezens en monsters (pl. 87 en 88), gedeeltelijk onderwerpen aan de H. Schrift ontleend weergeven [2]). Dit Zuid-Limburgsche bouwbeeldhouwwerk, waar-

---

[1]) Zie omtrent bisschop Benno blz. 181, noot 2. — Vgl. verder: Dehio, Gesch. d. deutschen kunst, I, S. 81. Ernst Gall, Die Marienkirche in Utrecht und Klosterneuburg, Jahrb, f. Kunstwissensch. 1923, S. 38. — K. Ginhart, Das christl. Kapitell, S. 28—29, Abb. 26.

[2]) Aan de epistel- of zuidzijde der absis bevindt zich het zeer merkwaardige historie-kapiteel, op pl. 89 afgebeeld. Drie zijden zijn behakt met de symbolen der evangelisten Johannes, Markus (pl. 89*a*; bij vergissing vermeldt het onderschrift dit als het symbool van Johannes) en Lucas. Het symbool van Mattheus, de engelenfiguur, ontbreekt, maar in de plaats daarvan zien we op de vierde zijde van het kapiteel twee figuren, die door de daarboven geschreven namen als S. Maria en Heimo worden aangeduid (pl. 89*b*). Men heeft in dezen Heimo den beeldhouwer der kapiteelen, of den

van we onmiddellijke verwanten vinden o.a. in kapiteelen van het koor der abdijkerk te Echternach, komt in zijne motieven en uitvoering overeen met sculpturen in de palts te Gelnhausen (begin 13e eeuw?), in de kloosterkerk te Kōnigslutter, ± 1180, en in de Munsterkerk te Bonn, ± 1200. Maar bovenal en in de eerste plaats zijn deze kapiteelen Fransch van karakter. Ongetwijfeld moeten we de oertypen zoeken in Zuid-Frankrijk, in de school van Toulouse, zoowel als in Noordfrankrijk, o.a. in het dwarspand der kathedraal van Laon en vooral ook in het Opperlotharingsche gebieden, in Bourgondië [1]).

Eene merkwaardige uitzondering vormen in het Noorden van van ons land de twee marmeren kapiteelen in de krocht te Rinsumageest (pl. 47 en 48). Zoowel de vorm — verwant aan het teerlingkapiteel — als het materiaal en de bewerking wijzen onmiddellijk naar Lombardije, waar we geheel overeenkomstige kapiteelen vinden o.a. in de krocht van den dom te Aquileja, in Alliate, Cividale, San Leo en Milaan [2]). Vermoedelijk zijn deze kapiteelen rechtstreeks uit Italië geïmporteerd.

Voor het overige vinden we, in de weinige bewaard gebleven romaansche bouwwerken van Noordnederland, slechts eenvoudige tektonische kapiteelen, meest varianten van het teerlingkapi-

---

bouwmeester van het koor willen zien (A. J. A. Flament, De kapiteelen in het koor der O. L. Vrouwenkerk te Maastricht, in: Het Huis Oud en Nieuw, 1913 blz. 78 vv.; Kalf, Kath. kerken, blz. 552; R. Ligtenberg, Die romanische Steinplastik in den nördlichen Niederlanden. Haag 1918, S. 97), maar reeds Havard heeft, in zijne „Frontières menaçées", naar aanleiding van dit kapiteel opgemerkt, dat de bouwmeester of beeldhouwer in de middeleeuwen een te ondergeschikte plaats innam, om zichzelf op zoo in 't oog loopende wijze te kunnen vereeuwigen. Men vergelijke ook wat C. S. Adama van Scheltema in zijn „Kunstenaar en Samenleving", blz. 105—112, zegt omtrent de sociale positie van den kunstenaar in de middeleeuwen.

Ik zou hierom willen wijzen op een overeenkomstig kapiteel in de Notre-Dame-du-Port te Clermont-Ferrand, voorstellend een man, die een kapiteel biedt aan een engel, waarbij deze inscriptie: *in onore Marie Stefanus me fieri jussit*, ter eere van Maria gaf Stefanus opdracht mij te maken (zie de afb. o.a. bij Michel, Histoire de l'Art I[2] p. 600, fig. 323; de Lasteyrie, L'architecture romane en France, p. 628, fig. 635). Bij volkomen gelijkheid der voorstelling, blijkt dus te Clermont de schenker van het kapiteel afgebeeld. Ik meen hierom, dat we ook in het Maastrichtsche kapiteel een, in de middeleeuwen immers zoo gebruikelijke, donateurs-afbeelding moeten zien.

[1]) Reeds Ligtenberg heeft in zijn Romanische Steinplastik (S. 105) op de verwantschap van deze kapiteelen met Toulouse en Clermont gewezen, en Kalf heeft in eenige lezingen den samenhang tusschen dit Maastrichtsche beeldhouwwerk en de Bourgondische school betoogd. Voor het overige zij hier verwezen naar de binnenkort verschijnende Geïllustreerde beschrijving van Maastricht, uit te geven door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.

[2]) De kapiteelen te S. Leo en in S. Satiro te Milaan dateeren volgens Rivoira uit het laatst der 9e eeuw, die te Aquileja uit de 11e eeuw. Vgl. Rivoira, Lomb. arch. I, p. 168—188.

teel, of wel aan Saksische typen verwante vormen, zooals in den tufsteenen toren der Johanneskerk te Beuzichem (afb. 91b/c), en, weer eenigszins anders, in den eveneens tufsteenen

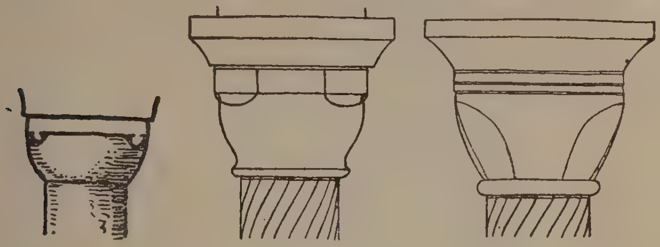

a *b* *c*

Afb. 91 *a.* kapiteel met hoekknoppen uit de krocht der Georgiuskerk te Oberzell (± 900); *b* en *c.* kapiteelen (± 1100) in de galmgaten van den toren te Beuzichem.

toren te Bedum [1]), die uit het begin der 12e eeuw dagteekenen.

Het basement is aanvankelijk, wat de pijlers betreft, een eenvoudige, dunne, vierkante plint, die echter in de 11e eeuw het krachtige afgeschuinde profiel der imposten (afb. 36) in tegengestelden zin krijgt, als bij de pijlers van Bernulphus' Lebuinuskerk te Deventer (afb. 92), een profiel, dat gehandhaafd blijft tot in de 12e eeuw, als bijv. te Oldenzaal (pl, 39), en soms verrijkt wordt met het Attische. Dit Attische profiel (afb. 87), dat de vroege romaansche kunst overnam van de antieken, krijgt hier een strakker, steiler karakter (pl. 30 en 43), zoodat de vroege romaansche basementen in de 11e en 12e eeuw hooger en zwaarder zijn dan de antieke (afb. 93). Geleidelijk wordt dit Attische basement dan in de tweede helft der 12e eeuw meer samengedrukt, zoodat de onderste ring vlakker en veel breeder wordt dan de bovenste, terwijl het „hol'', of de keel, lager wordt en dieper ingesneden, om tenslotte tegen het midden der 13e eeuw eene belijning te krijgen als in afb. 94. Tegelijkertijd

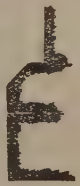

Afb. 92. Profiel van een pijlerbasement (± 1045) der St. Lebuinuskerk te Deventer.

[1]) Soortgelijke kapiteelen, met hoekknoppen, komen reeds voor ± 900 in de krocht der Georgiuskerk te Oberzell (afb. 91*a*). Zie: Adler, Baugeschichtliche Forschungen in Deutschland, I (1890). Verder vindt men ze in het Westfaalsche gebied o.a. in Plettenberg, Ohle en Balve, Vgl. Humann, Die Baukunst unter Bisschof Meinwerk von Paderborn, S. 83, Anm. 181.

wordt de plint in verhouding hooger en plaatst men onder het eigenlijke basement dikwijls nog weer een afzonderlijken voet of sokkel (pl. 42 en 44, afb. 96*b*).

Naarmate aldus, bij het rijpen van den romaanschen stijl, het basement een plastisch klaarder en krachtiger bouw kreeg, ontwikkelt zich daarin het motief der hoekverbinding, een blijkbaar als noodzakelijk gevoelde overgang van de leege hoeken der vierkante plint naar den benedenring. Bij de oudste voorbeelden hebben deze hoekverbindingen den vorm van blokjes of snavelvormige knoppen. Aldus komen ze reeds voor bij basementen der voormalige kerk van SS. Felice e Fortunato te Vicenza, in 985 (afb. 95)[1]. Het motief schijnt dus van Lombardischen oorsprong. Benoorden de Alpen verschijnt het, voorzoover we kunnen nagaan, het eerst omstreeks het midden der elfde eeuw aan den dom te Constanz (1047—1089), in de kloosterkerk te Hersfeld (± 1050) en te Schaffhausen (± 1090)[2].

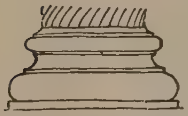
Afb. 93. Basement krocht St. Pieterskerk, Utrecht.

Alspoedig ontwikkelen zich dan twee typen: dat waarbij de hoekknop a.h.w. uit het bovenvlak der plint over den benedenring van het basement heengrijpt (afb. 96*b*), en dat waarbij het uit den ring ontspruit en op den plinthoek neerhangt (afb. 96*a*). Eerstgenoemde vorm behoorde tot de karakteristieke eigenheden der school van Hirsau, die dezen hoekknop sinds het eind der 11e eeuw door Noord-duitschland verbreidde. Een in ons land zeldzaam specimen dezer soort vinden we in de meergenoemde krocht te Rinsumageest (pl. 47). Het tweede type, aanvankelijk een eenvoudige knop (afb. 95 en pl. 25), leidt tot het sierlijke, aan de punt omkrullende hoekblad of voetloof, dat we aantreffen bij de westelijke zuilen der krocht te Rolduc, waar het den vorm

Afb. 94. Profiel van een basement ± 1230 aan het koor der kerk te Limbricht.

---

[1]) Rivoira, Lombardic architecture, I, p. 181.

[2]) Vgl. Dehio en v. Bezold, Bauk. d. Abendl. I, S. 667. — W. Jänecke, Die Stiftskirche in Neuenheerse. Zeitschr. f. Bauwesen 1922, S. 258. — Ferd. v. Quast meende (in Korrespondenzbl. des Gesamtvereins der deutschen Gesch. — u. Altertumsvereine XIII, 1865, S. 51, en XX, 1872, S. 20), dat het voetloof in Duitsche kerken niet vóór het eind der 11e eeuw voorkwam. Maar reeds Bergner, Handbuch der Kirchl. Kunstaltertümer (1907), S. 82, heeft gewezen op een voorbeeld uit 1065 in de krocht van den dom te Augsburg. Vgl. Humann, Die Baukunst unter Bisschof Meinwerk v. Paderborn, S. 83, Amm. 181.

heeft, dien het in Bourgondië in de 12e eeuw kreeg [1]). Soortgelijke voetloven, maar van Rijnlandsch karakter, treft men ook aan in (afb. 96) middenbeuk en koor der H. Lebuinuskerk te Deventer. In het algemeen bepaalde men zich echter in Noord-

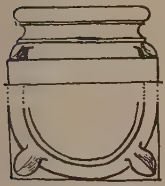

Afb. 95. Vicenza. SS. Felice e Fortunato (985). Rivoira, I. p. 181.

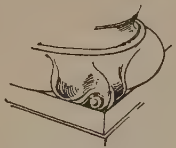

Afb. 96*a*. Hoekblad van een basement in de Lebuinuskerk te Deventer.

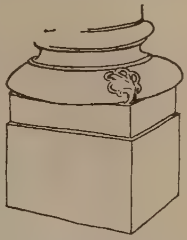

Afb. 96*b*. Basement in de Lebuinuskerk te Deventer.

nederland tot de eenvoudige hoekknoppen, als in de Mariakerk en de St. Nicolaaskerk te Utrecht en in den kooromgang der O. L. Vrouwekerk te Maastricht. Sinds het midden der 13e eeuw raken deze hoekversieringen weer in onbruik, om spoedig geheel te verdwijnen.

Zeer kenmerkend voor den Zuid-Europeeschen invloed in deze streken zijn die basementen, welke, geheel naar Lombardischen trant, hetzij met leeuwen, griffioenen en dergelijke diervormen behakt, dan wel in den vorm van een dragenden leeuw bewerkt zijn. Basementen als die in de abdijkerk te Rolduc, wijzen door hunne sculptuur te eenen kant langs Mainz naar Noord-Italië [2]), maar hangen anderzijds ook onmiskenbaar samen met het beeldhouwwerk aan basementen en kapiteelen in schip en dwarspand der kathedraal te Doornik, dat op zijne beurt onder Zuidfranschen, Provençaalschen invloed ontstaan blijkt [3]).

Ongetwijfeld zuiver Lombardisch echter zijn de leeuwen-basementen, zooals die zijn toegepast te weerszijden van het midden-

---

[1]) Vergelijkingsmateriaal bij Dehio u. v. Bezold, Bauk. des Abendl., Atlas; T. 301 en 302.

[2]) Hetzelfde eigenaardige motief van het op pl. 85 afgebeelde basement te Rolduc, komt ook voor aan een impost van het zuidoostelijk portaal van den dom te Mainz, afgeb. bij R. Kautzsch, Die romanischen Dome am Rhein. Leipzig (1922), Abb. 12.

[3]) Vgl. Cuypers, Historique de l'abbaye de Rolduc, in Revue de l'art chrétien, 1892; Bulletins de la Société histor. et litt. de Tournai, XIV p. 210 ss. (met overigens onjuiste dateering). — Fr. Hoeber, Die Kathedrale Notre-Dame in Tournai: Belgische Kunstdenkmäler I, S. 34, en Adolph Goldschmidt, Belgische Monumentalplastik des 12. Jahrhunderts: Belg. Kunstdenkm. I, SS. 66—70.

venster der absis van de Servaaskerk te Maastricht (afb. 97). Alhoewel dit motief waarschijnlijk uit Zuid-Frankrijk afkomstig is, waar leeuwen als stylophoren reeds aan de portalen te Saint-Gilles (in 1116 begonnen), van St. Trophime te Arles, en van de kathedraal te Embrun voorkomen [1]), zien we het, in verband met het middenvenster der absis, voor het eerst aan den dom te Piacenza (1122—1158). Tegen het eind der 12e eeuw dringt het door over de Alpen en verschijnt aan het rechtgesloten koor van den dom te Worms [2]), aan de in 1208 gewijde absis der kerk van den H. Castor te Coblenz, aan die van de kloosterkerk te Wechselburg (± 1220) en van de Walderichskapel te Murrhardt (± 1225) in Zwaben, om daarna — wellicht voor het laatst? — nog toepassing te vinden aan de oostelijke absis van den dom te Bamberg (1220—1237) [3]). Stellig zijn dus de Maastrichtsche leeuwbasementen niet vroeger ontstaan dan in de laatste jaren der 12e eeuw, en waarschijnlijk in het begin der dertiende, onder Zuidduitschen (Zwabischen) invloed.

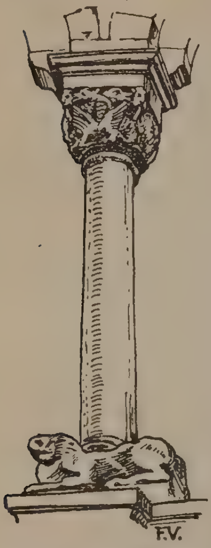

Afb. 97. Zuiltje van den buitenmuur der absis van de St. Servaaskerk te Maastricht.

Sommige romaansche basementen hebben den vorm van omgekeerde kapiteelen, zooals bijv. die van de middenzuiltjes in de galmgaten van den toren te Wilsum, die — zie afb. 98 en afb. 99 *a/b* — overeenkomen met Saksische kapi-

[1]) Reeds in vroeg- en vóór-christelijke tijden was de leeuw bij portalen het symbool van waakzaamheid en bescherming. Bij oud-christelijke schrijvers, als Origenes (In Genes. Hom. 17), verbeeldt hij de opstanding van Christus. De leeuw als stylophore schijnt van Chaldeewschen of Syrischen oorsprong en werd aldus toegepast aan een portiek van Constantijn's St. Pietersbasiliek te Rome (Rivoira, Lomb. architecture, I, p. 220). Vgl. hieromtrent verder: Heider, Über Tiersymbolik und das Symbol des Löwen (1849); Springer, Uber die Quellen der Kunstdarstellungen im Mittelalter, S. 8; Jos. Sauer, Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittellalters. Freiburg i. Br., 1924, S. 222; F. X. Kraus, Geschichte der Christl. Kunst, II[1], S. 406.

[2]) „Die zum Jahre 1181 gemeldete Weihe des Ostchors sah denselben wohl noch nicht vollendet". Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I, S. 242.

[3]) Arthur Weese, Die Bamberger Domskulpturen, Strassburg 1914. — Vgl. ook over Worms, Wechselburg en Bamberg: Hamann, Deutsche u. Französische Kunst im Mittelalter I, S. 94—122; II, S. 45—128.

teelen, als die in de Wyperti-krocht te Quedlinburg, of met die van de in 1015—1031 door bisschop Meinwerk gebouwde kloosterkerk Abdinghof te Paderborn [1]).

Waar in onze Nederlandsche romaansche kerken pijlers zijn toegepast als dragers (wat, zooals wij hierboven, blz. 182, zagen,

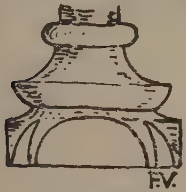

Afb. 98. Voetstuk van een zuil in een galmgat van den toren te Wilsum.

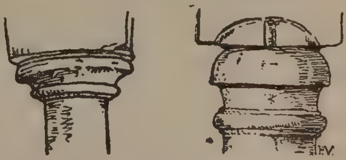

Afb. 99. *a*. Kapiteel in de westbouw der Peterskerk te Werden (n. Haupt).
b. Kapiteel der Wipertikrocht te Quedlinburg (n. Haupt).

regel was), kregen deze doorgaans een eenvoudig afgeschuind basement (afb. 92), of dat met het algemeen gebruikelijke Attische profiel. Het lichaam van den pijler zelf bleef onversierd (tenzij het misschien werd beschilderd), en in de plaats van een kapiteel werd als dragende geleding een steenen plaat ingevoegd, impost genaamd, die aanvankelijk alleen aan de binnenzijden, tusschen de arcaden, met een geprofileerden rand uitstak, maar aan de zijde van middenbeuk en zijbeuken in het verticale vlak van pijler en wand werd gehouden. Dergelijke imposten vinden we in de achthoekige kapel op het Valkhof (pl. 2), in de arcaden van de vroegere kapel, thans patronaatsgebouw te St. Odiliënberg (pl. 17) en in den westbouw der St. Servaaskerk te Maastricht (pl. 27). Het is een vorm, die, wellicht aan de Romeinen ontleend, door de geheele romaansche periode gehandhaafd bleef. Hiernaast echter paste men imposten toe, die aan alle vier de zijden van een pijler met een geprofileerde lijst uitstaken, zooals te Susteren (pl. 31 en 32) en te Oldenzaal (pl. 38 en 39). In afb. 100*a*/*b* geven wij eenige profielen van imposten, kenmerkend voor verschillende tijdvakken.

Eerst onder invloed van den gewelfbouw krijgt de romaansche pijler hier eene rijkere geleding, hoewel hij in het nabije buiten-

[1]) G. Humann, Die Baukunst unter Bischof Meinwerk von Paderborn. Aachen 1918, S. 66 ff.

land, bijv. in de Saksische stijlprovincie, reeds lang een meer samengestelden vorm kreeg, vóórdat van gewelfbouw sprake was [1]).

a *b* *c* *d*

Afb. 100. *a.* St. Odiliënberg (± 1100); *b.* en *c.* Rolduc Abdijkerk (± 1138); *d.* O. L. V. kerk te Maastricht (± 1170).

De pijlers onzer vlak overzolderde basilieken echter, als te Susteren, St. Odiliënberg en die van de vroegere Lebuinuskerk te Deventer, waren vlak, en rechthoekig van doorsnede. De noodzakelijkheid deze dragers in organisch verband te brengen met de constructie der kruisgewelven, leidde er in de 12e eeuw toe, dat men het lichaam van den pijler den kruisvorm gaf, beantwoordend aan de gordelbogen van hoofd- en zijbeuken, terwijl de hoeken werden bezet met rechthoekige of ronde „diensten'', of schalken, tot het dragen der gewelfgraten (pl. 37 en 38). Gecompliceerder vorm kreeg de pijler nog, wanneer hij aan alle vier de zijden bezet werd met „halfzuilen'' of schalken [2]), als in de O.L. Vrouwekerk te Maastricht (pl. 34) en in de voormalige Mariakerk te Utrecht (pl. 35 en 36), waar overhoeks geplaatste pilasters werden toegevoegd tot steun der gewelfribben. In dergelijke gevallen werd dan ook de impost rijker behandeld, zoodat hij het karakter kreeg van een groot kapiteel (pl. 50, 51 en 94).

Wat de romaansche zuil betreft, deze vindt men in ons land zoowel met vlakke als met gebeeldhouwde schacht. Eene merkwaardige bijzonderheid vormen schachten als die der St. Pieterskerk te Utrecht, die een fijne, gevoelig geteekende zwelling vertoonen

---

[1]) Dehio en v. Bezold, Bauk d. Abendl. I, S. 692.

[2]) Blijkbaar hebben deze halfronde schalken niets te maken met de vrijstaande zuil: het zijn géén „halve zuilen''. Men zie hieromtrent o.a. de uiteenzettingen van Strzygowski, Origin of Christian Church Art. p. 95.

welke aan de zuil een buitengemeen sierlijken, voornamen vorm geeft (pl. 30.). Doorgaans zijn de schachten cylindervormig, soms ook conisch, „verjongend", of slinkend, als die in de krochten te Utrecht (pl. 43) en te Deventer [1]). Deze laatsten zijn versierd met schroefsgewijze ingehakte groeven. Er is intusschen een opmerkelijk verschil tusschen de versiering van enkele zuilen in de Lebuinuskrocht te Deventer en die te Utrecht. In de eerste plaats zijn de twee oostelijkste zuilen te Deventer versierd met een schub motief (afb. 101) naar Engelsch-Normandischen trant (nebule moulding), dat in de Utrechtsche krocht niet voorkomt; en terwijl de vier overige zuilen te Deventer schroefsgewijs gegroefd zijn — zoodanig, dat niet de tegenover elkaar staande, maar de in de diagonaal staande zuilen in gelijke richting zijn bewerkt — heeft men te Utrecht de twee westelijke zuilen met evenwijdige zig-zag lijnen behakt, de twee middelste schroefsgewijs gegroefd als die te Deventer, en de beide oostelijkste schachten samengesteld uit cylindervormige blokken, die elk in tegengestelden zin gegroefd werden (zie de twee voorste zuilen op pl. 43), zoodat eveneens een zig-zag-ornament ontstond.

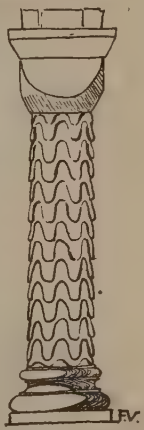

Afb. 101. Zuil in de krocht der Lebuinuskerk te Deventer.

In de krocht te Rolduc (pl. 44) hebben de beide oostelijkste zuilen gegroefde schachten; dan volgen — in den middenbeuk — twee gladde — en daarna weer twee gegroefde schachten [2]). De groeven zijn schroefsgewijs en zig-zag, als te Utrecht, en ook hier zijn de zuilen zóó geplaatst, dat de in de diagonaal gestelde schachten gelijk bewerkt zijn. De gladde schachten rusten op attische-, de gegroefde op de fantastische, met leeuwen en draken behakte basementen, hierboven besproken [3]).

[1]) Vgl. afb. dezer krocht o.a. bij: Jan Lauweriks, Architektur und kunstgewerbe in Alt-Holland. München (1924), Abb. 14. — Te Riele en Hoefer, de St. Lebuinuskerk te Deventer, pl. IX. — J. Helms, Danske Tufstenskirker, I, S. 40. S. 179.

[2]) De zes westelijkste zuilen dezer krocht, waarvan er vier op den voorgrond van pl. 44 zichtbaar zijn, hebben weer gladde schachten. Deze zes zuilen behooren echter, blijkens kapiteelen en basementen, tot eene veel latere periode (± 1180—1200) en zijn waarschijnlijk bij eene verbouwing en uitbreiding der krocht naar het westen aangebracht. Zie hierna blz. 289.

[3]) Vgl. hierboven blz. 237. — Voorts: Dehio i. v. Bezold, Bank d. Abendl., S. 400, afb. van een zuil aldaar T. 297.5.

De opvallende verschillen tusschen de romaansche schacht en die der antieke bouwkunst liggen hierin, dat de eerstgenoemde niet als deze aan vaste, mathematische verhoudingen is gebonden, en dat zij zonder halslijst of z.g. astragaal blijft, eene geleding, die de romaansche kunst aan het kapiteel bevestigde [1]).

Terwijl Duitschland de voorkeur gaf aan uit één stuk natuursteen gehouwen schachten, werden deze in ons land als regel saamgesteld uit cylindervormige blokken. Als uitzondering zijn echter de schachten in de krocht te Rolduc monolithen.

Teekenend voor den laat-romaanschen (vroeg-gothischen) stijl zijn de scherp geprofileerde schachtringen, waarmee de schalken en muurzuilen, die niet monolithisch zijn bewerkt, maar uit eenige lange, dunne cylinders bestaan, in de muren of pijlers worden verankerd (afb. 102). Deze schachtringen, die in Noordfrankrijk reeds omstreeks het midden der 12e eeuw in gebruik kwamen [2]), werden aan den Benedenrijn eerst omstr. 1210 toegepast [3]). In ons land ken ik geen andere voorbeelden dan de O. L. Vrouwe Munsterkerk te Roermond (1218—1244), de Lebuinuskerk te Deventer (oostelijk dwarspand en koor, 1235—1251), de kerk der H.H. Simon en Judas te Ootmarsum (midden-13e eeuw) [4]), en de Martinikerk te Groningen (± 1220 gebouwd, in 1450—1460 verbouwd).

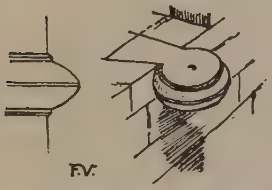

Afb. 102. Schachtring (met constructie) in de Lebuinuskerk te Deventer.

De verdere geleding en verlevendiging der romaansche muurvlakken geschiedde door friezen, lijsten en nissen of spaarvelden. We zagen reeds, hoe in deze streken sinds het midden der elfde eeuw het Lombardische systeem der verbinding van lisenen en

---

[1]) Ter illustratie zij er op gewezen, hoe aan de Nijmeegsche kapiteelen, afgebeeld op pl. 1, de astragaal ontbreekt. Deze bevindt zich (zie pl. 1*a*) naar antieken trant aan de zuilschacht.

[2]) Kathedraal te Sens, kooromgang en middenbeuk (1140—1160); kathedraal Noyon, koor (begonnen ± 1150). Vgl. E. Gall, Die gotische Baukunst in Frankreich und Deutschland. Leipzig 1925, I, T. 69—71, 81—84.

[3]) Klooster Maulbronn (± 1210—1229) en kloosterkerk te Heisterbach (± 1202—1237). Vgl. Dehio, Gesch. d. deutschen kunst, Abb. Bnd. I, 90, 145.

[4]) Zie de platen 50, 51 en 117.

boogfriezen werd toegepast [1]). Twee eeuwen lang bleef dit voor onze Noordnederlandsche kerken vrijwel de eenige uitwendige versiering, en zelfs een vrij aanzienlijk bouwwerk als de parochiekerk te Ootmarsum (pl. 19) kent het omstr. 1250 nog niet anders.

Niettemin onderscheiden we ook hier weer dezelfde fazen van ontwikkeling, die we in den plattegrond en den ruimtevorm opmerkten. Verschillende vormen van dit siermotief — dat hier als regel slechts aan de buitenmuren voorkomt — hebben we reeds bij de bespreking van het uitwendige der torens en absiden kort vermeld (zie blz. 218 vv.). Wat zijne toepassing op het verdere muurwerk betreft, zij nog het volgende opgemerkt.

De eenvoudigste, en vermoedelijk oudste behandeling is wel die, waarbij de muurvlakken geleed worden door verticale verzwaringen, waartusschen rondbogen zijn gemetseld, zoodat nisvormige velden ontstaan, in elk waarvan een rondbogig venster wordt gebroken. Deze vlakke, in oorsprong Ravennatische vensternissen [2]), verschijnen in de streken van Benedenrijn en Maas sinds het begin der elfde eeuw [3]) en we ontmoeten ze juist bij de oudere romaansche kerken door ons geheele land en zoowel aan den lichtbeuk der Servatiuskerk te Maastricht (pl. 6), als aan de St. Jans- en St. Pieterskerken te Utrecht, aan de kapel op het Valkhof te Nijmegen (pl. 4) te Anloo (pl. 57) in Drente, te Rinsumageest (pl. 58), te Kimswerd en elders in Friesland, te Sassenheim (pl. 69) in Zuidholland, te Oosterland op Wieringen, te Wadenooien (pl. 70) en te Kerkwijk in Gelderland, te St. Oedenrode in Noordbrabant [4]). We merken op dat al deze kerken van tufsteen zijn gebouwd.

Waar het rondboogfries aan de schipmuren voorkomt, draagt het doorgaans de uitmetseling onder de gootlijst. Zelden werd het afzonderlijk toegepast, als bijv. aan het kerkje te Nes

---

[1]) Vgl. blz. 218.

[2]) S. Apollinare in Classe (535—549). Zie: Wulff, Altchristl. u. byzant. Kunst, II, S. 398.

[3]) St. Michaël te Hildesheim (begin 11e eeuw), Maria-in 't Kapitool te Keulen (1065 voltooid), Limburg a.d. Hardt (1025—1045), kerk te Itter (Dusseldorf); Hastière (± 1035), St. Denis te Luik, Vincentiuskerk te Soignies in Henegouwen, St.- Adelin te Celles, Looz (1131), Wassenberg, Wierde.

[4]) Gebouwd in het begin der 12e eeuw, in 1801 gesloopt, behalve het gothische koor van 1498, dat in de tegenwoordige, in 19 gebouwde neo-gothische kerk bewaard bleef. Vgl. Leurs, L'Architecture Romane dans l'ancien duché de Brabant, pp. 163—168.

(gemeente West-Dongeradeel, Friesland). Als regel vinden we het in vereeniging met een of ander systeem van lisenen en spaarvelden. Nevenstaande afbeeldingen (103 a/c) geven eenige van de in ons land het meest voorkomende schema's dezer muurverdeeling.

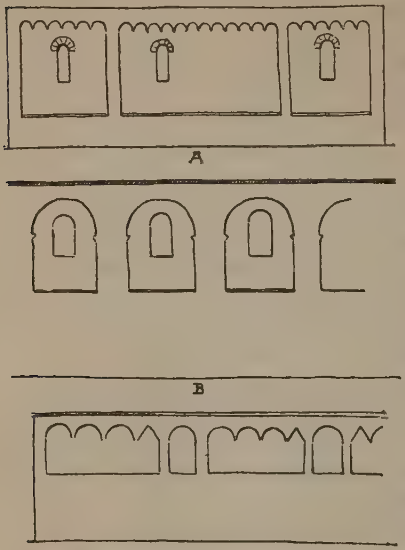

Afb. 103 *a/c*. Schema's van romaansche muurverdeeling.

Wat het rondboogfries zelf betreft, dit vindt toepassing, in rijke wisseling van vormen, door geheel het gebied der Lombardische en der Rijnlandsche scholen. Terwijl echter in Noordfrankrijk elke boog bestaat uit een of hoogstens twee stukken natuursteen waaruit de halve cirkel is gehouwen, worden in het gebied van den Nederrijn de bogen geconstrueerd hetzij uit minstens drie stukken tufsteen, die zoodanig behakt zijn, dat binnen- en buitenlijn der halven cirkel beschrijven (afb. 104), hetzij uit baksteenen met toogvormig gemetselde koppen (afb. 105). Ofwel men metselde het boogfries van handvormsteen, als te Aalsum (Friesland), waarbij elk boogje uit één stuk baksteen bestond.

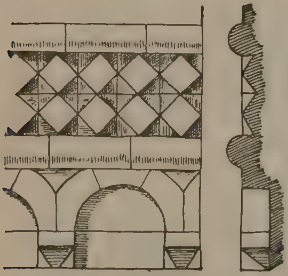

Afb. 104. Teerling- en rondboogfries van den tufsteenen toren te Ermeloo (Gelderl).

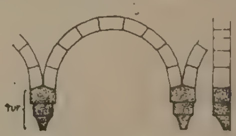

Afb. 105. Baksteenen rondboogfries.

In de laat-romaansche periode wijzigt zich ook de vorm dezer boogfriezen in zooverre, dat we er de algemeene neiging naar ver-

rijking, naar veelvuldiger geleding en meerdere bewogenheid in terugvinden. Zoo zien we langs den Rijn, te Worms, te Mainz, in Zwaben te Maulbronn — aan de blijkbaar door hare diocesane hoofdstad Worms beïnvloede Cisterciensische kloosterkerk —, in het Saksische te Wechselburg, aan het westkoor van St. Michaël te Hildesheim, en te Petersberg bij Halle, in het Hessische te Gelnhausen — in de voormalige St. Peterskerk —, en in Beieren te Bamberg, friezen van geprofileerde, als uit twee of meer concentrische lagen bestaande rondboogjes.

Waarschijnlijk zijn deze rondboogfriezen in de Lombardische school ontstaan. Ze komen in het begin der twaalfde eeuw reeds voor aan den dom van Modena en aan St. Zeno te Verona. Aan laatstgenoemde kerk zijn bovendien de boogvelden gevuld met beeldhouwwerk: dierfiguren, rozetten en plantmotieven. Dezen zelfden variant ontmoeten we ook, ongeveer een eeuw later, aan den dom te Bamberg en aan het westkoor der St. Michaëlskerk te Hildesheim, waar bovendien de binnenste geleding der rondboogjes, zeer eigenaardig, aan de benedeneinden knopvormig is gebogen [1]). En juist deze opvallende bijzonderheid vinden we dan ook aan de kerk der HH. Simon en Judas te Ootmarsum (plaat 252 en 253). Waar Hildesheim onmiskenbaar met Bamberg, Regensburg en Worms samenhangt [2]), bespeuren we hier wel een der wegen waarlangs de Lombardische invloed naar deze streken geraakte. Een op overeenkomstige wijze met knopvormige versieringen verrijkt — overigens enkelvoudig — rondboogfries, bevindt zich aan de bovenste geleding van den tufsteenen toren te Ressen in Gelderland, ten zuiden van Arnhem, bij onze oostgrens gelegen.

De gekruiste boogfriezen en de keperboogfriezen, waarvan op blz. 222 reeds sprake was, schijnen te behooren tot de invloedsfeer der Normandische architectuur: gekruiste boogfriezen als aan de ± 1200 gebouwde absis der Saint-Etienne (Abbaye-aux-Hommes) te Caen, aan den gevel der kerk te Broglie, in de kathedraal te Evreux, te Routot, Mouen (12e eeuw), Saint-Germer (± 1145), komen ook voor op Sicilië aan de kerk van den H. Geest (12e eeuw) en aan de kathedraal te Palermo (1169—1185), aan de ka-

---

[1]) Volgens R. Hamann, Deutsche und Französische kunst in Mittelalter, II, S. 122, moet de tijd waarin het westkoor der St. Michaëlskerk gebouwd is, na 1240 gesteld worden, Vgl. a. w., Abb. 299, 233, 234.

[2]) R. Hamann, A. w., S. 119—126.

thedraal te Monreale (12e eeuw) en aan de torens van Amalfi en Gaeta; keperboogfriezen vindt men het vroegst en het veelvuldigst aan de oude Angel-Saksische kerken [1]), vanwaar ze blijkbaar werden overgenomen door de gelijktijdige Merovingische en Karolingische kunst op het vasteland [2]), om in de romaansche periode vooral toepassing te vinden in de Normandische school, in die van Zuidwestelijk Frankrijk en aan den Rijn. Gekruiste rondboogfriezen sieren in ons land o.a. de torens der Bergkerk te Deventer (pl. 16), te IJselmuiden bij Kampen, te Hattem en te Voorst (Gelderland), te Jorwerd (Friesland), te Nederhorst-ten-Berg (Noordholland), en te Berlicum (Noordbrabant). Keperboogfriezen worden aangetroffen langs schip en koor der kerk te Eestrum (Friesland), langs schip, koor en toren der in 1874 op den toren na gesloopte kerk te Drogeham (Friesland), aan de torens te Twijzel (Friesl.), te Midwolde en te Den Andel in de provincie Groningen, aan den zuidelijken toren der H. Nicolaaskerk in de stad Utrecht (pl. 72), aan den toren te Werkhoven (pl. 76) en aan den in 1866 gesloopten toren te Ouddorp, bij Alkmaar.

Over het algemeen zijn de rondbogige afdekkingen der arcaden, muurnissen en lichtopeningen zoo gemetseld, dat de binnen- en buitenlijn van den boog concentrische cirkels beschrijven. Niettemin treffen we in ons land enkele uitzonderingen, waarbij de boog van de geboorte af geleidelijk breeder wordt naar den top, zoodat de extrados geen concentrische lijn beschrijft tegenover den intrados. Aldus de boogstelling in den noordmuur der kerk te Rinsumageest; romaansche vensters in den tufsteenen noordmuur der kerk te Achlum, eveneens in Friesland; de muurnissen in de voormalige kerk te Renkum (Gelderland); en tenslotte ook in den westbouw te Torn (Limburg). Deze vorm is typisch-Italiaansch en komt o.a. voor in Noord-Italië te Lucca, Pisa, Pistoia, Volterra, Arezzo; in Zuid-Italië, te Bari, Trani; op Corsica (Aregno), enz.

Hoewel men uiteraard de lichtopeningen — vensters, galmga-

[1]) Deerhurst, Brigstock, Barton-on-Humber, en de torens te Earls Barton en Barnack. Al deze werken behooren tot de z.g. „pre-Conquest architecture", en dagteekenen uit de 7e —10e eeuw. Vgl. hieromtrent: J. Baldwin-Brown, Notes on preconquest architecture in England (The Builder, II, 1895); Dez., The statistics of Saxon churches (The Builder, 1901); en het groote werk van dezen auteur, The arts in early England, London 1903, vol. I, II, V. — S. Gardner, A guide to English Gothic Architecture. Cambridge, 1922. — E. S. Prior, Eight chapters on English Medieval Art. Cambridge, 09 2, p. 8—01.

[2]) Baptisterium van den H. Johannes te Poitiers, Karolingische kerk te Cravant (Indre-et-Loire).

ten — zou willen rekenen tot de constructieve elementen van den opstand, dienen zij in de romaansche architectuur van ons land toch beschouwd te worden onder de sierende motieven, om de decoratieve wijze, waarop ze in verband met blinde nissen, worden toegepast tot rhythmische geleding der muurvlakken (pl. 11, 20, 21, 22, 24, 49, 59, 60, 63, 70).

Voor de inwendige ruimte-werking zijn grootte en plaatsing der vensters van bijzondere beteekenis, met het oog op de verdeeling van licht en donker. Aanvankelijk waagde men het niet de muren — vooral van de overwelfde basilieken — met groote lichtopeningen te doorbreken, daar men het weerstandsvermogen tegen den zijwaartschen gewelfdruk zoo min mogelijk wilde verzwakken. In verband hiermede gaf men dan de bovenmuren van den lichtbeuk grootere vensters dan die der zijbeuken (pl. 18 en 37), waardoor tevens een gunstiger belichting werd verkregen. Tevens was het in die tijden stellig ook een veiligheidsmaatregel, dat men de vensters zóó smal maakte en zóó hoog boven den grond aanbracht, dat ze geen gemakkelijken toegang tot het kerkgebouw verschaften [1]).

Tegenover de Latijnsche, vroeg-christelijke basiliek is het aantal zoowel als de grootte der lichtopeningen verminderd. Daar bovendien het muurwerk in de romaansche periode veel zwaarder moest worden, had de belichting — door smalle vensters in dikwijls eenige meters dikke muren — dubbel nadeel te lijden.

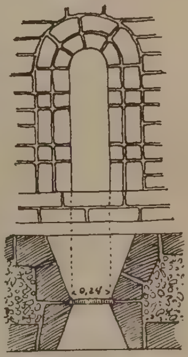

Afb. 106. Venster zijbeuk voorm. kerk te Renkum.

Men trachtte dit te ondervangen, door de zij- of dagkanten af te schuinen. In Italië, Frankrijk en Spanje geschiedde dit als regel alleen naar de binnenzijde, zoodat de afsluiting der lichtopeningen — hetzij dan door glasvensters, door luiken, of door gordijnen — ongeveer met het buitenste muurvlak samenviel. In Duitschland daarentegen, en, in aansluiting daarbij ook in ons land, werd de afsluiting in midden der muurdikte aangebracht, terwijl men de zijkanten zoowel buiten- als binnenwaarts afschuinde (afb. 106).

[1]) Bij onze romaansche dorpskerken wisselt de buitenste wijdte der lichtopeningen tusschen omstr. 0.40 M. en 0.65 M. Het spreekt vanzelf, dat de kerken binnen ommuurde en versterkte plaatsen of abdijen gelegen, grootere vensters kregen, van 1—2 M. breed. Aldus te Maastricht, Susteren, Rolduc, Utrecht.

Dit type schijnt van Saksischen oorsprong en komt dan ook zeer algemeen in Engeland voor bij de oudste Angelsaksische kerkgebouwen [1]).

Bij laat-romaansche kerkgebouwen vinden we in ons land ook lichtopeningen, waarbij de afsluiting niet in het midden der muurdikte, maar meer naar de buitenzijde werd aangebracht. De binnenzijde werd dan afgeschuind, terwijl de buitenzijde recht bleef, zooals bijv. te Eestrum in Achtkarspelen (Friesland, zie afb. 107).

In de 12e eeuw werden de vensters vaak verrijkt met een in de neg en langs den rondboog omloopende rondstaaf of kraal, eene profileering, blijkbaar van Normandischen oorsprong [2]). Men vindt dezen vorm uitsluitend bij onze Friesche en Groningsche romaansche kerken, zooals te Weidum, (pl. 59, afb. 108), te Sixbierum, te Hantumhuizen (pl. 60), te Oldenzijl (pl. 63), te Leermens (pl. 66); en vooral de baksteen-architectuur onzer noordelijkste provincies toont een bijzondere voorkeur voor deze eenvoudige, pittig den vensteromtrek markeerende versiering.

(Afb. 107. Profiel van een venster ± 1200) in het koor der kerk te Eestrum.

Afb. 108. Profiel venster der kerk te Weidum.

Als regel zijn de romaansche lichtopeningen en nissen rondbogig, maar we vinden in ons land ook enkele voorbeelden, die, naar typisch Angelsaksischen trant, met den keperboog gedekt zijn, zooals een venstertje in den westmuur van de kerk te Midlum (gem. Franekeradeel, Friesland) en muurnissen in den oostgevel van het rechtgesloten kerkje te Den Andel (Groningen).

In den laat-romaanschen tijd, in het begin der 13e eeuw, ont-

[1]) Kerken te Diddlebury, Boarhunt, Barton-on-Humber, Howe. Vgl. Baldwin Brown, The Arts in early England; II, Ecclesiastical architecture in England from the conversion of the Saxons to the Norman Conquest (1903), p. 92—93: „The really characteristic Saxon light is one in which the narrow aperture is in the middle of the thickness of the wall and there is a splay on both sides". De oudste voorbeelden van deze naar twee zijden afgeschuinde vensteropeningen vinden we te Fulda (± 820), in de krocht te Werden (9e eeuw), te Niederzell in Reichenau, en in de Bartholomeuskapel te Paderborn.

[2]) Wellicht het oudste voorbeeld van dergelijke langs den geheelen dagkant der vensters omloopende kralen, vinden we aan het dwarspand der oude St. Nicolaaskerk te Caen (Calvados), in 1083 begonnen en nog voor het eind der 11e eeuw voltooid. Dergelijke vensters ook in de overblijfselen der vroeg-Normandische kerk te Iver, Bucks, in Engeland.

staan, vooral aan den Benedenrijn, allerlei barokke venstervormen, varianten op het ronde of roosvenster, gekartelde vensters en klaverbladvormig afgedekte openingen [1]). De H. Quirinuskerk te Neuss geeft van deze barok-romaansche architectuur een compleet voorbeeld, dat te Roermond in de O. L. Vrouwen-Munsterkerk gedempten weerklank vond. We vinden te Roermond, in den lichtbeuk, tot drielichten gegroepeerde rondboogvensters, in den westgevel en in den tamboer van den koepel ronde vensters, een klaverbladvormig venster in het oostelijk deel der beuksgalerij, in den binnenmuur der venstergalerij van den lichtbeuk vierlobbige openingen, evenals in de absidiolen der beukgalerijen (pl. 50), en met driepassen afgedekte openingen in dwarspand en koor (pl. 49). In een muur boven den gordelboog tusschen kruising en en koor der O. L. Vrouwekerk te Maastricht bevinden zich twee vierlobbige vensters. In de transeptgevels der parochiekerk te Ootmarsum zijn nog de sporen zichtbaar van driepasvormig afgedekte vensters zooals die te Roermond en in het Keulsche gebied, in het tweede kwart der 13e eeuw veelvuldig werden toegepast. Halfronde, vierlobbige vensters, naar Rijnlandschen trant, had de lichtbeuk der oorspronkelijke Martinikerk te Groningen (± 1220).

Van de groote roos- of radvensters, die sinds het midden der 12e eeuw in Frankrijk en aan den Bovenrijn in steeds rijker vormen de voorgevels doorbraken, is in ons land geen ander voorbeeld aan te wijzen, dan dat in den westgevel der voormalige Mariakerk te Utrecht, waarvan de gedaante bewaard bleef in teekeningen van Pieter Saenredam (pl. 35).

Nergens spreekt de soberheid, de ornamentale armoede onzer Nederlandsche romaansche kerken sterker, dan in de behandeling der portalen. Het romaansche kerkportaal, dat vooral in het buitenland aanleiding gaf tot luisterrijke ontplooiïng der bouwbeeldhouwkunst, bleef in dit land steeds de strikt-zakelijke muuropening tot het binnengaan en verlaten van het gebouw, al volgt het ook overigens — evenals de lichtopeningen — in groote trekken den algemeenen gang der ontwikkeling.

We dienen hierbij weer scherp te onderscheiden tusschen de zuiver architectonische gedaante en de uitwendige decoratieve bekleeding.

[1]) Kerk te Sinzig, abdijkerk te Heisterbach, St. Gereonskerk te Keulen, St. Quirinus te Neuss. Ook in Frankrijk komen eenige zeldzame gevallen van zulke vensters voor. Zie hieromtrent Enlart, Manuel I, p. 332.

Eén ding blijkt dan al onmiddellijk: onze West-Europeesche romaansche portalen hebben niets te maken met de antieke en vroegchristelijke. Evenals de vensters, waren ook de antieke deuropeningen rechthoekig door de muurdikte gebroken, waarbij latei en deurposten niet van elkaar onderscheiden, maar als samenhangende omsluiting van den toegang behandeld werden. Hierboven bevondt zich in het muurwerk de ontlastingsboog, enkel als hulpconstructie, zonder verdere vormgevende beteekenis.

De proto-romaansche periode brengt hierin al dadelijk, onder blijkbaar Klein-Aziatischen invloed, deze verandering, dat men latei en ontlastingsboog als afzonderlijke elementen karakteriseerde, of ook wel, bij kleinere deuren, den ontlastingsboog liet vervallen en de latei in de gedaante van een puntgevel naar het meest belaste middengedeelte verzwaarde, een vorm, die lang gehandhaafd bleef en nog omstreeks 1200 voorkomt aan het westportaal der dorpskerk te Breusd bij Maastricht [1]).

Een volgende stap is, dat het beginsel der rechthoekige deuromlijsting wordt prijsgegeven en de latei vervalt, zoodat het portaal als een rondbogige arcade wordt (Nijmegen, pl. 5). Veelal wordt hierbij dan het boogveld gevuld met een halfronde steenen plaat, de tympanon of boogtrommel, die aanleiding gaf tot sculpturale versiering, aanvankelijk met eenvoudig vlakornament [2]).

De beslissende schrede, die het portaaltype voor de geheele middeleeuwen zou bepalen, komt tegen het midden der 11e eeuw, wanneer men, vermoedelijk het eerst bij den dom te Spiers, ± 1030, de zijwanden onder een hoek van 45° trapsgewijze afschuint, zooals dit tevoren reeds bij de vensters — maar dan vlak — was gebeurd. De trapsgewijze afschuining wordt ook in den boog voortgezet, zoodat de indruk ontstaat, als bestond het portaal uit eene reeks van concentrisch verkleinende arcaden. Ook aan dezen vorm bleef men, vooral bij onze dorpskerken, nog lang vasthouden, zoodat we hem o.a. nog aantreffen bij het torenportaal der uit het begin van de 13e eeuw dagteekenende baksteenen kerk te Haren in de provincie Groningen.

Het derde en voltooiende stadium tenslotte brengt de 12e

---

[1]) Het deurkalf te Breusd is blijkbaar afkomstig van een oudere kerk dan de tegenwoordige. Vgl. Ligtenberg, Roman. Steinplastik, I, S. 108—110.

[2]) Het oudste gedateerde voorbeeld levert Gernrode i.d. Harz, uit ± 970. Zie: Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I, S. 129.

eeuw, wanneer in de hoeken der trapsgewijze wandgeledingen van het portaal zuilen worden geplaatst, die de concentrische bogen dragen, welke de afdekking vormen (afb. 109). Deze portalen met hare zuilen, kapiteelen en bogen, en vooral, met het vrije vlak tusschen latei en boog, den op zichzelf functieloozen boogtrommel, of tympan, boden den beelhouwer een gretig gegrepen gelegenheid voor het werk van zijn beitel. Het zijn vooral de boogtrommels, die met voorliefde bewerkt worden en in relief voorstellingen vertoonen, hetzij van den zegepralenden Christus, omgeven door de symbolen der Evangelisten, hetzij van het Laatste Oordeel, van de Apocalyps, of ook wel van het leven der H. Maagd. Het vroegst en het weelderigst ontbloeit deze kunst der portalen in Zuid-Frankrijk, in de school van Languedoc, meer in 't bijzonder in de streek van Toulouse, waar we het oudste gedateerde werk met figurale sculptuur vinden in de latei van het kerkportaal te Saint-Genis-des-Fontaines (1020—1021) en waar de ontwikkeling is te volgen tot in de zuilenportalen van Saint-Sernin te Toulouse en de overweldigend rijke scheppingen te Moissac en Beaulieu uit de eerste helft der 12e eeuw. In de Rijnstreek worden deze portalen eerst sinds het midden dier eeuw meer algemeen toegepast, en in ons land schijnt het, als gezegd, nooit tot zoo belangrijke uitingen te zijn gekomen. Slechts enkele fragmenten resten ons van beeldhouwwerk, dat eenmaal romaansche portalen sierde: in de eerste plaats de rood zandsteenen boogtrommel, afkomstig uit het westportaal der voormalige abdijkerk te Egmond, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. Deze tympan, blijkens de onderzoekingen zoowel van A. Pit [1]) als van Ligtenberg [2]) tusschen de jaren 1122—1132 gebeiteld, stelt in vlak relief drie halve figuren voor, de H. Petrus, zooals het ingehakte opschrift ons leert, vereerd door gravin Petronilla, weduwe van graaf Floris II, en haar zoon Dirk II. Het werk is vooral merkwaardig als de oudst bekende op Nederlandschen bodem vervaardigde sculptuur in steen [3]).

Uit het laatst der 12e eeuw dagteekent vervolgens een tympan, thans ingemetseld in de kruisgang der St. Servaaskerk te Maastricht, boven de deur, die toegang geeft tot den noordbeuk. Deze

---

[1]) A. Pit, La sculpture hollandaise au Musée National d'Amsterdam. Amsterdam 1903, pp. 2—3.
[2]) R. Ligtenberg O. F. M., Die romanische Steinplastik, I, S. 15—19.
[3]) Ligtenberg, A. w., S. 22.

in Limburgsche harde mergel gehouwen boogtrommel stelt een zg. „Maiestas Domini" voor, Christus komend op den regenboog, in een mandorla, omringd door de symbolen der vier Evangelisten. Vermoedelijk sierde dit beeldhouwwerk, uit een Maastrichtsche werkplaats afkomstig, eenmaal het portaal eener doopkapel [1]).

Een derde tympan bevindt zich te Zwolle, gemetseld in den oostelijken buitenmuur van het koor der St. Michaëlskerk. In roode zandsteen gehouwen is hier voorgesteld de aartsvader Abraham met drie zielen zittend in zijn schoot. Waarschijnlijk is dit vrij primitief uitgevoerde brokstuk Westfaalsch werk uit de eerste helft der 13e eeuw [2]).

Tenslotte vermeld ik hier nog een tweetal romaansche reliefs, die mogelijk eenmaal een romaansch portaal sierden, namelijk de twee bekende apostelfiguren, de H.H. Jacobus en Johannes, afkomstig uit de H. Petruskerk te St. Odiliënburg, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam (pl. 91). Ligtenberg acht beide reliefs, van kolenzandsteen, uit dezelfde werklpaats afkomstig waar ook de „Maiestas Domini" werd gebeiteld en dateert ze: 1190—1210 [3]). Het Verslag van het St. Bernulphusgilde van 1888, en in overeenstemming daarmede ook Kalf [4]), meenen dat de beide apostelfiguren, met een nog bestaand kapiteel, deel uitmaakten van een voormalig zuidportaal der genoemde kerk.

De ingrijpende restauratie, die de kerk te Odiliënberg onderging maakt het onmogelijk hier zekerheid te verkrijgen. Slechts wilde ik er hier op wijzen, dat apostelreliefs als deze ook zijn toegepast ter omlijsting van vensters, o.a. aan het koor van den dom te Piacenza, en aan den westgevel der kerk van St. Jouin de Marnes in Zuid-Frankrijk.

Wat dus aan romaansche portalen in Noordnederland bewaard bleef is gering: enkele portalen van dorpskerken, zooals dat der 12e-eeuwsche Willebrorduskerk te Nederhorst-den-Berg, dat van den westtoren te Ermeloo, van het interessante baksteenen kerkje te Janum (± 1200) in Dantumadeel (Friesland), of dat met de karakteristiek-Normandische zigzag-versieringen van den toren te

---

[1]) Ligtenberg, A. w., S. 25—28.
[2]) Ligtenberg, A. w., S. 124—133, en de daar aangehaalde literatuur.
[3]) Ligtenberg, A. w., S. 81.
[4]) Kalf, Kath., kerken, blz. 121. Vgl. ook Ligtenberg, A. w., S. 37—38.

Fries in Drente [1]), terwijl hier en daar nog 'n enkel eenvoudig portaal verscholen wordt gevonden, als tusschen kerk en toren te Westergeest in Friesland.

Nog zeldzamer zijn hier de romaansche zuilenportalen. Dat van den toren te Enschede (afb. 109) is wel het belangrijkste specimen, dat in ons land kan worden aangewezen. Dat dit portaal zonder tympan bleef, is eene eigenaardigheid, die wijst naar West-Frankrijk, naar de streken van Saintonge en Poitou, evenals de twee nissen of spaarvelden, die dit portaal flankeeren. Door deze laatste bijzonderheid hangt dit portaal trouwens samen met het Westfaalsche gebied, waar evenzeer zulke Fransche invloeden werkzaam waren. En, merkwaardig, terwijl men heeft opgemerkt, dat juist in de school van Poitou aan deze nissen de spitsboog voor het eerst verschijnt [2]), zien wij ook te Enschede de bedoelde spaarvelden gedekt door een boog, die, in den top gebroken, den gedrukten spitsboogvorm aanneemt. Verder treffen we dan nog 'n zeldzaam zuilenportaal van simpele vormen als dat te Oldenzaal of in den kerktoren te Voorst (afb. 110), maar daarmede is dan ook alles genoemd.

Afb. 109. Zuilenportaal (± 1230) van den kerktoren te Enschede

[1]) De toren te Fries is in 1889 erbarmelijk „gerestaureerd", zoodat het westportaal thans verdacht nieuw aandoet. Schetsen van rijksarchitect A. Mulder, in het archief van het Rijksbureau voor de monumentenzorg, in 1887 vervaardigd, bewijzen echter, dat dit portaal ook oorspronkelijk het Normandisch type had.

[2]) Enlart, in: Michel, Histoire de l'Art, I², p. 463.

Samenvattend kunnen we zeggen, dat de sierende elementen in de romaansche bouwkunst van Noordnederland hetzelfde bonte, oogenschijnlijk weinig samenhangende beeld vertoonen als de architectuur zelve. De uiterlijke, decoratieve vormentaal is eenzelfde mengelmoes van vreemde tongvallen als de architectonische, en wellicht duidelijker nog dan in deze laatste, onderkennen we in het ornament de herkomst der verschillende elementen.

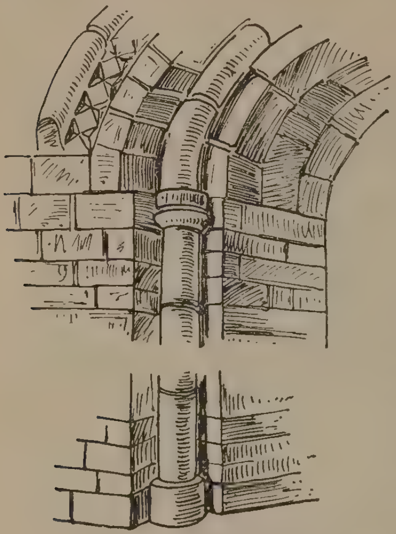

Afb. 110. Portaal van den kerktoren te Voorst (naar W. te Riele Gzn.)

Tot de twaalfde eeuw is hier het Noord-Germaansche karakter in de sierende elementen absoluut overheerschend; het ornament behoort dan tot het groote geheel der Scandinavische, Angelsaksische en Normandische landen. Meer in 't bijzonder spreekt in de sterke voorkeur voor streng-stereometrische grondvormen de samenhang met de Saksisch-Westfaalsche stijlprovincie.

Sinds het begin der twaalfde eeuw vernemen we duidelijker andere accenten. Lombardische, Bourgondische en Noord-Fransche invloeden doen zich, voornamelijk langs het Maasdal, gelden. Verder dan de zuidelijke helft van onze tegenwoordige provincie Limburg (Maastricht, Rolduc) schijnen ze echter niet te zijn doorgedrongen en ook daar zien wij ze vermengd met Rijnlandsche invloeden, zoodat de vormentaal dat eigenaardige accent heeft, dat we nog heden in het Zuid-Limburgsche taaleigen vernemen: een samensmelting van Duitsche, Fransche en Nederlandsche elementen.

In het begin der dertiende eeuw bespeuren we verschijnselen, als in de absis van St. Servaas te Maastricht en aan het schip der

kerk te Ootmarsum, die er op wijzen, dat invloeden uit Zuid-Duitschland, met name uit Worms, Regensburg en Bamberg, in het oosten van ons land werkzaam zijn [1]).

Ook dan echter behoudt de Nederlandsche bouwbeeldhouwkunst dat eigenaardig provinciale karakter, dat haar te allen tijde onderscheidt van het overige Westeuropa, dat ons zelfs treft, wanneer wij hare beste voortbrengselen, de Maastrichtsche sculpturen, vergelijken met de gelijktijdige in Bourgondië of in Clermont-Ferrand, en dat haar tenslotte toch weer geheel doet passen in het stijlverband van de Noordduitsche laagvlakte en van de Scandinavische landen.

Materiaal en werkwijze. — Het inheemsche en oorspronkelijk het meest gebruikte materiaal was het overal ruimschoots aanwezige hout. Dat onze eerste christenkerken ermee gebouwd zijn hebben wij hierboven (blz. 90—91) gezien. Maar ook in lateren tijd bleef hout een gaarne toegepaste bouwstof. Reeds de Latijnsche priester-dichter Venantius Fortunatus prijst in de 6e-eeuw de prachtige houten godshuizen, die hij in het Noorden zag [2]).

Omstreeks 990 laat aartsbisschop Willigis van Mainz, de machtigste kerkvorst van dien tijd, de door hem te Brunnen in den Taunus gestichte kerk van hout bouwen. Overigens kunnen we uit onze bronnen opmerken, hoe de houtbouw in Zuid-Duitschland en Frankrijk iets vroeger ophield dan in ons Noorden. Nog omstreeks 1015 laat aartsbisschop Unwan in zijn bisdom vele houten kerken bouwen, waaronder de St. Vituskerk nabij de stad Bremen. Tegelijkertijd werd ook de kathedraal van Hamburg van hout opgetrokken; de kathedraal te Breslau volgde, in hetzelfde materiaal, in 1050; en nog in 1141 construeerde men bij Stade een houten kerkgebouw [3]).

Wat ons land betreft, weten we, dat nog in de 12e eeuw belangrijke bouwwerken van hout werden vervaardigd. Niet alleen bouwde de priester Ailbertus in 1104 te Rolduc, waar hij zijn klooster stichtte, aanvankelijk een houten kapel, maar nog in 1136 bouwde de vierde abt van dit klooster, Borno, een dormitorium van hout, dat in de bekende Annalen als zeer prachtvol wordt be-

---

[1]) Zie hieromtrent ook de wegen V^1, V^2 en V^3, aangegeven op het kaartje, afb. 44.
[2]) Venantius Fortunatus, Carmina.
[3]) Vgl. Fr. Adler, Zur Kunstgeschichte, Berlin 1906, S. 68 en 85.

schreven en door brand te gronde ging [1]). Zijn opvolger, abt Johannes, deed in 1138 een houten gasthuis verrijzen, dat eveneens geroemd wordt [2]). De abdijkerk van Jesse in Groningen werd in 1219 van hout opgetrokken [3]). De kloosterkerk der Premonstratenser nonnen van Rozenkamp of Nyencloester in Groningen was tot in het jaar 1262 van hout [4]), en de overige klooster-gebouwen zullen, volgens dat wat de kroniek van Wittewierum daaromtrent bericht, houten in vakken verdeelde wanden hebben gehad en door houten vinken gestut zijn geweest [5]). In het klooster Bloemhof te Wittewierum rustten de overblijfselen der voornaamste bewoners tot 1271 in een houten kapel. Het hout, dat tot deze Groningsche kloostergebouwen diende kwam, blijkens de meergenoemde kroniek, waarschijnlijk over zee uit Hamburg [6]).

Wanneer men hier begonnen is kerken geheel van steen te bouwen valt niet met zekerheid te zeggen. We zagen, hoe de Romeinen voor hunne bouwwerken in deze streken reeds tuf- en baksteen gebruikte, terwijl zij in Zuid-Limburg ook mergel en kolenzandsteen — de natuurlijke materialen dier streek — hebben toegepast. In ieder geval zijn de oudste Nederlandsche kerken, waarvan we met zekerheid kunnen spreken, van natuursteen gebouwd, en wel de O. L. Vrouwekapel te St. Odilienberg (zie blz. 282), de middenbeuk der St. Servaaskerk en het benedengedeelte van den westbouw der O. L. Vrouwekerk te Maastricht van kolenzandsteen; het kerkje te Mesch, eveneens van zandsteen; de achthoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen en de daarmee overeenkomende St. Walburgskerk te Groningen van tufsteen. Al deze bouwwerken zijn vóór de 11e eeuw ontstaan. Vervolgens zijn in het midden der 11e eeuw de St. Lebuinuskerk te Deventer en de St. Jans- en St. Pieterskerk te Utrecht van tufsteen gebouwd.

Gedurende de 11e en 12e eeuw schijnt tufsteen dan het bij voorkeur toegepaste materiaal voor den kerkbouw te zijn geweest. Deze lavasteen werd uit Duitschland aangevoerd, uit groeven gelegen om de Laacher See, een oude krater in de Eifel, uit het Brohl-

---

[1]) Annales Rodenses (bij: Ernst, Histoire du Limbourg, p. 46).
[2]) Annales Rod., t.a.p., p. 49.
[3]) Vgl. hierboven, blz. 163.
[4]) Chronicon abbatum in Werum: Mon. germ. hist. SS. XXIII, p, 550, 46.
[5]) Chron. abb. in Werum, t.a.p., p. 488, 1.
[6]) T. a. p., p. 598, 32; p. 600, 41 vv. — Vgl. omtrent het klooster Wittewierum ook het hierboven, blz. 167—168, medegedeelde.

dal, het Nettedal en uit Ettringen [1]). Langs den Rijn kwam dit lichte, goedkoope en gemakkelijk te bewerken materiaal naar de beide voornaamste markten — stapelplaatsen als het ware van den tufsteenhandel — Utrecht en Deventer, waar bouwheeren en bouwmeesters van alle kanten heen trokken, om zich de voor hunne werken noodige hoeveelheden aan te schaffen [2]).

Daar het vervoer te water het goedkoopst en gemakkelijkst was, vinden we de tufsteenen kerken vooral in de nabijheid van die groote rivieren, die armen zijn van de Rijn-delta: langs Waal, Lek en IJsel en in het waterrijke Friesland. Daar langs de Maas uiteraard geen tufsteen werd aangevoerd, treft men dit materiaal in de provincie Limburg slechts hier en daar sporadisch aan, en dan nog uitsluitend in het noordelijk deel [3]), terwijl in Zuid-Limburg de daar gemakkelijker te verkrijgen kalksteen, kolenzandsteen en mergel werden toegepast. Deze steensoorten zijn het meest geschikt voor metselwerk in geheel onregelmatig verband. Vooral de kolenzandsteen, ten onrechte ook wel ijzersteen genoemd, die langs de Maas wordt gevonden van Argenteau tot Luik, en in Limburg zelf onder Kerkrade in de gemeente Epen, werd veelvuldig gebruikt voor de Limburgsche bouwwerken van de 9e tot de 13e eeuw [4]).

Het verband, waarin dit romaansche muurwerk van natuursteen werd gemetseld, is onregelmatig, ook wanneer tufsteen gebruikt werd; men zorgde alleen, dat geen twee stootvoegen boven elkaar kwamen. De muren bestaan aanvankelijk uit een in- en een uitwendigen wand, als bij het opus caementicium der Romeinen (zie blz. 46), welker tusschenruimte werd aangevuld met een gietwerk van mortel en breuksteen, waarin lange blokken der bekleeding als ankers uitsteken, als o.a. te Diever (Drente), te Spankeren, te Doetinchem (Gelderland), enz., eene constructie, die we, met Kalf, „kistwerk" noemen [5]).

[1]) Men zie voor verdere bijzonderheden dezer steensoorten de Terminologie.

[2]) „Eo enim tempore genus lapidis, quod vulgo *dufsten* dicitur, Daventriam et Traiectum in magna quantitate per alveum Reni deportabatur venale." Gesta abbatum orti Sancte Marie, ed. Wybrands, p. 56.

[3]) De zuidelijkste punten, waar in Limburg tufsteen is gebruikt, zijn Neeritter en Susteren, noordelijk hiervan komt hij slechts voor te Venray (toren der parochiekerk), Oostrum (toren), Grubbenvorst, Heijen, Weert en Nederweert. — Volgens vriendelijke mededeeling van de heeren Mialaret en Keuller.

[4]) Van kolenzandsteen zijn gebouwd: de Karolingische kapel en de Salvatorkerk te Aken, de St. Servaas en de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (gedeeltelijk), de kerken te Susteren en te Odiliënberg (gedeeltelijk), de Westbouw te Rolduc, de westbouw der St. Jacobskerk te Luik.

[5]) Jaarversl. Rijkscomm. Monumentenzorg 1918 en 1919, I, blz. 100.

Hier en daar heeft men getracht in het tufsteenen metselwerk eenige regelmaat en versiering aan te brengen, zooals aan den toren te Jorwerd en aan het schip en het in 1922 gesloopte koor der H. Georgiuskerk te Suawoude (Friesland), waar men de lagen van gewoon formaat[1]) afwisselde door een band van zwaardere, ongeveer even groote tufsteenblokken, of te Wilsum, waar men om de negen lagen tufsteen telkens een rollaag metselde. De toren van laatstgenoemde kerk vertoont op de westhoeken een staal van eigenaardige muurbehandeling. Tot op een paar meters hoogte bestaan deze hoeken namelijk uit groote blokken zandsteen van ongelijke afmetingen, 0,60 M.—0.70 M. lang en 0.20 M. — 0,30 M. hoog. Deze blokken, zoodanig op elkaar gelegd, dat de korte zijde van het eene rust op de lange zijde van het andere, geven den torenvoet de vastheid van een rots [2]).

Behalve de hier besproken soorten natuursteen, heeft men in ons land tijdens de romaansche stijlperiode ook baksteen gebruikt. De vraag naar den tijd en de plaats van ontstaan onzer baksteen-architectuur is een van de meest omstreden problemen der kunstgeschiedenis van West-Europa. Niet alleen toch in Nederland heeft men met baksteen gebouwd. Vast staat, dat omstreeks het jaar 1200 op groote schaal dit materiaal werd toegepast van de Schelde tot de kust der Oostzee, en zoowel in Denemarken, als in Sleeswijk—Holstein, in de Mark Brandenburg en aan den Benedenrijn. En wij zagen, dat in Noord-Italië de baksteen reeds veel vroeger in de middeleeuwen voorkomt.

Eene rechtstreeksche voortzetting der Romeinsche tradities kan de middeleeuwsche baksteen in deze Noordelijke landen niet geweest zijn, want de vorm en derhalve ook de techniek onzer baksteenen, is geheel anders dan die van de Romeinsche tegels. Intusschen weten we, dat deze Romeinsche baksteentechniek nog voortleefde gedurende den Karolingischen tijd. Eginhard liet kort na Karel's dood de kerken te Michelstadt (in 821) en te Se-

---

[1]) De maten der tufsteenblokken zijn doorgaans: 30—40 × 10—20 × 8—9.

[2]) Dit hoekwerk, niet geheel hetzelfde als het bekende „long-and-short" werk, is een karakteristiek kenmerk der vroege Angelsaksische kerken, zooals bijv. St. Mildred, te Canterbury en het transept te Stow, Lincolnshire. — Vgl. Baldwin Brown, Arts in early England, II, p. 87. — We vinden het in ons land ook nog aan den ingang der kapel op het Valkhof te Nijmegen (pl. 5). Zie omtrent Wilsum: F. A. Hoefer, in Bijdragen Ver. Overijss. Regt, XXIV (1904), blz. 46—47 en hierboven blz. 218.

ligenstadt (in 828) van baksteen optrekken, en volgens prof. Schäfer, den ontgraver van Michelstadt, zijn de daar gebruikte tegels niet van Romeinschen, maar van Karolingischen oorsprong. Bovendien is bekend, dat Eginhard bij den steenbakker Egmulenus steenen bestelde, die twee voet lang en breed en vier duim dik waren (dus omstr. 51 × 51 × 7 c.M.), en andere van een halven voet en vier duim lang en breed en drie duim dik [1]).

Sinds het midden der 10e eeuw schijnt de baksteen, in het bekende Romeinsche of Karolingische formaat, alleen nog sporadisch als versiering in de tufsteenbouwwerken te zijn toegepast. Men vindt ze aldus te Keulen aan de St. Ceciliakerk, aan St. Pantaleon, en aan St.-Maria-in 't Kapitool, te Trier aan den dom (± 1030), en aan de Valkhofkapel te Nijmegen. Baksteenen bouwwerken zijn dan echter, vóór het midden der 12e eeuw, in deze landen nergens meer met zekerheid aan te wijzen [2]).

Men heeft dan ook in de laatste jaren algemeen als vaststaand aangenomen, dat de baksteentechniek, en daarmede de baksteenbouw, in Noordwest-Europa sinds de tweede helft der 12e eeuw opnieuw tot bloei kwam, opnieuw werd „uitgevonden". En voor ons land meende prof. P. J. Blok zelfs te moeten concludeeren: „dat in ons Noorden eerst tegen 1200 op zijn vroegst de baksteenbouw bekend was." [3])

Met name in de mark Brandenburg echter, langs de oevers der Elbe, blijkt reeds in het midden der 12e eeuw eene bloeiende baksteen-architectuur te bestaan. De voornaamste met zekerheid gedateerde monumenten in dit gebied zijn: de dom te Havelberg (± 1150), de dom te Brandenburg (± 1165), de St. Nicolaaskerk te Brandenburg (± 1166—1170) [4]), en de dom te Lubeck (1173).

Volgens de thans meest gangbare opvatting — vooral door de geschriften van O. Stiehl verbreid [5]) — zou de baksteen-techniek

[1]) Vgl. Piper, Burgenkunde, S. 75, S. 128—129.

[2]) Fr. Adler, Der Ursprung des Backsteinbaues in den baltischen Ländern: Zur Kunstgeschichte, Berlin 1906, S. 67.

[3]) P. J. Blok, Gron. Volksalm. 1891, blz. 109.

[4]) Zie omtrent de drie genoemde kerken vooral de hoogst belangrijke studie van P. Eichholz, Zur Frühgeschichte des Märkischen Backsteinbaus, in: Zeitschr. f. Gesch. d. Architektur, VI (1913), S. 193—215.

[5]) O. Stiehl, Der Backsteinbau romanischer Zeit. Leipzig 1898. — Dez., Die Einführung des Backsteinbaues in die nordische Baukunst des Mittelalters, in: Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- u. Altertumsvereine. 1899, S. 100. — Dez., Die Anfänge des mittelalterl. Backsteinbaues in Deutschland und den Skandinavischen Ländern, in: Zeitschr. f. Gesch. d. Arch. VI (1913), SS. 49—64; 73—87. — Dez., Backsteinbauten in Norddeutschland und Dänemark. Stuttgart, 1923.

in de tweede helft der 12e eeuw uit het eigenlijke moederland van den baksteenbouw, Lombardije, naar Duitschland en van hier uit ook naar ons land zijn geraakt.

Terecht heeft echter een der meest gezaghebbende kenners der Duitsche architectuur-geschiedenis, G. Dehio, nog onlangs deze opvatting afgewezen, wijl juist de oudste Duitsche baksteenen bouwwerken geen spoor van Lombardischen invloed vertoonen, terwijl deze wel later, in de 13e eeuw, zichtbaar is [1]). Terwijl dus van een Lombardischen invloed in het bedoelde Duitsche gebied niets met eenige zekerheid valt aan te toonen, is het historisch boven allen twijfel zeker, dat dezelfde streken, in de jaren tusschen 1150 en 1170, onder Albrecht den Beer en Hendrik den Leeuw, met behulp van uit Holland, Zeeland en Vlaanderen gekomen boeren en arbeiders gekoloniseerd zijn [2]). Waar nu in dat, voordien slechts door heidensche Slaven schaars bevolkte land, juist in dezelfde periode kerken gebouwd worden, die niet uit het van ouds gebruikelijke, landseigene materiaal — hout, graniet — maar uit baksteen zijn opgetrokken, daar krijgt het toch groote waarschijnlijkheid, dat deze kerken door de nieuw aangekomen kolonisten zijn gebouwd [3]).

Men heeft gemeend deze conclusie eens voor al te moeten afwijzen, omdat nóch in de Nederlanden, nóch in de door Nederlanders bevolkte streken zoo vroege bouwwerken van baksteen zouden zijn aan te wijzen, en omdat de Nederlanden in vroeg-romaanschen tijd hun gebrek aan natuursteen niet door het gebruik van baksteen, maar door den aanvoer van tufsteen vergoedden [4]).

Hiertegenover moge de aandacht worden gevestigd op de volgende feiten:

1°. In verschillende tufsteenen romaansche bouwwerken, die stellig niet jonger zijn dan het midden der 12e eeuw, is in het gietwerk der kistwerk-muren baksteen gevonden, o.a. bij den tufsteenen toren te Ermeloo.

---

[1]) Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I. S. 283.

[2]) De voornaamste bron deze kolonisatie betreffende is de bekende kroniek van Helmold, omstr. 1170 geschreven: Chronica Slavorum (Mon. Germ. Script., T. XXI, vertaald in de verzameling Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit). Vgl. verder: Rudolph, Die niederl. Kolonien der Altmark. Berlin, 1889. — Blok, Middeleeuwsche baksteenbouw, in: Groningsche Volksalm., 1891, blz. 97—118.— Fr. Adler, Zur Kunstgesch., S. 77–82. A. Ehl, Norddeutsche Feldsteinkirchen. Braunschweig-Hamburg, 1926.

[3]) Adler, A. w., blz. 81.

[4]) Stiehl, Anfänge des mittelalterl. Backsteinb., Zeitschr. f. Gesch. d. Arch., VI (1913), S. 81.

2°. Tijdens de restauratie der H. Lebuinuskerk te Deventer, in 1905—1920, vond men, in de tegenwoordige vijftiend'eeuwsche hallenkerk, de overblijfselen terug van de in 1040 door bisschop Bernulphus gebouwde tufsteenen basiliek. Hierbij bleek, dat de nog bestaande voet van den in het midden der 14e eeuw gesloopten tufsteenen noordelijken toren dezer kerk een gedeeltelijk baksteenen fundeering had, en dat de zware, in het midden der 13e eeuw met schalken bezette pijlers een veel oudere rechthoekige kern hadden van baksteen met banden van Drakenvelder-steen [1]) Het formaat dezer baksteenen, vermoedelijk resten van de hier in 937 door bisschop Balderik gebouwde kerk, welke aan die van Lebuinus voorafging, is volgens den architect W. te Riele Gzn., die de onderzoekingen verrichtte: 28 × 14 × 7 c.M. [2]).

3°. In de noordelijke Nederlanden, en met name in de provincie Friesland, vindt men een vrij aanzienlijk getal baksteenen dorpskerken, geheel van hetzelfde type als de tufsteenen romaansche kerken, en bestaande uit een eenvoudig rechthoekig schip, een halfrondgesloten koor en een vierkanten westtoren, hoogst eenvoudige, maar buitengemeen karakteristieke bouwwerken, die, wat hunne stijlvormen betreft, zeer wel in de eerste helft der 12e eeuw ontstaan kunnen zijn. Wij zullen deze bouwwerken in het historisch-topografisch gedeelte nader bespreken. Hier willen wij slechts in het bijzonder de aandacht vestigen op eene bepaalde groep dezer Friesche dorpskerken, in het noordoostelijk deel der provincie, tusschen Leeuwarden en de Lauwerszee. Deze groep kenmerkt zich vooral door het versmald halfrondgesloten koor, welks buitenmuur doorgaans een versnijding heeft, terwijl er in plaats van platte, rechthoekige lisenen, fijne ronde staven tegen zijn aangebracht, beneden rustend op de plint van den muur en boven een onder de gootlijst omloopende rondstaaf of een rondboogfries dragend. Tot deze groep behooren de baksteenen kerkjes te Aalsum, Janum, Raard en Wijns, maar ook de hiermee geheel overeenkomende tufsteenen kerkjes te Giekerk, Hantum, Marrum, Wetsens en Wierum.

Merkwaardigerwijze nu vinden we juist ditzelfde eigenaardige, versmalde halfronde koor, met de ronde lisenen en muurversnijding, bij de oudste baksteenen kerken der Altmark, o.a. bij de St.

---

[1]) Voorl. lijst, dl. VII (Overijsel), blz. 28—30.
[2]) Te Riele en Hoeffer, De Lebuinuskerk te Deventer, blz. 14.

Nicolaaskerk te Brandenburg, die, zooals we hierboven zagen, tusschen 1166 en 1170 is opgetrokken [1]).

Het gaat bezwaarlijk aan, te zeggen, dat dit type uit de mark Brandenburg naar Friesland zou zijn overgebracht en daar eerst in tufsteen gevolgd. Integendeel: die tufsteenen kerken in Friesland bewijzen, dat het type daar inheemsch was, reeds vóór de baksteenen St. Nicolaaskerk te Brandenburg werd gebouwd, dus vóór 1166. Maar dan wordt het ook méér dan waarschijnlijk, dat de Friesche baksteenkerken van ditzelfde type eveneens aan de Brandenburgsche kerken voorafgaan, dat derhalve althans deze vorm uit Friesland naar de Mark is overgebracht en dat reeds omstreeks 1150 in het Noorden van ons land eene niet onbeduidende baksteen-architectuur bestond.

Nu zijn de genoemde Brandenburgsche baksteenen kerken blijkbaar voortgekomen uit den kring der Premonstratensen, die in 1149 van Letzkau naar Brandenburg kwamen en in het dorp Parduin — de latere „Altstadt" — tot een domkapittel werden vereenigd. In 1165 bracht bisschop Wilmar deze monniken over naar den burcht en legde hier den eersten steen voor de tegenwoordige domkerk [2]).

Het is in dit verband dan wel opmerkelijk, dat de zooeven genoemde Friesche kerken verspreid liggen over een gebied, dat het in 1163 gestichte Premonstratensen-klooster Mariëngaarde te Hallum (zie blz. 167) tot middelpunt heeft. De mogelijkheid zou dan bestaan, dat de Premonstratensen het bedoelde kerktype hier leerden kennen en in 1165 naar Brandenburg overbrachten.

4°. In het feit, dat men ± 1170 de kloosterkerk te Mariëngaarde nog van tufsteen optrok, meende Blok het bewijs te moeten zien, dat op genoemd tijdstip de baksteen hier nog onbekend was [3]). Men heeft echter in het Noorden van ons land gedurende

---

[1]) Aan Dr. Ir. Fr. Adler komt de eer toe reeds in zijn aangehaalde studie „Der Ursprung des Backsteinbaues" etc. (Zur Kunstgesch., S. 99) op deze overeenkomst tusschen sommige Friesche en Brandenburgsche kerken te hebben gewezen, eene overeenkomst, die ook mij was opgevallen, nog vóór ik zijn geschrift leerde kennen.

[2]) Kurt Meyer, Zur Baugeschichte des Doms in Brandenburg a. H.; Zeitschr. f. Gesch. d. Arch., I (1907—1908), S. 175.

[3]) „Als men baksteen had kunnen maken, de klei was bij Dokkum niet ver te zoeken, men had de zaak veel goedkooper kunnen doen, men had er geene reis van zulk een omvang — Deventer lag voor 12de eeuwers vrij wat verder van Dokkum dan thans — voor behoeven te ondernemen". Gron. Volksalm., 1891, blz. 107.

Wanneer overigens Blok (Gron. Volksalm., t. a. p.) zegt, dat de geheele kerk van Mariëngaarde van tuf *moest* worden gebouwd, daar volgens de reeds aangehaalde kro-

de 12e- en 13e eeuw tezelfdertijd zoowel met tuf- als met baksteen gebouwd, en de monumenten getuigen, dat men nog kerken geheel van tufsteen optrok, lang nadat de baksteen-architectuur alom tot ontwikkeling was gekomen. Zoo werden de tufsteenen kerken te Bafloo, Kantens, Leens in de provincie Groningen gebouwd en met koepelachtige spitsbogige ribgewelven overkluisd in denzelfden tijd — omstr. 1220—1230 — en op dezelfde wijze als de baksteenen Martinuskerk in de stad Groningen (± 1220) en als de laat-romaansche baksteenen kerken te Leermens, Oldenzijl, ten Boer in Groningen, en te Eestrum in Friesland. En nog in de 15e eeuw werd de St. Michäelskerk te Zwolle, eene laat-gothische hallenkerk, bijna geheel van tufsteen opgetrokken [1]).

Hoewel het nu voorbarig zou zijn op grond van de onder 1 tot 4 besproken feiten positief te willen besluiten, dat de baksteenbouw in Nederland gedurende de geheele romaansche periode zou zijn beoefend, zoo dient toch de mogelijkheid en zelfs de waarschijnlijkheid erkend: 1° dat sinds het Karolingische tijdperk de baksteentechniek plaatselijk hier en daar bleef voortleven (bijv. in het bisdom Utrecht?), terwijl hetzij om technische- dan wel om esthetische redenen de voorkeur werd gegeven aan tufsteen; 2° dat tegen het midden der 12e eeuw de baksteen-architectuur het eerst weer opleefde in Friesland, om vandaar haar weg te vinden naar Noord-Duitschland en Denemarken. Een uitgebreid en nauwgezet onderzoek op deze punten ware noodig, om tot meerdere zekerheid te geraken.

Veel aandacht is bij de studie der baksteen-architectuur geschonken aan het formaat der steenen. Volgens een veel gehuldigde opvatting zouden opvolgende tijdperken der geschiedenis te onderkennen zijn in de afmetingen van de baksteen, in dezen zin, dat de grootste steenen de oudste zijn, terwijl omstreeks het mid-

---

niek van dit klooster de monniken hunne kerk niet konden bouwen, indien zij het voor den aankoop van tufsteen bestemde en verloren geraakte geld niet terugvonden, dan moet ik opmerken, dat zijne conclusie berust op een blijkbaar niet geheel juiste interpretatie van den tekst dier kroniek, waarin de monniken, God biddend het geld te mogen terugvinden, uitroepen: „Eamus ad orationem, fundamus lachrimas, petamus nobis restitui argentum, si diebus nostris et a nobis voluerit ecclesiam edificari: *alioquin sciat nos edificande ecclesie numquam operam daturos, nisi argento restituto*". Ik cursiveer den zeer merkwaardigen zin, die dus letterlijk beteekent. „late Hij (God) anders weten, dat wij ons geen moeite meer zullen geven de kerk te bouwen, indien het geld niet wordt teruggegeven." Vgl. Gesta abbatum orti Sancte Marie (ed. Wijbrands), p. 57.

[1]) Voorl. lijst van Overijsel, blz. 155.

den der 13e eeuw en vervolgens in de 14e en 15e eeuw het formaat telkens kleiner zou zijn geworden. Naar mijne overtuiging is hieromtrent niets met zekerheid te zeggen. Zooals wij reeds zagen is het formaat der in de Lebuinus kerk te Deventer gevonden baksteenen 28 × 14 × 7 c.M.; de romaansche baksteenen kerken in Friesland en Groningen vertoonen meestal de maten 30 × 15 × 8,5 c.M. Herhaaldelijk echter heeft men in het noorden van ons land ook baksteen van 32 × 16 × 9 c.M., en dit zoowel bij zuiver romaansche bouwwerken (als bijv. de toren te Bierum in Groningen, de kerken te Finkum, Midlum, Marrum en Schalsum in Friesland), als bij latere (kerken te Bergum, Herbajum, Peins), terwijl men het formaat 30 × 15 × 9 gedurende de geheele middeleeuwen aantreft, o.a. bij de ± 1280 gebouwde Minderbroederskerk te Bolsward, zoowel als bij de, blijkens een oorspronkelijken gedenksteen in 1505 gebouwde gothische kerk te Minnertsga, en bij de 1525 gedateerde kerk te Ferwerd. Eerst in de 15e eeuw kunnen we met zekerheid kleinere formaten vaststellen, zoodat, wat ons land betreft, groote, z.g. klooster- of reuzenmoppen als de baksteen van geheel het romaansche tijdvak moeten worden beschouwd [1]). Het formaat dezer romaansche baksteen wisselt dan plaatselijk tusschen 29-30 × 15 × 7.5 c.M., 31 × 15 × 9 c.M., en 32 × 16 × 8,5 c.M., om hier en daar zelfs te stijgen tot 36 × 18 × 10 c.M. [2]). Vermoedelijk hangt dit verschil in formaat samen met de in bepaalde streken gebruikelijke voetmaat.

In dit verband is het opmerkelijk, dat ook de tufsteen hier te lande meest is toegepast in blokken, waarvan de afmetingen dezelfde verhoudingen vertoonen als de baksteen, terwijl de lengte varieert tusschen 30 en 40 c.M. Opmerkelijk is het tevens, dat zoowel bij onze oudste tuf- als bij de oudste baksteenen kerken het muurwerk onregelmatig is opgemetseld. Men zorgde er doorgaans, maar niet eens altijd voor, dat geen twee stootvoegen boven elkaar

---

[1]) In Noord-Duitschland hebben de oudste baksteenen het kleinste formaat, nl. 27—28 × 13—14 + 8 c.M. Vgl. Eichholz, Zeitschr. f. Gesch. d. Arch. V*o* (1913), S. 210 ff. — Kurt Meyer, zur Baugeschichte des Doms in Brandenburg a. H., Zeitschr. f. Gesch. d. Arch. I. (1907—1908), S. 175, waarbij de redactie echter aanteekent: Bei der Petrikerche in Lübeck wurde die gegenteilige Wahrnehmung gemacht".

[2]) Baksteenen van dit laatste formaat vond o. a. de heer G. de Hoog Hzn., architect-onderdirecteur van het Rijksbureau v. d. Monumentenzorg, volgens vriendelijke mededeeling, te Utrecht. — Eyck van Zuylichem vermeldt ze ook in de kerk te Rinsumageest, maar bij mijn persoonlijk bezoek aan deze kerk heb ik er geen baksteenen van dit formaat meer aangetroffen.

vielen, overigens echter is bij velen dezer romaansche bouwwerken van een regelmatig metselverband geen sprake.

Toch kende men reeds in romaanschen tijd zulke verbanden, n.l het Wendisch verband en het Vlaamsch of Gothisch verband (ook wel Poolsch verband geheeten). Het eerstgenoemde, waarbij in elke laag van het metselwerk om de twee strekken een kop volgt, is, naar ook in het nabije buitenland werd vastgesteld, het oudste. Eerst in den loop der 13e eeuw begint men het Vlaamsch verband — in elke laag kop en strek afwisselend — toe te passen. Over het algemeen echter blijft, nog ver in de middeleeuwen, het baksteenverband onregelmatig: een systematisch over een geheel bouwwerk doorgevoerd verband zal men zelden aantreffen.

Aanzienlijke baksteenen kerkgebouwen, van monumentale beteekenis, schijnen in ons land vóór de 13e eeuw niet te zijn verrezen. De romaansche Martinikerk der stad Groningen werd, zooals we reeds zagen, omstr. 1220 gebouwd. Uit ongeveer denzelfden tijd zal de baksteenen basiliek dagteekenen, waarvan de overblijfselen worden gevonden in de tegenwoordige St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen [1]), evenals de nog bestaande baksteenen romaansche kruiskerk te Leermens (pl. 66), een der zeldzame specimina, waaruit we de zuiver romaansche baksteen-architectuur van ons Noorden thans nog leeren kennen.

Blijkbaar is aanvankelijk de baksteen-architectuur eene echt regionale „boerenkunst'' geweest, eene typische uiting van het platteland onzer noordelijkste provincies. Tuf- en zandsteen waren vooral het materiaal der steden gedurende die periode der 12e- en 13e eeuw waarin zoowel met bak- als met natuursteen werd gebouwd. Dit verklaart m.i. het verschijnsel, dat we, vooral in Friesland, een betrekkelijk groot aantal baksteenen romaansche dorpskerken vinden, terwijl de grootere stadskerken uit die periode zoo zeldzaam zijn. We zien aldus de baksteen-architectuur in het Noorden van ons land opkomen als eene volkskunst, een inheemsch kunsthandwerk als het ware, aanvankelijk naast en tegenover de voornamere natuursteen-architectuur, zooals deze uitging van de groote kerkelijke centra, in de eerste plaats van

---

[1]) Vgl. Fr. Vermeulen, De St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, in: Oudheidkundig Jaarboek 1924, 1—21.

Maastricht, Utrecht en Deventer. En het is stellig geen toeval, dat de verbreiding dezer naar haar wezen zooveel eenvoudiger bouwwijze hier samengaat met de verbreiding der orden van Citaux en Prémontré [1]).

Wel zeer schaars zijn de berichten, ons uit het romaansche tijdvak toegekomen, omtrent de toenmalige Nederlandsche bouwers, hun leven en hunne werkwijze. Naar wat ons hieromtrent uit het buitenland bekend werd, mogen we aannemen, dat ook hier zoowel leeken als monniken als bouwmeester optraden. Uiteraard kwam, vooral in de vroegste romaansche periode, de bouwmeester voort uit een kloosterlijk midden, maar niettemin is het onjuist gebleken, wat op gezag van Viollet-le-Duc langen tijd werd aangenomen, namelijk, dat het bouwmeesterschap, evenals de kunstbeoefening in 't algemeen, geheel in handen der monniken zou zijn geweest. Integendeel: we weten thans uit tal van teksten, dat veelal „conversen", leekebroeders, de ontwerpers en leiders van een bouwwerk waren [2]). Zoo was het, om ons tot Nederland te bepalen, een leek, die in 1099 bouwmeester was van de Mariakerk te Utrecht en daar bisschop Koenraad vermoordde, wijl deze door list zijn arcanum magisterium, zijn bouwmeestersgeheim had weten te bemachtigen. En wij hebben op blz. 167—168 vermeld, hoe de Keulsche bouwmeester Everard met zijne beide zonen — dus eveneens een leek — in 1238 de kloosterkerk te Wittewierum optrok.

Het is de reeds meermalen genoemde kroniek van dit klooster, die, dit feit mededeelend, ons tevens een levendige schildering

---

[1]) Een parallel gebeuren nemen we waar in het verwante Noord-Duitsche baksteengebied, maar dan in tegenstelden zin: daar staan in de velden der Mark Brandenburg, in Mecklenburg en in Pommeren, van Weser en Elbe tot Weichsel en Warthe, de veldsteenen dorpskerken, gebouwd van de granietblokken der zwerfsteenen,scheppingen van de kolonisten, die dit land omstreeks het midden der 12e eeuw opnieuw kwamen bevolken en ontginnen. Deze veldsteen-architectuur is eveneens eene inheemsche „boerenkunst", zooals de jongste geschiedschrijver dezer kerken, Heinrich Ehl, het uitdrukt: „Stilpsychologisch ist somit der Granitquaderbau wohl die ausdrucksgewaltigste Versinnbildlichung norddeutschen Volks- und Bauerntums, wie die französischen und rheinischen kathedralen ein unverkennbares Sinnbild westeuropäischer Grossbürgerlichkeit sind.",Soziologisch und, wenn man will, kulturmorphologisch kann man sodann den Backstein als den künstlerischen Ausdruck des städtischen Bürgertums, den Feldsteinbau als Verkörperung des kolonisierenden Bauerntums begreifen." — Norddeutsche Feldsteinkirchen, Braunschweig—Hamburg, 1926, SS. 30, 32.

[2]) Vgl. hieromtrent o. a. Enlart, Manuel d'archéologie, I, p 66.

geeft van het begin der werkzaamheden, die we om haar groot belang hier in hoofdzaak laten volgen [1]).

Nadat men reeds in 1235 was begonnen met het bakken van de benoodigde steenen in ovens, die men onmiddellijk op de te gebruiken klei bouwde, sloot de abt Paulus, op aanbeveling van zijnen confrater Sibrand, abt van Mariëngaarde, eene overeenkomst met meester Everard. Deze zou, behalve den vrijen kost, 's zomers per dag 7 Deventersche stuivers ontvangen, des winters — wanneer niet gebouwd werd — van St. Maarten tot Maria Lichtmis 3 stuivers. Om de bijzondere eischen, die de meester vooral voor spijs en drank stelde, werd later overeengekomen, dat hij jaarlijks 34 pond en bovendien voor elken werkdag 2 Groninger onsen zou ontvangen.

In Augustus 1238 begon men met de fundeeringen. De grond waarop de kerk zou worden gebouwd was vrij drassig, waarom men allereerst een onderlaag van gekruiste boomstammen wilde leggen. Meester Everard mat daartoe met het schietlood (lineare perpendiculum) den waterstand in een der gegraven geulen en liet vervolgens den grond 18 tot 20 voet diep uitgraven, eenige voeten beneden het zomerpeil van de om het kloosterterrein loopende gracht. Het houtwerk toch moest zoo diep gelegd worden, dat het water, zelfs in de droogste zomers, nog enkele voeten daarboven bleef staan, om verrotting te voorkomen. Dit fundeeringsrooster werd samengesteld uit twee rijen saprijke elzen balken, waarvan die der onderste rij van oost naar west en die der bovenste van noord naar zuid waren gericht. De openingen werden met een vettige mestaarde (terra primo pinguis et fimose.... postmodum sicca), die goed het water aantrekt en aan het houtwerk duurzaamheid geeft, opgevuld.

Hierop bracht men een laag droge aarde, die met tien zware heiblokken, elk door vier man in beweging gebracht, werd aangestampt. Bij het graafwerk raakte men in de oude bedding van een gedempt riviertje, de Fivel, gevuld met mest en afval, zoodat men hier dieper, tot op den vasten grond moest graven.

Hoewel men, zoals de kroniek meldt, bij deze werkzaamheden doorgaans goed weer trof, duurde het leggen der fundeeringen toch

---

[1]) Zie over deze kroniek o.a. Blok in Gron. Volksalm. 1891, t. a. p., en St. Beissel, Kunst in de kloosters Bloemkamp en Roozenhof te Wittewierum, benevens de daar aangehaalde literatuur.

volle vijf jaren. Daarna, en terwijl men het oostelijk deel der kerk reeds twintig voet hoog had opgetrokken, volgden regentijden, waardoor vooral de westelijke fundeeringen veel schade leden. Bovendien bleek de bodem aan de noordwestzijde zóó slap, dat de meetstok (virga geometrica) er gemakkelijk tot aan het einde kon worden ingestoken. Waar inmiddels de oostelijke grondslagen zich reeds gezet hadden, was het natuurlijk gevolg, dat de westelijke verzakten.

Men krijgt hier een denkbeeld van de moeilijkheden, waarmee de middeleeuwsche bouwers, met hunne primitieve werktuigen, dikwijls hadden te worstelen, temeer waar men veelal moest werken met meerendeels weinig of niet geschoolde krachten.

Zoo zien we in dezelfde kroniek de kloosterlingen van deur tot deur rondgaan bij de boeren in den omtrek, teneinde vrijwillige arbeiders te werven, en de inwoners van het naburige dorp Woltersum worden als ijverige medewerkers geroemd. Mochten zich onder de kloosterbewoners enkele geschoolde vaklieden bevinden, de meerderheid der werkkrachten moest onder de boerenbevolking worden gewonnen. Elk dezer werklieden kreeg te Wittewierum 's middags de helft van een rond brood, een stuk kaas en eenige bekers (bier?) tot loon, terwijl de bisschop van Munster — onder wiens diocees Wittewierum behoorde — aan elk dagelijks vijf dagen aflaat schonk [1]).

Intusschen is het bij zoo eene, als improviseerende werkwijze begrijpelijk, dat in het bouwwerk allerlei afwijkingen en toevallige onregelmatigheden ontstonden. In de meeste romaansche kerkgebouwen blijken dan ook bij opmeting de lengtemuren niet evenwijdig, ofwel de lengteas is niet zuiver recht, zoodat het gebouw een knik vertoont, vensters blijken niet op gelijke afstanden aangebracht, boogfriezen zijn lukraak gemetseld, zonder voorafgaande indeeling, zoodat ze perslot niet nauwkeurig uitkomen, als te Ootmarsum. Maar juist al deze kleine onnauwkeurigheden, gevolg van het eenvoudige, vrije handwerk, breken de strenge strakheid, de hautaine geslotenheid van het romaansche bouwstelsel en geven aan deze kerken dat vibreerende leven, die

---

[1]) Dergelijke kerkelijke gunsten vormden in de middeleeuwen de meest gebruikelijke belooning. Waar we in de oorkonden, eene kerk betreffende, het verleenen van aflaten vermeld vinden, kunnen we er dan ook zeker van zijn, dat de bouw begonnen, een onderbroken bouw voortgezet, of een geteisterde kerk herbouwd wordt.

stille bewogenheid, dat warm-menschelijke, dat er de groote bekoring van blijft.

Schoonheidswaarde. — Moeilijker dan bij de oud-christelijke basiliek, valt het te spreken over de schoonheidswaarde onzer Nederlandsche romaansche kerken, waarvan geen enkele meer iets van het oorspronkelijke beeld vertoont, verminkt als ze zijn door verbouwingen, vergrootingen, en niet het minst door die goed bedoelde restauraties van een nauwelijks achter ons liggenden tijd, die meende, dat eenige archeologische wetenschap en eene niet al te volledige kennis der stijlvormen voldoende waren, om de kunstenaars der feudale middeleeuwen en hunne scheppingen te doen herleven.

Voorzoover we echter in deze gehavende godshuizen nog iets van hun oorspronkelijke wezen vermogen te onderkennen moeten zij van eene wel sombere, maar tevens kernachtig forsche ruimtewerking zijn geweest. Als in alle noord-romaansche kerkgebouwen was de verlichting spaarzaam, maar wanneer we zelfs de grootere werken, als de St. Pieterskerk te Utrecht, de St. Plechelmus te Oldenzaal of zelfs de Roermondsche Munsterkerk, vergelijken met dergelijke scheppingen langs den Rijn en in het Saksische gebied, dan treft ons hier een nog strakkere strengheid, die wordt tot veelal boersche stugheid.

Stereometrische grondvormen zijn in uiterste soberheid omsloten, zoodat metterdaad de plastische vorm de meest zakelijke uitdrukking wordt van den ruimtevorm (pl. 14 en 18). Zwaar en zwijgzaam rijen zich de machtige kubieke traveeën als met den zwaren stap van gepantserde voeten. En in deze positief uitgedrukte, mannelijk-ernstige ruimte-gedachten, in dezen waardigen eenvoud, voelen we het bijna geheel ontbreken van ornament niet als een gemis, maar als de gelukkige afwezigheid van hier niet passenden tooi.

Historisch-topographisch overzicht. — Trachten wij nu uit de veelheid der verschijnselen te geraken tot een geordend overzicht van de voortbrengselen onzer vroegmiddeleeuwsche bouwkunst, dan onderscheiden wij binnen onze huidige staatkundige grenzen al dadelijk twee voorname centra van architectonische

werkzaamheid: de oude bisschopsteden Maastricht en Utrecht.

Van deze twee is — wij zagen dit reeds — Maastricht zeer zeker het oudste cultureele centrum. Even zeker echter is, voor de Noordnederlandsche geschiedenis in 't algemeen, Utrecht het belangrijkste, vooral wat het tijdvak betreft, dat wij hier op het oog hebben. Niet alleen toch had de H. Hubertus reeds in 722 zijn bisschoppelijken zetel van Maastricht overgebracht naar Luik, maar bovendien omvatte dit bisdom Luik — dat met den Utrechtschen sprengel onder het aartsbisdom Keulen behoorde — van ons tegenwoordig gebied enkel de provincies Noordbrabant bezuiden de Maas en Limburg.

Het overige gedeelte des lands — met uitzondering van een deel van Zeeuwsch-Vlaanderen en van een hierna te bespreken oostelijke en noordoostelijke strook — vormde het gebied van den bisschop van Utrecht. De kern hiervan bestond uit het bij de oprichting, in 695, juist door de Merovingen veroverde Frisia citerior, d.w.z. ongeveer de tegenwoordige provincies Zuidholland, Utrecht en Gelderland bewesten den IJsel. Na 734 en onder Karel den Grooten is dit gebied uitgebreid met de Friesche kernlanden: Westfriesland, Westergo en Oostergo, en met de drie Saksische gouwen ten Oosten van den IJsel: Drente, Twente en Salland of Islegowe.

„Overziet men het geheel" — aldus mr. S. Muller Hzn. — „dan moet d. m. een ieder aanstonds worden getroffen door het feit, dat de omvang van het bisdom in zulk een sterke mate gelijkt op den omvang der Zeven Provinciën." Inderdaad blijkt Utrecht de oorsprong der latere Nederlandsche eenheid; de eigenlijke Nederlandsche staat, zooals we dien na het midden der 16e eeuw zien ontstaan, met een eigen, zoowel van zijne oostelijke- als van zijne zuidelijke buren onderscheiden karakter was het werk van Utrecht. „Gedurende de geheele middeleeuwen was dit het geestelijke en intellectueele middelpunt geweest der diocese, van waar de geheele kerkelijke en wetenschappelijke verzorging en evenzoo een zeer groot deel der rechtspraak uitging. Bij de groote plaats, die toenmaals het kerkelijke leven bij de bevolking innam, moest deze uit den aard der zaak Utrecht beschouwen als het centrum, waarheen alles, wat niet met het leenverband en de daarmede samenhangende politieke administratie samenhing, convergeerde. Het was voor haar de eerste hoogere eenheid boven de

verschillende zelfstandige graafschappen en heerlijkheden" [1]).

Het Utrechtsche gebied werd tenslotte aan de oostzijde begrensd door de bisdommen Osenbrugge (Osnabrück), in 795, en Mimigerneford (Munster), in 805 opgericht. Dit laatste bisdom omvatte uiteraard Westfalen, en tevens het oostelijk deel van Gelderland, overeenkomend ongeveer met dat wat thans de Achterhoek heet. Merkwaardigerwijs echter waren de Groninger Ommelanden (dus zonder de stad Groningen) met de tegenwoordige Friesche gemeente Achtkarspelen eveneens bij het bisdom Munster ingedeeld, hoewel zij er door het geheele bisdom Osnabrück van waren gescheiden. De grond hiervan is, dat het bisdom Mimigerneford werd gesticht voor den H. Ludger, die vooral ook de Ommelanden had bepredikt.

In dit bisdom Munster vinden wij een derden haard van architectonische bedrijvigheid, waarvan de invloed het oosten en noordoosten van ons land beheerschte.

Wenden wij ons nu tot de monumenten, dan onderscheiden wij daarin de volgende vier hoofdgroepen:

I. Een Zuidlimburgsche, van gemengd Maas-Rijnlandsch (Luiksch-Keulsch) karakter. Hare voornaamste kenmerken zijn: het uitsluitend gebruik van kolenzandsteen en mergel; een sterke invloed van Cluny, vooral wat betreft het grondplan; toepassing van den Rijnlandschen westbouw; in het laatste der 12e eeuw het Rijnlandsche koorschema met dwerggalerij en flanktorens; en, vergeleken met de andere groepen, een rijkere sculpturale versiering, onder hoofdzakelijk Noordfransche- en Bourgondische invloeden.

II. Een Utrechtsche, van overheerschend Rijnlandsch karakter, met Zuidduitsche invloeden. Kenmerken: toepassing van tufsteen; zuilenbasilieken; uitwendig driezijdige-, inwendig halfronde absiden; dubbelgetorende westgevels of westtorens, naar Nederrijnschen trant versierd met lisenen en boogfriezen; zeer sobere ornamentiek, hoofdzakelijk van geometrisch karakter; „tectonische"- voornamelijk teerling-kapiteelen.

III. Een Westfriesche — feitelijk een onderdeel van de voorgaande —, omvattend de westelijke helft der tegenwoordige provincie Friesland (Westergo) met Noordholland, en zich onderschei-

[1]) Mr. S. Muller Hzn. in: Muller en Joosting, Bronnen voor de gesch. v. d. kerkel. rechtspr. II, 49—50.

dend door nog grooter soberheid; westtorens; halfronde absiden; en — vermoedelijk onder invloed van de volgende groep — sinds het midden der 12e eeuw een vrij algemeene toepassing van baksteen.

IV. Een Oostfriesche, omvattend de tegenwoordige provincie Groningen met het Noordoostelijk deel van Friesland, de provincie Drente en het oostelijk deel van Overijsel. Zij onderscheidt zich door Westfransche en Saksisch-Westfaalsche invloeden [1]: éénbeukig kruisvormig grondplan, veelvuldig met rechtgesloten koor; westtorens met zadeldak; pijlerbasilieken; vroegtijdig optreden der hallenkerk; koepelachtige gewelven met sierribben. We kunnen deze groep nog weer onderverdeelen in eene noordelijke zône, waar, minstens sinds het midden der 12e eeuw, baksteen het voornaamste materiaal is, terwijl in de zuidelijke (Drente en Overijsel) vooral tufsteen en Bentheimersteen worden gebruikt.

Wij laten thans de beschrijving volgen van de voornaamste kerken in elke groep, in de volgorde van haren afzonderlijken ontwikkelingsgang.

I. *De Zuidlimburgsche groep.* — In het jaar 706 kwamen de drie christenpredikers, de HH. Wiro, Plechelmus en Otgerus naar den heuvel aan de Roer, die St. Pietersberg genoemd werd, thans *St. Odiliënberg*, en zij stichtten daar, volgens den levensbeschrijver van den H. Wiro „een kapel ter eere der H. Maagd en Moeder Gods Maria'', en tevens, onder de aanroeping van den H. Petrus, eene steenen kerk [2].

Inderdaad staat thans nog, ten zuiden van de kerk, de vroegere *O. L. Vrouwekapel*, grootendeels in baksteen verbouwd en ingericht tot patronaatslokaal. De zuidmuur van dit gebouwtje (pl. 17) vertoont echter nog een primitief, onregelmatig metselwerk van keien met drie pijlerarcaden, blijkbaar overblijfselen van een driebeukig kerkje. De bogen rusten op eenvoudige afgeschuinde imposten van Kunrader steen. Waarschijnlijk hebben wij hier te doen met de oorspronkelijke stichting van den H. Wiro, uit het

---

[1]) Vgl. hierboven, blz. 206—208.

[2]) Vita Sti. Wironis Episcopi, bij: Ghesquierus, Acta SS. België, V. p. 361. — Dit „Leven van den H. Wiro'' is volgens Bollandus oud. Volgens Verslag Bernulphusgilde 1888, blz. 30, moet het vóór 858 zijn geschreven.

begin der 8ste eeuw, wellicht het oudste stuk architectuur, dat ons land bezit [1]).

De *H. Petruskerk te St. Odiliënberg*. De talrijke wijzigingen en herstellingen en vooral de omvangrijke restauratie van 1880—1883, gelijkstaande met een bijna algeheele vernieuwing [2]), hebben hare waarde als historisch getuige sterk aangetast, maar niet zóó, of haar vlak overzolderd, driebeukig schip, met het uit drie vierkante, door gordelbogen gescheiden traveeën bestaande dwarspand, geven ons nog een vrij goed beeld van eene Nederrijnsche pijlerbasiliek uit het laatste der 10e - of het begin der 11e eeuw.

De middenbeuk bestaat thans uit vijf rechthoekige traveeën (afb. 56), maar twee van deze traveeën vormen tezamen telkens een vierkant, congruent met de kwadraten van het transept, terwijl de in 1880 op de oude fundeeringen herbouwde zijbeuken de halve breedte van den middenbeuk hebben, zoodat het rhythme van het gebonden stelsel, alhoewel in den ruimtevorm niet onmiddellijk uitgedrukt, toch zijn invloed doet gelden en dien indruk van klaren eenvoud, van rustige bezinning en vaste omslotenheid wekt, die nog altijd de eigen schoonheid uitmaakt van dit interieur.

Wij hadden hierboven (blz. 191 en 199) reeds gelegenheid op te merken, dat de polygonale koorsluiting met hare flanktorens eene verbouwing is uit de tweede helft der 12e eeuw [3]). Nemen we hierbij dan nog in aanmerking, dat aan deze kerk zoowel westtorens als eene krocht ontbreken [4]), dan wordt het duidelijk, dat zij in haren oorspronkelijken aanleg teruggaat op den invloed van Cluny, die toen, door bisschop Notger en door Poppo van Stavelot in het bisdom Luik overheerschte.

[1]) Vgl. J. Coenen, St. Odiliënberg; Publications, t. a. p., p. 26. — Voorl. lijst Limburg, t. a. p.

[2]) De kerk werd in 1361 geschonden en verlaten en was in 1465 geheel vervallen (Publications, VII, p. 162 ss.). Zij werd in 1485 hersteld, maar in 't eind der 16e eeuw geplunderd, waarbij zij weer in verval raakte; in 1880 was zij „weinig meer dan een bruikbaar gemaakte bouwval" (Voorl. lijst Limburg, t. a. p.).

[3]) Zie pl. 23. Inwendig heeft de absis rondbogige, de vensters overspannende arcaturen, zooals deze voorkomen o.a. in den westbouw der H. Bartholomeus kerk te Luik en in het koor der Groote Martinuskerk te Keulen, gebouwd ± 1200.

[4]) In de kruising bevindt zich, onder een nieuw altaar, een van gietmelselwerk vervaardigde confessio, geflankeerd door op oude fundeeringen herstelde ambonen (zie blz. 73), eene benoorden de Alpen uiterst zeldzame dispositie, waarvan de resten aanwezig waren en die overigens misschien ook in de St. Janskerk te Utrecht voorkwam. Vgl. hieromtrent: Fisenne, Kunstdenkmale, 2. Serie, 6 Liefer. (1882); Ligtenberg, Roman. Steinplastik, I, S. 82—86; J. Coenen, St. Odiliënberg, Publications, t. a. p., p. 27 vv.; Voorl. lijst Limburg, t. a. p.

Cluniacensisch-Bourgondische aanleg bij Rijnlandschen opbouw en ruimtevorm, ziedaar van meet af de vermenging, die kenmerkend zal blijven voor deze groep gedurende de gansche middeleeuwen.

Susteren. De parochiekerk, vroeger aan den Verlosser en de H.H. Apostelen — sinds 1791 aan de H. Amelberga gewijd, is in haar tegenwoordige gedaante ongeveer eene tijdgenoote van die te St. Odiliënberg. De kloosterstichting, die Pippijn en Plechtrude in 714 aan den H. Willibrord hadden geschonken — zie blz. 98 —

Afb. 111. Susteren. Lengte doorsnede der R. K. Parochiekerk, (naar Fisenne).

was waarschijnlijk in 822 door de Noormannen verwoest. Blijkens eene oorkonde van 891 [1]) werden kerk en klooster in de laatste jaren der 9e eeuw herbouwd naar het ontwerp van Siginand, een monnik uit de abdij Prüm, die als een vermaard kunstenaar (illustris artifex) wordt vermeld. Ongeveer eene eeuw later is de kerk vergroot en kreeg zij de gedaante, die zij tot heden in hoofdzaak — met uitzondering van enkele wijzigingen, die zij bij de restauratie in 1885—1891 onderging — heeft bewaard.

Het grondplan (afb. 57) vertoont den typischen vorm der Nederrijnsche vroeg-romaansche basiliek, samengesteld volgens het kwadratische schema, waarbij drie vierkanten den hoofdbeuk en drie congruente vierkanten het dwarspand met de kruising vormen. Het koor bestaat uit een kleineren rechthoek met twee vierkante koorkapellen en een halfronde sluiting. Buiten om deze koorsluiting heen is een vierkante, te halver hoogte boven den grond opgaande krocht gebouwd (pl. 13) van vijf, door kleine vierkante pijlers gescheiden beuken, toegankelijk door koorkapellen, en met een rechthoekig koortje in het verlengde van den mid-

[1]) Martène et Durand, Amplissima collectio, I, col. 237. — Beyer, Urkundenb. zur Gesch. des Mittelalters, I, S. 137.

denbeuk (pl. 32). Tegen de westzijde verheft zich een voorgebouw, welks vierkant, op den hoofdbeuk geopend middengedeelte wordt geflankeerd door twee kleinere vierkante zijvakken, waarboven torens zijn opgetrokken.

Het inwendige (pl. 31) geeft, ondanks de slechte polychromie, in zijn geheel nog een goed beeld van eene vroeg-romaansche, vlak overzolderde basiliek. De drie beuken zijn gescheiden door pijlers en zuilen volgens het alterneerende stelsel („stützenwechsel''), zoodanig, dat de pijlers de hoekpunten van de drie kwadraten van den middenbeuk markeeren. Opmerkelijk zijn hierbij de groote, van pijler tot pijler geslagen, iets uitspringende blinde bogen, die de tusschen pijlers en zuilen geslagen scheibogen omspannen (afb. 111). Vermoedelijk is deze vorm afkomstig van de in 1031 begonnen abdijkerk te Echternach [1]). We vinden hem overigens ook aan de beuksgalerijen der stiftskerk te Gernrode (in 961 gebouwd) [2]) en in de St. Luciuskerk te Werden, die in 995 begonnen, in 1063 voltooid werd [3]). Met deze laatste kerk heeft Susteren bovendien ook andere karaktertrekken gemeen en met name den aanleg der koorpartij met twee rechthoekige nevenkoren, op het hoofdkoor geopend door een zuilenstelling in de hoofdmuren. Bovendien vinden we, in Werden als te Susteren, boven de scheibogen dezer zuilenstelling, in den koormuur drie nissen, en in beide kerken tenslotte de halfronde nissen in de armen van het dwarspand, een motief ter geleding der wanden, dat vermoedelijk van Byzantijnschen oorsprong is en bij de verbouwing der H. Martinuskerk te Tours in 997 toegepast, omstreeks 1000 in het Westen algemeen werd. Dit alles in aanmerking genomen kunnen we dan den bouw dezer Limburgsche kerk met voldoende zekerheid stellen in de eerste helft der 11e eeuw.

Treffend is hier het streven naar klare verhoudingen, naar streng-mathematische geleding en krachtige rhythmeering der

---

[1]) Men vergelijke ook het op blz. 216 omtrent de betrekkingen tusschen Echternach en Susteren opgemerkte.

[2]) Dehio, Gesch. d. deutschen kunst, Abb. I, 52, 53.

[3]) Effmann, Die Karolingisch-otton. Bauten zu Werden: II. Voorts ook in de kloosterkerk te Zyfflich, ten N. van Kleef (vgl. Kunstdenkm. d. Rheinprov., Kreis Kleve, S. 157), in die te Hochelten (Zschr. f. Gesch. d. Arch., V, S. 196—197), te Huyseburg, Drübeck (Nedersaksen), Wallenhorst bij Osnabrück. Ook de door de keizers Otto III en Hendrik II gebouwde Adalbertskerk te Aken had vóór hare verbouwing deze gekoppelde scheibogen (Humann, zur Geschichte d. Karol. Baukunst, S. 52), evenals de voormalige doopkapel van den H. Martinus te Bonn, uit de eerste helft der 11e eeuw (Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, Abb. I, 132).

ruimte. Terwijl bij de elfd'eeuwsche verbouwing waarschijnlijk de oudere bovenbouw van den lichtbeuk met de vensters behouden werd — waarin we dan mogelijk nog een overblijfsel van Siginand's werk hebben te zien — heeft men op $\frac{2}{3}$ der hoogte van den middenbeuk een omloopende lijst aangebracht en hieraan rakend de blinde bogen gemetseld, zoodanig, dat de hoogte van deze lijst, en dus ook van de blinde bogen, gelijk is aan de breedte van den middenbeuk. Tevens kregen de scheibogen de dubbele hoogte van de vensters daarboven, eene wijze van proportioneeren, die we ook in de reeds genoemde kerk te Gernrode zien toegepast.

Wat de detailleering betreft zij gewezen op de teerlingkapiteelen der tusschenzuilen in het schip, die zich onderscheiden door smalle biezen, uit de hoeken en middens der schildvlakken naar den halsring loopend, eene eigenaardigheid, die ook voorkomt in de munsterkerk te Gandersheim (Brunswijk), in 1063—1094 verbouwd, in de St. Michaelskerk te Hildesheim en in de St. Maria- in 't kapitool te Keulen (eerste helft 11e eeuw). De zuilen tusschen koor en nevenkoren dragen korinthiseerende kapiteelen, verwant aan die te Gernrode, en aan die in het portaal der kloosterkerk te Corvey; dus eveneens vroeg-elfd'eeuwsche vormen, die Saksischen invloed doen onderkennen.

De hier beschreven vlak overzolderde kerken liggen alle in het noordelijke deel van Zuidlimburg. Ze zijn opgetrokken van veldkeien, zand- en tufsteen, en de kerk van Susteren geeft het zuidelijkste punt aan waar op Nederlandsch grondgebied tufsteen is toegepast. In het zuidelijkst deel der provincie, waar kolenzandsteen en mergel het bouwmateriaal vormen, sloten hierbij aan de oorspronkelijke kerken van den H. Servatius en van O. L. Vrouw te Maastricht, die, aanvankelijk met hout gedekt, eerst in een latere bouwperiode hare steenen overwelving kregen.

Het eerste met zekerheid gedateerde geval van een volledige overkluizing brengt de vermaarde abdijkerk te *Rolduc* (Kloosterrade), in de gemeente Kerkrade.

In het jaar 1104 kwam hier de priester-bouwmeester Ailbertus van Antoing uit Doornik [1]) en bouwde op de toen nog eenzame en

---

[1]) Ailbertus van Antoing bouwde, blijkens de Annales Rodenses, vóór hij naar Rolduc kwam, de kapel van den H. Medardus te Doornik, in 1106 de kerk te Elsbeke in Brabant, en later waarschijnlijk ook het klooster te Clairefontaine. Men zie over hem: Voisin, Ailbert chanoine de Tournai fondateur de Rolduc et de Clairfontaine, in: Bulletins de la Soc. histor. et litt. de Tournai, T. XIV. — Ailbert d.Antoing....

woeste plaats een woning en een houten kapel, die hij in 1107 verving door een steenen heiligdom met een steenen gewelf [1]). In het daarop volgend jaar echter werd ook dit laatste weer gesloopt — sporen ervan zijn nog aan de tegenwoordige krocht te onderkennen — om te worden vervangen door de klaverbladvormige krocht en een „monasterium" (klooster of kerk?) naar Longobardisch plan, zooals we zagen dat de Annales Rodenses het vermelden [2]). Deze krocht en de plaats van het klooster of van de kerk werden gewijd door Obbertus, bisschop van Luik, op den 13den December 1108, ter eere van de H. Moeder Gods en van den aartsengel Gabriël [3]).

Door allerlei wederwaardigheden vorderde de bouw in de eerstvolgende jaren slechts langzaam. In 1130 werd het priesterkoor voltooid en met een steenen gewelf gedekt; van het overige deel der kerk waren de muren toen echter nog slechts tot manshoogte opgetrokken en de kerkelijke diensten zoowel voor monniken als leeken, werden in de krocht gehouden [4]). Op de gebruikelijke wijze van het Oosten naar het Westen voortbouwend, werd in 1138 het dwarspand voltooid en overwelfd, en vijf jaar later, in 1143, was men zoover gevorderd, dat twee traveeën van het schip, met de bijbehoorende gedeelten der zijbeuken overkluisd konden worden [5]).

---

a-t-il été architecte? in: Publications etc., dans le Limbourg, VIII (1871), p. 429 ss. — R. Corten, De eerbiedwaardige priester Ailbertus, stichter van Rolduc. Maastricht, 1904.

[1]) Annales Rodenses (ed. Ernst, p. 7), onder het jaar 1104: „Et erecta inibi capella ex lignorum materia, celebravit in ea etiam primus humane salutis misteria",.. en (p. 8): „erexit sanctuarium ex materia lapidum de super lapidibus obductum volens succedente sibi oportunitate consummare Monasterium."

[2]) Zie hierboven blz. 195, en voorts: J. van Gils, Eenige opmerkingen over de oudste Annales Rodenses, in: Publications etc., XLVIII (1921), p. 325 vv.

[3]) „Anno Dominice Incarnationis Mill. Centesimo VIII, Indict. I, consecratus est locus Rodensis ecclesie et cripta in honorem S. Dei genitricis Marie sanctique Gabrielis archangeli ab Obberto Leodiensis ecclesie episcopo, idus decembris, die dominica luna nona, anno autem regni imperatoris Heinrici, hujus nominis V, tertio pressilatus vero ejusdem Obberti XVI, regnante in perpetuum Domino". — Annales Rod. (ed. Ernst, p. 13).

[4]) „Anno Dominice incarnationis mill. cent. XXX, ...Fridericus hujus ecclesie prepositus exaltavit sacrarium et obduxit virtigine lapidum, sicut a fundo constat informatum, voluntatem habens construendi monasterium, dum facultatis mereretur successum, sine qua nullum opus sit perfectum. Nichil einim adhuc constructum erat de monasterio, sed tantummodo exaltatus a solo pro altitudina hominis stature fuit murus; unde in cripta ad psallendum confluxit conventus, ubi etiam ad audiendum convenit laicalis populus." Ann. Rod. (ed. Ernst, p. 41).

[5]) Onder 1138: „Johannes exaltavit murum ex utraque parte absidum, abducens superius materia lapidum complexuras trium fornicium." Ann. Rod. (Ernst, p. 48). Onder 1143: „Eodem anno exaltatus est murus ecclesie a chora sub occidenta trium fornicium longitudine, et obducti sunt duo tantum fornices lapidibus cum suis utrinque collateralibus." Ann. Rod. t.a. p. p. 55.

Blijkbaar was inmiddels het oorspronkelijke plan van Ailbertus, die in 1122 overleed, gewijzigd; we zien althans in het bouwwerk de bewijzen — o.a. in de twee boven elkaar geslagen gordelbogen der zijbeuken (pl. 37) — dat men tijdens den bouw van plan veranderde. Vermoedelijk had Ailbertus nog eene kruisbasiliek volgens het gebonden stelsel en met vlak overzolderden middenbeuk ontworpen. Toen echter in het begin der 12e eeuw de steenen overwelving op groote schaal aan den Benedenrijn meer algemeen bekend werd, zal men ook in Rolduc (omstr. 1130) tot het voornemen zijn gekomen eene geheel overkluisde kerk te bouwen. Deze was in 1152 zoover gereed, dat de dakbedekking van riet door pannen kon worden vervangen [1]), terwijl de geheel voltooide kerk, eene driebeukige kruisbasiliek met krocht en westbouw, van kolenzandsteen, in 1209 werd gewijd door bisschop Philips van Ratzeburg. [2])

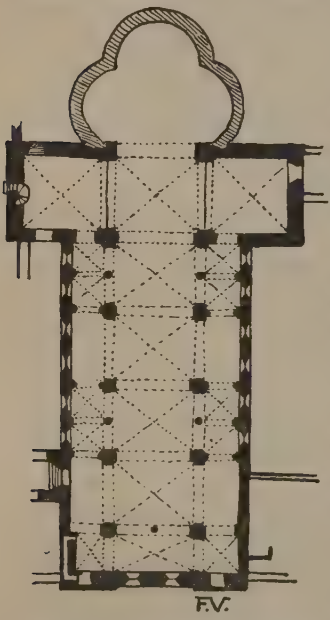

Afb. 112. Plattegrond der abdijkerk te Rolduc. (Het gearceerde koor is herbouwd naar een onderstelling van Dr. P. J. H. Cuypers).

Merkwaardig nu is de oplossing, die de Rolduc'sche bouwmeester vond voor het probleem den hoogen en breeden middenbeuk in steen te overwelven, zonder het basilikale stelsel te laten varen, d.w.z. zonder de directe verlichting van dien middenbeuk (met eigen vensters) prijs te geven.

Te weerszijden van de vier vierkante gewelfvakken van den hoofdbeuk (afb. 112) zijn de zijbeukstraveeën beurtelings laag en hoog opgetrokken. De lage traveeën bestaan uit twee met kruisgewelven overkluisde kwadraten, volgens het alterneerende stelsel; de hooge traveeën zijn overkluisd met dwarse tongewelven, die de kruisgewelven van

[1]) Ann. Rod., ed. Ernst, p. 66.
[2]) Ann. Rod., ed. Ernst, p. 74.

den hoofdbeuk schoren, terwijl de zijmuren dier traveeën bij wijze van steunbeeren de hoofdpijlers in verticalen stand houden (vgl. pl. 12 en 37).

Het is een stellig buitengemeen vernuftig systeem, dat tegelijk ook aesthetisch zeer opmerkelijke resultaten gaf, waar, door de vorming van pseudotransepten, in de plaats der metrische opeenvolging van gelijke of ongeveer gelijke ruimte-eenheden der gewone romaansche basiliek, thans een rhythmische groepeering van verschillende zelfstandige ruimtevormen ontstond, met die neiging tot centraliseering, die zoo karakteristiek is voor de Keulsche kerken van omstreeks 1200. En indien het tegenwoordige koor, in 1891—1893 door P. J. H. Cuypers ter vervanging van een gothisch koor (1522—1557) op den klaverbladvormigen grondslag der krocht gebouwd, werkelijk in zijne hoofdvormen den oorspronkelijken aanleg zou weergeven, dan zouden we hier een punt van verwantschap te meer hebben met de bedoelde Keulsche kerken (Apostelenkerk) en met de O. L. Vrouwekerk te Roermond [1]).

Over den westbouw met zijne vierkante flanktorens en over de krocht is op blz. 213—214 en blz. 235—237 reeds het noodige gezegd. Hier zij nog slechts aan toegevoegd, dat het westelijke, rechte gedeelte dezer krocht, gelegen onder de kruising in het schip, eerst in 1138 werd aangebouwd, en wellicht in 1224 gewijzigd [2]) uit welk jaar de zes westelijkste zuilen zullen dateeren, zooals de basementen met voetloven en de laat-romaansche kelkkapiteelen (pl. 44), die geheel het karakter van het begin der 13e eeuw dragen, doen vermoeden.

Ongetwijfeld heeft het gewelfstelsel van Rolduc in die dagen de aandacht getrokken; we vinden het althans nagevolgd, tevens weer iets verder ontwikkeld, omstr. 1170 in de O. L. Vrouwekerk

---

[1]) Vgl. blz. 195—196.

[2]) In dit jaar worden nl. altaren verplaatst en o.a. het hoofdaltaar opnieuw gewijd, zooals blijkt uit de Annales Rod. (Ernst, p. 78): „1224. Translatum est altare S. Crucis et transpositum in alium locum viciniorem titulario altari, quod denuo consecratum est priore permanente titulo a domino Conrado Portuensi et S. Rusinae episcopo apostolicae legato, qui annuens petitionibus abbatis et fratrum hujus monasterii diem consecrationis templi et aliorum altarium transtulit authoritate sua usque in XV Kal. octobris", etc.

Dit moet slaan op niet onbeduidende werkzaamheden, en daar het hoofdaltaar op of tegen de krocht stond, mogen we aannemen, dat de vroeg-dertiend'eeuwsche vormen die we hier waarnemen op deze gebeurtenis teruggaan. Vgl. overigens ook de Voorloopige lijst, deel VIII (Limburg), 's Gravenhage 1926, blz. 171 vv.

te Maastricht, en in denzelfden trant omtrent het begin der 13e eeuw in de H. Pancratiuskerk te Heerlen, niet ver van Rolduc en Maastricht gelegen, terwijl ook de hierna te bespreken Mariakerk te Utrecht een variant van hetzelfde type was.

Bij eene zoo meesterlijke oplossing van het overwelvingsprobleem lijkt het onwaarschijnlijk, dat deze eerste worp geheel en uitsluitend een persoonlijke trouvaille van den bouwmeester zou zijn. En zoo rijst hier dan vanzelf de vraag naar den oorsprong van deze constructie. Ernst Gall heeft de onderstelling geopperd, dat het systeem uit Italië afkomstig was: „für die Verbindung von Kreuzgewölben und widerlagernden Tonnengewölben vgl. z.B. die Diocletiansthermen in Rom" [1]). Meer onmiddellijke voorbeelden van dwarse tongewelven tot steun der overwelving van den middenbeuk vinden we echter in het midden van Frankrijk en in Bourgondië, waar dit systeem reeds in 1009—1019 werd toegepast bij Saint-Philibert te Tournus, en vanwaar het in de 12e eeuw door de Cisterciënsen wordt verbreid [2]).

In dit verband dient hier dan ook gewezen op de zoo merkwaardige kerk van S. Miguel de Lino, die volkomen hetzelfde stelsel vertoont dat we in Rolduc vinden (afb. 46). Volgens A. Haupt, die deze kerk heeft opgemeten en beschreven, zou zij in 842—850 zijn gebouwd [3]). Wat hiervan zij, we treffen hier een ongetwijfeld belangrijke verwantschap met onze Limburgsche abdijkerk, en óf een prototype van de genoemde Fransche werken, óf met Rolduc een spruit van denzelfden Franschen of Bourgondischen stam [4]).

In hare twee hoofdkerken, die van den H. Servatius en die van

---

[1]) Ernst Gall, Die Marienkirche in Utrecht und Klosterneuburg, in: Jahrbuch f. Kunstwissensch., 1923, S. 39, Anm. 1.

[2]) De kerk van Rolduc om haar bouwbeeldhouwwerk in verband te brengen met Lombardije (bijv. via den dom van Mainz, zooals Kautsch oppert in het Zeitschr. f. Geschichte der Arch., VII (1919), S. 77 ff.), of met een andere romaansche „school" lijkt mij architectuur-historisch geheel onjuist, temeer waar dit beeldhouwwerk geen samenhangende groep vormt en zich in zijn geheel bij geen bepaalde school aansluit. Vgl. hieromtrent: Ligtenberg, Die romanische Steinplastik I, S. 4. — Terecht zegt m. i. Enlart: „Ce système de construction est trop particulier pour que les monuments dans lesquels il est adopté puissent ne pas être considérés comme formant une catégorie à part, bien que, par leur ornementation, ils se rattachent aux diverses écoles sur le territoire desquelles on les trouve. C'est, plus encore que les coupoles, un de ces procédés mal localisés qui ne suivent pas les frontières des écoles.." Manuel, I (1919), p. 298.

[3]) A. Haupt, Baukunst der Germanen (1923), S. 219.

[4]) Hierop heb ik gewezen in een referaat, gehouden op de „Studieweek voor kunstgeschiedenis" te Breda, in 1925.

O. L. Vrouw, bezit de stad Maastricht een paar onzer belangrijkste monumenten, die een nagenoeg volledig beeld geven van den groei der middeleeuwsche architectuur.

De *St. Servaaskerk*. Van geen onzer oude kerken is de bouwgeschiedenis zoo zeer en zoo lang aan twijfel en aan de meest tegenstrijdige opvattingen onderhevig geweest. Zij vertoont dan ook — zoowel in romaanschen als in gothischen tijd verbouwd en vergroot, in de 18e eeuw en in 1811 gewijzigd, tenslotte in 1858—1882 ingrijpend gerestaureerd — een allerminst gaaf en een weinig samenhangend geheel.

De meest gangbare voorstelling der bouwgeschiedenis is deze, dat het schip en de oostelijke krocht door den H. Monulphus en zijn opvolger, den H. Gondulphus, omstr. 600 zouden zijn gebouwd, terwijl de imposante westbouw en het koor eene stichting zouden zijn van Karel den Grooten, uitgevoerd door Eginhard [1]).

„C'est là une double erreur", zooals de scherpzinnige Schayes reeds in 1853 heeft opgemerkt [2]). De bouwgeschiedenis, zooals wij die op grond van de jongste onderzoekingen en onder verwijzing naar het hierboven reeds gezegde [3]), kunnen samenvatten, bestaat uit de volgende perioden:

1°. Omstreeks 900 wordt, ter vervanging van de door Monulphus gebouwde en door de Noormannen verwoeste kerk [4]), een driebeukige pijlerbasiliek gebouwd, nog grootendeels in het huidige schip bewaard gebleven (afb. 37).

2°. Deze basiliek wordt in het begin der 11e eeuw vergroot met een in 1039 door Nithardus, bisschop van Luik, en Gerardus I, bisschop van Kamerijk, in tegenwoordigheid van keizer Hendrik III gewijd dwarspand, een rechtgesloten koor, langer dan het tegenwoordige, naar Cluniacensischen trant met rechthoekige zijkapellen, en eene hallenkrocht (afb. 86) [5]).

3°. Tegen de westzijde dezer kerk wordt in de tweede helft der 12e eeuw de westbouw (met westkoor) opgetrokken.

4°. Omstreeks 1200—1230 uitbreiding van het dwarspand in oostelijke richting, waarbij tevens het koor wordt ingekort en de

[1]) Vgl. de literatuur vermeld op blz. 124, noot 1, en P. Doppler, Beschrijving der St. Servatiuskerk te Maastricht (1909), blz. 13 vv.
[2]) A. Schayes, Histoire de l'architecture en Belgique, I, p. 337.
[3]) Zie blz. 214 en 235—236.
[4]) Bull. Oudh. Bond, 1916, blz. 40.
[5]) Bull. Oudh. Bond 1916, t. a. p.

rechte sluiting vervangen door de tegenwoordige absis met dwarsgalerij en flanktorens (pl. 22), terwijl de krocht wordt volgestort en vervangen door eene onder de kruising.

5°. ± 1240 het spitsbogige zuidportaal en het noordelijk aanbouwsel van den Westbouw.

6° ± 1357 zijkapellen tegen noord- en zuidbeuk.

7e. In 1425 overkluizing der kerk met de thans nog aanwezige netgewelven.

Het grondplan (afb. 113) vertoont, wanneer men de gothische

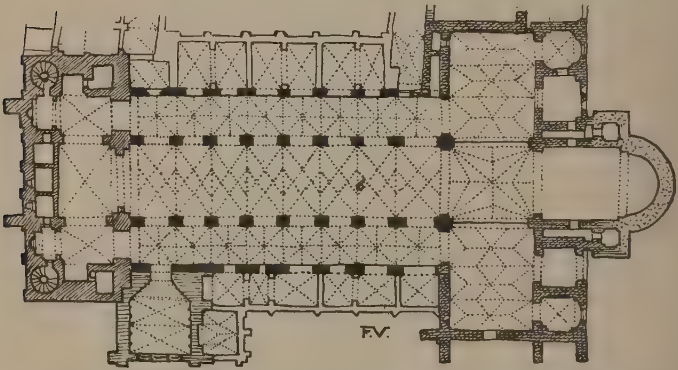

Afb. 113. Plattegrond der St. Servaaskerk te Maastricht. Het in zwart aangegeven deel ± 900; het dubbel gearceerde 1039; het schuin gearceerde, eind 12e eeuw; het gestippelde ± 1200; het horizontaal gearceerde ± 1240; het overige later.

toevoegsels der drie laatste perioden wegdenkt, den vorm eener driebeukige kruisbasiliek, bestaande uit een middenbeuk van zeven smalle rechthoekige traveeën, geflankeerd door zijbeuken van evenveel ongeveer vierkante traveeën, een breeden westbouw, een dwarspand met tegen de oostzijde van elken arm twee vierkante kapellen, te weerszijden van een vierkant koor met een halfronde koornis, geflankeerd door twee vierkante torens. De breedte dezer romaansche kerk bedraagt, binnenwerks gemeten, in den middenbeuk 24 M., in het dwarspand 42.50 M., terwijl de grootste lengte — met inbegrip van westbouw en koornis — 86,70 M. is.

De zijbeuken zijn van den hoofdbeuk gescheiden door zware rechthoekige pijlers met afgeschuinde imposten, waartusschen de halfronde scheibogen zijn geslagen. Door zijne verhoudingen, zoo-

wel als door zijne hoogst sobere behandeling onderscheidt dit oudste gedeelte zich onmiddellijk zoowel van den westbouw als van het breede dwarspand en de koorpartij.

Op de nauwe verwantschap van den westbouw der St. Servaas met dien van de Bartholomeuskerk te Luik (afb. 78) hebben wij reeds gewezen. De behandeling van het uitwendige is geheel in den trant van de Rijnlandsche kerken ± 1200, zooals bijv. de bekende westfaçade te Andernach, uit het begin der 13e eeuw. Inwendig heeft hij twee verdiepingen, elk van drie traveeën. Die der benedenste ruimte zijn gedekt met riblooze kruisgewelven, en aan de westzijde bevindt zich hier eene galerij met een breede middentravee, gedekt met een half koepelgewelf, welke den indruk wekt van een gedeeltelijk verbouwde, of ingebouwde westelijke altaarnis. De hierboven gelegen verdieping bevat als hoofdruimte de z.g. „Keizerzaal", waarvan de middentravee gedekt is met een prachtigen koepel op zwiknissen of trompen[1]). Een dergelijke overkoepelde middenruimte komt o.a. ook voor in den westbouw der H. Gertrudiskerk te Nijvel in Brabant (afb. 54), een werk, dat uit de 12e eeuw dagteekent [2]), en in verschillende Rijnlandsche kerken van denzelfden tijd, o.a. te Brauweiler en te Keulen (Martinuskerk, Andreaskerk). Hierom, en om de karakteristieke kapiteelen, versierd met mensch en dierfiguren tusschen vlechtwerk van geribde ranken — overeenkomend met kapiteelen in de hierna te bespreken O. L. Vrouwekerk, moet deze westbouw uit het laatst der 12e eeuw dateeren [3]).

Het vroegere rechtgesloten koor — welks oostelijke muurfundeering in 1915 even buiten de tegenwoordige absis werd teruggevonden — vertoonde eveneens overeenkomst met dat der Gertrudiskerk te Nijvel (afb. 54), en zal, als dit laatste, zijn voortgekomen uit de sfeer van den cluniacensischen abt Poppo van Stavelot. In het eind der 12e eeuw dan, heeft men dit koor gesloopt,

---

[1]) Géén „pendentiefkoepel", zooals hij ten onrechte veelal genoemd wordt. Zie hieromtrent de Terminologie.

[2]) Lemaire, Les origines du style gothique en Brabant, p. 245—260.

[3]) De vaak verhaalde legende, die deze „Keizerzaal" deed bouwen door Eginhard voor Karel den Groote, behoeft na het voorgaande geen weerlegging! Zoo heette de westbouw te Nijvel vroeger een overblijfsel van het paleis van Pippijn van Landen, dus uit de 7e eeuw. Reeds de koepelconstructie geeft een aanwijzing omtrent den bouwtijd. Zelfs in Frankrijk, dat op dit punt ons land ver vooruit was, kan men geen koepels op trompen aanwijzen ouder dan de 11e eeuw, terwijl van den pendentiefkoepel een voorbeeld bestaat uit het begin der 9e eeuw in den toren der karolingische kerk te Germigny- des-Prés. Vgl. de Lasteyrie, Architecture rel. p. 272—275.

nadat de krocht daaronder was volgestort, en in de plaats daarvan de Rijnlandsche halfronde koornis met hare flanktorens opgetrokken. Deze koornis (pl. 22) bestaat uit twee geledingen, waar van de onderste een rij van zeven rondbogige spaarnissen vertoont, gescheiden door schalken met teerlingkapiteelen, die een rondgaande geprofileerde lijst dragen; hierop staan in de bovenste geleding ronde zuiltjes, die met de hiertusschen geslagen dubbele bogen eveneens zeven nissen omsluiten, welke om de andere doorbroken zijn met een rondbogige lichtopening.

Geheel dit systeem is volkomen hetzelfde — wij wezen er reeds op [1]) als dat van het koor der Munsterkerk te Bonn, en zelfs een karakteristiek detail als de dubbele bogen, op een kraagsteen boven de zuiltjes der tweede geleding rustend, vinden we hier terug. Verder heeft St. Servaas met Bonn ook de dwerggalerij gemeen, maar we vinden hier een rijkere ontwikkeling, doordat in de Maastrichtsche dwerggalerij de verticale lijn der schalken en zuiltjes van den absismuur is doorgevoerd in zuilenbundels, die hare arcaden weer in zeven groepen, elk van drie openingen verdeelen.

Adalbert Schippers betrekt in dit verband ook nog de oostelijke absis van Maria Laach, die in haar 1160—1170 gebouwd bovenste gedeelte weer eenzelfde dispositie vertoont, met uitzondering van de dwerggalerij die hier ontbreekt [2]).

Een derde onmiddellijke verwant is het in 1208 gewijde oostkoor van St. Castor te Coblenz, dat weer geheel het Maastrichtsche systeem vertoont, en waar ook de zuiltjes, die het oostelijkste venster flankeeren, rusten op leeuwen (afb. 97). Alleen brengt de absis te Coblenz in hare onderste geleding met de klaverbladvormige afdekking der spaarnissen een lateren vorm dan Maastricht. In deze groep van Rijnlandsche koren meen ik dus het St. Servaaskoor chronologisch te moeten plaatsen tusschen Bonn en Coblenz, d.w.z. ná 1160 en vóór 1208 [3]).

De O. L. Vrouwekerk. Op een zeer ouden bodem, waar nog overal in 't rond resten van Romeinsche en Merovingische bouw-

---

[1]) Vgl. blz. 191.

[2]) Adalbert Schippers O. S. B., Die Ostchöre des Bonner Münsters u. der Abteikirche zu Maria Laach. Zschr. f. Gesch. der Archit., VI (1913), S. 87—96.— Vgl. ook het jongste opstel van dezen auteur: Der Umschwung des Stilgefühls in den rheinischen Bauten des XII. Jahrhunderts, in: Zschr. f. bild. Kunst, LX (1926—27), S. 77—84.

[3]) Verdere verwanten zijn nog: de absis der abdijkerk te Brauweiler (1196—1226), die van St. Cunibert te Keulen (1215—1226), en die der kerk te Andernach (begin 13e eeuw).

werken aan 't licht komen, is deze tweede romaansche kerk van Maastricht verrezen. Omtrent hare stichtingsgeschiedenis zijn we in het duister; alleen weten we, dat in het eind der 10e eeuw hier eene kerk stond, die omstr. 990 door bisschop Notger van Luik tot kapittelkerk werd verheven. En ongetwijfeld zal deze bouwlustige prelaat, die in het laatst der 10e eeuw zoo talrijke kerken in het Luiksche stichtte [1]), deze verheffing, die eene vergrooting ten behoeve van het kapittel eischte, hebben doen volgen door eene verbouwing, waarvan het benedengedeelte van den tegenwoor-

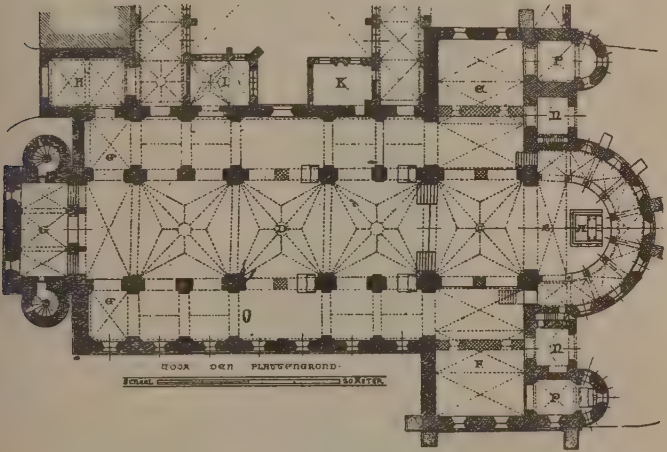

Afb. 114. Plattegrond der O. L. Vrouwenkerk te Maastricht. (naar Cuypers).

digen westbouw, als op blz. 212 gezegd, een overblijfsel is. Zeker is het ook, dat Notger's opvolger Balderik — niet te verwarren met den Utrechtschen bisschop van dezen naam — nog in 1018 met den bouw bezig was, want in dit jaar stortte de door hem gestichte krocht onder het oostkoor in, om spoedig te worden herbouwd [2]).

Van dit godshuis is intusschen verder niets bewaard gebleven. Het huidige driebeukige schip met het dwarspand en het half-

---

[1]) Vgl. hierboven blz. 175.
[2]) Kalf, Kathol. kerken, blz. 550.

rond-gesloten koor verrezen in den loop der 12e- en het begin der 13e eeuw, zooals op stijlcritische gronden duidelijk kan worden aangetoond. Het schip toch blijkt in de eerste plaats eene meer ontwikkelde navolging van dat te Rolduc. Ook hier in Maastricht zijn in de zijbeuken de derde en vierde travee van het Oosten saamgetrokken en verhoogd tot een pseudo-dwarspand, overkluisd met een dwars tongewelf, dat zich met een grooten rondboog op den hoofdbeuk opent, (pl. 34) terwijl de lage zijbeuks-traveeën gedekt zijn met dwarse- tegen den middenbeuk stijgende tongewelven, welke met een halfkoepel tegen den buitenmuur aansluiten (pl. 40), aldus reeds ongeveer gelijk de latere „gothische" luchtbogen de overwelving van den middenbeuk schorend.

Deze laatste gewelven echter waren — en hieruit blijkt, dat deze aanleg later is dan die te Rolduc — bedoeld als kruisribgewelven, gelijk de overhoeks gestelde pilasters, te weerszijden van de halfronde schalken tegen de hoofdpijlers, uitwijzen (pl. 34). Deze hoogst eigenaardige dispositie kwam aan den Benedenrijn, behalve te Maastricht, alleen nog voor aan de vroegere Mariakerk te Utrecht (pl. 35 en 36), welker schip omstr. 1150—1170 werd gebouwd [1]). Ook het profiel der dekplaten in het schip is voorts karakteristiek voor de periode omstr. 1170 (afb. 114) [2]). We kunnen dus den bouw van het schip der O. L. Vrouwekerk benaderend stellen ± 1170.

Blijkbaar werd dit schip toen opgetrokken tegen een oudere oostpartij, waarvan alleen het dwarspand nog over is, want bij den bouw van dit laatste rekende men nog niet op eene overwelving als die van den middenbeuk, gelijk blijkt uit de kraagsteenen, die later tegen de kruisingpijlers, ten behoeve van de gewelfribben der eerste travee werden aangebracht (pl. 34).

Tenslotte dan heeft men omstr. 1200 tegen het vierkante koor — oorspronkelijk gedekt door een kruisribgewelf met spitse schildbogen, dat bij de restauratie in 1887—1916 helaas door een tongewelf is vervangen [3]) — de prachtige halfronde absis gebouwd, die met haren rijken, in twee verdiepingen over de volle hoogte opgetrokken omgang en den sierlijken cadans der twee boven

---

[1]) E. Gall, Die Marienkirche in Utrecht etc., Jahrb. f. Kunstw., 1923, S. 39.

[2]) Vgl. hieromtrent ook: Gall, Niederrheinische u. normännische Architektur, I, S. 69, Anm. 3.

[3]) Kalf, Kath. kerken, blz. 550; Voorl. lijst Limburg, blz. 233.

elkaar rijzende rijen van rondbogige arcaden, de luisterrijke afsluiting van deze indrukwekkende ruimte vormt [1]).

Duidelijk is waar te nemen, dat deze absis in twee perioden moet zijn gebouwd. De onderste verdieping sluit aan bij de vormentaal van het langschip en zal, blijkens de profileeringen, kort daarna, dus ± 1180 wellicht, zijn begonnen. De reeds besproken historie-kapiteelen in dit benedengedeelte vertoonen trouwens ook overeenkomst met kapiteelen in den westbouw der St. Servaaskerk. In de eerste jaren der 13e eeuw zal de bovengalerij zijn verrezen (pl. 42) met de zoo geheel anders gevormde bladkelk-kapiteelen, die, evenals de profielen van basementen en imposten (vgl. de afb. 115 en 116), onmiskenbaar wijzen op het begin der 13e eeuw en reeds aan die van het vroeg-gothische zuidportaal (± 1230) der St. Servaaskerk (pl. 92) verwant zijn.

AFB. 115. Profielen der dekplaten in het schip der O. L. V. kerk te Maastricht.

Reeds hebben wij opgemerkt hoe het plan dezer absis wellicht teruggaat op Noord-Fransche, Cisterciënsische invloeden. Wij vullen dit hier aan door er op te wijzen, dat deze omgang van twee verdiepingen, die in geen rechtstreeksch verband met de zijbeuken is geconcipieerd, zijn eerste voorbeelden vindt in de absiden van Normandische romaansche kerken als de St. Trinité te Caen (± 1100)[2]), en een eigenaardigheid vormt juist van de Noordfransche-Normandische werken. Vooral treft de groote overeenkomst met de absis

a *b* *c*

AFB. 116. Profielen O. L. V. kerk Maastricht.
a. Impost in kooromgang, *b.* basement in het schip, *c.* basement in het koor.

[1]) G. Weise wijst in Zeitschr. für Gesch. der Architektur IV (1910—1911), S. 124 ff., op de overeenkomst tusschen de zwarte zuilen in het koor der O. L. Vrouwekerk en die welke in 1172—1175 door abt Wiricus werden gebruikt bij den bouw der kapellen van de H. H. Trudo en Eucherius in de abdijkerk van Sint Truiden. De bedoelde zuilen te Maastricht zijn echter deels van gele, deels van blauwe, Naamsche steen en werden eerst bij de restauratie glanzend zwart geschilderd! Vgl. ook Kalf, Kath. kerken, blz. 552.

[2]) Zie o. a. de afb. bij Gall, Niederrhein. u. normänn. Architektur, I, Tafel XLVI; Dez., Die gotische Baukunst des Mittelalters in Frankreich u. Deutschland, I, Leipzig 1925, Abb. 39, S. 119.

van het zuidelijk dwarspand der O. L. Vrouwenkerk te Soissons [1]); maar terwijl in deze laatste, omstreeks 1175 gebouwde sluiting reeds de spitsboog werd toegepast, bleef dit element te Maastricht — naar den aard der meer conservatieve Maasschool — nog afwezig [2]).

Aldus vinden wij dan in deze Maastrichtsche kerk een sprekend karakterbeeld van de Maas-Rijnlandsche architectuur tegen het eind van het zoo geheeten „romaansche" tijdvak. Terwijl het schip nog geheel uit de oude Bourgondisch-Lombardische invloeden voortkomt, zooals die in Rolduc, in St. Truiden en in Utrecht heerschen, getuigt de absis van een nieuwen tijd en van een nieuwen geest, die uitgesproken Noord-Fransch blijkt georiënteerd.

En het is deze Noordfransche invloed, die, sinds Frankrijk met het optreden van Philippe Auguste in 1180 het staatkundig overwicht kreeg, steeds sterker de architectuur van deze landen gaat doordringen en naar de streken van den Benedenrijn die elementen overbrengt, welke de wezenstrekken vormen van de kunst die Gothiek wordt genoemd.

De *O. L. Vrouwemunsterkerk te Roermond*, in 1219 begonnen, op het tijdstip, dat de kerken van St. Servaas en van O. L. Vrouw te Maastricht voltooid werden, geeft van deze verandering een academisch voorbeeld. Volgens de kroniek der Cisterciensen-abdij Camp werd deze kerk ten behoeve van een nonnenklooster der Cisterciënsen gesticht door graaf Gerard II en zijne gemalin Margaretha van Brabant [3]). Nu vermelden de oorkonden twee wijdingen: eene in 1220 [4]) en een in 1224. Tot nog toe heeft men meest aangenomen, dat de eerste datum eene gedeeltelijke, de laatste de definitieve wijding betrof, en op grond hiervan achtte men de kerk in 1218—1224 in één worp gebouwd [5]). Locale onderzoekingen hebben echter aangetoond, dat het hier waarschijnlijk de herbouwing gold eener oudere kerk, die in 1213 door de troepen van keizer Otto IV bij de plundering van Roermond werd

[1]) Gall, Die gotische Baukunst d. Mittelalters, S. 46—57.

[2]) Vgl. Gall, Niederrhein. u. norm. Architektur, I, S. 69—71.

[3]) Zie: Annalen des histor. Ver. für den Niederrhein, XX, S. 280; en aldus ook volgens een niet meer bestaande, maar door Knippenbergh e.a. vermelde inscriptie, op het praalgraf van Gerard III en zijne gemalin, in de kruising der kerk (zie pl. 49). Vgl. Knippenbergh, Historia eccles. ducatus Gelriae, p. 81.

[4]) Sloet, Oorkonden boek, nr. 463 bis. Zie echter ook C. Meerdink, Roermond in de Middeleeuwen, (Diss.) Roermond 1909, blz. 13—16.

[5]) Vgl. o.a. Kalf, Kathol. kerken, blz. 516; A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederl. bouwkunst, blz. 45; Gall, Niederrhein. u. normänn. Architektur, I, S. 97.

verwoest [1]). Deze verwoeste kerk zal in 1218—1220 tot voorloopig gebruik zijn hersteld, en gewijd, waarna men begon met de meer weidsche verbouwing door de stichters bedoeld. Hieruit is het te verklaren, dat de oostelijke absis, herbouwd op de oude grondslagen, halfrond bleef, terwijl de absiden van het dwarspand (zie afb. 69 en pl. 24) uit vijf zijden van een regelmatigen tienhoek bestaan. En tevens wordt aldus begrijpelijk de tegenstelling in het uitwendige van de zeer eenvoudig behandelde muren der zij- en lichtbeuken en die van koorpartij en westbouw (pl. 180) [2]). Terwijl deze laatsten zeer rijk geleed en geornamenteerd werden in den barokken Nederrijnschen trant van het begin der 13e eeuw — als te Xanten, te Keulen, te Neuss — zijn de zijbeuksmuren vlak en strak gehouden, enkel door eenvoudige lisenen verdeeld in vier vakken, welke slechts zijn doorbroken door simpele romaansche rondboogvensters. Waarschijnlijk hebben wij hier dus te doen met resten der vóór 1213 bestaande kerk, die bij de verwoesting gespaard bleven en die men, na 1224, van het dwarspand naar het Westen voortbouwend, behield zooveel men kon [3]). Het meest westelijke deel der kerk, de westbouw, blijkt reeds bij oppervlakkige beschouwing het jongste, doordat hier overal konsekwent een nieuw motief, nl. de spitsboog is toegepast, behalve in het benedengedeelte, dat weer een overblijfsel is van den vroegeren westbouw [4]). Een der eerste gevallen waarin de spitsboog in het Limburgsche werd toegepast is het zuidportaal der St. Servaaskerk te Maastricht, omstr. 1230, en waar we nu weten, dat nog in 1244 bisschop Konrad van Keulen een aflaat verleende aan degenen, die zouden bijdragen tot het voltooien van de abdij [5]), is het waarschijnlijk, dat omstreeks dezen tijd ook de westbouw zal zijn verrezen.

Welk eene verandering de romaansche architectuur sinds den

[1]) Zie de uitvoerige studie van L. A. J. Keuller, Beschrijving van Oud-Roermond, in: Bulletin Ned. Oudheidk. Bond 1920 (N. S. XIII), blz. 115 vv.

[2]) Vgl. hieromtrent ook Keuller, A. w., blz. 124—125.

[3]) Keuller, A. w., blz. 125.

[4]) De thans geheel open middenruimte van dezen westbouw was oorspronkelijk in zijne benedenverdieping overdekt met een vlak romaansch gewelf, rustend op de nog aanwezige segmentvormige gordelbogen om het vierkante middenvak (een gewelf als dat in den westbouw te Rolduc). „Het gewelf te Roermond is afgebroken tijdens de verbouwing na 1224. De impostlijsten aan de pijlers, van den oostelijken boog, zijn nog aanwezig en hebben hetzelfde profiel als de niet verkapte impostlijsten van den middenbeuk." Keuller, A. w., blz. 128.

[5]) Sloet, Orkondenboek, nr. 643 ter.

bouw van Rolduc en van het schip der O. L. Vrouwekerk te Maastricht had doorgemaakt, blijkt vooral bij eene beschouwing van het inwendige dezer kerk (afb. 117).

Zeker: het systeem is nog dat van de romaansche pijlerbasiliek met alterneerende dragers volgens het gebonden stelsel, maar welk eene tegenstelling bieden alleen reeds de zijwanden van den middenbeuk (pl. 117), wanneer wij ze vergelijken met de stille, strak den ruimtevorm omsluitende muurvlakken te Susteren, te St. Odileënberg, te Rolduc of Maastricht. Want niet alleen bouwde men boven de zijbeuken beuksgalerijen, die door gekoppelde rondbogen zich openen op den middenbeuk [1]), maar bovendien heeft men het ondernomen hierboven nog een derde geleding op te trekken, waarin de hooge vensters ter directe verlichting van dit deel der ruimte zijn aangebracht. En hierbij kwam men tot eene hoogst eigenaardige oplossing. Juist dáár toch, waar men, tot steun van het aansluitende dak der zijbeuken (zie afb. 117), een vaste muurmassa — en bijgevolg een gesloten wandvlak — zou verwachten, heeft men in de muurdikte een smalle gang uitgespaard, welker buitenwand de vensters en daaronder de muurvlakte voor de bekapping der zijbeuken bevat, terwijl naar de binnenzijde eene het beloop der vensters volgende boogstelling wordt gedragen door slanke, vrijstaande zuiltjes, rustend op een lijst, welke met een klaverblad-boogfries de ondergelegen verdieping der beuksgalerij afsluit. We zien hier dus in de plaats van het gesloten, stille muurvlak, plastisch gevormde lichamen komen, die eene opgaande beweging tot uitdrukking brengen.

Duidelijker nog spreekt dit verticalisme in de hoofdpijlers, bezet met drieledige schalken, opgaande tot den onderkant der venstergalerij en evenals deze van Normandisch karakter [2]), temeer waar deze schalken hunne voortzetting vinden in de spitsbogige belijning van muralen en gordelbogen der overwelving van den middenbeuk.

---

[1]) Dergelijke beuksgalerijen („Emporen"), met gekoppelde rondbogen, komen reeds voor in de meergenoemde kerk te Gernrode (10e eeuw). Vgl. overigens hierboven blz. 74—75. Ook te Roermond — evenals oorspronkelijk in het Oosten — zullen deze galerijen ontstaan zijn uit het streven naar een strenge scheiding der beide sexen, en hier dan meer in 't bijzonder om de nonnen in staat te stellen hare godsdienstoefeningen te houden zonder contact met de leeken in de benedenkerk. Hiertoe zijn aan het oosteind der galerijen ook de absidiolen uitgebouwd, afgebeeld op pl. 50, die elk een altaar bevatten.

[2]) De venstergalerij met hare drie pyramidaal gegroepeerde bogen is onmiskenbaar van Normandisch karakter (aldus bijv. in St. Etienne te Caen).

Deze overwelving is van bijzondere beteekenis, want voor de eerste maal in de geschiedenis onzer bouwkunst zien we hier de constructie op groote schaal van vierdeelige kruisribgewelven, in den trant der Noordfransche gothiek. Het voordeel van dit stelsel tegenover dat der romaansche kruisgewelven was, dat de, in de diagonaalsgewijze loopende snijlijnen der gewelfvelden gemetselde kruisribben met de gordel- en muraalbogen een geraamte vormden, dat opzichzelf reeds voldoende stabiel was en waartusschen de afzonderlijke gewelfvelden enkel als vulling konden worden ge-

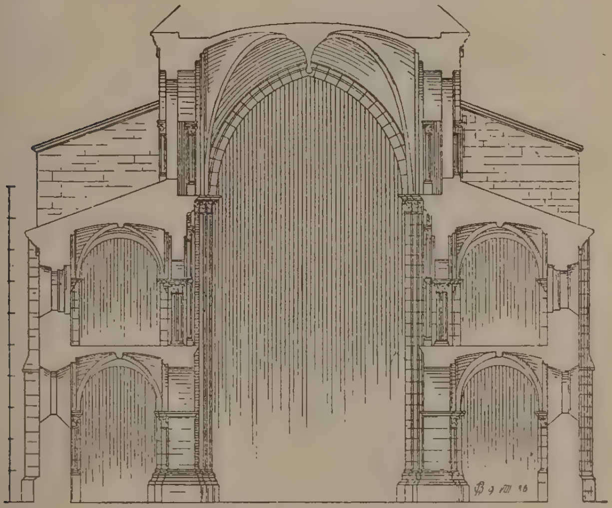

AFB. 117. Roermond, Dwarsdoorsnede der O. L. V. Munsterkerk. (naar Dehio)

metseld. Aldus werd tegelijk de absolute zwaarte van het gewelf verminderd en de druk nog volkomener op de vier hoekpunten overgebracht. Slaagde men er in deze hoekpunten voldoende te verzekeren, dan behoefden de tusschenliggende muurvakken niet meer als dragers der overwelving te dienen en konden zij, als enkele afsluiting der ruimte, veel lichter gemetseld en naar verkiezing met lichtopeningen doorbroken worden. Werd dan bovendien inplaats van den rondboog de spitsboog gebruikt bij de constructie van ribben en muralen, dan was men niet meer gebonden aan zuiver vierkante gewelfvakken, maar konden vakken van elke

willekeurige lengte- en breedte- verhouding overkluisd worden.

In Roermond heeft men de aangrijpingspunten der kruisribgewelven gesteund, inwendig door de schalken, die als verzwaring tegen pijlers en muren werden aangebracht, uitwendig, eensdeels door de zijmuren van westbouw en dwarspand, en in 't midden van den hoofdbeuk daartusschen door boven de gordelbogen der zijbeuken opgetrokken schoormuren, die hier denzelfden dienst doen als de Fransche luchtbogen [1]).

Het merkwaardige is hier nu echter, dat de bouwmeester, dit Noord-Fransche gewelfstelsel aanvaardend, de constructieve doorvoering daarvan achterwege laat. Hij past den spitsboog toe, maar vermijdt het langwerpig rechthoekige gewelfvak, de vrije travee — waartoe deze constructie gelegenheid bood — om zich te houden aan de vierkante travee van het gebonden stelsel. Aldus blijken zoowel de spitsboog als de kruisribben nog hoofdzakelijk gebruikt terwille van het uitdrukkingsvermogen der lijnbeweging, en hier past het dan geheel bij, dat de ribben aan den sluitsteen van het gewelf decoratief zijn omgebogen en stalactietvormig neerhangen [2]).

Zoo zien we dan, dat deze Keulsch-Rijnlandsche school, waar toe de O. L. Vrouwe Munsterkerk behoort, van het Fransche systeem wel de afzonderlijke elementen overnam, voor zoover deze zich lieten vereenigen met de streng-stereometrische ruimtevorming en de op massale plastiek doelende buiten-architectuur der romaansche bouwkunst van den Benedenrijn, maar dat zij de logische verbinding dier elementen als instinctmatig ontweek.

Inderdaad staat deze Roermondsche kerk op de grens van twee werelden: de romaansche en de gothische. Romaansch, Keulsch-romaansch is het, dat de kwadratuur van het gebonden stelsel wordt gehandhaafd; dat de massa der muren van binnen uit wordt opgelost in nissen en galerijen, terwijl men tusschen deze uithollingen de zware muurbrokken als inwendige schoorpijlers laat staan. Keulsch-romaansch is ook de rijke klaverbladvormige oost-

[1]) We kunnen deze schoormuren *niet* beschouwen als „voorloopers" van de luchtbogen, die immers in Noordfrankrijk reeds ± 1160 werden toegepast (Ourscamps, Saint-Germain-des-Prés, Domont, St-Remy te Reims, enz.) en aan den Benedenrijn ± 1220 bij de Kapitoolskerk te Keulen en bij de kerk te Zülpich verschijnen. De schoormuren te Roermond zijn veeleer eene Cisterciënsische vereenvoudiging van den luchtboog. We vinden ze o.a. ook aan de Cisterciensische kloosterkerken te Chiaravalle bij Ancona en te Chiaravalle bij Milaan.

[2]) Dergelijke sluitsteenvormen o.a. ook in de St. Pieterskerk te Bacharach aan den Rijn en te Legden en Billerbeck in Westfalen.

partij met haren op een vrijstaanden, achtkanten tambour gedragen koepel, die inwendig door schelpvormige uitkragingen van het voorkant der kruising overgaat in den achthoek [1]). Gothisch is het, dat de ruimtevorm een overheerschend verticale richting kreeg en dat de wanden niet enkel-afsluitend vlak zijn behandeld, maar ontbonden in functioneerende geledingen, die deze opgaande beweging uitdrukken. Nog is de geest van dit bouwwerk wel romaansch, maar wij zien een uiterste bereikt; een enkele stap verder brengt op een geheel nieuw gebied.

Rond de hier beschreven hoofdkerken groepeeren zich in het Limburgsche een aantal romaansche dorpskerken, waarin de regionale eigenaardigheden wellicht nog sterker en onvermengder aan den dag komen.

Zoo zijn in het zuidelijke deel der provincie de vlak-overzolderde kerkjes van Lemiers, Nijswijlre, Waalwijlre en Mesch geheel naar het type der vroeg-romaansche eenbeukige kerkjes van de provincies Luik, Belgisch Limburg (o. a. te St. Pietersvoeren bij Maastricht) en Namen. Opgetrokken van natuursteen in onregelmatig verband met doorgaans versmald, rechtgesloten koor, zonder eenige versiering, gaan deze wellicht nog terug op het Karolingische tijdvak [2]) en komen voor in de streek van Picardië [3]), Bergen [4]), Henegouwen [5]), Zuid-Brabant [6]), tot in de Rijnprovincie, in het land van Euskirchen [7]) en Geilenkirchen [8]).

Noordelijker vinden we een dergelijk kerkje nog te Asselt (gemeente Zwalmen) bij Roermond. Dit in 1916—1918 gerestaureerde bouwwerk werd vermoedelijk in de 8ste eeuw opgetrokken op de grondslagen van een gebouw met twee hoektorens (volgens overlevering een Romeinsch tolhuis), gelegen op een heuvel aan de Maas, die tot meerdere hechtheid, ter bescherming tegen de overstroomingen, met een muur werd omgeven. Oorspronkelijk bestaande uit een schip en een rechtgesloten koor van Maaskeien,

---

[1]) Een koepel op „trompen" dus van eenzelfde constructie als die in den westbouw van St. Servaas(blz. 293) en geheel overeenkomend met den koepel der H. Apostelenkerk te Keulen, ± 1200 begonnen. Vgl. grondplan en doorsnede bij: Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, Abb. Bnd. I, 88, 89.

[2]) Vgl. C. Leurs, Les origines du style gothique en Brabant II, p. 210. — Abbé J. Ceyssens, Anciennes églises et vieilles tours de village. Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéol., LXIII (1924), p. 127—177. — Zie ook hierboven blz. 96.

[3]) Kerkje te Tronquoy, met rechtgesloten koor.

[4]) Kapellen te Chièvres en te Bergen. [5]) Kerk te Esquelmes.

[6]) Kerkje te Lillois. Vgl. Leurs, t. w., p. 118.

[7]) Heddinghoven en Lüssem (Kr. Euskirchen). [8]) Palenberg (Kr. Geilenkirchen).

tufsteen en Romeinsche baksteenen (40 × 30 × 7 c.M.) in onregelmatig verband, werd dit kerkje in de 11e eeuw herbouwd en in de 16e eeuw aan de westzijde door het water vernield, waarna men in 1565 tegen het koor — dus aan de oostzijde! — den tegenwoordigen toren bouwde (zie pl. 52) [1].

Van de, overigens weinige bewaard gebleven romaansche dorpskerken in dit gebied, dienen we dan nog te bespreken de zoo belangwekkende kerk van den H. Salvius te Limbricht (bij Sittard) [2]. Hoogst schilderachtig gelegen temidden van een sterk romantisch landschap, waarmede het een bij uitstek boeiend geheel vormt, bestaat dit godshuis uit een tweebeukig schip, welks kleine zuidbeuk waarschijnlijk eerst in de 15e eeuw is aangebouwd bij den hoofdbeuk, die, grootendeels van kiezelkeien opgetrokken, nog een overblijfsel is van de oorspronkelijke elfdeeeuwsche kerk. Hiertegen is in de 13e eeuw een laat-romaansch koor opgetrokken (pl. 54), ter vervanging van het oude rechtgesloten sanctuarium. Dit koor, gesloten met vijf zijden van een achthoek, behoort tot het type der polygonale romaansche koren, dat we leerden kennen als karakteristiek voor den Midden- en Benedenrijn en vooral voor de streek van Lotharingen en Trier.

Afb. 118. Profiel van een kapiteel (± 1230) aan het koor der kerk te Limbricht

Uitwendig heeft elk der sluitingsmuren een rondboogvenster, gevat in een met een driepas gedekte muurnis; het middelste dezer vensters bewaarde den oorspronkelijken vorm, met de sierlijke kolonnetten in de dagkanten (afb. 118). Hierboven draagt een omloopend rondboogfries de gootlijst. Inwendig is de koortravee overdekt met een kruis- de sluiting met een straalgewelf op zware ribben, rustend op kraagsteenen, die even als de sluitsteenen versierd zijn met menschen- en monsterkoppen en koolbladeren.

Een opvallende overeenkomst met dit koor vertoont de in 1220—1230 gebouwde kerkhofkapel van den H. Michael te Andernach [3], en ongetwijfeld zal dan ook dit deel der Limbrichtsche kerk van ± 1230 dagteekenen.

[1]) De tegenwoordige eerste travee van het schip, oorspronkelijk dus het koor, vertoont nog het oude muurwerk. Zie omtrent dit merkwaardige monument o. a.: W. Goossens, Het kerkje van Asselt; in: Maasgouw 1922, blz. 88. — Kalf, Katholieke kerken, blz. 518. — Voorl. lijst Limburg II, blz. 570.

[2]) Vgl. Fisenne, L'art mosan, I, 4—5me livr. — Maasgouw 1896, blz. 17. — Kalf, Kathol. Kerken, blz. 571. — Het huis oud en nieuw, 1905, blz. 395.

[3]) Zeitschr. f. bild. Kunst, 1926—27, S. 80.

Samenvattend kunnen we dus zeggen, dat de thans besproken groep haar belangrijkste gebied heeft in de zuidelijke helft onzer provincie Limburg, beneden de lijn Weert—Roermond. Aanvankelijk — in de 10e en 11e eeuw — overheerscht het Nederrijnsch-Saksische stijlkarakter, vermengd met Cluniacensische (en Hirsauer) invloeden, uit het Zuiden, uit Bourgondië en Opper-Lotharingen [1]).

Sinds het begin der 12e eeuw onderkennen we een toenemenden invloed uit Bourgondië en tevens Lombardische invloeden, waarschijnlijk uit het gebied van den Middenrijn hierheen komend [2]).

In het laatst der 12e eeuw doen deze invloeden zich sterker gelden, terwijl omstreeks 1200 het architectonisch karakter der Rijnprovincie en vooral van de Keulsche school, met hare Noordfransche en Normandische eigenaardigheden, gaat domineeren [3]).

II. *De Utrechtsche groep.* — Zooals vanzelf spreekt was de oude bisschopstad Utrecht het hart der bouwbedrijvigheid, gelijk het de haard was van de middeleeuwsche cultuur in Noordnederland.

Van hare oudste godshuizen, door Willebrord en zijne eerste opvolgers gesticht, bleef echter nauwelijks de naam bewaard. En zelfs van Willebrord's kathedraal, Utrecht's eerste parochiekerk, de *St. Salvator* of „*Oudmunster*", kunnen we ons slechts een vage voorstelling vormen met behulp van de „Topographia", of beschrijving dezer kerk, door den kanunnik Joannes Merssman vóór hare slooping in 1587 samengesteld [4]). In 695 gesticht werd zij omstr. 850 door de Noormannen verwoest en door bisschop Balderik (918—976) in het tweede kwart der 10e eeuw herbouwd. Na omstr. 1007 nogmaals door de wikingen te zijn verbrand is zij door bisschop Ansfried vernieuwd en aan de H. Maria en den H. Martinus gewijd [5]). Toen echter, in 1023, bisschop Adelbold II een nieuwen St. Martinus-dom ter plaatse van de tegenwoordige kathedraal oprichtte, verloor de Oudmunster haar kathedraalkarakter en moest zelfs haar kwaliteit van parochiekerk aan de

[1]) Susteren, St. Odiliënberg, St. Servaas te Maastricht (bouw van 1039), westbouw te Thorn.

[2]) Abdijkerk te Rolduc, St. Odiliënberg.

[3]) Koornis en sculptuur van St. Servaas en van de O. L. Vrouwekerk te Maastricht, O. L. Vrouwe-munsterkerk te Roermond.

[4]) Opnieuw uitgegeven door J. M. Hofman in: Archief aartsb. Utrecht I (1875), blz. 337.

[5]) Oudste Cartularium, no. 35.

Buurkerk afstaan om ten slotte te worden gewijd op titel van St. Salvator en St. Bonifacius [1]). Zij is, zooals gezegd, in 1587 geheel en voor goed afgebroken [2]).

Op grond van de bovengenoemde „Topographia" en van eenige oude afbeeldingen heeft S. Muller Fzn. eene reconstructie beproefd van Willebrord's kathedraal [3]), eene reconstructie, die echter niet bestand blijkt tegen wetenschappelijke kritiek. Al wat we er per slot met eenige zekerheid van kunnen zeggen is, dat dit herhaaldelijk her- en verbouwde godshuis in zijn kern de overblijfselen besloot van een waarschijnlijk Karolingische zuilenbasiliek met ver uitspringend dwarspand en nog zonder eigenlijke positief gevormde kruising [4]). In lateren, romaanschen tijd (in 1023?) kreeg deze kerk dan nog een westbouw in den trant van het Saksisch-Westfaalsche Maastype, dus als die van de O. L. Vrouwekerk te Maastricht [5]), en eene krocht van drie beuken, gescheiden door twee rijen van zes zuilen.

Voller ontluikt hier de bouwkunst onder den in 1026, door toedoen van keizer Koenraad II gekozen, kunstzinnigen bisschop Bernulphus († 1054) [6]). Wellicht was het onder invloed van zijne veelvoudige Duitsche betrekkingen, dat hij het weidsche plan opvatte rond Adelbold's nieuwe Martinuskathedraal, een kwart eeuw vroeger verrezen naast de oude munsterkerk, een viertal kerken op te richten, die te samen den vorm van het H. Kruis zouden aangeven [7]). Zoo werden dan in de jaren 1039—1050 ten oosten van het kathedralen-complex de St. Pieters-, ten noorden daarvan de St. Jans-kerk gebouwd, terwijl de kloosterkerk van de St. Paulusabdij aan de zuidzijde werd opgetrokken. In 1081 kwam de Mariakerk aan de westzijde het kruis voltooien.

---

[1]) Bijdr. en meded. Hist. Genootsch. Utrecht, XI, blz. 476. — Archief aartsb. Utr. XXV (1898), blz. 27. — Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 357 en 370.

[2]) Archief aartsb. Utr. I (1875), blz. 339. — Ibid., XXV (1898), 21.

[3]) S. Muller Fzn., Die S. Salvatorkirche in Utrecht, eine merowingische Kathedrale, in: Westdeutsche Zeitschr. XVI (1897), S. 256 ff. — Eene vertaling hiervan in: Archief aartsb. Utr. XXV (1898), blz. 21—74. — Vgl. J. H. Gosses, Merovingisch en Karolingisch Utrecht, in: Bijdr. Vad. Gesch., 4de R., IX, blz. 209.

[4]) Vgl. Georg Weise, Untersuchungen zur Geschichte der Architektur u. Plastik des früheren Mittelalters. Leipzig-Berlin 1916, SS. 15—18 (Zu dem Rekonstruktionsversuch der ältesten Utrechter Bischofskirche).

[5]) Vgl. hierboven blz. 179—180. Afb. bij Muller, Arch. aartsb. Utr., t. a. p., plaat II.

[6]) Moll, Kerkgesch., II[1], blz. 58—62.

[7]) Bisschop Meinwerk von Paderborn besloot, blijkens de Vita Meinwerci, eveneens vier kerken in kruisvorm om zijnen Dom te bouwen, en hetzelfde zien we, zooals Tibus meedeelt (Die Stadt Münster, S. 104), ook te Munster i. W. geschieden. — Vgl. S. Muller Fzn., Arch. aartsb. Utr., t. a. p., blz. 59, n. 2.

De *St. Pieterskerk.* Tufsteenen, driebeukige kruisbasiliek, in 1054 door Bernulphus gewijd. Oorspronkelijk had deze kerk een westbouw met twee vierkante torens (zie blz. 213), die echter in 1674 door storm werd vernield en daarna afgebroken. In de 18e eeuw grootendeels met baksteen ommetseld, in later tijd uit- en inwendig gepleisterd, bleef zij, ondanks haar gehavenden staat, een der belangrijkste monumenten der vroege romaansche bouwkunst in ons land.

Reeds hebben wij gezien hoe deze kerk met haar inwendig halfrond, uitwendig driezijdig gesloten koor en Cluniacensische nevenkoren (waarvan het zuidelijke in gothischen tijd verbouwd is), en met hare sierlijk belijnde zuilen, teruggaat op invloeden uit Zuid-Duitschland, Opper-Lotharingen en Lombardije, aldus een merkwaardige reflex gevend van de politieke verhoudingen dier tijden[1]) Maar tegelijkertijd onderkennen wij in hare driebeukige hallenkrocht, met de gegroefde zuilen, den samenhang met de Saksisch-Nederrijnsche stijlprovincie [2]). En nog altijd treft in den ruimtevorm, hoezeer ook geschonden, de karakteristieke vermenging van deze beide invloeden: eene voorname elegantie van zuidelijk-klassieken aard, bij een vaste omslotenheid, een mathematische stelligheid, die geen oogenblik de noordgermaansche herkomst in twijfel laat (zie pl. 29 en 30).

De *St. Janskerk.* In 1048—1054 gebouwd volgens eenzelfde grondplan als de vorige, alleen verschillend in den westbouw, die waarschijnlijk het type vertoonde van dien der O. L. Vrouwekerk te Maastricht, werd deze stichting van Bernulphus in 1539, in 1682, in 1755 en in den loop der 19e eeuw zoozeer verbouwd en gewijzigd, dat alleen nog in de gepleisterde buitenmuren van schip en dwarspand, met hare tusschen lisenen gemetselde rondbogige nissen, overblijfselen van het oorspronkelijke bouwwerk zijn te onderkennen [3]).

Nog minder bleef bewaard van Bernulphus' derde werk in zijne zetelstad, de abdijkerk van St. Paulus, in 1050 gebouwd voor het van Hohorst, te Leusden bij Amersfoort, hierheen overgebrachte

[1]) Zie hierboven blz. 179, 181, 189, 197—198.

[2]) Zie blz. 235—237.

[3]) Waarschijnlijk heeft deze kerk reeds in de stadsbranden van 1148 of van 1279 méér geleden dan de St. Jans; een der beide westtorens schijnt toen reeds te zijn verdwenen en de zuidelijke arm van het dwarspand in baksteen herbouwd. Vgl. Eyck v. Zuylichem, Kort overzigt, in: Berigten Hist. Gen. Utr., II, blz. 21. — Zie ook: Voorl. lijst Utrecht, blz. 58.

klooster der Benedictijnen. Bij den grooten stadsbrand in 1148 verwoest, werd het geheele complex in 1580 gesloopt, en naast enkele resten van tufsteenen muurwerk herinneren nog slechts de blijkbaar onder Byzantijnschen invloed gehouwen kapiteelen in het stedelijk museum (pl. 93) aan haar bestaan [1]).

De voormalige *Mariakerk*, in 1081 door bisschop Koenraad als kapittelkerk gesticht, werd in 1813 grootendeels en voor het overige, het gothische koor, in 1844 gesloopt [2]). Slechts een deel van haren kloostergang (pl. 25) en de Mariaplaats, waar thans het onbeduidende gebouw voor Kunsten en Wetenschappen staat, bewaren ons de herinnering aan haar bestaan.

Gelukkig zijn wij in staat deze belangrijkste romaansche kerk

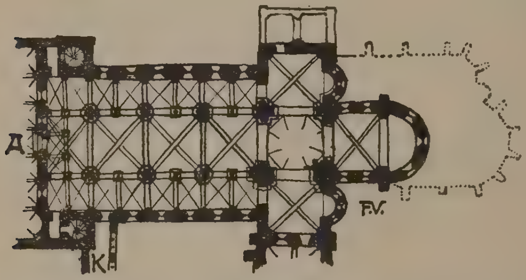

Afb. 119. Plattegrond der voormalige Mariakerk te Utrecht. A = het tusschen 1617 en 1636 gesloopte atrium; K = de grootendeels nog bestaande kloostergang. Het ingebouwde, in 1844 gesloopte gothische koor gestippeld.

van ons land zoo goed als volledig te reconstrueeren, dank zij de reeks teekeningen en schilderijen door Pieter Saenredam in 1636 vervaardigd (pl. 15, 35 en 36) [3]), en met behulp van den plattegrond door den architect van Embden tijdens de slooping opgemeten. Op grond van deze gegevens kunnen wij dan de Maria-

---

[1]) Vgl. hierboven blz. 240. Vermoedelijk zijn deze kapiteelen dus ontstaan bij de herbouwing na 1148.

[2]) Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 372. — Zie verder omtrent deze kerk: Eyck v. Zuylichem, De voormalige St. Mariakerk te Utrecht in Tijdschr. voor oudheden enz. 1848. — Dez., Les églises romanes du royaume des Pays-Bas. Utrecht 1853, p. 7. — Oude bestaande gebouwen 1890, pl. 157—161, met tekst van Jos. Th. Cuypers. — S. Muller Fzn., Utrechts Mariekerk, in: Oud-Holland XX (1920) blz. 193.

[3]) C. Hofstede de Groot, Utrechtsche kerken.

kerk beschrijven als eene driebeukige basiliek, waarschijnlijk geheel van tufsteen, bestaande uit een middenbeuk van vier nagenoeg vierkante traveeën (zie afb. 119), met zijbeuken van het dubbele aantal vierkante gewelfvakken, waarboven beuksgalerijen, en rustend op pijlers en zuilen volgens het alterneerende stelsel (pl. 35 en 36); voorts een dwarspand van drie vierkante traveeën met twee halfronde absidiolen te weerszijden van het vierkante koor, dat met een halfronde absis was gesloten [1]). Vóór den door twee vierkante torens geflankeerden westgevel en over diens geheele breedte lag een atrium, dat, blijkens de zuilen en de sporen van gewelven op een van Saenredam's teekeningen zichtbaar, in ieder geval tegen den kerkgevel twee verdiepingen had [2]).

Vooral was echter de vorm der inwendige ruimte merkwaardig (pl. 35). De beuksgalerijen openen zich op den middenbeuk met rondbogige arcaden, die in 't algemeen het rhythme van die der zijbeuken daaronder herhalen, met uitzondering van de derde travee van het Westen, waar de middenzuil met korinthiseerend kapiteel ontbreekt, terwijl één groote halfronde scheiboog de opening overspant (afb. 120). Doordat verder dit vak der galerij overkluisd was met een groot dwars tongewelf — in tegenstelling met de naastgelegen traveeën, die met gewone romaansche kruisgewelven zijn gedekt — ontstond eene treffende analogie met de kloosterkerk te Rolduc [3]). Inderdaad worden hier, op geheel overeenkomstige wijze pseudo-transeptarmen gevormd, die ook in het uitwendige lichaam van het bouwwerk tot uitdrukking komen, waar — zie pl. 15 — boven het lessenaarsdak der zijbeuk een verhoogde zijbeukstravee opgaat, met een afzonderlijk dwars

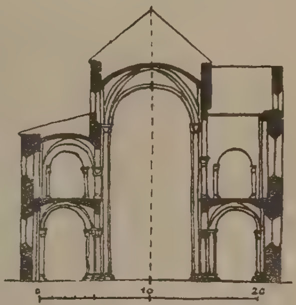

Afb. 120. Mariakerk te Utrecht. Dwarsdoorsnede, links over de tweede- rechts over de derde travee v. h. Westen.

[1]) De fundeeringen van dit koor werden in 1844, bij de slooping van het gothische koor gevonden. Vgl. Eyck v. Zuylichem in Vermeulen's Tijdschr. voor geschiedenis v. Utrecht II, blz. 27. Dit atrium, in 1617 reeds een ruïne, is kort daarop geheel gesloopt. Vgl. Oud-Holl. XX (1902), blz. 204.

[2]) Zie: Hofstede de Groot, Utr. kerken.

[3]) Vgl. hierboven, blz. 286 vv. en pl. 37.

zadeldak snijdend in het dak van den middenbeuk. Een belangrijk verschilpunt met Rolduc vormt echter de overkluizing van den middenbeuk, die hier is geschied door middel van kruisgewelven op zware ribben, die evenals de gordel- en muraalbogen eenvoudig rechthoekig geprofileerd zijn en elkaar zonder sluitsteen snijden. En waar deze gordelbogen rusten op ronde schalken met teerling-kapiteelen, de ribben echter op overhoeks tegen de hoofdpijlers gestelde pilasters (afb. 121), vinden we hier eene dispositie, die, zooals we blz. 295—296 opmerkten, merkwaardigerwijs geheel dezelfde is als in de O. L. Vrouwekerk te Maastricht.

Het is zonder meer duidelijk, dat deze basiliek met kruisribgewelven, geschoord door beuksgalerijen naar Lombardischen trant, niet in 1081—1099 kan zijn gebouwd. Kruisribgewelven komen, zooals we hierna zullen zien, aan den Benedenrijn zeker niet vroeger voor dan omstr. 1130 en een der eerste voorbeelden van hunne toepassing op groote schaal is juist het schip der Maastrichtsche O. L. Vrouw ± 1170. Bovendien moet men wel onderscheid maken tusschen deze op breede, rechthoekige ribben en ellipsvormige gordelbogen gedragen gewelven en die uit de 13e eeuw, welke we te Roermond leerden kennen, met hunne fijn geprofileerde ribben en spitsbogige gordelbogen. De gewelfvorm der Mariakerk is een oudere en was, met het motief der beuksgalerijen ongetwijfeld afkomstig uit Lombardije, waar we zijne prototypen vinden te Milaan in de S. Ambrogio, te Rivolta d'Adda en te Pavia in de S. Michele. Trouwens: evenzeer volkomen Noord-Italiaansch is ook de westgevel, welks twee flanktorens, geheel geleed naar Lombardischen trant, met hunne doorgaande lisenen, gekoppelde lichtopeningen en stroomlagen boven de rondboogfriezen, een rechtstreeksche navolging zijn van Milaansche torens, als bijv. die van S. Satiro (afb. 75). Meermalen is overigens gewezen op de overeenkomst tusschen de Utrechtsche Mariakerk en S. Ambrogio te Milaan [1]), en inderdaad treffen we daar zoowel het atrium als, inwendig, de beuksgalerijen en de gewelven met de breede ribben.

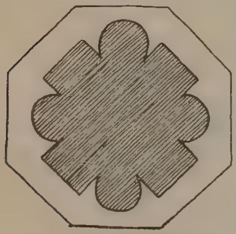

AFB. 121. Mariakerk te Utrecht. Plattegrond van een hoofdpijler in het schip

[1]) Vgl. o. a. Oude bestaande gebouwen t.a.p.

Een belangrijk verschil echter is dit, dat terwijl in S. Ambrogio de gewelven laag zijn aangezet, ter hoogte van de balustrade der beuksgalerijen, in onze Mariakerk de schalken veel hooger zijn opgevoerd om de gewelven aan te zetten boven de arcaden der beuksgalerijen, waardoor evenals te Rolduc gelegenheid ontstond de pseudo-transepten hoog te openen op den middenbeuk en in de overige traveeën boven de beuksgalerijen vensters aan te brengen. Het gevolg is dus, dat de middenbeuk der S. Ambrogio niet — die der Mariakerk wèl direct verlicht wordt, of m. a. w. dat de eerstgenoemde het pseudo-hallentype als van Zuid-Frankrijk (Conques, St. Sernin) benadert [1]), terwijl de laatste door kruising, om zoo te zeggen, van het Lombardische type met dat van Rolduc den zuiver basilicalen vorm kreeg.

Wel merkwaardig is het nu, dat een oud verhaal — blijkbaar uit de latere middeleeuwen afkomstig — betreffende de stichting dezer kerk eveneens Milaan noemt [2]). En al moge dan dit stichtingsrelaas niet geheel strooken met de historische feiten, toch mogen we met Gall aannemen, dat een of andere overlevering met kern van waarheid hieraan ten grondslag ligt [3]), temeer waar een Utrechtsche kroniek uit de 14e eeuw meedeelt, dat de Mariakerk, naar een nabij Milaan gelegen kerk zou zijn gebouwd.

Vragen wij nu naar de dateering van dit monument en trachten wij zijne plaats aan te wijzen in de geschiedenis onzer bouwkunst, dan dient in de eerste plaats opgemerkt, dat de datum der wijding het jaar 1099, historisch onaantastbaar is. Even zeker echter is m. i. alleen reeds uit Saenredam's teekeningen te besluiten, dat de kerk nog in Romaanschen tijd verbouwd werd. Behalve in de door Gall in zijn meergenoemde studie opgemerkte kenteekenen, zie ik

---

[1]) Vgl. hierover R. Hamann, Deutsche und französische Kunst im Mittelalter. I. Südfranzösische Protorenaissance, S. 32, die meent dat S. Ambrogio en S. Michele op Zuid-Fransche voorbeelden teruggaan.

[2]) Op de oostzijde der beide westelijke kruisingpijlers was een Latijnsch opschrift aangebracht, door L. van der Burch, Aedis D. Mariae .... admiranda origo (1617) geheel, en door Saenredam op een zijner schilderijen (thans in de Kunsthalle te Hamburg) bijna volledig weergegeven, waarin wordt gezegd, dat keizer Hendrik IV na langen strijd Milaan zou hebben genomen en verwoest, waarbij ook eene Mariakerk te gronde ging. Uit berouw over deze daad zou hij, door toedoen van bisschop Koenraad van Utrecht de Mariakerk hebben gesticht in 1081. Hendrik IV was echter in 1081 de bondgenoot der Lombardische steden en ook in latere jaren zijner regeering meldt de geschiedenis niets van eene verwoesting van Milaan. — Vgl. Ook S. Muller Fzn. in: Oud-Holl. XX, blz. 207—208.

[3]) E. Gall, Die Marienkirche in Utrecht u. Klosterneuburg: Jahrb. f. Kunstw., 1923, S. 37.

daarvan ook nog het bewijs in het verschil tusschen de kapiteelen in den noord- en die in den zuidbeuk.

Eerstgenoemde kapiteelen hebben den zeldzamen achtkanten teerlingvorm, dien we op blz. 242 leerden kennen als midden-elfd' eeuwsch [1]). In den zuidbeuk daarentegen zijn uitsluitend gewone, vierkante teerlingkapiteelen toegepast, die den duidelijk twaalfd'-eeuwschen vorm vertoonen welken we terugvinden in het nog bestaande deel van de kloostergang (pl. 25) en die geheel overeenkomt met de kapiteelen der abdijkerk te Knechtsteden en met die in de krocht van St. Gereon te Keulen, beiden uit omstr. 1150 [2]).

Nu is de Utrechtsche Mariakerk blijkbaar nà en onder invloed van het schip der abdijkerk van Rolduc gebouwd, terwijl daarentegen het schip der O. L. Vrouw te Maastricht omstr. 1170 waarschijnlijk weer is gebouwd door een architect, die de kerk te Utrecht kende [3]). Bovendien heeft Gall de aandacht gevestigd op de stiftskerk der Augustijnen te Klosterneuburg bij Weenen, die omstr. 1160 volgens hetzelfde stelsel werd gebouwd als de kerk te Utrecht en die dezelfde overhoeksche pilasters en breede gewelfribben heeft [4]), evenals de weinig bekende St. Clementiskerk te Wissel (Kleef), die uit het midden der eeuw dateert [5]).

Waar dan in 1131 en in 1148 de stad Utrecht door groote branden is geteisterd, waarbij, zooals het heet, alle kerken verbrandden [6]), kunnen we met vrij groote zekerheid aannemen, dat de Mariakerk, zooals ons hare gedaante door Saenredam e. a. werd overgeleverd, moet zijn gebouwd omstreeks 1160 op de overblijfselen van het in 1099 gestichte, in 1131 of in 1150 verwoeste heiligdom [7]).

Onbetwijfelbaar is hier de rechtstreeksche inwerking uit Lom-

---

[1]) In het onderschrift bij pl. 36 te lezen *noord*beuk in plaats van zuidbeuk.

[2]) Deze kloostergang, van tufsteen opgetrokken, is in later tijd gedeeltelijk herbouwd van baksteen. Vgl. wat Knechtsteden en St. Gereon betreft, de afb. bij: Dehio, Geschichte der deutscher Kunst. Bnd. I, Abb. 77 en 250.

[3]) Vgl. Gall, Jahrb. f. Kunstw., t. a. p. S. 39.

[4]) Gall, A. w., S. 40.

[5]) Niet door Gall genoemd. Vgl. Kunstdenkm. d. Rheinprov., Kr. Kleve, S. 152—156.

[6]) Annales Egmundani Mon. Germ. SS. (Pertz), XVI, p. 452 en 456.

[7]) In 1156 is keizer Frederik I, Barbarossa, persoonlijk te Utrecht, en voor de tweede maal in 1165, nadat hij in 1162, in zijn strijd tegen den paus en tegen de Italiaansche republieken, Milaan had veroverd en verwoest, waarbij naar men weet de S. Ambrogio een der weinige kerken was, die gespaard werden (Vgl. o. a. De Sismondi, A history of the Italian Republics. Ed. Rhys, 1907, p. 38). Is hier wellicht de kern te vinden van het apocrief stichtingsverhaal hierboven vermeld ?

bardije, en wel dient dan opgemerkt, hoe dit vroegst ons bekende voorbeeld van overkluizing op groote schaal met ribgewelven hier niet ontstaat onder invloed van de in dezen zelfden tijd ontbloeiende, nieuwe Noordfransche bouwkunst, die een halve eeuw later Europa zou veroveren. De Utrechtsche St. Marie behoorde nog geheel tot de oude sfeer der romaansche architectuur in welker ontwikkeling zij een der hoogtepunten beteekent.

De *St. Nicolaaskerk*. Van de vermoedelijk tegen het midden der 12e eeuw, in den uitersten zuidoostelijken hoek der sinds 1122 aangelegde eerste ommuring opgetrokken kerk [1]), gewijd aan den beschermheilige der kooplieden en schippers, bestaat nog slechts de tufsteenen dubbel-getorende westbouw (pl. 72), eenig tufsteenen muurwerk aan midden- en zuidbeuk en de pijlers in het schip. De westbouw wordt gevormd door een breed rechthoekig middengedeelte, afgedekt door een lateren, baksteenen puntgevel, en twee vierkante flanktorens met hoeklisenen, ter afscheiding der geledingen verbonden, door rondboog- en teerlingfriezen. De noordelijke toren is afgedekt met een laag tentdak en heeft in zijn bovenste geleding gekoppelde rondbogige galmgaten, waarin deelzuiltjes met teerlingkapiteelen en Attische basementen met hoekblaadjes. De zuidelijke toren, in 1581 verhoogd met een baksteenen geleding, welke door een opengewerkten achtkanten koepel bekroond wordt, heeft tusschen de tweede en derde geleding een keperboogfries.

Evenals hare tijdgenoote, de St. Marie, had ook deze kerk gaanderijen boven de zijbeuken en eene geheel in steen uitgevoerde overwelving, waarvan een enkel vak behouden bleef ten W. van het 15e-eeuwsche koor met dezelfde vierkante, breede ribben, zonder sluitsteen [2]).

Het geval is merkwaardig genoeg: eene ± 50 M. lange, in den middenbeuk 6.60 M. breede basiliek volgens het gebonden stelsel, met beuksgalerijen op alterneerende dragers en kruisribgewelven (afb. 62), elementen, die wederom geheel tot den Lombardischen

---

[1]) Vgl. Eyck v. Zuylichem, Kort overzicht (Berigten Hist. Gezelschap, II[1]), blz. 24. — Dez., Les églises romanes, p. 7. — E. J. Haslinghuis, Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht, in Oudheidk. Jaarb. 1923, blz. 6—22, alwaar eene uitvoerige reconstructie.

[2]) In tegenstelling met Haslinghuis, a. w., blz. 17, die de kerk riblooze kruisgewelven geeft, meen ik, dat we romaansche kruisribgewelven als die van de Mariakerk en het hier aanwezige wel degelijk te Utrecht in het derde kwart der eeuw mogen verwachten. Men zie het hier volgende.

trant behooren. We zien er andermaal uit, hoe sterk in onze geestelijke metropool omstreeks het midden der 12e eeuw Noord-Italiaansche invloeden werkzaam waren.

Het staat vast, dat in de tweede helft dier eeuw Lombardische werklieden arbeidden langs geheel den Bovenrijn, van Zürich en Basel tot Spiers en Mainz. Beuksgalerijen ter schoring van middenbeuksgewelven vinden we dan ook algemeen bij de laat-romaansche kerken in dit gebied, terwijl ze aan den Benedenrijn vóór 1200 zeer zeldzaam zijn. En evenzeer staat vast, dat het Lombardische kruisribgewelf in deze zelfde streken in de tweede helft der 12e eeuw reeds veelvuldig werd toegepast. Een bekend schoolvoorbeeld is het ± 1180 aldus overkluisde oostelijk deel van den dom te Worms [1]), maar reeds in 1134 wordt het koor der kloosterkerk te Murbach met deze kruisribgewelven gedekt. En nog vóór het midden der 12e eeuw blijkt deze gewelfconstructie reeds noordelijker langs den Rijn en zelfs tot in Maagdenburg te zijn doorgedrongen [2]).

Karakter en bouwgeschiedenis, zoowel van de St. Nicolaas- als van de Mariakerk vinden haar grond en verklaring in de staatkundige verhoudingen dier dagen. Gedurende de geheele 11e eeuw en vooral in 't laatst van den investituurstrijd hadden de Utrechtsche bisschoppen onwrikbaar aan de zijde der Duitsche keizers gestaan, tegenover den paus [3]). Nauwe betrekkingen met het Duitsche hof, met de Zuid-Duitsche keizerlijke bisschoppen, waren het gevolg. De weerkaatsing hiervan zagen we reeds in de St. Pieters- en St. Janskerken. Maar na den dood van bisschop Willem in 1076 en vooral na het concordaat van Worms (1122), waarmee de keizerlijke macht geknakt is, wordt dit anders. De volgende bisschoppen en vooral Godebald (1114—1127) en Andries v. Kuik (1128—1138) zijn pausgezind, de betrekkingen tusschen Utrecht en

[1]) Vgl. Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I, S. 123. — Hamann, Deutsche u. französische Kunst i. Mittelalter, I, S. 22. Abb. 45. — R. Kautsch, Die roman. Dome am Rhein. Leipzig, 1922, Abb. 16.

[2]) Rudolf Kautsch, Die ältesten deutschen Kreuzrippengewölbe, in: Festschrift zum sechzigsten Geburtstag von Paul Clemen (Bonn, 1926, S. 304—308), kan 5 voorbeelden aanwijzen van kruisribgewelven in Deutschland uit den tijd van 1125—1140, nl.: noordwesttoren der kloosterkerk te Hirsou (± 1125); portaal der kloosterkerk bij Erfurt (± 1130); Westbouw O. L. V. kerk te Maagdenburg (± 1130); kloosterkerk te Murbach (1134); kloosterkerk te Hersfeld (vóór 1144).

[3]) De opvolger van den H. Bernulphus, bisschop Willem; 1054—1076), spreekt in 1076 voor het hoogaltaar in den dom te Utrecht den banvloek uit over paus Gregorius VII. Vgl. Moll, Kerkgesch., II[1], blz.

het keizerlijk hof zijn verzwakt. De geweldige Frederik Barbarossa (1152—1190) herstelt het keizerschap in zijn ouden glans en weet het tegenover de pauselijke aanspraken te handhaven. Opnieuw ontbrandt de investituurstrijd, en in dezen strijd vindt de keizer het Duitsche episcopaat en ook den bisschop van Utrecht aan zijne zijde. Herhaaldelijk zien we nu Barbarossa in Utrecht en in 1158 is de door zijne tusschenkomst gekozen bisschop Godfried met tal van Duitsche en Italiaansche kerkvorsten tegenwoordig bij den grooten rijksdag op de Roncalische vlakte, aan de Po, bij Piacenza; in 1163 ontmoetten keizer en bisschop elkaar te Mainz, in 1165 aan het hof te Aken. En evenals het van zelf spreekt, dat de groote Hohenstaufer uit zijne talrijke tochten in Noord-Italië de Lombardische krachten meebracht, die onder zijne regeering transept en absis van den keizerlijken dom te Spiers, het oostelijk koor van dien te Worms voltooiden, evenzoo ligt het voor de hand, dat hij Lombardische handen aan 't werk zette bij den herbouw der in 1131 en in 1148 verbrande Utrechtsche heiligdommen.

Deventer. Een der eerste stichtingen die uitgingen van de Utrechtsche kathedraal was de zendingspost te Daventre, het latere Deventer, waar de H. Lebuinus omstr. 770 een aan de H. Maagd gewijde kerk oprichtte, die kort daarop door de Saksen verwoest, in 776 door den H. Ludger op last van bisschop Albricus werd herbouwd en gewijd op naam van de H. Maagd en van den H. Lebuinus, wiens overblijfselen binnen hare muren werden begraven [1]). Reeds ten tijde van Altfridus, bisschop van Munster (839—849), was deze kerk eene kapittelkerk met een klooster van kanunniken [2]), behoorende aan de St. Salvator te Utrecht. En toen in het begin der 10e eeuw de wikingen Utrecht bezet hielden en Deventer de wijkplaats werd van bisschop Radboud (900—917), was de Lebuinuskerk tijdelijk de kathedraal en ontstond hier

---

[1]) Ten onrechte meenen m. i. de schrijvers der Bronnen v. d. gesch. der kerkel. rechtspraak i. h. bisdom Utrecht (II, blz. 463 vv.), dat de aan de noordzijde der Lebuinus kerk grenzende Mariakerk — waarover hierna — de oorspronkelijke stichting van den H. Lebuinus zou zijn geweest. Zie hieromtrent: Mr. J. Ph. VerLoren, Lebuinus en zijne stichting te Deventer gedurende den eersten tijd van haar bestaan. Zwolle 1885, blz. 296 vv. — Wat den titel der kerk betreft, vgl. Historia episcop. Daventriensis (Hist. episcop. foed. Belgii, II) p. 25.

[2]) „Set in loco illo per servum suum Liafwinum Dominus multas virtutes operatur usque in hodiernum diem, ubi est etiam nunc coenobium canonicorum Domino famulantium". Altfridi Vita Sancti Liudgeri. Mon. Germ. SS. (Pertz), II, p. 408.

eene kerkelijke nederzetting, die in vele opzichten gelijkenis vertoonde met de hoofdstad van het bisdom [1]).

Nadat Ludger's stichting in 937 onder bisschop Balderik was vergroot, werd zij in 1040 door bisschop Bernulphus vervangen door de tufsteenen basiliek met twee dwarspanden, die de onderzoekingen van Te Riele en Hoefer ons deden kennen en waarvan hierboven (blz. 178—179) reeds sprake was. In den loop der 15e- en het begin der 16e eeuw werd Bernulphus' stichting geleidelijk verbouwd tot de tegenwoordige grootscheepsche hallenkerk, maar de onmiskenbare overblijfselen ervan zien we in de krocht, zoo geheel overeenkomend met die van de St. Pieterskerk te Utrecht [2]), en in het daarboven opgetrokken koor welks oorspronkelijk uitwendig driezijdige- inwendig halfronde sluiting in 1846 spitsbogig is geopend op den toen aangebouwden koorompgang [3]). In den noordelijken buitenmuur bleven de gevels der beide noordelijke transeptarmen met dichtgemetselde rondboogvensters en nissen bewaard, terwijl in de zware dertiend'eeuwsche, met ronde schalken bezette pijlers een rechthoekige kern werd gevonden, merkwaardigerwijs van groote baksteen, met banden van Drakenveldsche- en zandsteen [4]).

Deze bij oudere Keulsche en Saksische voorbeelden aansluitende dubbel-kruisvormige pijlerbasiliek (afb. 122) was vermoedelijk de eerste der groote door Bernulphus gebouwde kerken. Zij was althans vijf tot tien jaar ouder dan zijne beide Utrechtsche stichtingen, die we van Zuid-Duitsch karakter bevonden (zie blz. 181), en waarschijnlijk een der laatste specimina van een verdwijnenden vorm, in een tijdperk dat zich hier de invloed van de door keizer Koenraad II gestichte zuilenbasiliek te Limburg a. d. Hardt ging doen gelden [5]).

---

[1]) Evenals te Utrecht schijnt ook hier naast de kerk een Frankisch kasteel te zijn gesticht. Het terrein der kerk werd een versterkte civitas, bevolkt door de geestelijken en hun personeel. Toen de macht der bisschoppen te Deventer toenam schijnt ook de burcht onder hun gezag te zijn gekomen (vermoedelijk ± 975). Ook in de beide naast elkaar opgetrokken kerken van St. Lebuinus en van de H. Maagd vinden we een analogie met Utrecht. Zie overigens hieromtrent: VerLoren, A. w., blz. 220—278.

[2]) Vgl. hierboven blz. 236—237 en 251. — Merkwaardig was in de krocht te Deventer de tufsteenen put in het midden van den vloer, die eenige jaren geleden is gedempt, maar waarvan het houten deksel bewaard bleef. Mogelijk hebben we hier te doen met een primtieve doopvont, die hier wellicht reeds bestond toen Bernulphus de kerk liet herbouwen. — Zie ook VerLoren, A. w., blz. 217—220.

[3]) Aan de noord- en zuidzijde zien we hier in het muurwerk, beneden, overblijfselen van den halfronden binnenwand; boven, sporen van het gewelf der vroegere absis.

[4]) Vgl. hierboven blz. 259. [5]) Vgl. hierboven blz. 181.

In 1235 verbrandde de Lebuinuskerk gedeeltelijk, om in 1251 te worden herbouwd in laat-romaansche vormen, waarbij, in verband met de toen geslagen steenen overwelving, de pijlers werden verzwaard en bezet met schalken, die door middel van de voor deze periode karakteristieke schachtringen (afb. 102) in het pijlerlichaam zijn verankerd, terwijl zij rusten op basementen met hoekblaadjes (afb. 96*a*/*b*) [1]) en bladkapiteelen dragen verwant aan die te Roermond (pl. 50) en te Ootmarsum (pl. 51).

Gedeeltelijk tegen de noordzijde der Lebuinuskerk aangebouwd

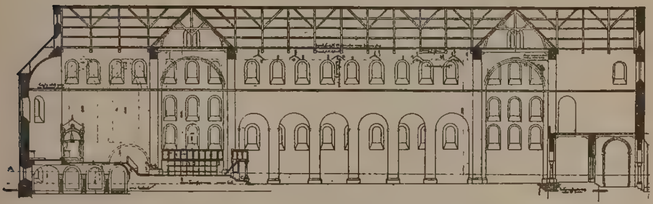

AFB. 122. Deventer, Lengtedoorsnede der oude Lebuinuskerk (n. Te Riele).

staan thans nog de tot arsenaal ingerichte overblijfselen der Mariakerk, waarvan hierboven reeds sprake was. De zuidbeuk dezer kerk is nog grootendeels van tuf, maar hare bouwvormen behooren geheel tot de 14e en 15e eeuw. Vermoedelijk heeft hier eene kapel gestaan, die na den brand van 1235 is herbouwd, vergroot en tot parochiekerk verheven [2]).

De *St. Nicolaas- of Bergkerk*, waarschijnlijk de eerste parochiekerk van Deventer, werd in het laatst der 12e eeuw gebouwd [3]). Van deze romaansche kerk, in den loop der 15e eeuw verbouwd, is de nog bestaande machtige, dubbel-getorende westbouw (pl. 16) het eenige overblijfsel. Reeds Bernulphus' Lebuinuskerk had, gelijk we zagen, een dergelijken westbouw, en wellicht bracht de Bergkerk den meer gerijpten vorm, organisch samenhangend met de driebeukige kerkruimte, als bij de ongeveer tezelfder tijd gebouwde en geheel overeenkomstige St. Janskerk te Arnhem (afb. 79).

Opmerkelijk is de uitwendige behandeling der muurvlakken.

[1]) Geheel dezelfde hoekblaadjes in den dom te Osnabrück, in 1256 e. v. gebouwd. Vgl. Kunstdenkm. der Provinz Hannover, IV. Osnabrück, 1. u. 2., Stadt Osnabrück, Hannover, 1907.

[2]) Ver Loren, A. w., blz. 300 vv.

[3]) VerLoren, A. w., blz. 311 vv.

Deze zijn verdeeld in vijf geledingen, waarvan de vier onderste van tufsteen zijn, terwijl de vijfde, van baksteen, eerst in de 15e eeuw is opgetrokken. De vier tufsteenen geledingen vertoonen het gebruikelijke twaalfd'eeuwsch-Rijnlandsche schema met hoeklisenen en een lisene in de as, op de afscheiding der geledingen verbonden door rondboogfiguren. Tusschen de 2e en de 3e geleding echter verspringt de as, zoodat de middenlisene hier meer buitenwaarts komt te staan. Hetzelfde verschijnsel merken we op bij de voormalige St. Janskerk te Arnhem, maar ook aan den westgevel der kloosterkerk te Merten (Siegkreis) in de Rijnprovincie, die sterk met dien van Deventer overeenkomt en zelfs in de tweede geleding de klaverbladvormige nissen heeft die we ook aan onze kerk opmerken [1]). De westbouw te Merten is omstr. 1230 begonnen en waar hij overigens de rijkere, meer barokke vormentaal vertoont van die periode, met drie- en vierpasvensters, kunnen we het Deventer bouwwerk ± 1200 dateeren.

Hiermede zijn alle groote kerken der romaansche periode behandeld, die wij in het oude bisdom Utrecht thans nog kunnen aanwijzen, en wij zouden nauwelijks in staat zijn hierbij te spreken van een Utrechtsche groep, indien niet een betrekkelijk groot aantal overblijfselen van romaansche dorpskerken over geheel het aanzienlijk gebied van den middeleeuwschen sprengel was bewaard gebleven, waardoor we in staat zijn bepaalde saambindende karaktertrekken vast te stellen.

Betrekkelijk rijk aan deze meer bescheiden monumenten is vooral het oostelijk deel van het bisdom, waar, met name in Gelderland, tal van romaansche westtorens worden gevonden, die zoowel wat het inwendige betreft, met de door een ton- of kruisgewelf overkluisde benedenruimte, waarboven soms nog een of meer aldus overdekte verdiepingen, als in de uitwendige muurbehandeling, overeenkomen met de torens der Rijnprovincie. Waar we deze torens en hunne verbreiding reeds bespraken (blz. 220 vv.) kunnen we thans volstaan met de vermelding van enkele der dorpskerken, waarin het romaansche type nog valt te onderkennen.

[1]) Vgl. Kunstdenkm. d. Rheinprovinz, Siegkreis (1907), S. 131, fig. 79. — De besproken asverschuiving der middenlisenen is een juist in de Siegstreek meer-voorkomend verschijnsel, o. a. bij den westtoren der R. K. kerk te Geistringen (12e eeuw) en bij dien der St. Johanneskerk te Honnef (12e—13e eeuw). Vgl. Kunstdenkm. d. Rheinprov., t. a. p., S. 44 en 86.

Opmerkelijk is het, dat we in de streek langs den Gelderschen IJsel, in de grensstrook van de oude pagus Salland of Islegowe, Saksisch gebied dat omstr. 800 aan het bisdom kwam, nog een reeks resten van zeer oude — waarschijnlijk proto-romaansche — kerkjes vinden, die nog uit de vroegste, Karolingische periode der kerstening van deze streek kunnen dagteekenen. Meest is het slechts het onderste gedeelte van de muren van het in later tijden verbouwde schip of van den toren, dat nog de constructie vertoont, die we als kistwerk leerden kennen en die overeenkomt met het muurwerk der oude Angelsaksische kerkjes in Engeland [1]). Aldus aan de zuidzijde van het schip der St. Galluskerk te Angerloo, in de oudste gedeelten van het oorspronkelijk wellicht reeds driebeukige schip te Voorst [2]), aan het benedengedeelte der torens te Spankeren en te Doetinchem [3]), terwijl we eraan herinneren hoe de toren te Wilsum eveneens Angelsaksisch hoekwerk heeft.

Vooral in de 12e eeuw schijnt in het bisdom eene groote bouwbedrijvigheid te hebben geheerscht. Tot tweemaal toe berichten toch de annalen over den bouw en het wijden van vele kerken: eens in 1136 [4]) en andermaal in 1173 [5]). Het is uit deze periode, dat de meeste romaansche kerken zullen dagteekenen, waarvan we de resten in de meest uiteen liggende gedeelten van het Utrechtsche kerkelijke gebied verspreid vinden. Opgetrokken van Rijnlandsche tufsteen, hebben ze ook de Rijnlandsche vormen, die tegelijk met het materiaal geïmporteerd werden. Meest zijn het torens die bewaard bleven, zeldzamer kerkjes als dat te Wadenooien (pl. 70), welks tufsteenen zijmuren het gewone schema van door rondbogen verbonden lisenen vertoonen. Enkele van dergelijke tufsteenen kerkjes vinden we nog geheel in het westen van het bisdom, langs de Noordzeekust, in de oude decanaten Rijnlandia en Kennemaria. Daar trekt de H. Pancratiuskerk te Sassenheim (pl. 69) [6]) de aandacht door eene rijkere behandeling van

---

[1]) Vgl. hierboven blz. 267.

[2]) Vgl. hierboven blz. 221, noot 2. De kerk is in de 14e eeuw op de oude fundeering herbouwd.

[3]) De H. Catharinakerk wordt reeds in 838 als zoodanig vermeld. Zie: Sloet, Oorkondenboek no. 33. — Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 457.

[4]) Ann. Egmundani. Mon. Germ. S.S (Pertz), XVI, p. 450.

[5]) Ann. Egmundani. Mon. Germ. SS. (Pertz).

[6]) Zij behoorde, vermoedelijk als dochterkerk van Voorhout, aan de abdij v. Egmond. Vgl. Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 295. Na afbraak van het oude koor, in de 2e helft der 18e eeuw, is het schip oostwaarts verlengd. Vgl. Voorl. lijst, III (Zuid-Holland), blz. 347.

het uitwendige, waarbij tegen de lisenen halfzuiltjes met kapiteelen zijn aangebracht, terwijl de westgevel is versierd met een rondboogfries, thans onderbroken door den in de 13e eeuw hiertegen opgetrokken baksteenen toren. Eenvoudiger is het schip der kerk van den H. Engelmundus te Velzen, vermoedelijk uit de 11e eeuw [1]), waarvan nog de eenvoudig vlak behandelde noord- en westmuren met twee kleine, hooggeplaatste rondboogvensters over zijn. De eveneens tufsteenen toren met door twee rondboogfriezen verbonden hoeklisenen heeft het bekende type van de Rijnlandsche torens uit het midden der 12e eeuw.

In het Gooi bewaarde de H. Willebrorduskerk te Nederhorst-den-Berg nog haar twaalfd'eeuwsch tufsteenen schip en toren, die, hoewel verbouwd en in 1892 sterk gerestaureerd [2]), uitwendig nog duidelijk de vormentaal spreken, gelijk aan die van Geldersche kerken als te Ermeloo, te Reden en te Voorst, met hare teerling- en rondboogfriezen (afb. 104 en 110).

III. *De Westfriesche groep.* — Hoewel gelegen binnen het gebied van het bisdom Utrecht en in menig opzicht samenhangend met de vorige, onderscheiden zich de kerkelijke monumenten dezer groep door regionale eigenaardigheden, die eene afzonderlijke behandeling vragen.

Aanzienlijke bouwwerken van prominente beteekenis vinden we in dit deel des lands niet, maar wel staan hier nog vele, althans uitwendig vrij goed bewaard gebleven romaansche dorpskerken. In tegenstelling met de vorige groepen hebben hier tal van deze godshuizen ook hun oorspronkelijk koor behouden, zoodat we hierboven (blz. 205)) al dadelijk een veertigtal konden aanwijzen van eenzelfde type, eenbeukig, met halfrond-gesloten koor en meest ook met een vierkanten westtoren. Het merkwaardige is, dat, terwijl een aantal van deze kerken van tufsteen zijn opgetrokken, een niet minder groot getal volgens hetzelfde plan en in dezelfde romaansche vormen van groote baksteen werd gebouwd. En in geen van deze bouwwerken vinden wij sporen van steenen overwelving, terwijl daarentegen in het Noordoostelijk kwartier der huidige provincie Friesland nog een aantal romaansche kerk-

[1]) Deze kerk was toen de moederkerk van Kennemerland. Zij werd, eerst in 715—739 en daarna nog eens in 1063, met hare dochterkerken aan de abdij te Echternach geschonken. Vgl. Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 305. Voorl. lijst V[1] (Noord-Holland), blz. 331.

[2]) Vgl. Voorl. lijst V[1] (Noord-Holland), blz. 273.

jes staan, die hunne oorspronkelijke overkluizing, of sporen hiervan, dragen. Men vergelijke, wat de verbreiding betreft, het schetskaartje afb. 123 [1]).

Wij laten thans de korte beschrijving van enkele der voornaam-

Afb. 123. Schetskaartje van het Noorden des lands ± 1200.

ste kerkgebouwen dezer groep volgen, en wel van de tufsteenen te Oldeberkoop, Oudega (Smallingerland), Grouw, Jorwerd, Bozum, en Seksbierum, en van de baksteenen te Britswerd, Welsrijp, Hichtum en Weidum.

Oldeberkoop (Ooststellingwerf). De oorspronkelijk aan den H. Bonifatius gewijde, thans Ned. Herv. kerk, verloor in de 14e eeuw haar romaansch koor, dat door een grooter gothisch van reuzenmoppen werd vervangen. De schipmuren zijn in de bovenhelft versierd met beurtelings door twee en door drie rondbogen gedekte nissen; in het midden van deze laatste nissen bevinden zich thans

[1]) Van groote beteekenis is hier de oorspronkelijke geografische toestand. Tot omstr. het midden der 13e eeuw werd het tegenwoordige Friesland door een zeeboezem, de Bordine of Middelzee genoemd, in twee bijna gelijke deelen, Oostergoo en Westergoo verdeeld, terwijl het met Noordholland verbonden was door een strook land, die in de 13e eeuw werd verzwolgen door de watervloeden, die de Zuiderzee deden ontstaan. Naarmate in de 12e en 13e eeuwen de Middelzee dichtslibde gaven de omwonenden hunne landen aan de kloosters der Cisterciënsen en Praemonstratensen ter inpoldering, waardoor langs de boorden van den zeearm geleidelijk uithoven en kerken dezer orden verrezen. Men vergelijke overigens het op blz. 161—163 hieromtrent gezegde.

dichtgemetselde rondboogvenstertjes. Inwendig vertoonen de wanden in de bovenste helft boogstellingen, overeenkomend met die aan de buitenzijde. Dergelijke arcadevormen zijn sinds het begin der 12e eeuw langs den Rijn algemeen toegepast, en ongetwijfeld dagteekent ook dit kerkje uit denzelfden tijd, waarop ook de zware, thans geheel gepleisterde en met een zadeldak gedekte toren wijst, die oorspronkelijk geen westelijke ingang had.

Oudega (Smallingerland). Dit sierlijke kerkje, aan de H. Agatha gewijd [1]), verloor evenals het vorige zijn romaansche koorsluiting, die in 1599 door een rechten sluitmuur werd vervangen. Het is aanvankelijk opgetrokken zonder toren, zooals blijkt uit den vrij rijk behandelden westgevel, evenals de zijmuren versierd met rondbogige spaarvelden, waarboven een rondboogfries onder de gootlijst loopt. Eerst omstreeks 1200 is vóór den westgevel de toren vrijstaand gebouwd met een tufsteenen spits, waarvoor in 1888 de tegenwoordige baksteenen in de plaats kwam.

Grouw. De H. Petruskerk is een der aanzienlijkste kerken van Oostergo en was dan ook vroeger een seendstoel [2]). Hoewel zij in de 17e eeuw in- en uitwendig gewijzigd en nog in 1908 betreurenswaardig verminkt werd, bleef van het omstr. het midden der 12e eeuw opgetrokken romaansche bouwwerk genoeg bewaard, om ons een denkbeeld te geven van de oorspronkelijke vormen. Ook hier, niettegenstaande de grootere afmetingen, een eenbeukig schip, een versmald rechthoekig koor met halfronde absis en een vierkante toren met zadeldak. De tufsteenen noordmuur van het schip heeft in zijn benedengedeelte eene reeks van zes rondbogige siervelden, waarboven zes kleine, rondbogige vensters. Merkwaardig is echter vooral de absis, bestaande uit twee geledingen, gescheiden door een te halver hoogte aangebrachte versnijding. De bovenste geleding vertoont nog de sporen der vroegere rondboogvensters; de onderste is versierd met driehoekige spaarvelden, gedekt door

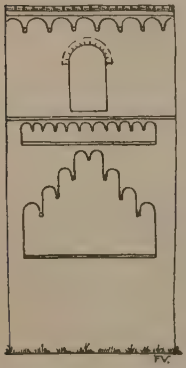

Afb. 124. Schema der muurversiering v. d. absis te Grouw.

[1]) Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 530.

[2]) „Seend" (ook zent) is een verbasterde uitspraak van synode, dat reeds in het oud-Hoogduitsch senod heette. Vgl. o. a. M. de Vries, Der Leken Spieghel; Inleiding, woordenlijst, blz. 593. Zie overigens Joosting en Muller, a. w., blz. 548.

klimmende rondboogfriezen (afb. 124), een detail dat herinnert aan de latere versiering der topgevels van de baksteenen kerken door de Cisterciënsen omstr. 1200 in Noord-Duitschland en Denemarken gebouwd [1]).

Jorwerd. Deze tufsteenen kerk, met haren westtoren ± 39 M. lang, heeft een halfronde koorsluiting, welke onder de gootlijst is uitgekraagd naar vijf zijden van een tienhoek [2]). De uitkragingen rusten op met kopjes behakte draagsteenen. In de zijmuren zijn nog de oude dichtgemetselde rondboogvensters zichtbaar. De toren bestaat uit twee tufsteenen geledingen, afgedekt door keperboog- en gekruiste rondboogfriezen. De gekoppelde rondbogige galmgaten worden gedeeld door vierkante pijlertjes van roode Bremersteen met eenvoudige lijstkapiteelen.

Bozum. De aan de H. Margaretha gewijde kerk bestaat uit een tufsteenen schip met een versmald, halfrond gesloten koor. In deze absis bevinden zich rondbogige venstertjes, in welker dagkanten zuiltjes met basementen en kapiteelen van roode Bremersteen zijn geplaatst, die een den boog omlijstende ronde kraal dragen (afb. 125). Inwendig wordt deze koornis overdekt door een, thans door een houten zoldering aan het gezicht onttrokken, koepelachtig gewelf met zeven ronde sierribben, samenkomende in een zevenzijdigen, afhangenden sluitsteen. De gewelfribben rusten op ronde schalken met kelkvormige kapiteelen. Het Westfaalsche karakter van dezen gewelfvorm kenmerkt hem als een uitlooper der volgende, Oostfriesche groep en wijst op het tweede kwart van de 13e eeuw, toen het zuidelijk deel der Middelzee, waaraan Bozum was gelegen, grootendeels was ingepolderd en aldus de aanraking met de sfeer van het bisdom Munster, in het Oosten der provincie, meer onmiddellijk werd. Het zal ook in dezelfde periode zijn geweest, dat schip en koor met groote baksteen verhoogd

Afb. 125. Venster (± 1150) in het koor der kerk te Bozum (het spitsboogvenster is een latere wijziging).

[1]) Zie P. Hoffmann, Nordische Cistercienserkirchen unter Berücksichtigung der Backsteinbaukunst. Essen-Ruhr, 1912.
[2]) Vgl. hierboven blz. 205—206.

en de toren van ditzelfde materiaal opgetrokken werden [1]).

Sexbierum. Dat deze omstr. het midden der 12e eeuw verrezen kerk (gewijd aan den H. Sixtus) oorspronkelijk een seendstoel was [2]) verklaart, evenals bij die te Grouw, de aanzienlijke afmetingen. Opmerkelijk is echter vooral het eenbeukig kruisvormig grondplan, waarin wij m. i., gelijk bij de vorige, de inwerking uit het Oostfriesche gebied onderkennen [3]). Doordat het bouwwerk in later tijd ernstig verminkt werd — de transeptarmen zijn o. a. gesloopt — en bovendien geheel gepleisterd, valt er weinig meer van te zeggen, dan dat eenige der romaansche rondboogvensters bewaard bleven, in de dagkanten versierd met de zware ronde kraal, die een kenmerkend detail is van de latere romaansche vormentaal in dit gebied.

Wij hebben op blz. 271 reeds gezien, dat in Friesland nog vrij veel romaansche kerken van baksteen bewaard bleven, die geheel hetzelfde type van de tufsteenen kerken vertoonen. Het materiaal is groote gele dan wel roode baksteen al naar gelang de streek. Zoo werden in het zuidelijk deel van Westergo, in den omtrek van Bolsward, waar de klei lichter is dan in het Noordwesten, gele moppen gebakken, terwijl in de omstreken van Franeker en Leeuwarden klei werd gevonden die roode steenen, of gemengde klei die bonte steenen opleverde. Als karakteristieke voorbeelden beschrijven wij hier:

Britswerd. De oorspronkelijk aan den H. Georgius gewijde kerk is opgetrokken van gele reuzenmoppen, groot 0.30 × 0.15 × 0.085 M. en bestaat uit een eenbeukig schip met versmald halfrondgesloten koor en een rechthoekigen toren, die na 1883 een spits kreeg ter vervanging van een vroeger zadeldak [4]). In het bovengedeelte der muren bevinden zich sporen van rondbogige venstertjes en in den zuidmuur een toog van een vroegeren rondbogigen in-

[1]) Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 568 zeggen, dat de kerk uit de 14e eeuw zou dateeren, onder verwijzing naar Vrije Fries, V, blz. 165. Op de aangehaalde plaats is hieromtrent echter niets te vinden, en de stijlvormen wijzen overigens duidelijk uit, dat de tufsteenen kerk uit het midden der 12e-, de baksteenen verbouwing uit de 13e eeuw moet dagteekenen.

[2]) Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 554.

[3]) Vgl. hierboven blz. 206—207.

[4]) De oorspronkelijke toren was geheel vlak met twee rondbogige galmgaten, naast elkaar in elk der vier gevels; de westelijke ingang is in later tijd dichtgemetseld, blijkens eene opmeting van 1883 in het archief van het Rijksbureau v. d. Monumentenzorg.

gang. Binnenwerks is dit kerkje 7 M. breed en ruim 19 M. lang; de toren is 4.5 M. breed en 5 M. diep. Het muurwerk is overigens vlak en in onregelmatig verband gemetseld, zoodat dit bouwwerk even goed in het midden der 12e eeuw, als omstr. 1100, maar stellig niet later, kan zijn opgetrokken, evenals de hiermee geheel overeenkomende kerkjes te Huins, Mantgum (gepleisterd) en Schraard

Welsrijp. Dit baksteenen kerkje [1]), eveneens bestaande uit een eenbeukig schip met een versmald en halfrond-gesloten koor, is in de 19e eeuw nieuw ommetseld, waarbij echter de oorspronkelijke geleding der muren, met vlakke lisenen verbonden door rondboogfriezen, werd nagevolgd, evenals bij de St. Marcuskerk te IJsbrechtum [2]) en bij de St. Nicolaaskerk te Deersum [3]).

Hichtum. Behalve door haar halfronde, maar aan de bovenzijde naar vijf zijden van den tienhoek uitgekraagde absis, onderscheidt zich deze baksteenen kerk door het meer regelmatige, Wendische verband [4]) van het metselwerk. Tevens echter is zij een der zeldzame Westfriesche kerken, waarin we sporen van een vroegere steenen overwelving aantreffen, zoodat we haar bouwtijd bij benadering omstr. 1200 stellen.

Weidum. Volgens eene oude overlevering zou deze kerk in 1199 zijn gesticht door den edelman Viglius Haniama en gebouwd door de kloosterlingen van Ludingakerk [5]). Hare bouwvormen stemmen in ieder geval wel overeen met deze dateering. Tegen den nog bestaanden elfd'eeuwschen tufsteenen westtoren eener vroegere kerk bouwde men omstr. 1200 het tegenwoordige baksteenen schip met zijn halfrond-gesloten koor, dat aan de bovenzijde is uitgekraagd naar vijf zijden van den tienhoek (pl. 59). Het inwendige is in later tijden geheel gewijzigd; het uitwendige onderscheidt zich door een voor deze groep ongewoon rijke behandeling. Het meest

---

[1]) Was gewijd aan de H. Ursula en ressorteerde onder het voormalige decanaat Winsum, dat geheel aan de abdij Lidlum behoorde. Vgl. Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 565.

[2]) In het laatst der 19e eeuw grootendeels vernieuwd.

[3]) Deze is van roode en gele baksteen (30 × 15 × 8.5 cM.) opgetrokken. Het romaansche koor is in de 15e eeuw door een met 5 zijden van een tienhoek gesloten koor vervangen; de zuidzijde is nieuw ommetseld.

[4]) Men zie over dit metselwerk blz. 275.

[5]) Volgens den Tegenw. Staat v. Friesland (I, blz. 373) zou dit geschied zijn bij het aanleggen van den dijk der Middelzee. — Volgens Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 567, zou Weidum uit de 11e eeuw stammen, waarbij zij verwijzen naar Eyck tot Zuylichem's opstel in Vr. Fries V (1850), blz. 165; maar deze noemt op de aangehaalde plaats deze kerk slechts in 't algemeen als voorbeeld van een eenigszins rijker gebouwde Friesche dorpskerk.

opmerkelijke is de zône der vensters, doordat elk dezer lichtopeningen wordt geflankeerd door twee iets smallere en hoogere nissen, gevuld met verschillende vlechtingen van baksteen, eene groepeering, die sterk herinnert aan Normandië, waar juist dit driedeelig rhythme algemeen is toegepast [1]). En te sterker spreekt de verwantschap, waar we ook hier in de dagkanten van vensters en nissen de ronde kraal vinden (afb. 108), die we reeds in de 11e eeuw in Normandië zagen verschijnen. Overigens is dit in Friesland geen op zichzelf staand geval, daar we een dergelijke groepeering ook aantreffen bij de baksteenen kerk te Hantumhuizen (pl. 60), die overigens in de volgende groep thuis behoort, waar Westfransche invloeden zich nog sterker doen gelden.

IV. *De Oostfriesche groep.* — Deze ligt binnen de invloedssfeer van het bisdom Munster, van de Saksisch-Westfaalsche stijlprovincie. Haar noordelijk gedeelte (de huidige provincie Groningen met het noordoostelijk deel van Friesland), dat zich kenmerkt door een vroegtijdig en overheerschend gebruik van baksteen en door steenen gewelfbouw, laat duidelijk eene nevengroep onderscheiden, met een bijzonder kerktype, dat zoowel in tuf- als in baksteen voorkomt, en dat op blz.271 reeds ter sprake is gekomen. Van de daar genoemde, allen in de noordelijke kuststreek van Oostergo gelegen tufsteenen kerken, die uit het laatst der 11e of het begin der 12e eeuw zullen dagteekenen, bespreken we hier:

Hantum. Het tufsteenen muurwerk dezer kerk is tot op ± 2 M. hoogte vlak opgetrokken van blokken 0,35 × 0,17 × 0.10 M. groot, met gelijkmatige voegverdeeling. Hierboven is eene versnijding gemetseld, waaruit zich platte lisenen ontwikkelen, door rondbogen verbonden. Tegen het midden der lisenen zijn rondstaven gesteld, rustend op gebeeldhouwde kopjes, vermoedelijk tot het dragen van een rondboogfries, dat verloren ging, toen de kerk later met groote moppen werd verhoogd. Het versmalde koor heeft aan zijne halfronde absis nog den oorspronkelijken toestand bewaard met de dunne, op een afgeschuinde plint rustende rondstaven, die het onder de gootlijst loopende rondboogfries dragen.

---

[1]) Aldus aan de lichtbeuken der St. Trinité en der St. Etienne te Caen, waar overigens de vensters hooger zijn dan de nissen; voorts te Ouistreham, te Bernières-sur-Mer, te Thaon, aan den kruistoren van St. Martin te St. Georges-de-Boscherville, enz.

Wij hebben er hierboven op gewezen hoe juist dit koor, met zijne rondstaven in de plaats van lisenen, en met zijn versnijdend muurwerk, het eigene is van de kerken dezer nevengroep [1]). Toen dan omstreeks het midden der 12e eeuw de baksteen, als het landseigene materiaal, de tufsteen ging verdringen, heeft men het bestaande kerktype vastgehouden, zooals blijkt uit de volgende baksteenen kerken:

Aalsum. De aan de H. Anna gewijde kerk, opgetrokken van de bekende groote moppen, waartusschen hier en daar nog tuf van een ouder gebouw voorkomt, bestaat gelijk de vorige, uit een schip met een versmald en halfrond-gesloten koor. Onder de gootlijst van dit koor loopt een kraal van gebakken profielsteenen op een grootendeels tufsteenen rondboogfries, en aan de absis wordt deze horizontale rondstaaf gedragen door verticale rondstaven, eveneens van profielsteen, rustend op de afgeschuinde plint.

Er is eigenlijk geen enkele reden deze kerk later te dateeren dan de voorgaande, en zeker moeten wij haar met haar sobere vormen en nog vrij primitief metselwerk niet later stellen dan het derde kwart der 12e eeuw.

Janum. Uit het eind dezer eeuw zal het met kennelijk rijper techniek gebouwde, kleine, maar ondanks zijn vervallen staat nog boeiende kerkje dateeren, dat bovendien inwendig de overblijfselen vertoont van drie vierkante kruisgewelven met ronde muralen die eertijds de overeenkomstige traveeën dekten. Het metselwerk volgt het Wendisch verband, dat echter nergens streng is doorgevoerd. De rondstaven tegen de absis zijn hier ingekrompen tot korte, op een kraagsteen rustende kolonnetten, die de uitmetselingen dragen, waarmee het halfrond onder de gootlijst is uitgekraagd naar polygonaal, in den trant der kerken in Westergo. De vensters en de beide ingangen aan de noord- en zuidzijde zijn gevat in een omlijsting van profielsteen met de bekende romaansche kraal.

Wijns. Omstreeks 1200 gebouwd en later verhoogd, bewaarde

---

[1]) Een der oudste voorbeelden van halfronde lisenen of verticale rondstaven tegen de absis vinden we bij de S. Pietro te Toscanella in Lombardije (afb. 82), opgetrokken van tuf- en baksteen in 739. Voorts aan de S. Abondiokerk der Benedictijnen te Como, gebouwd in 1013—1095, aan den dom te Modena (1099—1106), aan de absis van S. Fedele te Como en aan die van S. Maria Maggiore te Bergamo, beiden uit de 12e eeuw. In Engeland komen ze o.a. voor aan de absis der kerk te Wing (Bucks), die ± 1060 is gebouwd.

deze aan den H. Vitus gewijde kerk aan hare koorsluiting de rondstaven, rustend op de afgeschuinde plint (afb. 126). Het koor vertoont nog sporen van kleine romaansche vensters.

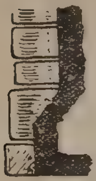

Afb. 126. Voet van het koor der kerk te Wijns, met afgeschuinde plint en rondstaaf.

Dezelfde dispositie vinden we tenslotte dan nog aan het driezijdig gesloten koor te Raard, en aan de koren te Westernijkerk, Giekerk en Stiens, allen baksteenen kerken op korten afstand van elkaar gelegen, tusschen Dokkum en Leeuwarden. Kerken met eene koorsluiting van dit type, geleed door verticale rondstaven, komen verder in de Oostfriesche groep evenmin voor als elders in Nederland; zooals gezegd vinden wij ze alleen nog, sinds ± 1170, in de Mark Brandenburg, aan de absiden te Arendsee, Diesdorf, Hämerten, aan de hoofdabsis der kloosterkerk te Jerichow, en aan de absis der St. Nicolaaskerk te Brandenburg.

Schijnt deze nevengroep aldus min of meer autochtoon, het overige deel der Oostfriesche groep hangt, zooals vroeger werd uiteengezet kennelijk samen met Westfalen en tevens met de romaansche „scholen" van Westfrankrijk [1]). Reeds omstreeks 1100 vinden we in dit tot het bisdom Munster behoorende gebied tufsteenen zaalkerkjes, zoowel als eenbeukige kruiskerken. Als voorbeelden bespreken we:

Doezum. Een nabij de Friesche grens in de provincie Groningen gelegen tufsteenen zaalkerkje, binnenwerks 24 M. lang en 7 M. breed, in 1808 verknoeid [2]). In de absis zijn drie 0.30 M. breede venstertjes aangebracht. De geleding der zijmuren komt overeen met die van het schip te Grouw, in Friesland: beneden halfrond gesloten siernissen, boven lisenen verbonden door een rondboogfries en smalle venstertjes met schuine dagkanten. De absis is overkluisd met een half koepelgewelf, welks kruin 5 M. boven den vloer ligt.

Soortgelijke tufsteenen kerkjes treffen we nog in het oostelijk deel der provincie Groningen te Hellum en te Siddeburen (afb. 24). Het type is in de tweede helft der eeuw nagevolgd in baksteen o. a. te:

---

[1]) Zie.blz. 206 vv.

[2]) Vgl. C. H. Peters, Oud-Groningerland, in tijdschr. „Bouwkunst", III (1911), blz. 186. — Dez., Oud-Groningen stad en lande, blz. 35.

Hantumhuizen [1]). Dit hoogst merkwaardige kerkje, gewijd aan de H. Anna, verrast bij het binnentreden door den aanblik harer drie traveeën, elk overkluisd met een koepelgewelf, een zuiveren pendentiefkoepel, op spitse dwars- en langsbogen (zie pl. 112), geslagen tusschen ingebouwde steunbeeren; de kleine zijruimten aldus ontstaan tusschen langsbogen, steunbeeren en zijmuur zijn overkluisd met smalle, eenigszins oploopende gewelfschelpen. Hoewel deze gewelven niet vroeger zullen zijn gemetseld dan het midden der 13e eeuw, is de indruk der ruimte, door de strenge omslotenheid, de besliste uitdrukking der afzonderlijke stereometrische eenheden, nog volkomen „romaansch", en worden we onmiddellijk herinnerd aan de koepelkerken, zooals die sinds het begin der 12e eeuw in Zuidwest-Frankrijk ontstonden [2]).

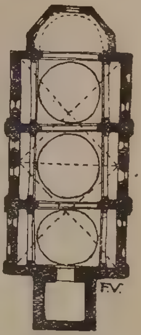

Afb. 127. Plattegrond van het kerkje te Hantumhuizen. De stippellijnen geven den oudsten toestand aan.

Dat de kerk echter overigens aanmerkelijk ouder is, dan het inwendige doet onderstellen, bewijzen de nog aanwezige halfronde muralen van twee vroegere kruisgewelven, die men in de zijmuren van het schip, boven de koepelgewelven aantreft. Hieruit blijkt, dat het kerkje oorspronkelijk bestond uit twee vierkante traveeën, overkluisd met romaansche kruisgewelven (afb. 127), en ongeveer een eeuw vroeger, dus wellicht in het derde kwart der 12e eeuw zal zijn gebouwd [3]). Hiermede is het uitwendige (zie pl. 60), met zijn door een zware kraal in de dagkanten omlijste vensters, tusschen met vlechtwerk gevulde nissen, wel in overeenstemming; de zware, tusschen rondstaven besloten lisenen, aangebracht tegelijk met de koepelgewelven, wijzen weer naar West-frankrijk, waar deze vorm vooral in de Normandische school voorkomt.

---

[1]) Gemeente Westdongeradeel, ten noorden van Dokkum, dus in het gebied der op blz. 326–328 besproken nevengroep.

[2]) De oudste voorbeelden komen voor in Klein-Azië, met name op het eiland Cyprus, vanwaar deze constructie waarschijnlijk door de kruis- en pelgrimstochten naar Europa geraakte. — Eene overkluizing met vier koepels, gelijk die te Hantumhuizen, heeft het baksteenen kerkje te Den Andel, ten noorden van de stad Groningen; de ingebouwde steunbeeren en bijgevolg de smalle nevenruimten ontbreken hier echter.

[3]) Merkwaardig is de overeenkomst met de bouwgeschiedenis der St.-Hilaire te Poitiers, waar men kort voor 1130 eveneens zijruimten van het schip afzonderde voor de constructie van koepelgewelven over den aldus gevormden middenbeuk.

Als voorbeeld van den anderen karakteristiek-Zuidwest-Franschen vorm, dien van de eenbeukige kruiskerk, bespreken we:

Leens. In het begin der 13e eeuw nog geheel van tufsteen gebouwd, bestaat deze aan den H. Petrus gewijde kerk uit een eenbeukig schip van twee traveeën, een kruising en koor elk van één, en twee transeptarmen van één travee. Deze traveeën zijn ongelijk en meer rechthoekig dan zuiver vierkant van vorm. Opmerkelijk is vooral de overkluizing dezer traveeën (afb. 128), die elk zijn gedekt met een koepelachtig gewelf, bestaande uit concentrisch gemetselde lagen, die een halven bol vormen van acht vakken tusschen acht boogvormige ribben, die in het afgeplatte bovendeel rusten tegen een sluitring (als te Eestrum, afb. 129). Het gewelf is een halve steen dik; de ribben zijn gemetseld van kopsgewijs gestelde steenen, die aan de onderzijde rond behakt zijn, zoodanig, dat ze, doorhangend, aan de binnenzijde van het gewelf als dunne rondstaven in 't zicht komen (pl. 114 en 115) [1]).

Afb. 128. Lengtedoorsnede over een travee van de kerk te Leens (n. Peters).

Deze gewelfvorm, kennelijk een eerstvolgend stadium van ontwikkeling der koepelgewelven te Hantumhuizen en Den Andel, brengt ons andermaal naar Zuidwest-Frankrijk, waar in de tweede helft der 12de eeuw eene architectuur groeide, die men ten onrechte „style Plantagenet" heeft genoemd. De stijlkenmerken dezer school: archaïsch en massaal uiterlijk der bouwwerken; smalle vensters; eenbeukige schepen, dikwijls met rechtgesloten koor; koepelachtige gewelven, met ronde, tegen een sluitring loopende ribben, al deze Zuidwest-Fransche eigenaardigheden gelden vrijwel geheel ook voor onze Oost-Friesche kerken, en met

---

[1]) Zie verder omtrent deze constructie en het verschil met het kruisribgewelf de Terminologie.

name de gewelfbouw vertoont geheel dezelfde lijn van ontwikkeling [1]).

Leermens. Blijkbaar in de plaats van eene oudere tufsteenen kerk, werd hier in het tweede kwart der 13e eeuw de aan de HH. Sebastianus en Fabianus gewijde baksteenen kruiskerk met recht-gesloten koor gebouwd (pl. 66) en overkluisd met achtdeelige koepelachtige gewelven gelijk we die te Leens leerden kennen [2]). Met hare, door van den grond opgaande, omkraalde nissen gelede buitenmuren, en haren koorgevel van twee geledingen, welker onderste de zoo karakteristieke groep van drie vensters vertoont, terwijl de bovenste door klimmende nissen en ruitvormige vlechtingen wordt verlevendigd, kan deze kerk gelden als het standaardtype van onze Groningsche baksteenen kerken.

Eestrum. De hier in het begin der 13e eeuw gebouwde St. Petruskerk is wel het meest westelijke voorbeeld van de geheele

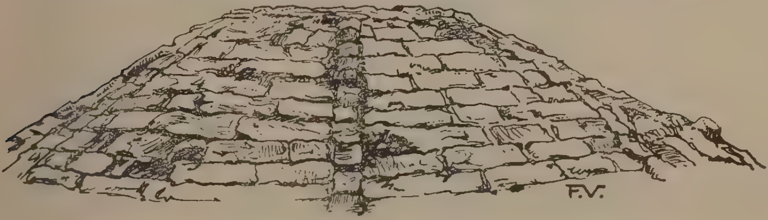

Afb. 129. Koepelachtig ribgewelf der kerk te Eestrum, van de bovenzijde gezien.

groep (zie afb. 123). Zij werd van groote baksteen opgetrokken als eenbeukig kerkje met een halfrond-gesloten koor en een vierkanten toren met zadeldak. Met hare kleine rondbogige vensters, naar de binnenzijde sterk afgeschuind (afb. 107), met haar onder de gootlijst omloopend keperboogfries en hare koepelachtige gewelven, is zij een der best bewaarde romaansche kerkgebouwen van ons land. Vooral van belang is het interieur, bestaande uit drie traveëen, waarvan twee overkluisd zijn met achtdeelige koe-

[1]) Ook hier volgen op de koepelgewelven over vierkante traveeën uit het begin der 12e eeuw (kathedraal v. Cahors, St. Jean-de-Côle, St. Etienne te Périgueux), de koepelachtige gewelven, eveneens over vierkante traveëen, in het eind dier eeuw (kathedraal te Angers, ± 1160, kathedraal te Poitiers, St.-Serge te Angers, e. a.).

[2]) De gewelven in schip en dwarspand zijn vervangen door een houten zoldering, alleen het vierkante koor heeft nog het oorspronkelijke gewelf. Vgl. Peters, Oud-Groningen, blz. 47.

pelachtige gewelven op halfronde ribben, rustend op zware muurpijlers met eenvoudige, afgeschuinde imposten, en in de kruin aansluitend op een ring [1]). Geheel het beeld dezer ruimte met de zeer gedrukt-spitsbogige gordelbogen en de gedrongen proporties, vertoont een treffende gelijkenis met de Westfaalsche dorpskerken, en vooral merkwaardig is het, dat een karakteristiek detail: de om den gordelboog heengevoerde middenrib, die we o.a. ook vinden te Garmerwolde, te Bierum en elders in de provincie Groningen, aldus vooral ook in Westfalen wordt aangetroffen[2]). We hebben hier overigens een der zeldzame gevallen, waarin de constructie der gewelven nog goed is na te gaan (afb. 129), in tegenstelling met elders, waar deze meest door eene laag pleister en vuil geheel onzichtbaar werd.

Oldenzijl. Evenals het vorige geheel van groote baksteen gebouwd, onderscheidt zich dit kerkje vooral door zijne rijkere behandeling (pl. 63 en 113). Het bestaat uit een rechthoekig schip van vier traveeën met een halfronde absis, en is binnenwerks 21.10 M. lang, 6.65 M. breed en 9.70 M. hoog tot de kruin der baksteenen gewelven, waarvan slechts één gewelfvak benevens den halve koepel over de absis bewaard zijn gebleven. Ook hier hebben we weer het bekende koepelachtige gewelf, maar de gordelbogen zijn — evenals de triomfboog tusschen schip en koor — rond inplaats van spitsbogig en belegd met zware rondstaven, die, evenals de halfronde ribben, neerkomen op blokken in den vorm van omgekeerde teerlingkapiteelen, op hunne beurt rustend op de baksteenen bladkapiteelen der halfronde schalken waarmede de muurpijlers bezet zijn (pl. 113).

Dit motief, dat we ook vinden bij de kapiteelen van het voormalige klooster der Cisterciënsen te Roermond, is waarschijnlijk van Rijnlandsch-Cisterciënsischen oorsprong, en werd sinds het eind der 12e eeuw algemeen toegepast vooral in de Cisterciënsische baksteenen kerken van Noord-Duitschland (Lehnin, Seehausen, e.a.).

Van Rijnlandsch karakter is ook de uitwendige geleding der absis in drie partijen (pl. 63), waarvan de twee onderste verticaal

[1]) Het gewelf der meest westelijke travee is later gewijzigd tot een vierdeelig kruis ribgewelf met vierkante ribben.

[2]) Eestrum ligt in de provincie Friesland, even ten W. van de grens der gemeente (grietenij) Achtkarspelen. De meening van Mr. L. Muller Hzn.,„dat Eestrum en Oostermeer, die in de latere middeleeuwen stellig niet tot het Munstersche Achtkarspelen maar tot het Utrechtsche Oostergo behoorden,doch wier gebied zoodanig in Achtkarspelen inspringt, dat het als het ware een afsplitsing hiervan schijnt, oorspronkelijk onder Munster hebben gestaan", wordt hierdoor opmerkelijk bevestigd. Vgl. Joosting en Muller. Bronnen II, 92.

verdeeld zijn in zeven nissen, geheel volgens het schema dus, dat we op blz. 294 leerden kennen bij de St. Servaaskerk te Maastricht de Munsterkerk te Bonn, te Maria Laach en te Coblenz [1]).

De stad Groningen. De parochiekerk van St. Maarten wordt reeds in 1215 vermeld door Cesarius van Heisterbach in zijn vermaarden Dialogus miraculorum [2]). Of dit dezelfde kerk is waarvan we de overblijfselen nog terugvinden in de huidige, in 1450—1500 gebouwde kerk valt niet te zeggen, maar zeker is het dat deze overblijfselen opvallend overeenstemmen met eene afbeelding op een zegel der stad, gehecht aan een oorkonde uit het jaar 1245. Dit zegel stelt voor eene romaansche driebeukige kruisbasiliek in Rijnlandschen trant, met westtoren en halfronde absis, en zoowel de onderzoekingen van Eyck van Zuylichem [3]), als die van

Afb. 130. De romaansche Martinikerk te Groningen (reconstructie n. Peters).

[1]) We moeten hierbij in aanmerking nemen, dat hier — als elders — het terrein rondom de kerk langzamerhand aanzienlijk is opgehoogd, zoodat de plint en het benedendeel van den voet thans onder den grond liggen.

[2]) P. A. Meilink, De Groningsche parochiekerken vóór de Reductie, in: Gron. Volksalm., 1913, blz. 209.

[3]) Eyck v. Zuylichem, Les églises romanes, p. 12, reconstrueert deze kerk met een rechtgesloten koor op grond van een foutieve afbeelding van het bewuste zegel.

den rijksbouwmeester C. H. Peters[1]) hebben overtuigend getoond, dat de aldus in afbeelding bewaarde kerk (afb. 130) dezelfde is als die waarvan de tegenwoordige Sint Maarten in haar kern de resten bewaart.

Uitwendig spreekt reeds in het zegel duidelijk het karakter der oud-Groningsche baksteenen kerken. In den toren met zijn gekoppelde galmgaten en zijn roosvormige nissen vinden wij het type terug bijv. van den baksteenen toren te Haren [2]); den vorm der zijbeukvensters en hun ronde nissen zien we nog in den oostgevel der kerk te Winschoten [3]); de boogstelling der absis komt overeen met die te Oldenzijl. Deze absis schijnt bovendien, indien we ook hierin het zegel mogen vertrouwen, eene dwerggalerij te hebben bezeten, wat, zooals we weten, geheel naar Rijnlandschen aard zou zijn (St. Servaas te Maastricht, Munsterkerk te Roermond), evenals de vijfvoudig geschulpte vensters van den lichtbeuk, waarvan nog sporen boven de gewelven van den noordbeuk zijn te vinden.

Inwendig zijn de nog bestaande zware romaansche pijlers bezet met halfronde schalken, deels van bak- deels van roode en gele zandsteen, en voorzien van schachtringen. Deze ringen en de kapiteelen der schalken — overeenkomend met die te Oldenzijl — wijzen op het tweede kwart der 13e eeuw. Terwijl de kerk thans bijna geheel is overkluisd met vierdeelige kruisribgewelven bleef in het oostelijkste gewelfvak van den middenbeuk, tegen het koor, nog een achtdeelig koepelachtig gewelf met ronde ribben en sluitring bewaard. Uit dit alles valt te besluiten, dat de romaansche Sint-Maartenskerk eene tijdgenoote was van de Munsterkerk te Roermond en derhalve gebouwd in het tweede kwart der 13e eeuw (vóór 1245).

Het behoeft overigens niet te verwonderen, dat we hier zoo sterke Rijnlandsche invloeden met het Oostfriesche karakter vermengd vinden. De stad Groningen toch behoorde met haar naaste omstreken tot het decanaat Drenthia van het bisdom Utrecht [4]),

[1]) Peters, Oud-Groninger kunst, in Gron. Volksalm. 1892, blz. 183—190. — Dez., Oud-Groningen, blz. 42 vv.

[2]) Peters, Oud-Groningen, afb. 112, blz. 85.

[3]) Peters, Oud-Groningen, afb. 223, blz. 167.

[4]) De Sint Maartenskerk was de moederkerk van alle parochies van het Gorecht. Zij omvatte (vóór de afscheiding van de parochie der A-kerk) de tegenwoordige burgerlijke gemeente Groningen, het thans burgerlijke en kerkelijk onder Noorddijk staande Selwerd en het thans wel burgerlijk maar niet kerkelijk onder Haren staande Helpman en den Hoorn. Vgl. Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 496—497.

en waar hare ligging, zoo nabij het Munstersche gebied, ten eenen kant het optreden van den Oostfrieschen baksteenbouw begrijpelijk maakt, daar wordt het ten anderen kant ook duidelijk hoe hier onder inwerking der Utrechtsche betrekkingen de bouwtrant der Rijnprovincie kon doordringen. En zeker zullen van hier uit, in een tijd dat het Keulsche stijleigen zich met vernieuwde kracht deed gelden, Rijnlandsche eigenaardigheden ook verder door het Oostfriesche gebied verbreid zijn.

Tenslotte dienen wij hier nog te wijzen op een eigenaardig torentype, dat alleen in deze groep valt aan te wijzen en vertegenwoordigt wordt door twee torens in de provincie Groningen; nl. te Bierum, aan den Dollard en te Doezum, bij de Friesche grens, en door twee in den noordoostelijken hoek der provincie Friesland, in de kustdorpen Anjum en Wierum. Deze torens staan nl. ingebouwd in het westelijk deel der kerk, zoodat het schip langs de noord- en zuidzijde is doorgetrokken. Opzichzelf zou dit niets bijzonders zijn, ware het niet, dat de benedenruimte van den toren zich met twee getoogde doorgangen opent op de genoemde zijruimten, die metterdaad niet tot het schip, maar tot den toren behooren (afb. 131). In een dezer zijruimten is een trap naar de bovenverdieping gebouwd, welker overwelfde ruimte, op het schip uitziende, eene zoogenaamde torenkapel vormt [1]). Blijkbaar hebben wij hier dus met een tot eenvoudiger vormen herleiden westbouw te doen, waarbij de bovenverdieping (het westkoor!) diende tot afzonderlijke kapel, hetzij voor een abt, of voor den heer der plaats. Duidelijk spreekt het karakter van westbouw nog bij den baksteenen toren te Bierum, (afb. 131) boven welks overwelfde benedenverdieping een kruisvormige torenkapel is opgetrokken, waarvan de ondiepe met tongewelven overkluisde

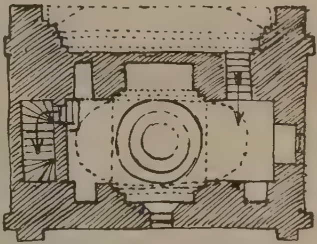

Afb. 131. Grondplan van den toren te Bierum. (n. Peters).

[1]) Dergelijke torenkapellen, of overblijfselen ervan, ook in de torens te Hyum en te Buitenpost in Noordoostel. Friesland, te Enschede, in Overijsel, en te Oene, ten N. van Arnhem in Gelderland. Torens van eenzelfde dispositie als die te Anjum en te Bierum komen ook voor in Holstein en in Denemarken.

armen een over het middenvak gemetselden pendentiefkoepel schoren [1]).

In het zuidelijk deel dezer groep, dat zich uiteraard nauwer bij het Westfaalsche aansluit en slechts om dit verband tot de Oostfriesche groep wordt gerekend, concentreert zich de aandacht op één enkel belangrijk monument.

Oldenzaal. De H. Plechelmuskerk werd door bisschop Balderik, die heer was van Twente en Oldenzaal, gesticht ter plaatse van een aan den H. Sylvester gewijd kerkje, en op 2 October 954 gewijd als kapittelkerk. Omstreeks het midden der 12e eeuw is Balderiks stichting vervangen door de kerk, waarvan thans nog midden- en noordbeuk, met het dwarspand en een koortravee staan[2]). Deze aanzienlijke overblijfselen maken het ons gemakkelijk den oorspronkelijken plattegrond te onderkennen (afb. 59). Zoo treffen wij hier dan eene van Bentheimersteen opgetrokken driebeukige pijlerbasiliek volgens het gebonden stelsel; met alterneerende zware en lichte pijlers; de middenbeuk bestaande uit drie, de zijbeuken uit het dubbele aantal half zoo groote kwadraten, het dwarspand weer uit drie kwadraten, als die van den middenbeuk, met twee halfronde absidiolen tegen de dwarsarmen, te weerszijden van het koor, dat eertijds door een halfronde absis werd gesloten. Reeds in dezen aanleg bespeuren we den Saksisch-Westfaalschen trant, die in den opbouw nog sterker spreekt.

Het inwendige geeft een machtigen indruk van plechtige rust en diep ingekeerde devotie. Tusschen de zware, in doorsnee kruisvormige pijlers, die door de in hunne hoeken geplaatste schalken van meetaf blijken te zijn berekend op kruisgewelven, staan de zwijgende grijze muurvlakken gespannen, nauw doorbroken, beneden door de lage arcaden der zijbeuken, boven door kleine rondbogige vensters, twee in elke hoofdtravee (pl. 38). En boven elke travee zijn op breede muraal- en gordelbogen de romaansche kruisgewelven gemetseld van 0.30 M. dikke blokken, in zwaluwstaart-verband gevoegd tot graten, die naar de kruin verflauwen

---

[1]) Vgl. Peters, Oud-Groningerland, in Bouwkunst, 1911, blz. 198. — Dez., Oud-Gron., blz. 104.

[2]) Géén stichting van Bernulphus dus, zooals o.a. Weissman (Gesch. der Nederl. bouwkunst, blz. 33) nog meende. De kerk is eerst ongeveer een eeuw nà het overlijden van Bernulphus gebouwd. Vgl. hieromtrent Kalf, Kathol. kerken, blz. 149.

en te niet loopen (pl. 39), eene eigenaardigheid, die vooral is op te merken bij den Westfaalschen gewelfbouw.

Uitwendig (pl. 18) treft ons dezelfde strenge, gespierde bouw, vooral aan de noordzijde, waar de oorspronkelijke toestand vrijwel geheel bewaard bleef: kleine rondboogvensters in den zijbeuk; iets grootere in den lichtbeuk. Een kleine rondbogige ingang in den noordbeuk voert in het schip, dat een westelijken toegang mist. De beide absidiolen, waarvan de noordelijke omstr. 1899 werd herbouwd, hebben overkragende rondboogstellingen, rustend op muurzuiltjes met teerlingkapiteelen. Opmerkelijk is hier de kleine vierkante aanbouw tusschen de zuidelijke absidiole en het koor. Een dergelijk aanbouwtje stond vóór ± 1522 ook aan de noordzijde, en van het dwarspand uit waren beide ruimten toegangelijk door nog aanwezige deuren. Inwendig zijn zij verdeeld in twee met kruisgewelven overdekte verdiepingen, waarvan de bovenste door een deurtje in den koormuur toegang gaf op het vroeger hier aanwezige oksaal [1]). Mogelijk dat deze ruimten dienden tot schatkamer, archief of sacristie [2]); mogelijk ook dat zij vroeger de trappen bevatten naar een crypta, al heeft men van deze laatste geen spoor gevonden [3]).

De detailleering van het bouwwerk is, naar Saksisch-Westfaalschen aard, uiterst sober, en bepaalt zich tot een scherp ingesneden palmet-ornament op de teerlingkapiteelen der schalken, schaakmotieven op de imposten der pijlers van het schip (pl. 94), en in archaïsch karakter gehouwen ranken en kopjes tegen de pijlerkapiteelen in het koor (pl. 95). Archaïsch trouwens is geheel het aspect van dit bouwwerk in zijne bijna plompe robuustheid en met zijne zoo primitief aandoende graatgewelven. Men zou dan ook — denkende aan de overwelvingen te Rolduc en van de Mariakerk te Utrecht — stellig geneigd zijn deze kerk, met Kalf, tweede helft der elfde eeuw te dateeren [4]), wanneer niet het conservatieve karakter der Westfaalsche stijlprovincie en de vergelijking met overeenkomstige vast-gedateerde bouwwerken in het nabije buiten-

[1]) Deze deurtjes zijn op eenige hoogte boven den vloer van het koor, in de noordelijke en zuidelijke wanden der romaansche koortravee, nog zichtbaar. Zie pl. 41, waar men een ervan rechts boven de sacristiedeur vindt.

[2]) Vgl. blz. 191, noot 4.

[3]) Vgl. Kalf, Kathol. kerken, blz. 152, en: Huis oud en nieuw, 1908, blz. 338 en 374, waar gewezen wordt op eene overeenkomstige dispositie in den Dom te Naumburg. Zie hieromtrent ook Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst I, S. 268.

[4]) Kalf, Kath. kerken, blz. 154.

land tot behoedzaamheid maanden. Kruisgewelven als de Oldenzaalsche zijn in Westfalen en Saksen gemetseld tot in de 13e eeuw, en zelfs in den nà 1200 tot 1240 gebouwden Dom te Naumburg zijn over den middenbeuk nog riblooze kruisgewelven geslagen. Beslissend is echter m.i. vooral de vergelijking met den Dom te Brunswijk, die in 1173—1194 geheel naar eenzelfde plan (afb. 58) en systeem werd opgetrokken [1]). Waarom wij de St. Plechelmus stellen in de tweede helft der twaalfde eeuw [2]).

Ootmarsum. De R. K. kerk van de HH. Simon en Judas, oorspronkelijk een tijdgenoote van de Plechelmuskerk, zal in haar eersten aanleg wellicht eenzelfde dispositie hebben gehad, nl. die van een romaansche pijlerbasiliek volgens het gebonden stelsel. En daar deze dispositie in het schip gedeeltelijk behouden bleef toen de kerk omstr. het midden der 13e eeuw werd verbouwd, maakt zij, ondanks de toepassing van ribgewelven en spitsbogen, een volkomen „romaanschen" indruk (zie pl. 51). Bij dezelfde verbouwing echter vervielen de bovenlichten van den middenbeuk, terwijl de zijbeuken, tot schoring der middenbeuksgewelven, bijna evenhoog werden opgetrokken: eene gelijktijdige, maar geheel andere poging dus, als de Munsterkerk te Roermond, tot overkluizing met kruisribgewelven, die hier voerde tot eene pseudo-basiliek, in den trant der Westfaalsche z.g. „hallenkerken". Wij zullen hierom deze kerk in ander verband uitvoeriger bespreken.

Wat verder in dit oostelijkste deel des lands aan romaansche kerkelijke architectuur bewaard bleef is gering; zware pijlers in de Blasiuskerk te Delden [3]); het van tuf- en oersteen opgetrokken schip der thans Ned. Herv. kerk te Hellendoorn; de belangwekkende onderbouw van den toren te Enschede (afb. 109), waarin onlangs overblijfselen van eene torenkapel aan 't licht kwamen; het kerkje te Odoorn [4]). Maar het bevestigt alles den samenhang met het aangrenzende Noordwest-Duitsche gebied.

Zien wij nu terug op deze reeks romaansche kerken in Noord-

---

[1]) Vgl. de afbeeldingen bij Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, Abb. Bnd. I, 75, 76.
[2]) Vgl. Voorl. lijst Overijsel, blz. 109.
[3]) Voorl. lijst Overijsel, blz. 66.
[4]) Zie hierboven blz. 94. Kerkjes als dit, op een onderbouw van granietblokken, dateerend uit de 12e—13e eeuw, vindt men vele door de geheele Noordduitsche laagvlakte. Vgl. Ehl, Norddeutsche Feldsteinkirchen.

Nederland, dan is het wel een zeer bonte groep, waarin men op het oog nauwlijks eenigen samenhang meent te bespeuren.

En toch, wanneer wij enkele der meest representatieve en best bewaarde monumenten naast elkaar stellen, de St. Pieterskerk te Utrecht, Susteren, Rolduc, de O. L. Vrouwekerk te Maastricht, Roermond, Oldenzaal, dan treft ons bij alle verschil — elk van deze kerken behoort tot een ander type — toch één merkwaardige overeenkomst: de soberheid, de bijna nuchter-zakelijke behandeling, die, vergeleken met gelijktijdige scheppingen in het buitenland, aandoet als een ietwat plomp provincialisme. Het zal wel nauwlijks toeval zijn, dat in ons land zoo uiterst weinig aan romaansche sculptuur bewaard bleef en dat wàt er dan tot ons kwam doorgaans een bijna boersche vormentaal spreekt.

Maar tegelijk zien we naast dit vrij negatieve element ook het positieve: de zin voor het vast-omsloten, stemmige interieur; het sterke gevoel voor een breede, vaak statige ruimte-behandeling (zie de St. Pieterskerk te Utrecht, zoowel als de St. Plechelmus te Oldenzaal), met het streven naar schilderachtige belichting. En bij dit alles en vóór alles de wel boersch-angstvallige zorg voor soliditeit: zware massa's, zware muren, zware, gedrongen pijlers, stugge muurvlakken met angstig-kleine lichtopeningen; buitensporig veelal dit alles in verhouding tot wat het te dragen en te omsluiten heeft.

Men heeft dikwijls het eigen karakter in de Nederlandsche bouwkunst der Middeleeuwen ontkent; men heeft gemeend, dat van eene „nationale architectuur'' eerst sprake kon zijn sinds deze Nederlanden, met het aanbreken van wat doorgaans de „gouden eeuw'' heet, tot staatkundige zelfstandigheid geraakten. Hier moge dan gewezen zijn op eenige fundamenteele trekken, die, reeds in romaanschen tijd kenbaar, in de volgende eeuwen tot vaster vorm en sterker uitdrukking zullen komen.

Literatuur. Algemeen: De op blz. 169—170 vermelde werken, en verder: Steph. Beissel S. J., *Die Verehrung der Heiligen und ihrer Reliquien in Deutschland bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts.* Freiburg i. Br., 1890. — Quatremère de Quincy, *Histoire de la vie et des ouvrages des plus célèbres architectes.* Paris, 1830. — Victor Mortet, *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France au moyen âge.* Paris, 1911. — Eug. Lefèvre—Pontalis, *L'architecture relig. des XIe et XIIe siècles dans l'ancien diocèse de Soissons.* Paris, 1894—1898. — Julius Baum, *Romanische Baukunst in Frankreich.* Stuttgart 1910 (Engelsche uitg.: *Romanesque architecture in France*, London 1912). — Ch. Bernard, *Etude sur les coupoles et voûtes domicales du S.-Ouest de la France* (Congrès archéol. Angoulême, 1912, p. 119 ss.). — R. Michel—

DANSAC, *Simples remarques à propos de l'emploi des coupoles sur la nef dans le S.-Ouest Aquitain* (Congrès Archéol. d'Angoulême, 1912, t. III). — A. ESSENWEIN, *Die Entwicklung des Pfeiler- und Gewölbsystems in der Kirchenbaukunst vom Beginne des Mittelalters bis zum Schlusse des XIII. Jahrhunderts* (Jahrb. d. Zentral-Komission, Wien, 1859). — W. PINDER, *Deutsche Dome des Mittelalters*. Leipzig (o. J.). — *Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*. — *Kunstdenkmäler der Provinz Hannover*. — PAUL SCHMIDT, *Maulbronn*. 1903 (S. 35 ff.: Worms). — R. KAUTSCH u. NEEB, *Der Dom zu Mainz*. 1919. — R. KAUTSCH, *Der Dom zu Speier* (Städel-Jahrbuch, 1921). — HUGO RAHTGENS, *Die Kirche S. Maria in Kapitol zu Köln*. Düsseldorf, 1913. — ERNST GALL, *Niederrheinische u. normännische Architektur im Zeitalter der Frühgotik*. Berlin, 1915. — E. GALL, *Die gotische Baukunst des Mittelalters in Frankreich u. Deutschland, I*. Leipzig, 1925 (alwaar een uitvoerig overzicht der literatuur). — H. EHL, *Norddeutsche Feldsteinkirchen*. Braunschweig-Hamburg, 1926. — O. v. LEIXNER, *Der Holzbau in seiner Entwicklung und in seinen charakteristischen Typen*. Wien 1907.

Voor de geschiedenis van den baksteenbouw in 't algemeen zie men: HELMOLD, *Chronica Slavorum* (Mon. Germ. SS., T. XXI; vertaald in de verzameling *Geschichtschreiber der Deutschen Vorzeit*). — R. SEBICHT, *Die Cistercienser und die Niederländischen Kolonisten in der goldnen Aue im XII. Jahrh.*, in: Zeitschr. d. Harzverein, 1888, Heft 12. — F. ADLER, *Mittelalterliche Backsteinbauten des preussischen Staates*. Brandenburg, 1862. — FR. ADLER, *Der Ursprung des Backsteinbaus in den baltischen Ländern* (1884). Herdrukt in zijn *„Zur Kunstgeschichte"*. Berlin, 1906. — R. HAUPT, *Die Vizelinskirchen* (neue Ausg. mit Verbesserungen, 1888). — MOHRMANN, SCHUSTER u. SCHLEYER, *Die Technik der roman. Backsteinbauten*, in: Zschr. d. Arch. u. Ingen., 1897, nr. 3. — O. STIEHL, *Der Backsteinbau romanischer Zeit*. Leipzig, 1898. — DEZ. *Die Einführung des Backsteinbaues in die nordische Baukunst des Mittelalters*, in: Korrespondenzblatt des Gesamtvereins d. deutschen Geschichts- u. Altertumsvereine, 1899, S. 100. — M. HASAK, *Einzelheiten des Kirchenbaues* (Handbuch der Architektur, II, 4[4]), Stuttgart, 1903 S. 86—119 (bakst. kerken in de Noordduitsche laagvlakte en in Noord-Italië, in Silezië, Polen, Beieren, Frankrijk en Spanje). — R. HAUPT, *Die Erfindung der deutschen und nordischen Backsteinbaukunst und ihre Erfinder*; in: Zschr. f. Gesch. der Architektur V (1911—'12), S. 72—80; 121—141. — K. MEYER, *Zur Baugeschichte des Doms in Brandenburg a. H.*; in Zschr. f. Gesch. der Architektur I (1907—1908), S. 175. — P. HOFFMANN, *Nordische Cistercienserkirchen unter Berücksichtigung der Backsteinbaukunst*. Essen—Ruhr, 1912. — O. STIEHL, *Die Anfänge des mittelalterlichen Bachsteinbaues in Deutschland u. d. skandinavischen Ländern*, in: Zeitschr. f. Gesch. d. Architektur VI (1913), SS. 49—64. — P. EICHHOLZ, *Zur Frühgeschichte des märkischen Backsteinbaus*, in: Zschr. f. Gesch. d. Arch., 1913, S. 197 ff. — O. STIEHL, *Bachsteinbauten in Norddeutschland u. Dänemark*. Stuttgart, 1923.

N e d e r l a n d: Zie vorige literatuur-opgaven, en verder: F. N. M. EYCK TOT ZUYLICHEM, *Kort overzigt van den bouwtrant der Middeleeuwsche kerken in Nederland*, in: Berigten van het Historisch Gezelschap, II, 1ste stuk. — DEZ. *Les églises romanes du royaume des Pays-Bas*. Utrecht, 1858. — A. OLTMANS, *Recherche archéologique*. Amsterdam, 1847. — ALBERDINGK THIJM, *De romaansche kunst in ons land*. 1859.

Sinds deze weliswaar verouderde, maar nog altijd lezenswaardige studies, is eigenlijk geen enkel werk over de romaansche bouwkunst in ons land meer verschenen. En het is toch waarlijk beschamend voor onze Nederlandsche kunsthistorische wetenschap, dat tot heden nog over geen enkele zelfs van onze belangrijkste romaànsche kerken eene behoorlijke monographie bestaat.

De topographische literatuur in haar geheelen omvang te vermelden ware ondoenlijk; het meeste is trouwens uit wetenschappelijk kunsthistorisch oogpunt van weinig of geen waarde. Onder verwijzing naar vorige literatuuropgaven (zie blz. 169—172) vermeld ik hier slechts het belangrijkste:

F r i e s l a n d: EYCK TOT ZUYLICHEM, *Beschouwing over den bouwtrant van eenige oude kerken in Friesland*, in: De Vrije Fries, V (1850). — S. KOLDIJK, *De*

kerken te Eestrum en te St. Augustinusga, in: de Bouwwereld, 1907, blz. 275 (met foutieven plattegrond van de kerk te Eestrum).

Gelderland: SLOET, *Van Al's*. Arnhem 1871. *De kerk te Renkum*, in: Dietsche Warande VII (1864), bl. 94. — HOEFER, *Aanteekeningen over Voorst*, in: Bijdragen en Meded. Gelre, XIII (1910), blz. 341.

Groningen. C. H. PETERS, *Oud-Groningen stad en lande*, 's Gravenhage, 1921.

Noord-Holland. W. N. ROSE, *De gesloopte toren van de kerk der Hervormde Gemeente te Oudorp, bij Alkmaar*. Leiden, 1868.

Limburg. W. GOOSSENS, *Het kerkje van Asselt*, in: Maasgouw, 1922, blz. 88. — VOISIN, *Ailbert chanoine de Tournai fondateur de Rolduc et de Clairfontaine*, in: Bulletins de la Société histor. et litt. de Tournai, XIV. — *Ailbert d'Antoing a-t-il été architecte?* in: Publications VIII (1871) p. 429. — P. J. H. CUYPERS, *Historique de l'abbaye de Rolduc*, in: Revue de l'art chrétien, XXXV (1892), p. 116—125. — R. CORTEN, *De eerbiedwaardige priester Ailbertus, stichter van Rolduc* Maastricht, 1904. — J. KALF, *Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht*, in: Bulletin Oudh. Bond 1916, blz. 25, en de literatuur aldaar. — Zie verder over de St. Servaas- en de O. L. V. kerk te Maastricht ook: ADALBERT SCHIPPERS, *Der Umschwung des Stilgefühls in den rheinischen Bauten des XII. Jahrhunderts*, in: Zeitschr. f. bild. Kunst, LX (1926—27), S. 77 ff. — J. COENEN, *St. Odiliënberg* (*Drie munsters der Maasgouw*), in: Publications, 1922, p. 3—42. — C. MEERDINK, *Roermond in de middeleeuwen*. Roermond, 1909. — L. A. J. KEULLER, *Beschrijving van Oud-Roermond*, in Bulletin Oudh. Bond, 1920. — J. COENEN, *Susteren* (*Drie munsters der Maasgouw*) in: Publications, 1921, p. 21—74.

Overijsel. J. PH. VERLOREN, *Lebuinus en zijne stichting te Deventer gedurende den eersten tijd van haar bestaan*. Zwolle 1885. — F. A. HOEFER en W. TE RIELE Gz., De St. Lebuinuskerk te Deventer. Haarlem, z. j. —

Utrecht. S. MULLER FZN., *Die S. Salvatorkirche in Utrecht eine merowingische Kathedrale*, in: Westdeutsche Zeitschr., XVI (1897), S. 256 ff. — Zie ook de vertaling hiervan in: Archief aartsbisdom Utr., XXV (1898), blz. 21 v.v., en de kritiek bij: GEORG WEISE, *Untersuchungen zur Geschichte der Architektur u. Plastik des früheren Mittelalters*. Leipzig—Berlin 1916, S. 15 ff. — E. GALL, *Die Marienkirche in Utrecht u. Klosterneuburg*, in: Jahrb. f. Kunstwissenschaft, 1923, en de literatuur betreffende de voorm. Mariakerk aldaar. — E. J. HASLINGHUIS, *Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht*, in: Oudheidk. Jaarboek 1923, blz. 6 vv.

§ 5. Het Gothische stelsel

Historische achtergrond. — Geleidelijk hebben wij in den loop der twaalfde, in het begin der dertiende eeuw, den bouwtrant, het uitwendig aspect der kerkelijke stichtingen zien veranderen, vooral door de logische ontwikkeling van het tongewelf naar het kruisgewelf en van dit naar het kruisribgewelf. Niet zóó geleidelijk echter, of wat we omstreeks 1220 in de Munsterkerk te Roermond en in onze Oostfriesche baksteenen kerken zien gebeuren doet toch aan als plotseling en kras.

Dat alles: de overheersching der verticale richting, de ontbinding der muren in functionneerende geledingen, de decoratieve vormentaal, die omstr. 1200 vrij bruusk van het abstrakt-geometrische omslaat naar het naturalistische, dat alles is maar niet eenvoudig te verklaren als noodzakelijke en regelrechte con-

sequentie van de beginselen der romaansche architectuur. Integendeel: veel is daarin, dat lijnrecht staat tegenover het wezen van het romaansche stelsel. Tegenover de stabiele, plastische bouwmassa der romaansche basiliek ontstaat het labiele, scherp en lenig gelede samenstel der gothische; tegenover de statige rust, de kristalheldere stereometrie der romaansche ruimte komt de nerveuse beweeglijkheid, de vlottende, opwaarts strevende vorm der gothische.

We staan hier dus voor eene vrij schielijke verandering in het wezen van den architectonischen stijl, in het ruimtegevoel; eene verandering, die slechts komen kon, als gevolg van eene verandering in den geest der menschheid. En dat een verschijnsel als dat wat men Gothiek heeft genoemd, in een tamelijk scherp begrensde landstreek ontstaan, zich zoo snel over geheel West- en Midden-Europa kon uitbreiden wijst eveneens op groote veranderingen in de geheele samenleving dier dagen.

De historische feiten zijn bekend genoeg: de kruistochten, de opkomst der steden, de gilden, de machtige religieuse beweging, die haar eerste en schoonste manifestatie vindt in de philosophie van een Hugo de Saint-Victor, die tegen het midden der 12e eeuw een licht wordt voor de christelijke wereld, als eens Plato voor de paganistische, ziedaar de reeks van samenvallende en oorzakelijk samenhangende gebeurtenissen, die, aleer de eeuw was verstreken, „het aanschijn der aarde vernieuwde".

De kruistochten — om deze het eerst te noemen — brachten sinds het eind der 11e eeuw de bevolking der meest uiteenliggende deelen van Europa met elkaar in aanraking [1]), ontsloten het Oosten en brachten Oostersche invloeden van allerlei aard weer naar het Westen. Eerst de de derde kruistocht echter (1189—1192) die aan den aanvoerder, keizer Frederik Barbarossa, het leven kostte, zou voor deze landen een dieper ingrijpende beteekenis krijgen. In 1214 predikt Olivier van Keulen in Groningen den kruistocht, en in 1217 trekt graaf Willem I van Holland ter kruisvaart naar Portugal. Sinds omstreeks 1200 zullen de Noordelijke Nederlanden in een meer onmiddellijke aanraking zijn gekomen met de cultuur van de landen rond de Middellandsche zee [2]).

[1]) De eerste kruistocht werd gepredikt door Peter van Amiens in 1095, en het waren vooral de noordelijke volken die er aan deelnamen. Italië zag de horden dezer eerste kruisvaarders voorbijtrekken zonder er zich bij aan te sluiten.

[2]) In 1224 zouden de inwoners van de Groningsche Fivelgo op eigen kosten een

Dan is er de beweging der „commune", de emancipatie der nederzettingen van kooplieden en handwerkers, zich ontworstelend aan het gezag der kerkelijke of wereldlijke vorsten onder wier bescherming zij zich aanvankelijk hadden gevestigd [1]).

Ten nauwste hing hiermee samen de vorming der gilden. Ongetwijfeld is het gilde als zoodanig, als broederschap van gelijk gezinden, van oud-Germaanschen oorsprong, waarbij de nadruk ligt op het religieuze karakter. Onder invloed van den handel echter veranderde in de steden deze religieuze beteekenis al spoedig in eene politieke: het zijn de gilden en hansa's, die vroeger of later, in elk geval reeds in het laatst der elfde eeuw, zich met openbare functies belasten, straatwegen onderhouden, de steden ommuren en meer of minder het gezag in handen nemen [2]).

Daar werkt achter dit alles een sterk democratische, een ik zou willen zeggen proto-humanistische geest. En het is dezelfde geest dien we ook bespeuren in de wijsbegeerte, in het herlevend godsdienstig enthousiasme van het eind der 12e eeuw. Gelijk toch in de wijsbegeerte het hooghartige en diepzinnige orientalisme van de Alexandrijnsche school en het intellectualisme van den H. Augustinus vermengd werden tot een meer algemeen toegankelijke en verstaanbare uiteenzetting der grondwetten van het leven, gelijk alle philosophie meer en meer zich richtte op de nooden en behoeften der menschelijke ziel, zoo ook daalde de Kerk af van de ongenaakbare hoogten der strenge, onwrikbare dogmatiek, om tegen het begin der 13e eeuw te komen tot godsdienstige vormen, die op alle punten zich trachtten aan te passen bij de verlangens van de menschelijke ziel [3]). We mogen zeggen, dat sinds omstreeks 1200 de Christelijke religie eerst metterdaad een algemeene, eene volksreligie wordt.

Dat tezelfdertijd in de literatuur het Latijn moet wijken voor de eigen landstaal der schrijvers, dat de beoefening der beeldende kunsten geheel overgaat in handen der leeken, zijn bijkomstige verschijnselen, die op eenzelfde oorzaak teruggaan.

schip ter kruisvaart hebben uitgerust, en nog in 1269 nam Friesland met 50 koggen deel aan den achtsten en laatsten kruistocht onder koning Lodewijk IX van Frankrijk.

[1]) De eerste stad die de commune uitriep was Kamerijk, in 1077. Men zie overigens de voortreffelijke uiteenzetting omtrent deze opkomst der steden en het economische karakter der beweging bij: Henri Pirenne, Les anciennes démocraties des Pays-Bas. Paris, 1917.

[2]) Vgl. ook hierover: Pirenne, A. w., p. 26—34.

[3]) Vgl. H. Osborne Taylor, The Mediaeval Mind, I, p. 350; Walsh, The Thirteenth Greatest of centuries; Ralph Adams Cram, The substance of Gothic, p. 130 seq.

En deze geheele wondervolle democratische en humanistische strooming treft het geluk van tal van groote leiders; vorsten als Lotharius II, Richard Leeuwenhart, Henri Plantagenet, Philippe Auguste, Frederik Barbarossa, Frederik II, Lodewijk VIII, en de H. Lodewijk; geleerden en priesters als de H. Bernardus en zijn tegenvoeter Pierre le Vénérable, de H. Anselmus, Thomas Becket, Hugo de St. Victor, de H. Norbertus, abt Suger, Albertus Magnus, Duns Scotus, Roger Bacon, de H. Frans van Assisi, Thomas van Aquino, het zijn slechts enkele namen uit de volle reeksen der 12e en 13e eeuw.

Het is geen toeval, dat bijna al deze aanvoerders en voorgangers mannen zijn van het Noorden, vertegenwoordigers van het Germaansche ras, evenmin als het bijvoorbeeld toeval is, dat de man die den eersten kruistocht in gang zette, Peter van Amiens, een man was van Frankischen stam. Metterdaad is het weer de rustelooze, zoekende, expansieve Noordgermaansche geest dien we hier bespeuren; dezelfde geest, die de Angelsaksen en de Franken en de wikingen tot hunne zwerftochten dreef. Het is, om het kort te formuleeren, de meerderjarigheid der Noordelijke, Germaansche volken, die we omtrent het midden der 12e eeuw bereikt zien en die nieuwe levensvormen schept op alle gebied.

Het is in het grensgebied tusschen de Germaansche en de Latijnsche rassen, daar waar de twee het eerst en felst op elkaar stooten en elkaar doordringen, in Frankrijk benoorden de Loire, in Bourgondië en in het Zuidelijkst deel der Nederlanden, dat de teekenen van een nieuwen tijd het eerst en duidelijkst zijn te onderkennen. Hier, in het oude gebied der Angelsaksen, Westfranken en Noormannen, met als haard het stroomgebied der Seine, ontstaat de commune vrijwel tegelijk met de kruistochten; hier begint de hervormingsbeweging der Cisterciënsen en der Premonstratensen, hier vormt zich sinds Lodewijk VI (1108—1137) een nieuwe staatkundige macht, die onder Philippe Auguste (1180—1223) naast, en weldra in de plaats van de Duitsche keizers, de kern van het wereldlijke gezag en de overheerschende macht in West-Europa gaat worden. In Frederik II (1194—1250) kreeg het Duitsche rijk den laatsten zijner groote Staufische keizers, den laatsten, die de Duitsche macht in Italië, ook tegenover den paus zou weten te handhaven; maar wanneer hij in den slag bij Bouvines (1214) zegeviert over zijn met Engeland verbonden tegen-ko-

ning Otto IV, heeft hij dit te danken aan de hulp van Philippe Auguste, en nog in het laatst van zijn leven zal hij, moedeloos en vereenzaamd, uitkomst zoeken bij den H. Lodewijk van Frankrijk [1]).

Voor ons land heeft dit alles de beteekenis gehad, dat het langzamerhand los geraakte uit het Duitsche rijksverband. Wel werd in 1247 graaf Willem II van Holland gekozen tot Roomsch koning, maar hij was slechts de opvolger van den pauselijken tegenkoning Hendrik Raspe van Thüringen en tegenover de laatste Staufische koningen bleef zijne positie steeds zwak en twijfelachtig. Na zijn dood, in 1254, wordt Duitschland voor ons een vreemde mogendheid. Tegelijk consolideert zich het graafschap Holland tot een „Zuiderzeeland", een gewest, „dat als één staatkundig geheel voortliep tot de overtochtsplaatsen naar Engeland en tot bij de markten van Vlaanderen" [2]); en tegelijk vormde ook het bisdom Utrecht een gesloten geheel om de Zuiderzee.

Het is in deze periode, dat ook hier de commune doordringt en de tegenstanders van den adel, de steden, opkomen. In 1190 krijgt Zutfen stadsrechten, in 1213 Geertruidenberg, in 1217 Middelburg, in 1220 Dordrecht, in 1223 Domburg en Westkapelle, in 1230 Zwolle, in 1231 Harderwijk en Roermond. Het heeft intusschen lang geduurd eer zich in deze nieuwe maatschappelijke centra een eigen stedelijke cultuur ging ontwikkelen. „De toenmalige steden waren nog in hoofdzaak marktplaatsen voor den naasten omtrek en die konden in Holland noch talrijk, noch welgesteld worden, want het land — veel water, veel moeras — was dooreengenomen arm. Wat de Hollandsche steden welbevolkt en haar burgerijen rijk zou maken, was de handel op verren afstand, de koopvaardij, de vrachtvaart in het bijzonder; en deze was nog maar in haar eerste opkomst.... Een nieuwen stand in de maatschappij vormden de poorters niet, wel een nieuwe klasse. Burgerschap was voor elkeen verkrijgbaar. Beperkende bepalingen, die stadsheeren soms uitdachten om te voorkomen, dat de burgerij te veel van de bevolking om haar heen opzoog, werkten weinig uit.... De meeste Hollandsche stadsrechten verklaren burgerschap en hoorigheid onvereenigbaar; in Gelre en Overijsel vindt men daarentegen keurmedeplichtigen binnen de steden wonen.

---

[1]) Eene boeiende schets van de figuur van Frederik II en van zijne regeering geeft De Sismondi, A history of the Italian Republics, ed. Rhys, p. 59—71.

[2]) Gosses en Japikse, Handb. tot de Staatk. gesch. v. Nederland, blz. CII.

Regel was echter ook daar, dat zij, die de burgergemeenten eenmaal in haar midden genomen had, tot feitelijke vrijheid geraakten" [1]).

Eerst tegen het midden der 14e eeuw zouden de steden hier tot meerder macht geraken; het aantal steden neemt, vooral in Holland, snel toe; en wanneer in de tweede helft dezer eeuw de stedenbond der Hanza ontstaat en tevens de lakenhandel een groote vlucht neemt, vormen zich, op het betrekkelijk kleine Noord-Nederlandsche gebied, groepen van door economische belangen verbonden steden tot economische landschappen [2]), elk met een min of meer onderscheiden cultuur, die ook en voornamelijk in het karakter harer bouwwerken tot uitdrukking zou komen.

Boven dit alles stond en heerschte echter in die dagen, ook hier, de eenige der oude machten, die zich sinds de ineenzakking van het feudalisme had weten staande te houden, de Kerk van Rome, die onder den grooten paus Innocentius III (1198—1216) meer dan ooit de wezenlijke wereldheerschappij bereikte. Maar veel was veranderd in de kerkelijke toestanden van dit land. sinds de dagen van een Bernulphus en zelfs van een Godebald. Utrecht was en bleef de kerkelijke metropool, maar de Utrechtsche bisschop was een politieke figuur geworden, een stuk in het politiek schaakspel, en een stuk dat meest niet bijster sterk stond. Sinds het eind der 12e eeuw — en hier spreekt al dadelijk de groote tegenstelling — zien wij deze kerkvorsten geen kerken meer bouwen maar burchten, en telkens weer zijn ze bij allerlei krakeel in 't harnas en te paard. Mocht dit alles veeleer wijzen op teruggang, in het religieuze volksleven zien we een wonderbaren opbloei, met dien hang naar mysticisme, die soms overslaat tot geëxalteerde uitersten, welke grenzen aan ketterij: de geeselaars, de Begharden of Lollarden; en daarnaast de begijnen, vereenigingen van vrome maagden of weduwen, zonder eigenlijke geloften, maar zich belastend met gebed, handenarbeid, ziekenverzorging en onderwijs [3]).

In al deze vele warrelende stroomingen brengen weer kloosterorden eenheid en uitkomst: de orde der Franciscanen of Minder-

[1]) Gosses en Japikse, Handb. tot de Staatk. gesch., blz. CXX—CXXI.

[2]) Rudolf Häpke, Die Entstehung der holländischen Wirtschaft. Ein Beitrag zur Lehre von der ökonomischen Landschaft, in: Verslag van de Alg. vergadering der leden van het Historisch Genootschap te Utrecht, 7 April 1926. Utrecht, 1927, blz. 8 vv.

[3]) Vgl. mijn artikel over het Begijnhof te Breda, in de N. Rotterd. Courant van 20 Sept. 1924, Avondbl. en de literatuur aldaar.

broeders, in 1207 gesticht door de H. Franciscus van Assisi, en die van de Dominicanen of Predikheeren, in 1215 door den H. Dominicus gesticht. Niet als vroegere orden ontvluchten zij „de wereld", maar zij begaven zich onder de menschen, in het gewoel der steden, predikend en weldoende. Was in het vroegere kloosterwezen hoofddoel de eigen zaligheid te bewerken, voor de nieuwe orden ging het bovenal om de redding van den evenmensch. Vooral de Franciscanen leefden met het volk en zijne nooden en kregen dan ook den grootsten invloed. In 1221 werd de orde in Duitschland gevestigd, in 1218 verrees het eerste Franciscanen klooster van ons land te 's-Hertogenbosch; vóór 1253 waren zij te Groningen en omstr. 1270 te Bolsward [1]). Hunne aanhangers in het gewone leven, gehuwde mannen en vrouwen, gegrepen door geestdrift voor de idealen van den H. Frans, vereenigden zich onder den regel der Derde orde, opgenomen in een bul van 1289 van paus Nicolaas III. Bij deze orde der z.g. tertiarissen sloten zich weldra ook vele conventen van begijnen aan.

Zoo ontstaat, onder het onbezweken oppergezag van Rome, eene nieuwe sfeer van religieuse geestdrift, ditmaal onder de breede lagen der stedelijke bevolkingen. En terwijl staatkundig de Fransche macht steeds meer in ons land doordringt, om tegen het eind der 14e eeuw te culmineeren in de vorming van het Bourgondische rijk, wordt het geestelijk leven van ons land opgenomen in de boven-nationale strooming, die door Europa gaat, eene strooming, waarin de Fransche cultuur het sterkste element is.

Aldus vertoont zich, in vluchtigen omtrek geschetst, de wereld waarin de bouwkunst groeide, die men de „gothische" heeft genoemd. En dit beeld maakt het begrijpelijk, hoe hier plotseling Fransche invloeden gaan overheerschen in een architectuur, die tot dusver een uitlooper der Rijnlandsche en Saksische kunst scheen, hoe ook hier eene evolutie kon komen, die ons thans bijna eene revolutie lijkt.

Het ontstaan der gothiek. — Toen Vasari, in de inleiding van zijn omstreeks 1550 geschreven „Levens", de bouwkunst der middeleeuwen vonniste als monsterachtig en barbaarsch en door de vernielers van het schoone Italië, door de Gothen uitgevonden [2]),

[1]) Moll, Kerkgesch. II², blz. 78—102 en 197 vv. — Schoengen, Het Minderbr. klooster te Bolsward, in: Vrije Fries XX (1906), blz. 157 vv.

[2]) G. Vasari, Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architetti. I, Introduzione,

schiep hij den naam die sindsdien zou gelden voor de bouwkunst, welke van de 12e tot de 16e eeuw de heerschende was in West-Europa. Van een smaadwoord werd hij tot een algemeen aanvaarde benaming, en tenslotte streden de voornaamste landen van Europa: Engeland, Frankrijk, Duitschland, om de eer het geboorteland der Gothiek te zijn geweest.

Ongetwijfeld heeft Vasari's klassieke geest intuïtief den kern van het probleem en het wezen der gothische bouwkunst gespeurd, toen hij haar een „Duitsche" kunst noemde, aldus het germaansche karakter daarvan stellend tegenover de kunst der Antieken; en nog in de zeventiende eeuw zou onder klassicistischen invloed dezelfde antithese, zoowel in Frankrijk als in ons eigen land tot uiting komen [1]).

Zoo kunnen wij dan den opzichzelf weinig zeggenden naam Gothiek per slot toch vasthouden en verkiezen boven vele andere voorgestelde benamingen [2]), waar hij niet oneigenaardig geheel de kunst omvat, die omstreeks 1200 in de eerste plaats de uitdrukking werd van den geest en den vormdrang der noordelijke volken.

Onaantastbaar vast staat thans wel, dat het complex van verschijnselen dat wij gothische bouwkunst noemen, zich het eerst heeft gevormd in Frankrijk benoorden de Loire. Minder zeker is het echter in welk deel van Noord-Frankrijk haar ontstaan moet worden gezocht. Om deze vraag te kunnen beantwoorden dienen wij allereerst uit te maken wat wij onder gothische bouwkunst verstaan, welke elementen de architectuur der gothiek vormen.

Het zou ver buiten het bestek van dit boek voeren, indien ik ook slechts een beknopt overzicht wilde geven van de velerlei en de vele tegenstrijdige definities en verklaringen, die men in den

---

p. XXIV: „Ecco un altra specie di lavori, che si chiamano tedeschi.... Questa maniera fu trovata da i Goti, che per aver ruinate le fabbriche antiche, e morti gli architetti per le guerre, fecere dopo coloro, che rimasero, le fabbriche de questa maniera". Etc.

[1]) Molière zegt het in zijn „Gloire du Val-de-Grace" Vasari na: „Le fade gout des ornements gothiques, Les monstres odieux des siècles ignorants Que de la barbarie ont produit les torrents." En Karel van Mander, in zijn „Schilderboeck" (1604) de Serlio-vertaling van Pieter Coeck van Aaelst besprekend, zegt: „dan, 't is moeilijk, datter weder een nieuwe, vuyl moderne op zijn Hoogduytsch in gebruyck is ghecomen, die wij qualijck los sullen worden, doch in Italiën nimmer aengenomen sal wesen.

[2]) „Germaansche kunst" noemden von Rumohr (Über den gemeinschaftlichen Ursprung der Bauschulen des Mittelalters, Berlin, 1831) en Kugler (Handbuch der Kunst geschichte, Stuttgart 1842) haar, en in navolging daarvan ten onzent ook Eyck tot Zuylichem (kort overzigt enz.). Enlart stelde in de nieuwe uitgave van zijn Manuel (1920) den naam „art français" voor, wat terecht o. a. nog door de Lasteyrie (L'architecture rel. en France II, 1926, p. 2) is afgewezen.

loop der vorige eeuw, sinds weer waardeering der gothiek ontwaakte, van deze bouwkunst heeft gegeven [1]). Elk tijdvak zag deze kunst naar zijn eigen aard en gesteldheid, en na de literarische fantasieën der romantiek kwam tenslotte het rationalisme van de tweede helft der 19e eeuw tot het resultaat, dat „de geheele gothische kunst voortkomt uit het kruisribgewelf, als een rijke oogst uit een graankorrel" [2]). Geen andere is de conclusie van een zoo voortreffelijk geleerde als wijlen R. de Lasteyrie in zijn onlangs verschenen posthume werk „L'architecture religieuse en France à l'époque Gothique": „In werkelijkheid is het kruisribgewelf de voornaamste factor geweest in de groote evolutie, die in de 12e eeuw de romaansche bouwkunst in gothische bouwkunst veranderde" [3]), en als samenstellende elementen van de gothische architectuur onderscheidt hij deze drie: 1°. het stelselmatig gebruik van het kruisribgewelf; 2°. toepassing van den luchtboog tot schoring van het hoofdgewelf; 3°. stelselmatige toepassing van den spitsboog in plaats van den rondboog [4]). En het zijn, volgens de Lasteyrie de bouwmeesters van het Fransche kroondomein, van het oude Ile-de-France, die het eerst deze drie elementen tot een logisch doordacht en harmonieus geheel hebben vereenigd, zoodat met recht dit Ile-de-France het geboorteland der gothische architectuur mocht worden genoemd [5]).

Hiertegenover dient in de eerste plaats gesteld, dat tot op den huidigen dag nog niet is uit te maken waar het eerste kruisribgewelf ontstond [6]); maar dat het stellig niet beschouwd kan worden als de „kiem der gothiek" bewijst reeds zijn vroegtijdige toepassing in Zuid-Frankrijk en Italië, zoowel als in het Noorden te Worms, en, zooals we zagen, omstr. 1160 in onze voormalige Ma-

---

[1]) Een uitvoerig overzicht met bespreking der literatuur vindt men bij: Kurt Gerstenberg, Deutsche Sondergotik. München (1913) en vooral bij: E. Gall, Die gotische Baukunst in Frankreich u. Deutschland. I, Leipzig, 1926.

[2]) E. Lefèvre—Pontalis, L'architecture religieuse dans l'ancien diocèse de Soissons au XIe et au XIIe siècle. Paris 1894 ss., I, p. 57.

[3]) R. de Lasteyrie, A. w., p. 4.

[4]) R. de Lasteynie, A. w., p. 3.

[5]) R. de Lasteynie, A. w. pp. 7 en 34.

[6]) Dat het niet in de vermaarde abdijkerk van St.-Denis was, zooals na Franz Mertens' Paris baugeschichtlich im Mittelalter (Försters allgemeine Bauzeitung, Wien 1843) lang werd gemeend, mogen we thans als voldoende bekend onderstellen. De kathedraal te Sens is minstens even oud zoo niet ouder en werd ± 1135 met kruisribgewelven overkluisd. Oudere ribgewelven in Morienval (± 1125), en reeds ± 1100 in Normandië, zooals we hierna nog zullen bespreken. Vgl. de Lasteyrie, A. w. p. 9—26, en Gall, Die gotische Bauk. in Frankreich u. Deutschland, S. 28 ff.

riakerk te Utrecht, zonder dat er eene „gothische" architectuur uit volgde.

Het ietwat starre, academische rationalisme, dat de hierboven weergegeven en welhaast tot dogma geworden theorie van den constructieven oorsprong der gothiek opstelde, vergat echter een der belangrijkste elementen dezer kunst: de gotische ruimte-idee, den ruimtevorm. Reeds de romaansche bouwkunst had, zooals wij hebben gezien, toen zij tot gewelfbouw overging, de gewelfvakken door gordelbogen gescheiden en, in aansluiting hiermee, de muren en pijlers door diensten of schalken versterkt, en aldus de constructie tot grondslag van de aesthetische werking gemaakt, in tegenstelling bijvoorbeeld met de Antieken, die deze constructie steeds voor het oog verborgen hielden. Hier nu ligt het moment, dat de gothiek aangrijpt en verder uitwerkt; zij ontleedt het bouwwerk in statisch werkzame en in enkel afsluitende deelen; zij lost het bouwwerk op, als het ware, in een samenstel van dragende elementen, waartusschen de muurmassa tot het minst mogelijke wordt teruggebracht.

Het nog niet geheel overwonnen materialisme van een nauwlijks achter ons liggend tijdperk verklaarde dit als een streven naar materiaalbesparing, hield het middel voor het doel en ontleende er zijne leerstellingen aan van de doelmatigheid, die schoonheid is, van de versiering, die uit de constructie moet voortkomen. Men kon de gothiek niet grondiger misverstaan!

Welke „besparing" kon het gothische stelsel opleveren met zijn geweldige constructieve eischen gesteld door druk en tegendruk? En welke was de doelmatigheid der ontzaglijk hooge ruimten, der geweldige torengevaarten, der te allen kant, tot in de meest ongenaakbare hoeken, aangebrachte sculpturen? En nemen wij dan de eerste kruisribgewelven, zooals in Normandië (Caen, Bernières, Ouistreham), in Ile-de-France (Morienval, St. Etienne te Beauvais, St. Martin-des-Champs te Parijs), en ook in ons land (Eestrum, zie afb. 129) voorkomen. De ribben zijn hier geen zelfstandige dragers van de gewelfschelpen, maar sluiten in de steenmassa van het gewelf, waarmede zij één geheel vormen; statisch is haar beloop nog zóó gebrekkig — de diagonale ribben beschrijven een gedrukten rondboog, waarvan het middelpunt ligt beneden de lijn der geboorte; eigenlijke muraalbogen ontbreken, de schelpen sluiten tegen den muur volgens onregelmatige ellipsbogen, waarvan

de kruin lager ligt dan die van ribben en gordelbogen — dat zij constructief van weinig beteekenis zijn, zoodat de vastheid der gewelven nog, als bij de romaansche kruis- en koepelgewelven, op den samenhang harer massa berust. Elk nader technisch onderzoek leidt tot de gevolgtrekking, dat de beteekenis der vroegste kruisribben in de eerste plaats niet constructief, maar functioneel was, d. w. z.: de ribben dienen niet tot dragen, maar zij brengen de in den structuur der gewelven werkende krachten voor den aanschouwer tot uitdrukking [1]). Hetzelfde geldt voor de schalken, de dragers, die de muren en pijlers geleden en schijnbaar de gewelfribben opvangen en dragen. Schijnbaar: in werkelijkheid dragen ze weinig of niets, en metterdaad zou men ze kunnen wegbreken, zonder een oogenblik de stabiliteit van het geheel in gevaar te brengen [2]).

Hoofdmoment in geheel het gothische samenstel is: het tot uitdrukking brengen van het verticale streven, en ongetwijfeld is zijn diepste zin, zooals Dehio het in zijn jongste meesterwerk zoo voortreffelijk heeft uitgedrukt, een aesthetisch-symbolische, als ooit in eenig bouwstelsel [3]). Als constructieve werkelijkheid is de gothische architectuur zeer zeker vol zinrijke doelmatigheid, maar voor den aanschouwer werkt zij volkomen ondoelmatig. De horizontale, drukkende elementen slinken tot niets weg tegenover de alles overheerschende opwaartsche stuwing van de verticale elementen, de zuilen, pijlers, schalken, opschietend naar de gewelven, waar de ribben in opspuitende lijnen de beweging voortzetten als in het oneindige. En tusschen deze dragers zijn de wanden, met hunne geweldige lichtopeningen, gespannen als een dunne, nauwlijks afsluitende huid.

Aldus wordt de geheele ruimte als opwaarts gedreven en uitgebreid. En het grondplan geeft daartoe al dadelijk den stoot, doordat de vroegere, vierkante gewelfvakken van het romaansche stelsel worden vervangen door de rechthoekige der gothiek. Hieruit toch volgt al dadelijk een vermeerdering der dragers (pijlers of zuilen). Naast de versmalling der traveëen wordt dus, voor het oog, de hoogtewerking versterkt, de blik kan niet zijwaarts uitwijken en wordt eens te meer gedwongen de verticale beweging te

[1]) Vgl. hieromtrent ook: Gall, Die gotische Bauk., I, S. 28—42.
[2]) Men zie bijv. de uiterst dunne schalken in de koren van den Dom te Utrecht (pl. 125), van de Bovenkerk te Kampen (pl. 126) en van de Nieuwe kerk te Delft (pl. 144)
[3]) Dehio, Geschichte d. deutschen Kunst, II, S. 15.

volgen. En om deze apothese van de verticaal gerichte ruimte te bereiken wordt zelfs — om nogmaals met Dehio te spreken — een „vroom bedrog" niet geschuwd: de schorende constructie, die dezen ruimtevorm helpt verwezenlijken wordt den beschouwer van het inwendige onthouden en in de gedaante van steunbeeren en luchtbogen buiten om het bouwwerk heen geplaatst [1]). Inderdaad behandelde de gothische bouwmeester de muurgeleding van den middenbeuk, die geheel de ruimtewerking der basiliek beheerscht, zoodanig als bestond het gewelf uit een niet aan de zwaartekracht onderworpen stof. Wat dus den indruk der ruimte betreft heeft het kruisribgewelf, naast zijne practische functie, bovenal beteekenis als doorvoering, voltooiïng en integreerend bestanddeel van de wandgeleding, terwijl zijne werkelijke, constructieve dragers, steunberen en luchtbogen, de buitenarchitectuur bepalen.

Als eerste en belangrijkste element dezer gothische architectuur onderkennen wij dus de rechthoekige travee, die volstrekt niet, zooals wel gemeend werd, als gevolg van het kruisribgewelf ontstond. Met name in Normandië toch, treffen we reeds in de tweede helft der 11e eeuw, ten tijde van Willem den Veroveraar dus, als regel romaansche kerken met rechthoekige traveeën en een overeenkomstige, door schalken zeer sterk verticaal geaccentueerde wandgeleding [2]). Hier zien we de „gothische" verticale stuwing inzetten, die in geen andere romaansche bouwwerken dezer periode te vinden is, waarbij reeds zooveel mogelijk de doode, passieve massa der muren vervangen wordt door de plastisch gevormde, actieve lichamen der dragers.

Het kruisribgewelf blijkt dus in werkelijkheid voor de vorming der gothische ruimte van bijkomstige beteekenis, en veeleer een gevolg van het aesthetisch begeeren, van den bewegingsdrang, die in de overdekking de opstuwende krachten wil uitvieren.

Niet anders is het gesteld met de schorende deelen: steunbeeren en luchtbogen. Tot het laatst der 12e eeuw wordt bij alle grootere bouwwerken een weerstand tegen den zijwaartschen druk der gewelven verkregen door beuksgalerijen en zware beeren (Mariakerk te Utrecht), een onvoldoende constructie, die gaandeweg vervangen wordt, door onder de daken der zijbeuken of der galerijen ver-

[1]) Dehio, A. w., S. 16.

[2]) Als oudste voorbeelden noem ik de abdijkerk te Jumièges (1020—1067), de Drievuldigheidskerk te Caen (1059—1066), de St. Stevenskerk aldaar (1066—1080), de kerken te Ouistreham en te Bernières (± 1100—1130).

borgen aangebrachte schoormuren of schoorbogen. De open schoorbogen, of zoogeheeten luchtbogen, verschijnen voor het eerst in het laatst der 12e eeuw aan de kathedralen van Laon en van Parijs; vóór dien tijd was het systeem nog onbekend [1]). Eerst wanneer, onder invloed der gothische ruimte-idee, de zijbeuken hooger worden opgetrokken, zoodat de beuksgalerijen vervallen, vinden steunbeeren en luchtbogen meer algemeen toepassing.

Wat het derde der z.g. „samenstellende elementen" van de gothische architectuur, den spitsboog betreft: deze verschijnt in West-Europa in de tweede helft der elfde eeuw en wel het eerst in groote boogstellingen en aan gevelvensters [2]), dus hoofdzakelijk decoratief. Sinds omstr. 1120 begint hij in Frankrijk meer algemeen toepassing te vinden, vooral bij tongewelven, welker druk men door spitsbogige breking vermindert, en vervolgens, tegen het midden der 12e eeuw, ook bij de verdere bogen, portalen, vensters, boogfriezen, enz.

Van Oosterschen oorsprong [3]) en omstr. 1100 in vele romaansche kerken van Frankrijk gebruikt, kan de spitsboog derhalve bezwaarlijk als karakteristiek van den gothischen bouwtrant gelden [4]). Wat zijne toepassing ongetwijfeld sterk bevorderde is zijne soepelheid uit technisch oogpunt: hij oefent veel minder zijwaartschen druk uit dan de rondboog en bij eenzelfde lengte der koorde kan de pijl oneindig gevariëerd worden, waardoor hij dus vooral de constructie der kruisribgewelven vergemakkelijkt [5]). En om

[1]) Bijzonder leerzaam is in dit opzicht Laon. De architect, die tijdens de eerste bouwperiode (1160—1180) de oorspronkelijke absis met omgang optrok, kon dit stelsel nog niet toepassen, en evenals de bouwmeesters van Sens, Noyon, Senlis, de Notre-Dame te Parijs e. a., achtte hij het voldoende naar romaansche traditie beuksgalerijen te bouwen, onder welker dak hij driehoekige schoormuren optrok met een kleine opening, teneinde den omgang onder de bekapping mogelijk te maken (afb. 134). Vgl. Lucien Broche, La cathédrale de Laon: Paris 1926, p. 78 ss. Waar luchtbogen aan oudere gothische bouwwerken voorkomen zijn ze eerst veel later aangebracht. Zie verder ook: E. Lefèvre-Pontalis, L'origine des arcs-boutants, Congrès archéol. 1919, p. 367 ss.

[2]) O. a. ± 1090 aan de kerk te St. Sauveur (Lyonnais), Saint-Vincent-des Prés (Saône-et-Loire); ± 1100 de westelijke travee van St. Etienne te Périgueux, St.-Léonard (Haute-Vienne), etc. Vgl. o.a. Enlart, Manuel I, p. 320.

[3]) Spitsbogen zijn o. a. toegepast in de 5e eeuw aan het bekende paleis van Ctésiphon, terwijl in de 9e eeuw het gebruik in de Arabische architectuur algemeen was. De vroegere theorie, die de invoering van den spitsboog aan den invloed der kruistochten toeschreef is derhalve nog niet zoo absoluut verwerpelijk! Buitengewoon opmerkelijk is in dit opzicht ook de in 1001 voltooide kathedraal van Ani, in Armenië, welker koepel wordt gedragen door vier groote spitsbogen. Vgl. hieromtrent: Strzygowski, Origin of Christian church art, p. 94 ss.

[4]) Enlart (Manuel, I, p. 321—322) noemt meer dan 60 zuiver romaansche kerken, als een minimum aantal, uit elk departement slechts éene.

[5]) Vgl. hieromtrent verder de Terminologie.

deze laatste eigenschap vooral kreeg de spitsboog een zoo belangrijk aandeel in de vormentaal der gothiek: de verbinding van ribgewelf en spitsboog kan ongetwijfeld als kenmerkend voor het gothische bouwstelsel gelden. *Maar deze verbinding krijgt eerst haar wezenlijke beteekenis in verband met de rechthoekige, verticaal gerichte travee: de verandering in het ruimtegevoel, die de ruimte nieuwe vormen met een nieuw rhythme gaf, drong naar de consequentie van het spitsbogig kruisribgewelf; omgekeerd gaf deze nieuwe bouwtechniek aan het ruimtegevoel gelegenheid tot steeds vrijer uiting.* Ook thans blijkt dus weer de nieuwe stijl geboren uit een wisselwerking tusschen het technisch kunnen en het aesthetisch begeeren.

Vragen wij nu naar het geboorteland dezer gothische bouwkunst, dan dienen wij ons in de eerste plaats bewust te zijn, dat de kerkelijke bouwkunst der gothiek slechts een onderdeel is van de gothische architectuur en deze, op hare beurt, slechts een deel, zij het ook het belangrijkste, van de gothische kunst in 't algemeen En deze gothische kunst is geen kunst van een bepaald volk, nòch van een ras: zij is de kunst van een tijd, die metterdaad den eersten Europeeschen eenheidsstijl brengt. Maar tegelijk is dit de tijd, dat in de heerschappij der Duitsche en Noord-Fransche volken het germaansche ras en de germaansche cultuur zegevieren, en hierdoor krijgt de eenheidsstijl het karakter van een rassenstijl.

Wat nu de bouwkunst betreft: in tal van uiteenliggende streken van West-Europa nemen we tegen het einde der 12e eeuw veranderingen waar, die per slot allen het streven gemeen hebben de ommuring van een bouwwerk te ontleden in functioneerende, statisch actieve deelen en in enkele afsluitende, meer passieve deelen. Wij zagen hierboven, hoe in de Keulsche school, waaruit de Munsterkerk te Roermond voortkwam, de massa der muren van binnen uit werd opgelost, waarbij de aan de binnenzijde behouden muurdeelen als steunbeeren dienen, terwijl het buitenvlak onverbroken blijft. In Frankrijk gaat de beweging op hetzelfde uit, maar zij verplaatst de steunbeeren naar buiten, om het gebouw heen. En zelfs hier onderscheiden we weer gelijktijdig opduikende varianten: de vroege Bourgondische gothiek der Cisterciënsen, de niet-Cisterciënsische, provinciale gothiek van Bourgondië [1]), de

[1]) De Lasteyrie, L'architecture rel. en France à l'époque gothique, I, p. 75.

gothiek van Anjou [1]), die van het Kroondomein (Ile-de-France) en die van Normandië. In Engeland tenslotte worden, in het begin der 12e eeuw, en wellicht zelfs nog vóór 1100, de kathedralen van Durham, van Winchester, van Peterborough met kruisribgewelven overkluisd [2]).

Het is omstreeks dezen zelfden tijd dat ribgewelven op groote schaal toepassing beginnen te vinden in Normandië, wanneer daar de „romaansche" bouwkunst ontzaglijke werken tevoorschijn brengt, als de grootsche abdijkerk van Jumièges (± 1140), de St. Etienne en de St. Trinité te Caen, kerken, die bijna alle omstr. 1100 geheel overkluisd stonden. En we dienen hierbij dan wel in aanmerking te nemen — Gall heeft er terecht aan herinnerd [3]) — dat in het geheele Kroondomein, Champagne en westelijk Vlaanderen inbegrepen, in deze zelfde periode geen enkele grootere kerk, van eenzelfde beteekenis als de Normandische, is gebouwd.

Spoedig na den dood van Willem den Veroveraar, is het echter gedaan met de grootheid van Normandië, dat aanvankelijk aan Engeland komt, om onder Philippe Auguste, in 1204, een deel te worden van het opkomende Fransche koninkrijk. De kern van dit nieuwe rijk is het Kroondomein, met Ile de France en Parijs als centrum. In dit gebied zijn echter vóór het begin der 12e eeuw slechts kerken van ondergeschikte beteekenis gebouwd, zoodat wij in de bloeiende bouwbedrijvigheid van het aangrenzende Normandië, gedurende de tweede helft der elfde eeuw, de kracht moeten zoeken, die de opkomst der bouwkunst in het Kroondomein heeft aangezet. In de „romaansche" architectuur van Normandië vinden we inderdaad de kiem, zoowel constructief als in ruimtelijken zin, van de gedachten, die in de eigenlijke Fransche architectuur van de 12e eeuw zijn uitgewerkt: de kathedralen van Noyon (± 1150 begonnen) [4]), van Senlis (1153—1191) [5]), van Laon (± 1160 begonnen [6]) van Parijs (± 1163 begonnen) [7]), zoowel als de Notre-Dame

[1]) De Lasteyrie, A. w., p. 61.
[2]) John Bilson, The beginnings of Gothic Architecture, in: Journal of the R. Instit. of British architects 3e s. VI, p. 295 (vertaald in: Revue de l'art chrétien, 1901). Vgl. hiertegenover: De Lasteyrie, A. w., p. 30 ss.
[3]) Gall, Die got. Bauk. in Frankreich u. Deutschland, I, S. 16.
[4]) L. Vitet et D. Ramée, Monographie de la cathédrale de Noyon. Paris 1845. — E. Lefèvre-Pontalis, Histoire de la cathédrale de Noyon (Mémoires du Comité archéol. de Noyon, XVII, p. 15).
[5]) Marcel Aubert, Monographie de la cathédrale de Senlis (1910).
[6]) Lucien Broche, La cathédrale de Laon. Paris, 1926.
[7]) Marcel Aubert, La cathédrale N.-Dame de Paris. Paris, 1909.

te Chalons sur Marne (1157—1183) [1], zijn geheel uitgegaan van het Normandische basilicale type, waarvan zij de meest karakteristieke elementen — alterneerende dragers, beuksgalerijen, venstergalerij (triforium), dikwijls zesdeelige gewelven en zelfs detailvormen — hebben overgenomen en verder ontwikkeld. Bij een bepaalde groep van deze kerken, waarvan de kathedraal te Sens (1130—1168) het belangrijkste voorbeeld is [2], en waartoe o. a. ook St. Leu d'Esserent, St. Évremond te Creil en het koor van St. Germain-des-Prés te Parijs behooren, volgen het Normandische type van de abdijkerk op den Mont-Saint-Michel, van Bernay en Lessay, d. w. z. zij laten de beuksgalerijen vervallen, maar behouden er de arcaden van, die zich buitenwaarts openen op de bekapping der zijbeuken. Nauw hiermee verwant is een derde vorm, waarbij de arcaden vervangen worden door een rondgaande reeks van slanke nissen, een eerste begin van de latere triforiums, dat we het vroegst weer aantreffen in Normandië, in de St. Trinité en in het koor van de St. Nicolaaskerk te Caen, zoowel als te Lessay en in St. Georges-de-Boscherville.

Het zijn dus de Normandische ruimtegedachten van het eind der elfde eeuw, die het Fransche Kroondomein in de twaalfde eeuw heeft overgenomen en doorgevoerd. „Het Fransche temperament beschikte over een veel grooteren rijkdom aan fantasie, die het in staat stelde zeer spoedig in werkelijkheid uit eigen kracht te putten. In de plaats van de abstracte, zeer trotsche en koele klaarheid der Normandische bouwwerken, bij welke het sierend element, in zijn bijna droge nuchterheid, achter de grootsche conceptie van zuiver architectonische ideeën weinig tot zijn recht komt, trad thans in Frankrijk een veel meer levende, soepele en van schoonheidsidealen vervulde opvatting, die ook aan de overige beeldende kunsten rijkelijk ruimte ter ontwikkeling bood." [3])

Het bouwsysteem. — Datgene, wat men thans algemeen is overeengekomen „de gothische architectuur" te noemen, het Fran-

---

[1]) De Lasteyrie, L'architecture rel. à l'époque gothique, I, p. 47.

[2]) Men heeft langen tijd gemeend, dat abt Suger de eerste was, die kruisribgewelven op groote schaal in Ile-de-France toepaste, bij den bouw van het koor zijner abdijkerk te Saint-Denis (1140—1144). Thans is men het er wel algemeen over eens, dat de kathedraal te Sens reeds tien jaren vroeger volgens het nieuwe systeem werd ontworpen. Vgl. E. Chartraire, La cathédrale de Sens. Paris, 1926, p. 12. — De Lasteyrie, A. w., I, p. 23—26.

[3]) Gall, Die gotische Bauk. i. Frankreich u. Deutschland, I, S. 21.

sche systeem der kathedralen, dat in den loop der 13e eeuw tot een universeelen Europeeschen stijl zou worden, was — wij hebben het hierboven gezien — ook in Frankrijk niet voor het eind der 12e eeuw (± 1180) volgroeid. Het eerste belangrijke kerkgebouw, dat van meet-af-aan naar de nieuwe beginselen werd ontworpen en alle elementen van het systeem in volledigen vorm vertoont, is de prachtige kathedraal van O. L. Vrouw te Chartres, zooals ze, na den brand van Juni 1194, die de vroegere geheel verwoestte, onmiddellijk herbouwd en in 1222 voltooid werd [1]). Hier vinden we dan, logisch doorgevoerd en onverbrekelijk vereenigd: 1°. de rechthoekige, doorgaande traveeën, over elk waarvan een afzonderlijk vierdeelig kruisribgewelf is geslagen; 2°. den spitsboog, toegepast bij de constructie van de gordelbogen der gewelven [2]), zoowel als bij de scheibogen, bij de arcaden van het triforium en bij de vensters; 3°. de steunbeeren met luchtbogen, waarvan men hier de eerste volledige toepassing aantreft, met al de consequenties, die er uit voortvloeien [3]).

De onbekende bouwmeester van Chartres schiep een kunstwerk dat in zijne diepe devotie, in zijne gedragen, bijna bovenaardsche schoonheid, wellicht door geen ander wordt overtroffen, en dat het voorbeeld gaf, waarnaar de meeste gothische kathedralen van West-Europa zouden worden opgetrokken. Al dadelijk die van Reims (1210—1241) [4]) en vervolgens die van Amiens (1220—1236) [5]), de scheppingen die op hare beurt in wijden kring invloed zouden oefenen, ook tot in ons land.

Het systeem, dat aan al deze bouwwerken ten grondslag ligt

---

[1]) Lassus et Paul Durand, Monographie de la cathédrale de Chartres. Atlas van 72 platen, in 1842—1875 uitgegeven op kosten van de Fransche regeering, met tekst van P. Durand (Paris, 1881). — Clerval, Chartres, sa cathédrale, ses monuments. Chartres, 1927 (5e éd.). — René Merlet, La cathédrale de Chartres. Paris, 1925.

[2]) De schild- of muraalbogen zijn halfcirkelvormig.

[3]) De luchtbogen der kathedraal te Laon zijn ouder, maar behoorden niet tot het oorspronkelijke plan; zij zijn eerst tijdens de tweede bouwperiode (1180—1220) geslagen; die van het schip der N.-Dame te Parijs zijn omstr. 1192 ontstaan (de luchtbogen aan het koor dezer kathedraal zijn van veel lateren datum). — Vgl. omtrent Chartres: Merlet, La cathédrale de Chartres, p. 45—58, en de Lasteyrie, L'architecture rel. à l'époque gothique, p. 68.

[4]) Anthyme Saint-Paul, La cathédrale de Reims au XIIIe siècle, in: Bulletin monumental, XX (1906), p. 288—328. — Louis Demaison, La cathédrale de Reims. Paris (s. d.). — Louis Bréhier, La cathédrale de Reims, une oeuvre française. Paris, 1920. En de uitvoerige bibliografie aldaar p. 267—270.

[5]) Georges Durand, Monographie de l'église cathédrale Notre-Dame d'Amiens, in: Mém. Soc. Antiq. Picardie. 2 vol. 1901—1903. — A. Boinet, La cathédrale d'Amiens. Paris, 1926.

en dat de kern van den gothischen eenheidsstijl uitmaakt, blijft in den grond der zaak hetzelfde als wat we te Chartres vonden en waarvan we de elementen hier nader willen bespreken.

In de eerste plaats dus de rechthoekige, doorgaande travee, overkluisd met vierdeelige kruisribgewelven.

Wij zagen, hoe de samenstelling van het romaansche basilicale grondplan berustte op het kwadratisch schema van het gebonden stelsel, waarbij de middenbeuk verdeeld werd in een aantal vierkante traveeën, geflankeerd door twee kleine vierkante traveeën in elk der zijbeuken (afb. 58 en 59). Als in alle Noord-Germaansche landen, was ook in Normandië dit stelsel, samengaande met alterneerende dragers („Stützenwechsel") algemeen. Wanneer men daar echter, in het eind der elfde eeuw, de steenen overwelving gaat toepassen, slaat men over elk der vierkante middentraveeën niet, als elders in West-Europa, de gewone „romaansche" kruisgewelven, maar, het voordeel der kruisribben juist voor deze gewelven van grooter spanning beseffend, construeert de Normandische bouwmeester zijne middenbeuksgewelven op twee diagonaalsgewijs gemetselde bogen, kruisribben dus, neerkomend op de schalken der hoofdpijlers. Daar men echter — en terecht — de draagkracht dezer nog vrij onbeholpen, in een meest zeer onregelmatigen ellipsboog geslagen kruisribben, niet vertrouwde, werden tegelijkertijd, van haar kruispunt naar de zijmuren, twee boogsegmenten geconstrueerd, te samen een soort hulpgordelboog vormend, waarop een dunne verticale schoormuur werd gemetseld tot steun van de beide gewelfschelpen daarboven. Aldus ontstonden schijnbaar-zesdeelige gewelven, die echter in werkelijkheid niet anders zijn dan vierdeelige, waarvan de constructie door den aldus aangebrachten hulpboog volstrekt niet werd gewijzigd.

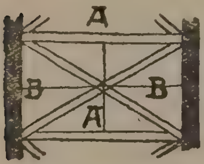

Afb. 132. Vierdeelig kruisribgewelf.

Het echte zesdeelige gewelf is eene technische verbetering van het voorgaande. Men zal inzien, dat in eene reeks van met vierdeelige kruisribgewelven overkluisde traveeën (afb. 132) de dwarse gewelfschelpen A elkaar door wederzijdschen druk steunen. De zijschelpen B hebben echter buiten de dwarsribben geen anderen steun dan de betrekkelijk zwakke, hooge lichtbeuksmuren. Juist in de vroege pe-

riode nu, terwijl de gewelven nog min of meer gebrekkig van constructie waren en steunbeeren en luchtbogen nog onbekend, was dit een gevaarlijk punt, dat de middeleeuwsche bouwmeesters zeer goed zagen, en dat zij op vrij eenvoudige wijze ontweken door de zijschelpen B door een dwarsrib te verdeelen (afb. 133) in twee afzonderlijke schelpen C en C′, elk gedragen op de halve dwarsrib en op de diagonaalribben. De eerste gothische kathedralen van Frankrijk, die sinds het midden der 12e eeuw, en nog zonder toepassing van het luchtbogenstelsel, werden opgetrokken, nl. Sens, Noyon, Laon, Parijs, Senlis, kregen allen dezen vorm van overkluizing, en merkwaardigerwijs zijn dit ook juist de kathedralen, waarin zich de Normandische invloed het duidelijkst manifesteert [1]).

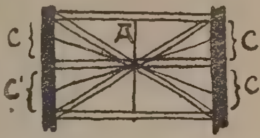

Afb. 133. Zesdeelig kruisribgewelf.

Treffend komt dit vooral uit in de toepassing van de zesdeelige (en schijnbaar-zesdeelige) gewelven in verband met de alterneerende dragers. Reeds in de elfd-eeuwsche Normandische bouwwerken (Caen, Bernières, Ouistreham, Saint-Gabriël) zien we, terwijl de gordelbogen en diagonaalribben neerkomen op tegen de hoofdpijlers gestelde schalken, de dwarse hulpribben gedragen door even zware schalken tegen de tusschenpijlers. En wijl nu alleen deze schalken over de volle hoogte zijn doorgevoerd (de geledingen der pijlers gaan allen gelijkerwijs over in de profileering der scheibogen), wordt aldus het alterneerende stelsel a. h. w. gecamoufleerd, elke vierkante travee in de opgaande wanden verdeeld in twee gelijke deelen en aldus het ruimtebeeld vervormd in een opeenvolging van rechthoekige traveeën.

Dit is de kiem der gothische ruimte-gedachte in de groote Normandische kerken van ± 1100 en juist deze gedachte zien we over genomen en verder uitgewerkt in de genoemde kathedralen van het Kroondomein uit het midden der 12e eeuw.

---

[1]) De Lasteyrie, L'architecture rel. à l'époque gothique, p. 29 ss. (vgl. aldaar ook p. 242—245), verdedigt de stelling, dat de echte zesdeelige ribgewelven van Ile-de-France de oudsten zouden zijn en de schijnbaar zesdeelige van Normandië slechts een gebrekkige, onbegrepen navolging, eene hypothese die m. i. architectuur-historisch zeer zwak is, en die nog onwaarschijnlijker wordt, wanneer men de juist zoo hooge technische bekwaamheid en den practischen zin der Normandische bouwmeesters in aanmerking neemt. Wel terecht derhalve hebben Dehio en v. Bezold (Kirchliche Bauk. d. Abendl., II, S. 49) de Normandische gewelven als de oudsten beschouwd.

Het gothische verticalisme, waarvan de rechthoekige travee de eerste uiting is, vond zijn drang naar steeds sterker hoogte-ontwikkeling, naar grooter rijzigheid, nog altijd belemmerd door de te logge zesdeelige gewelven, die in de eerste plaats een grondplan volgens het gebonden stelsel vroegen en bovendien met hunne kruisribben van zeer groote spanning de zijmuren onder den zoo ongunstigen hoek van 45° aangrepen.

Deze belemmeringen werden opgeheven, zoodra men er in slaagde elke rechthoekige travee te overdekken met haar eigen vierdeelig kruisribgewelf, d. w. z. zoodra men bij ondervinding had geleerd, zelfstandige, lichte gewelfschelpen te metselen, die werkelijk werden gedragen door kruisribben welke een zuiveren halven cirkel beschreven, terwijl men de gordelbogen, om ze dezelfde hoogte te kunnen geven als de met een zooveel grooteren straal geconstrueerde ribben, spitsbogig optrok [1]).

Hier begint dan de spitsboog zijn rol in de geschiedenis der gothiek. Hoewel zijne beteekenis — óók ten opzichte van de overwelving — vaak sterk werd overdreven, is hij toch, zoowel technisch als aesthetisch, een belangrijke factor in de evolutie der middeleeuwsche bouwkunst. Technisch, doordat hij, tengevolge van zijn geringeren zijwaartschen druk minder zware schoring behoeft dan de rondboog, en in de praktijk, bij het opmetselen, een eenvoudiger hulpconstructie van houten formeelen vraagt dan deze laatste. Aesthetisch, doordat zijne belijning meer de loodlijn nadert, waarvan de beide boogsegmenten slechts een geleidelijke afbuiging vormen, en hij aldus geheel meegaat in den verticalen drang. In deze laatste eigenschap hebben wij ongetwijfeld de oorzaak te zoeken van zijne snel veld winnende en weldra overheerschende toepassing in alle geledingen van het gothische bouwwerk.

De jongste, maar tevens de beslissende factor in de Fransche formule voor den eenheidsstijl is tenslotte de luchtboog (afb. 134).

De geweldige hoogte der middenbeuksmuren [2]) bracht het ge-

---

[1]) Vgl. de Terminologie i. v. „Gewelf".

[2]) Reeds te Sens liggen de gewelven van den middenbeuk 24,40 M. boven den beganen grond; te Chartres 34 M. bij een middenbeuksbreedte van 16.30 M. (binnenwerks); te Reims 37.95 M. bij een middenbeuksbreedte van 14,65 M.

vaar mee, dat zij onder den druk der gewelven, hoezeer deze ook werd verminderd, zouden uitwijken en ineenstorten. Als steun en tegendruk voor dit opgaande muurwerk trok men aanvankelijk boven de gordelbogen der zijbeuken tot onder hare lessenaarsdaken driehoekige schoormuren op, die tegelijk zoowel het dak der zijbeuken als de lichtbeuksmuren schraagden. Deze vroegste, embryonaire vorm van schoorbogen, is blijkbaar van Anglo-normandischen oorsprong (Durham, Norwish, Salisbury, Pershor, St.-Etienne en de Trinité te Caen) en bleef in Engeland tot in de 15e eeuw toepassing vinden (kathedraal van Winchester)[1]. Bij kerken van grootere hoogte bleken deze schoormuren echter onvoldoende, daar zij den middenbeuksmuur steunden in een punt, dat te ver beneden het aangrijpingspunt van het gewelf lag. Men zag zich dus voor de noodzakelijkheid geplaatst de schoormuren boven het dak der zijbeuken uit op te trekken, maar stond dan voor het gevaar, dat ze te zwaar werden voor de gordelbogen der zijbeuken. Men kwam er dus toe, inplaats van schoormuren vrije bogen te slaan, in den vorm van een kwartcirkel, tusschen het aangrijpingspunt der gewelven in de hooge lichtbeuksmuren en de tegen de zijbeuken geplaatste steunbeeren, die hiertoe verlengd werden boven de gootlijst. Aldus ontstonden dan de eigenlijke luchtbogen, aanvankelijk zeer eenvoudig van constructie, en bestaande uit een

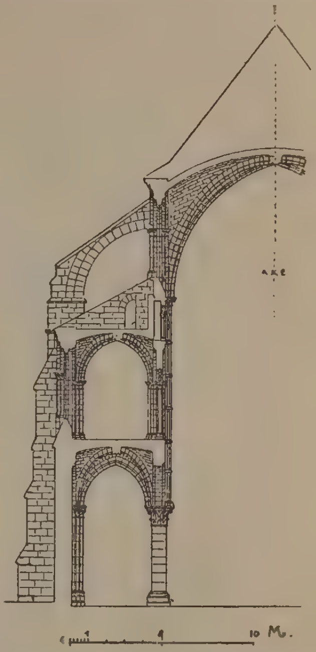

Afb. 134. Dwarsdoorsnede van het schip der kathedraal te Laon (n. Corroyer).

[1]) In het Kroondomein werden deze schoormuren toegepast bij de kathedralen te Sens, Noyon, Chartres, Soissons, Laon, Sées, enz. Vgl. hieromtrent: E. Lefèvre-Pontalis, L'origine des arcs-boutants, in: Congrès archéol. Paris, 1919, p. 367—369. — Marcel Aubert, Notre-Dame de Paris, Paris, 1920, p. 97—103. — Lucien Broche, La cathédrale de Laon, p. 78—82. — De Lasteyrie, L'arch. rel. à l'époque gothique, p. 356 ss.

dubbele rij van wigvormig behakte steenen, aan de bovenzijde tegen inwatering recht afgedekt door een glacis, dat dezelfde helling kreeg als de daken.

De ervaring leerde den middeleeuwschen bouwmeesters echter, dat de druk der gewelven zich niet concentreert op een enkel punt en dat het voor een afdoende voorziening noodig is den muur te schoren op twee plaatsen en wel even boven en even beneden het aangrijpingspunt. Men kwam er dus toe, twee luchtbogen boven elkaar aan te brengen, een systeem, waarvan het koor der kathedraal te Soissons, omstreeks 1200 gebouwd, een der eerste voorbeelden doet zien.

Tevens ondervonden de bouwers, dat de luchtboog een grooter weerstandsvermogen had, naarmate hij een wijderen boog beschreef, en construeerden hem derhalve met een grooteren straal, volgens een segment, aanzienlijk minder dan een kwartcirkel.

Teneinde de steunbeeren, die den druk der luchtbogen moeten opvangen, minder massaal te kunnen optrekken en aldus ook hun voor het oog hinderlijken voorsprong te verminderen, belastte men hun top (den „stoel" van den luchtboog) met eene bekroning, waarvan de massa den weerstand tegen den gewelfdruk vermeerderde en tevens het uitwijken van dien stoel onder den druk der luchtbogen belette.

Op vernuftige wijze hebben de gothische bouwmeesters tenslotte gebruik gemaakt van de luchtbogen om den waterafvoer van het dak van den middenbeuk te regelen. De schuine lijst waarmede de bovenzijde der luchtbogen aanvankelijk was afgedekt, werd hiertoe vervangen door eene, waarin een goot was gegroefd, die het regenwater afvoerde, door een holte in den kop van den steunbeer, naar een „spuwer", waardoor het op eenigen afstand van de zijbeuksmuren werd uitgeworpen. Deze spuwers zouden, vooral in Frankrijk, weldra een motief voor rijk en fantastisch beeldhouwwerk worden.

Wij zullen thans nagaan tot welke veranderingen de hier besproken elementen van het gothische stelsel leidden in grondplan, opstand en siervormen der kerken. Waar de gothische bouwkunst rechtstreeks volgt uit de romaansche, waarvan zij de consequentie geeft, kunnen wij hier volstaan met eene kortere samenvatting, als aanvulling van onze uiteenzettingen betreffende de romaan-

sche stelsels. Hierbij zullen wij uitgaan van het volledig ontwikkelde grondplan der Fransche kathedraal (afb. 135), daar dit ons het geheele gothische samenstel het duidelijkst voor oogen brengt en het type vertegenwoordigt, dat door geheel West-Europa verbreid raakte.

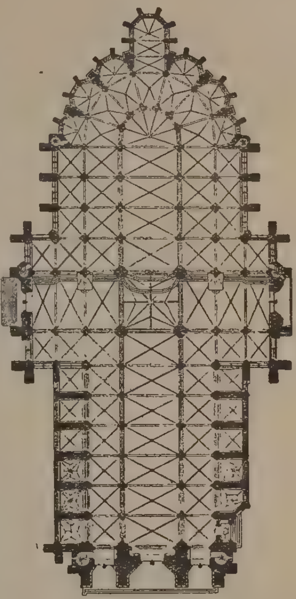

Afb. 135. Plattegrond der kathedraal te Amiens.

Daar de religieuze eischen vrijwel dezelfde bleven behield ook het grondplan in groote lijnen den bekenden basilicalen vorm: het Latijnsche kruis, met een drie- of meerbeukig schip en een uitgebouwd koor, welks halfronde absis in de dertiende eeuw algemeen plaats maakte voor de polygonale koorsluiting [1]). In hoofdzaak is dit dus het plan zooals we het reeds in vroeg-romaanschen tijd gevormd zagen, maar wanneer we het romaansche en het gothische grondplan vergelijken, spreekt al dadelijk het groote verschil der omlijning (zie afb. 69). De doorgaande zware omtrek van het romaansche plan, nauwelijks onderbroken door de smalle ruimten der lichtopeningen, heeft plaats gemaakt voor den beweeglijken, ijlen contour der gothiek, gevormd door de vaste punten der dragende deelen, de vensterdammen, tusschen de overheerschende ruimten der lichtopeningen. De zware cadans der vierkante traveeën van het gebonden stelsel is vervangen door het snellere rhythme der rechthoekige, doorgaande traveeën. Maar het eigenaardigst blijkt het verschil in den aanleg van het sanctuarium, de koorpartij. Vooral in dit gedeelte vond de gothiek tal van varianten en bracht zij oplossingen van den eenvoudigsten tot den rijksten vorm.

Het motief van den kooromgang, welks ontstaan in romaanschen tijd wij hierboven (blz. 199) reeds bespraken, werd vooral

[1]) Vgl. het hieromtrent op blz. 197 gezegde.

gretig aangevat en uitgewerkt. Wel het eerste karakteristiek-gothische voorbeeld van behandeling dezer partij treffen we in die meesterlijke jeugdschepping der gothiek, die abt Suger's abdijkerk van St. Denis is. Van zijne stichting bleven enkel de westbouw en de kooromgang bewaard, maar juist hierin zien we de nieuwe ruimtegedachte treffend belichaamd [1]).

Straalsgewijs zijn zeven kapellen uitgebouwd om den halfronden gang die de absis omsluit (afb. 136). Terwijl echter in de vroegere omgangen met straalkapellen de afzonderlijke ruimtedeelen als zelfstandige eenheden stereometrisch scherp naast elkaar staan, zien we hier een breed saamgevat, gesloten geheel, welks onderdeelen opgaan in het geheel der compositie. Statig openen zich, waar men langs een monumentalen trap uit het dwarspand het hoogere koor opgaat, de door sierlijke ronde zuilen gedragen arcaden, en voeren den blik in de diepten der rustig in golvenden cadans reiende kapellen. Nergens scherpe grenzen, sprekende afscheidingen, die de onderdeelen der ruimte markeeren; in gelijkmatig voortgolvende beweging omsluit de trans het priesterkoor.

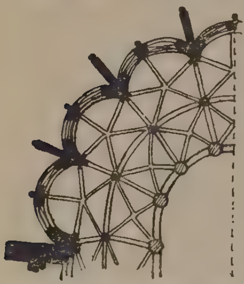

Afb. 136. Plattegrond van het koor der abdijkerk St. Denis.

Deze beweeglijke eenheid van ruimtedeelen wordt het kenmerkende vooral in den aanleg der rijkere koorpartijen van de gothiek. We zien het plan van St. Denis dan ook toegepast aan de kathedraal te Noyon (± 1157) [2]), de kerk St. Germain-des-Prés (gewijd in 1163) te Parijs, aan St. Remi te Reims (± 1170), aan Ste. Madeleine te Vezelay (± 1170), aan de kathedraal te Senlis (± 1168), en aan tal van oudere kerken uit de tweede helft dier eeuw. In al deze gevallen waren de straalkapellen nog volgens de romaansche traditie halfrond uitgebouwd, eene traditie die nog stand hield in

[1]) Suger, een der groote figuren van de 12e eeuw, heeft zelf in zijn „Libellus de consecratione ecclesiae St. Dionysii" het verhaal van den bouw neergeschreven (Vgl.: Oeuvres complètes de Suger, éd. A. Lecoy de la Marche. Paris, 1867, p. 215 ss. — J. v. Schlosser, Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abendländischen Mittelalters. Wien, 1896, S. 268 ff. — Gall, Die got. Bauk. i. Frankreich u. Deutschl., I, S. 93 ff.). In 1137 werd de bouw begonnen met den westgevel; het koor werd in 1140 begonnen en in 1144 gewijd, Schip en binnenste deel van het koor ± 1240 verbouwd onder leiding van Pierre de Montereau, den bouwmeester der Sainte-Chapelle te Parijs.

[2]) Vgl. De Lasteyrie, L'architecture rel. à l'époque gothique, I, p. 35—65.

1211, toen de bouwmeester, Jean d'Orbais, het plan ontwierp voor de kathedraal te Reims, waarvan het koor in 1241 voltooid werd [1]). Toen echter Robert de Luzarches tegen 1220 zijne projecten voor de kathedraal te Amiens teekende, gaf hij het koor driezijdige straalkapellen, die in 1247 voltooid stonden [2]). Deze dispositie bij een bouwwerk, dat weldra een grooten naam kreeg, heeft spoedig school gemaakt. We vinden ze dan ook gevolgd, niet alleen bij het grandiose koor der kathedraal van Beauvais (dat in 1225 begonnen, in 1284 nauwelijks voltooid was, toen het instortte, om op het oorspronkelijke plan te worden herbouwd [3]), maar ook te Troyes, te Tours, bij den dom te Keulen (1248), bij de St. Salvatorskerk te Brugge, de kathedraal te Antwerpen en bij het in 1280 begonnen koor van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch.

Polygonale straalkapellen worden aldus sinds het midden der 13e eeuw regel, maar tegelijkertijd zien we allerlei varianten ontstaan, waarbij o.a. ronde en rechthoekige straalkapellen elkaar afwisselen. Het is eene dergelijke dispositie, die de dertiend'eeuwsche bouwmeester Villard de Honnecourt ontwierp voor de sinds lang verdwenen kloosterkerk der Cisterciënsen te Vaucelles bij Kamerijk [4]). De Cisterciënsen behielden overigens hunne voorkeur voor de sobere rechte koorsluiting, zonder kapellenkrans, maar waar in sommige abdijen het groote aantal monniken een groot aantal altaren en bijgevolg ook een groot koor met vele kapellen noodig maakte, daar lieten zij doorgaans rechthoekige straalkapellen bouwen, zooals bijv. te Clairveaux, te le Breuil-Benoît, te Pontigny, en als in ons land te Aduard (afb. 71), waarbij dan echter de vereenvoudiging intrad, dat alle kapellen door éénzelfden ronden of polygonalen muur omsloten en door een rondgaande bekapping gedekt werden.

De kapellenkrans met vijf of zeven straalkapellen, uitgebouwd

---

[1]) Jean d'Orbais was afkomstig uit Orbais in Champagne, waar eene abdijkerk staat, die overeenkomst vertoont met Reims. Het koor dier kerk werd kort voor 1180 begonnen; het schip was in 1200 nog in aanbouw. De bouwmeester kan daar dus zijne ervaring hebben opgedaan. Vgl. L. Demaison, La cathédrale de Reims, p. 28.

[2]) A. Boinet, La cathédrale d'Amiens, p. 12.

[3]) V. Leblond, La cathédrale de Beauvais. Paris, 1926, p. 14 ss. Literatuur aldaar, blz. 104.

[4]) Villard de Honnecourt, het type van den rondtrekkenden middeleeuwschen handwerker, die ± 1245 tot in Hongarije werkzaam was, liet een hoogst merkwaardig schetsboek na, uitgegeven door Lassus en Darcel: Album de Villard de Honnecourt. Vgl. aldaar omtrent Vauxelles, pl. XXXII.

aan een omgang, die een halfrond priesterkoor omsluit, blijft regel voor de grootere Fransche kerken tot in de 14e eeuw. In de 15e eeuw komt een nieuwe vorm op, waarbij het eigenlijke hoogkoor driezijdig wordt gesloten, eene dispositie die moeilijkheden kon opleveren, wanneer ook een omgang met straalkapellen was geprojecteerd, daar tengevolge van den centraliseerenden vorm van het koorplan, de buitenmuren van den omgang — waarop de kapellen werden geopend — meer dan de dubbele breedte konden krijgen van de correspondeerende boogopeningen in het binnenste priesterkoor. Men kwam hierdoor meer en meer tot rechthoekige en trapeziumvormige koorkapellen, in steeds meer op schilderachtige effecten gerichte wisseling, vooral wanneer men er tenslotte toe overgaat het aantal boogopeningen van het priesterkoor even te maken, zoodat een zuil in de lengteas van het koor komt te staan.

Voor de kleinere kerken is de rechte koorsluiting een vooral in Normandië, Ile-de-France en Picardië zeer veel toegepaste vorm. Ten deele zal deze zijn toe te schrijven aan de bekende gewoonte der Cisterciënsen, maar ongetwijfeld heeft zich hierin vooral ook de invloed van Engeland doen gelden, waar de rechte koorsluiting een van de meest kenmerkende eigenheden der gothische kathedralen is, die zelfs niet door het Fransche plan met kapellenkrans kon verdrongen worden [1]).

Overigens wordt het sinds het begin der 13e eeuw algemeen gebruik het koor aan de oostzijde te sluiten met eenige zijden van een veelhoek; doorgaans een oneven aantal, zoodanig, dat een der zijden rechthoekig op de as van het koor staat. Het meest is de sluiting geconstrueerd met vijf zijden van den achthoek, eene oplossing, die constructief en aesthetisch volkomen bevredigt [2]). Hiernaast worden ook veelvuldig zeven zijden van een twaalf-

---

[1]) Nóch de ronde, nóch de veelhoekige koorsluiting is ooit in Engeland inheemsch geworden. De kunstzinnige koning van Engeland, Hendrik III, bewonderaar van den evenzeer kunstzinnigen Franschen Koning, den H. Lodewijk, bracht het Fransche koorplan met straalkapellen over in het plan van de Westminster. Het werd echter geheel in Engelsch karakter verwerkt en vond verder geen navolging. Vgl. E. S. Prior, Eight chapters on English medieval art. Cambridge, 1922, p. 70—71. — Merkwaardig en opvallend is de Engelsche invloed vooral in het koorplan der kathedraal te Laon en voorts o. a. in St. Michel te Bordeaux, in de kathedraal te Dol en andere kerken van Bretagne. Zie: De Lasteyrie, L'arch. rel. à l'époque goth., p. 195—196.

[2]) L. A. J. Keuller, Koorsluitingen, in: Bulletin Nederl. Oudh. Bond, XI (1918), blz. 238; XII (1919), blz. 153 v.v.

hoek, vijf zijden van een tienhoek toegepast; zelden een grooter aantal, zooals bijv. negen zijden van een veertienhoek.

Ook voor den bovenbouw, den opstand van het gothische kerkgebouw is het koor, de altaarruimte, hoofdmoment en richtpunt, zoo goed als reeds in de vroeg-christelijke basiliek. De geweldige uitbreiding die dit onderdeel, gelijk we in het voorgaande zagen, in den loop der 13e eeuw kreeg en die tenslotte dikwijls meer dan de helft van de totale ruimte beslaat, is een gevolg van het toenemen der geestelijkheid in macht en in aantal, zoowel als van de ontwikkeling der reliekenvereering, en vooral ook van de wijzigingen in den eucharistischen eeredienst.

Van belang is het in dit verband op te merken, dat de krocht meer en meer in onbruik raakt en in het eind der 12e eeuw zelden meer wordt gebouwd. Gothische kerkgebouwen met een bij haar plan ontworpen krocht zijn zeldzaam; waar de crypta dan nog voorkomt is zij doorgaans een overblijfsel van een voorgaand bouwwerk als bijvoorbeeld, gedeeltelijk, te Chartres, te Soissons (St. Léger), de Madeleine te Vézelay, enz. De kruistochten hadden tal van nieuwe relieken aangevoerd en de vereering aangewakkerd Uit de krochten, waar de geheiligde overblijfselen tot nog toe als in een veiligen grafkelder bewaard en verborgen bleven, werden zij, onder den drang van de godsdienstige geestdrift dier dagen, naar boven gebracht om in het koor aan de heilzoekende geloovigen te worden getoond [1]), waartoe zij in dikwijls buitengewoon kostbaar uitgevoerde schrijnen en reliekhouders op het altaar werden geplaatst. Hoe de aanleg van den kooromgang hieruit volgde hebben wij reeds gezien [2]).

Ingrijpender nog deden zich de vernieuwingen in den eeredienst der H. Eucharistie gelden, die, in een zekere parallel met de vereering der relieken, in den loop der 12e- en vooral sinds het begin

---

[1]) Pakkend is de beschrijving, die Suger in zijn reeds aangehaald „Libellus" van dezen ontstuimigen aandrang geeft: „Dikwijls was het een zonderlinge aanblik, hoe degenen, die (de basiliek) binnenstroomden, om de heilige relieken, de spijkers en de doornenkroon onzes Heeren te vereeren en te kussen, door de dicht opeengedrongen menigte zoodanig werden gekeerd, dat, onder de duizenden ingeklemd, niemand meer een voet kon verzetten, allen als versteend stonden en zich alleen maar verbaasden nog te kunnen schreien.... Zelfs de broeders, die aan de menigte de teekenen van het Lijden onzes Heeren toonden, waren aan het dringen en stooten blootgesteld en vluchtten dikwijls, geen anderen uitweg vindend, met hunne relieken door de vensters. Hiervan hoorde ik, terwijl ik als kind leerling bij de broeders was, ik leed er als jongeling onder en, man geworden, waren al mijn gedachten er op gericht, hierin verbetering te brengen".

[2]) Vgl. hierboven, blz. 199.

der 13e eeuw, uitgingen zoowel naar luisterrijker eerbetoon als naar vertrouwelijker nadering tot het Allerheiligste.

Men bedenke hierbij, dat gedurende de voorafgaande twaalf eeuwen de hostie — zelfs in de kerk, of wanneer zij aan zieken werd gebracht — steeds zorgvuldig voor het oog der leeken verborgen werd gehouden en geheel aan de onmiddellijke aanbidding der menigte ontging. De mis en de communie waren de eenige positieve vormen van vereering der Eucharistie, „datgene wat na het Offer overbleef „de H. Reserve", werd — in het algemeen gesproken — slechts negatief vereerd, d. w. z. voor onteering gevrijwaard" [1]). Tegen het eind der 12e eeuw zien we gebruiken opkomen, die wijzen op een algeheelen omkeer in de opvattingen. Van Parijs, toen een centrum van theologische controversen, middelpunt van beschaving en geestelijk leven dier dagen, ging het voorschrift uit, dat de hostie tijdens de mis, onmiddellijk na hare consecratie, moest worden opgeheven en aan de geloovigen getoond.

Aan de 13e eeuw, die men de gouden eeuw der Scholastiek heeft genoemd, bleef het voorbehouden de doorvoering en samenvatting te brengen van al wat in vorige eeuwen drong naar inniger verkeer en weidscher vereering. Theologen als de H. Bonaventura (1221—1274), Duns Scott (1274—1308) en vooral de H. Thomas van Aquino (1226—1274) formuleerden in hunne geschriften de nieuwe leerstellingen, zooals ze in hoofden en harten gegroeid waren. En van dien tijd af wordt de Eucharistie, de H. Tegenwoordigheid, het middelpunt van een nieuwe luisterrijke liturgie: niet meer in bescheiden vaatwerk, in sobere tabernakels, in de sacristie, achter of onder het altaar geborgen, maar in sierlijk bewerkte, verplaatsbare tabernakels, op het altaar ter aanbidding gesteld, zou het Allerheiligste thans voor heel het geloovige volk te naderen zijn [2]).

En deze vlucht der religieuze geestdrift volgt onmiddellijk de architectuur. Thomas van Aquino had theologisch aangetoond

---

[1]) L. Verwilst O. P., Het altaar-ciborium voorheen en thans, in: Het Gildeboek, 1924, blz. 14.

[2]) Opmerkelijk is ook het verschijnsel, dat in dezen zelfden tijd het streven naar een bijzonder Sacramentsfeest opkomt, het eerst te Luik, waar het reeds in 1252 werd ingesteld, waarna het in 1264 door paus Urbanus IV over de geheele katholieke wereld werd verbreid. Vgl. hieromtrent mijne studie „Vijftiend' eeuwsche Bredasche monstransen", in: Het Gildeboek 1924, blz. 33—44, en de daar opgegeven literatuur. — Zie voorts ook: Chanoine Ch. Cordonnier, Le culte du Saint-Sacrement. Etude historique. Paris(1923).

dat het tabernakel, waarin toen nog de hostie bewaard werd, de woonplaats was van Gods tegenwoordigheid; het kerkgebouw zelf moest dan ook die H. Tegenwoordigheid uitdrukken. „Het levensbeginsel der kathedraal — aldus de katholieke theoloog Sertillanges — is wat wij noemen de H. Tegenwoordigheid" [1]. In tegenstelling met de romaansche architectuur, die allen nadruk legde op den kruisvorm van het grondplan, bracht de Gothiek het zwaartepunt over naar de omsluiting van het Allerheiligste, het koor, dat zij uitbouwde tot een luisterrijke schrijn, het eigenlijke godshuis, waartoe het schip enkel inleiding en voorhal werd.

Het altaar, tot nog toe een eenvoudige offertafel, al dan niet overhuifd door een ciborium [2], had reeds in romaanschen tijd, in het begin der 11e eeuw, aan de achterzijde een opstand of retabel gekregen waarop de reliekschrijnen geplaatst konden worden. Met de uitbreiding der liturgie en vooral tengevolge van de ontwikkeling van den eucharistischen eeredienst nam deze retabel, waarop nu het tabernakel een plaats kreeg, steeds in omvang toe, zoodat tenslotte niet meer de altaartafel, maar de retabel met het tabernakel het belangrijkste deel is geworden, en een deel, dat in vorm en afmetingen op zichzelf architectonische beteekenis kreeg [3].

In de hoofdkerken — kathedralen, abdij-, kapittel- en collegiale kerken — woonde een steeds toenemend aantal bedienende priesters de godsdienstoefeningen in het koor bij, dat aldus uitgroeide tot een afzonderlijke „priesterkerk", die sinds het begin der 13e eeuw door een nieuwe geleding, het oksaal, of jubé, van het schip, de „leekenkerk" werd gescheiden. Dit oksaal bestaat uit een vasten wand, waarvoor aan de naar het schip gekeerde zijde een zuilengalerij is aangebracht, die met den achterwand een platform draagt waarop de koorzangers plaats namen en de lezenaars, ter vervanging van de vroegere ambonen [4], werden opgesteld; tegen het midden van den achterwand werd een altaar („altare pro populo") geplaatst, waar het misoffer en de communie der leeken plaats hadden; te weerszijden hiervan openden zich kleine portalen op het priesterkoor [5].

[1]) A. D. Sertillanges, La Cathédrale. Sa mission spirituelle, son esthétique, son décor, sa vie. Paris 1922, p. 7.

[2]) Braun, Der christl. Altar. II, S. 277 ff.

[3]) Vgl. hieromtrent: R. Ligtenberg O. F. M., De overhuiving van het altaar, in: Het Gildeboek, 1925, blz. 144—159. — Zie ook: Enlart, Manuel I², p. 843 ss.

[4]) Zie hierboven blz. 73.

[5]) Tot de oudste oksalen behooren het nog geheel in romaansche vormen uitgevoer-

Waar nu deze splitsing van de kerkruimte in twee liturgisch scherp gescheiden deelen, aanleiding had kunnen geven tot een verbreken van de architectonische eenheid der compositie, daar bracht de verticale bewegingsdrang herstel van evenwicht. De opstaande wanden, zoowel van het schip als van het koor, worden van beneden naar boven verdeeld in doorgaans eenzelfde aantal zônes. Aanvankelijk, aansluitend bij de romaansche stelsels, verrees boven de zône der scheibogen van de zijbeuken die van de arcaden der beuksgalerijen, en hierboven de zône der bovenvensters, met als tusschengeleding een kleinere galerij: het triforium, hoofdzakelijk eene aesthetische onderbreking van het doode muurvlak tusschen de bovenvensters en de beuksgalerijen. In de plaats van deze vierledige indeeling brengt de gothiek een drieklank, doordat met de ontwikkeling van het luchtbogenstelsel de beuksgalerijen als onnoodig komen te vervallen. En hiermee verviel tegelijk de sterk sprekende horizontale geleding harer diepe arcaden, werd aan de verticale richting nieuwe kracht bijgezet en een schema van muurbehandeling gewonnen, dat door het geheele bouwwerk kon worden doorgevoerd.

Van dit driedeelige schema, bestaande uit zijbeuks-arcaden, triforium en bovenvensters, dienen wij het middelste lid nog nader te bespreken. Het triforium [1]) is een smalle galerij of gang, in de muurdikte boven de scheibogen der zijbeuken uitgespaard, oorspronkelijk wellicht in verband met religieuze verrichtingen en naar het schijnt het eerst in de romaansche kerken van Lombardije en van Normandië aangebracht [2]). Later bleef men de triforiums toepassen als dienstgangen, die het onderhoud van het kerkgebouw en zijne versiering op feestdagen vergemakkelijkten. Hiernaast dient men echter zeer zeker zijne aesthetische beteekenis, nl. de verdere oplossing van het muurvlak tusschen de dragende deelen in het oog te houden. Inderdaad zien we aldus de hooge en betrekkelijk smalle muurvlakten tusschen de over de volle hoogte opgaande pijlergeledingen, doorbroken, eerst door de zijbeuksarcaden,

---

de te Naumburg (± 1225) en die van Valère à Sion in Zwitserland en van Vezzolano in Noord-Italië. Vgl. Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, I, S. 268—269. — Enlart, Manuel I[2], p. 863 ss. Verschillende afb. in genoemde werken.

[1]) Het woord triforium (afgeleid van het Fransche adjectif trifoire) stamt van het Latijnsche *transforare* dat *doorboren* beteekent. Oorspronkelijk schijnt de naam op de beuksgalerijen te zijn toegepast: „Via.... quae triforium appellatur". Vgl. Ducange, i. v. Triforium; J. A. Brutails, Précis d'archéologie (1923), p. 301.

[2]) F. Ostendorf, Die Entstehung der got. Kunst, in: Zschr. f. Bauwesen, 1913.

vervolgens door het triforium (dat de zwaarte van het eenig overblijvende massieve stuk muurwerk tot de kleinst mogelijke afmetingen terugbrengt), en tenslotte door de hooge bovenvensters, die weldra over de geheele breedte der travee worden geopend.

Het uitwendige van het gothische kerkgebouw doet eerst recht de veranderingen beseffen, die in den loop der 12e eeuw plaats grepen. Tegenover de klare, evenwichtige plastiek van het romaansche bouwwerk met zijne evenwichtig gegroepeerde massa's en zijne alzijdige gerichtheid, komt de ontbinding, de ontkenning der massa, die de elementen, noodzakelijk voor de constructie van het inwendige, maar in tegenspraak met de eenheid die de vormdrang hier zocht, buiten rondom het architectonische lichaam opstelde als een steigerwerk, verwarrend in de veelheid zijner vormen.

Vooral komt dit aan het licht, wanneer men, de silhouet eener groote gothische kerk beschouwend, de onbevredigende oplossing van het probleem der bekapping met hare lange horizontale lijnen waarneemt. De gothische bouwmeesters hebben dit zeer goed gevoeld en trachtten de moeilijkheid te overwinnen door de horizontale daklijnen te breken, te overstelpen als het ware, met de verticale lijnen der steunbeeren, pinakels, frontalen en vooral ook met de tegenbeweging van het dwarspand en zijne hooge gevels. Hoezeer men zich bewust was, dat de lange zijden van het bouwwerk tevens zijne zwakste zijde waren, blijkt uit de nauw daarbij aansluitende bebouwing der omgeving, waardoor men het volledig aanzicht der zijkanten zooveel mogelijk aan het oog onttrok [1]).

Tegenover de onbevredigende uitwendige belichaming van den ruimtevorm, heeft men een tegenwicht gezocht in de behandeling van het deel, dat thans weer eenzijdig tot hoofdpartij werd, het westfront. Hier, waar geen lange daklijn hinderen kon en waar men een overzichtelijk geheel kreeg, vormde zich naar den trant van den romaanschen westbouw, een min of meer zelfstandig plastisch lichaam, met als hoofdaccent den toren of de twee flankeerende torens. Hier zijn weer alle lijnen gelijk- en overheerschend verticaal gericht en in den grond der zaak komt de vorm van den toren overeen met de afzonderlijke travee van het inwendige, waarvan

[1]) Dit bewijst meteen de onjuist der z.g. „vrijlegging", die bij moderne restauraties van gothische kerken vaak is ondernomen, geheel in tegenspraak dus met de bedoeling der oorspronkelijke bouwmeesters en in elk opzicht tot schade van het monument.

hij de directe belichaming en consequente verticale doorvoering in plastischen vorm te zien geeft. Gezien in het geheel der uitwendige massa van het gebouw schijnt het alsof het den gothischen bouwmeester eigenlijk alleen om den toren te doen was. Al het overige toch werkt — zooals Worringer zeer terecht heeft opgemerkt [1]) — uitwendig slechts als een aanloop, „een opmaat voor de groote, zegepralende torenbeweging". Te merkwaardiger is dit, omdat toch het eigenlijke hoofddeel van het bouwwerk het koor is, zoodat het accent, dat inwendig valt op de oostzijde, uitwendig verplaatst wordt naar de westzijde.

Vooral in het gothische westfront, en in het bijzonder in den toren, komt het gothische schoonheidsbegeeren tot treffende openbaring, hier wordt het materiaal gedwongen naar den wil van den scheppenden kunstenaar, die de steen behandelt als boetseerklei en „als gold het slechts vormen daaruit te ontwikkelen, als lijnen met de teekenstift" [2]).

Het ornament. — De gothische ontbinding van het bouwwerk in zijne constructieve factoren, had tot onmiddellijk gevolg, dat de muurvlakken, waarin zich de lust tot sieren kon uiten, bijna geheel verdwenen, terwijl in elk der geledingen de functie door plaats en vorm reeds zoo sterk tot uitdrukking kwam, dat voor eene accentueering van het constructieve samenstel door sierende elementen nauwelijks aanleiding bleef. Noodzakelijkerwijs moest aldus het ornament geheel van karakter veranderen.

Gelijkerwijs in de omsluiting der ruimte het vlak in beteekenis terugtreedt tegenover de belijning der dragers, schalken, ribben en bogen, zoo ook wordt in de sierende vormen het vlak verdrongen door de lijn, d. w. z. het geometrische ornament komt sterk op den voorgrond.

Reeds in het romaansche ornament merkten wij tweeërlei geaardheid op: een abstract-geometrische en een meer naturalistische, beiden weliswaar nog nauw samenhangend en elkaar doordringend, zoodat geometrische vormen telkens herinneren aan natuurvormen, terwijl de nabootsing van natuurvormen steeds neigt naar het abstract-geometrische (vgl. pl. 82, 83, 93 en 94).

In het laatst der 12e eeuw ontstaat hier eene splitsing: te eenen kant zuiver geometrisch ornament, dat dient als vlakvulling, of

[1]) Formprobleme der Gotik (1920), S. 112.
[2]) F. Th. Fischer, Aesthetik. Stuttgart, 1853, III, S. 318.

juister, dat de leegten vult, waar het vlak is vervallen, een filigraan van vlechtingen, maaswerk of traceering genoemd; ter andere zijde een zuiver naturalistisch ornament, als tooi aangebracht tegen architectonische geledingen.

Het ligt in de rede, dat de traceering in de gothiek een buitengewone beteekenis kreeg. Waar tusschen de architectonische geledingen nog iets van een muurvlak kon blijven, wordt dit zooveel mogelijk opgelost in een kantwerk van sierlijke arabesken: tusschen de steunbeeren in de vensteropeningen, in het triforium, in boogzwikken en balustraden. „The popular view of Gothic is that it is the architecture of traceried windows" meent Lethaby [1]), en volgens Dehio zou het zelfs geen te eenzijdige overdrijving zijn de 14e eeuw eenvoudig als „Epoche des Masswerks" te kenschetsen [2]). Inderdaad zijn de traceeringen een buitengewoon karakteristiek en zeer eigen bestanddeel der gothische vormentaal. Haar oorsprong en haar wezen liggen in het beginsel van de ontkenning der stof, van de oplossing der steenmassa. Duidelijk blijkt dit vooral uit de venster-traceeringen, waarbij het oog in de eerste plaats wordt getrokken door den vorm der openingen en niet door de steenen vullingen. De lichtplekken, zooals ze van binnen uit worden gezien, geven ons, naar de juiste opmerking van John Ruskin [3]), de eigenlijke teekening der ornamentale compositie.

Blijkbaar moet de oorsprong gezocht worden in de verbinding van het ronde venster of roosvenster met twee spitsbogige, zooals we die, in een vroeg stadium van ontwikkeling, vinden in den lichtbeuk der kathedraal te Chartres, waar in elke travee onder een roosvenster twee spitsboogvensters zijn aangebracht, zoodanig, dat de drie één geheel vormen, saamgevat door een overspannenden rondboog, die niet zoozeer een ontlastingsboog der vensters, dan wel een deel van de gootlijstconstructie tusschen de steunbeeren is. In dezen vorm, die dus uit de laatste jaren der 12e eeuw dateert, zijn roos en spitsboogvensters nog niet tot één gesloten samenstel vereenigd. In de kathedraal te Reims zien we de samensmelting geschied: de overspannende boog is die van de

---

[1]) Mediæval art., p. 170.

[2]) Gesch. d. deutschen Kunst, II, S. 26.

[3]) The Seven Lamps of architecture (ed. Rhys, 1913, p. 57 seg.). Hier moge gewezen worden op de voortreffelijke en scherpzinnige analyse, die Ruskin geeft van de gothische traceeringen, zoowel op de aangehaalde plaats, als in de „Stones of Venice" (ed. Rhys, 1907, vol. III, final appendix, VI, p. 223).

vensteropening zelf (afb. 137). Te Amiens is de ontwikkeling ± 1225 weer een stap verder en ontstaan groote vierdeelige vensters met cirkelvormige traceeringen. De volledige vorm wordt, wellicht voor het eerst, bereikt in de Sainte-Chapelle, omstr. 1245 (afb. 138). Het kenmerkende hiervan is, dat de lichtopening onderverdeeld wordt door eenige verticale stijlen of posten, waaruit zich, in den spitsbogigen kop van het venster, de eigenlijke traceering ontwikkelt; en voorts, dat alle deelen dezer vulling (posten en traceeringen, tezamen het harnas genaamd) op dezelfde wijze geprofileerd zijn.

Afb. 137. Traceering van een venster in het schip der Kathedraal te Rheims.

Afb. 138 Venster der Sainte-Chapelle te Parijs met traceernigen (1248).

In de 14e eeuw worden de vensters steeds meer onderverdeeld. Waren voordien bij voorkeur even verdeelingen (in twee of vier vakken) toegepast, thans verschijnen vooral oneven getallen (drie, vijf en zelfs zeven vakken), terwijl in de plaats van de cirkelmotieven in de traceeringen ook klaverbladvormen en door segmenten omsloten drie- en vierhoeken optreden, eene evolutie, die tenslotte in de 15e eeuw uitloopt op een abstract-fantastisch lijnen- en arabeskenspel, dat sterk herinnert aan textiele kunst of zilversmidswerk en onwillekeurig de herinnering oproept aan het oude vroeg-Germaansche lijnornament. Het is dezelfde geest dien we weer aan 't werk zien, maar nu als wetenschappelijk, mathematisch geschoold: eene sierkunst uit de sfeer der Scholastiek.

In het naturalistische ornament overheerschen de motieven aan de plantenwereld ontleend. Terwijl de traceeringen gespaarde deelen van een doorbroken muurvlak zijn, onderkennen we het naturalistische ornament als plastisch toevoegsel aan eene bouwgeleding. Het is merkwaardig, te zien hoe de gothiek hierbij aanvankelijk teruggrijpt op dezelfde gedachten, waarvan ruim een eeuw tevoren ook de romaansche ornamentiek was uitgegaan.

Duidelijk blijkt dit vooral in den ontwikkelingsgang van het kapiteel. We zagen in het laatst der 12e eeuw de knopkapiteelen met de knolvormig omgebogen bladpunten ontstaan (zie blz. 240). Ná de levendige, bewogen vormen uit het midden dier eeuw, doet deze vorm ons aan als een plotselinge verstrakking, die in zooverre weer teruggaat naar het karakter der romaansche kapiteelen uit de 11e eeuw, dat zij het bladwerk in breede, strenge vormen weer uit de kern laat opschieten, als symbolische uitbeelding van de functie van zuil of pijler.

Tot de vroegste volkomen ontwikkelde voorbeelden van dezen vorm behooren de knopkapiteelen in het zuidelijk transept van de kathedraal te Soissons en in de beuksgalerijen van die te Laon ontstaan tusschen 1190 en 1200. Omstreeks 1200 verbreeden zich de bladvormen, terwijl de gespierd opschietende bladnerven talrijker en scherper worden, als in het ± 1200 door meester Willem gebouwde koor der St. Etienne te Caen, en in dat van de abdijkerk te Pontigny; eene evolutie, die we verder kunnen volgen in het koor van de abdijkerk St. Yved te Braisne (in 1216 gewijd) en in den kooromgang der abdijkerk te Montiérender (1200—1220), waar de kapiteelen het type krijgen dat we, mét de achtkante dekplaten, tegen het midden der 13e eeuw ook in ons land zien verschijnen, o.a. te Aardenburg (pl. 121) [1]).

Sinds het midden der 13e eeuw worden de planten minder streng gestyleerd, met een toenemend streven naar getrouwe nabootsing der toevallige natuurvormen, waartoe de inheemsche flora als voorbeeld wordt gekozen. In de plaats van de uit den kern van het kapiteel opschietende, de dragende functie uitbeeldende bladvormen, komen los om den kelkvormigen kelk gehangen takken, met bladeren, die als door van den grond opstijgende windvlagen worden opgelicht [2]). Vooral opmerkelijk is deze vormverandering als uiting van de rationalistische denkwijze der rijpende gothiek: de symboliek van dragende bladvoluten wordt als onlogisch opgegeven en vervangen door dèn metterdaad „onver-

[1]) Reeds in den vroegen tijd der gothiek, in de kathedraal te Laon, verschijnen omstreeks 1190 achtkante dekplaten; in de tweede helft der 13e eeuw wordt deze vorm de normale.

[2]) Wel van de eerste en fraaiste scheppingen in deze trant zijn de pijlerkapiteelen in het schip der kathedraal te Reims, sinds 1255 vervaardigd onder leiding van den toenmaligen bouwmeester Bernard van Soissons. Vermaard is vooral het eigenaardige wijnoogst-kapiteel, een genre-stukje der monumentale sculptuur, en een der beste stalen van deze naturalistische kunst.

bloemd" getoonden massieven kern, terwijl het enkel-sierende karakter der omkransende bladeren duidelijk wordt uitgesproken.

Met de ontwikkeling van het kapiteel gaat die der verdere sierende deelen gelijk op: aldus de hogels, bladvormige voluten, als klimmend geplaatst langs de opgaande zijkanten en ribben van frontalen, luchtbogen, pinakels en torenspitsen; ook hier gelijk bij de knolkapiteelen, aanvankelijk in groote, gespierde vormen opschietend uit het steenen lijstwerk, de eentonige strakheid der lange opgaande lijnen brekend, later als losse versiering, in krullende bladvormen er tegen gelegd. Als beeindigingsvorm, op geveltoppen en pinakelspitsen, dienen de z.g. kruisbloemen, waarin de opgaande beweging als met een laatste accoord uitklinkt.

Wij bepalen ons hier tot dit samenvattend overzicht van oorsprong en ontwikkeling der gothische vormentaal. Hare verwerking in het gebied der Nederlandsche architectuur zullen wij in het hier volgende beschouwen.

§ 6. De Nederlandsche Gothiek

Karakter. — Langs velerlei wegen drong de gothiek in deze landen door. Als een daarvan leerden wij de orden van Citeaux en van Premonstreit kennen, die, vooral in het Noorden, de nieuwe architectonische beginselen uit Noord-Frankrijk zullen hebben overgebracht. Dan was er de strooming, nimmer geheel stilstaande, die langs den Rijn in het oosten binnenkwam: Roermond met zijne Munsterkerk, Ootmarsum met zijne R. K. parochiekerk getuigen er van. Een derde golf drong — hoewel langs den kortsten weg, toch niet het eerst — in het Zuiden binnen; hierna zal blijken hoe. Maar bijna driekwart-eeuw later dan in Noord-Frankrijk zou hier de omkeer voldongen zijn: de kathedralen van Sens, Chartres, Laon, Parijs, stonden geheel, die van Reims en Amiens grootendeels, vóórdat in de Noordelijke Nederlanden een kerkgebouw, met rechthoekige traveeën in gothischen trant, werd geprojecteerd.

En zelfs dán, nadat in 1254 de eerste steen is gelegd voor de eerste — en eenige — gothische kathedraal in ons land, den grootschen dom te Utrecht, waarmee in één sprong de vol ontloken Fransche gothiek in het hart van kerkelijk Nederland werd overgeplant, zelfs dan komt het hier niet tot dien milden bloei der ker-

kelijke bouwkunst, die Frankrijk, Engeland, Duitschland tooide met een rijken stoet van machtige godshuizen. Met uitzondering van enkele der grootste hoofdkerken, zijn hier geen kerken volgens het volledige hierboven beschreven gothische stelsel opgetrokken. De politieke en economische omstandigheden waren er nóch in Holland, nóch in het Sticht naar, om een zoo weelderige architectuur te voorschijn te brengen; en sinds den ondergang van het keizerlijke huis der Staufen, sinds de inzinking van het Duitsche rijk, lag deze uithoek van Noordwestelijk Europa buiten de sfeer der wereldpolitiek, buiten de stroomingen dus, die hier eene heroïsche gesteldheid, een élan hadden kunnen wekken, gelijk aan die, welke de Fransche en Engelsche scheppingen deden ontstaan.

En dan: er was in dit landje, met zijn ééne bisschoppelijke stad, ook geen plaats, geen aanleiding tot het bouwen van meer dan die eene, in 1254 begonnen kathedraal. De gouden eeuw der groote Benedictijnsche kloosterstichtingen en van hare met kathedralen wedijverende abdijkerken was voorbij. In de plaats hiervan kwamen de zooveel bescheidener stichtingen der bedelorden en die van de parochiekerken der opkomende, uiteraard kleine en doorgaans nog armelijke steden. Bovendien — en dit was niet de minst tellende factor — ontbrak hier de natuursteen, en was men hoofdzakelijk aangewezen op baksteen, dan wel op tufsteen, maar in elk geval op materiaal, dat de bij de gothiek behoorende rijke detailleering vrijwel onmogelijk maakte. Neemt men hierbij nog in aanmerking de bestaansvoorwaarden der bevolking, voor een groot deel in aanhoudenden strijd met de zee, en uit haren aard toch al geneigd tot soberheid en nuchtere zakelijkheid, dan wordt het duidelijk, *dat het gothische stelsel hier maar niet zonder meer kon worden overgenomen, en vereenvoudiging in de eerste plaats geboden was.*

Juist in deze noodzakelijke vereenvoudiging echter lag de aanleiding besloten tot verwerking en omschepping van het stelsel in een nieuwen, landseigen bouwtrant.

Zonderen we de paar eerste groote, onder bijzondere omstandigheden verrezen, gothische hoofdkerken, den Dom te Utrecht en de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch uit, dan onderscheiden we al dadelijk in onze kerkelijke stichtingen dezer periode twee groote groepen: die welke het systeem vereenvoudigen door in de plaats van de steenen overkluizing houten gewelven toe te passen, en die

welke vereenvoudiging zoeken met behoud van het steenen ge welf. En bij nadere beschouwing blijkt dan, dat de houten overwelving regel is in de lagere westelijke deelen des lands, waar de slappe bodem kwalijk den druk der steenen gewelven kon dragen, en dat de steenen ribgewelven bij voorkeur toepassing vinden op de hoogere zandgronden van het zuiden, midden en oosten [1]).

Het meest opvallend spreekt de vereenvoudiging al dadelijk in het grondplan en dan voornamelijk in de koorpartij. De volledige Noord-Fransche dispositie, met omgang en straalkapellen vinden we weliswaar ook hier, aan den Dom te Utrecht, aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (afb. 139), de kerk te Brouwershaven, en later, in den loop der 15e eeuw aan de H. Williborduskerk te Hulst, de voormalige St. Lievenskerk te Zierikzee, de St. Pieterskerk te Oirschot, de St. Stevenskerk te Nijmegen, de O. L. Vrouwekerk te Dordrecht, de St. Catharina- of Nieuwe kerk te Amsterdam, maar in het algemeene beeld onzer gothische bouwkunst treffen deze gevallen als uitzonderingen. Eigenlijk bespeuren we al dadelijk in het Utrecht sche domkoor eene vereenvoudiging, doordat de straalkapellen

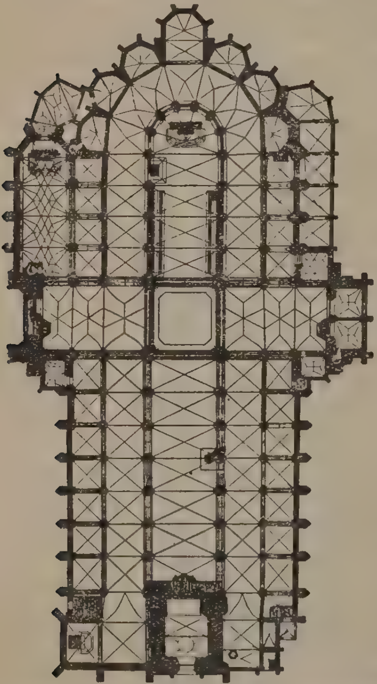

Afb. 139. Plattegrond van de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch.

[1]) Dat we ook hier niet te zeer mogen generaliseeren bewijzen de kerken te Goes, den Briel, Rotterdam, Haarlem en Alkmaar, waar overal de bewijzen zijn te vinden, dat een steenen overwelving van den middenbeuk in het plan lag. Dat deze gewelven niet werden uitgevoerd, kan men toeschrijven aan geldgebrek (aldus Weissman, Gesch. Nederl. bouwk., blz. 206), maar evengoed aan een tijdens den bouw opgekomen vrees, dat de onderbouw den last niet zou kunnen dragen, wat bij de empirische werkwijze der middeleeuwsche bouwmeesters volstrekt niet onwaarschijnlijk zou zijn.

met de correspondeerende omgangstravee onder één gemeenschappelijk gewelf liggen (vgl. afb. 140) en pl. 181), een systeem, dat we in Ile-de-France voor de eerste en eenige maal zien toegepast in de kathedraal van Soissons (afb. 141; voltooid in 1212) [1]), maar dat verbreiding vond langs de Fransche westkust [2]) tot in Vlaanderen, waar het o. a. in 1242 verschijnt bij het toen begonnen koor der

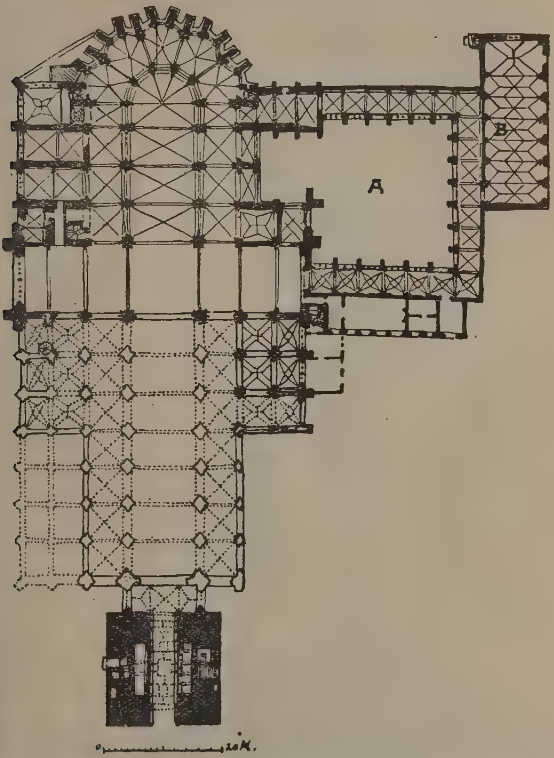

Afb. 140. Plattegrond van den dom te Utrecht met kloostergang (A) en kapittelzaal (B). Het in omtrek geteekende en gestippelde is het in 1647 ingestorte en het niet uitgevoerde deel van het schip.

O. L. Vrouwekerk te Doornik en waar het nog in het eind der 15e

[1]) Wel vinden we bij het koor van St. Denis eenzelfde overwelving in de galerij boven den omgang, waar deze dateert uit het midden der 13e eeuw.
[2]) O. a. te Bayonna, te Pampaluna, te Quimper. Vgl. Enlart, Manuel, I², p. 548.

eeuw voorkomt bij de straalkapellen der St. Salvatorkathedraal te Brugge.

Intusschen hebben we ook in dit eene — hier eenige — geval nog te doen met de navolging van een Fransch voorbeeld. Anders is het gesteld met die koren, waarbij de straalkapellen worden teruggetrokken tusschen de steunbeeren, zoodat zij als een keten van ondiepe, rechthoekige ruimten om het deambulatorium sluiten, gelijk dit

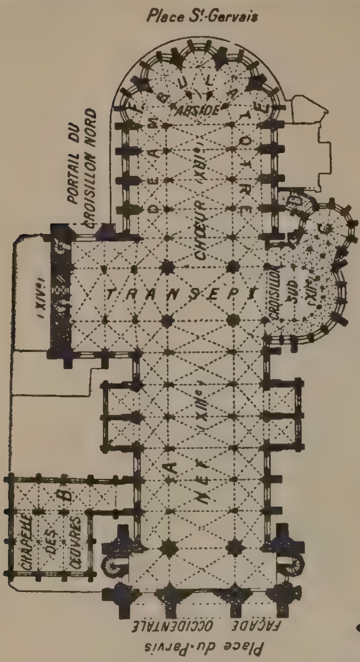

Afb. 141. Plattegrond der Kathedraal te Soissons.

het geval is met de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen (afb. 142) en de St. Walburgskerk te Zutfen, beide in de tweede helft der 14e eeuw gebouwd. Dit schema, dat sinds de 14e eeuw in de Duitsche landen gebruikelijk wordt, gaat blijkbaar terug op Oostenrijksche Cisterciënsische kerken. Het werd in 1351 voor het eerst toegepast bij den bouw der

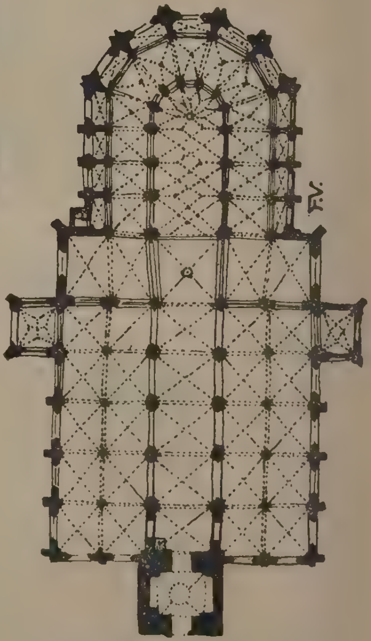

Afb. 142. Plattegrond van de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen.

H. Kruiskerk te Gmünd (Zwaben) en kwam vandaar, zooals hierna zal blijken, in 1369 naar Kampen.

Overigens heeft men zich bij onze grootere kerken bij voorkeur bepaald tot een omgang zonder kapellen, zooals te Breda, te Rotterdam, te Delft (St. Ursula- of Nieuwe kerk), te 's-Gravenhage (St. Jacobskerk), te Leiden (St. Pieterskerk en St. Pancras), te Gouda, te Woerden, te Haarlem (St. Bavo), te Amsterdam (St. Nicolaas- of Oude kerk), te Franeker, te Deventer (Bergkerk), te Groningen (Martinikerk en A-kerk) te Arnhem (St. Eusebiuskerk). In alle andere kerken, ook in de grootere, verviel zelfs de omgang en bestaat het koor eenvoudig uit eenige rechthoekige traveeën met een polygonale sluiting [1]).

Bij alle streven naar vereenvoudiging heeft men merkwaardigerwijze den plattegrond doorgaans — en althans in de hoofdkerken — eene groote breedte-ontwikkeling gegeven, zoodat niet alleen dikwijls sterk uitspringende dwarspanden werden ontworpen, maar meermalen een vijf- en zelfs zevenbeukige aanleg voorkomt [2]). En waar men zich tot drie beuken beperkte, wist men vaak door tusschen de steunbeeren uitgebouwde zijkapellen (als te Breda, te Alkmaar, te Vlissingen, te Zierikzee) een indruk te bewerken, die in weidschheid den vijfbeukigen aanleg nabij kwam.

Zeldzamer nog dan in de voorgaande eeuwen, was, voor zoover we kunnen nagaan, tijdens de gothische periode de centraliseerende aanleg. De kerk te Oosthuizen (Noordholland), omstr. 1500—1511 gebouwd is het eenige nog bestaande voorbeeld in de Nederlandsche gothiek, van een grondplan in den vorm van een Grieksche kruis [3]).

Voor de kleinere kerken is het driebeukige plan in dit tijdperk zeer gebruikelijk geworden; het komt minstens even dikwijls voor als het eenbeukige plan. We treffen hierin tal van varianten aan — gevolg van plaatselijke omstandigheden doorgaans — waarvoor geen vaste regel is aan te geven. In het Noorden — Friesland

[1]) Aldus bij de Magdalenakerk te Goes, de Koorkerk te Middelburg, de St. Maartenskerk te Zalt-Bommel, de St. Janskerk te Maastricht, de St. Christoffelkerk te Roermond, de St. Maartenskerk te Bolsward.

[2]) Vijfbeukig: 's-Hertogenbosch (St. Jan), Leiden (St. Pieterskerk), Amsterdam (Nieuwe kerk), Gouda (St. Janskerk, oostelijk gedeelte), Kampen (St. Nicolaas- of Bovenkerk); Zooals men weet was ook het voormalige schip van den Dom te Utrecht vijfbeukig. Zevenbeukig: de Buurkerk te Utrecht.

[3]) Oorspronkelijk waren ook de St. Christoffelkerk te Roermond en de kerk Valkenburg (Limburg) naar dit plan gebouwd.

en Groningen — blijft men vasthouden aan de traditie van het eenbeukig-kruisvormige grondplan, (afb. 143), dat we daar reeds tijdens de romaansche periode inheemsch vonden [1]).

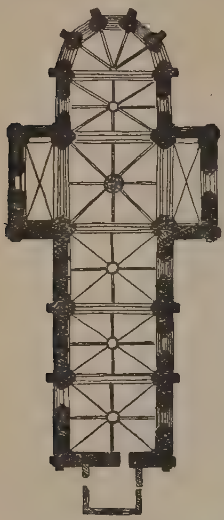

Afb. 143. Plattegrond der kerk te Zeerijp (Groningen).

De vereenvoudiging van den bovenbouw voert tot zeer opmerkelijke verschillen met het Fransche stelsel. Het klassieke driedeelige systeem van den opstand: scheibogen - triforium - bovenvensters, wordt hier teruggebracht tot een in den grond tweeledig systeem, doordat men het triforium als zelfstandige zône laat vervallen en inlijft bij de vensternissen van den lichtbeuk, als een herleving van de Normandische venstergalerij, gelijk we die te Roermond in de O. L. Vrouwe-Munsterkerk vonden (zie blz. 300).

In Frankrijk had men, sinds het midden van de 13e eeuw, een stap in dezelfde richting gedaan, door de harnassen der vensters op dezelfde wijze in te deelen als het triforium, zoodanig, dat de posten van eerstgenoemden eenvoudig een verlenging van de kolonetten van het triforium zijn, zoodat venster- en triforiumzône ten nauwste verbonden werden. In eenige van onze meest Fransche kerken is deze dispositie gevolgd, nl. in den dom te Utrecht (pl. 125), in de O. L. Vrouwekerk te Breda (pl. 129) en in de St. Janskerk te 'sHertogenbosch (pl. 132 en 133). Het triforium blijft hier echter, alhoewel minder dan in de St. Bavokerk te Aardenburg (pl. 121), nog altijd een zelfstandige geleding, een afzonderlijke gang, uitgespaard in de muurdikte tusschen vensters en scheibogen, waarin men dan, ter beveiliging van degenen die zich hier moesten bewegen, eene lage opengewerkte borstwering aanbracht (pl. 129). Evenzeer eene zelfstandige geleding, hoewel sterk vereenvoudigd, vormt het nog te Hulst (pl. 123 en 124), waar in iedere travee twee spitsbogige nissen zijn geopend, gezamenlijk ter breedte van het venster daarboven.

[1]) Bergum, Oenkerk, Holwierde, Loppersum, Noordbroek, Stedum, Termunten, Ulrum, Zeerijp (afb. 143), Zuidbroek.

Geheel anders wordt het echter, waar men, als te Rotterdam (pl. 135), te Dordrecht (pl. 136), te Delft (Nieuwe kerk, pl. 144), te Alkmaar (pl. 147) en te Amsterdam (pl. 148 en 149) de vensternissen van den lichtbeuk naar beneden doortrok tot even boven de scheibogen, aldus één groote nis in elke travee vormend, waarvan het benedengedeelte tot loopgang ingericht en van een bortswering voorzien werd. Het is duidelijk, dat hiermede het oorspronkelijke karakter van het triforium geheel was weggenomen. In de plaats van het driedeelige systeem was een tweedeelig gekomen: scheibogen- lichtbeuksnissen, en alleen de borstwering bewaarde hier nog, als een tegemoetkoming aan het rhythmisch gevoel, de herinnering aan den drieklank van het Fransche stelsel. Dat hierdoor tusschen bovenvensters en balustrade een groot dood vlak ontstond, was een aesthetisch bezwaar, hetwelk men trachtte te ondervangen door hier spaarnissen aan te brengen (pl. 135 en 147). Soms verviel de venstergalerij geheel, zooals in de kathedraal te Roermond (pl. 119), en kwamen in hare plaats blinde nissen (pl. 116 en 170) of traceeringen (pl. 120 en 145) het muurvlak verlevendigen.

Met de hier beschreven vereenvoudiging van het inwendige systeem hing die van het uitwendige ten nauwste samen. Door het vervallen van een eigenlijk triforium toch, was men in de gelegenheid de schorende bekapping der zijbeuken hooger tegen den middenbeuk op te voeren, waardoor weer — en zeker bij de in hout overwelfde kerken — de luchtbogen gemist konden worden (pl. 184, 185, 215).

Een blijkbare afkeer van het luchtbogenstelsel is kenmerkend voor onze Nederlandsche gothiek. Zelfs daar waar ze oorspronkelijk wel in het plan lagen, als bijvoorbeeld bij de St. Bavo te Haarlem, waar men er de inkassingen voor metselde in de beeren van den middenbeuk (pl. 185), zelfs daar bleef perslot de uitvoering achterwege. En dat men ook bij groote bouwwerken met steenen overkluizing het aandurfde deze schoorconstructie uit te schakelen, bewijzen de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, het koor der St. Maartenskerk en de St. Nicolaas- of A-kerk te Groningen, zoowel als de St. Christoffel te Roermond, die van meet-af-aan zonder luchtbogen zijn opgetrokken. Bij de Ned. Herv. St. Janskerk en bij de Kruisheerenkerk (thans Landbouwproefstation) te Maastricht heeft men nog in de 14e en 15e eeuw het vroe-

ge systeem van onder de daken der zijbeuken verborgen schoorbogen toegepast (afb. 144) [1]).

Ongetwijfeld was het streven naar bezuiniging mee oorzaak, dat men het kostbare en in ons vochtig klimaat veel onderhoud vergende systeem van luchtbogen en steunbeeren trachtte te vermijden. Maar dat men zoo stelselmatig zich er van onthield, zelfs bij groote bouwwerken, waar zijne afwezigheid toch lang niet onbedenkelijk was te achten (Kampen, Groningen), moet wel tevens zijn voortgekomen uit aesthetische overwegingen, uit een natuurlijken tegenzin, die deze als schrale staketsels om het lichaam van het bouwwerk geslagen stutten — vooral waar de tooi van rijk bouwbeeldhouwwerk moest ontbreken — voelde als verwarrend en ontsierend.

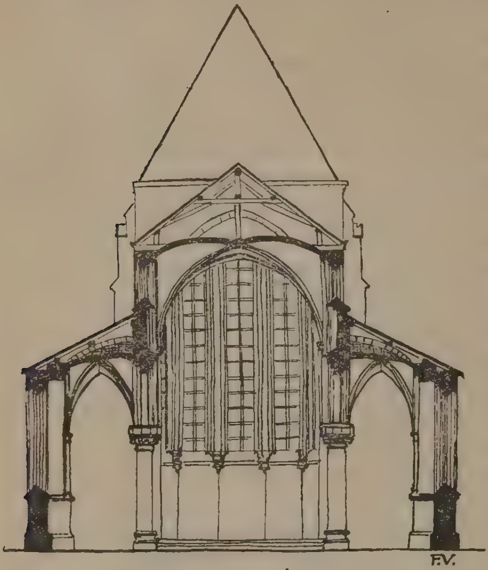

Afb. 144. Dwarsdoorsnede over het schip der St. Janskerk te Maastricht, naar het koor gezien.

Het is wel alsof iets van den romaanschen geest in onze Nederlandsche bouwers naleefde, een geest, die nog altijd en bovenal in het bouwwerk de klare plastische belichaming der ruimtevormen wenschte. En het is of deze hang naar de romaansche tradities hen bij intuïtie deed afkeeren van de dubbelzinnigheid, die er

[1]) Het volledige Noord-Fransche stelsel van steunbeeren en luchtbogen vinden we hier slechts aan de volgende kerken: Dom te Utrecht (± 140), St. Janskerk 's-Hertogenbosch (1478—1481), H. Willibrorduskerk te Hulst (1515—1530), St. Maria Magdalenakerk te Goes (± 1500), O. L. Vrouwekerk Tolen (± 1450), O. L. Vrouwekerk Breda (± 1500), St. Eusebiuskerk Arnhem (± 1470, vernieuwd), St. Servaaskerk Maastricht (1425), Franciscanenkerk (± 1500), en Dominicanenkerk (± 1400) te Maastricht, H. Bartholomeuskerk te Meersen (2e helft 15e eeuw).

school in het gothische stelsel met zijne fantastische, extatische binnenruimten, moeizaam gestut door de opeengestapelde steunsels daarbuiten.

Deze eigenaardige „romaniseerende" houding der Nederlandsche gothiek wordt nog versterkt door den aard van het in deze periode algemeen gebruikelijke materiaal: de baksteen. Op drieërlei wijze wordt hij sinds het doordringen der gothiek toegepast: 1°. De muren worden van baksteen opgetrokken en van buiten met natuursteen bekleed [1]). 2°. De muren worden niet bekleed, de baksteen blijft dus in het gezicht, maar voor de geprofileerde en gebeeldhouwde geledingen, als ribben, vensterharnassen, lijsten enz., wordt natuursteen gebruikt [2]). 3°. Het geheele bouwwerk wordt in alle onderdeelen enkel en alleen van baksteen opgetrokken, eene consequentie, die vrijwel bepaald bleef tot onze twee noordelijkste provincies, Friesland en Groningen, het eigenlijke oer-gebied der baksteen-architectuur.

De buitenlandsche natuursteen-gothiek beschikte over groote blokken, waaruit zij hare vormen naar verkiezing kon hakken, met alle gewenschte en denkbare doorbrekingen, buigingen, overkragingen en profileeringen. Zij was, zooals Dehio het zoo juist kenschetst, eene steenhouwerskunst [3]).

Onze baksteen-gothiek echter moest hare vormen opbouwen uit kleine eenheden, die aan beperkte vormen en afmetingen waren gebonden. Behalve deze gewone baksteenen prisma's, konden alleen van te voren bestelde stukken handvormsteen door de steenbakkerijen worden geleverd en ook deze waren dan nog aan een gemiddeld formaat gebonden. Een groot deel van de gothische vormentaal, fijn geprofileerde posten en lijsten, pinakels, spuwers, rijk geteekende traceeringen, was aldus van te voren uitgesloten. Zoo moest eene architectuur ontstaan van groote vlakken en breede massa's: eene metselaarskunst.

We zien dan ook, hoe in onze baksteenen kerken de gesloten muurvlakken een veel grooter plaats blijven beslaan dan in de natuursteen-gothiek, en de doorbrekingen aanzienlijk beperkt

[1]) Aldus de St. Laurenskerk te Alkmaar, de O. L. Vrouwekerk te Breda, de Willebrorduskerk te Hulst, de St. Pancraskerk te Leiden en de Maria Magdalenakerk te Goes gedeeltelijk, de O. L. Vrouwekerk te Veere (pl. 253) e. a.

[2]) Delft, Dordrecht, Leiden (St. Pancraskerk en St. Pieterskerk), Rotterdam, St. Jacobskerk 's-Gravenhage, St. Nicolaaskerk en O. L. Vrouwekerk te Kampen en verder de meeste kerken buiten Friesland en Groningen.

[3]) Vgl. Dehio, Gesch. d. deutschen Kunst, II, S. 63.

worden, zoodat bijvoorbeeld in de traveeën een grooter deel van den vasten wand om de vensters behouden bleef. Men vergelijke een bouwwerk van het natuursteen-type, als de Dom te Utrecht (pl. 181), of de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (pl. 131—134), met de baksteenen kerken te Rotterdam (pl. 135 en 184), te Dordrecht (pl. 136), of met de Groningsche kerken (pl. 190—192).

Wel opmerkelijk is het nu, dat tezelfdertijd in ons land weer een ruimtevorm opleefde, die het eerst eigen was geweest aan de romaansche architectuur van Zuidwest-Frankrijk en die nog tijdens de romaansche periode ook in Westfalen gebruikelijk werd. Het was die eenvoudigste vorm van overwelving eener driebeukige ruimte, waarbij de zijbeuken zoo hoog worden opgetrokken, dat hare gewelven die van den hoofdbeuk onmiddellijk schoren [1]). Een noodzakelijk gevolg van dezen aanleg was echter, dat de zijbeuken nagenoeg even hoog moesten worden als de middenbeuk, zoodat hare bedaking aansloot bij het dak van dezen laatste. Dit had weer tengevolge, dat de aldus gebouwde kerken — die men „hallenkerken" heeft genoemd — de bovenvensters in den middenbeuk moesten missen. Men zal de nadeelen inzien, die deze dispositie meebracht. Niet alleen toch ging het krachtige rhythme der basilicale ruimte grootendeels verloren, maar bovendien kon het middelste en grootste deel der ruimte aldus geen direct licht krijgen, maar moest dit ontvangen door de vensters der zijbeuken.

Wat desondanks in ons land een steeds toenemende voorkeur deed geven aan den aanleg der hallenkerk, was de eenvoud der constructie, die den bouw minder kostbaar en het luchtbogenstelsel overbodig maakte. Intusschen zal m.i. het merkwaardige verschijnsel, dat het bouwen van hallenkerken vooral in de tweede helft der 15e eeuw in dit land sterk toeneemt — zoodanig zelfs, dat tal van basilieken in hallenkerken worden herschapen — vooral ook zijn toe te schrijven aan eene evolutie in het ruimtegevoel, die gericht was op de éénе, ongedeelde ruimte, een verschijnsel, dat overigens hierna ter sprake zal komen. Voorloopig was het

[1]) Volgens een algemeen aangenomen theorie bleef dit type voornamelijk beperkt tot de romaansche „scholen" van Le Poitou en Auvergne. Lefèvre-Pontalis heeft echter aangetoond, dat het principe sinds de 11e eeuw in alle romaansche scholen ten Zuiden van de Loire verbreid raakte, dat het ook over de Fransche grenzen werd toegepast, en dat het door geheel het gothische tijdperk bleef voortbestaan. — Vgl. E. Lefèvre—Pontalis, Les nefs sans fenêtres dans les églises romanes et gothiques, in: Bulletin monumental, 1922, p. 257—309.

hoofdzaak, dat de hallenkerk zoo voortreffelijk paste in het kader eener periode, die bovenal doelde op vereenvoudiging van het gothishe sctelsel naar 's lands eigen behoef.

Het beginsel der hallenkerk komt het zuiverst tot uiting, wanneer de drie evenwijdige beuken zoowel gelijke hoogte als breedte hebben. De tegendruk der zijgewelven neutraliseert dan den zijwaartschen druk der middenbeuksgewelven. Deze gunstigste vorm is echter volstrekt geen regel en in ons land zelfs een uitzondering, die eerst tegen het eind der 15e eeuw minder zeldzaam wordt. Vooral zeldzaam zijn de van meet-af als zoodanig ontworpen en gebouwde hallenkerken, en feitelijk kan ik als zoodanig alleen aanwijzen de St. Michaëlskerk te Oudewater (14e eeuw, in 1732 met houten tongewelven gedekt), de St. Michaëls kerk te Zwolle (omstr. 1400 begonnen, in 1452 met steenen ribgewelven overkluisd, zie pl. 162), de H. Martinuskerk te Weert (in 1501 begonnen, zie pl. 152 en 153) en de St. Nicolaaskerk te Monnikendam (begin 15e eeuw, houten overwelving), waarbij dan nog dient opgemerkt, dat de Zwolsche kerk ontstond door de algeheele verbouwing eener romaansche kruisbasiliek, waarvan middenbeuk, dwarspand en een vierkante koortravee nog in den tegenwoordigen aanleg herkenbaar bleven (vgl. afb. 145) [1]).

In 't algemeen bleef men hier vasthouden aan den gebruikelijken vorm van een breederen hoofdbeuk en smalle zijbeuken, in welk geval de druk en tegendruk der gewelven elkaar niet opheffen, maar die van de middenbeuksgewelven sterker blijft, zoodat zoowel de middenbeukspijlers als de steunbeeren verzwaard moeten worden. Voorts is bij zulk een aanleg, met beuken van ongelijke breedte, gelijkheid in hoogte van de aanzetten en tevens van

[1]) De voornaamste hallenkerken, geleidelijk door verbouwing uit andere kerken ontstaan, zijn verder: 1. Buurkerk te Utrecht (zevenbeukig, ± 1400—na 1450); 2. St. Jacobskerk te Utrecht (driebeukig, 2e helft 15e eeuw. Zie pl. 161); 3 R. K. kerk van O. L. Vr. Hemelvaart of Buitenkerk te Kampen (driebeukig, midden 15e eeuw, pl. 159); 4. St. Joriskerk te Amersfoort (driebeukig, 15e eeuw, pl. 160); 5. St. Cunerakerk te Renen (aan de noordzijde één, aan de zuidzijde twee zijbeuken, tweede helft 15e eeuw), 6. H. Catharinakerk te Doetinchem (driebeukig, 1527); 7. H. Lebuinuskerk te Deventer (driebeukig, 15e—begin 16e eeuw); 8. R. K. Nieuwstadskerk te Zutfen (driebeukig, 2e helft 15e eeuw); 9. St. Walburgskerk te Zutfen (driebeukig, ± 1500); 10. H. Blasiuskerk te Delden (driebeukig, 1463); 11. St. Stevenskerk te Nijmegen (driebeukig, 2e helft 15e—begin 16e eeuw); 12. St. Martinuskerk te Venloo (driebeukig, eind 15e eeuw); 13. St. Landricuskerk te Echt (driebeukig, 15e eeuw), 14. Borne (tweebeukig, 1482, pl. 163, 164). Al deze kerken zijn in steen overwelfd. Voorts de met houten gewelven gedekte kerken: 15. Westerkerk te Medemblik (driebeukig, ± 1400 en 2e helft 16e eeuw) 16. St. Gomaruskerk te Enkhuizen (15e —16e eeuw), 17. Maria- of Noorderkerk te Hoorn (driebeukig, 1426—begin 16e eeuw, pl. 177).

de kruinen der gewelven (het zuivere hallentype dus) alléén mogelijk, indien de welvingslijn in de zijbeuken spits, en die in den middenbeuk vlak wordt genomen. Daar in dit geval echter ongunstige verhoudingen in den zijdelingschen druk der gewelven ontstaan, geeft men er de voorkeur aan ófwel de aanzetten, ófwel de gewelfkruinen op verschillende hoogten te brengen.

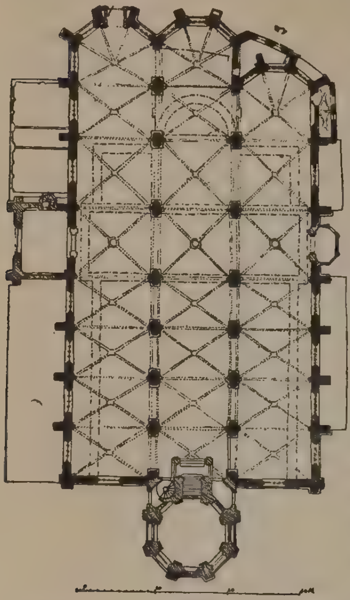
Afb. 145. Plattegrond der St. Michaëlskerk te Zwolle.

Deze laatste vorm nu, is in het algemeen — ook constructief — de beste, wanneer boven de gordelbogen der zijbeuken schoormuren worden opgetrokken tot steun der middenbeuksgewelven. Hij heeft vooral in den Westfaalschen laat-romaanschen stijl veel toepassing gevonden, waarschijnlijk onder invloed van Le Poitou en Anjou [1]).

De kerken van dit type verschillen dus slechts in zoover van de gewone basiliek, dat de middenbeuk geen eigen vensters heeft, waarom we ze dan ook pseudo-basilieken noemen, ter onderscheiding van de zuivere basilieken en hallenkerken.

Het vroegste voorbeeld van deze dispositie is in ons land de reeds genoemde kerk te Ootmarsum, die een sterke overeenkomst vertoont met de kerk te Legden in het naburige Westfalen [2]), zoodanig zelfs, dat ze, volgens Kalf, een jeugdwerk kon zijn van den bouwmeester, „die later — gerijpt in kennis en goeden smaak — de kerk te Legden bouwde" [3]).

In de 14e eeuw ontstaat dan in ons land, met het groeien der bouwbedrijvigheid, eene gothische doorvoering van het systeem,

[1]) Dehio u. v. Bezold, Kirchliche Bauk. d. Abendl., I, S. 508.
[2]) Vgl. Lübke, Mittelalterl. Kunst Westfalen, S. 155, Ludorff, Bau- u. Kunstdenkm. v. Westfalen, Kr. Ahaus (1901), S. 44. Tafel 13—15.
[3]) Kalf, Kath. kerken, blz. 40.

waarbij de middenbeuk nog meer verhoogd wordt, zoodat zich soms vrij hooge muurvlakken boven de scheibogen vormen (pl. 118, 154 en 155). Teneinde de doodsche geslotenheid dezer vlakken te breken, worden er vaak venstervormige nissen in uitgespaard, die als het ware een naklank zijn van de arcaden der beuksgalerijen in de Fransche pseudo-basilieken. Een sterk voorbeeld hiervan geeft ons de statige St. Maartenskerk te Bolsward (pl. 157) in 1446—1466 gebouwd, welker middenbeuk geheel volgens het tweedeelig basilicaal stelsel is opgetrokken, met hooge, als vensters met traceeringen gevulde spitsboognissen (de kleine ronde lichtopeningen daarboven zijn eerst veel later ingebroken). De lessenaarsdaken der zijbeuken sluiten hoog tegen de middenbeuksmuren aan, tot dicht onder de gootlijst van het middendak (pl. 200). Op verwante wijze is ook de pseudo-basiliek, de St. Maartenskerk te Franeker behandeld, evenals het kerkje te Ruinerwold (pl. 156) en de O. L. Vrouwe- of Kleine kerk te Steenwijk.

Dat overigens deze bouwwijze wel beantwoordde aan een bepaald ruimtegevoel dier dagen, bewijst de bouwgeschiedenis van menige kerk. Als voorbeeld noem ik de oude St. Joanneskerk te Hoensbroek, in Limburg. Deze werd, waarschijnlijk in de tweede helft der 13e eeuw, grootendeels uit mergelsteen opgetrokken, als een kleine driebeukige basiliek, dus mét vensters in den middenbeuk, die overigens laag en met hout overzolderd was. Omstreeks 1500 sloeg men steenen kruisribgewelven, zoodanig, dat de venstertjes van den lichtbeuk boven deze gewelven kwamen te liggen; tegelijk dekte men alle drie de beuken door één gemeenschappelijk zadeldak, zoodat de hierboven besproken pseudo- basilicale vorm ontstond! Eerst bij de in 1909—1910, onder leiding van den architect W. Sprenger uitgevoerde restauratie, werd de oorspronkelijke toestand uitwendig hersteld, in zooverre, dat men de bovenvenstertjes weer vrij maakte, door den middenbeuk een eigen bekapping te geven en de zijbeuken door lessenaarsdaken, tegen den hoofdbeuk onder de bovenvenstertjes aansluitend, af te dekken (zie pl. 56) [1]). Een overeenkomstig geval vertoont ons een andere Limburgsche dorpskerk, die van de H. Brigida te Noorbeek (pl. 118), eveneens in het laatst van de 13e eeuw als overzolderde basiliek gebouwd, maar omstreeks 1500 met net- en kruisribgewelven overkluisd, waarbij de oorspronkelijke lichtbeuksven-

[1]) Vgl. Kalf, Kath. kerken, blz. 567—568. — Voorl. lijst Limburg, blz. 135.

sters werden gedicht (overblijfselen zijn nog aanwezig) en de zijbeuken gedekt met lessenaarsdaken, dicht aansluitend onder de gootlijst van den middenbeuk [1]).

In den grond der zaak is het aldus hier gevormde kerktype — dat het Nederlandsche kerktype bij uitstek werd — toch wel zeer ongothisch. Niet alleen het spaarzaam verlichte interieur met zijn gedrukte verhoudingen bewijst dit, maar evenzeer het massale, en dikwijls bijna logge, uitwendige lichaam van het bouwwerk. Vooral de vorm der bedaking was hierbij van groote beteekenis. Een het meest logisch bij het inwendige aanpassend systeem zou hier, als bij de zuivere hallenkerk, geweest zijn, dat men elk der drie beuken met een eigen afzonderlijk zadeldak overkapte. Maar behalve dat een dergelijke drievoudige overdekking op zichzelf kostbaar was, bracht zij velerlei moeilijkheden en veel onderhoud mee in verband met den waterafvoer. Meestal besloot men daarom tot een van de drie volgende constructies:

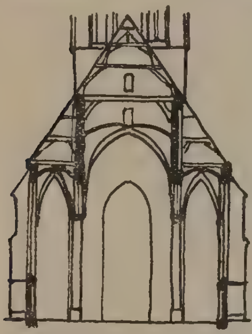
Afb. 146. Dwarsdoorsnede van het schip der kerk te Elburg, naar het Westen gezien.

1e. Men vereenigde de drie beuken onder één doorgaand dak (afb. 146) [2]).

2e. De lessenaarsdaken der zijbeuken sloten onder een minder steile helling onmiddellijk aan tegen het dak van den middenbeuk (afb. 147) [3]).

3°. De lessenaarsdaken der zijbeuken sluiten aan tegen den lichtbeuk, dicht onder de gootlijst, zoodat nog een klein gedeelte der lichtbeuksmuren boven de zijbeuken opgaat (pl. 200 en 234) [4]).

Een groot bezwaar van de pseudo-basiliek was en bleef de ge-

[1]) Kalf, A. w., blz. 531 en plaat *U*. — Voorl. lijst Limburg, blz. 346.

[2]) Voorbeelden: Brakel (Gelderland); Elburg (Gelderland), de belangrijke, in 1448—omstr. 1465 gebouwde St. Nicolaaskerk (pl. 158); Maurik (Gelderl.); Hengeloo (Gelderl.); Berlikum (Noordbrabant); Best (Noordbrab.); Wouw (Noordbrab.); Eigelshoven (Limburg, pl. 53 en 167); Margraten (Limb., pl. 55); Stamprooi (Limb.) Valkenberg (Limb., pl. 168), de R. K. kerk der H. H. Barbara en Nicolaas, in de 15e eeuw gebouwd als driebeukig kruiskerkje met slechts ééne travee aan oost- en westzijde van het dwarspand, in 1904 vergroot door Dr. P. J. H. Cuypers, waarbij echter het oorspronkelijke schip in wezen bleef; Naaldwijk (Zuidholl., pl. 171 en 204), e.a.

[3]) Voorbeelden: Steenwijk (Kleine kerk), Wijhe (noordbeuk), Nieuwe Niedorp (in 1876 gesloopt), Wel (gem. Ammerzoden, Gelderland), Diever (Drente), Roden (Dr.), Reden (Geld.).

[4]) Voorbeelden: Bolsward (Martinikerk en Minderbroederskerk), Franeker, Muiden, Wijk-bij-Duurstede (pl. 234), Groesen, Duiven, Dongen, Helden, Weel, Aalten, Nijkerk, Asperen, Kapelle (Zeeland), Noorbeek.

brekkige verlichting van den middenbeuk, een nadeel, dat zich bij de hallenkerk minder deed gevoelen, doordat hare zijbeukvensters hooger konden worden geopend, evenals de scheibogen tusschen

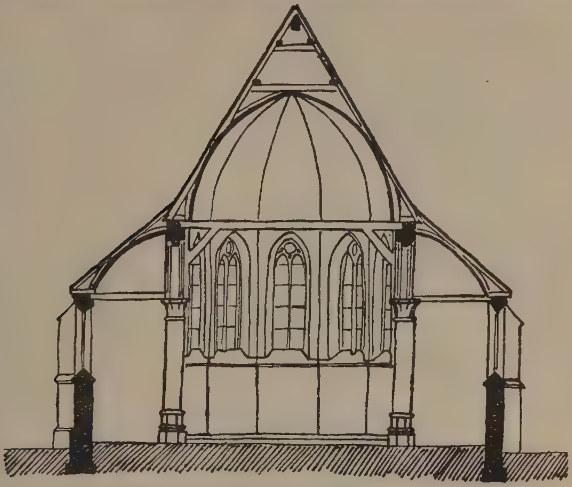

Afb. 147. Dwarsdoorsnede van de voormalige kerk te Nieuwe Niedorp.

hoofd- en zijbeuken. Men trachtte dus het voordeel dezer sterker verlichting der hallenkerk aan die van het pseudo-basilicale stelsel te verbinden en vond daartoe de volgende oplossing: boven elke venstertravee der zijbeuken werd een topgeveltje opgetrokken en met een paar dakschilden aan het lessenaarsdak van den zijbeuk verbonden (zie pl. 208); in elk dezer topgevels kon men nu een hooger spitsboogvenster openen, dat, met een steekkap in het zijbeuksgewelf snijdend, een meer rechtstreeksche en bijgevolg krachtiger verlichting in den middenbeuk bracht [1]). Door de topgevels vervolgens aaneen te laten sluiten, kon men — als te Heusden (pl. 211) — de zijbeuksvensters breeder maken [2])'

Tot volledige ontwikkeling kwam dit stelsel, toen men, gelijk bijv. te Vianen (pl. 209), de topgevels boven de zijbeukstraveeën

[1]) Voorbeelden: Bergeik; het merkwaardige koor met omgang der onlangs gesloopte kerk te Zundert; Poortugaal, Haastrecht, Koudekerk, Helvoort.

[2]) Voorbeelden: Budel (voormalige R. K. kerk, pl. 210); Heusden; koor der kerk te Gouda (pl. 207); Amsterdam (zijbeukskapellen der Oude kerk); Spijk; koor der kerk te IJselstein.

optrok tot eenzelfde hoogte als den middenbeuk, zoodat de nok van het zadeldak, dat elk dezer gevels aan het middendak koppelde, op dezelfde hoogte van den nok van dit laatste kwam. Men kreeg nu a. h. w. evenveel transepten als zijbeukstraveeën, en in elk dezer travee-gevels kon men een zeer hoog en breed venster breken, waaromheen een dwars tongewelf sloot, dat, over de travee heen gevoerd, het middenbeuksgewelf doorsneed, aldus een breede lichtbaan openend over de volle hoogte van den hoofdbeuk.

Vooral in Zuidholland schijnt het hier beschreven stelsel ingang te hebben gevonden, want terwijl omstreeks 1500 de kerken te Vianen (pl. 209) en te Voorburg bij hare verbouwing dwarse houten tongewelven over de zijbeukstraveeën kregen, de kerk te Poortugaal (pl. 208) omstr. 1530 gelijkerwijs werd uitgebreid, en de Kloosterkerk der Dominicanen te 's Gravenhage, vermoedelijk in 1540, werd vergroot door aanbouw van een zuidbeuk met drie kapellen volgens hetzelfde systeem, werd in deze laatste stad een kerkgebouw gesticht, dat ons in plan en opstand de volkomen doordachte uitwerking van dit beginsel vertoont. In 1539 toch werd het schip der Groote of St. Jacobskerk te 's Gravenhage door brand verwoest, en onmiddellijk daarop begon men, tegen het bewaard gebleven koor uit de eerste helft der 15e eeuw, een nieuw schip op te trekken van drie even hooge en even breede beuken, waarvan men elk der zijbeukstraveeën door een dwars tongewelf verbond met het lange tongewelf over den middenbeuk (afb. 148). Zoo vormden dan de tegenover elkaar liggende traveeën der zijbeuken tesamen telkens als het ware een transept, welks tongewelf, in de doorsnijding van dat van den middenbeuk, noodzakelijk een kruisgewelf deed ontstaan, dat, van hout, en geschoord door de verhoogde gordelbogen der zijbeuken, een betrekkelijk geringen druk uitoefende (zie pl. 178 en 179). Twee rijen, elk van slechts drie zuilen bleken hier

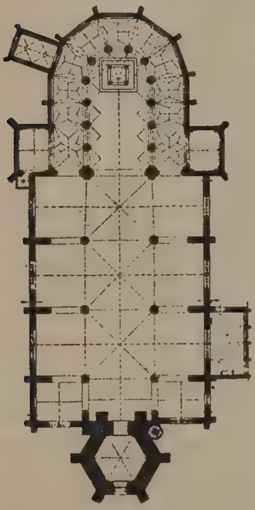

Afb. 148. Plattegrond der St. Jacobskerk te 's-Gravenhage. (n. Peters.)

dan ook voldoende, om de overwelving van een oppervlak van 47 × 32.50 M. te dragen [1]).

Ongetwijfeld staan we hier voor een hoogtepunt in de ontwikkeling der eigen Noordnederlandsche bouwkunst; maar het is een hoogtepunt, dat tevens een eindpunt beteekent: in 1550 werd de nieuwe St. Jacob voltooid, in 1566 werd ze door den beeldenstorm ontluisterd, en in 1574 ingericht voor den Hervormden eeredienst. De glorietijd onzer kerkelijke architectuur was voorbij, wat volgde zou geen verdere ontwikkeling meer brengen.

Zooals eenmaal de orde der Benedictijnen, later die van Citeaux, een groote bewegende kracht waren geweest in de verbreiding en ontwikkeling van de romaansche bouwkunst, zoo kregen ook thans weer de nieuwe kloosterorden, vooral die van den H. Franciscus en die der Dominicanen, een belangrijk aandeel in het verloop der architectuur-geschiedenis van deze streken. Maar wel in een geheel anderen zin! Zoowel de eerstgenoemde orde, die der „Minderbroeders", als de laatsten, de „Predikheeren", hadden tot taak, in de voornaamste plaats, leerend en predikend te gaan onder „het volk", de nieuwe bevolking der steden. Geen groote kloosterstichtingen, géén meditatie, nóch studie, nóch landontginning waren hun doel, maar onder den blooten hemel spraken deze predikers de menigte toe in hare eigen taal. En toen ook zij hunne kloosters en kerken moesten stichten, deden zij dit in de steden en naar den geest hunner orden, in eenvoud en armoede.

Wonderwel sloot zich bij deze religieuze wereldbeschouwing aan het streven naar vereenvoudiging, zooals wij dit in Noord-Nederland aan het werk zagen; en het spreekt wel vanzelf, dat het door de in dienzelfden tijd zich hier verbreidende orden gekweekt en bevorderd werd. Zoo zien we dan ook, zoowel door de Franciscanen als door de Dominicanen, voor hunne kerken al spoedig hetzij de pseudo-basiliek (te Bolsward, omstr. 1280; zie pl. 193), hetzij het hallentype aangenomen. Mogelijk hebben beide orden hier aanvankelijk meest eenvoudige driebeukige basilieken gebouwd, de Franciscanenkerk te Bolsward en de Dominicanenkerk te Maastricht (in 1294 gewijd), de oudsten dezer kerken nog in wezen, zouden het doen vermoeden, maar zeer zeker

[1]) Vgl. hieromtrent Kalf in „De Gids", 1914, t.a.p.

is later, in de 14e en 15e eeuw, de hallenkerk regel geworden [1]).

In tegenstelling met de oudere kloosterorden, in wier kerken alles was aangelegd op de grootst mogelijke ontplooiing van kooren altaardienst, terwijl het leekenvolk zich slechts een beperkt deel der ruimte zag toegewezen, in tegenstelling met die oudere, meer aristocratische opvatting, bestemden de nieuwe orden het grootste deel harer kerken voor de leeken. Zoo laten zij dan zoowel het dwarspand als den kooromgang vervallen: een beperkte koorruimte voor het hoogaltaar is voldoende, waartegenover het schip eene groote lengte krijgt.

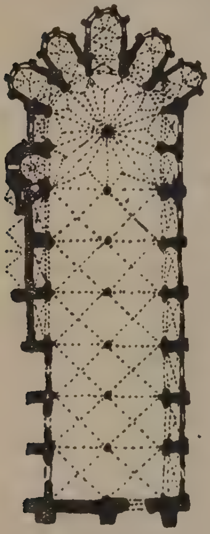

Afb. 149. Plattegrond der Jacobijnenkerk te Toulouse.

Bepaalde bouwvoorschriften, een modelklooster gelijk Citeaux, bestond voor deze orden niet, en reeds in 1252 klaagt een van de groote leiders der Dominicanen, Humbertus de Romans, over deze willekeur, waardoor al hunne kloosters en kerken op verschillende wijze waren gebouwd [2]). Wel had de H. Dominicus bepaald, dat de hoogte der kloosterkerk de dertig voet niet mocht overschrijden, dat geen steenen gewelven mochten worden toegepast, en dat marmer en mozaïek geweerd dienden te worden, maar men week al vroeg hier van af en door het generaal-kapittel der Orde van 1297 werden deze bepalingen uit de constitutiën geschrapt [3]).

Niettemin schijnt zich — althans wat de Dominicanen betreft — toch een zekere traditie te hebben gevormd en wel een voorkeur voor de tweebeukige hallenkerk. Een der eersten was de na de revolutie verwoeste Dominicanen- (of Jacobijnen-)kerk te Parijs; en van de nog bestaande kerken zijn de belangrijkste die te Agen (in 1249 gebouwd door Arnault Be-

[1]) Ook in Duitschland hebben de bedelorden aanvankelijk — en ook later nog — doorgaans eenvoudige basilieken gebouwd. Vgl. hieromtrent Dehio, Geschichte der deutschen Kunst, II, S. 22. Wanneer deze schrijver echter t.a.p. zegt: „Man hat ihnen eine Vorliebe für die Hallenkirche nachgesagt, was aber ein Irrtum ist", moeten wij hem in zooverre tegenspreken, dat, althans wat Nederland betreft, de meeste der thans nog bestaande kerken van deze orden tot het hallentype behooren.

[2]) „Nos autem fere quot domos tot varias formas et dispositiones officinarum et ecclesiarum habemus". Humbertus de Romans, Legenda B. Dominici. Opera omnia, II, p. 5.

[3]) Vgl. P. fr. G. A. Meyer Ord. Praed., Dominicaansche studiën, Tiel, 1920, blz. 84—87, en de literatuur aldaar.

languer) en die te Toulouse (1260) [1]. Terwijl echter in deze kerken de beide beuken volmaakt gelijk waren met één gemeenschappelijk koor, in welks as de scheidende zuilenrij van het schip was geplaatst (zie afb. 149), kregen die in ons land een grooteren hoofdbeuk met koor en een weliswaar even hoogen maar smalleren zijbeuk, die meest aan de oostzijde recht gesloten was (afb. 150). De hoofdbeuk was dan voor het volk bestemd, de zijbeuk vermoedelijk voor broederschapskapellen en familiegraven. Volgens dit plan opgetrokken bestaan thans nog de „Broerenkerk" te Zwolle, in 1465—1468 gebouwd naar de plannen en onder leiding van pater Engelbertus Messemakers voor het tezelfdertijd gestichte klooster der Dominicanen, waarvan de bouwmeester tevens de eerste prior was [2]; de Dominicanenkerk te Nijmegen, in 1375 gebouwd, in 1866 door Dr. P. J. H. Cuypers vergroot met een zuidelijken zijbeuk, waardoor zij thans driebeukig is [3]; de Jacobijnenkerk te Leeuwarden; voorts de Minderbroederskerk te Kampen, na een brand herbouwd in 1473—1490, en in zooverre afwijkend van de vorigen, dat elk der beide beuken een eigen koorsluiting heeft, met zeven zijden van den twaalfhoek, terwijl in den hoek, dien beide koorsluitingen vormen, tusschen twee overstaande steunbeeren, een achtkante traptoren is gemetseld, eene dispositie, die ongeveer op dezelfde wijze werd aangetroffen bij

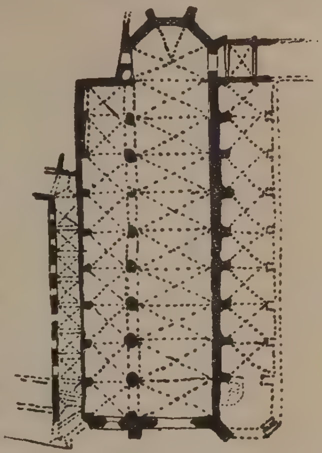

Afb. 150. Plattegrond der Dominicanenkerk te Nijmegen.

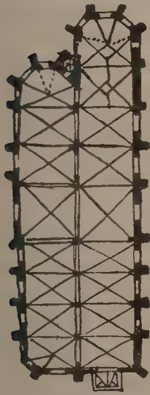

Afb. 151. Plattegrond der Minderbroederskerk te Deventer.

[1]) Albert Lenoir, Architecture monastique, II, p. 105. — Percin, Monumenta conventus Tholosani. Toulouse, 1690. — Louis Gillet, Histoire artistique des ordres Mendiants. Paris, 1912, p. 57. — R. de Lasteyrie, A. w., p. 224.

[2]) Voorl. lijst, dl. VII (Overijsel), blz. 159.

[3]) J. J. Weve, Monumenten van geschiedenis en kunst in Nijmegen: Bulletin Oudheidk. Bond, 1919, blz. 125—127.

de Minderbroederskerk te Deventer (thans R. K. kerk van den H. Lebuinus) vóórdat haar noordelijke beuk in 1865 naar het Oosten werd verlengd (afb. 151) [1].

Behalve de Franciscanen en Dominicanen deden in de 13e eeuw nog twee andere bedelorden hare intrede in ons land, n.l. de Karmelieten en de Augustijner-heremieten. Geen van deze of andere tezelfdertijd opkomende kloosterorden heeft zich echter een eigen bouwtrant geschapen. Doorgaans sloten zich hunne kerken aan bij het type der hierboven besproken mendicanten, gelijk bijvoorbeeld de kerk van het voormalige Bethlehemsklooster te Zwolle, in 1308 gesticht door Bernhard van Vullenho, in 1324 verbrand, vervolgens herbouwd en in de 15e eeuw gewijzigd: een hallenkerk (pl. 165) bestaande uit een hoofdbeuk, die in zijn noordmuur lage, dichtgemetselde scheibogen van een vroegeren zijbeuk heeft en uitloopt op een met vijf zijden van den achthoek gesloten koor, en uit een korteren rechtgesloten zuidbeuk met een traptoren tegen de zuidoostzijde [2].

Afb. 152. Dwarsdoorsnede der dubbelkerk Marienburg, Nijmegen. (n. Weve).

De nonnenkloosters dezer orden kwamen, door het streven de vrouwelijke kloosterlingen eene van de overige kerkgangers volkomen gescheiden plaats te verschaffen, tot eene bijzondere inrichting, waarbij het westelijk deel der kloosterkerk een lage driebeukige, overkluisde benedenruimte kreeg, waarboven een onverdeelde nonnengalerij (afb. 152). Dergelijke z.g. dubbelkerken, waarschijnlijk stammend van de kerken der Cisterciënser-nonnenkloosters in Duitschland [3]), zijn in ons land nog bewaard te Harderwijk (pl. 166) [4]), Nijmegen (afb. 153) [5]),

[1]) Kalf, Kath. kerken, blz. 78. De kerk was oorspronkelijk waarschijnlijk als driebeukige kerk gebouwd. Vgl. ook: Voorl. lijst Overijsel, blz. 35.

[2]) In een der kapgebinten boven den zuidbeuk vond ik sporen van een vroegere torenconstructie, waarschijnlijk van een dakruiter. Vgl. Voorl. lijst Overijsel, blz. 159.

[3]) Dehio, Gesch. d. deutschen kunst, II, S. 24.

[4]) Kerk van het voormal. Franciscanessen-klooster, in het begin der 16e eeuw gebouwd, in 1913 gerestaureerd Vgl. Voorl. lijst Gelderland, blz. 94. F. A. Hoefer in Oudh. Jaarboek, 1923, blz. 116—117.

[5]) Kerk van het klooster Mariënburg, waarschijnlijk in de eerste helft der 15e eeuw gebouwd. Vgl. Weve, Monumenten, in: Bulletin Oudh. Bond, 1919, blz. 125.

Delft [1]), en Utrecht [2]), terwijl er eertijds o.a. nog bestonden te Eindhoven, van het voormalige klooster Ten Hage, en te Amersfoort [3]).

Het minst heeft zich het beginsel der vereenvoudiging wellicht doen gelden in den torenbouw. Hiervan getuigt wel geheel die ontzaglijke reeks torengevaarten, die wij, sinds het midden der 13e — maar vooral in den loop der bouwlustige 15e eeuw, alom in ons land en zelfs bij vrij onaanzienlijke parochiekerken zien verrijzen. Kortheidshalve zij verwezen naar de platen 213—250.

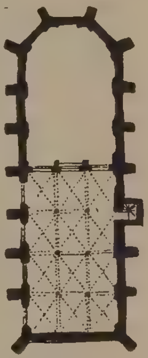

Afb. 153. Plattegrond van de dubbelkerk van het klooster Marienburg, Nijmegen.

Niettemin zien wij het Fransch-gothische plan ook hier al aanstonds op een belangrijk punt gereduceerd. Wij volgden in ons land de ontwikkeling van den westbouw naar den romaanschen dubbel-getorenden westgevel, zooals hij te Deventer bewaard bleef, en wij zagen hoe in Noord-Frankrijk deze dispositie tot haar rijksten vorm groeide, reeds bij de eerste groote scheppingen der gothiek.

Het merkwaardige is dan wel, dat men hier — waar men toch nog in het laatst der 12e eeuw romaansche kerken met twee en zelfs vier torens had opgetrokken — zich onmiddellijk uitsprak voor den enkelvoudigen westtoren met een stelligheid, die bijna geen uitzondering toeliet [4]).

Zoo waren niet alleen bij de St. Janskerk te 's Hertogenbosch, tegen het midden der 13e eeuw en bij de kerken te Oldenzaal en te Delft in de tweede helft dier eeuw eenvoudige vierkante westtorens gezet, maar zelfs bij een zoo grootscheeps en geheel naar

[1]) Kerk van het St. Agathaklooster van Tertiarissen, omstr. 1470 gebouwd. Vgl. Voorloopige lijst Zuidholland, blz. 30.

[2]) Deze kapel, in 1512—1516 gebouwd, is thans ingericht tot museum.

[3]) De voormalige kapel van het Minderbroedersklooster, waarvan Eyck tot Zuylichem nog een deel als bestaande kon vermelden in zijn „Kort overzigt": Berigten v.h. Histor. Genootsch. Utrecht II[1] (1849), blz. 144.

[4]) Een der zeldzame voorbeelden van een dubbelgetorenden gothischen westgevel was die van de in 1332 gebouwde, in 1777 gesloopte kerk te Berlikum (gem. Menaldumadeel) in Friesland, blijkens een geschilderd gedenkbord, dat zich in de tegenwoordige Ned. Herv. kerk aldaar bevindt.

Franschen trant opgezet bouwwerk als den Utrechtschen Dom, projecteerde men in 1321 een enkelvoudigen westtoren in de hoofdas, dit laatste echter, zooals hierna blijken zal, meer noodgedrongen, tengevolge van plaatselijke toestanden, dan naar het bedoelde plan. Dat deze torens in hun opstand veel soberder waren dan de buitenlandsche, is daar, waar baksteen het bouwmateriaal was, niet meer dan natuurlijk, en we zien dan ook de behandeling der muurvlakken rijker worden, zoodra natuursteen wordt gebruikt, zooals bij den, in klaarblijkelijke navolging van het vermaarde Utrechtsche voorbeeld, tegen het midden der 15e eeuw gebouwden St. Janstoren te Maastricht (pl. 215). Dat trouwens de domtoren der kerkelijke hoofdstad „school" maakte, bewijzen de vele onder zijn invloed opgetrokken torens in Noordnederland [1]).

Terwijl overigens al deze torens op een vierkant grondplan worden gebouwd, is een drietal torens in ons land van den grond af veelhoekig opgetrokken, en wel die van de St. Jacobskerk te 's Gravenhage (pl. 212, eerste helft 15e eeuw) en die te Nieuwerkerk op Duiveland (eind 15e eeuw), die beiden op een zeshoekig grondplan verrijzen, en de abdijtoren te Middelburg, die geheel achtkant is.

Bij onze grootere torens op vierkant grondplan bestond de opbouw als regel uit eenige sterk terugspringende geledingen, elk bekroond door een balustrade. Als hoofdsteunpunten richte men hiertoe in de vier hoekpunten zware hoofdpijlers op, hoekbeeren, en metselde hiertusschen het muurwerk, vlak en slechts door spaarvelden verlevendigd, als te Utrecht (pl. 250), Maastricht (pl. 215), Amersfoort (pl. 219). Wanneer later, in den loop der 15e eeuw het streven gaat naar sterker ontbinding en doorbreking der muurvlakken, worden tusschen de hoekbeeren, in de zijvlakken, een of twee lichtere pijlers gesteld en daartusschen eenvoudig bogen geslagen tot het dragen der afdekking, zoodat in ieder zijvlak twee of drie diepe spaar- of vensternissen ontstaan, als bijv. te Groningen pl. 216 en 217), Renen (pl. 218), Breda (pl. 222), Zierikzee (pl. 229), Wijk-bij-Duurstede (pl. 234), Leeuwarden (pl. 235). De Brabantsche torens onderschei-

---

[1]) De voornaamste zijn: de Maastrichtsche toren, de O. L. Vrouwetoren te Amersfoort (± 1470 pl. 219), de St. Cuneratoren te Renen (1492—1531, pl. 218), en gedeeltelijk ook de Martinitoren te Groningen (1469—82, pl. 216).

den zich hierbij, doordat de hoekbeeren met sterke versnijdingen over de geheele hoogte onafgebroken doorgaan, wat een geleidelijken opgroei en sterk pyramidale werking van het silhouet tengevolge heeft (vgl. pl. 222, 223, 225, 226, 230), terwijl de traptoren tegen een der hoekbeeren wordt opgemetseld, als te Breda, Oosterhout, Oud-Gastel (pl. 224), Leende (pl, 226), Hilvarenbeek (pl. 230), en Gorinchem, welks toren (pl. 233) mede tot dit type behoort.

Zelden zijn de oorspronkelijke beëindigingsvormen — voorzoover ze ooit voltooid werden — bewaard gebleven. Uiteraard werden de torenspitsen herhaaldelijk door den bliksem getroffen, en de meeste bouwkronieken geven dan ook een aaneenschakeling van torenbranden, zoodat de spitsen van onze groote torens vormen uit allerlei nà-middeleeuwsche perioden vertoonen. Voor de minder groote torens werden in de gothische periode achtkante houten spitsen regel. Intusschen zijn mij in ons land zes en twintig gevallen bekend, waarin van bak- of natuursteen gemetselde spitsen zijn gebouwd [1]). De overgang van het vierkant bovenvlak van den toren naar het achtzijdige grondvlak dezer steenen spits geschiedt gewoonlijk door middel van in de vier bovenhoeken uitgekraagde, schelpvormige nissen (als bij de koepels op „trompen"), en teneinde deze uitkragingen meer weerstandsvermogen te geven tegen den druk der steenen spits, werden ze uitwendig belast met een afzonderlijke steenmassa, waaraan men — evenals bijv. bij de steunbeeren — den vorm van pinakels gaf, zoodat de spits omringd werd door vier hoektorentjes, waarin zich, aesthetisch, de opwaartsche drang der hoeklijnen van den toren uitleeft. We vinden deze dispositie het eerst bij de Noord-Fransche torens der 12e eeuw, vooral in Normandië, „de provincie, die door geen andere, zelfs niet door Ile-de-France, wordt overtroffen in de sierlijkheid en de goede constructie harer torens" [2]). Van hier uit zien wij dezen vorm noordwaarts gaan langs de Vlaam-

---

[1]) In de provincie Zeeland: Kapelle; prov. Noordbrabant: Chaam (pl. 225); prov. Zuidholland: Delft; prov. Noordholland: Heemskerk, Uitgeest, Medemblik (pl. 244), Twisk, Wijdenes, Wognum, Hypolitushoef, Oosterland, De Burg (op Texel); prov. Friesland: Harich (in 1902 met hout en leien bekleed!), Oosterbierum (spits in 1765 gesloopt), Oudega (Smallingerland), Surhuizum, Oosterend (in 1688 door een houten vervangen); prov. Groningen: Bedum, Garrelsweer, Grijpskerk, Haren, Holwierde, Marum, Onstwedde (pl. 246), Schildwolde, Woltersum.

[2]) Aldus De Lasteyrie, A. w., p. 509.

sche kust (Doornik, Yperen, Gent, Brugge) om, mét de steenen spits, door te dringen in Zeeland (Kapelle, zie pl. 245), Zuidholland (Delft, pl. 214) en verder noordelijk tot in Steenwijk, in Overijsel [1]).

Het merkwaardigste en voor onzen torenbouw gewichtigste moment in den Utrechtschen toren is ongetwijfeld de verrassende overgang naar het achtkant, waarvan hij hier het oudst bekende voorbeeld brengt, maar welks oorsprong teruggaat tot de romaansche kerktorens van Noordwest-Frankrijk [2]). Vandaar kwam het motief reeds in romaanschen tijd noordwaarts, naar Vlaanderen, waar we romaansche torens met achtkante bovengeledingen vinden te Wercken, Bovekerke en Snellegem, in de omstreken van Brugge [3]). Wellicht dus is dit achtkant van den Utrechtschen toren niet met zulk een onverwachten sprong in de gothische architectuur van ons land terecht gekomen, als het ons thans, door het te loor gaan der bemiddelende monumenten, mag lijken.

Kenmerkend is overigens ook hier weer het vasthouden aan het romaansche type, waarvan, vooral bij de torens onzer dorpskerken, veelal zelfs het bekende schema der muurgeleding met lisenen en boogfriezen als onsterfelijke traditie wordt voortgezet [4]).

Wat wij reeds opmerkten als eene eigenschap onzer romaansche architectuur, de soberheid der ornamentiek, treft in nog sterker mate in onze gothische kerken, uitingen van eene kunst, die naar oorsprong en wezen zoozeer een weelderigen bloei van sierende elementen meebracht. Uiteraard was ook hier de baksteen een voor-

---

[1]) Deze in 1580 verwoeste spits is in 1915 herbouwd, door den architect W. Te Riele Gzn., naar oude teekeningen (Rijksprentenkabinet te Amsterdam), die den toren in den toestand vóór 1580 weergeven.

[2]) Wellicht voor de eerste maal werd het toegepast te Jumièges aan de torens der abdijkerk, welker achtkanten — zooals mij bij onderzoek ter plaatse bleek — ongetwijfeld tot de bouwperiode van de tweede helft der elfde eeuw behooren, gelijk dan ook wordt aangenomen in de jongste monographie: L. Jouen, Jumièges. Rouen 1926, p. 96—97. Dit in tegenstelling met de meening van G. C. Labouchère, Compositie en dispositie der Fransche kerktorens. Utrecht, 1927, blz. 13, n. 2, die meent deze deelen der torens eene eeuw later te moeten dateeren. — Zie ook: De Lasteyrie, A. w., p. 515.

[3]) Vgl. Lemaire, Origines, p. 31.

[4]) Hetzelfde geldt trouwens voor Frankrijk: „On peut dire que dans aucune partie des églises, la persistance des traditions romanes n' a été aussi durable que dans la construction des clochers.... Ce fait est frappant, non seulement en Normandie où l'art roman avait jeté de trop profondes racines pour céder sans résistance aux innovations, mais même.... dans l'Ile-de-France. De Lasteyrie, A. w., p. 503.

name oorzaak van de beperking, maar zelfs waar aan groote bouwwerken de bergsteen op ruime schaal werd toegepast, komt onze ingetogen, nuchtere — én zuinige — volksaard toch nooit tot die bloesemende weelde van sculpturale versiering, die we in de gothiek van andere landen bewonderen.

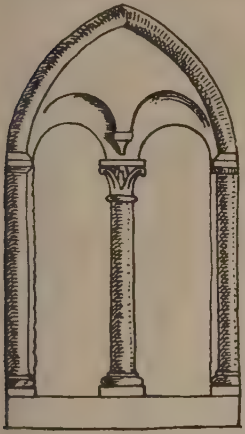
Afb. 154. Venster in den toren der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (n. Mosmans)

De kerk te 's-Hertogenbosch is in dit opzicht een uitzondering van buitenlandsche allure (zie pl. 268, 269), waarbij vergeleken de Dom te Utrecht sober aandoet; en al mag dan in den loop der tijden, en vooral tijdens den beeldenstorm, menige kerk een deel van haar beeldhouwwerk hebben ingeboet, het geheele karakter der versiering, de spaarzame toepassing van bouwbeeldhouwwerk in 't algemeen, en niet het minst het gemiddelde peil dezer sculptuur, maken het duidelijk, dat van rijkdom op dit gebied nooit sprake is geweest.

De ontwikkeling der sierende vormen volgt in groote lijnen die, welke wij hierboven voor de Fransche architectuur hebben geschetst, wel te verstaan met dit verschil, dat de veranderingen hier, als aan den geheelen Benedenrijn, ongeveer een halve eeuw later dan in Frankrijk zijn waar te nemen.

Zoo zien we hier de vroege spitsboogvormen en vensteromlijstingen, die in Frankrijk in de tweede helft der 12e eeuw algemeen worden, eerst omstreeks 1230—1240 verschijnen, en wel in het karakter der Keulsche stijlprovincie, o. a. aan den westbouw der munsterkerk te Roermond (pl. 180), aan den toren te Oldenzaal (pl. 213) en aan dien te 's Hertogenbosch (afb. 154). Zijn in al deze vensters traceeringen nog onbekend, in die van de in 1294 gewijde kerk der Dominicanen te Maastricht vinden we reeds een begin van die rijkere vullingen, die in Frankrijk ± 1250 gebruikelijk werden en die men rekent tot den z.g. „style rayonnant" (afb. 155) [1]).

---

[1]) Een voorbeeld van den vorm, die in de 2e helft van de 13e eeuw aan deze traceeringen vooraf ging (vgl. blz. 373) is dezer dagen gevonden in een zijgevel van het vroegere raadhuis te Deventer, Zie pl. 296.

Het omstr. 1317 voltooide koor van den Dom te Utrecht (pl. 125) kreeg tweedeelige vensters, welker traceeringen bestaan uit een samenstel van door cirkelsegmenten omsloten driehoeken, een constructie, die ook toegepast op vierhoeken (afb. 156), karakteristiek wordt voor de vensters der 14e eeuw.

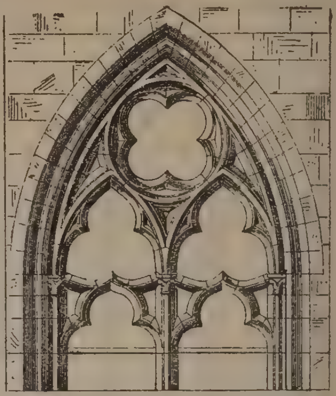

Afb. 155. Venster Dominicanenkerk Maastricht (begin 14e eeuw).

Wanneer in Frankrijk omstreeks 1370 in geheel de architectonische vormentaal die bewogenheid komt, die voert tot de wonderlijke vermenging van naturalisme en fantazie, welke „stijle flamboyant" wordt geheeten, dan doet zich de invloed daarvan hier eerst in de 15e eeuw, en aanvankelijk nog bescheiden, hoofdzakelijk in de traceeringen gelden. De lijnen worden sterker gekromd, de drie- en vierpassen vervangen door gerekte ellipsen, die, aan de einden toegespitst en omgebogen, den eigenaardigen golvenden vorm krijgen, dien men „vischblaas" genoemd heeft (afb. 157, pl. 261). Het is moeilijk — vooral in ons land, met zijn zoo veelvuldig geschonden en geteisterde kerken — authentieke en met stelligheid te dateeren traceeringen aan te wijzen: waar deze niet geheel zijn vernield, werden ze maar al te dikwijls, door zoogenaamde „restauraties in den oorspronkelijken stijl", volkomen vernieuwd en.... vervalscht. Niettemin kunnen we o.a. in de Groote kerk te Breda, in de koorvensters zandsteenen traceeringen vinden uit het begin der 15e eeuw (± 1410, zie pl. 128), welker vormen nog iets minder getourmenteerd zijn, dan die van het schip (± 1460, pl. 129), waar de vischblaas overheerscht en

Afb. 156. Venster uit de Bovenkerk te Kampen (eind 14e eeuw).

ook de rechte staven voorkomen, die hier, als in Frankrijk, vermoedelijk aan Engelsche invloeden zijn toe te schrijven [1]).

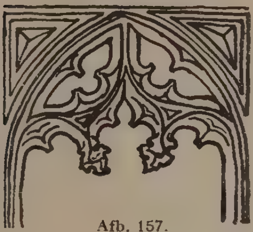

Afb. 157.

Afb. 158

Traceeringen St. Janskerk, 's-Hertogenbosch. (n. Smits).

Naast deze fantastische vlechtingen treedt ook al spoedig een sterke vereenvoudiging der traceeringen op (afb. 158), vooral dààr waar uitsluitend met baksteen werd gewerkt. De vensterposten splitsen zich hierbij in eenvoudige, elkaar kruisende bogen, beschreven met een zelfden straal als de omsluitende vensterbogen (afb. 159). Ook hier hebben wij weer te doen met een vorm uit Normandië, waar hij in 't bijzonder kenmerkend is voor de 14e eeuw [2]).

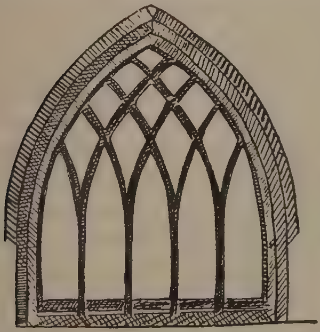

Afb. 159. Boven-koorvenster in de A-kerk te Groningen.

Zooal niet van Normandischen oorsprong, dan toch in ieder geval uit Noord-West-Frankrijk hierheen gekomen, is een bijzondere laat-15e eeuwsche vorm van traceering waarin de staven als hoofdmotief de Fransche lelie vormen [3]). En ook deze eigenaardige bijzonderheid

[1]) Vgl. betreffende de dateeringen dezer vensters: Kalf, De voorm. Baronie v. Breda, blz. 90.

[2]) Waarschijnlijk nog uit de 13e eeuw dagteekenen traceeringen van dezen vorm in het schip der kerk te Audrieu (Calvados). Verder o.a. te Saint-Lô, te Corentan, Ste. Marie-du-Mont (Manche), Langrune-sur-Mer (Calvados), Bayeux, Coutances, etc.

[3]) Aldus te Ambierle (Loire), Seglien (Morbihan), Bar-sur-Seine (Aube) en in de kathedraal te Rouaan. Vgl. De Lasteyrie, A. w., p. 331.

gaat langs den weg dien we reeds te voren zagen geteekend: over Zeeland, waar de lelie voorkomt in vensters te Goes, te Brouwershaven en te Tolen, over Rotterdam (St. Laurenskerk) naar Alkmaar.

Omstreeks 1220 kondigt zich in de bladkapiteelen onzer laatromaansche bouwwerken diezelfde wending aan naar een gespierd naturalisme, als in de Noord-Fransche kapiteelen van het laatste kwart der 12e eeuw en sommige kapiteelen, in 1924 gevonden bij de slooping der overblijfselen van het Oud-klooster te Roermond (pl. 271), dat in het tweede kwart der 13 eeuw werd gebouwd, doen ons aan als grovere, ietwat onhandig gehakte navolgingen van kapiteelen, omstr. 1200 aangebracht in de beuksgalerijen en aan den zuidgevel der kattedraal te Laon. En de koolblad-kapiteelen, met ronde kern en achtkante dekplaat, die in het eind der 12e- en begin 13e eeuw in tal van Noord-Fransche kerken werden toegepast, treffen we omstreeks het midden der eeuw te Aardenburg en in de abdij te Middelburg. Hoe deze vormen vertaald werden in de baksteentechniek onzer Noordelijkste provincies leeren ons tenslotte de merkwaardige van gebakken steen vervaardigde kapiteelen, afkomstig uit de in 1240—1297 gebouwde abdij te Aduard (pl. 270) [1]).

Een zeer karakteristieken vorm van kapiteelen, versierd met een krans van waterlelie- en irisbladeren treffen we tijdens de tweede helft der 13e eeuw aan in dat gedeelte van ons land, dat Maasgouw wordt genoemd: in de St. Jans- en in de Dominicanenkerk van Maastricht, te Meersen (pl. 120), te Noorbeek (pl. 118) en in tal van andere Limburgsche kerken, zoowel als over de Limburgsche grens te Kuik, te Leende (pl. 274) en te Vierlingsbeek in Noordbrabant komen deze kapiteelen, die men terecht „-Maaskapiteelen" heeft genoemd [2]), voor.

Overigens houdt de ontwikkeling van het bladornament vrijwel gelijken tred met het algemeen Europeesch verloop: in de 14e eeuw wordt de kelk van aaneengesloten bladeren, die de kern van het kapiteel omhulde, ontbonden in los daaromheen gelegde bladeren, of stengels met bladeren, die diep zijn ingesneden, met

---

[1]) De kerk en de kloostergebouwen werden in 1580 verwoest met uitzondering van de ziekenzaal (pl. 192), thans Ned. Herv. kerk. Vgl. Peters, Oud-Groningen (1921), blz. 58—60.

[2]) Vgl. Voorloopige lijst Limburg.

sterk bultende lobben, eene ontwikkeling, die in de 15e eeuw voert naar de scherpgetande, distelachtige bladranken, het welbekende laat-gothische ornament, dat omstreeks 1500 alle geledingen overwoekert. Afb. 160/162 geven in drie kapiteelen uit de Lebuinuskerk te Deventer de hoofdmomenten van de geschetste vormveranderingen.

Afb. 160. Kapiteel (± 1260) in het oostelijk dwarspand der Lebuinuskerk, Deventer.

Zeer algemeen wordt in de westelijke helft des lands (Zeeland, het westen van Noordbrabant, Zuid- en Noordholland) sinds het laatste kwart der 15e eeuw een kapiteel toegepast, dat om den ronden kern een krans draagt van los naast elkaar gelegde koolbladeren, een krans die tegen het derde decennium der 15e eeuw wordt verdubbeld en overigens in karakter en modelé der bladeren den heerschenden stijl volgt (pl. 281, 283).

Historiekapiteelen, met mensch- en dierfiguren, als die we in de 12e eeuw zagen ontstaan, worden in de gothiek zeldzaam. Niettemin treffen we, in de eerste helft der 15e eeuw, een reeks merkwaardige, goed en geestig gehakte kapiteelen van deze soort in de St. Laurenskerk te Rotterdam (pl. 282), boertige genrestukjes, die als voorloopers zijn van wat later Brouwer, van Ostade, Jan Steen in dezen geest zouden schilderen [1]. Opmerkelijk zijn soortgelijke kapiteelen in de belangwekkende kerk te

Afb. 161. Kapiteelen (± 1400) Lebuinuskerk, Deventer.

[1]) Vgl. P. Haverkorn van Rijsewijk, Kapiteelen uit de Groote of St. Laurentiuskerk te Rotterdam (met 12 afb.), in: Bulletin Oudheidk. Bond I (1899—1900), blz. 81—83.

Kerkdriel (Bommelerwaard), die, blijkens de kleederdracht der afgebeelde figuren, omstreeks het midden der 15e eeuw zijn vervaardigd (pl. 284, 285).

Afb. 162. Kapiteelen (± 1480) Lebruinuskerk, Deventer. (n. Te Riele)

Tenslotte de profileeringen. In eene architectuur, die zoozeer een samenstel is van dragende geledingen, moesten noodzakelijk de profielen eene groote beteekenis krijgen. Met hunne welvingen en diepten, hunne lichten en slagschaduwen, vormen zij het karakter der plastiek van pijlers en ribben en bogen, van al dat vernuftig gecombineerde lijstwerk, dat de gothische ruimte omspant. Rodin heeft het begrepen, wanneer hij in zijne „Cathédrale de France" besluit: „Het profiel vertegenwoordigt en beteekent in zijn geest, in zijn wezen de geheele gedachte des meesters. Wie het ziet en begrijpt, ziet het geheele bouwwerk." En verder: „Niet het ornament, maar het lijstwerk moet het rustpunt voor het oog vormen. Het drukt in zijne profileering het karakter van een tijdperk uit" [1]).

Beter dan uitvoerige beschrijvingen zullen bijgaande afbeeldingen (163—174, zie blz. 406) een voorstelling geven van de belangrijkste vormveranderingen der profielen in de hoofdtijdperken onzer Nederlandsche gothiek.

Trachten wij nu, het voorgaande samenvattend, in het kort het karakter onzer gothische kerkelijke bouwkunst te teekenen, dan treft, naar ik meen, als domineerende trek: de trouw aan de romaansche traditie. Wat inderdaad na alle vereenvoudigingen van het Fransche stelsel overbleef, waren de spitsbogige vensters, de kruisribgewelven en de steunbeeren. *En afgezien van de weinige onder rechtstreekschen buitenlandschen invloed gebouwde godshuizen, is in onze typisch-Nederlandsche kerken toch feitelijk de spitsboog het eenige „gothische" element.*

---

[1]) Auguste Rodin, Les cáthédrales de France, p. 225.

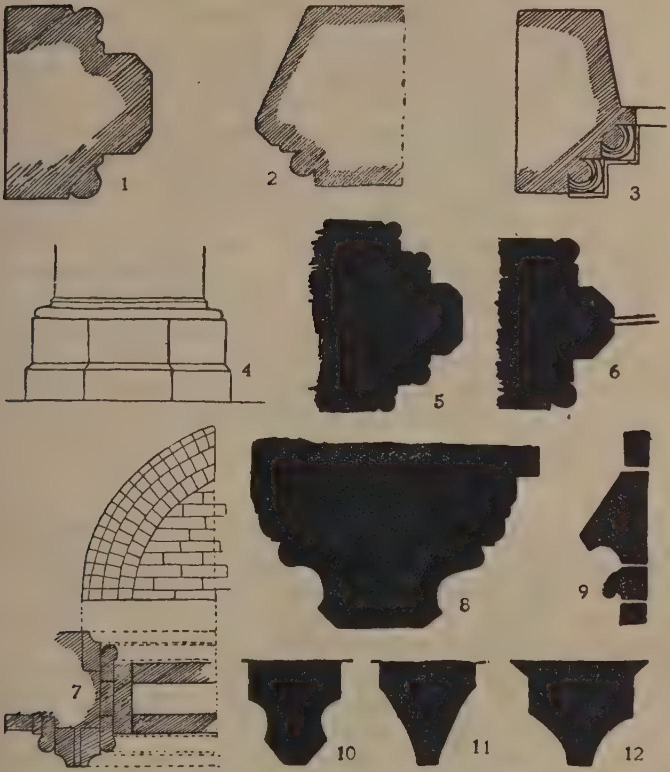

Afb. 163. (1) Profiel ± 1250 van den triomfboog, St. Bavokerk te Aardenburg (Z.) — Afb. 164. (2) Profiel van groot venster in den westgevel, St. Bavokerk te Aardenburg (Z.). — Afb. 165. (3) Profiel van den westelijken ingang, St. Bavokerk te Aardenburg (Z.). — Afb. 166. (4) Basement zuil in het schip St. Bavokerk te Aardenburg (Z.). — Afb. 167. (5) Negprofiel in den noordbeuk der kerk te Kadzand. — Afb. 168. (6) Venster in het koor te Kloosterzande. — Afb. 169. (7) Profiel ± 1290 van baksteenen nis in den noordmuur, Ned. Herv. Kerk te Aduard (Gr.). — Afb. 170. (8) Profiel ± 1450, van een spaarboog tusschen kooromgang en transkapellen in de Gr. Kerk te Dordrecht. — Afb. 171. (9) Profiel ± 1430 waterlijst noordbeuk St. Maarten, Tiel. — (10) Afb. 172. Zuidbeuk ± 1500 St. Maarten, Tiel. — Afb. 173. (11) Noordbeuk St. Maarten, Tiel. — Afb. 174. (12) Gewelfrib transept, Ammerzoden ± 1510.

Wat echter, bij alle gehechtheid aan het romaansche systeem, onze gothische kerken al spoedig van de romaansche doet onderscheiden is de inwendige „stemming", gevolg van den veranderden ruimtevorm. Hierin is vooral de groote breedte-ontwikkeling — tegenover de buitenlandsche- en ook tegenover de Zuid-Nederlandsche kerken — hoogst karakteristiek. Reeds Schnaase heeft dit zeer juist opgemerkt in zijn „Niederländische Briefe" [1]).

Inderdaad veroorlooft de groote beperking van den gewelflast het aantal dragers te verminderen en worden breede intercolumniën en aldus ruime en schilderachtige doorzichten geschapen, die werkelijk, naar de opmerking van Kalf, „veel vergoeden van hetgeen zij missen aan statigheid wegens de soms armelijke soberheid harer behandeling".

Met name de pseudo-basiliek en de hallenkerk waren de meest volledige uitdrukking van een aldus gerichten architectonischen aanleg, en in waarheid is vooral in de bouwwerken van deze soort, de Noord-Nederlandsche eigenaard zuiverder en treffender tot uitdrukking gekomen, dan in eenige kunstuiting — de schilderkunst uitgezonderd — van later tijden.

De groote kathedralen en hun invloed. — Men kan, zooals Sertillanges in zijn aardig boek „La Cathédrale" opmerkt, spreken van de kathedralen in het meervoud, maar men kan ook in het enkelvoud spreken van *de* kathedraal, zooals men, buiten de negen symphonieën, spreekt van de Beethovensche symphonie [2]).

De kathedraal dan was in de middeleeuwen het godsdienstige middelpunt van eene landstreek, en dit was voldoende om haar ook het maatschappelijk centrum te doen zijn.

De kathedraal was vergaderplaats, feestzaal voor het gansche volk, schouwburg voor de liturgische drama's en later voor de mysteriespelen. Juridische beteekenis kreeg zij door haar asylrecht. Hare bisschoppen waren tevens wereldlijke regeerders en scheidsrechters, en de bisschopskeuze was een wereldlijk zoowel als een geestelijk feest, dat door allen gezamenlijk in de kathedraal werd gevierd.

Toen bisschop Philips van Bourgondië in Mei 1517 zijn intocht te Utrecht deed en daar als heer werd gehuldigd, gaf hij, zooals de

---

[1]) Schnaase „Niederländische Briefe", p. 170—180.
[2]) A. D. Sertillanges, La Cathédrale. Paris, 1922, p. 111.

secretaris van Kampen, Johan van Breda, die er zijne stad vertegenwoordigde, het beschrijft: „een maeltijt in sancte Salvatoers kercke, dair alle de canonicken en vicaries van den vijff goidshuisen ter maeltijt weren, voirt een deell van der ridderscap en de raedt van Utrecht. Item de drie secretarii van den drien overijsselschen steden die weren dair mede ter maeltijt, en all de kerck was voll taffelen en vol volcks, en de taffell, dair onse gen. heer an sat, stondt voir 't choer en was verheven een mans lengte hoech en was ront om behangen met tapezerie seer costell en alles dinges wasser menichfoldich en dair was groot triumph" [1]).

Dat zulke feestmaaltijden in de kerk gebruikelijk waren, blijkt overigens ook uit de onuitgegeven Statuta ecclesiae Traiectensis en uit de ordinariën van den Dom en van St. Salvator [2]).

Op de hooge feestdagen hadden liturgische spelen plaats, waarin, zooals o.a. uit de rekeningen der O. L. Vrouwekerk te Breda blijkt, de gebeurtenissen die men kerkelijk herdacht, ook aanschouwelijk werden voorgesteld. En zoo zag men op Hemelvaartsdag den Verlosser opvaren [3]), en op Pinksterdag den H. Geest neer dalen [4]).

Men kan veilig zeggen, dat geheel het dagelijksch leven der middeleeuwsche menschheid verliep in en om de kathedralen. De geweldige beteekenis, die het bouwwerk aldus kreeg, verklaart de toewijding, het algemeene enthousiasme, de offervaardigheid, waarmede allen bijdroegen tot zijne schoonst mogelijke voltooiing. Het verklaart tevens den zich snel in wijden omtrek verbreidenden invloed, die van de groote Fransche kathedralen, van Chartres Laon, Soissons, Parijs, Reims, Amiens uitging.

Wij hebben reeds met een enkel woord gezegd, hoe deze invloed zich ook in ons land deed gelden, al dadelijk bij den herbouw der eenige kathedraal, die van Utrecht. Op hare beurt zou deze een middelpunt van bouwbedrijvigheid worden, waarvan de invloed door het geheele bisdom ging: het waren hare bouwmeesters en

[1]) Kronyk van Johan van Breda. Uitgave v. d. Vereeniging Overijss. Regt en Geschiedenis. Deventer, 1864, blz. 6.

[2]) Aangehaald door Moll, Kerkgesch. II[3], blz. 203, noot 3. We zijn hiermee overigens wel op de grens van het misbruik, volgend uit al te groote gemeenzaamheid met het heilige. Vgl. de voorbeelden bij Moll, A. w., blz. 201—207.

[3]) A°. 1539. Noch gheven van een lijnt tot den sieldreijer daer onser heer mede op voer.

[4]) 1548—49. Itm. steven den scijlder gegeven vande croen daermen den heylighe gest mede neder laet. — Van Keppel, Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groote of L. Vrouwenkerk te Breda, blz. 48—49.

hare beeld- en steenhouwers, die werden geroepen overal waar men den bouw eener belangrijke kerk wilde ondernemen. Hierom laten we hare bouwgeschiedenis hier in 't kort voorafgaan.

De Dom te Utrecht, in 1023 door bisschop Adelbold II gesticht, werd in 1253 zóó door brand geteisterd, dat de toenmalige bisschop, Hendrik van Vianden (1249—1267), het noodig oordeelde eene nieuwe kathedraal op dezelfde plaats te bouwen. Reeds in het volgend jaar, 1254, legde hij den eersten steen van het priesterkoor, waarmede volgens de bekende gewoonte werd begonnen [1]).

Wij weten niet wie de bouwmeester was, die het rijke, en voor die dagen ongemeen grootsche plan ontwierp, nóch vanwaar bisschop Hendrik hem liet komen; maar het plan zelf geeft onmiskenbaar de richting aan, waar wij moeten zoeken naar zijn oorsprong. Als bijzondere eigenaardigheid van dit koorplan merkten wij op, dat de straalkapellen met de correspondeerende omgangstravee telkens onder één gemeenschappelijken sluitsteen zijn gewelfd, dat omgang en kapellen dus een ruimte-eenheid vormen. En als het eerste en eenige Noord-Fransche voorbeeld van deze dispositie wezen wij op het koor van Soissons. Naar ditzelfde plan echter was in 1242 ook het koor van de kathedraal te Doornik begonnen (afb. 175) [2]) en wellicht was het door bemiddeling van de werkplaatsen dezer laatste, dat het ontwerp te Utrecht kwam. In 1287 was de onderbouw van den binnensten veelhoek van het koor met omgang en kapelkrans waarschijnlijk nog weinig gevorderd, daar bisschop Jan van Nassau in 1288 den bouw blijkbaar voor het eerst met kracht liet aanvatten. In een aflaatbrief uit dit jaar heet het: „dat de kathedrale kerk van Sint-Maarten te Utrecht al te zeer verouderd was, deswege moest hersteld worden en dat som-

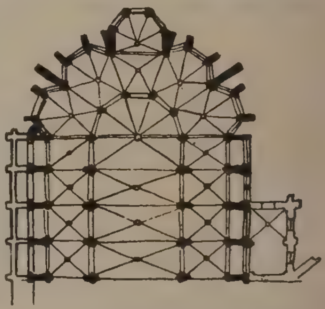

Afb. 175. Grondplan koor kathedraal te Doornik.

[1]) Joannes de Beka, Chronica ed. Buchelii p. 88. — Mathaeus, Analecta V, p. 341.
[2]) Vgl. Dehio u. v. Bezold, Kirchl. Bauk. des Abendl., II, S. 277. — E. J. Soil-de-Moriamé, La cathédrale de Tournai. 1906. — T. Hoeber, Die Kathedrale Notre-Dame in Tournai: Belg. Kunstdenkm. I, S. 39 ff.

mige gedeelten daarvan tot een geheel nieuwen bouw met grootscheren aanleg werden opgetrokken" [1]). Wellicht was het ook in dit jaar, of mogelijk reeds dadelijk in 1254, dat men de oostzijde van Adelbold's Dom, die voorloopig nog in gebruik bleef, tijdelijk heeft afgescheiden met de driezijdige koorsluiting, waarvan de slordig gemetselde baksteenen fundeeringen bij de restauratie in 1923 werd ontgraven.

Zeker is het, dat in 1317, toen bisschop Guy van Avesnes in een der nieuwe kapellen van het koor werd begraven [2]), van het geheele tegenwoordige koor niet meer dan de benedenbouw (dus zonder den lichtbeuk) voltooid heeft gestaan: de traceeringen in de luchtbogen en in de bovenvensters wijzen althans op de 15e eeuw. En dat de binnenbouw van het koor zeker niet vroeger werd opgetrokken, bewijzen de koorpijlers westelijk van de sluitingspijlers, die geen kapiteelen kregen, eene dispositie die hier zeker niet vóór de 15e eeuw is te verwachten. Bovendien vertoont de horizontale doorsnede dezer pijlers reeds dien ruitvorm, gekarteld door tallooze diepe profileeringen van de staven, talanen en riemen, die langs het pijlerlichaam overgaan in de profileeringen der scheibogen (pl. 125, afb. 176), dien rijk geleden, diep ingesneden vorm, die zelfs in Frankrijk niet voor de tweede helft der 15e eeuw gebruikelijk wordt [3]). Hierbij komt, dat in het middenkoor, tusschen de sluiting en de eerste koortravee (van de sluiting af) duidelijk een scheiding tusschen twee bouwperioden zichtbaar is, waar de twee westelijkste sluitingspijlers tegen de beide oostelijkste van het koor staan, waarmee zij één pijlerlichaam

Afb. 176. Profiel van een pijler in het koor van den Dom te Utrecht.

[1]) Bisschop Jan van Nassau (en niet Jan v. Zierik, zooals vaak is gezegd) noemde zich in 1288 „fundator", stichter der kerk. Wellicht was deze titel niet zóózeer geusurpeerd als doorgaans betoogd wordt. De bouwvormen van omgang en kapellen wijzen uit, dat hiervan vóór 1300 niet veel heeft gestaan. Vgl. ook: G. Brom, De stichter van den Dom, in: Verslag Sint Bernulphus-Gilde 1889/90, blz. 39.

[2]) S. Muller Fzn., De Dom van Utrecht (dertig platen met tekst). Utrecht, 1900, blz. 2 en 3.

[3]) Nagenoeg dezelfde pijlers, wat profielen en basementen betreft op gelijke wijze behandeld, in de Trinité-kerk te Vendôme. Vgl. de Lasteyrie, A. w., fig. 289, blz. 286.

vormen. Het oostelijk gedeelte dezer pijlers heeft bladkapiteelen uit het begin der 14e eeuw, terwijl de westelijke helft zonder kapiteel in den scheiboog overgaat.

Blijkbaar is de gang van zaken dus deze geweest, dat nà den bouw van het grootste deel van de koorsluiting, met omgang en kapellen, een langdurige stilstand der werkzaamheden is ingetreden, en dat deze eerst tegen de 15e eeuw hervat zijn.

En inderdaad weten we, dat in 1320 de bouw van de kathedraal nagenoeg werd gestaakt, waarschijnlijk tengevolge van moeilijkheden met het kapittel van de St. Salvatorkerk of Oudmunster, die, zooals we ons herinneren, nog altijd onmiddellijk naast de in aanbouw zijnde kathedraal stond en met de terreinen harer immuniteit aan den verderen uitbouw van den Dom in den weg was [1]).

Als demonstratie wellicht, tartend betoon van macht en energie heeft men toen, daar de benoodigde bouwfondsen bijeen waren, geheel aan de westzijde en op aanzienlijken afstand van het nog staande romaansche schip van Adelbold's Dom, in 1321 de grondslagen gelegd van den geweldigen Domtoren, misschien ter plaatse van een oudere kapel, in 's bisschops tuin. En met welk een energie het werk werd aangevat blijkt hieruit, dat men in 1327 reeds tot den eersten omgang was gevorderd, terwijl in 1382 het geheele 110 M. hooge gevaarte voltooid stond (pl. 181, 250).

Als oorspronkelijk ontwerper van de torenplannen vinden we meester Jan van Henegouwen, „Jan van den Doem" vermeld. [2]) Wellicht was deze reeds in den tijd van bisschop Guy van Avesnes (1301—1317), zelf een Henegouwer, naar Utrecht gekomen. Of meester Jan in zijn torenplan ook reeds het achtkant — welks bouw dus in het derde kwart der 14e eeuw viel — had voorzien is een andere zaak. Nader onderzoek van het bouwwerk ware noodig om hieromtrent absolute zekerheid te brengen; onwaarschijnlijk lijkt het mij niet en op historische gronden ware het, zooals wij hierboven zagen, zeer goed mogelijk te achten.

Dat de toenmalige bisschop, Jan van Zierik (1317—1322), gaarne een stuk van zijn eigen grond afstond voor den bouw van dezen toren, die als een in verren omtrek zichtbaar teeken der bisschoppelijke macht zou zijn, is begrijpelijk, al lijkt dit symbool

[1]) S. Muller Fzn., A. w., blz. 4. Dat de Oudmunsterkerk noode den machtigen buur naast zich zag opkomen, is, voor wie de middeleeuwsche toestanden en verhoudingen op kerkelijk-administratief en juridisch gebied eenigszins kent, wel te begrijpen.

[2]) Mattheus, Fundat. eccles., p. 32 aangehaald bij: Moll, Kerkgesch., II[2], blz. 134.

niet zonder ironie in een tijd, dat de Utrechtsche bisschop niet veel meer was dan een vazal van den graaf van Holland. Bij den tijdgenoot heeft het werk stellig groot opzien verwekt, maar dat het bij de besten in den lande gevoeld werd als een teeken van verwatenheid en overdadige praal, blijkt uit de verontwaardiging van den vermaarden mysticus dier dagen, Geert Groote, wanneer hij in zijn geschrift „Contra turrim Trajectensem", in 1377 bisschop en domkapittel streng gispt om hun weelde en wereldschen zin[1]).

Inmiddels was men wel voortgegaan met de geleidelijke afwerking der koorkapellen, maar overigens stond binnen de nieuwe muren nog het oude koor en daarbuiten, westwaarts, het romaansche schip. Toen men nu den toren voltooid had en den bouw van transept en schip wilde voortzetten kwam men opnieuw voor de zelfde moeilijkheden met het weerspannige Oudmunster te staan en andermaal zocht men een uitweg op dezelfde wijze als in 1320, en wel door thans ten zuiden van het koor de kapittelzaal te fundeeren, met den oostelijken en den zuidelijken arm van de kruis- of kloostergang. De voltooiende westelijke arm echter kwam weer op grondgebied van St. Salvator en moest derhalve voorloopig achterwege blijven. Wel werd nog aan de noordzijde van het koor de sacristie, vóór 1396, opgetrokken, maar dan is de bouwlust bekoeld en van het eind der 14e eeuw tot het jaar 1456 ligt het werk stil. Een omstr. 1450 geschilderd drieluik in het Rijksmuseum te Amsterdam [2]) vertoont ons de kathedraal nog steeds met het romaansche schip tusschen het gothische koor en den toren.

Dan echter komt, voor het eerst sinds langen tijd, weer een krachtige figuur op den Utrechtschen zetel. Bisschop David van Bourgondië, met achter zich den steun van zijn machtigen vader, Philips den Goede, vatte opnieuw het werk aan. En thans ging het in één worp voort, in 1477 was het dwarspand onder de kap, nadat eerst in 1460 de kloostergang was voltooid; en in 1481 was men zoover dat het orgel uit het romaansche schip in het dwarspand kon worden overgebracht. Het oude schip werd gesloopt en de drie oostelijke traveeën van het nieuwe gefundeerd.

Maar toen men de vijf volgende traveeën, die het schip aan den domtoren moesten verbinden, wilde aanleggen stiet men ander-

[1]) Moll. Kerkgesch., II[1], blz. 133; II[2], blz. 362; II[3], blz. 207. Dit geschrift zelf is overigens verloren gegaan.

[2]) Catalogus Rijksmuseum Amsterdam (1911), nr. 44. Vgl. ook de afb. bij Weissman, Gesch. Nederl. Bouwk., blz. 12.

maal op den tegenstand van het kapittel van Oudmunster, dat door deze voleinding den toegang naar zijne kerk afgesloten zag. Een oplossing werd gevonden in dezen zin, dat men slechts vier traveeën zou optrekken bij de drie in aanbouw zijnde, terwijl tusschen den westgevel van het schip en den domtoren een open ruimte bleef, die overbrugd werd door een vertrek, de z.g. bisschopsloge, rustend op een overkluizing, waaronder aldus een doorgang vrij bleef ten behoeve van de Oudmunsterkerk.

Aldus werd dan tegen de drie vijfbeukig aangelegde oostelijke traveeën voorloopig het driebeukig middengedeelte van het schip opgetrokken. In 1492 stond dit zoover voltooid, dat alleen de hooge lichtbeuk en de overwelving met het schorende luchtbogenstelsel moesten worden aangebracht, terwijl een verdere doorvoering van den vijfbeukigen aanleg in de bedoeling lag.

Het zou echter zoover niet meer komen. Wel werden in 1514 nog een houten zoldering over den middenbeuk en in 1517 het groote middenvenster in den westgevel aangebracht, maar de tijd der groote ondernemingen in de kerkelijke bouwkunst is dan voorbij. Het geweldige bouwwerk bleef onvoltooid, zonder gewelven, zonder de hier zoo noodige schorende deelen staan en geraakte al spoedig in verval, totdat de orkaan van 1674 het wankele lichaam van het schip deed instorten. De laatste overblijfselen zijn in 1818 gesloopt, en sindsdien staat nog slechts het tegenwoordige overblijfsel dezer kathedraal, die eenmaal met hare tijdgenooten de abdijkerk van Altenburg (1255—1276), den Dom van Keulen (1248 begonnen) en de St. Victorskerk te Xanten, behoorde tot de vier grootste scheppingen der gothiek aan de Benedenrijn [1]).

De St. Janskerk te 's Hertogenbosch, thans kathedraal van het gelijknamige bisdom, was oorspronkelijk, en gedurende de geheele middeleeuwen, eenvoudig een parochiekerk. Haar afmetingen en hare beteekenis geven ons echter het recht de Brabantsche hoofdkerk, met eene gebruikelijke uitbreiding van den zin der benaming, te rangschikken onder de kathedralen.

Ongeveer een kwart eeuw na de steenlegging van den Utrechtschen dom, in 1280, werd ook te 's-Hertogenbosch begonnen met de verbouwing der oude romaansche kerk, die wij tevoren reeds

[1]) De stichtingsjaren van den Utrechtschen dom en van de kerk te Xanten liggen dicht bij elkaar en beide kerken gingen in eersten aanleg van Soissons uit (de groote invloed dezer school blijkt voor Duitschland o.a. ook uit Trier en Marburg). Vgl. Dehio, Gesch. der deutschen kunst, II, 45.

leerden kennen [1]). En evenals in de bisschoppelijke hoofdstad was ook hier het nieuwe plan blijkbaar geïnspireerd door de groote kathedralen, waarvan de roem uit Noord-Frankrijk hierheen was gekomen. Maar in 't bijzonder schijnt, vooral wat het koor betreft, de kathedraal van Amiens, wellicht door bemiddeling van den Keulschen Dom, tot voorbeeld te hebben gediend, en in de rijke ontwikkeling van dezen plattegrond wordt de Bossche kerk door geen enkele kathedraal in Noord- of Zuid-Nederland geëvenaard.

De bouw die ook hier met het koor werd begonnen, was in 1312 reeds zoover gevorderd, dat het dak kon worden gelegd. Hiermede was de kerk echter volstrekt nog niet voltooid. Immers in 138° wordt een bouwmeester Theodorus (Loetsius of loodsmeester is zijn toenaam) belast met den aanleg der zijkapellen van den koor-omgang. Zoo zal aan deze kerk steeds zijn voortgewerkt, haar uitbreidend en verrijkend naar middeleeuwschen trant, tot zij in het rampjaar 1419 bij een grooten stadsbrand verwoest werd. Nieuwere onderzoekingen hebben in het tegenwoordige gebouw de overblijfselen van het vroegere weten te herkennen [2]) en zoo kunnen wij dan de in 1280—1419 verrezen, tweede St. Janskerk beschrijven als een driebeukige basiliek met een dwarspand, een eveneens driebeukig koor, welks zijbeuken zich voortzetten in een omgang rond den koorveelhoek, en zeven straalkapellen, waarvan de middelste, de meest-oostelijke, geheel naar Franschen trant (Amiens, Keulen) iets verder is uitgebouwd. Naar de westzijde sloot het schip aan tegen den steeds bewaard gebleven toren der eerste St. Janskerk, aan welks noordzijde in 1268 eene doopkapel was opgetrokken [3]).

De herbouw, aanvankelijk geheel op de oude grondslagen, werd onmiddellijk in 1419 begonnen onder leiding van mr. Willem van Kessel, die in 1419—1439 het tegenwoordige koor geheel naar het plan en op den onderbouw van het verwoeste optrok. Dat de stad in dezen tijd, om met den ouden kroniekschrijver te spreken „tot Croesus ryckdomme geclomme" was [4]), bevorderde ongetwijfeld

[1]) Zie hierboven blz. 182, 188, 223.

[2]) Xavier Smits, De kathedraal van 's-Hertogenbosch. Amsterdam—Brussel, 1907, blz. 34 vv.

[3]) Vgl. ook: Jan Mosmans, Bouwgeschiedenis St. Janskerk 's-Hertogenbosch, Bull. Oudh. B. 1919, 52 en Oudh. Jaarboek 1922 blz. 19 en J. C. A. Hezenmans, De Sint Jans-kerk te 's-Hertogenbosch en hare geschiedenis: Verslag St. Bernulphusgilde 1891 blz. 30.

[4]) Simon Pelgrom, Descriptio originis urbis Silvaeducensis (1540). Vertaald door Jacob van Oudenhoven in 1629, onder den titel van: Oorspronck van 's-Hertogen-Bosch in 't jaer 1184.

het tempo van den bouw, en zoo kon dan ook de Luiksche bisschop Lodewijk van Bourbon reeds in 1469 gewagen van de geheel herbouwde collegiale hoofdkerk.

Tegelijk echter had men een uitbreiding van het oude plan ondernomen door verlenging, in 1450, van den noordelijken kruisarm met een tot portaal bestemde, travee; eene uitbreiding die tengevolge van een brand in 1463 tijdelijk tot staan kwam, maar in 1478 werd hervat met de afwerking der steunbeeren en het stellen der luchtbogen (pl. 268/69).

De leiding van het werk was sinds dit laatste jaar in handen van de bouwmeesters mr. Michiel, Gerrit Symons, maar vooral van diens leerling Alard Duhamel of van Hameel [1]). Deze, omstreeks 1440 in den Bosch geboren, is de eigenlijke ontwerper geweest van de groote uitbreiding, die aan de kerk hare tegenwoordige gedaante gaf. Hij ontwierp de plannen voor den aanbouw der beide nieuwe, buitenste beuken, die het schip den weidschen vijfbeukigen vorm brachten (pl. 133 en afb. 177); hij leidde ook de vergrooting van den zuidelijken kruisarm en was tevens de architect van de prachtige nieuwe kapel der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, waarvoor hij met „synen cnaep Jan Heyns" de teekeningen had gemaakt [2]). Deze Jan Heyns volgde hem op, toen mr. Alard in 1495 naar Leuven vertrok, om daar als stadsarchitect den bouw van het

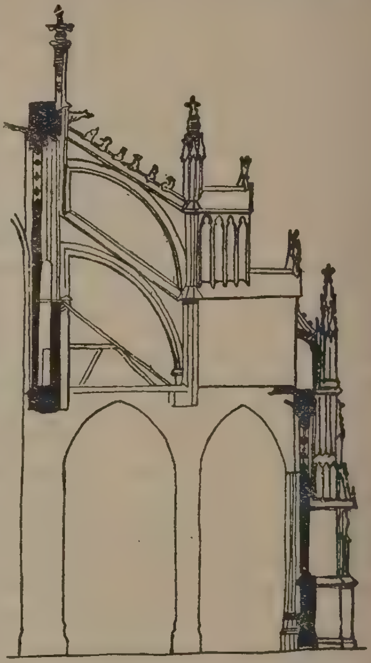
Afb. 177. Dwarsdoorsnede zijbeuken der St. Janskerk, 's-Hertogenbosch.

[1]) Zie: Xavier Smits, De kathedraal van 's-Hertogenbosch, blz. 99.
[2]) X. Smits, A. w., blz. 77.

raadhuis te leiden [1]). En dat ook deze bouwmeester, die reeds als leider van den bouw der Lieve Vrouwekapel „meester van onsen nieuwen choir" heette, zijn grooten voorganger waardig was, bewijzen zoowel de schitterende uitvoering dier kapel (pl. 134) als de grandioze bouw der nieuwe zijbeuken, waarvan hij sinds het begin, in 1497, tot aan zijn dood in 1516 de leiding had.

Inmiddels wachtte nog de koepeltoren boven de kruising op het dwarspand begonnen, zijne voltooiing. Op zwiknissen of „trompen" was hier reeds de overgang van het vierkant naar een open achtkanten bovenbouw geconstrueerd (pl. 131 en 132), in een ongewoon rijken vorm, die aldus alleen aan den dom te Milaan voorkomt. Een Bossche schrijnwerker, Jan van Poppel leverde het ontwerp voor een houten toren op dezen kruiskoepel. „Dat er geen kwestie van was, een front aan de kerk te bouwen, zooals het plan meebracht, dat zelfs de middelen ontbraken, om een doorbroken steenen helm — wonderwerk der laat-gothiek — fijn en licht uit rozet- en vlammenspel ineengevlochten in de lucht te doen boren, behoeft wel geen betoog.... Niet een keurige, fijn-belijnde transept-toren van 80 meter hoogte als te Haarlem vier jaren tevoren voltooid was, neen, een gevaarte van omtrent 150 meter was de dwaze opzet van den meester-timmerman Jan van Poppel, naar 't getuigen der oude schrijvers, de knapste schrijnwerker van zijn tijd" [2]). In 1526 stond dit merkwaardige gevaarte voltooid, maar reeds in 1584 werd het door den bliksem getroffen en stortte brandend door daken en gewelven in den kruisbeuk, die in 1591 tot 1597 werd hersteld, waarbij de kruising met een platte zoldering werd gedekt [3]).

Zooals dan de kerk sinds het begin der 16e eeuw voltooid staat, in hoofdzaak dus naar het plan van 1280, vertoont zij zich geheel als een karakteristieke schepping der Zuid-Nederlandsche gothiek, eene kunst die meest-onmiddellijk aansloot bij de Fransche. In den plattegrond merken we echter reeds dadelijk, in 1280, dit verschil op, dat de O. L. Vrouwekapel, die in de Fransche en Engelsche kathedralen in het midden van den kooromgang werd uit-

[1]) Alart Duhamel bouwde verder te Leuven het zuidportaal en den westelijken aanbouw van het schip der St. Pieterskerk, had de leiding bij den bouw der kerk te Diest (opmerkelijk om hare punten van overeenkomst met de St. Jan) en bij vele andere werken. Vgl. Smits, A. w., blz. 102.

[2]) X. Smits, A. w., blz. 84 vv. Vgl. omtrent Haarlem blz. 441.

[3]) Coppens, Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch (1841), II, blz. 50.

gebouwd, hier aan de noordzijde van het deambulatorium, aansluitend bij het dwarspand, is geprojecteerd, eene dispositie eigen aan alle groote Brabantsche kerken [1]). Inwendig vinden we het volledige driedeelige systeem van den klassieken Franschen opbouw: arcaden ,triforium en vensterzône (zie pl. 131—133), maar met die als kantwerk over de muren en tusschen de zwikken der scheibogen gespannen traceeringen, die eveneens kenmerkend zijn voor de Brabantsche kerken der 15e eeuw, evenals de rijke, over de geheele hoogte van het triforium opgetrokken balustraden, die het muurvak tusschen scheiboog en bovenvenster het karakter van sierlijk filigraan geven. Wij vinden dit triforium nagevolgd, o. a. in de Groote Kerk te Breda (pl. 128 en 129).

Minder bekend dan de Utrechtsche kathedraal (Dehio noemt haar in zijn standaardwerk over de kerkelijke bouwkunst slechts terloops), is de Bossche St. Jan ongetwijfeld de meest grootsche en — ondanks de latere restauraties — tevens de meest gave schepping der gothiek in ons land en met hare, hier zeer zeker onbeschrijfelijke, weelde aan buitengemeen goede sculptuur volkomen eenig: een zoo fantastischen rijkdom aan monumentaal beeldwerk, als de, helaas karakterloos vernieuwde, zwikken der frontalen boven de hooge vensters van het koor, of de geestig gehakte figuren die de luchtbogen berijden (pl. 268, 269) te zien geven, zal men zelfs in het buitenland maar zelden aantreffen [2]).

De Sint Maartensdom te Utrecht en de St. Janskerk te 's Hertogenbosch, de eene uit de school van Soissons (Doornik), de andere uit die van Amiens (Keulen) voortgekomen, staan tusschen de bouwwerken onzer gothische bouwkunst afgezonderd, als twee uitingen van een kunst, die in haar weidsche grandeur, in haar juichende weelde en haar zoo ganschelijk onbezorgden, verkwistenden rijkdom, wel zeer on-Nederlandsch aandoen.

En het behoeft dan niet te verwonderen, dat zij zoo alleen bleven staan, dat haar invloed, afgezien van de constructieve ervaring,

---

[1]) Breda, Hal, Diest, Antwerpen, Lier, Aarschot, enz.

[2]) In het algemeen zij voor eene gedetailleerde beschrijving van het beeldhouwwerk en de verdere kunstschatten dezer kerk verwezen naar het aangehaalde werk van Dr. X. Smits, al kan ik mij ook niet zonder meer vereenigen met de daar op blz. 130 vv. gegeven iconographische beschouwingen. Met belangstelling mogen we daarom ook in dit opzicht uitzien naar de aangekondigde, door Jan Mosmans uit te geven monographie van de St. Janskerk. Voorloopig zie men diens „Wegwijzer voor bezoekers der St. Janskerk". 's-Hertogenbosch 1925.

de technische en artistieke scholing, in de Noordelijke Nederlanden vrij gering bleef. Zij hebben hier echter, en dit mag als hare grootste kunsthistorische beteekenis gelden, de kennis van een rijker grondplan gebracht en den zin voor een grootscher ruimteontwikkeling. Zonder de twee Fransch sprekende monumenten te Utrecht en 's Hertogenbosch zouden de zuiver Nederlandsche kerken der 15e eeuw, zouden Dordrecht, Rotterdam, Amsterdam's Oude- en Nieuwe Kerk, zoowel als Gouda of de Leidsche kerken, nauwlijks te denken zijn.

Historisch-topografisch overzicht. — Met het begin der 13e eeuw gaat — voor zoover wij er thans over kunnen oordeelen — het zwaartepunt der architectuur-historische belangrijkheid, dat in ons land tot dan toe beurtelings in Limburg of in Utrecht lag, zich verplaatsen. Wellicht kunnen we beter spreken van twee brandpunten, die thans vervielen, om te worden vervangen door vele centra van nagenoeg gelijke beteekenis. Vragen we echter naar de meest-eigen, de meest karaktervolle uitingen onzer gothische architectuur — en althans in de 13e en 14e eeuw —, dan zouden wij ongetwijfeld den voorrang moeten geven aan de baksteen-gothiek van het Oostfriesche deel des lands: Noordoostelijk Friesland en de provincie Groningen, waar bovendien wel het grootste aantal dertiend'- en veertiend'eeuwsche kerken bewaard bleef.

Aldus afgaande op de monumentale getuigenissen, treft het ons, dat verreweg de meerderheid onzer groote gothische kerken dagteekent uit de 15e eeuw, terwijl uit de beide voorafgaande eeuwen slechts een zeer beperkt getal bouwwerken van eenige beteekenis valt aan te wijzen. Verschillende oorzaken hebben hier samengewerkt: de politieke en maatschappelijke omstandigheden waren er, zooals wij reeds hebben besproken, in de 13e en 14e eeuw niet naar om hier een opbloei van geestelijk en cultureel leven te wekken, als bijv. in Frankrijk. Het was de strijd tusschen den Roomsch-koning Willem II en Margaretha van Vlaanderen, de strijd om de voltooiing van het graafschap Holland; dan, tengevolge van de geweldige Fransche expansie, ook naar ons Noorden, de strijd tusschen Philips IV van Frankrijk en Eduard I van Engeland, waarbij Holland en Zeeland in de knel raakten, de strijd tusschen „Hoeken en Kabeljauwen", en tenslotte het voortdurend geharrewar in het Sticht, waar de bisschop, ook gedurende de 14e

eeuw, meest slechts in naam de heer was. Er was doorgaans tijd nóch geld, nóch lust of rust, om veel te bouwen. Tot tegen het eind der 14e eeuw, nadat in 1360 de crisis der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten was doorgeziekt, een staatkundig en econonomisch herstel intreedt, waarbij Holland en Zeeland onder een krachtig grafelijk bestuur, het Sticht onder de tenslotte aanvaardde bisschoppelijke leiding, zich gezond en krachtig gaan ontwikkelen.

Dan zien we hier ook dien merkwaardigen opbloei van het geestelijk leven, die als schoonste bloem droeg de mystiek van Ruusbroec [1]) en van zijn leerlingen Jan van Leeuwen en zijn Groenendaalsche volgelingen Geert Groote en Floris Radewijnsz. Hun geschriften en daden streven naar een verdieping van het religieuze leven, waarin we onmiskenbaar reeds die neiging naar het humanisme bespeuren, die eerst een anderhalve eeuw later volkomen zou overslaan naar een verbreking der banden van de oude kerkelijke eenheid.

Vooral de in 1340 te Deventer geboren Geert Groote [2]), met zijne vrienden en geestverwanten Johannes Cele, den rector der Zwolsche school, en Floris Radewijnsz., schiepen de sfeer, waaruit geheel het geestelijk en godsdienstig leven dezer landen in de 15e eeuw is voortgekomen. Het is de door deze twee voorgangers gestichte Broederschap des Gemeenen Levens, die niet gebonden door strenge regels, maar in wederkeerig vertrouwen op gehoorzaamheid, een communistisch leven van samenwerken ten goede nastreeft, dat zich de z.g. „moderne devotie" ontwikkelt, waaruit ook een Thomas à Kempis († 1471) met zijne Imitatio, en een kanselredenaar als pater Johannes Brugman (± 1400—1473) zouden voortkomen. Deze twee vooral waren het, die hier aan het geestelijk leven hunner eeuw richting hebben gegeven. En het was dan ook Brugman zelf, die het Nederlandsche volk zijner dagen kon prijzen boven andere volken „omdat het zeer vervuld was met christelijk leven en onvermoeid in het bouwen en zeer mild in het sieren van kerken" [3]).

Deze ijver heeft echter als gevolg gehad, dat het grootste deel der oudere kerken óf geheel gesloopt en herbouwd, óf zoodanig vergroot en omgebouwd is, dat van den oorspronkelijken staat nauwelijks iets meer valt te bekennen.

---

[1]) Zie Prinsen, Handboek tot de Nederl. Letterk. Geschiedenis, blz. 124.
[2]) Moll, Kerkgeschiedenis, II[2], blz. 165 e. v.
[3]) Moll, Kerkgeschiedenis II[3], blz. 128.

Dit alles is aanmerking nemend, onderscheiden wij dan de volgende groepeeringen:

I. De Groningsche groep baksteenen kerken, gekenmerkt door een vroegtijdige en algemeene toepassing van steenen ribgewelven, in 't bijzonder van koepelachtige gewelven met sierribben (pl. 115) naar den trant der school van Zuidwest-Frankrijk zooals ook overigens de invloed van Zuidwest-Frankrijk hier, als in het romaansche tijdvak, zeer belangrijk bleef, wat ook tot uitdrukking komt in het overheerschen van het eenbeukig kruisvormig grondplan. Verder is hier karakteristiek het voortleven der romaansche traditie, zoowel in de vorming der ruimte, als in de uitwendige behandeling van het muurwerk, waarin de openingen vrij klein blijven, terwijl versiering vooral wordt bereikt door geprofileerde nissen, die ofwel spitsbogig, ofwel geheel rond zijn, met dagkanten van gebakken profielsteen en vullingen van baksteenen vlechtingen (pl. 189—192).

II. De groep der Maasgouw, omvattend de zuidelijke helft van de tegenwoordige provincie Limburg met het oostelijk deel van Noordbrabant. Hare kenmerken zijn: de bijna uitsluitende toepassing van natuursteen (mergel); een sterke voorkeur gegeven aan het basilicale plan, ook bij de kleinere kerken; steenen kruisribgewelven, met steunbeeren en luchtbogen, naar Franschen trant (pl. 6, pl. 183); een rijkere bouwbeeldhouwkunst, met, althans aanvankelijk, een algemeene toepassing van het z.g. „Maaskapiteel".

III. De West-Nederlandsche groep, die met het westelijk deel van Noordbrabant de provincies Zeeland, Zuid- en Noordholland en de westelijke helft van Friesland omsluit. Hoewel men hier een nevengroep in opmerkt, die in Zeeland en het westen van Noordbrabant, de voorkeur geeft aan het rijkere Brabantsch-Fransche grondplan met kooromgang en kapellenkrans en steenen overwelving, zijn er toch vele elementen, die voor dit geheele gebied kenmerkend zijn: de breede ruimte-ontwikkeling, de veelvuldige toepassing van houten gewelven, de kooromgang, met of zonder kapellenkrans, en eene ornamentiek, die met name in het typische enkel- of dubbelomkranste koolbladkapiteel (pl. 275, 277, 281, 283) duidelijk den Brabantschen invloed toont.

IV. De Utrechtsch-Geldersche groep, die mede het gebied van Overijsel, Drente en het Noorden van de provincie Limburg omvat. Naast een algemeene toepassing van steenen kruisribgewel-

ven, vinden we hier een voorliefde, althans bij de grootere kerken, voor het koor met vereenvoudigden kapellenkrans en, in de 15e eeuw, voor den hallenvorm, waarin, evenals in de ornamentiek, een onmiskenbare invloed uit Duitschland aan den dag komt.

Bij de volgende bespreking dezer groepen bepalen wij ons, bij het groot aantal nog bestaande monumenten, tot een keus uit enkele der voornaamste vertegenwoordigers.

I. *De Groningsche groep.* — Een vroegste centrum van bouwbedrijvigheid, waar de gothische beginselen toepassing vonden, was hier de vermaarde abdij der Cisterciënsen Aduard, welker kerk, in 1224 begonnen, in 1263 gewijd werd [1]). Van deze in 1580 verwoeste kruisbasiliek, met kooromgang en rechthoekige straalkapellen naar het voorbeeld van Clairvaux (zie afb. 71, blz. 202), gaf de geschiedschrijver Ubbo Emmius, die haar gekend heeft, eene beschrijving, waaruit blijkt, dat zij eene steenen overwelving had, gedragen door achttien zuilen, terwijl het altaar in het halfronde koor omgeven werd door twaalf dubbele zuilen, die het scheidden van den kooromgang met zijn krans van elf kapellen [2]).

Van geheel het kloostercomplex rest niets dan de vermoedelijk in 1297 voltooide ziekenzaal 37.50 M. lang en 9 M. breed (pl. 192), thans Ned. Herv. kerk en onlangs gerestaureerd. Vooral inwendig is de behandeling van het muurwerk met siernissen, waarin verglaasde relieftegels, hoogst opmerkelijk. Bij de restauratie vond men tevens den ouden vloer van dergelijke gebakken tegels, die getuigen van een hoog ontwikkelde baksteen-techniek. Overigens schijnt deze abdijkerk geen bijzonderen invloed te hebben gehad op de Groningsche architectuur. Men hield zich algemeen aan het reeds in romaanschen tijd gebruikelijke plan, zooals we dat vinden in:

Zuidbroek. De hier in de tweede helft der 13e eeuw verrezen en aan de H. Petrus gewijde kruiskerk (afb. 178), is een der meest karakteristieke bouwwerken van deze groep. In 1915 gerestaureerd, waarbij de in 1766 gewijzigde westgevel in zijn oorspronkelijken toestand werd teruggebracht, is zij inwendig onder den sluitsteen der achtdeelige gewelven ± 17 M. hoog. „Zij is gelukkig van verhouding, rijzig, en met alle zorg in helder rooden

[1]) Vgl. blz. 162, 202.
[2]) Ubbo Emmius, Rerum frisicarum historia. Leiden 1616.

baksteen uitgevoerd" [1]). Opmerkelijk is uitwendig het tweeledige schema der muurbehandeling, nog geheel in romaanschen trant, met in het benedengedeelte slanke spitsbogige nissen, gescheiden door baksteenen kolonnetten en daarboven in elke travee twee vensters, geflankeerd door met vlechtingen gevulde nissen (pl. 190) Deze en de ronde lichtopeningen in den koorgevel (pl. 191) behooren met de klimmende nissen en boogfriezen der topgevels van koor en dwarspand tot de kenmerkende eigenaardigheden van dit gebied.

We vinden dezelfde kenmerken ook bij de na een brand in 1241 herbouwde, rechtgesloten kruiskerk te Loppersum (pl. 189), bij die te Noordbroek, in 1280 begonnen, en bij die te

Stedum. Het koor van deze kerk is in de 15e eeuw verbouwd, en de absidiolen van het dwarspand (afb. 74) zijn toen verdwenen.

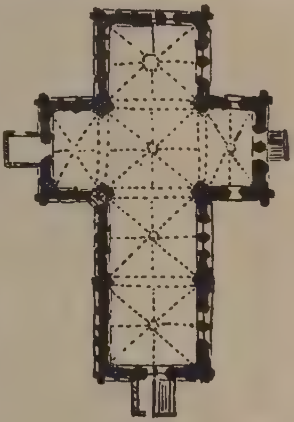

Afb. 178. Plattegrond der kerk te Zuidbroek.

Oorspronkelijk was het schip drie traveeën lang, waarvan de westelijke, door een middenpijler met bogen van de andere afgescheiden, tot kapel of voorhal diende. „Deze kapel is echter in de 14e eeuw tot 2.10 M. ingekort, en daartegen toen aangebouwd een zware toren, waarbinnen later zijn opgetrokken vier door spitsbogen verbonden 16.50 M. hooge baksteenpijlers, als klokke-stoel dienst doende" [2]). Het interieur met zijne koepelachtige, achtdeelige gewelven op ronde baksteenen sierribben, in een sluitring samenkomend (pl. 115), bevestigt de juistheid der opmerking van Dehio en v. Bezold, dat deze kerken als verkleinde reproducties van die in Zuidwest-Frankrijk aandoen [3]).

Stad Groningen. De Sint Maartenskerk is een staal van een dier groote collegiale kerken, zooals ze in de 15e eeuw door verbouwing eener oudere ontstonden (Afb. 179). De laat-romaansche kerk, die

[1]) C. H. Peters, Oud-Groningen, stad en lande, blz. 54.
[2]) Peters, A. w., blz. 51.
[3]) Dehio en v. Bezold, Kirchl. Bauk. des Abendl., II, S. 382.

we op blz. 333 leerden kennen, was voor de sterk uitgroeiende stad [1]) te klein geworden, waarom men in 1450 begon met den bouw van een nieuw koor met omgang en sacristie. Reeds in 1460 stond het voltooid (pl. 116) ter diepte, binnenwerks gemeten, van 24 M., breed 9 M. en in den middenbeuk 26.25 M. hoog onder den sluitsteen der gewelven. Bedenkt men hierbij, dat de kooromgang 5.55 M. breed is en 12 M. hoog, zoodat de lichtbeuk hier 14 M. boven uit rijst, dan treft te sterker de durf, waarmee men hier het stelsel van steunbeeren en luchtbogen verwierp.

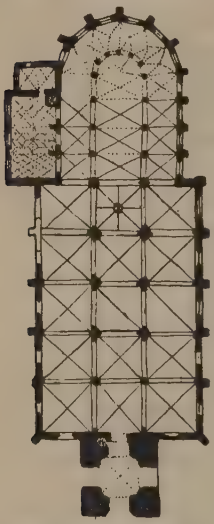

Afb. 179. Plattegrond St. Maartenskerk, Groningen.

„Toen dit werk in 1460 voltooid, ingewijd en in dienst genomen was, besloot men, niet over te gaan tot den bouw van een nieuw dwarsschip en schip, maar de bestaande te behouden en de zijbeuken te verbreeden en te verhoogen, daartoe de middenschipstusschenkolommen met bogen en muurgedeelten uitbrekende en vervangende door groote spitsbogen, aldus dat middenschip met de aansluitende nieuwe zijbeuken den vorm gevende eener hallenkerk, met breede vensters in de opgaande eindgevels dier beuken tot aan de overwelving doorloopende" [2].) Terwijl deze verbouwing in vollen gang was, werd in 1468 de in 1452—1456 opgetrokken toren door den bliksem getroffen en neergeworpen, waarbij vijf gewelfvelden der kerk vernield werden.

Onmiddellijk begon men met den bouw van een nieuwen toren (pl. 216—217), ongeveer een travee meer westelijk van den ouden, op een grondvlak van ruim 15 × 15 M., de muren aan den voet 4 M. zwaar. En nadat ook deze in 1482, voltooid stond (93 M. hoog), werd het schip verlengd en er tegen aan gesloten [3]).

---

[1]) Zij werd in 1469 naar de zuidoost-zijde aanmerkelijk uitgebreid. Vgl. E. J. Diest Lorgion, Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen I (1852), II (1857). — Peters, A. w., histor. plattegrond. Dez., Oud-Groningen, in: Bouwkundig Tijdschr. 1907 (dl. 49 der Bouwk. Bijdragen), blz. 69—75.

[2]) Peters, A.w., blz. 43.

[3]) A. N. Godefroy, De Martini-toren te Groningen, in: Oude best. gebouwen, 1866, tekst bij plaat 48. — C. H. Peters, de St. Maartenstoren, in: Gron. Volksalm., 1904, blz. 1 vv. — De bouw v. d. Martini-toren: Gron. Volksalm., 1907, blz. 220.

Merkwaardig is het contrast dezer slechts 17 M. hooge hallenkerk met het rijzige presbyterium, temeer waar, evenals bijv. in de Lebuinuskerk te Deventer, de pijlers der romaansche kerk in den middenbeuk bewaard bleven, aldus het strenge, gedrukte aanzien der ruimte versterkend (pl. 151). Sprekend wordt hier de kentering gedemonstreerd, die het ruimtegevoel in de tweede helft der 15e eeuw doormaakte, eene kentering, die voerde van de verticaal gerichte, veelledige ruimte-compositie, naar de horizontaal gerichte ruimte-eenheid.

In dezelfde stad was men reeds in 1425 begonnen met de verbouwing der St. Nicolaas- of A-kerk, hare derde parochiekerk. Het koor werd vervangen door een vijfzijdig gesloten basilicaal koor met omgang, waarin we wellicht het voorbeeld hebben te zien van dat der St. Maartenskerk. De alle inspanning vergende voltooiing dezer laatste heeft blijkbaar die van de A-kerk verhinderd. Men bepaalde zich bij deze althans tot eene verhooging van het oude dwarspand en schip, waartegen breede zijbeuken werden opgetrokken. Niettegenstaande de ruim 25 M. hoog liggende kruisribgewelven van den middenbeuk heeft men ook hier de luchtbogen vermeden, „aldus bewijzend, wat men in dien hoogst eenvoudigen baksteen hier toen aandurfde" [1]).

Plan en opstand dezer beide kerken van de stad wijken intusschen, wanneer men hare gewelfconstructie uitzondert, sterk af van het Groningsche landseigene karakter. Zoowel de aanleg van het koor met den omgang, als de hallenvorm van St. Maarten, doen ons veeleer denken aan het kerktype, zooals het in de 15e eeuw in het Utrechtsch-Geldersche gebied wordt aangetroffen. En aldus worden wij er door deze monumenten aan herinnerd, dat de stad Groningen ook in de 15e eeuw nog behoorde tot het gezagsgebied van den bisschop van Utrecht. In de tot het Munstersche diocees behoorende Ommelanden daarentegen handhaafde zich ook thans nog de eenbeukige kruiskerk, in aansluiting dus bij Westfalen. Een voorbeeld hiervan biedt:

Zeerijp. Hier werd in de 14e eeuw eene kruiskerk opgetrokken (afb. 143), welker ondiepe, rechthoekige koortravee eene sluiting kreeg met vijf zijden van een tienhoek, terwijl alle traveeën werden gedekt met de bekende achtdeelige koepelachtige gewelven.

Appingedam. De St. Nicolaaskerk, in de 13e eeuw gebouwd als

[1]) Peters, A w., blz. 46 en afb. 84—87.

rechtgesloten kruiskerk, leverde door hare verbouwing in de 15e eeuw het bewijs, hoe ook hier het hallentype werd aangenomen. Ter breedte van de transeptarmen heeft men zijbeuken tot op gelijke hoogte van den middenbeuk doen verrijzen en elk der nieuwe zijbeukstraveeën gedekt met vierdeelige kruisrib- en stergewelven, terwijl men de achtdeelige koepelachtige gewelven boven middenbeuk en dwarspand behield [1]).

II. *De groep der Maasgouw.* Wij hebben tevoren reeds gelegenheid gehad op te merken, hoe tengevolge van de eigenaardige ligging van het Limburgsche gebied — een bufferstaatje tusschen Luik-Brabant en Keulen-Gelre — hier eene voortdurende kruising en vermenging plaats had van invloeden uit het hoogere Maasdal en uit de Rijnprovincie. En de wijze waarop wij de Fransche gothiek haar intrede zien doen, in de O.L. Vrouwe munsterkerk te Roermond is daarvan één teekenend verschijnsel. Dat de aandrang uit het Zuiden, uit het Luiksche niet minder sterk was, vooral in het Zuid-Limburgsche, blijkt uit de monumenten der tegenwoordige hoofdstad. Wanneer na den befaamden slag bij Woeringen (1288) de Maasgouw aan hare noordzijde wordt gesloten voor de expansie van het graafschap Gelre en de hertogen van Brabant er de onbetwiste meesters worden, krijgt de cultuurstroom in deze streek een Luiksch-Brabantsch karakter dat ook architectonisch tot uitdrukking komt.

Maastricht. Het Rijnlandsch-romaansche koor der St. Servaaskerk zal nauwelijks voltooid zijn geweest, toen, omstr. 1230, aan hare zuidwestzijde een nieuw portaal werd aangebouwd, dat verrast zoowel door den rijkdom als door het afwijkende karakter zijner vormentaal (pl. 256). De vierkant uitgebouwde portaalruimte wordt overkluisd door twee kruisribgewelven en gedekt door een zadeldak. Naar buiten opent zij zich breed met een grooten gedrukten spitsboog, waarboven, in den puntgevel drie rondbogige openingen. Inwendig zijn de zijwanden door zuiltjes verdeeld in rondbogige spaarnissen en te weerszijden van de deuropening naar de kerk is in de muurdikte een rijke profileering gehouwen, bestaande uit telkens twee schalken, verbonden door staande vlakken, waartegen de levensgroote — helaas zwaar „gerestaureerde" — beelden, links van Abraham,

[1]) Peters, A. w., afb. 29—32.

Mozes, David en Johannes den Dooper, rechts van de H. Maagd, den Doop van Christus, den H. Johannes Evangelist en den H. Servatius. Deze wandgeleding, voortgezet om den tympan boven de deur, is daar versierd met reeksen boven elkaar zittende figuurtjes van koningen en rechters uit het Oude en van heiligen uit het Nieuwe Testament; terwijl de spitsbogige tympan zelf versierd is met drie reliefs: het sterfbed van Maria, hare opneming ten Hemel en hare kroning [1]).

Deze ietwat uitvoerige beschrijving moge het duidelijk maken, dat we hier te doen hebben met het iconografische schema der groote Fransche Mariaportalen, zooals we die vinden aan de kathedralen te Chartres, te Parijs, te Amiens. Naar de uitvoering te oordeelen, zouden wij het werk willen toeschrijven aan Duitsche handen, in Frankrijk geschoold.

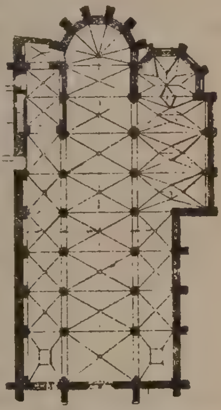
Afb. 180. Plattegrond Dominicanenkerk, Maastricht (n. Fisenne).

De Dominicanenkerk in deze zelfde stad is een der weinige met zekerheid gedateerde werken, die we hier nog in de 13e eeuw zien ontstaan. Dat deze in 1294 gewijde kloosterkerk een driebeukige basiliek is, zou kunnen wijzen op Duitschen invloed. Van mergel opgetrokken, bestaat zij uit een driebeukig schip (afb. 180) van zes traveeën en een koor van twee ongelijke traveeën gesloten met zeven zijden van den twaalfhoek [2]). Reeds uit het grondplan blijkt, dat men de kapellen te weerszijden van het koor heeft verbouwd. Volgens Fisenne kan in 1309 de noordelijke kapel zijn gebouwd; de zuidelijke met hare stergewelven dagteekent van omstreeks 1500 [3]). In den opbouw is het luchtbogenstelsel toegepast, waarbij wij opmerken, dat aan de noordzijde, waar de kloostergang tegen den zijbeuk aansloot, de steunbeeren binnenwaarts

[1]) Vgl. Kalf, Kathol. kerken, blz. 555. — Voorl. lijst Limburg, blz. 224.

[2]) De kerk is na vele wederwaardigheden in 1912—1917 gerestaureerd door den architect W. Sprenger en tot concertzaal ingericht. Vgl. Voorl. lijst Limburg, blz. 253.

[3]) Fisenne, Die Dominicanerkirche zu Maastricht: Kunstdenkm., 2. Serie, 1. Liefer. Zie verder: G. A. Meijer, Chronica abbreviatum conventus Mosae Trajectensis ordinis Praedicatorum auctore P. Vincentio Huntjes, in: Publications, 1910, blz. 3 vv. — Flament, De voormal. Dominicanen-kerk te Maastricht, in: Bull. Oudh. B., VI, blz. 117.

zijn geplaatst, of juister, dat de ruimte tusschen de beeren bij de kerk is getrokken, om te vermijden, dat deze uitspringende muurversterkingen in de kloostergang zouden hinderen. De met een peerkraal geprofileerde gewelfribben worden gedragen door schalken, die opgaan van de dekplaat der Maaskapiteelen. In tegenstelling met het koor, waar de vensters over nagenoeg de geheele hoogte doorloopen, is het inwendige volgens het driedeelig stelsel opgetrokken, met een „blind" triforium. Ondanks den basilicalen vorm en de luchtbogen, sluit deze in mergel opgetrokken kerk, door het ontbreken van dwarspand en toren, geheel aan bij de kerken der bedelorden.

Onmiddellijk naast de zuidzijde der St. Servaas was reeds in de 12e eeuw eene aan Johannes den Dooper gewijde kerk verrezen. Hoewel wij niets stelligs weten van hare bouwgeschiedenis, valt uit de vormentaal der tegenwoordige driebeukige basiliek (pl. 215, afb. 144) te besluiten, dat haar schip in de 14e eeuw ontstond, terwijl het koor, welks vloer en gewelven aanmerkelijk hooger liggen, in de eerste helft der 15e eeuw moet zijn gebouwd. Het meest belangrijke deel van het bouwwerk is de omstr. 1450 in blijkbare navolging van den Domtoren te Utrecht gebouwde westtoren, bestaande uit drie vierkante geledingen en een slanke achtkante lantaarn [1]).

Meersen. Van de H. Bartholomeuskerk, ongetwijfeld het belangrijkste voortbrengsel der gothiek in Zuid-Limburg, weet Kalf te vermelden, dat zij „vermoedelijk omstreeks 1480 werd gebouwd, dat bij een brand omstreeks 1600 hare daken werden verwoest, en dat in 1649 bij een storm haar toren instortte" [2]). Overigens ontbreken alle historische gegevens. Het grootendeels mergelsteenen gebouw bestaat uit een driebeukig basilicaal schip van drie traveeën, een niet buiten de zijbeuken reikend dwarspand en een priesterkoor van drie traveeën, met een door zeven zijden van een tienhoek gevormde sluiting. Het geheel met kruisribgewelven overkluisde interieur treft door zijne geëlanceerde verhoudingen, zoowel als door de rijke detailleering, die in menig opzicht herinnert aan de groote Brabantsche kerken (pl. 120). Opmerkelijk is het blinde triforium, welks posten doorloopen in

[1]) Het lage achtkant met topgeveltjes, dat de spits draagt, is eene restauratie van Dr. P. J. H. Cuypers.

[2]) Kalf, Kathol. kerken, blz. 565. — Kathol. Illustratie, 1913, blz. 90, 106, 122, 150, 164.

die van de vensters. Vooral het koor onderscheidt zich door eene bijzonder rijke behandeling en een streven naar verticalisme, dat reeds in de ongewone afmetingen — 20 M. diep, 8.50 M. breed, 15.50 M. hoog — tot uitdrukking komt. „De vensters nemen hier de geheele breedte in der tusschen de contreforten aanwezige wandvlakken, en de profileering harer neggen is aan den binnenkant zelfs in de tusschendammen ingesneden, en verbonden aan de schalken, welke hier de gewelven dragen. Daar de vensters grootendeels zeer laag zijn doorgetrokken en in de wandvlakken, waarin haar onderdorpels hooger liggen, hare spijlen zijn voortgezet en slanke spaarnissen vormen, terwijl slechts een weinig verheven bladkrans den overgang teekent van de schalken in de gewelfribben, maakt dit choor een uiterst rijzigen indruk" [1]).

Dat bij een zoo voornaam en in zoo universeel-gothischen stijl gebouwd werk, de kapiteelen den bekenden Maasvorm vertoonen, beteekent hier een pittig locaal accent, dat eens te meer boeit. Hier draagt dan stellig nog een kunstwerk toe bij, dat in ons land volstrekt eenig is, nl. het ranke, geheel in witten zandsteen gehouwen sacramentshuisje, opgericht omstr. 1500, ter herinnering aan een eucharistisch wonder, in deze kerk geschied [2]), in torenvorm meer dan 12 M. hoog opschietend langs den noordwand van het presbyterium. Onze platen 289—291 geven een beeld van dit werkelijk schitterende, met onuitputtelijke fantazie gedetailleerde beeldhouwwerk, dat mede deze Limburgsche kerk maakt tot een der belangrijkste onder de laatste scheppingen onzer gothiek.

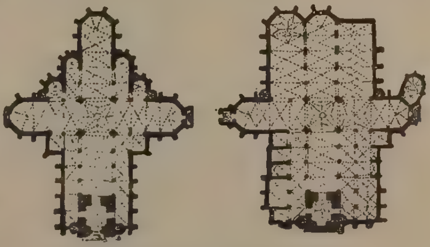

Afb. 181. Plattegrond der kathedraal van St. Christoffel, Roermond vóór en na 1458. (n. Keuller)

Roermond. Eene bijzondere plaats nam de hier in 1410 begonnen H. Christoffelkerk in door haar centraliseerend grondplan,

[1]) Kalf, t.a.p.

[2]) Jos. Schrijnen, Caesarius van Heisterbach en het mirakel van het H. Sakrament te Meerssen, in: Limburg's Jaarb., 1909 (XV), blz. 182.

later (1458 e. v.) vergroot tot de tegenwoordige gedaante (afb. 181), waarbij de koorpartij een driebeukigen hallenvorm kreeg.

De West-Nederlandsche groep. — Den weg, dien de gothiek naar dit deel des lands nam, zoowel als haar oorsprong, zien wij onmiskenbaar aangeduid in het eerste gothische bouwwerk — tevens het oudste in de kuststreek — de *St. Bavokerk te Aardenburg*, d. w. z. haar westelijk deel, bestaande uit een dwarspand en een driebeukig schip. Al dadelijk treft hier, in de ronde zuilen met hare vroeg-gothische knolkapiteelen, in het hoogst karakteristieke triforium, en vooral ook in de uitwendige venstergang, het volkomen Noord-Fransche, in 't bijzonder Normandisch getinte karakter. En meteen wordt hier van den beginne af een trek vastgelegd, die der kerkelijke architectuur van deze groep steeds zal bijblijven: de middenbeuk kreeg enkel een houten dakstoel, en de dispositie zijner zijmuren, waar geen schalken tegen werden aangebracht, bewijst, dat nimmer op overkluizing is gerekend. In de zijbeuken daarentegen blijken wel steenen gewelven bedoeld te zijn geweest, gelijk ze ook voorkomen in de geheel naar denzelfden trant gebouwde kerk te Lisseweghe, in het naburige Vlaanderen.

Wanneer wij nu weten, dat de kerk in 1243 werd begonnen, hebben wij tevens een voortreffelijk chronologisch gegeven voor de ontwikkelingsgeschiedenis der gothische bouwkunst in Noord-Nederland, waarvan deze kerk een jeugdwerk is, evenals de, helaas sterk verminkte, thans Hervormde kerk, in het niet ver hiervan verwijderde Cadzand.

Brouwershaven. De hier wellicht omtr. 1300 begonnen kerk, gewijd aan de H. H. Petrus en Paulus, brengt een belangrijken stap verder. Het koor — dat te Aardenburg ontbreekt — heeft hier een omgang met vijf vierkante kapellen, terwijl dwarspand en driebeukig schip basilicaal zijn behandeld. De benedenbouw van het koor (pl. 170) werd volgens overlevering in 1293 begonnen [1]). De lichtbeuk hierboven dagteekent eerst uit de 15e eeuw, evenals het schip. Het dwarspand, dat in zijn benedengedeelte in dezelfde bouwperiode als het koor werd opgetrokken, bewijst, dat de kruisbasiliek van meet af aan in het plan lag [2]). Een opmerkelijk detail: de

[1]) Dit jaartal heette vroeger in de kerk te vinden, maar wordt door niets bevestigd.
[2]) In 1875 zijn fundeeringen gevonden, die er op wijzen, dat het dwarspand, dat

dekplaten der ronde zuilen van het koor dragen overstaande (porte-à-faux) schalken, die ter hoogte van den kop der vensters in den oostelijksten sluitwand twee beelden, wellicht de H.H. Petrus en Paulus, steunen, waarop de schinkels van het houten koorgewelf neerkomen. En ook deze draagfiguren, in 't bijzonder toegepast in de hoeken der sluiting, zijn weer een vingerwijzing in de richting van de Fransche Westkust, waar zij reeds in de 12e eeuw gebruikelijk zijn. De kapiteelen, met hunne enkelvoudige kransen van breede bladeren geven ons het wellicht tot het midden der 14e eeuw behoorende prototype te zien van die koolbladkapiteelen, die tegen 1400 in dit gebied algemeen zullen worden.

Het zou ver buiten het bestek voeren alle belangrijke kerken, zelfs maar van de provincie Zeeland, nader te bespreken, maar ik dien er toch op te wijzen, hoe we hier overal de sporen vinden van een zeer sterke inwerking uit het Noordwest-Fransche kustgebied, uit Normandië in het bijzonder. Wellicht heeft hier de Zeeuwsche handel, vooral die op Rouaan, toe bijgedragen, wellicht ook schoven die invloeden geleidelijk aan over land, door Vlaanderen. Zeker is het, dat zoowel de belangwekkende en zelfs vrij grootscheepsche dorpskerk te *Kapelle*, ± 1503 verheven tot kapittelkerk en toen waarschijnlijk vergroot [1]), met haar fraaie houten tongewelven, in de beuken gedragen op korbeelen met gesneden houten heiligenbeelden, hare vensterbogen rustend op kopjes (pl. 297), en met haren door een gemetselden helm met vier, later tot zijne schoring opgetrokken, hoekspitsjes bekroonden toren, opmerkelijke punten van overeenkomst toont met de in hout overdekte kerken van Normandië. De H. Maria Magdalenakerk te *Goes*, hoezeer ook in den loop der eeuwen gehavend en gewijzigd [2]), geeft in haar triforium (pl. 122) met de gedentelleerde boogversieringen, en niet minder in de traceeringen harer vensters, waarin we ook den Franschen lelievorm aantreffen, bewijzen van invloeden uit

---

thans niet buiten de zijbeuken uitspringt, oorspronkelijk breeder was aangelegd. Vgl. Middelburgsche Courant van 13 en 14 December 1875: „Iets over Brouwershaven en zijne kerk".

[1]) Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 155. Uit dezen tijd zal ook de gedenksteen boven den toreningang dateeren, die het jaartal 1427 vermeldt, dat vermoedelijk slaat op de vroegere kerk. Vgl. ook J. A. Frederiks, De kerk te Kapelle, in: Bouwkundig Tijdschr., 1885, blz. 24 vv.

[2]) Vgl. Voorl. lijst Zeeland blz. 41, en over de restauratie Avondbl. N. R'dammer Ct. 3 Juni, 1925. A. Mulder, in: Bulletin Oudh. Bond, 1901—1902, blz. 142 vv.

hetzelfde gebied, en wellicht in 't bijzonder uit de streek van Rouaan.

Zierikzee. De St. Lievens Monsterkerk, in de 15e eeuw gebouwd ter plaatse van een oudere kerk, die in 1378 tot kapittelkerk werd verheven, was voor den brand in 1832, die haar op den toren na totaal verwoestte, ongetwijfeld een der aanzienlijkste en rijkst behandelde kerken uit deze groep. Reeds haar plattegrond (afb. 182) met den kooromgang en zijne drie ver uitspringende straalkapellen en de reeks zijkapellen langs geheel het driebeukige koor en schip, doen dit inzien [1]). In een zeventiend' eeuwsch schetsboek, in het bezit van Dr. C. Hofstede de Groot, vond ik eenige teekeningen van het interieur, waaruit blijkt, dat deze kerk grootendeels was overkluisd met kruisribgewelven, gedragen door slanke ronde zuilen met koolbladkapiteelen en achtkante basementen. Onder de middenbeuksvensters liep een blind triforium van korfbogige nissen. De muren tusschen de zijkapellen werden verlevendigd door spitsbogige spaarvelden met vischblaastraceeringen [2]). Thans staat dan alleen nog de toren, of liever de geweldige onderbouw van den in waarheid Babelschen bouw, door Anthony Keldermans uit Mechelen ontworpen en, blijkens den nog aanwezigen stichtingssteen, in 1454 begonnen. Uit eene door A. van der Willigen uitgegeven gravure blijkt, dat het plan behalve den uitgevoerden voet (pl. 229, 258), nog twee in rijken flamboyanten trant behandelde geledingen en een hooge spits omvatte, zoodat deze toren, ware hij voltooid, een wereldwonder zou zijn geworden, imperator in de reeks koninklijke torens, die in dezen tijd in de Zuidelijke Nederlanden, voornamelijk door de bouwmeesters uit het vermaarde geslacht der Keldermans zijn gebouwd. Het plan gelijkt van zeer nabij op dat van den bewonderenswaardigen noordertoren der O. L. Vrouwekathedraal te Antwerpen, welks hoogte van 123 M. hier echter ver ware overtroffen. De Antwerpsche toren

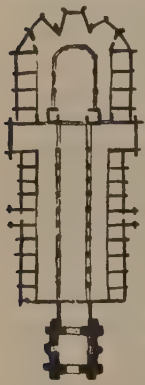

Afb. 182. Plattegrond der voorm. St. Lievenskerk, Zierikzee.

[1]) Oudheidkundig Jaarboek 1921, blz. 94.

[2]) Bedoeld schetsboek, dat de heer Hofstede de Groot mij vriendelijk ter inzage gaf, heet op het eerste blad „Schetsboek van Jan van Geel." Uit de teekeningen blijkt echter overtuigend, dat zij het werk moeten zijn van den Middelburgschen architect en schilder Daniël de Blieck († 1673).

is in 1530 voltooid, en tot in ditzelfde jaar, waarin hij overleed, heeft Rombout Keldermans nog aan den kolos te Zierikzee gewerkt. De tijd, die dergelijke werken kon volvoeren, loopt dan echter ten einde, en de, tegelijk met eene maatschappelijke malaise, intredende sterke kentering der religieuze gevoelens, heeft dit monument onvoltooid gelaten.

Zooals hij er thans staat, onderkennen we niettemin in dezen romp met zijn rijk bewerkte dubbele hoekbeeren en de minder zware middenbeeren, waartusschen van afstand tot afstand eenvoudig de spitsbogen zijn geslagen die de openingen afdekken, den directen verwant van den St. Romboutstoren te Mechelen, die dan ook waarschijnlijk door denzelfden bouwmeester is ontworpen [1]).

Ook de voorname St. Willebrorduskerk te *Hulst* vertoont het rijke koorplan (afb. 183) en is uit dezelfde „school" afkomstig. Haar koor werd in 1474 voltooid door mr. Everaert van Antwerpen en Reynier van Ympeghen terwijl in 1482—1517 Mattheus Keldermans en Dominicus de Waghemakere de kerk voleindden [2]).

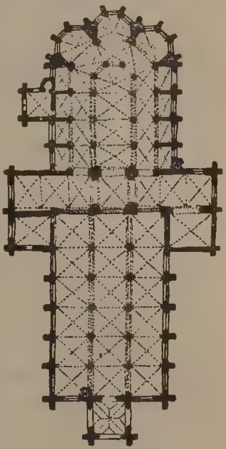

Afb. 183. Plattegrond der St. Willebrorduskerk te Hulst.

Breda. Een geheel ander en toch in wezen zeer verwant werk, treffen we hier in de Groote- of O. L. Vrouwekerk, in het eind der 14e eeuw — waarschijnlijk omstr. 1380 [3]) — begonnen ter vervanging eener dertiend'eeuwsche collegiale kerk (pl. 127—129). Zij is in de eerste plaats wel eene voluit Brabantsche kerk, en een der eerste uitingen van het Brabantsche stijleigen, zooals zich dat in het eind der 14e eeuw heeft gevormd en zoo bevruchtend inwerkte op het noordelijker kustland. Brabantsch-gothisch is allereerst de plattegrond, met zijne

[1]) Vgl. Leurs, Mechelen. Antwerpen z.j., blz. 22.
[2]) Kalf, Kath. kerken, blz. 499. — Meded. Rijksadv. (1921), blz. 54—60.
[3]) Vgl. mijn opstel in het Dagblad v. Noordbrabant van 25 en 27 Aug. 1925: Jan I van Polanen, de energieke en bouwlustige Heer v. Breda, die in 1362 het kasteel voltooide, is de eerste der Heeren van Breda die in deze kerk zijne graftombe heeft. — Zie overigens de grondige monographie dezer kerk bij: Kalf, De voorm. Baronie v. Breda, blz. 58 vv.

typische vereenvoudiging van het Fransche plan (het koor had nl. aanvankelijk géén omgang!); Brabantsch-gothisch is de bekleeding van het muurwerk met zandsteen, en in het bijzonder Kempisch wel is het, dat dit muurwerk inwendig van baksteen is opgetrokken.

Trouwens: bij de restauratie van het inwendige van het koor kwam zelfs een gedeelte aan den dag, waarin de baksteen „ziende" is toegepast. Brabantsch zijn voorts de sierlijke ronde zuilen met hare koolbladkapiteelen; een vorm van zuilen, die karakteristiek was voor de Fransche kathedralen der 13e eeuw, maar die hier in het Brabantsche in de 14e en 15e eeuw wordt vastgehouden en onder invloed van het vermaarde Brabantsche architectengeslacht der Keldermans overgeleverd aan Noord-Nederland, waar we de ronde gothische zuil met het typisch-Brabantsche krulkoolbladkapiteel nog in het eind der 15e en het begin der 16e eeuw zien toegepast in de kerken van den Briel, Dordrecht, Rotterdam, Delft, Haarlem, Alkmaar, en elders. Brabantsch is ook de machtige, toch zoo slank en sierlijk oprijzende toren aan de westzijde van het gebouw, met zijn tegen den zuidwestelijken, overhoekschen steunbeer opgetrokken traptoren en zijne sterk pyramidale ontwikkeling. Ongetwijfeld is de Bredasche toren een der schitterendste voorbeelden van gothischen torenbouw, die men kan aanvoeren (pl. 222).

Hij werd in 1468—1509 in natuursteen opgetrokken, maar te Oosterhout is men in 1519 begonnen hem te copiëeren naar Kempischen trant in baksteen; eene copie die overigens slechts tot den eersten omgang gereed kwam en, naar van Goor ons meldt, nimmer voltooid werd (pl. 223).

Oorschot. De belangrijke St. Pieterskerk (afb. 184), in 1462—omstr. 1500 gebouwd, is door haar buitengemeen rijken aanleg een zeer karakteristiek lid van deze groep. Opmerkelijk is de dispositie van het blijkbaar oudste gedeelte, het driezijdig-gesloten koor met op dezelfde wijze gesloten omgang, tegen elk van welks zijden een vijfzijdige straalkapel is uitgebouwd, eene dispositie die we ook vinden bij de kerk te Veurne, in West-Vlaanderen. De monumentale toren, een werk uit ± 1510, is in 1904 gedeeltelijk ingestort en daarna herbouwd [1]).

[1]) De St. Pieterskerk te Oirschot, in: Navorscher 1908, blz. 279. — Kalf, Kath. kerken, blz. 440. — Oude best. gebouwen (1903), pl. 215—216. — J. v. Gils, De toren

Geertruidenberg. Voor het eerst wordt hier eene kerk vermeld in een brief der abdis van Torn uit 1261. Deze kerk werd in 1310 verheven tot een collegiale kerk en toen waarschijnlijk vergroot. Ook van dit gebouw bleef niet veel over, toen de stad in 1420 door de Dordtenaars werd bestormd en verwoest. In eene oorkonde van 26 April 1421 vermaant Jan van Beieren tot hulp aan den wederopbouw van Geertruidenberg en zijne kerk. Het is sinds dezen datum, dat het gebouw in hoofdzaak de gedaante moet hebben gekregen waarin wij het thans nog zien. Het bestaat uit een schip van drie even hooge en ongeveer even breede beuken, in den vorm dus eener hallenkerk; een dwarspand, welks armen aan noord- en zuidzijde merkwaardigerwijze niet den bij onze gothische kerken gebruikelijken rechthoekigen aanleg vertoonen, maar gesloten zijn met vijf zijden van een tienhoek, op dezelfde wijze als het priesterkoor, dat, overigens van eenvoudige dispositie, omgang nóch kapellen heeft, en, evenals het dwarspand, tot de breedte van den middenbeuk beperkt bleef (pl. 186). Tegen de westzijde van den middenbeuk, tusschen de puntgevels der beide zijbeuken, staat de massale toren, geschoord door dubbele, haakgeplaatste hoekbeeren, die met twee versnijdingen opgaan tot de bovenste galmgaten. Deze bijzonderheid, in verband met verdere details, doet den bouwtijd omstreeks 1400 onderstellen. Tot den veertiend' eeuwschen bouw behoort blijkbaar ook nog de middenbeuk en het dwarspand, maar de in hallenvorm aangebouwde zijbeuken en het verhoogde koor met de afwisselende banden van bak- en tufsteen wijzen duidelijk een veel lateren bouwtijd aan: waarschijnlijk het eind der 15e eeuw.

Hoogst opmerkelijk is de beschreven centraliseerende aanleg van dwarspand en koor, verwant aan de H. Elisabethskerk te Marburg (1236—1283), eene overeenkomst, waarop hier slechts kan gewezen worden, maar die eene afzonderlijke studie waard zou zijn. De ± 1500 gebouwde krocht (pl. 138) onderscheidt deze kerk te meer als een monument van bijzondere beteekenis in de hier besproken groep.

Dordrecht. Hoewel boven de natuurlijke grensscheiding gelegen, die het Hollandsch Diep tusschen Brabant en Holland vormt, is

---

te Oirschot, in: Bull. Oudh. B., 1908, blz. 245. — A. Mulder, De toren te Oirschot, in: Bull. Oudh. B., VI, blz. 33.

de hier in de 15e eeuw gebouwde Groote of O. L. Vrouwekerk duidelijk een lid van de Zeeuwsch-Brabantsche nevengroep, waartoe

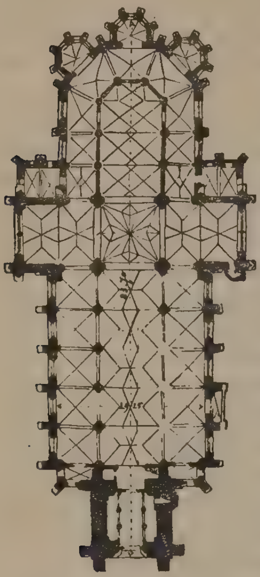

Afb. 184. Plattegrond der St. Pieterskerk te Oorschot.

alleen reeds haar grondplan haar doet behooren. Sinds 1366 kapittelkerk [1]), zal van die verheffing ook de verbouwing dagteekenen, waardoor zij haar tegenwoordige gedaante kreeg. In 1411—12 werd althans druk aan de kerk gebouwd [2]), en de groote stadsbrand in 1457, die ook haar teisterde, kan haar niet volkomen verwoest hebben, daar zij reeds in 1471 herbouwd stond. Uit het eind der 14e eeuw moet dus de dispositie in grooten Brabantschen stijl dateeren, waardoor deze imposante driebeukige kruisbasiliek ook een driebeukig koor kreeg, met een door een krans van vijf straalkapellen verrijkten omgang en eene tegen de noordzijde aangebouwde Mariakapel, naar het voorbeeld van 's Hertogenbosch. Dat zij geheel werd overkluisd met kruisribgewelven (naar de profileering der ribben en de bewerking der sluitsteenen te oordeelen eveneens van Brabantsche herkomst, zie pl. 99), die uitwendig door luchtbogen zijn geschoord, is een ander teeken van haren zuidelijken oorsprong, evenals de dubbel-omkranste krulkoolblad-kapiteelen, die op hunne dekplaten weer de schalken der overwelving dragen (pl. 136).

Doordat zij, evenals de kerk te Oorschot, maar in tegenstelling met de meeste Brabantsche kerken, geheel van baksteen, met sierende toepassing van natuursteen werd opgetrokken, vormt deze kerk, met haar schilderachtigen onvoltooiden toren, een overgangsgeleding tusschen de zuidelijke en de noordelijke helft der West-Nederlandsche groep.

---

[1]) Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 241.

[2]) A. Staring, Dordrecht's Monumenten: Oudh. Jaarboek, 1925, blz. 88. Bij het afdrukken dezer blz. verschijnt de monographie van J. van Dalen, De Groote kerk te Dordrecht, waarnaar voor verdere literatuur zij verwezen.

Rotterdam. De H. Laurentiuskerk, als parochiekerk vermoedelijk dagteekenend van 1298—1306, behoorde als dochter van Rotte aan de abdij van St. Paulus te Utrecht [1]). Ook hier had in het begin der 15e eeuw eene algeheele verbouwing plaats, uit welker eerste periode (1409—1436) het driebeukige schip dagteekent, terwijl in het eind dier eeuw het koor met omgang, zonder straalkapellen, maar met kapellen aan de noord-en zuidzijde is opgetrokken [2]). We onderkennen hier al dadelijk een verschil met de Brabantsche kerken, dat nog nader geaccentueerd is door het materiaal: baksteen met banden en lijsten van natuursteen (pl. 184), terwijl, naar den rechten aard onzer baksteenkerken, de steunbeeren, binnenwaarts gesteld, een trans van zijkapellen vormen. Hoewel de hoog opgetrokken kruisingpijlers (pl. 135) het vermoeden kunnen wekken, dat een steenen overwelving beoogd werd, doet te anderen kant de houten overdekking met imitatie-kruisribgewelven, zooals Schnaase terecht heeft opgemerkt [3]), onderstellen, dat deze een opzettelijk gekozen surrogaat zijn.

Dit zijn alles vrij beteekenende verschillen van de tot nog toe beschreven kerken. En niettemin doet het inwendige met zijne ronde, meerendeels door dubbel-omkranste koolbladkapiteelen bekroonde zuilen, de op de dekplaten rustende schalken en de venstergalerij met borstwering, onmiddellijk den samenhang met de zuidelijke nevengroep vaststellen.

Delft. De bouwgeschiedenis van de beide hoofdkerken dezer meest schilderachtige der Hollandsche steden, de St. Hypolitus- of Oude- en de St. Ursula- of Nieuwe kerk, loopt nagenoeg parallel.

De Oude kerk, waarschijnlijk in 1240 gesticht en toen Bartholomeuskerk genoemd, bezit uit deze eerste periode van haar bestaan nog slechts den reeds besproken onderbouw van haren scheven toren (pl. 214) die hier in 't eind der 13e eeuw verrees, toen de oorspronkelijke houten stichtingsbouw door een steenen werd vervangen. Zij werd in de 14e eeuw verbouwd en tevens herdoopt (in

---

[1]) Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 257.

[2]) Blijkens gedenksteenen van 1488 en 1591. Vgl. ook: N. J. M. Dresch, Kerkelijk Rotterdam voor de Hervorming, in: Bijdr. bisdom Haarlem, XXXIII (1911), blz. 247—267. Over restauraties vgl. Dr. J. A. Callenbach De herstelling van het inwendige der Groote- of St. Laurenskerk te Rotterdam, in Rotterd. Jaarboekje 1916, blz. 70—78.

[3]) Schnaase, Niederländische Briefe blz. 175.

1396) als Hippolytuskerk, en het is in dien tijd, dat het middenschip en de zuidbeuk de gedaante kregen, die wij thans kennen. In het eerste kwartaal der 15e eeuw werden de middenbeuk verhoogd en het koor verlengd en tenslotte werd omstr. 1500 onder Rombout Keldermans eene verbouwing begonnen, die tot doel had deze kerk om te scheppen in eene enorme vijfbeukige kruisbasiliek met drie diepe koren. Van dit plan kwam intusschen — het jaartal doet begrijpen waarom — slechts een klein deel tot uitvoering: het met natuursteen bekleede noordelijk dwarspand, dat door zijne rijke behandeling onmiddellijk de Brabantsche herkomst verraadt [1]).

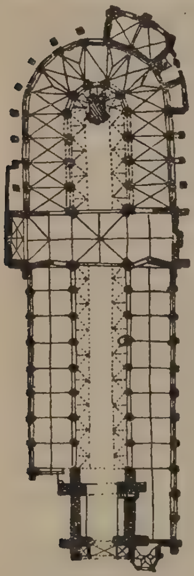

Afb. 185. Plattegrond der Nieuwe Kerk, Delft.

Ook de Nieuwe kerk was in haar eersteperiode een houten gebouw (in 1381 gesticht!), dat in 1383—1496 geleidelijk vervangen werd door een daaromheen opgetrokken kerk, de tegenwoordige, gebouwd van bak- en bergsteen. Door de buitengemeen geëlanceerde verhoudingen, vooral van het in 1924 voortreffelijke gerestaureerde koor [2]), bij de even buitengewone lengte van het schip, kreeg deze kruisbasiliek in haren ruimtevorm iets van de Fransche verhoudingen, waartoe vooral ook de aanwezigheid van een kooromgang meewerkt.

Dat vooral dit Fransche verticalisme zoo sterk spreekt in het koor, vindt wellicht zijne verklaring in de omstandigheid, dat het, in 1465—1474, werd opgetrokken onder leiding van meester Jacob van der Borch, den toenmaligen bouwmeester van den Dom te Utrecht.

Leiden. Ook hier verrezen in den loop der 14e en 15e eeuw twee aanzienlijke kerkgebouwen, waarvan de St. Pieterskerk de oudste en tevens de grootste is. Sinds 1339 werd begonnen met den bouw van haar koor; omstreeks 1400 verrees het schip, tijdens welks

---

[1]) C. M. A. Gips, Oude gebouwen in Delft, Bull. Ned. Oudh. Bd. 1918, 135.

[2]) H. v. d. Kloot Meyburg, De Nieuwe kerk te Delft, Mausoleum van het Huis v. Oranje, Rotterdam, 1923.

bouw het dwarspand werd verhoogd [1]). De plattegrond (afb. 186) vertoont den voor het Noorden des lands buitengemeen weidschen aanleg van een vijfbeukig schip, een dwarspand met westelijken zijbeuk, en een driebeukig koor met omgang. Dat een zoo grootscheepsche bouw in dit deel van ons land met houten tongewelven werd gedekt, spreekt wel vanzelf. Deze overwelving wordt gedragen door ronde zuilen, waarvan die in de zijbeuken een kleineren diameter hebben dan die van den middenbeuk, terwijl in de kruising pijlers, bezet met schalken, zijn opgetrokken, maar niet doorgevoerd tot aan het gewelf, waaruit we besluiten tot eene onderbreking van den bouw.

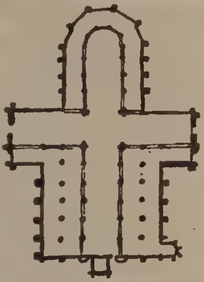

Afb. 186. Plattegrond der Pieterskerk, Leiden.

Door hare schilderachtige en tegelijk statige ruimtewerking, die tusschen de dubbele zuilenrijen telkens wisselende perspectieven biedt, behoort deze kerk ongetwijfeld tot de schoonste van ons land.

De St. Pancras- of Hooglandsche kerk, in 1366 tot kapittelkerk verheven, werd in 1377 vergroot, waarbij men hier met het schip begon, terwijl in 1381 de grondslagen werden gelegd voor een nieuw koor. Geleidelijk voortbouwend tot in de 16e eeuw, gaf men dit godshuis een gedaante, die in rijkdom weinig onderdoet voor de St. Pieterskerk. Aldus kunnen wij haar thans beschrijven als eene kruisbasiliek met een onvoltooid driebeukig schip, in welks westelijke travee de onderbouw (uit 1314) van den toren der oudere kerk bewaard bleef, en dat in de travee ten westen en in die ten oosten van het transept tot vijf beuken overgaat, een dwarspand, en een driebeukig koor met omgang [2]).

De rijk behandelde transeptgevels, treffend gelijkend op die van de kerk te Goes, de rond schip en koor gemetselde stoelen voor luchtbogen, onderscheiden deze kerk wel van de overige dezer streek, als weer dichter naderend tot die van het zuidelijk deel.

[1]) De Leidsche archivaris, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, publiceerde tal van gegevens voor de bouwgeschiedenis dezer kerk in: Bijdragen bisdom Haarlem, XXX, blz. 61, 280, en in: Bulletin Oudh. Bond, 1908, blz. 288 vv. Vgl. verder: Verslag S. Bernulphus 1896/99, blz. 108. — A. Mulder, De St. Pieterskerk te Leiden, in: Bull. Oudh. B., V, blz. 54. — J. C. Overvoorde, in: Bull. Oudh. B., I (2e serie), blz. 228, en: Huis oud en nieuw, 1907, blz. 133 en 178.

[2]) Vgl. Bouwk. Weekbl. 1888, blz. 249 en Meded. Rijksadv., I, blz. 5; II, blz. 33.

Haarlem. De Sint Bavokerk is wel voluit eene zeer West-Nederlandsche schepping [1]). Zij werd omstr. 1400 begonnen, ter vervanging van eene tevoren afgebrande kerk, met den bouw van het grootendeels bergsteenen schip, welks baksteenen zijbeuken in 1483 voltooid werden. In 1445 werd de bouw van het dwarspand aangevat, waarna het koor met omvang in 1483 ten einde werd gevoerd. De plattegrond (afb. 187) vertoont ons eene driebeukige kruisbasiliek, welks schip ten oosten van het dwarspand is doorgevoerd in het even breede koor, waarvan de omgang eene opmerkelijke sluiting vertoont, die met hare negen zijden van een achttien hoek den halven cirkelvorm nadert. In het bijzonder karaktervolle interieur valt onmiddellijk op de tegenstelling tusschen het schip met zijne ronde zuilen, met Brabantsche dubbelomkranste koolbladkapiteelen (een werk van de Zuid-Nederlandsche meesters Godevaert de Bosscher en Steven van Afflighem), en het koor, waarvan de latere bouwtijd reeds blijkt uit de ronde pijlers zonder kapiteelen. Zijbeuken en kooromgang kregen steenen kruisribgewelven, over de kruising werd nog in 1500 een steenen stergewelf geslagen, terwijl middenbeuk en koor tenslotte in 1532—1538 met houten stergewelven werden

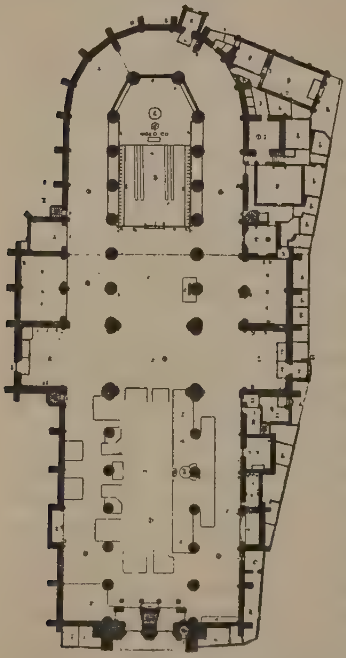

Afb. 187. Plattegrond der St. Bavokerk, Haarlem.

[1]) Vgl. omtrent deze kerk: Verslag Bernulphus-Gilde, 1887, blz. 23—29. — Bijdragen bisdom Haarlem, IX, blz. 1—121. — J. W. Enschede, De Sint-Bavo of Groote kerk te Haarlem. Zestien lichtdrukken met tekst. Haarlem (1903). — J. W. Stuffers, De Groote of Sint-Bavokerk te Haarlem na de restauratie. Haarlem, 1915. V. de Stuers, de St. Bavokerk te Haarlem. Dr. P. J. H. Cuypers en C. J. Gonnet, De St. Bavo-kerk te Haarlem, 1894.

gedekt (pl. 110/11), omstandigheden, die er mede op wijzen, dat oorspronkelijk eene volledige overkluizing van steen werd bedoeld, wat overigens door de inkassingen voor luchtbogen, in de muurversterkingen van den lichtbeuk, wordt bevestigd (pl. 185). Zoo onderkennen we hier dan per slot toch eene kerk, die weer door tal van banden samenhangt met die van het Zuiden, en andermaal bewijst, hoezeer de late Noord-Nederlandsche gothiek van den Zuid-Nederlandschen geest was doordrongen.

In 1502 werd, onder leiding van Anthonis Keldermans, een toren op de kruising gebouwd, maar: „in den jare van 1515 werd die selve Toorn weder afgebroken, want die kerke den last niet dragen en mogte, mitsdien welken veel verloren kosten gedaen worden." Waarop in 1520, door Jacob Symonsz van Edam de tegenwoordige opengewerkte houten en met lood bekleede klokkentoren is geconstrueerd (pl. 237).

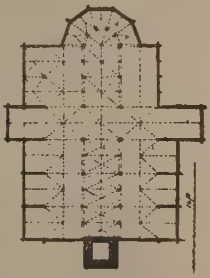

Afb. 188. Plattegrond der Oude Kerk, Amsterdam.

Amsterdam. De hier in 1306 gewijde St. Nicolaas- of Oude kerk onderging, toen zij na het eucharistisch wonder van 1345 moest worden vergroot, eenzelfde verandering, als die we elders in deze groep waarnamen, Sinds 1370 werd het koor uitgebreid en omgeven door een deambulatorium, terwijl het schip in den loop der 15e eeuw is verbouwd tot een hallenkerk met drie zijkapellen aan de noord- en drie aan de zuidzijde (afb. 188, pl. 148).

De Nieuwe- of St. Catharinakerk, de tweede parochiekerk der stad, in 1412 gesticht, werd na een brand in 1452 herbouwd op het rijke zuidelijke grondplan, dat aan den kooromgang een kapellenkrans toevoegt (afb. 189). Ook hier reikte het werk tot in het eind der eeuw: in 1488 werd nog gebouwd aan de koorkapellen en eerst in 1536 werd de noordelijke transeptarm voltooid, een gedeelte waar reeds de renaissance haar intrede doet in de ornamentiek. In tegenstelling met de tot nog toe behandelde kerken dezer groep, is de Nieuwe kerk eene pijlerbasiliek; en deze rijk geprofileerde pijlers dragen de scheibogen op met laat-gothisch bladwerk versierde kapiteelen (pl. 149).

Terecht heeft Weissman er de aandacht op gevestigd, dat

deze kerk, na een brand in 1645, door Jacob van Campen is gerestaureerd in de oude gothische vormentaal [1]).

Alkmaar. Volgens de overlevering zou hier in 860 een aan den H. Laurentius gewijd kerkje zijn gebouwd [2]). Met zekerheid weten we, dat in 1382 aan de oostzijde der toenmalige St. Laurenskerk eene tweede aan den H. Matthias gewijd, werd opgericht, „cum D. Laurentii Aedes haec oppidanos non caperet" [3]). Bij deze blijkbaar aaneengebouwde heiligdommen werd in 1458 een toren opgetrokken, die in October 1468 instortte, en beide kerken zóó zwaar beschadigde, dat men tot afbraak van het geheel besloot, waarop den 9en Juni 1470 de eerste steen der nieuwe, thans nog bestaande Sint Laurenskerk werd gelegd.

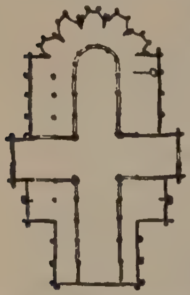
Afb. 189. Plattegrond der Nieuwe Kerk, Amsterdam.

Het plan is toen klaarblijkelijk ontworpen door den Mechelschen bouwmeester Andries Keldermans, die in 1471 o. a. ook steen leverde voor de St. Geertenkerk te Utrecht en vóórdien aan het oudste deel van het raadhuis te Middelburg bouwde. Althans in aanteekeningen der kerkmeesters wordt vermeld, dat men in 1502 van Anthonis Keldermans, zoon van Andries, de zandsteenen waterlijsten ontving, die om het kruiswerk en boven aan de vensters zouden gaan, „naar het daarvoor door zijn vader geleverd ontwerp" [4]).

In 1501 werd de noordelijke omgang — de „uutlaet" — van het koor aanbesteed [5]). Blijkbaar naderde het dwarspand toen reeds zijn voltooiing, want in het daarop volgende jaar neemt de steenhouwer Jan Arysz. aan het houwen van het geweng van het venster in het kruiswerk en van de blinde vensters, de middelposten dier vensters „elk met zijn oorsprong van de borstwering", zoowel als van de kapiteelen tot steun der standvinken van de binten [6]). Men was in 1511 zoover gevorderd, dat het orgel (het thans nog aanwezige „kleine orgel", vervaardigd door Johannes van Coblentz) tegen den noordmuur van den kooromgang kon worden

[1]) Weissman, Gesch. Ned. Bouwk., blz. 337. — v. Arkel en Weissman, Noord-Holl. oudh., II, blz. 117—186.
[2]) v. Heussen, Historia episc. Harlemensis. (Hist. episc. foederati Belgii, II), p. 82.
[3]) v. Heussen, t.a.p.
[4]) Bijdr. bisdom Haarlem, XXVIII (1904), blz. 201.
[5]) Ibid, t. a. p.
[6]) Bijdr. bisd. Haarlem XXX (1906). blz. 72 en blz. 418.

geplaatst. En in 1516 werd Foy Jacobsz. te Leiden betaald voor het door hem vervaardigde gebrandschilderd glas in den noordgevel van het dwarspand. Met de beschildering der houten gewelven van den middenbeuk werd het bouwwerk tenslotte in 1519 voltooid [1]).

Hoewel de oorspronkelijke opzet nooit is verwezenlijkt, de bouw van den toren na het leggen der fundeering bleef steken, en ook de, blijkbaar bedoelde, steenen overkluizing van den middenbeuk, met de haar schorende luchtbogen, werd opgegeven, ontstond hier toch een machtig godshuis, binnenwerks gemeten 83.50 M. diep en in den middenbeuk 22.50 M. hoog, in menig opzicht verwant aan de vorige kerk, zoowel als aan de groote Zuid-Nederlandsche kathedralen.

De kerk is, naar Brabantschen trant, opgetrokken van baksteen, bekleed met zandsteen, en bestaat uit een driebeukig schip (afb. 190), langs elk van welks met rijke stergewelven overkluisde zijbeuken zes kapellen zijn opgetrokken. Tegen de zuidzijde van het koor is de sacristie aangebouwd, en tusschen deze en den zuidarm van het dwarspand, vóór het zuiderportaal, eene galerij, waarboven de „librije". Tegen den oostelijken sluitmuur van het koor staat een portaal, herinnerend aan dat van de St. Bavo te Haarlem, met een dak, besloten tusschen drie door rijke traceeringen verlevendigde topgevels.

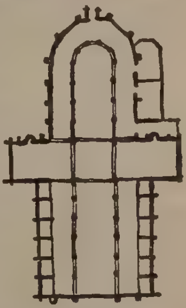

Afb. 190. Plattegrond der Groote of St. Laurenskerk, Alkmaar.

Het inwendige (pl. 147) maakt een weidschen indruk, die wel vooral is toe te schrijven aan de tot op gelijke hoogte der zijbeuken opgetrokken kapellen, waardoor iets van het karakter eener vijfbeukige ruimte verkregen wordt. Doet deze werking aan het grootsche beeld der St. Bavo denken, te anderen kant bereikte men door de slanke zuilen, met hare dubbelomkranste Brabantsche koolbladkapiteelen, eene elegantie, die herinnert aan eene zoo sierlijke kerk als bijv. die te Breda.

Tezelfdertijd kreeg dit bouwwerk toch wel een volkomen Hollandsch karakter door de sobere behandeling der muurvlakken, de afwezigheid van luchtbogen, den zakelijken eenvoud van geheel

[1]) Ibid., blz. 212.

den opbouw, naast de zoo schilderachtige groepeering der massa's, die vooral in de partij van den noordelijken hoek tusschen dwarspand en koor, bij de librije, een ongemeene bekoring heeft. En ook het inwendige treft door die schilderachtige intimiteit bij een breeden, ruimen aanleg, die overal verrassende boeiende doorzichten schiep, en waarmede Jacob van Campen's stoere orgelfront en de fraaie zeventiend'eeuwsche betimmeringen op voortreffelijke wijze samenwerken tot een geheel, dat deze kerk ongetwijfeld doet plaatsen onder de belangrijkste monumenten onzer Nederlandsche bouwkunst [1]).

IV. *De Utrechtsch-Geldersche groep.* — Reeds vóórdat in 1254 de Dom in de bisschoppelijke hoofdstad werd gegrondvest, was van een geheel andere zijde, waar in het Oosten de grensscheiding van het bisdom Munster lag, een voorpost der gothiek binnengedrongen. Omstreeks 1240 moet het geweest zijn, dat daar, te *Ootmarsum* de reeds vóór 1196 [2]) gebouwde kerk, gewijd aan de HH. Simon en Judas, werd vervangen door de tegenwoordige. Eene tijdgenoote dus van de Munsterkerk te Roermond en van de kerk te Aardenburg. Maar welk een verschil! Wanneer we deze massaal gebouwde, zwaar en breed in den grond geplante pseudo-basiliek, met haar nog volgens het gebonden stelsel ingedeeld plan en hare alterneerende pijlers, vergelijken met de tevoren behandelde bouwwerken, vragen we ons inderdaad af, wat hier van de gothiek zou overblijven, indien de spitsboog verdween.

Tevoren hebben wij reeds gezien, dat we hier met een Westfaalsch werk te doen hebben, een werk dus uit de meest conservatieve der Duitsche stijlprovincies, waar echter de gemetselde overkluizing bij traditie de voorkeur had [3]). Hier zij nog slechts gewezen op het eigenaardige spitsboogfries (pl. 267) aan hoofd- en zijbeuken, met een als los tegen den gevel geplaatste, grotteske dierfiguur op den westhoek van den noordbeuk, een detail, nog geheel van romaansch karakter [4]).

Het wil wel schijnen, of dit vroegste werk in deze groep al dadelijk eene voorkeur voor het hallentype heeft gewekt. We vinden

---

[1]) Over de restauratie, zie Algem. Handelsblad 30 Juli 1923.

[2]) Joosting en Muller, Bronnen II, blz. 484.

[3]) Vgl. hierboven blz. 338.

[4]) Vgl. omtrent dit boogfries en deze sculpturen, die o. a. voorkomen te Ják in Hongarije: R. Hamann, Deutsche u. Französische kunst, II, *passim*.

hier althans door het gansche gebied, ook van het oude Gelre en van het Sticht, tal van grootere en kleinere kerken van dezen vorm die echter bijna steeds ontstaan zijn — wij merkten dit vroeger reeds op — door verbouwing, in de 15e eeuw, van oudere kerken. Of in de 13e en 14e eeuw evenzeer hallenkerken werden gebouwd, valt, bij het ontbreken van monumentale getuigenissen, niet meer te zeggen.

Kampen. De St. Nicolaas- of Bovenkerk, wellicht in de 12e eeuw gebouwd, omstr. 1200 vergroot tot een baksteenen basiliek, waarvan nog overblijfselen in de tegenwoordige kerk zijn waar te nemen, vergroot — vermoedelijk sinds 1345 — onder leiding van meester Herman en diens broeder (Christiaan?), werd van 1369 tot na 1393 wederom verbouwd, thans onder leiding van den bouwmeester Rutger van Ceulen. Eene nieuwe uitbreiding in den loop der 15e eeuw gaf haar tenslotte haar tegenwoordige gedaante: kruisbasiliek, met vijfbeukig schip (pl. 141), een niet buiten de zijbeuken uitspringend dwarspand en een driebeukig koor met omgang en krans van dertien tusschen de steunbeeren ingebouwde kapellen.

Het buitengemeen imposante koor trekt allereerst de aandacht, door zijne uitheemsche allure, herinnerend zoowel aan den Dom te Utrecht als aan het Keulsche domkoor (pl. 126). Vooral opmerkelijk is echter een detail aan den kapellenkrans: de groote aan de buitenzijde ingehoekte beeren, elk feitelijk bestaande uit twee door elkander geschoven beeren. Nu vinden we juist dezelfde dispositie bij het in 1351 gebouwde koor der H. Kruiskerk te Schwabisch-Gmünd, welks bouwmeester, Heinrich von Gmünd, „Parlerius de Colonia", een zwager was van onzen Rutger, zoon van meester Michaël, die in 1353 vermeld wordt als bouwmeester van den dom te Keulen [1]).

Hier vinden we dus een duidelijke genealogie voor het Kamper bouwwerk, welke ons tevens op het spoor brengt van de vele Duitsche invloeden, die we in dit deel des lands aantreffen, met name ook in het koor der St. Walburgskerk te Zutfen, dat weer dezelfde vormen en gelijke steunbeeren vertoont als de Bovenkerk.

[1]) Vgl. de archivalia bij: J. J. Merlo, Kölnischen Künstler in alter u. neuer Zeit-Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, Bnd. IV. Düsseldorf 1895, S. 601—603. De zoon van Heinrich, Peter Parler, voltooide in 1385 het koor van den St. Veitsdom te Praag en de H. Barbarakerk te Kuttenberg in Bohemen, voor welke bouwwerken hij het hetzelfde plan gebruikt. Zie: J. Neuwirth, Peter Parler und seine Familie. Prag, 1891. Voor verdere bronnen en litteratuur vgl. artikel Frans Vermeulen in: Oudheidkundig Jaarboek 1924, blz. 1vv.

Het schijnt, dat de luisterrijk opgezette bouw der toen zoo machtige handels- en hanzestad Kampen, zijn invloed ook op andere havensteden in dit gebied heeft doen gelden.

Harderwijk. Binnen deze stad stond eene aan den H. Martinus gewijde kapel, die in het begin der 15e eeuw tot parochie werd verheven — gewijd aan de H. Maagd en den H. Martinus — en vervolgens vergroot. Bisschop Frederik III vergunt nl. in 1415 den afgebranden toren der buiten de stad staande oude St. Nicolaaskerk op te ruimen en een nieuwen toren te bouwen binnen de stad op de plaats waar toen de parochiekerk werd opgericht. Waarschijnlijk begon men in de tweede helft der 15e eeuw met een tweede vergrooting door den aanbouw van een nieuw koor en dwarspand, welk werk in 1503 door den grooten stadsbrand, die ook de kerk teisterde, is gestoord. Tot herstel en voltooiing werden in 1505 aflaten verleend, in 1513 grond verkocht en o. a. in 1522 geld geschonken. In 1527 beloofde het kleermakersgilde „so ras het nieuwe werck van onser L. Vrouwe Kercke nae der schoelen toe reede is, alsdan een glas te sullen laten maken in dat nye werck boven dat snydersaltaar" [1]). De hier bedoelde school was het latere Nassau-Veluwsch gymnasium, gelegen tegenover de noordzijde van het koor. De kerk werd in 1566 ontluisterd door de beeldenstormers. In 1797 stortte de toren in en verwoestte het grootste gedeelte van het schip, dat toen aan de westzijde werd ingekort en met een klassicistischen gevel afgesloten.

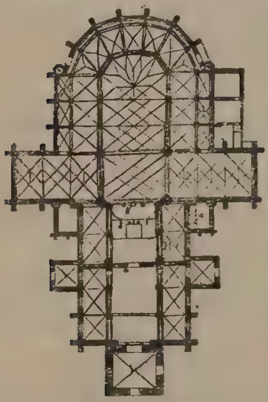

Afb. 191. Plattegrond der Gr. kerk te Harderwijk.

Zoodoende bestaat het gebouw thans (afb. 191) uit een ellipsvormig, vijfzijdig gesloten koor, met een zevenzijdig gesloten omgang, waarlangs een krans van drie noordelijke, drie zuidelijke en zeven ondiepe oostelijke kapellen, tusschen de steunbeeren uitgebouwd; en een dwarspand (begin 16e eeuw, waarschijnlijk

[1]) Vgl. Portheine, De Gr. kerk te Harderwijk, in: Bijdr. Gelre II (1899),b lz. 122. Ik dien er hier echter op te wijzen, dat deze monographie, doordat de schrijver blijkbaar een vreemde is op het terrein van de geschiedenis der bouwkunst en zijne bronnen bovendien totaal onjuist interpreteerde, verder volkomen waardeloos is gebleken.

deels op de fundeeringen van een ouder), tegen welks westzijde nog twee traveeën staan van het voormalige schip (eerste helft 15e eeuw), wellicht met overblijfselen uit de 13e eeuw in den middenbeuk. Vier traptorens, waarvan twee op de hoeken der koorsluiting en twee te weerszijden tegen de westgevels van het dwarspand.

Blijkbaar hebben de bouwers in het begin der 16e eeuw het plan gehad het oude schip geleidelijk door een grooter te vervangen. Muurfragmenten tegen de traptorens aan de westzijde der transeptarmen wijzen erop, dat men de reeks kapellen van het koor ook langs het schip wilde voortzetten. In deze muurbrokken bevinden zich vensterneggen van profielsteen, gelijk aan die der koorvensters.

Inwendig is vooral de overwelving opmerkelijk (pl. 140). Terwijl de kooromgang, een zuidelijke en twee noordelijke transkapellen met kruisribgewelven overkluisd zijn, heeft men over het dwarspand en over den lichtbeuk van het koor netgewelven geslagen van zeer bijzondere constructie. Teneinde luchtbogen te kunnen vermijden heeft men de aanzetten der ribben zeer laag, halverwege tusschen het triforium en de kapiteelen der zuilen van den omgang aangebracht, de welvingslijn zeer vlak gehouden, waardoor de zijwaartsche druk minder werd, en tegelijk, om de noodige ruimte voor de bovenvensters te krijgen, den top der schildbogen hooger dan de gewelfkruin gehouden.

Deze constructie, moet van zeer laten datum zijn. Waarschijnlijk slaat hierop een in het gemeentearchief aanwezig document, waaruit blijkt, dat Hendrik Peters in 1562 aan de kerkmeesters geld leende „om de Mariakerk te verwulven" [1]). Deze datum wordt aannemelijk, wanneer men in aanmerking neemt, dat soortgelijke gewelven in de Eusebiuskerk te Arnhem eerst na 1560 schijnen te zijn aangebracht [2]).

Het karakter van dit bouwwerk, zijn breed overspannend koorgewelf, het streven naar ongedeelde ruimte met een overheerschen van de horizontale richting, het zijn alles verschijnselen, die overeenstemmen met wat we ook elders in ons land zien geschieden omstreeks 1500. Want wat in Deventer gebeurd, als

---

[1]) Portheine, t.a.p., blz. 115.

[2]) Portheine, in: Bouwkundig Weekbl. 1910, blz. 154. Ook het koor der St. Geertruidskerk te Zwolle is op deze wijze overkluisd. Zie pl. 139.

daar de Lebuinuskerk wordt verbouwd (in 1486 tot na 1502) als een hallenkerk, die de vele pyramidaal gegroepeerde ruimten der basiliek opheft en samentrekt tot één geheel van even hooge ruimtedeelen, is voortgekomen uit eenzelfde geestesgesteldheid, als die, welke tezelfdertijd te 's Gravenhage de St. Jacobs-, te Franeker en te Weert (pl. 152 en 153) de zoo verschillende, zoo uiteen gelegen en toch zoo verwante Martinikerken deed ontstaan.

Wij beseffen, dat hier andermaal eene evolutie tot haar hoogtepunt is gekomen. De bouwtijd verklaart ons nader de beteekenis van dit alles. Er zijn in de wereld rondom groote dingen geschied, die een nieuw hoofdstuk der beschavings- en der kunstgeschiedenis openen.

Literatuur. Algemeen: De op blz. 339—341 vermelde werken, en verder: Heinrich v. Eicken, *Geschichte u. System der mittelalterlichen Weltanschauung.* Stuttgart 1887. — J. Mason Neale and Benj. Webb, *The symbolism of Churches and church ornaments.* A translation of the first book of the Rationale Divinorum Officiorum, written by William Durandus. London 1893. — Herbert Silberer, *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik.* Berlin 1912. — Max Schlésinger, *Geschichte des Symbols.* Berlin 1912. — Joseph Sauer, *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung der Mittelalters, mit Berüchsichtigung von Honorius Augustodunensis, Sicardus und Durandus* (2 Afl.) Freiburg i. Br. 1924. — Paul Weber, *Geistliches Schauspiel u. kirchliche Kunst, in ihren Verhältnis erläutert an einer Ikonographie der Kirche und Synagoge.* Stuttgart 1894. — F. Ostendorf, *Die Entstehung der got. Kunst,* in Zschr. für Bauwesen 1913. — Kugler, *Handbuch der Kunstgeschichte,* Stuttgart 1842. — von Rumohr, *Uber den gemeinschaftlichen Ursprung der Bauschulen des Mittelalters.* Berlin 1831. Album de Villard de Honnecourt, publié par Lassus et Darcel, Paris 1848. — E. Lefèvre, Pontalis- *L'origine des arcs-boutants,* Congrès archéol. 1919, p. 367. — E. Lefèvre-Pontalis, *Les nefs sans fenêtres dans les églises romanes et gothiques,* in: Bull. monumental 1922, p. 257. — Enlart, *Manuel d'archéologie française II.* — R. de Lasteyrie, *l'Architecture réligieuse en France à l'époque Gothique.* 1926. — Albert Lenoir, *Architecture monastique II.* — Louis Gillet, *Histoire artistique des ordres mendiants.* Paris 1912. — Rudolf Redtenbacher, *Leitfaden zum Studium der mittelalterlichen Baukunst* Leipzig 1881. — Hans Musch, *Vom Sinn der Gotik.* Dresden 1923. — Paul Frankl, *Meinungen über Herkunft u. Wesen der Gotik* (Kleiner Literaturführer, Bnd. 6). Leipzig 1923. — Paul Léon, *L'Art gothique et les grandes cathédrales,* Paris 1923. — Gall, *Die gothische Baukunst in Frankreich und Deutschland I.* Leipzig 1926, met een uitvoerige bibliographie.—Kurt Gerstenberg, *Deutsche Sondergotik.* München 1913. — A. D. Sertillanges, *La cathédrale.* Paris 1922. — John Bilson, *Les origines de l'architecture gothique.* Revue de l'art chrétien, 1901 (XLIV); 1902 (XLV). — F. de Mély, *Nos vieilles cathédrales et leurs maitres d'oeuvre*: Revue archéol. 1920, 290; 1921, 77. — Hertkens, *Die mittelalterlichem Sakramentshäuschen,* Frankfurt 1908. — R. de Lasteyrie, *La déviation de l'axe des églises est-elle symbolique? Extrait des Mémoires de l'Académe des Inscriptions et Belles Lettres,* XXXVIII, 2 (1905). — Max Hasak, *Der Knick in der Längsachse mittelalterlicher Kirchen,* Zeitschr. für christl. Kunst XXIV (1911). — R. Maere, *„Raffinements" de l'architecture du moyen-âge.* Extrait du Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéol. (1908, bl. 294). — Anthyme Saint-Paul, *Les irrégularités du plan dans les églises,* Caen 1906. — J. J. Merlo, *Kölnische Künstler in alter u. neuer Zeit Publ. der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde,* Bnd IV, 1895. — J. Neu

WIRTH, *Peter Parler u. seine Familie.* Prag, 1891. — AUGUSTE RODIN, *Les cathédrales de France.* — G. C. LABOUCHÈRE, *Compositie en dispositie der Fransche kerktorens,* 1927. — L. A. J. KEULLER, *Koorsluitingen,* in: Bull. Oudh. B. XI (1918), blz. 238; XII (1919), blz. 153. — L. VERWILST O. P., *Het altaar-ciborium voorheen en thans,* in: Het Gildeboek 1924, blz. 14. — CH. CHANOINE CORDONNIER, *Le culte du Saint-Sacrement,* Paris 1923. — F. VERMEULEN, *Vijftiend'eeuwsche Breda'sche monstransen,* in: Het Gildeboek 1924, blz. 33. — R. LIGTENBERG O.F.M., *De overhuiving van het altaar,* in: Het Gildeboek 1924, blz. 144. — G. C. COULTON, *Five centuries of religion.* Vol. II. Cambridge 1927. — CH. H. MOORE, *Development and character of Gothic architecture,* 1890. — F. DE VIGNE, *Gesch. der Middeleeuwsche bouwkunst, haren oorsprong en ontwikkeling.* — E. CORROYER, *L'architecture gothique,* 1891; dit boek omzichtig te gebruiken. — JOH. SCHINNERER, *Die Grundzüge der gotischen Baukunst,* 1912 (in: Voigtländer's Quellenbücher). — PERCIN, *Monumenta conventus Tholosani,* Toulouse 1690. — L. JOUEN, *Jumièges,* 1926. — E. J. SOIL-DE-MORIAMÉ, *La cathédrale de Tournai.* (Doornik) 1906. — T. HOEBER, *Die Kathedrale Notre-Dame in Tournai:* Belg. Kunstdenkm. I. — E. LEFÈVRE—PONTALIS, *l'architecture religieuse dans l'ancien diocèse de Soissons au XIe et au XIIe siècle,* 1894. — F. MERTENS, *Paris baugeschichtlich im Mittelalter* (Försters algem. Bauzeitung, Wien 1843). Voor de Fransche kathedralen zie men de voortreffelijke serie „Petites monographies des grands édifices de la France", uitgegeven onder leiding van Marcel Aubert.

Nederland: Zie vorige literatuur-opgaven, en verder: PH. BAERT, *Mémoires sur les sculpteurs et architectes des Pays-Bas.* Bull. Commission d'Hist. 1e. S. XIV, 41, 528 XX. 119. — EYCK TOT ZUYLICHEM (F. N.), *Over de voornaamste bouw- en beeldhouwkundige voortbrengselen in ons land, voornamelijk uit de Middeleeuwen, en de middelen tot derzelver bewaring.* Hist. Genootsch. Ber. I, 1e St. 186. — Dez., *Les églises ogivales dans le royaume des Pays-Bas.* — C. H. PETERS, *Oud-Nederlandsceh baksteenbouw,* 1894. — SERVAAS DE JONG, *Bijdrage tot de kennis der Gothische bouwkunst, of spitsbogenstijl in Nederland,* A'dam, 1847. Hiervan verschenen slechts 2 afleveringen in groot fol. formaat, met plattegrond, perspectivische teekening der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, en details van deze kerk en van den Dom te Utrecht. Zie de kritiek van D. D. Büchler in De Gids, 1847 II, 487. — C. LEEMANS, *Bijdr. tot de Gesch. der bouw- en beeldhouwkunst in Nederland.* Nijhoff, Bijdr., IV, 1, 167, 282. — R. REDTENBACHER, *Aanteekeningen voor de Ned. kunstgeschiedenis.* D. Warande 1879, 487. Van denzelfden schrijver: *Nieuwe Bijdragen voor de Ned. kunstgeschiedenis, Algem. Ned. Familieblad* 1883—'84, no. 12, 13, 14, 17, 19, 35, 36, 38, 41, 44. — SCHNAASE, *Niederländische Briefe.* — DR. J. KALF, *De katholieke kerken in Nederland.* — GOSSES EN JAPIKSE, *Handb. tot de staatk. geschiedenis van Nederland.* — JOOSTING EN MULLER, *Bronnen voor de Gesch. der kerkel. rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen.* — PRINSEN, *Handb. tot de Ned. letterkunde.* — MOLL, *Kerkgeschiedenis II.* — HUMBERTUS DE ROMANS, *Legenda B. Dominici. Opera Omnia II.* — P. FR. G. A. MEYER, *Ord. Praed., Dominicaansche studien,* 1920, met een uitvoerige literatuuropgave. — M. SCHOENGEN, *Die Klöster des ersten Ordens vom H. Franziskus i. Königr. d. Niederl. 1229—1926.* Heft 1—2, 1927, der „Franziskan. Studiën". — HENRI PIRENNE, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas.* Paris 1917. — RUDOLF HÄPKE, *Die Entstehung der holländischen Wirtschaft. Ein Beitrag zur Lehre von der ökonomischen Landschaft.* Versl. Algem. Verg. Hist. Gen. Utrecht, 7 April 1926. —

Het belangrijkste der topographische literatuur:

Brabant: DR. J. KALF, *De voorm. baronie van Breda.* — VAN KEPPEL, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groote of L. Vrouwekerk te Breda.* — F. VERMEULEN, *Het begijnhof te Breda,* N. Rotterd. Crt. 20 Sept. 1924. — I. VAN NUYSSENBURGH, *Korte beschrijving v. Geertruidenberg.* Dordrecht 1774. — C. J. MOLLENBERG, *Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg.* 's-Hertogenbosch 1899. — F. VERMEULEN, *De St. Gertrudiskerk te Geertruidenberg.* N. R. Ct. 2 Aug. 1923. — COPPENS, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch,* 1841. — SIMON PELGROM, *Descripto originis urbis Silvae ducensis*

(1540). Vert. door Jacob van Oudenhoven in 1829 onder den titel „*Oorspronck van 's-Hertogenbosch in* 1184". — Xavier Smits, *de kathedraal van 's-Hertogenbosch*, 1907. — Jan Mosmans, *Bouwgesch. St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, Bull. Oudh. B., 1919 en Oudh. Jaarboek 1922. — J. C. A. Hezemans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en hare geschiedenis.* Versl. St. Bernulphus-gilde 1890. — J. Mobachius, *Beschrijving van de groote of Sint-Janskerk der hoofdstad 's-Hertogenbosch.* — Schayes, *Histoire de l'architecture en Belgique II* blz. 174. —

Friesland: *Ubbo Emmius, Rerum frisicarum historia*, 1616. Dr. H. A. Poelman, Bolsward, Oudh. Jaarboek 1922, 117. — Schoengen, *Het Minderbr. klooster te Bolsward*, in: Vrije Fries, XX (1906). — Mr. F. N. M. Eyck tot Zuylichem, *Kort overzicht v. d. bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Friesland en Groningen*: in: Kronyk Hist. Gen. Utrecht 1851. — Dez., *Beschouwing van den bouwtrant van eenige oude kerken in Friesland*, 1847. —

Gelderland: F. A. Hoefer, *Harderwijk, Oudheidk. Jaarboek* 1923. — Portheine, *De Gr. Kerk te Harderwijk*, Bijdr. Gelre II (1899) en in Bouwk. Weekbl. 1910, blz. 154). — J. J. Weve, *Monumenten van geschiedenis en kunst in Nijmegen*, Bull. oudh. Bond. 1919.

Groningen: C. H. Peters, *Oud-Groningen stad en lande*, 1921. — G. Acker Stratingh, *De stad Groningen in haren oorsprong en ouden toestand beschouwd.* Bijdr. Gesch. Gron. VIII 161. — Dez., *Groningen eene oud-Drentsche plaats.* Aldaar V. — P. C. G. Guyot, *Afb. eener munt, voor Groningen geslagen, door den Utr. bisschop Bernulphus. Eene bijdrage tot regt verstand van de veel besproken giftbrief van Hendrik III aan de St. Martenskerk van* 21 *Mei* 1040. Nijhoff, Bijdr. VII, 78. — E. J. Diest Lorgion, *Geschiedk. beschrijving der stad Groningen I* (1852) II (1857). —

Noord-Holland: v. Heussen, *Historia episc. Harlemensis* (Hist. episc. foederati Belgii II). — Bijdr. bisd. Haarlem XXVIII (1904) en XXX (1906). — Bijdr. bisd. Haarlem IV. — J. W. Stuffers, *De groote of Sint-Bavokerk te Haarlem na de restauratie* 1915. — J. W. Enschede, *De Sint-Bavo of Groote kerk te Haarlem.* Zestien lichtdrukken met tekst. Haarlem 1903. — Versl. Bernulphus gilde 1887. — V. de Stuers, *De St. Bavokerk te Haarlem.* — J. J. Graaf, *De S. Bavokerk te Haarlem.* — Dr. P. J. H. Cuypers en C. J. Gonnet, *De St. Bavokerk te Haarlem.*

Zuid-Holland: C. M. A. Gips, *Oude gebouwen in Delft*, Bull. Ned. Oudh. Bond 1918. — H. v. d. Kloot Meyburg, *De Nieuwe Kerk te Delft*, Mausoleum v. h. Huis van Oranje, 1923. — A. Staring, *Dordrecht's Monumenten*, Oudh. Jaarboek 1925.— C. H. Peters, *De groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage*, 1899. — Mr. Dr. J. C. Overvoorde, heeft tal van gegevens gepubliceerd over de bouwgesch. der kerk te Leiden, *Bijdr. bisd. Haarlem XXX*, Bull. oudh. Bond 1908. — P. Haverkorn van Rijsewijk, *Kapiteelen uit de Groote of St. Laurentiuskerk te Rotterdam*, Bull. Oudh. Bnd. I (1899—1900). — Dr. J. A. Callenbach, *De herstelling v. h. inwendige der Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam in Rotterd. Jaarboekje* 1916. — N. J. M. Dresch, *Kerkelijk Rotterdam voor de Hervorming*, in: Bijdr. bisdom Haarlem, XXXIII (1911), bl. 247.

Limburg: Fisenne, *Die Dominicanerkirche zu Maastricht*, Kunstdenkm. 2 Serie 1 Liefer.

Overijsel: Rudolf Redtenbacher, *Iets over de Lebuinus kerk te Deventer.* — *Bijdr. tot de Gesch. v. Overijsel V* (1879) vgl. Essenwein, *Organ. f. christl. Kunst* 1856. — F. Vermeulen, *De St. Nicolaas of Bovenkerk te Kampen*, Oudh. Jaarboek 1924, met verdere literatuuropgave.

Utrecht: Eyck tot Zyulichem „*Kort overzigt" in Berigten van het Hist. Gen. Utrecht II* (1849), over de voorm. kapel b. h. Minderbroederklooster te A'foort. — Joànnes de Beka, *Chronica ed. Buchelii.* — Matthaeus, *Analecta* V. — Matthaeus, *Fund. eccl. bij Moll, Kerkgesch. II*, p. 134. — F. J. Nieuwenhuis, *De Dom te Utrecht, Bouwk. Tijdschr.* 1902. — S. Muller Fzn. en G. de Hoog Hzn., *Het schip van de Dom te Utrecht, in:* Oude bestaande gebouwen afl. 46, 's-Hage 1905. — Een correctie hierop S. Muller Fzn., *Het schip v. d. Dom te Utrecht.* — Van denz. schr., *De Dom van Utrecht*, 1906. — B. J. L. de Geer van

JUTFAAS, *De dom van Utrecht*, 1861. — G. VAN KLAVEREN Pz., *De Dom van Utrech* 1926. — C. H. DE JONGE, *De Dom te Utrecht* (nr. 4 van Kunst in Holland), 1920. — S. M., *Aanteekening betreffende den bouw van den Dom te Utrecht*, in Ned. Kunstbode III (1881). — DR. G. BROM, *De stichter v. d. Dom*, in Versl. St. Bernulphusgilde 1889/90. — TH. H. F. VAN RIEMSDIJK, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*. Leiden, 1882. — W. PLEIJTE, *La construction de l'église paroissiale de St. Jacques à Utrecht*. Leiden, 1876.

Zeeland: „*Iets over Brouwershaven en zijne kerk*: in Middelburgsche Crt. 13, 14 Dec. 1875. — A. MULDER, *De Maria-Magdalenakerk te Goes*, in: Bulletin Oudh. B., III, blz. 142 vv. — *Oude bestaande gebouwen* 1902, tekst bij pl. 210—214. — F. G. C. ROTHUIZEN, *De Maria-Magd. kerk te Goes*, in: Bouwk. Weekbl. 1914, blz. 402 en 412. — MR. DR J. C. OVERVOORDE, *Korte beschrijving van de monumenten te Zierikzee*, in: Bull. Oud. B., 1921, blz. 83 vv. — B. v. BRÜCKEN—FOCK in: Op de Hoogte, 1911, blz. 172.

DE MILITAIRE BOUWKUNST DER MIDDELEEUWEN

In de hier volgende bladzijden kan ik mij niet tot doel stellen eene doorwrochte krijgswetenschappelijke behandeling te geven van dit overigens nog tamelijk verwaarloosde hoofdstuk onzer architectuur-geschiedenis. Méér dan elk ander gebied der bouwkunst toch, is vooral de militaire een bovenal zakelijke, technische kunst; meer dan de gothische kerkelijke bouwkunst zelfs, is vooral de middeleeuwsche vestingbouwkunst eene ingenieurskunst.

Van welk belang zij dan ook uit krijgswetenschappelijk en tevens uit algemeen cultuurhistorisch oogpunt zijn moge, in breeder kunsthistorisch verband kunnen wij haar slechts aandacht schenken voor zoover zij rechtstreeks invloed had en een schakel vormt in den keten der historie onzer bouwkunst.

§ 1. VOOR- EN VROEG-MIDDELEEUWSCHE BURCHTEN

Germaansche en Romeinsche versterkingen. — Zoo mogelijk nog minder dan van de religieuse bouwwerken der oudste bewoners dezer streken, valt te zeggen over hunne versterkingskunst, de wijze waarop zij zich beveiligden tegen vijandelijke aanvallen.

Wel werden in de Scandinavische landen overblijfselen van oud-Germaansche ronde burchten gevonden, waaronder die van Imantorp een der meest bekende is [1]), maar van dergelijke, door een ringmuur van opeengestapelde zwerfsteenen beveiligde nederzettingen is hier geen spoor gebleven. Hier en daar verspreid in de heidevelden van Drente, Overijsel en Gelderland, en in de hoogere deelen der Betuwe, liggen nagenoeg ronde of ovale aarden omwallingen, z.g. ,,hunnenschansen", als die aan het Uddelermeer, of de „ringwal" bij Ubbergen [2]), maar al deze en dergelijke overblijfselen zijn toch hoofdzakelijk van enkel-archaeologische

---

[1]) Vgl. O. Montelius, Sveriges Historia. — Seesselberg, Frueh-mittelalterl. Kunst der german. Voelker, S. 80 ff. — Schuchhardt, Alt-Europa.

[2]) Zie hierboven, blz. 48.

beteekenis. Architectonisch kunnen zij voor ons hoogstens dit belang hebben, dat zij eene bevestiging te meer zijn van de onderstelling, dat de oer-Germaansche burcht rond was, een vorm, die zich tengevolge van de kennis der mortelbereiding in lateren tijd in de hoogte zou ontwikkelen en leidde tot de weerbare kerken die we in een vroeger hoofdstuk leerden kennen [1]).

Wat echter in de Scandinavische burchten voor ons het meest zegt, is de eigenaardige dispositie van den plattegrond, waaruit blijkt, dat binnen den ringmuur, in regelmatige groepeering, hutten waren gebouwd, waarvan de buitenste tegen den ringmuur lagen aangebouwd.

Hier treffen we namelijk een kenmerkend verschil met den Romeinschen aanleg. Wij hebben hierboven reeds de voornaamste overblijfselen van de Romeinsche militaire bouwkunst in ons land besproken (blz. 49—55). Dus kunnen wij ons hier bepalen tot de opmerking, dat, in tegenstelling met de Germaansche burchten, de Romeinen hunne woon- en dienstgebouwen los van den omsluitenden, en doorgaans op rechthoekig plan gebouwden walmuur plaatsten, een verschil, dat voor de verdere ontwikkelingsgeschiedenis van den burcht van bijzondere beteekenis zal blijken.

Romaansche burchten. — De oudste middeleeuwsche burchten, als woonplaatsen van vorsten en edelen, gaan terug tot in het Karolingische tijdperk. Een van de oudsten dezer bouwwerken is de z.g. „hunenburcht" bij Rinteln, in Duitschland [2]). Binnen tegen een ringvormigen burchtmuur aangebouwd, liggen daar de steenen fundeeringen van een rechthoekig woonhuis, eene kapel en een vierkanten toren. Van een dergelijken karolingischen burcht zijn blijkbaar ook de overblijfselen afkomstig, bij Weerseloo, in Twente, gevonden, en eveneens als „Hunenborg" bekend. Binnen een omwalling met gracht liggen hier fundeeringen en groefsteenen overblijfselen van den bovenbouw van een vierkanten woontoren, met ovalen aanbouw [3]). Ook de z.g. Brittenburg bij Katwijk, uit talrijke afb. bekend, was waarschijnlijk een dergelijk

[1]) Vgl. hierboven blz. 132 vv.

[2]) Stephani, Ält. deutsche Wohnbau, II, 418. — Schuchhardt in Hoops, Wörterbuch, II, S. 511 ff.

[3]) Holwerda, Oudh. meded. Rijksmus. v. oudh. Leiden, I[2] (1920).

Karolingisch kasteel, prototype van wat later een „waterburcht" is genoemd [1]).

Eene al te eenzijdig-klassiek ingestelde archaeologische wetenschap, voor welke alle middeleeuwsche kunst noodzakelijk moet voortkomen uit de Romeinsche, heeft zich veel moeite gegeven de ontwikkeling van dezen vroeg-middeleeuwschen burcht uit de Romeinsche constructies te verklaren [2]). Daarbij heeft men stilzwijgend de Scandinavische oud-Germaansche ronde burchten uitgeschakeld en zelfs de groote burchttorens der wikingen in Engeland uit de burgi, de ronde verdedigingstorens der Romeinen, laten voortkomen. Hier, als in de geschiedenis van de kerkelijke bouwkunst, heeft eene uitsluitende oriënteering naar de Antieken maar al te zeer de feiten gedwongen in den ban der klassieke dogma's [3]). Waar overigens in ons land verdere sporen van dezen vroeg-middeleeuwschen burchtbouw ontbreken, kunnen wij ons ontslagen achten van de taak hier verder op in te gaan. Slechts zij opgemerkt, dat hier, als ginds, de inheemsche tradities van ras en volk en de invloeden van buiten, elkaar ongetwijfeld hebben doorkruist, waarbij echter deze laatste naar eigen aard zullen zijn verwerkt en tenslotte de vormen hebben gebracht, die voor den lateren tijd kenmerkend werden.

Overigens is ons van de versterkingskunst en van de militaire bouwkunst tot de 12e eeuw nagenoeg niets meer bekend, dan wat spaarzame berichten uit die tijden doen weten. En hieruit bemerken we dan, dat ook in dezen tak van bouwkunst de houtbouw lang regel bleef [4]). De opkomende steden versterkten zich aanvankelijk, in de 12e en 13e eeuw, met aarden wallen en palissadeeringen, die eerst geleidelijk door muren worden vervangen [5]).

---

[1]) Holwerda, Oudheidk. meded. VIII[1] (1927), blz. 25.

[2]) Karl M. Swoboda, Römische u. romanische Paläste. Wien, 1919, S. 241—247.

[3]) Vgl. Strzygowsky u.a., Christliches und Heidnisches um das Jahr 1000.

[4]) Mr. H. O. Feith, Korte schets houten gebouwen in Nijhoff's Bijdr. I (1837), blz. 213: „Zulk een houten paleis bewoonde ook keizer Frederik I, toen hetzelve, in 1184, door een storm werd neergeslagen en dertien menschen verpletterde (Chronica Slavorum, bij Leibnitz, Script. Brunsw. II 663). — Overigens hadden die houten kasteelen een ongeloofelijke hechtheid, en als voorbeeld haalt de schr. aan de belegering van het huis Eerde bij Ommen door bisschop Floris van Wevelinkhoven in 1380, want terwijl ze met een blijde steenen wierpen van 1200 pond gewicht, zegt de kroniekschrijver „ende sij scaden den houten huse niet, want die stenen steyten daer weder of, oft ballen geweest hadden, want die stilen ende balken waren so dicke alse molenstanders, ende stonden bij dichte, die een bij den anderen, mer dat steenwerc worpen sy alle te stucken" (Chronicon auctius Jo. de Beka, bij Matthaeus Analecta III blz. 279).

[5]) Zoo schrijft Johan van Lemmege in zijne kroniek betreffende Groningen: „Doe men schreef 1110 wierden de planken en stricketten, daar de stad Gronien eene langen

Volgens Adam v. Bremen had bisschop Unwan van Bremen (1013–1029) in deze plaats een hoogen burcht van hout doen optrekken [1]) en ook in Duitschland was het getal van versterkte plaatsen in de 11e eeuw nog klein [2]). Eerst wanneer zich de methode van aanval, en daarmede ook de aanvalswerktuigen ontwikkelen, worden, in den gewonen kringloop dien deze evolutie — wisselwerking tusschen aanvals- en verdedigingsmiddelen — steeds doormaakt, ook de burchten weer sterker opgebouwd.

§ 2. MIDDELEEUWSCHE KRIJGSKUNST

Aanval en verdediging. — De krijgers van Karel den Groote en van de Ottonen waren hoofdzakelijk ruiters, die zoo noodig ook te voet het gevecht voortzetten. Voetvolk en schutters komen nagenoeg niet voor. Eerst in de 12e eeuw komt hierin verandering [3]). Ongetwijfeld deden zich de harde lessen der kruistochten gelden, en het is dan ook onder dezen invloed, dat aanvals- en verdedigingsmethoden zich wijzigden.

Zeer zeker hebben de middeleeuwsche krijgsbouwkundigen partij getrokken van de vorderingen der kerkelijke bouwkunst; maar even zeker heeft ook deze laatste herhaaldelijk haar voordeel gedaan met de ervaringen, die de tot praktische en zakelijke constructies gedwongen militaire architectuur allengs opdeed [4]).

Tegen een aanval van met slag- en steekwapenen vechtende ruiters, was eene gracht met wallen en palissadeeringen stellig een voldoende bescherming. Anders werd het, zoodra het voetvolk en de schutters een belangrijk aandeel kregen in de organisatie der strijdkrachten. Men zocht tegen deze op grootere afstanden werkzame aanvallers dekking achter steenen muren, die zwaarder

---

tijd mede bevestet (was) afgebroken und dewijle se sich door koophandel seer vermeerde, hebben se de stadt mit tohrne, poorten und muyren bevestet". Matthaeus, Analecta, I, p. 70. — Volgens van Goor is Jan I van Polanen in 1355 begonnen de stad Breda „met hooge Muuren en Blokhuizen te besluiten". Gesch. v. Breda. — In 1229 machtigt Hendrik I, hertog van Brabant, de stad Maastricht zich te versterken; van een stadsmuur is echter met zekerheid eerst sprake in 1274. Vgl. hieromtrent: Geïll. beschrijving der monumenten in de gemeente Maastricht: Monumenten v. gesch. en kunst in den prov. Limburg I[1]. Utrecht, 1926, blz. 56 vv.

[1]) Adam v. Bremen, Hist. eccles., II, 68.

[2]) Piper, Burgenkunde, S. 121.

[3]) Vgl. omtrent middeleeuwsche legerorganisatie en taktiek: Hans Delbrück, Geschichte der Kriegskunst, III, Berlin 1907.

[4]) Zie hieromtrent de belangwekkende uiteenzettingen van Enlart: Manuel, II, p. 415.

werden aangelegd, naarmate zich het geschut meer ontwikkelde en de middelen volmaakter werden, waarmee men de muren zocht te breken.

Een burcht of versterking was te veroveren door list of stormaanval, of, zoo deze niet slaagden, door belegering. Hierbij diende men de aangevallen plaats te omsingelen en methodisch te werk te gaan. De belegeraar omringde zich met een linie van wallen naar de burchtzijde om tegen uitvallen beschermd te zijn, en naar de buitenzijde om het hoofd te kunnen bieden aan ontzettingslegers. Vervolgens trachtte men met span- en werpgeschut de verdedigers te treffen en het muurwerk te vernielen. Dikwijls ook maakte men, om in de versterking door te dringen, gebruik van stormtorens of z.g. „evenhoogen" (beffrois), rollende houten torens, die, nadat men een deel der gracht had gevuld met aarde, horren en fascines, tot aan den vestingmuur werden gereden. Zooals de naam aangeeft, waren deze torens even hoog als de te bestormen muren geconstrueerd. Zij waren voorzien van een klep- of valbrug, die, nadat de walmuur door een regen van projectielen was schoongeveegd, werd neergelaten en den aanvaller gelegenheid gaf over den muur te stormen.

Tot het middeleeuwsche spangeschut behoorden de gewone handbogen met pijlen, die op ruim 200 M. nog een stevige eiken plank konden doorboren; voorts de kruisboog of armborst, een zwaardere en langzamer te gebruiken boog, die echter grooter indringingsvermogen had en waarvan de zwaarste soort de voet- of windasbogen en de bankarmborsten waren.

Het werpgeschut bestond uit de bekende „blijden", werpmachines, waarmede men zware steenen slingerde, oestels, waarmee groote pijlen werden geschoten, en springalen, d. w. z. werktuigen waarin een uitspringende veer zware bouten voortdreef [1]).

Om een bres in den muur te breken bediende men zich van stormrammen of beukelaars, met een ijzeren ramskop aan het vooreinde; of wel men ondergroef de muren door, met behulp van houten huisjes op rollen, z.g. „katten", „mollen" of „schildpadden", manschappen, gewapend met breekwerktuigen naar haren voet te brengen.

De uitvinding van buskruit en vuurgeschut [2]), bracht, zooals

[1]) Mr. H. O. Feith, Korte schets houten gebouwen, in Nijhoff's Bijdr. I (1837).

[2]) Zooals bekend is, kenden de Chineezen, reeds sinds het begin onzer jaartelling,

van zelf spreekt, groote veranderingen in den vestingbouw, zoowel als in de bewapening mee. Blijkbaar is in ons land reeds vroegtijdig gebruik gemaakt van vuurwapenen, daar in 1348 de stad Deventer drie „donderbussen" kocht van mr. Henso van Campen, en sinds dat jaar telkens in de rekeningen gewag wordt gemaakt van „donrecruyt, donrebussencruyt, donreschot", enz. [1]), terwijl zij stellig zijn toegepast in 1362, bij de verovering en verwoesting van den roofburcht Voorst door de burgers van Kampen. In 1377 liet de bisschop van Utrecht een „bombaertse" vervaardigen, een op een ruwe eiken slede liggende vuurmond, waarmede de nog voorradige blijdesteenen werden weggeslingerd. Al spoedig ontstonden nu verschillende vormen van vuurgeschut, als de „snellekens", achterlaadkanonnen, waarvan het sluitstuk den vorm van een kleine drinkkan (snelleke) had; „pothonden", te Zwolle reeds in 1401 voorkomend, waarschijnlijk de kegelvormige vuurmonden, die als houwitsers werden gebruikt, om projectielen onder hooge elevatie te kunnen werpen; de Vlaamsche „ribaudekens", later orgelgeschut geheeten, voorloopers van onze mitrailleurs [2]), en tal van andere. Als projectielen werden steenen kogels, van Drakenvelder of Naamsche steen, en sinds 1460—1480 ook ijzeren kogels gebruikt.

De ontwikkeling der artillerie, vooral in Frankrijk tijdens den Honderdjarigen oorlog (1337—1453) met Engeland, had groote gevolgen voor den burcht- en vestingbouw. Gedurende den eersten tijd bracht men in het benedengedeelte der versterkingen een deel van het geschut aan, welks vuur het naaste voorterrein schoonveegde, terwijl de in de hooger gelegen deelen geplaatste artillerie den verderen omtrek onhoudbaar maakte. Later, toen het lage, bestrijkende vuur meer uitwerking kreeg, werd dat in

---

het kruit als middel tot het vervaardigen van vuurwerk, maar gebruikten het niet tot oorlogsdoeleinden. Sinds de 7e eeuw gebruikten de Grieken het („Grieksch vuur"). Eerst in de 14e eeuw wordt het in Europa als verdelgingsmiddel toegepast, het eerst door de Engelschen in den slag bij Crécy, in 1346. Roger Bacon, Albertus Magnus, Berthold Schwartz worden beurtelings als „uitvinders" genoemd, zonder dat is na te gaan in hoeverre zij tot de invoering ervan hebben bijgedragen.

[1]) J. I. v. Doorninck, De Cameraars-rekeningen van Deventer. Deventer 1888, blz. LXXV.

[2]) In 1400 liet de stad 's-Hertogenbosch een paar van deze „ribaudekens" maken. In 1453 leende Zwolle aan den bisschop van Utrecht een „bussenkar", en het jaar daarop kocht deze stad twee „kaerbussen". Vgl. Hoefer, Eene Nederlandsche middeleeuwsche vesting. Elsevier's Maandschr. XXXVIII (1909).

de diepte van minder beteekenis. Hoe hooger nu de versterkingen waren, des te meer trefkans boden zij den aanvaller, en de neerstortende muurbrokken vulden bovendien de grachten, als om den stormloop te vergemakkelijken. Men was dus wel genoodzaakt tegenover een dergelijke artilleristische krachtsontwikkeling lagere verdedigingswerken te bouwen. Daarbij kwam, dat de kruitdamp van het eigen verdedigingsgeschut, de vertrekken, waar de vuurmonden waren opgesteld, onhoudbaar maakte voor de bediening, zoodat men er toe overging de gesloten torens te vervangen door open bastions. Terwijl aldus het muurwerk lager werd, nam het begrijpelijkerwijs toe in zwaarte, teneinde het weerstandsvermogen te vermeerderen, totdat de 16e eeuw nieuwe wijzigingen in aanval en verdediging bracht, welker uitwerking in de militaire bouwkunst een geheel nieuwe periode opent.

Tegen het einde der 12e eeuw versterkte men den voet der burchtmuren met een afgeschuinde verzwaring, een soort schuine plint (als bij het slot Heeswijk), die in de eerste plaats zijne ondergraving bemoeilijkte, maar bovendien een belangrijker beteekenis had. De verdedigers, boven op den muur, konden, zonder zichzelf geheel bloot te geven, den voet van dien muur met hun geschut niet bestrijken. Daar ontstond dus een strook, waar de pijlen der boogschutters niet in doordrongen (de z.g. „doode hoek”) en waarin zich derhalve de aanvaller vrij veilig kon vastzetten om toebereidselen te maken voor ondermijning of beklimming. Door de genoemde muurverzwaring aan den voet, werd om te beginnen de strook van den dooden hoek aanmerkelijk versmald, en wat er van overbleef werd bestreken door het opkaatsen, of „ricocheteeren” der projectielen, die uit de „mâchicoulis”, of „mesekouwen”, loodrecht langs den muur naar beneden werden geworpen. Deze mesekouwen waren kooivormige uitbouwtjes, die boven aan den muur, ter hoogte van de, sinds de vroegste oudheid bij alle verdedigingsmuren gebruikelijke „kanteelen”, werden uitgebouwd, en die in hun bodem smalle openingen hadden, waardoor men den vijand aan den voet kon beschieten of bewerpen. Soms ook liet men tot dit doel het bovengedeelte van den muur vooruitspringen op uitgemetselde bogen of overkragingen en spaarde daarbij op korte afstanden werpgaten uit. Een andere inrichting bestond hierin, dat men boven in den muur balkgaten spaarde, met behulp waarvan een

houten schuttersgang — de „hourde" of „hordijs" — kon worden uitgebracht [1]).

Uiteraard werden weinig vensters aangebracht, en waar men ze noodig had, waren ze hoog in het bovendeel der muren geplaatst.

De schiet- of moordgaten schijnen het eerst in gebruik te zijn gekomen in Zuid-Frankrijk in het begin der 12e eeuw. Zij hebben den vorm van verticale muurspleten, welker gedaante in den loop der tijden eenigszins verandert: sinds de 14e eeuw worden er soms een aantal korte dwarsspleten in geopend, die den boogschutter meer vrijheid van richting gaven. Sinds de invoering der vuurwapenen kreeg de schietsleuf in het midden een ronde opening, of wel zij werd vervangen door een ronde opening, waarin een blokje hout met groeve was aangebracht om „opgelegd" te kunnen vuren, d. w. z. een vasten steun te geven aan het roer, teneinde de richting zoo juist mogelijk te doen zijn.

Aanleg der burchten. — De wijze waarop een burcht versterkt werd, was doorgaans tegelijk natuurlijk en kunstmatig. De natuurlijke versterking bestond hierin, dat men den burcht, al naar gelang den aard van het terrein, hooger bouwde dan zijne naaste omgeving, in welk geval men spreekt van „hoogteburchten", ofwel hem met een natte gracht omringde, in welk geval hij „waterburcht" heet.

Alhoewel de natuurlijke gesteldheid van ons land meebrengt, dat hier meest waterburchten zijn gebouwd (Muiderslot, kasteel Helmond), vindt men hier toch ook voorbeelden van hoogteburchten, uiteraard in de meer geaccidenteerde gedeelten van het Nederlandsch grondgebied (kasteel Valkenberg, Lichtenberg e. a.).

Als algemeene regel voor den aanleg van beide soorten burchten kan alleen gesteld worden, dat een burcht minstens één bewoon- en tevens weerbaar gebouw en een ringmuur heeft [2]).

Zooveel mogelijk streefde men er naar, het terrein zoodanig te kiezen en den aanleg zóó in te richten, dat de versterking hoogstens één aanvalsfront bood, d. w. z. niet meer dan ééne zijde, waar de belegeraar met kans op succes kon trachten binnen te dringen.

---

[1]) Dergelijke balkgaten ziet men o.a. nog aan de Berkelruïne te Zutfen (pl. 311) en aan het Muiderslot (pl. 302).

[2]) Piper, Burgenkunde, S. 5.

Anders dan de geschiedenis der kerkelijke bouwkunst, die een ontwikkelingsgang der bouwstijlen is, vertoont de geschiedenis der militaire bouwkunst een gesloten geheel, waarin de wisseling der stijlen van bijkomstige, die van strijdwijze en bewapening van allereerste beteekenis is. Aldus onderscheiden wij dan in dit deel der bouwkunst twee hoofdtijdperken: 1°. dat van de invoering der zwaardere bogen (armborsten) en belegeringswerktuigen (blijden, springalen), omstr. 1200, tot aan het algemeen gebruik der verbeterde vuurwapenen, omstreeks het midden der 15e eeuw; 2°. van dezen tijd tot aan het einde der burchten-periode, tegen het midden der 16e eeuw.

Is voor de hoogteburchten, welker aanleg afhankelijk was van den vorm en de gesteldheid der hoogte waarop zij verrezen, moeilijk een algemeen geldend type vast te stellen, anders is het met de waterburchten gesteld. Immers: de ongelijke verheffingen van het terrein vervallen hier. Het lag doorgaans in de hand van den bouwheer, welken vorm hij aan het door de gracht te omringen stuk grond, wenschte te geven, en zoo waren er dan geen natuurlijke beletselen om aan het plan een zoo regelmatig mogelijken vorm te geven. Deze regelmatigheid van aanleg werd dan nog hierdoor bevorderd, dat tengevolge der plaatselijke omstandigheden bij een waterburcht doorgaans geen bepaald aanvalsfront bestond. Zoo kregen deze burchten dan als regel een rechthoekig grondplan, op welks hoeken ronde torens werden uitgebouwd, vanwaar uit men de muren van ter zijde (flankeerend) kon bestrijken (afb. 193).

Een element, dat alle burchten oorspronkelijk gemeen hebben, is de „donjon", oorspronkelijk een vierkante houten toren, staande op een kunstmatigen heuvel, aan welks naam, *dunio* (ook *mota*, of *motte*), de benaming voor het geheel werd ontleend [1]), en die niet in het midden, maar gewoonlijk tegen een der zijkanten van zijne omwalling werd aangebouwd. Deze donjon had geen toegang gelijkvloers; men kwam binnen door een deur in de eerste verdieping, langs een loopplank of ladder, geplaatst op de kruin van de omwalling. We onderkennen hier dus het prototype van de latere weerbare kerktorens [2]).

[1]) „Turrem ligneam mirae altitudinis *super domgionem* ipsius castri erexit." Tekst uit het jaar 1025, aangehaald door Enlart, Manuel II (arch. milit.), p. 495.

[2]) Een getrouwe afbeelding van deze dispositie, uit den eigen tijd, geeft ons het bekende Normandische borduurwerk te Bayeux, de z.g. „tapisserie", volgens over-

Reeds sinds de 11e eeuw begon men de donjons van steen op te trekken, maar wanneer dan, in den loop der dertiende eeuw, de groote ontwikkeling der nevengebouwen voert tot een complex, waarbij de verschillende woon- en dienstgebouwen aaneensluitend worden gegroepeerd rondom eene binnenplaats met torens op de hoeken, wordt de donjon in deze ombouwing opgenomen (als bijv. in het slot Brederode, afb. 194), om tegen het begin der 14e eeuw vaak geheel te verdwijnen.

In Frankrijk werd, gedurende de regeering van Philippe Auguste, omstr. 1200 de ronde donjon met gelijkvloerschen toegang gebruikelijk, een type, dat spoedig algemeen navolging vond. Het kasteel te Wijk-bij-Duurstede echter, kreeg nog in het begin der 13e eeuw een vierkanten donjon (pl. 301).

Terwijl sinds de invoering der vuurwapenen, de hoogteburchten — al te kwetsbaar doel voor de nieuwe aanvalsmiddelen — werden opgegeven, konden de waterburchten zich langer blijven handhaven. Zij werden, sinds de 15e eeuw, de onontbeerlijke woonstee der landsheeren, en zelfs tot in de 17e eeuw zijn nog dergelijke door grachten beveiligde kasteelen in de lagere landen opgetrokken.

§ 3. OVERZICHT DER MONUMENTEN

De oudste in ons land bewaard gebleven burchten zijn hoogteburchten, die hier verrezen in Zuid-Limburg te Valkenberg, en op den Ligtenberg even ten Zuiden van Maastricht. Sinds de in het Karolingische tijdperk reeds aangelegde en door Frederik Barbarossa herbouwde burcht op het Valkhof te Nijmegen verdween, zijn hier van dit type geen andere voorbeelden meer aan te wijzen.

Ligtenberg. Gelegen op een heuvel aan den westelijken Maasoever staat hier, ten deele omringd door latere gebouwen eener boerderij, een zware vierkante toren met een kleinen aanbouw aan de oostzijde. De benedenmuren, van horizontale lagen beslagen vuursteen, dateeren vermoedelijk nog uit de 10e eeuw. Hierboven is in de 12e eeuw, toen men blijkbaar den toren een

levering door de gemalin van Willem der Veroveraar vervaardigd, maar meer waarschijnlijk Anglo-Saksisch werk uit ± 1100. Vgl. hieromtrent o. a. Henri Prentout, Coen et Bayeux, Paris 1921, p. 124—130, en pl. 64 aldaar.

grootere hoogte wilde geven ten behoeve van de verdere dracht der kruisbogen, een geleding van blokken kolenzandsteen opgetrokken. In het midden der 15e eeuw is de toren nogmaals, thans van mergel, verhoogd.

Valkenberg. De imposante ruïne van dezen in 1040 voor het eerst vermelden burcht, is ongetwijfeld een der meest boeiende resten van middeleeuwsche militaire bouwkunst, die wij nog bezitten. Om een tot ongeveer 35 M. hoogte stijgenden ovalen heuvel, is een ringmuur gebouwd met spaarbogen tot het dragen van den weergang, die thans van vernieuwde kanteelen is voorzien. Daar het slot in 1329 grootendeels door de Brabanters werd geslecht, zullen de resten van dezen weergang niet ouder zijn dan het midden der 14e eeuw toen de burcht werd herbouwd. Uit deze zelfde periode dateeren de overblijfselen der groote „wapen zaal" in het hoofdgebouw (pl. 300), eene tweebeukige langwerpige ruimte, die nog een zeer goed beeld geeft van de dispositie dezer burchtvertrekken. Oorspronkelijk was zij overkluisd met tweemaal vijf kruisribgewelven. De ligging van de overige deelen van het complex: een vierkante toren, eene nagenoeg vierkante kapel met overhoeks gestelde absis, en twee halfronde torens, aanbouwsels uit de 15e eeuw, wijst op de in verschillende tijdperken vrij willekeurig geschiede verbouwing [1]). Het slot werd in 1672 op bevel van den koning-stadhouder, Willem III opgeblazen.

Nijmegen. Hoewel de vermaarde hier gelegen palts in 1796 nagenoeg geheel werd gesloopt, dienen wij hier met een korte beschrijving den merkwaardigen aanleg te gedenken, waarvan wij ons, voornamelijk tengevolge van de onderzoekingen van den heer Weve, en met behulp van de bestaande oude afbeeldingen, nog een goed denkbeeld kunnen vormen (pl. 299). De oorsprong gaat terug tot het vroege Karolingische tijdperk, daar Karel de Groote hier reeds in 777 zijn palatium publicum of rijkspalts had. Deze is door de Noormannen in 881 en andermaal in 1046 verwoest. Hier werden de Duitsche keizers Otto III (979) en Hendrik VI (1165) geboren. Frederik I liet den burcht herstellen. Weliswaar werd ook dit werk in den loop der eeuwen (voornamelijk in de 15e eeuw) gewijzigd, maar in hoofdzaak bleef het karakter van den 12e

---

[1]) In 1460 vaardigde hertog Philips van Bourgondië een mandement uit tot herstel in het bijzonder van „die cleyne sale", en van den toren „geheeten den wolff, staende op syn eynde van onssen voirss borch." Vgl. Maasgouw, 1924, blz. 3.

eeuwschen burcht met zijn vierkanten donjon, den z.g. „Reuzentoren", ommuring en verdedigingstorens, tot aan de slooping bewaard. Ook hier een den heuvel omsluitende ringmuur, en wel een dubbele, waarachter, de rivier beheerschend, de eigenlijke burchtgebouwen oprezen (afb. 192). Behalve den binnensten ringmuur met de bolwerken en hoofdpoort, behoordeu volgens Weve

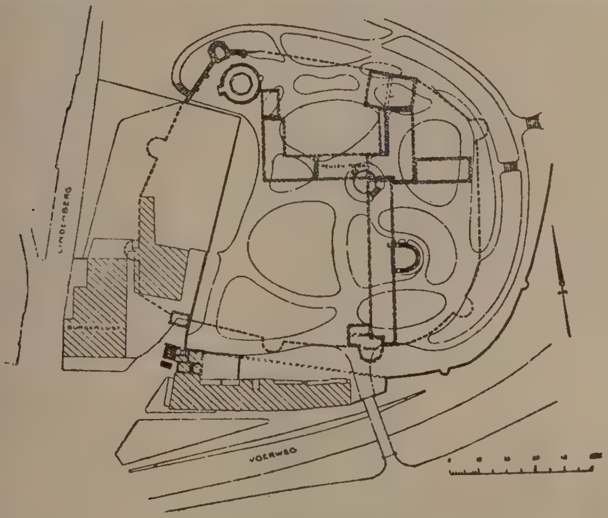

Afb. 192. Plattegrond burcht Nijmegen.

zeer zeker ook de Reuzentoren en de thans nog staande koornis der paltskapel (pl. 20 en 26) tot de twaalfd'eeuwsche stichting [1]).

Leiden. In den hoek tusschen de twee takken, waarin de Rijn zich hier nabij zijne monding splitst, werd reeds vroeg eene versterking opgeworpen, die in de 12e eeuw zal zijn vervangen door den kunstmatigen heuvel met den nog bestaanden ronden, van tufsteen opgetrokken „Burcht". Het is duidelijk, dat we hier niet met een donjon te doen hebben: de binnenruimte van 33.30 M. middellijn is nooit overdekt geweest, en zoo was dit eenvoudig een nagenoeg cirkelvormige vestingmuur met een gekanteelde borstwering, waarachter een weergang, rustend op de aangera-

---

[1]) Weve, Monumenten v. geschiedenis en Kunst in Nijmegen. Bulletin Oudh. Bond, 1919, blz. 108 vv.

seerde tongewelven, gemetseld tusschen zware muurpijlers, welke aldus diepe nissen vormen, waaronder de verdediger beschutting vond.

Wijk bij Duurstede. Van het in de 7e eeuw reeds als centrum Dorestate vermelde en in de 15e eeuw verbouwde kasteel, dat in de tweede helft der 17e eeuw tot ruïne verviel (pl. 301), staat nog de onderbouw van een ronden muurtoren uit het begin der 13e eeuw, met een vierkanten donjon, waarin overblijfselen van een ribgewelf, dat blijkens zijne vormen stellig uit het begin der 13e eeuw dateert. Merkwaardig is ook de achtkante toren, beneden met een koepelgewelf, in het midden op een pijler gedragen, waarboven in de 15e eeuw, onder bisschop David van Bourgondië, drie verdiepingen zijn opgetrokken. De houten spits is vernieuwd.

Haarzuilens. Het slot de Haar, een baksteenbouw in het eind der 13e eeuw door Herman van Woerden gesticht, na 1770 geheel vervallen, werd sinds 1892 door Dr. P. J. H. Cuypers geheel herbouwd; eene moderne, negentiend'eeuwsch romantische fantasie van een middeleeuwschen burcht, „ein Kunststück, kein Kunstwerk", zooals men het terecht heeft geoordeeld [1]).

Muiden. In het nagenoeg nog geheel bestaande, in het begin der 13e eeuw gestichte Muiderslot, bezitten we ongetwijfeld een der meest complete voorbeelden van een middeleeuwschen waterburcht, die, hoewel in de eerste helft der 17e eeuw, toen hij het lustverblijf was van P. C. Hooft en beroemde honk van den Muiderkring, gewijzigd en in 1875—1910 gerestaureerd, nog een gaaf geheel vormt. We vinden hier het „klassieke" plan: nagenoeg vierkant met ronde hoektorens (afb. 193) en bestaande uit een poortgebouw, toegang gevend tot een ten noorden ervan gelegen binnenplein, en waarbij aan de oostzijde een overdekte aan den westkant open weergang, gedragen door spitsbogen aansluiten, beide de verbinding met een hoektoren vormende. Boven

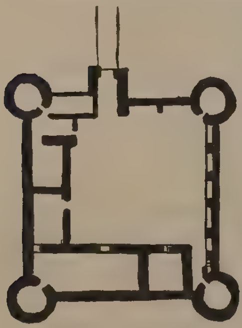

Afb. 193. Plattegrond van het kasteel te Muiden.

[1]) Vgl. Jos. Aug. Lux, Altholland, Leipzig, z. j., blz. 21 vv. Gids voor het kasteel van Haarzuilen en omstreken, samengesteld door redactie Genootsch. Architectura et Amicitia, met medewerking van J. Th. Cuypers. P. J. H. Cuypers, Le château de Haar à Haarzuylens. Utrecht 1910.

het poortgebouw zien we machicoulis aangebracht. Van den ovalen zuidertoren loopt naar den ronden westertoren een door zware beeren versterkte weergang. Tusschen de genoemde torens en den vierden hoektoren zijn de woonvleugels opgetrokken, waarvan nog de bij dezen laatste toren gelegen ridderzaal en de keuken tot den oorspronkelijken vroeg-13e eeuwschen bouw behooren. In dit gedeelte komen aan de buitenmuren ook nog de balkgaten van de hordijsen voor [1]).

Dorenwerd. Het kasteel de Doorwerth, in de 13e eeuw reeds vermeld, in 1260 verbrand, meermalen gewijzigd, en tenslotte in 1910—1915 gerestaureerd, is eveneens een door een gracht omgeven burcht, maar met een „voorburcht" [2]). De hoofdburcht bevat nog het oudste dertiend'eeuwsch gedeelte in zijn middenbouw, loodrecht waarop in de 14e eeuw een noordelijke vleugel met drie hoektorentjes, en in de 15e eeuw een zuidvleugel zijn aangebouwd, welke laatste in 1550 is voltooid (pl. 304). Het kasteel is thans ingericht tot Artilleriemuseum, en de groote zaal is in gebruik bij de Johanniter-orde.

Velzen. Evenals de Doorwerth was ook het slot Brederode een burcht met voorburcht (afb. 194), die in de eerste helft van de 13e eeuw gebouwd, in 1426 door de Kabeljauwschen uit Haarlem werd verwoest, en sinds 1573 geheel tot ruïne is vervallen [2]). Van de voorburcht, waarvoor oorspronkelijk een buitenhof met dienstgebouwen lag, staat nog een vierkante, aan de kasteelzijde open poorttoren met door een tongewelf overkluisden doorgang, waarboven twee langs een steenen wenteltrap toegankelijke verdiepingen. Hierachter liggen, om een binnenplein, de overblijfselen van woongebouwen en walmuren met een weergang op rondbogige spaarnissen. Op den noordoostelijken hoek staat de vierkante

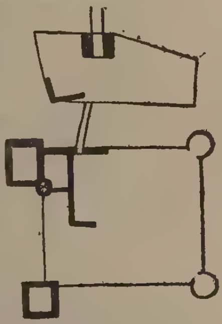

Afb. 194. Plattegrond ruïne van Brederode.

[1]) J. W. H. Berden, De Stichting v. h. kasteel te Muiden, Bull. Oudh. B. III, bl. 20. *Dez.* Het slot te Muiden, Versl. Oudh. Gen. A'dam 1901, bl. 13. I. Gosschalk Het kasteel te Muiden, zooals het was in 't jaar 1873. J. ter Gouw, Het slot te Muiden, A'dam 1862. Jer. de Vries, Het Muiderslot, 1910. J. Koning, Geschiedenis van het slot te Muiden, A'dam 1827.

[2]) V. de Stuers, De ruïne van Brederode. Haarlem 1880. — N. J. Hofdijk, Het kasteel Brederode, in: Eigen Haard, 1879, 320, 332. Mededeelingen Rijksadv. II, 28.

donjon, waarnaast een tweede vierkante toren en hiernaast het poortgebouw aansluiten. Dit laatste heeft nog overblijfselen van mesekouwen uit de 15e eeuw.

Ook het kasteel Doornenburg (begin 14e eeuw) te Bemmel behoort tot het hier besproken type der burchten met voorburcht (afb. 195), welke laatste bestaat uit een door zware muren, met op spaarbogen rustende weergang, omsloten plein, in welks zuidwesthoek zich de slotkapel bevindt [1]).

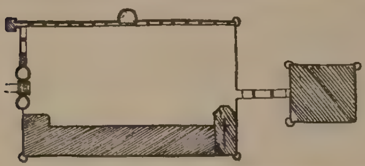

Afb. 195. Plattegrond van het kasteel Doornenburg.

Helmond. Van de tallooze kasteelen waarmede vroeger het Peelland, de Kempen en de Meijerij als bezaaid waren, staan nog slechts het kasteel Croij het kasteel Heeswijk en dat van Helmond.

Het vrij goed bewaarde kasteel Helmond, in het begin der 15e eeuw (1402?) opgetrokken als Brabantsche versterking tegen de Gelderschen, is als de vorige een eenvoudige rechthoekige waterburcht met ronde hoektorens van zware, massale vormen en bemuring. (pl. 303). De onlangs gerestaureerde burcht, om welks binnenplein nog uit de 16e eeuw dateerende, zoowel als moderne verbouwingen sluiten, is thans in gebruik als raadhuis van de stad Helmond [2]).

Overblijfselen van dergelijke min of meer verbouwde waterburchten zijn overigens in ons land nog vele aanwezig. Tot de belangrijkste behooren het thans tot klooster ingerichte kasteel Ammerzoden (bij Zalt-Bommel), welks oudste gedeelte, twee ronde hoektorens met tusschengelegen vertrekken, uit de 14e eeuw zal dagteekenen [3]); voorts het Oude Loo, eveneens uit de 14e—

---

[1]) Eyck tot Zuylichem, Kort overzigt over de oude versterkingen en kasteelen (1855), blz. 29. J. Kalf, Die Doornenburg bei Nimwegen. Berlin 1909 (Der Burgwart, X).

[2]) F. Vermeulen, Het kasteel-raadhuis van Helmond, in: Geïll. Gemeenteblad, 1921, blz. 135—139. — J. J. M. Heere en P. J. W. S. Smit, Inventaris van het huisarchief v. Helmond, z.pl., 1926. — Album met 56 fotograf. afb. van het kasteel-raadhuis te Helmond, vóór, tijdens en na restauratie. Helmond 1923.

[3]) John Box, Chronicles of the castle of Amelroy or Ammerzode. London, 1870. — Mededeelingen Rijksadviseurs, 1921, pl. 12—14. — S. W. J. v. d. Bergh, de kerkruïne en het kasteel v. Ammerzoden, in: Eigen Haard, 1912, 791. — E. v. N. t. S., Het kasteel Ammerzoden, in: Buiten, 1917. — fr. Is. Frienekers O. F. M., Het Clarissenklooster op het kasteel v. Ammerzoden, 1876—1926, Ammerzoden 1926.

15e eeuw dateerend [1]), welks in 1807 gedempte grachten, in 1904, bij de restauratie onder leiding van Cuypers, weer zijn uitgegraven; Assumburg, uit denzelfden tijd, sinds 1911 eigendom van het Rijk, en vooral ook het norsche Loevestein, voor 1300 bestaande, maar in 1570 grootendeels verwoest en thans in restauratie [2]).

§ 4. VESTING- EN STEDEBOUW

De aanleg. — Toen de steden in de 12e en 13e eeuw begonnen hare aarden omwallingen en houten omheiningen — eerste beschutting der opkomende commune — door steenen muurwerk te vervangen, maakten zij, zooals vanzelf spreekt, gebruik van de ervaringen en constructiemethoden uit den burchtbouw. In het algemeen is dan ook geen bepaald onderscheid te maken tusschen stad-en burcht-versterkingen, en wij kunnen ons daarom voor de onderdeelen in hoofdzaak bepalen tot een verwijzing naar het in § 2 van dit hoofdstuk gezegde. Zoowel de stad als de burcht trekken rond een bepaalde oppervlakte, grooter of kleiner, een muur op, waarbinnen de ingezetenen hunne woon- en dienstgebouwen vestigen.

Hierbij merken we intusschen één principieel verschil op: waar de burcht bij voorkeur slechts één toegang kreeg, die men bovendien niet al te gemakkelijk maakte, daar moesten de steden, voor welke het verkeer eene levensvoorwaarde was, eene reeks geriefelijke toegangen hebben aan alle wegen. *Het verkeer, dat door de burcht werd buitengesloten, moest door de stad heen worden geleid* [3]). Niet om de stad heen, maar binnen hare ommuring, moesten voorname reizigers en kooplieden met hunne goederen worden gevoerd. De weg, die op een afstand van de burcht bleef, ging midden door de stad. Hare beveiliging werd daardoor ongetwijfeld zeer bemoeilijkt. Al spoedig kwam men er dan ook toe op de plaatsen waar de weg de enceinte doorsneed, versterkte toegangen aan te brengen, poortgebouwen, die elk op zichzelf een kleine burcht vormden,

[1]) F. A. Hoefer, Mededeelingen omtrent het Oude Loo en den Cannenburch. Arnhem, 1908.

[2]) Geschiedk. aanteekeningen betrekkelijk het slot Loevestein. Gorinchem 1840. — C. H. Mossel, Iets over Loevestein (Arnhem, 1855). — v. Dam v. Brakel, De oorsprong van Loevestein en Monnikenland. Gorinchem, 1856. — H. v. d. Mandere, Het kasteel Loevestein, in: Op de Hoogte, 1912.

[3]) A. von Essenwein, Die Kriegsbaukunst (Handbuch der Architektur, IV[1]), Darmstadt, 1889, S. 20.

met een goed verzekerden doorgang, die door zware deuren en valhekken, zoo noodig, stevig kon worden gesloten. Deze poortgebouwen vormen dus wel het eerste en belangrijkste element in den vestingbouw. De burcht is in den kleinsten vorm niets dan een versterkt woonhuis; de stad is een groote vorm van burcht, eene verdedigingslinie opgeworpen om eene groep woonhuizen en andere gebouwen, waarvan, zooals wij hierna zullen zien, vele op zichzelf weer versterkt waren en burchten vormden [1]).

Op den inwendigen aanleg der stad, hare architectonische organisatie, zullen wij overigens hierna, in het hoofdstuk den stedebouw der renaissance behandelend, uitvoeriger moeten terugkomen.

Weinig is van den middeleeuwschen vestingbouw in ons land bewaard gebleven. Als belangrijkste resten kunnen we noemen: *Maastricht* [2]), van welks eerste ommuring, omstreeks het midden der 13e eeuw gebouwd, nog een deel bestaat: de aan de Maaszijde gelegen O. L. Vrouwewal, een z.g. „schildmuur" met de Helpoort en eenige minder belangrijke fragmenten, terwijl van de buitenommuring, de tweede, uit het midden der 14e eeuw dagteekenend [3]), nog bewaard bleven: het even ten westen van de Helpoort gelegen z.g. „Pater-Vinck-torentje" (in 1403 vermeld, in 1906 gerestaureerd) met een fragment van den muur (pl. 306); verder, in het eindfront zes ronde, later tot platte bastions gewijzigde torens (deels uit de 14e- deels uit de 15e en 16e eeuw). Tot een derde uitbreiding behooren de twee vroeg-zestiend'eeuwsche rondeelen „Haat en Nijd" en „de Vijfkoppen" (1516 gebouwd) in den zuidoosthoek der stad, waartusschen in 1886 een namaak-middeleeuwsche poort is opgetrokken, die hier, tusschen de karaktervolle en massale

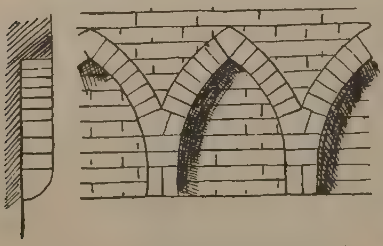

Afb. 196. Boogfries stadsmuur, Zutfen.

[1]) Een zeer opmerkelijk voorbeeld hiervan vinden we in Utrecht, dat hierna ter sprake komt. Vgl. blz. 481.

[2]) Zie omtrent de middeleeuwsche en latere verdedigingsmerken dezer stad: Geïll. beschrijving van de monumenten in de gemeente Maastricht, blz. 54 vv. en de daar vermelde literatuur.

[3]) Niet uit 1300, zooals tot heden veelal werd gemeend. v. Nispen tot Sevenaer heeft in de Geïll. beschrijving v. Maastricht, t.a.p., blz. 69 op goede gronden de onhoudbaarheid dier dateering aangetoond.

oude overblijfselen, als een vrij dwaze, magere tooneelcoulisse aandoet.

Zutfen. Overblijfselen van den uit de 14e en 15e eeuw dagteekenenden stadsmuur [1]), met een weergang op bogen aan de binnenzijde tusschen zware beeren geslagen, aan de buitenzijde uitgekraagd (afb. 196 en 197), liggen nog rond de geheele oude binnenstad, te weerszijden van de Berkel, het riviertje, dat de stad doorsnijdt, en van welks waterpoort de schilderachtige „Berkelruïne" behouden is (pl. 311), die met drie bogen tusschen twee hoektorens de rivier overspant. Behalve eenige fragmenten uit de 16e eeuw, is hier dan vooral nog van belang de in 1444—1446 gebouwde Drogenapstoren [2]).

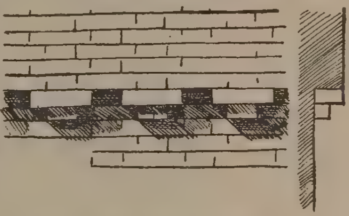
Afb. 197. Overkraging stadsmuur, Zutfen.

Amersfoort. Nadat de plaats in 1259 stadsrecht had gekregen, werd ze omgeven met eene omwalling en muren, waarvan hier, in de z.g. „Muurhuizen", een zeer belangwekkend stuk bewaard bleef, dat een thans voor ons land zeldzaam voorbeeld geeft van een burchtstelsel naar oud-Germaanschen trant, met tegen den muur aangebouwde huizen, die zelf versterkt waren [3]). Waar de Langestraat dezen muur doorsnijdt. staat de in de 14e eeuw opgetrokken, dubbelgetorende Kamper-Binnenpoort [4]). Van de in 1380—1450 gevolgde uitbreiding der versterkingen bestaan, behalve eenige fragmenten, nog twee waterpoorten, waarvan de ± 1400 verrezen Koppelpoort de rivier de Eem overkluist; de kleinere, Monnikendam, werd aan het andere einde der stad, omstr. 1500 gebouwd.

Kampen. Omtrent den tijd van ontstaan dezer stad is niets bekend [5]). Slechts weten we dat de vestingwerken in 1318 begonnen,

---

[1]) Vgl. J. Gimberg, Het krijgswezen eener Geldersche stad in de middeleeuwen (Zutfen), in: Bijdr. „Gelre", VIII, blz. 75—111. — R. P. J. Tutein Nolthenius, Oud-Zutphen.

[2]) Gimberg, in: Navorscher 1893, blz. 183—197. — Eene kaart dezer versterkingswerken, uit het laatst der 16e eeuw, is in het Rijksarchief te 's-Gravenhage, no. 3263. C. H. Peters, De Nederlandsche stedenbouw (Brugmans en Peters, Oud-Nederl. steden), blz. 54 vv.

[3]) v. Bemmel, Beschrijving v. Amersfoort (Utrecht, 1760), blz. 19 vv. — Eyck v. Zuylichem, Kort overzigt oude versterk., blz. 36.

[4]) F. Vermeulen, Geïll. Gemeenteblad 1923, nr. 6, bl. 131.

[5]) Kronyk van Arent toe Bocop. Uitg. Hist. Gen. te Utrecht; codex Diplomaticus Neerlandicus, 2e S. Dl. V, Utrecht 1860, blz. 216: „can in dye erchgiven van derselver

in de 14e en 15e eeuw uitgebreid en later ten deele vernieuwd werden. Van de middeleeuwsche enceinte bestaan nog slechts enkele fragmenten en de hierna te bespreken Koornmarktspoort. De overige stadspoorten zijn in 1615—1617 aanmerkelijk verbouwd en zoodoende monumenten, die in een later te behandelen tijdvak thuis behooren.

Ook in andere onzer steden: in Elburg, Harderwijk [1]), Hattem, Nijmegen, in Brouwershaven, Zierikzee, Haarlem, en elders bestaan nog overblijfselen, maar deze bepalen zich hoofdzakelijk tot thans alleen staande poorten en waltorens (pl. 315, 317), waarvan we hier een overzicht laten volgen.

De Stadspoorten. — We kunnen de ons bekende stadspoorten op Noordnederlandsch gebied in drie hoofdgroepen verdeelen naar hun plan en dispositie: 1°. Poorten op eenvoudig vierkant grondplan, met een meest door een tent- of wolfsdak tusschen vier hoektorentjes bekroonden bovenbouw. Samenstel en muurbehandeling zijn doorgaans hoogst eenvoudig. 2°. Poorten ontstaan uit de verbinding van twee waltorens door een kort rechthoekig poortgebouw. Deze vorm, die in Frankrijk reeds vroeg in de 13e eeuw voorkwam, werd hier in de 14e eeuw algemeen verbreid en in de 15e overheerschend. 3°. Waterpoorten, zooals we reeds zagen, ter verdediging van het punt, waar eene rivier de omwalling doorsneed.

Een der oudste poorten van de eerste groep, was de in de 13e eeuw van baksteen opgetrokken Vuilpoort te Dordrecht. Oude afbeeldingen vertoonen haar als een hoogen, vierkanten toren met krans van kanteelen, vier uitgekraagde hoektorentjes en steil wolfsdak. De muren zijn verlevendigd met hooge rondbogige spaarnissen. Boven een gedrukt spitsbogigen doorgang, onsymmetrisch in den muur aangebracht, ligt de poortwachterswoning. Versieringen van natuursteen waren niet aanwezig.

Het belangrijkste nog bestaande voorbeeld is wel de Zuidhavenpoort te Zierikzee, vermoedelijk in 1491 gebouwd op overblijfselen

---

stadt gans ghin beschit vynden, wo sye haer affanck ende van well ende woe sye an stadtrecht ghecoemen, off woe sye ghebouwet is ghewest, hebbe daer well groethen arbeyt omme ghedaen om 't sellve toe vynden, dan daer is gans nyet van; ist daer eyt van ghewest, 't is verbrant int jaer 1543, doe dye raedtcamere brande".

[1]) Kempers, De Doelenmuur, Het voorm. vestingfront van Harderwijk aan de landzijde in zijn val.

[2]) Prof. Dr. H. Brugmans, Aanval en verdediging in vroegere eeuwen, Jaarversl. Kon. Oudh. Genootschap te A'dam 1924.

eener oudere; geheel van baksteen, met vier uitgekraagde hoektorentjes, die zoodanig zijn geconstrueerd, dat het lijkt, alsof aan hun onderkant kegelvormen met de punt naar beneden in het poortlichaam zijn gedrongen, zóódanig dat aan de zijkanten nog segmenten der kegels zichtbaar bleven. Tusschen deze torentjes loopt een weergang (pl. 313).

De Lekpoort te Vianen (± 1450), de Binnenpoort te Kuilenburg (in 1557 op een ouderen onderbouw vernieuwd), de Vischpoort te Elburg (eind-14e eeuw, met een in 1592 verbouwden doorgang, pl. 312), de voormalige Witte Vrouwenpoort te Utrecht en de St. Janspoort te Arnhem, zoowel als de Drogenapstoren te Zutphen, behooren alle tot dit type.

Vooral de Drogenapstoren, oorspronkelijk Saltpoort genaamd, maar later herdoopt naar zijn bewoner, den stadsmuzikant Thonis Drogenap[1]), is een rijk specimen dezer groep (pl. 316)[2]).

Afb. 198. Sassenpoort te Zwolle.

Een schakel als het ware, of overgangsvorm tusschen deze en de tweede groep, vormt de Sassenpoort te Zwolle (afb. 198, pl. 314), waarbij de vier hoektorentjes reeds van den grond af zijn opgemetseld. Het kleinste paar, aan de stadszijde is geheel achthoekig, die aan de buitenzijde gaan te halver hoogte van rond in achtkant over, door overkraging op een bergsteenen spitsboogstelling met gebeeldhouwde kraagsteenen. Tusschen deze twee torens is boven den doorgang een mesekouw aangebracht. De doorgang zelf is spitsbogig en wordt overkluisd door een baksteenen kruisribgewelf, op welks sluitsteen de H. Michaël is gebeeldhouwd. Vermoedelijk is dit monumentale stuk militaire architectuur in 1409 gebouwd ter vervanging eener oudere[3]).

Afb. 199. Koornmarktspoort te Kampen.

Van de 2e groep, die der dubbel-getorende poorten, is de Helpoort te Maastricht (afb. 200) (pl. 305) zeer zeker het oudste voorbeeld, en wellicht ook het eerste, dat hier, in het uiterste Zuiden des lands, van Frankrijk uit het type deed doordringen[4]). Sterk

[1]) Vgl. Gimberg, A. w., blz. 102.
[2]) Berger, Der Holländische Stadttor-Bau, S. 16, vermeldt deze poort als niet meer bestaande. [3]) Voorl. lijst Overijsel, blz. 69.
[4]) Zie omtrent deze poort: Geïll. beschr. Maastricht, blz. 59 vv.

buitenlandsch is ook de indruk dien de Korenmarktspoort te Kampen maakt (afb. 199). De sierlijke uitkraging van de ronde hoektorens naar de achtkante bekroning, behoeft echter nog geen aanwijzing te zijn van rechtstreeksche Fransche invloeden, zooals men wel heeft gemeend [1]). Verdere vertegenwoordigers van dit type zijn dan nog: de Nobelpoort te Zierikzee (±1470, pl. 308), de Kamperbinnenpoort te Amersfoort, de Oostpoort te Delft (afb. 201, pl. 309), en de verdwenen Noorderpoort te Sneek, de Veenepoort te Kampen, de Sabelpoort te Arnhem, e.a.

Afb. 200. Helpoort te Maastricht.

Van de genoemde waterpoorten is de Koppelpoort te Amersfoort de grootste en zeer zeker de belangrijkste, temeer waar zij vrij gaaf behouden bleef. Zij bestaat uit een land- en een waterpoort, die te samen een aanzienlijk complex vormen, met weergang, hoektorens en mesekouwen: een compleet beeld van middeleeuwschen vestingbouw (pl. 310).

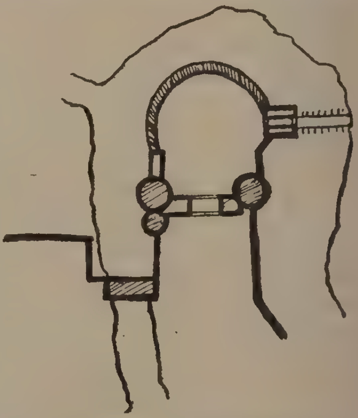

Afb. 201. Plattegrond van de Oostpoort te Delft

Van een geheel afwijkend plan en tevens meer gecompliceerden opbouw, waren de verdwenen Groningsche stadspoorten: de Oosterpoort (1473), de Binnen-A-poort, de oude Heerenpoort (1472, afb.202) en de Buiten-A-poort, die in grondplan een aan twee zijden recht verlengden halven cirkel vertoonen. Naar de stadszijde hadden deze poorten het aanzien van woonhuisgevels; naar de buitenzijde gewend lag het breede halfronde lichaam, overgaande naar een veelhoek, gedekt door een polygonaal gebroken dak, als van een koorsluiting.

Afb. 202. Plattegrond. Heerenpoort te Groningen.

[1]) Berger, Holl. Stadttor, S. 19. Deze schrijver meent ook, dat de poort steeds gewit is geweest; ten onrechte, daar zij eerst in 1840 voor het eerst werd gewit.

Vooral echter treffen onder de Nederlandsche stadspoorten de Amsterdamsche poort en de voormalige Kleine Houtpoort (pl. 318) te Haarlem [1]) en de St. Anthonispoort te Amsterdam door hun grootschen opzet.

Eerstgenoemde bestaat uit twee deelen, die echter architectonisch een gesloten compositie vormen (pl. 319). Twee beneden ronde, boven naar achthoekig overgaande torens, die uit de gracht opgaan, verbonden door een weergang, vormen eene voorpoort, door welke men in een open ruimte komt, welker zijkanten met spitsboognissen versierd zijn. Hierachter verheft zich het hoofdgebouw met twee slanke achtkante torens, waartusschen het poorthuis is opgetrokken.

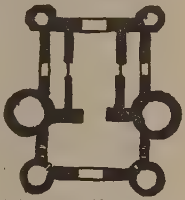
Afb. 203. Plattegron St. Antonispoort te Amsterdam.

Geheel anders van aanleg is dan de Anthonispoort te Amsterdam, die, in 1488 gebouwd, in 1690 gewijzigd werd (afb. 203). Wel hebben we ook hier te doen met een voor- en een hoofdpoort, maar bij elk daarvan staan de torens zóó ver van elkaar dat men zou meenen met een zeer hoog opgetrokken werk te doen te hebben. Integendeel echter zijn de torens laag en zeer zwaar gebouwd, aldus herinnerend aan de phase, waarin de ontwikkelingsgeschiedenis der middeleeuwsche vestingbouwkunst was gekomen (pl. 320). Alle „gothische" verticalisme, is hier verdwenen, om te worden vervangen door de lage, gedrongen en meer samengestelde constructie, die de evolutie in bewapening en tactiek thans eischten.

Literatuur. Algemeen: Seesselberg, *Frueh mittelalterl. Kunst der german. Voelker.* Berlin 1887. — Schuckhardt, *Alt-Auropa.* — *Dez. in Hoops, Wörterbuch II* S. 511 ff. — O. Montelius, *Sveriges Historia.* — Stephani, *Älteste deutscher Wohnbau.* — A. v.Essenwein, *der Wohnbau in der rom- und gothischen Baukunst*, 1892.—Dez. *Die Kriegsbaukunst* (Handb. der. Architektur IV[1]), 1889. — K. M. Swoboda, *Römische u. romanische Paläste*, 1919. — Strzygowsky, *Christliches u. heidnisches um das Jahr* 1000. — Piper, *Burgenkunde.* München 1905. — Hans Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst III.* Berlin 1907. — Paul Lacroix, *Vie militaire et religieuse du moyen age à l'époque de la Renaissance.* Paris 1873. Enlart, *Manuel d'archéologie française II.*

Nederland: Berger, *Der Holl. Stadttor-Bau.* — Brugmans en Peters, *Nederl. Steden.* van Lennep en Hofdijk, *Merkwaardige kasteelen.* — Robidé v. d. Aa, *Oud-Nederland.* — Prof. Dr. H. Brugmans, *Aanval en verdediging in vroegere eeuwen*, Jaarversl. Kon. Oudh. Gen. te A'dam 1924. — Mr. H. O. Feith, *Korte schets over houten gebouwen, in: Nijhoff Bijdr. I* (1837). — Jos. Aug. Lux, *Altholland.* — van Eyck tot Zuylichem, *Kort overzigt over de oude versterkingen en kasteelen* (1855). — E. W. Moes en K. Sluyterman, *Ned. kasteelen en hun*

[1]) C. J. Gonnet, De poorten van Haarlem, 1913.

historie, 1912. — H. JONGSMA en A. LOOSJES, *Kasteelen, buitenplaatsen, tuinen en parken van Nederland*, 1912—1922, met talrijke afbeeldingen. — BERGER, *Holl. Stadttor.* — HOLWERDA, *Meded. Rijks mus. v. oudh.* Leiden. — ADAM V. BREMEN, *Hist. eccles. II* 68. — HOEFER, *eene Nederl. middeleeuwsche vesting*, Elseviers Maandschr. 1909.

Brabant: H. SPILMAN, *Afb. van kerken, kasteelen en andere gebouwen in Oostelijk N. Brabant*, bewerkt door A. F. O. VAN SASSE VAN IJSSELT. Uitg. Prov. Gen. Kunst en Wetensch., 's-Bosch, 1921. — TH. E. VAN GOOR, *Beschrijving der stadt en lande van Breda*, 's-Gravenhage, 1744. — F. VERMEULEN, *Het kasteel-raadhuis van Helmond.* Geïll. Gem. Bl. 1921, bl. 135. — J. J. H. HEERE en J. P. W. A. SMIT, *Inventaris v. h. huisarchief v. Helmond*, benevens een lijst v. d. oorkonden, uitg. door gem. bestuur van Helmond, 1926.

Gelderland: H. M. WERNER, *Geldersche kasteelen.* — JOHN BOX, *Chronicles of the castle of Amelroy or Ammerzode.* London 1870. — S. W. J. V. D. BERG, *De kerkruïne en het kasteel v. Ammerzoden.* Eigen Haard 1912, 791. — E. v. N. T. S. *Het kasteel Ammerzoden.* Buiten 1917. — FR. IS. TRIENEKERS, O. F. M., *Het Clarissenklooster op 't kasteel v. Ammerzoden.* Ammerzoden 1926. — KEMPERS, *De Doelenmuur. Het voorm. vestingfront van Harderwijk aan de landzijde en zijn val.* — *Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk het slot Loevestein.* Gorinchem 1840. — C. H. MOSSEL, *Iets over Loevesteïn* (Arnhem 1855). — V. DAM V. BRAKEL, *De oorsprong v. Loevestein in Monnikenland*, Gorinchem 1856. — H. V. D. MANDERE, *Het kasteel Loevestein in*: Op de Hoogte, 1912. — F. A. HOEFER, *Meded. omtrent het Oude Loo en den Cannenburgh.* Arnhem 1908. — J. J. WEVE, *Monumenten van Geschiedenis en kunst in Nijmegen.* Bull. Oudh. B., 1919, blz. 108 vv. — J. KALF, *Die Doornenburg bei Nimwegen*, Berlin 1909 (Der Burgwart X). — J. GIMBERG, *Het krijgswezen eener Geldersche stad in de Middeleeuwen* (Zutfen) in Bijdr. „Gelre" VIII blz. 75—111. — DEZ. *in: Navorscher* 1893, blz. 183—197. — R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS, *Oud-Zutphen.* —

Groningen: JOHAN VAN LEMMEGE, *in Matthaeus Anatecta I* p. 70.

Noord-Holland: M. J. HOFDIJK, *Het kasteel Brederode*, Eigen Haard 1879, 320, 332. — V. DE STUERS, *de ruïne van Brederode.* — C. J. GONNET, *De poorten van Haarlem.* — G. V. ARKEL en A. W. WEISSMAN, *Noord. Holl. oudheden, beschreven en afgebeeld*, II, bl. 100, 1891—. J. W. H. BERDEN, *De stichting van het kasteel te Muiden*, Bull. Oudh. B. III bl. 201. — J. W. H. BERDEN, *Het slot te Muiden*, Versl. Oudh. Gen. A'dam 1901 p. 13. — J. GOSSCHALK, *Het kasteel te Muiden, zooals het was in het jaar* 1873. — J. TER GOUW, *Het slot te Muiden*, A'dam 1862. — JER. DE VRIES, *Het Muiderslot*, 1910. — J. KONING, *Geschiedenis v. h. slot te Muiden* A'dam 1927.

Limburg: J. V. D. V., *Bevel tot herstelling v. h. Kasteel v. Valkenberg in 1460*, Maasgouw 1924, 3.

Overijsel: *Kronyk van Arent toe Bocop.* Uitg. Hist. Gen. te Utrecht; *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2e S. Dl. V Utrecht, 1860. — F. VERMEULEN, *Geill. Gemeentebl.* Februari 1923, nr. 6.

Utrecht: VAN BEMMEL, *Beschrijving van Amersfoort.* — *Gids voor het kasteel van Haarzuilen en omstreken*, samengesteld door redactie Gen. Architectura et Amicitia, met medewerking van Dr. J. T. H. Cuypers. — P. J. H. CUYPERS, Le château de Haar à Haarzuylens, Utrecht 1910.

DE BURGERLIJKE BOUWKUNST DER MIDDELEEUWEN

§ 1. RAADHUIZEN EN HALLEN

Zoodra de communes zich hadden gevestigd en binnen de veilige omsluitingen harer wallen zich ontwikkelden tot zelfstandige, organische lichamen, ontstond de behoefte aan bouwwerken, waarin de voornaamste openbare diensten een onderkomen konden vinden. En in de eerste plaats wel was het noodig een verblijfplaats te scheppen voor het stedelijk bestuur, zetel van het gezag, centrum van het stedelijk leven, symbool tevens van de stedelijke vrijheid en macht. Aldus ontstonden dan de *raadhuizen*.

Deze naam schijnt in de 13e eeuw op te komen [1]). In de oudste oorkonden, die over dit onderwerp spreken — in de 12e eeuw — heet het domus consulum (te Soest, Westfalen, in 1120) of domus civium.

De aanleg is aanvankelijk overal eenzelfde: een langgestrekt rechthoekig, vrijstaand bouwwerk aan het marktplein gelegen, bestaande uit twee verdiepingen, die ieder slechts één onverdeelde ruimte hebben, waarvan de onderste als markthal, de bovenste beurtelings als rechtzaal, burgerzaal, en feestzaal dienst doet [2]). In later tijd komt hierin eene afscheiding en wordt de koophal of „waag'' in een ander, eigen gebouw ondergebracht, maar dit gebeurt eerst wanneer de Noordnederlandsche handel een groote vlucht neemt, eene periode, die buiten de grenzen van dit hoofdstuk valt [3]).

De oudste in ons land nog bestaande raadhuizen gaan niet verder terug dan het eind der 14e eeuw (Sluis), en ook uit oude af-

---

[1]) In eene uitspraak van den bisschop van Utrecht, van 19 Febr. 1308, recht sprekend in een burgertwist te Groningen heet het: „dat die raet van der stat van Groninghen setten mochten een raethuis, op die stede der dat nie raethus op stond''. Groninger oorkondenboek, nr. 229.

[2]) Dehio, Gesch. d. deutschen kunst, II, S. 335.

[3]) In België, waar de handel zooveel vroeger tot breede ontwikkeling raakt, nemen de koophallen, dan ook reeds in de 15e eeuw een veel grooten plaats in. Vgl. F. Schröder, Die gotischen Handelshallen in Belgien u. Holland, München u. Leipzig, 1914, S. 7

beeldingen van verdwenen raadhuizen is mij geen van vóór dien tijd bekend [1]). En zelfs in dezen laat-middeleeuwschen tijd blijft toch de hal of waag slechts een bescheiden plaats in het raadhuis vragen. Hierbij komt dan nog, dat de markthandel in de Noordnederlandsche steden zich toen in hoofdzaak bepaalde tot levensmiddelen: vooral vleesch en visch, die snellen omzet hadden en dus minder ruimte vergden. Zelfs de groote koopstad Amsterdam bouwde in 1565, tegenover het oude raadhuis (1452) op den Dam, nog een vrij bescheiden waag. Het kostelijke waaggebouw, dat de stad Deventer in 1528 op de ruime Brink liet optrekken, was tevens bestemd tot burgerwacht en behoort, ondanks zijne ten deele nog gothische vormentaal, reeds thuis in de periode der kentering.

Van de thans nog bestaande Noord-Nederlandsche gothische raadhuizen is dat te Gouda het oudste [2]). Het werd in 1447—1450 gebouwd op het in 1395 van den heer gekocht driehoekig marktveld, geheel vrijstaand en omgeven door een in 1603 gedempte gracht. De werkzaamheden geschiedden onder leiding van Hendrik Aelbrechtsz., Louis Gerbrandsz. en Klaes Huygens. Ook hier het gebruikelijke rechthoekige plan en inwendig, in het gelijkvloersche, een vierbeukige vleeschhal met kruislings gestelde ronde zuilen, die een eigenaardig geconstrueerd ribgewelf dragen; op de bovenverdieping de raadzaal. De ligging midden op het ruime marktplein, beheerschend tegenover de omringende straten (afb. 204), en de vroegere omgrachting, maken het duidelijk, dat we hier met een eertijds versterkt raadhuis te doen hebben (pl. 327).

Afb. 204. Situatie van het raadhuis t Gouda.

De overige hier in aanmerking komende raadhuizen — behalve het Haarlemsche, dat een bijzondere plaats inneemt — zijn alle in

[1]) Eerst dezer dagen is te Deventer een fragment van den ouden raadhuismuur blootgelegd, waarin een venster, dat, blijkens zijne aan de eerste traceeringen voorafgaande vormen (pl. 296), uit het midden der 13e eeuw zal dateeren. Aan de vriendelijkheid van de heeren Dr. M. E. Houck en W. Uytenhoudt, gemeentearchitect te Deventer, dank ik de toezending van de door den fotograaf J. H. Rutgers vervaardigde opname.

[2]) Vgl. D. J. J. Pot, Gids voor Gouda. Gouda, 1923 blz. 71 vv.

de provincie Zeeland gelegen. Voorop staat, zoowel chronologisch als aesthetisch het prachtige raadhuis te Sluis.

De ligging der gestorven handelsstad aan het verzande Zwin, maakt het begrijpelijk, dat hier een zoo kernige, weerbare bouw van zoo kennelijk Vlaamsch ras, in 1396 reeds kon gegrondvest worden. Aan de voorzijde van den rechthoek rijst, boven het breed geschouderde front, de massieve vierkante belfroot op, bekroond door een klein wolfdak, omgeven door vier hoektorentjes (pl. 321). Alleen de voorgevel is met bergsteen bekleed, het geheele verdere muurwerk is van baksteen. Een tweebeukige kelderhal met kruisribgewelven (pl. 322), door een rij zuilen in het midden gedragen, diende vermoedelijk tot folterplaats. Hierboven twee verdiepingen, elk met één groote doorgaande zaal over de geheele diepte achter den toren. In de thans door schotten onderverdeelde benedenzaal zijn onder de balken goed gesneden sleutelstukken aangebracht, even als op de zaal hierboven, oorspronkelijk schavotzolder (pl. 323).

Ook indien we van het raadhuis te Middelburg niet wisten, dat Antoon I Keldermans de ontwerper was van den rijken, in 1512–1514 tegen een ouder gebouw opgetrokken gevel, ook dan zouden we hier onmiddellijk het rijke Zuid-Nederlandsche raadhuistype herkennen, zooals het met zijn trotschen belfroot oprijst aan het wijde marktplein (pl. 324). Deze gevel, veranderde uiterlijk de richting van het oorspronkelijke raadhuis, dat hierachter schuil gaat. Dit laatste is in het midden der 15e eeuw begonnen. In 1452 kwam mr. Gillis, metselaar van den graaf van Holland naar Middelburg om aanwijzingen te geven voor den bouw van het „vleyshuse ende de stede halle", die dus van meet af aan tot

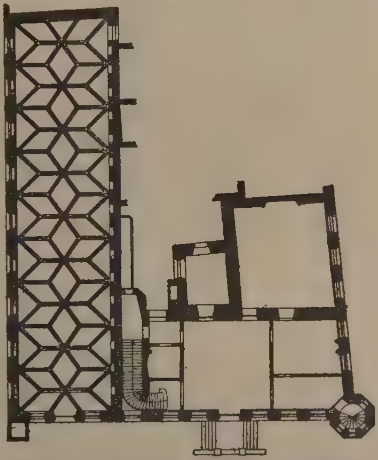

Afb. 205. Plattegrond raadhuis en vleeschhal te Middelburg.

den bouw behoorden. De hoofdingang kwam in de Noordstraat en gaf toegang tot de benedenhal, die zich langs de Marktzijde uitstrekte; rechts hiervan, aan de Noordstraat, werd de vierschaar opgetrokken, en in den binnenhoek tusschen deze beide vleugels de toren. Blijkbaar is slechts langzaam gebouwd, zoodat de toren in 1507—1511 onder leiding van Anthonis Keldermans, met medewerking van Mathijs Jr., Rombout, Jan en Laurens Keldermans verrees en het geheel eerst in 1518 gereed kwam met de voltooiing der vleeschhal, die hier sinds 1513 in een langgestrekt rechthoekigen vleugel, terzijde van het oorspronkelijke raadhuis, is aangebouwd door Rombout Keldermans, en daarmee achter den langen gevel aan de Marktzijde vereenigd. Slechts de rijke topgevel hier boven de ingangstravee opgetrokken, markeert de ligging der vleeschhal, welke door steenen netgewelven wordt overkluisd (afb. 205) [1]).

Ook het raadhuis te Tolen heeft een langgestrekt-rechthoekig grondplan (omstr. 1460, na een brand in 1452, gebouwd). Terwijl het aan de achterzijde nog geheel vrij ligt, is de voorgevel tusschen die van belendende perceelen in den straatwand opgenomen. Het eigenaardige aan dezen voorgevel (pl. 325) is, dat hij vierkant opgaat voor het achtergelegen, loodrecht er op aansluitende zadeldak, en door een weergang met kanteelen recht wordt afgedekt [2]).

Verschillend van de overige raadhuizen, is de aanleg van dat te Veere, in 1474 geprojecteerd met een lange zijde als hoofdfront (afb. 326). Hiertegen is een gevel van Zuidnederlandsch type ontstaan, breed 6 venstertraveeën, boven elk waarvan een trapgeveltje is opgetrokken. Op de hoeken zijn arkeltorentjes uitgekraagd. Tegen den baksteenen achtergevel is in 1599 een renaissance-toren gebouwd, die het totale aspect een ander karakter geeft, dan in de bedoeling van de ontwerpers zal hebben gelegen [3]).

Het raadhuis te Haarlem ten slotte, in de 15e eeuw gebouwd ter plaatse van de Grafelijke halle (13e eeuw), werd in 1594 en 1630 zóó ingrijpend verbouwd, dat in den breeden gevel aan de Markt ter-

[1]) Verschillende bijzonderheden der bouwgeschiedenis dank ik aan vriendelijke mededeeling van Dr. W. S. Unger, gemeente-archivaris te Middelburg. Men vgl. verder diens „Bronnen tot de gesch. v. Middelburg" (Rijks Geschiedk. publ., II), en voorts P. K. Dommisse, De stadhuizen v. Middelburg, in: Archief Zeeuwsch Genootsch. 1904, blz. 54 vv.

[2]) J. C. Overvoorde, Korte beschrijving v. Tolen, in Oudh. Jaarb., 1924, blz. 230 v.

[3]) In reeks A, serie 7 der „Sprokkelingen in Nederland" geeft blz. 23 een afb. naar een foto, waarop deze toren is „weggewerkt".

nauwernood de middeleeuwsche resten zijn te herkennen: breede lisenen tusschen de vensters, daarboven door segmentbogen verbonden, waarop een bekroning met kanteelen. Vermoedelijk wordt de oorspronkelijke toestand teruggevonden in eene teekening van Pieter Saenredam, thans in particulier bezit, maar waarvan o. a. copieën berusten in de verzameling van het Friesch Genootschap, met een opschrift, dat er „het derde raadhuis van Leeuwarden", het voormalige Aukamahuis, van heeft gemaakt. [1]) De bedoelde afbeelding, die een breeden gevel, geflankeerd door twee vierkante torens en bekroond met kanteelen voorstelt, vertoont dezelfde muurgeledingen, als thans nog te Haarlem zichtbaar zijn.

§ 2. GESTICHTEN VAN LIEFDADIGHEID

Het is bekend, dat de openbare liefdadigheid in de middeleeuwsche steden, en vooral in ons land, over het algemeen zeer goed was georganiseerd. En eveneens blijkt meer en meer, dat ook de hygiëne doorgaans voortreffelijk was, geheel in tegenstelling met hetgeen hieromtrent vaak is beweerd [2]). Van dergelijke gestichten: gast- en weeshuizen, ziekenhuizen enz. is intusschen in Nederland slechts één enkel voorbeeld bewaard gebleven: de slaapzaal van het vóór 1390 gestichte St. Pietersgasthuis te Amersfoort. Deze zaal, hoewel gerestaureerd, vertoont geheel dezelfde inrichting als overeenkomstige middeleeuwsche gestichten in het buitenland, nl. één lange doorloopende zaal, met te weerszijden van de breede middengang, de dubbele rij kleine vertrekjes, „waarin de gaande en komende man een nachtverblijf vond, soms ook genezing van de ziekte, die hem plaagde. En aan het einde van de gang staat wijd open de kapel van het gesticht, waar dagelijks de mis wordt opgedragen, — waar de landlooper, voordat hij 's morgens vertrekt zijne devotie verricht, — waarheen de zieke, die niet vertrekken kan, zijn omfloersten blik richt, eene bede stamelend".

Dat een geheel aldus ingerichte stichting ook te Utrecht bestond, n.l. het H. Kruisgasthuis, heeft S. Muller Fzn. in een op-

[1]) Deze vergissing is rechtgezet door S. A. Waller Zeper in Oudh. Jaarb., 1924, blz. 258 v.

[2]) „....car les traditions d'hygiène et de propreté léguées par les Romains ne se perdirent qu'à la Renaissance". Enlart in: Michel, Hist. de l'Art, I², p. 480.

stel waaraan het bovenstaane citaat werd ontleend, aangetoond [1])

Van de middeleeuwsche klooster- en kapittelscholen is niets gebleven. Wat hieromtrent uit de geschreven bronnen en archivalia blijken kon, is door Ir. Daan Jansen bijeengebracht in zijn grondige studie „Schoolgebouw en schoolvertrek vóór 1800" in het Oudheidk. Jaarboek, 1925, blz. 1 vv.

§ 3. WOONHUIZEN

„In seiner Geschichte bleibt vieles dunkel". Aldus opent Dehio het hoofdstuk over het woonhuis in zijne geschiedenis der Duitsche kunst [2]), en wij zijn genoodzaakt het hem na te zeggen. Hoe zich uit de armelijke, primitieve hutten der eerste stedebouwers het middeleeuwsche woonhuistype heeft ontwikkeld is bezwaarlijk meer vast te stellen. Dit type vormde zich eerst in de latere middeleeuwen: een diepe, smalle plattegrond, waarboven eenige verdiepingen, het geheel door een hoog zadeldak gedekt, ofwel een met de breede zijde langs de straat gelegen plan, waarbij de gevel recht werd afgedekt.

Zeker is het, dat oorspronkelijk twee woonhuisvormen naast elkaar stonden: een dat van de boerenwoning stamde, en een dat naar het voorbeeld der burchten, door den stedelijken adel werd overgenomen. Het eerstgenoemde had doorgaans den smallen, diepen plattegrond; het laatste lag met zijn grootste breedte naar de straat gekeerd.

Eene gansche reeks van deze versterkte adellijke woonhuizen heeft langen tijd de stad Utrecht bezeten. Daar was in de eerste plaats het oude, in de 10e eeuw gestichte Bisschopshof, dat tusschen 1439 en 1447 door bisschop Rudolf van Diepholt werd afgebroken en vervangen door het met torens en kanteelen versterkte paleis, dat eene reconstructie van Muller en de Hoog naar Heda's Historia ons doen kennen [3]).

Dan was er het huis Fresenburch, waarvan aan de Oude Gracht nog een fragment, een zijgevel met traptoren bewaard bleef, waarschijnlijk uit de tweede helft der 13e eeuw, zooals de bekende details, spitsboogvensters met vroeg-gothische cirkeltra-

---

[1]) Oudh. Jaarboek, 1921, blz. 47.
[2]) Dehio A. w. II bl. 321.
[3]) S. Muller Fzn., Oude huizen te Utrecht, blz. 13 en pl. I.

ceering doen vermoeden [1]). Het huis Oudaen is een van de zeer weinige, die nog hunne oude gevels bezitten, „helaas in verkeerd gerestaureerden toestand" [2]). Het thans tot Aartsbisschoppelijk museum ingerichte huis Loenersloot bezit nog zijn, zij het eenigszins gewijzigd, oorspronkelijk 15e eeuwsch front, bestaande uit een trapgevel, waarbij een lagere lange gevel met weergang en kanteelen aansluit [3]).

Een der belangrijkste dezer huizen was „Zoudenbalch", welks indrukwekkende gevel (tegen 1470 voltooid) na een brand in 1904 is hersteld en geheel vernieuwd [4]).

Dat dergelijke sterke huizen ook in Amersfoort stonden, hebben wij hierboven reeds kunnen opmerken. Te Elburg staat nog het in 1396 voor Arent thoe Boecop, rentmeester van hertog Willem van Gulik, gebouwde baksteenen huis, dat sinds 1401 tot raadhuis dient (pl. 331). Ook het huis Lange Delft B 116 te Middelburg, voormalig huis „Rosenburch", is een overblijfsel van een dergelijke versterkte woning uit de 15e eeuw. Zij werden ook hier in sommige streken des lands, evenals bijv. in Oostfriesland, „wichhuis", wijkhuis, genoemd [5]), gelijk het voormalig bevestigd huis van Lemker te Kampen.

Als aanzienlijkste monumenten van dezen voornameren middeleeuwschen woonhuisbouw bezitten wij echter in ons land twee complexen, die om hunne belangrijkheid eene afzonderlijke bespreking vragen: het voormalig paleis der graven van Holland, op het Binnenhof te 's-Gravenhage, en de Abdij te Middelburg.

Ongetwijfeld is de grafelijke woning in de kern het oudste van de in ons land nog bestaande voortbrengselen van burgerlijke bouwkunst, en, ondanks de vele wijzigingen en de algeheele restauratie in 1898—1905, ook architectuur-historisch nog van bijzondere beteekenis.

Nadat graaf Willem II in 1247 tot Roomsch koning was verheven, liet hij in zijne heerlijkheid de Haghe [6]), waarschijnlijk ter plaatse van een ouder vorstelijk verblijf, een slot bouwen, waarvan een gedeelte bewaard bleef in de oostelijke helft van het be-

---

[1]) S. Muller Fzn., Oude huizen te Utrecht, blz. 14 en pl. II.
[2]) Ibid. blz. 16 en pl. III.
[3]) Ibid. blz. 20 en pl. V.
[4]) Ibid. blz. 22 en pl. VII.
[5]) H. O. Feith, Korte schets houten geb., Nijhoff Bijdr., 1837, blz. 233.
[6]) N. J. Pabon, Die Haghe als ambacht, parochie en waterschap, in: Jaarb. „Die Haghe", 1924, blz. 80.

staande complex, thans de „Rolzaal" geheeten. Dit oudste gedeelte is een noord-zuid gerichte rechthoekige baksteenbouw, tegen welks westelijken muur aan de noordzijde de vierkante „Haagtoren" en aan de zuidzijde de ronde „wendelsteen" (een traptoren, met vernieuwde wenteltrap) staan aangebouwd. Boven eene gelijkstraatsche, met 13e eeuwsche kruisribgewelven overkluisde ruimte, bevinden zich twee verdiepingen, waarin nog enkele oorspronkelijke vensters bewaard bleven: tweeledige spitsbogige lichtopeningen, gescheiden door deelzuiltjes met teerling- en knolkapiteelen, en gekoppeld door een halfronden ontlastingsboog.

Na koning Willem's dood, in 1256, is wellicht de bouw gestaakt, om later te worden voortgezet door zijn zoon, graaf Floris V, die omstr. 1275 zijn raad en bouwmeester Gerard van Leyden [1]) blijkbaar een geheel nieuw plan liet ontwerpen, waarbij tegen den langen westmuur van het hoofdgebouw van koning Willem, en met hare lengte-as op het midden daarvan gericht, eene groote hofzaal, de z.g. „ridderzaal", werd aangebouwd. Haar oostgevel werd, met behoud eener binnenplaats, opgetrokken tegen de beide genoemde torens (Haagtoren en wendelsteen), terwijl zij aan de westzijde haar voorgevel kreeg, geflankeerd door twee ronde traptorens (pl. 328), die oorspronkelijk geen uitwendigen toegang hadden en onderling verbinding kregen door een in de muurdikte van den voorgevel gespaarde loopgang, ter hoogte van 7.40 M. boven den zaalvloer. De zijmuren zijn versterkt door zware beeren, waartusschen, boven de vensters breede segmentbogen zijn gemetseld, die de goten dragen en den weergang met gekanteelde borstwering, welke boven elk der beeren wordt onderbroken door een rond muurtorentje.

Het geheel vernieuwde inwendige dezer hofzaal is thans vooral nog van belang door hare open eiken bekapping, die, in 1861 door den architect N. W. Rose gesloopt en vervangen door eene ijzerconstructie, in 1898—1905 naar het oude voorbeeld is hersteld. (pl. 343). Hardsteenen schalken dragen de zeven groote dakgebinten, elk bestaande uit één eiken bintbalk van ruim 10 M. lengte, geschoord door schuine eiken pooten, die aan hun bene-

[1]) „Hinc ad respectum multimodum Palatii de Haga: quod consilio et cura bonae memoriae Magistri Gerardi de Leyden aedificatum est; qui fundationem etiam posuit in magna parte canonicatuum ibidem." Philippus a Leydis, De cura Reipublica CLXV.

dendeel een binnenwaartsche kromming hebben, die de spanwijdte vermindert en aldus tevens den zijwaartschen druk. Bintbalk en pooten zijn tot een onwrikbaar geheel verbonden door zware schoren, die met de kromme ondereinden der pooten als zeven enorme gordelbogen vormen, welke de kap dragen [1]).

Onder het oostelijk deel zaal bevindt zich een kelder (pl. 97) overkluisd met kruisgewelven op zware rechthoekige ribben, gedragen door baksteenen zuilen, eene constructie, die wellicht nog behoorde tot den ouderen bouw, en die, vergeleken eenerzijds bijv. met de krocht in het Steen van Gerard den Duivel te Gent (1216), anderzijds met den hieronder te bespreken kelder in de abdij te Middelburg, niet later is te dateeren dan ± 1230.

De Hofzaal vertoont in haar geheelen aanleg en detailleering onmiskenbaar een Zuid-Nederlandsch, een Vlaamsch karakter. Met name te Gent vinden we, in het omstr. 1180 gebouwde Gravensteen, een bouwwerk, dat wat de behandeling, het systeem zijner ommuring betreft, tot voorbeeld kan hebben gediend voor Gerard van Leyden's schepping.

De Abdij te Middelburg, het oude St. Mariaklooster, volgens overlevering in de 11e, of in het begin der 12e eeuw gesticht, in 1128 veranderd in een abdij van de Praemonstratensen [2]), was van den beginne af gelegen „infra vallum", binnen de omwalling van het oudste centrum der stad, de Burgh.

De vele veranderingen, die deze gebouwen in den loop der eeuwen ondergingen, kunnen wij hier stilzwijgend voorbijgaan [3]). Het uitgestrekte complex bestaat thans uit de voormalige abdijkerk (de in haar benedenbouw gedeeltelijk nog uit de 13e eeuw dagteekenende Koorkerk, pl. 187, later vergroot met het thans Nieuwe kerk genoemde schip [4]), den tegen de zuidzijde hiervan opgetrokken achtkanten abdijtoren, en de aan hare noordzijde een onregelmatig veelhoekig binnenplein omsluitende eigenlijke kloostergebouwen. Het oudste gedeelte hiervan vormden oorspronkelijk de kapittelzaal (thans koffiekamer der Staten, pl.

---

[1]) C. H. Peters, Enkele bladzijden uit de geschiedenis der Groote- of Hofzaal, in: Jaarb. „Die Haghe", 1905, blz. 310. Vgl. ook de kap v.h. raadhuis te Zierikzee (pl. 344).

[2]) Vgl. hierboven blz. 166. — Joosting en Muller, Bronnen, II, blz. 173.

[3]) Zie hieromtrent de uitvoerige meded. van P. K. Dommisse in: Archief Zeeuwsch Genootsch., 1904, blz. 115 vv.

[4]) Wellicht was dit schip oorspronkelijk de in het eind der 13e eeuw gebouwde St. Nicolaaskapel, die later — voor het eerst als zoodanig in 1468 vermeld — als parochiekerk dienst deed. Vgl. Joosting en Muller, t. a. p.

329, rechts) en de abtswoning met hare „galerie van 't witte werk" (pl. 329, links), die met de hierachter gelegen refter, kruisgang en stalgebouwen tegen de noordzijde der kerk aansluiten. Van deze groep is de kapittelzaal, waarin na de Hervorming de Admiraliteit van Zeeland werd gevestigd, het oudste gedeelte, welks kelder of krocht (pl. 273) vrijwel intact bleef en door zijne kapiteelen, verwant aan die te Aardenburg, en de profileering der gewelfribben met zekerheid is te dateeren omstr. 1250. Deze kelder vertoont onmiskenbare gelijkenis met den Haagschen, die echter stellig — de constructie en vorm der gewelven en kapiteelen wijst het uit — wel ongeveer een kwart eeuw ouder moet zijn. De woongebouwen aan de noordzijde, waarvan de onderdeelen geflankeerd worden door vier torens (pl. 330), zijn in de eerste helft der 15e eeuw van bak- en bergsteen opgetrokken. Met de aangrenzende gebouwen bewaren zij, ondanks vele latere wijzigingen en restauraties, nog een indrukwekkend beeld van een grooten middeleeuwschen kloosteraanleg [1]).

Overigens werden de burgerhuizen nog tot ver in de 15e en zelfs in de 16e eeuw, algemeen van hout gebouwd, zoodat steenen huizen dan in testamenten, koopbrieven e. d. nadrukkelijk als „steenhuis" worden vermeld. Onder den indruk der onophoudelijke groote stadsbranden hebben de stadsregeeringen in de 15e eeuw meer en meer het bouwen van steenen woonhuizen bevorderd. Zoo beval de regeering van Groningen, in haar stadboek van 1425 reeds: „Soe wie tymmeren wil bynnen Groninghe enigherhande tymmer groet of clene bi der straten oft achter zijn huus.... de sal tymmeren mit stene", enz. En reeds in 1399 en na de stadsbranden van 's Hertogenbosch in 1419 en 1463 gaf de stedelijke regeering keuren, waarin werd voorgeschreven, dat aldaar geen daken van riet en stroo meer gemaakt mochten worden, maar alle huizen met tegelen of leien moesten worden gedekt [2]). Toch bezat 's Hertogenbosch tot in het begin der vorige eeuw nog tal van houten huizen, evenals andere steden in ons land. Thans echter zijn zij zeldzame museumstukken geworden, als de gevel van het huis St. Pieter in de Lange Delft te Middelburg (pl. 332), die

[1]) De abdijgebouwen werden gedeeltelijk, sinds 1886, gerestaureerd door J. A. Frederiks. Zie verder: J. A. Frederiks, De abdij v. Middelburg; geschiedkundige aanteeken., in: „De Ingenieur" van 30 Juli 1904, no. 31. — De Abdij van Middelburg. Album met 15 lichtdrukken naar foto's, voor en na de restauratie. Middelburg, z. j.

[2]) Feith, t.a.p. blz. 254 vv., alwaar tal van dergel. gevallen zijn bijeengebracht.

in den museumtuin van het Zeeuwsch Genootschap werd opgesteld. Ook het Begijnhof te Amsterdam heeft in zijn stille afzondering nog een dergelijken houten puntgevel kunnen bewaren, terwijl een fragment behouden bleef aan den Zeedijk in deze stad.

In de oostelijkste streken van ons land schijnt, te oordeelen naar wat aan 16e en 17e eeuwsche gevels bewaard bleef, de vakwerkbouw te zijn toegepast, blijkbaar in aansluiting bij het middeleeuwsche houten huis van Noordwest-Duitschland.

In de overige deelen des lands werden de houten huizen, zooals we voornamelijk uit oude teekeningen en schilderijen kunnen zien [1]), algemeen opgetrokken volgens het stijl-en-regel stelsel, op een gemetselden voet. De moerbalken van de zolderingen der verdiepingen liet men, ter versterking der constructie, met de koppen uitsteken, en teneinde deze koppen te beschutten tegen atmosferische invloeden, timmerde men de gevelbeschieting der volgende verdieping tegen hunne vooreinden, waardoor overstekken ontstonden, die door hunne krachtige schaduwwerking den gevel een levendig en schilderachtig aanzien gaven en tevens den houtsnijder ruimschoots gelegenheid boden zijne kunst te beoefenen in de versiering der balkkoppen en daaronder aangebracht schoren of korbeelen (pl. 332 en 333).

De steenen burgerhuizen die thans nog uit deze periode behouden zijn, vertoonen dan ook alle de late gothische vormen, en deze niet ongeschonden [2]). Een zeldzaam voorbeeld van een nagenoeg geheel be-

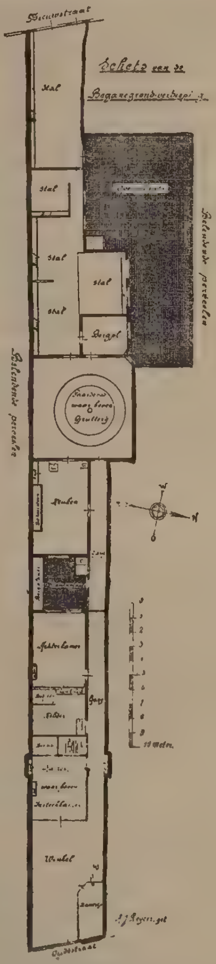

Afb. 206. Plattegrond Gothisch huis te Kampen (n. A. J. Reijers).

[1]) Een groot aantal van dergelijke huizen komt o. a. voor op de teekeningen van A. Oltmans (± 1830—1840) in het archief van het Rijksbureau v. d. Monumentenzorg, waaraan onze plaat 332 is ontleend.

[2]) Gothische gevels ± 1500 te Dordrecht, Deventer, Zierikzee, Veere, Roermond enz. Zie de platen 334—339, 341—342.

waard gebleven, zij het ook sterk gerestaureerd, burgerwoonhuis van steen, staat te Kampen in de Oude straat. Het grondplan, karakteristiek voor alle middeleeuwsche koopmanshuizen, heeft een zeer lang gerekten rechthoekigen vorm, zoodat het huis eene groote diepte kreeg (afb. 206). Het is een koopmanswoning uit de eerste jaren der 16e eeuw, bestaande uit een woonhuisgedeelte (vóór, aan de Oude straat gelegen), een middengedeelte: de voormalige grutterij, en een achtergedeelte met stallen, van elkaar gescheiden door twee binnenplaatsen. Het voorste- of woonhuisgedeelte heeft drie verdiepingen door eiken trappen (pl. 340) verbonden. Op de lagen van moer- en kinderbalken der zolderingen liggen de vloeren van verglaasde plavuizen der bovenvertrekken. De voorgevel (pl. 339) is van Udelfangersteen opgetrokken; zijn onderpui en top, met trappen en pinakels, zijn echter bij eene restauratie in 1907—1909 geheel vernieuwd [1]).

We hebben hier den vorm van het burgerwoonhuis, zooals hij in hoofdzaak door de moderne tijden zal worden overgenomen.

Literatuur. Algemeen: F. SCHRÖDER, *Die gotischen Handelshallen in Belgien u. Holland.* München u. Leipzig, 1914. — A. v. ESSENWEIN, *Handb. der Architektur.* II. Teil. Bd. IV, 2. (der Wohnbau). — RUD. EBERSTADT, *Handb. des Wohnungswesens*, Jena 1910. — O. STIEHL, *Der Wohnbau des Mittelalters*, Leipzig 1908. — BODO EBHARDT, *Der Einflusz des mittelalterlichen Wehrbaues auf den Städtebau.* Städtebauliche Vorträge. III Heft 8. — Dr. ORTO LAUFFER, *Der volkstümliche Wohnbau im alten Frankfurt a. M.*, Frankfurt a. M. 1910. — WALTER SCHULZ, *Das germanische Haus*, Würzburg 1912. — R. BRUCK, *Sächsische Schlösser und Burgen*, Dresden 1913. — PAUL EHMIG, *Das Deutsche Haus*, Berlin 1914. — PAUL KLOPFER, *Das Deutsche Bauern- und Bürgerhaus*, Leipzig 1915 — ERDMANN HARTIG, *Flandrische Wohnhaus-Architektur.* Berlin 1916. — DR. GEORG GALLAND, *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei.* Frankfurt 1890. — H. O. FEITH, *Korte schets houten gebouwen*, Nijhoff Bijdr. 1837.

Noord-Holland: S. S. WALLER ZEPER *in Oudh. Jaarboek* 1924, bl. 258.

Zuid-Holland: G. J. J. POT, *Gids voor Gouda.* Gouda 1923. — N. J. PABON, *Die Haghe, als ambacht, parochie en waterschap tot het einde der 16e eeuw*, in: Jaarb. Die Haghe 1924 bl. 70 v.v. — PHILIPPUS A LEYDIS, *De cura Reipublica.* — G. G. CALKOEN, *De wording en ontwikkeling van het „Hof in die Haghe"*, Die Haghe 1901, 8. — DEZ., *Het Binnenhof van 1247—1747*, Die Haghe 1902, 35. — C. H. PETERS, *Enkele bladzijden uit de geschiedenis van de Groote- of Hofzaal*, Die Haghe 1905, 298. — DEZ., *Het grafelijk leven in Die Haghe in de tweede helft der 14e eeuw*, Die Haghe 1909, 113. — V. DE STUERS, *Keizer Augustus in den Haag*, Oud-Holl. XXV, 27. — *Ridderzaal: Oude bestaande geb.* 1862, pl. 23—26. — K. MÜHLKE, *Der Rittersaal im Binnenhof und seine Wiederherstellung*, Denkmalpflege 1904, 109, 118. — Meded. Rijksadviseurs II, 28. —

Overijsel: A. J. REIJERS, *Een en ander over laat-middeleeuwsche bouwkunst en het gothisch huis te Kampen*: Eigen Haard, 1905, 777 vv.

Utrecht: S. MULLER Fzn., *Oude huizen te Utrecht.*

[1]) Voorl. lijst Overijsel, blz. 91. — A. J. Reijers, Een en ander over laat-middeleeuwsche bouwkunst, bouwmeesters uit dien tijd en het Gothische huis te Kampen, in Eigen Haard, 1905, blz. 777—784.

Zeeland: MR. DR. J. C. OVERVOORDE, *Korte beschrijving van Tolen,* in Oudh. Jaarb. 1924, blz. 230. — P. K. DOMMISSE, *Onderzoek naar de eerste omwalling en omgeving der stad Middelburg,* Arch. Z. Gen. 1904, bl. 1. — J. A. FREDERIKS, *De abdij van Middelburg,* in: Weekbl. „De Ingenieur", 30 Juli 1904 No. 31 — De abdij van Middelburg, album met 15 lichtdrukken naar foto's vóór en na de restauratie, Middelburg z. j. — R. FRUIN, *Meded. uit het archief der abdij* (te Middelburg). Arch. Zeeuwsch Genootsch' VIII, 3e st. 99. — P. K. DOMMISSE, *Arch. Zeeuwsch Genootsch.* 1904 bl. 115. — B. v. BRÜCKEN FOCK, in Bouwk. Weekbl. 1912, 433. — Meded. Rijksadviseurs II, 29. — Dr. W. S. UNGER *Oude huizen te Middelburg,* R'dam. 1923.

REGISTER VAN PLAATSNAMEN

De vetgedrukte cijfers verwijzen naar de belangrijkste bladzijden

Abdijen en kloosters.

Abdinghof, 149, 207.
Aduard, 163, 202, 365, 404, 407, **422**.
Altenberg, 146.
Baudelo, 163.
Bedbur, 146.
Bern, 167.
Bernardum (ad Sanctum), 162.
Bethanië, 155.
Bethlehem, 167.
Bethlehem de Dunis, 164.
Bloemkamp, zie Floridus Campus.
Camp, 161, 165.
Centula (St. Riquier), 119, 146, 148, 157, 177, 179, 209, 212, 225, 236.
Citaux, 150 vv.
Cluny, 148.
Coninxveldt, 167.
Corvey, 155.
Crespin, 155.
Does (Ter), 163, 164.
Domus Gaudii ter Hagen, 164.
Duinen (Ter), 163.
Echternach, 97, 155.
Egmond, 156, 160.
Essen, zie Jesse.
Floridus Campus, 162, 163, 167, 266
Fulda, 155.
Genezareth, 162.
Gerkesklooster, zie Hierusalem.
Germain-des-Prés (St.), 146.
Groda, 163.
Hage (ten), 397.
Heisterbach, 164.
Hemelspoort, 159.
Hierusalem, 163, 164.
Hirsau, 149.
Hohorst, 155, 158.
Honswijk, 167.
Horst op de Hunnepe (Maria ter), 165.
Jesse, 163.
Klaarkamp, 146, 162, 163.
Lee(de), 167.
Lidlum, 167.
Maarsbergen, 167.
Maasmond, 167.
Maria (St.), 163.
Mariëngaarde, 167, 272, **277**.
Mariënwaard, 166.
Martin (St.), 167.
Middelburg, 166, 483.
Monsterhoec, 163.
Monte Cassino, 147.
Nonnen (Ter), 164.
Oosthoec, 163.
Pauls (St.), 156.
Prémontré, 153 vv.
Prüm, 216, 284.
Rijnsburg, 160.
Roermond, 164, 332, 404.
Rolduc, 195, 233, **286**.
Rozenkamp, 266.
Sion, 162.
Stötterlingenburg, 155, 160.
Stoppeldijc, 163.
Susteren, 154.
Vitus (St.), 156.
Werden, 155.
Zande (Te), 164.

Aalsum, 205, 254, 271, **327**.
Aalten, 390.

Aardenburg, 375, 382, 404, 407, **430**.
Aarschot, 418.
Abdinghof, 237.
Achlum, 256.
Achtkarspelen, 205, 208, 281.
Aduard, 163, 202, 365, 404, 407, **422**.
Agen, 394.
Agliate, 101.
Aken, 110, 114—117, 130, 200, 230, 267, 285.
Aklepat, 142.
Alaman, 192, 193.
Alfen (G.), 218.
Alkmaar, St. Laurenskerk, 378, 381, 383, 385, 404, 434, **442**.
Alliate, 244.
Almazán, 142.
Almenum, 91.
Alstarhoug, 94.
Altenburg, 414.
Amalfi, 140, 256.
Ambierle, 403.
Amersfoort, St. Agathaklooster, 397.
Amersfoort, St. Joris kerk, 222, 387.
Amersfoort, Maarsbergen, 167.
Amersfoort, Muurhuizen, 469, 481.
Amersfoort, St. Pietergasthuis, 479.
Amersfoort, poorten, 469, 472.
Amersfoort, O. L. Vrouwentoren, 398.
Amiens, 357, 363, 365, 374, 415, 427.
Ammerzoden, 407, 466.
Amsterdam, 485.
Amsterdam, Anthoniespoort, 473.
Amsterdam, Nieuwe kerk, 378, 381, 383, **441**.
Amsterdam, Noorderkerk, 18.
Amsterdam, Oude kerk, 381, 383, 391, **441**.
Amsterdam, waaggebouw, 476.
Amsterdam, Westerkerk, 18.
Amsterdam, Zuiderkerk, 17.
Andel (den), 205, 223, 256, 258, 329.
Andelst, 205.
Andenelle, 220, 225.
Andernach, 240, 293, 294, 304.
Andernath, 191.
Angerloo, 319.
Angers, 240, 331.
Angoulême, 141, 208.
Ani, 353.
Anjou, 355, 388.
Anjum, 205, 335.
Anloo, 95, 218, 253.
Antiochië, 115.
Antwerpen, 164, 165, 365, 418.
Anzy-le-Duc, 189.
Appeltern, 218.
Appingedam, 207, **425**.
Aquileja, 244.
Arbela, 63.
Arendsee, 328.
Arentsburg (Voorburg), 49, 51.
Arezzo, 256.
Arles, 248.
Arliano, 227.
Armenië, 140, 188, 194, 241, 353.
Arnhem, St. Eusebius kerk, 381, 384, 447.
Arnhem, St. Janskerk, 217, 317.
Arnhem, poorten, 471, 472.
Asbeck, 208.
Aschersleben, 41.
Asperen, 390.
Asselt, 123, 205, 303.
Assen, 163.
Assumburg, 467.
Asturië, 142.
Audrieu, 403.
Augustinusga, 167, 205, 206.
Autun, 189.
Auvergne, 199, 200, 386.
Averbode, 167.

Bacharach, 302.
Backerbosch, 57.
Bafloo, 205, 273.
Balve, 245.
Bamberg, 144, 191, 248, 255.
Bari, 256.
Barletta, 140, 202.
Bar-sur-Seine, 403.

Barnack, 256.
Barton-on-Humber, 256, 258.
Bath, 226.
Baudelio (San), 142.
Bayeux, 403, 460.
Bayonne, 379.
Bazel, 198.
Beaugency, 231.
Beaulieu, 261.
Beauvais, 350, 365.
Bedum, 124, 133, 224, 225, 245, 399.
Beesd, 166.
Bemmel, 466.
Bennebroek, 157.
Bergamo, 327.
Bergeik, 391.
Bergen, 303.
Bergum, 274, 382.
Berlikum (Br.), 222, 256, 390.
Berlikum (Frl.), 397.
Bernières-sur-Mer, 326, 350, 352, 359.
Berthem, 124, 225.
Best, 390.
Bethlehem, H. Geboortekerk, 74, 175, 193.
Beusichem, 222, 223, 245.
Bierum, 206, 274, 322, 335.
Biezelingen, 164.
Billerbeck, 302.
Binbirkilisse, 140.
Bjernede, 132, 226.
Bjölstadt, 131.
Bladel, 224.
Blaise-sur-Arzillière, 198.
Blanzy, 198.
Blokzijl, 18.
Blij, 164.
Boarhunt, 258.
Boer, 205, 206.
Boer (Ten), 205, 273.
Boghaz-Keui, 216.
Bois-Sainte-Marie, 199.
Bolsward, 162, 347, 381, 389, 390, 393.
Bonn, Munsterkerk, 191, 198, 228, 244, 294.
Boppard, 238.
Bordeaux, 234, 366.
Bornholm, 226.
Bornwerd, 205.
Boscherville (St. Georges-de —), 144, 326, 356.
Bosrah, 188.
Boulogne-sur-Mer, 202.
Bourdeilla, 206.
Bourg-de-Thizy, 187.
Bourgh-Charente, 206.
Bourges, 197.
Bovekerke, 400.
Bozum, 205, 223, **323**.
Braisne, 186, 375.
Brakel, 390.
Brandenburg, 269, 272, 328.
Brauweiler, 228, 238, 293, 294.
Breda, Groote of O. L. Vrouwekerk, 22, 381, 382, 384, 385, 398, 399, 402, 409, 418, **433**.
Brederode, zie: Velzen.
Bremen, 265.
Breslau, 265.
Breuil-Benoît (le), 365.
Breusd, 260.
Briel (Den), 378, 434.
Brigstock, 256.
Britsum, 205.
Britswerd, 205, 223, **324**.
Broeksittard, 123.
Broglie, 255.
Brondshoj, 226.
Brouwershaven, kerk, 378, 404, **430**.
Brouwershaven, poorten, 470.
Brugge, 163, 365, 380, 400.
Brunnen, 265.
Brunswijk, **184**, 188, 338.
Brussa, 142.
Brussel, 180, 212, 225.
Bücken a. d. Weser, 196.
Bucks, 258.
Budel, 391.
Buitenpost, 335.
Bulgarije, 140.
Bunnik, 222.
Burg (De), 399.

Byzantium, 144, 194.
Byzantium, Apostelenkerk, 140.

Caen, 189, 255, 258, 297, 300, 326, 350, 352, 355, 359, 361, 375.
Cahors, 331.
Caïro, 141.
Cambron, 163.
Canterbury, 268.
Carcassonne, 101, 102.
Carli, 69.
Casale Montferrato, 142.
Ceccano, 202.
Cefalu, 140.
Cellefrouin, 189.
Celles, 180, 213, 253.
Centula (St. Riquier), 119, 153.
Cérisy-le-Forêt 189.
Chaalis, 196.
Chaam, 399.
Chalons-sur-Marne, 356.
Champagne, 174, 240.
Champigneul, 226.
Chartres, 197, 357, 360, 361, 373, 427.
Châtres, 206.
Chiaravalle, 302.
Chièvres, 303.
Citeaux, 150.
Cividale, 244.
Clairvaux, 202, 365.
Clermont, 86, 209, 244.
Cluny, 137, 147, 148, 200, 201, 232.
Coblenz, 54, 248, 294.
Como, 194, 327.
Compostella, 145, 200.
Confolens (Charente), 92.
Conques, 189, 200, 311.
Constantinopel, 75.
Constanz, 243, 246.
Corbie, 118, 202.
Cordova, 141, 142.
Corentan, 403.
Cornelismünster, 118, 187.
Corvey, 118, 155.
Coutances, 403.
Cravant, 118, 256.
Creil, 356.
Crespin, 155.
Croy, 466.
Ctesiphon, 140, 141, 353.
Cyprus, 329.

Daventre (Deventer), 90.
Dedgum, 205.
Deerhurst, 256.
Deersum, 223, 325.
Delden, 182, 338, 387.
Delft, 351, 385, 397.
Delft, St. Agathaklooster, 397.
Delft, N. kerk, 381, 383, 434, **438**.
Delft, Oude kerk, 399, 400, 434, **437**.
Delft, klooster Coninxveld, 167.
Delft, Oostpoort, 472.
Denis (St.), 197, 364, 379, 394.
Deventer, 457.
Deventer, Bergkerk, 238, 256, **317**, 381.
Deventer, Goth. gevels, 485.
Deventer, St. Lebuinuskerk, 15, 17, 90, 124, 128, 174, **178**, 181, 182, 189, 190, 213, 231, 235, 237, 245, 247, 250, 251, 252, 266, 271, **315**, 405, 425, 447.
Deventer, Mariakerk, 317.
Deventer, Minderbroederskerk, 396.
Deventer, St. Nicolaaskerk, 217.
Deventer, raadhuis, 401, 476.
Deventer, waaggebouw, 476.
Diddlebury, 258.
Diedersdorf, 198.
Diepenveen, 165.
Diesdorf, 328.
Diest, 418.
Diever, 95, 267, 390.
Doesburg, 223.
Doetinchem, 267, 319, 387.
Doezum, 206, 224, **328**, 335.
Dokkum, 161, 235.
Dol, 366.
Domburg, 52, 345.
Dommartin, 201, 240.
Domont, 302.

Dongen, 224, 390.
Doodewaard, 218, 223.
Doorn, 222.
Doornik, 196, 247, 379, 400, 410.
Dordrecht, Goth. gevels, 485.
Dordrecht, poorten, 470.
Dordrecht, O. L. Vrouwe kerk, 345, 378, 383, 385, 386, 407, 434, 435.
Dorenwerd, 465.
Dorestad, 90, 131.
Dremt, 223.
Drogeham, 256.
Drontheim, 143.
Drouwen, 31.
Drübeck, 188.
Duiven, 221, 223, 390.
Duizel, 224.
Durham, 355, 361.
Dusseldorf, 165.
Dwin, 186, 192.
Dyon, 144.

Earls Barton, 217, 256.
Echt, 223, 387.
Echteld, 205.
Echternach, 97, 155, 216, 244, 285, 320.
Edessa (Orfa), 63.
Eelde, 95.
Eenrum, 205, 206.
Eersel, 167.
Eese, 33.
Eestrum. 205, 256, 258, 273, 330, 331, 350.
Eexta, 168, 207.
Egmond, 155, 156, 217, 261, 319.
Eigelshoven, 219, 223, 390.
Eindhoven, 397.
Eksmorra, 205.
Elburg, 390, 470, 471, 481.
Elkersee, 159, 164.
Ellwangen, 189, 191.
Embrun, 248.
Emmen, 32.
Emmerik, 198, 237.
Empel, 159.
Enkhuizen, 387.
Enschede, 222, 262, 335, 338.
Erfurt, 314.
Ermeloo, 221, 223, 254, 262, 270, 320.
Esquelmes, 303.
Essen, 128.
Etten, 222, 223.
Euskirchen, 303.
Evreux, 255.

Ferentino, 202.
Ferwerd, 162, 274.
Finkum, 274.
Fontenay, 153.
Fontenelle, 118.
Fontevrault, 208.
Forum Hadriani, 49.
Fosses, 180, 213.
Foswerd, 155.
Franeker, 381, 389, 390, 448.
Freckenhorst, 213.
Frémolac, 207.
Fries, 95, 222, 225, 263.
Friescheloo, 133.
Fulda, 118, 146, 153, 155, 258.

Gabriël (St.), 359.
Gallen (St.), 118, 146, 153, 177.
Gandersheim, 286.
Garmerwolde, 207, 332.
Garrelsweer, 399.
Gassicourt, 226.
Geertruidenberg, 238, 345, 435.
Geilenkirchen, 303.
Geismar, 90.
Geistingen, 221, 318.
Gelnhausen, 244, 255.
Gemonden, 222, 223.
Généroux (St.), 118.
Genis-des-Fontaines (St.), 141, 261.
Gent, St. Bavokerk, 123.
Gent, Gravensteen, 483.
Gent, kloosters, 155, 400.
Germain-des-Prés (St.), 302, 364.
Germer (St.), 255.
Germigny-des-Prés, 129, 293.
Gernrode, 235, 260, 285, 300.

Giekerk, 205, 271, 328.
Gilles (St.), 248.
Gladbach, 156.
Glim, 226.
Gmünd, 381, 445.
Goes, 378, 381, 384, 385, 404, 439.
Gorinchem, 399.
Goslar, 243.
Gouda, kerk, 381, 391.
Gouda, raadhuis, 476.
Grauw (Z.), 163.
's-Gravenhage, klooster Bethlehem, 167.
's-Gravenhage, Binnenhof, 481.
's-Gravenhage, St. Jacobskerk, 381, 385, **392**, 398, 448.
's-Gravenhage, Kloosterkerk, 392.
's-Gravenhage, Ridderzaal, 482.
Groesen, 390.
Groningen, 347, 484.
Groningen, A-kerk, 207, 381, 383, 403, **425**.
Groningen, St. Maartenskerk, 184, 188, 252, 259, 273, 275, **333**, 381, 383, 398, **423**.
Groningen, poorten, 472.
Groningen, St. Walburgiskerk, 124, 125, 200, 266.
Grossgartach, 37.
Grouw (Fr.), 223, **322**, 328.
Grubbenvorst, 267.
Grijpskerk, 399.
Guilhem-en-Desert (St.), 189.

Haarlem, St. Bavokerk, 378, 381, 383, 434, **440**, 443.
Haarlem, poorten, 470, **473**.
Haarlem, raadhuis, 478.
Haarzuilens, 465.
Haastrecht, 391.
Hal, 418.
Halle, 226.
Hallum, 167, 272.
Hambach, 224.
Hamburg, 265.
Hamert (de), 33.
Hämerten, 328.
Hantum, 205, 271, **326**.
Hantumhuizen, 205, 206, 258, **329**.
Harderwijk, 345, 396, **446**, 470.
Haren, 95, 161, 163, 205, 224, 225, 260, 334, 399.
Harenkarspel, 222.
Harich, 399.
Harz, 40.
Hastière, 180, 253.
Hattem, 256, 470.
Havelberg, 269.
He, 226.
Heddinghoven, 303.
Hedikhuizen, 221, 222, 223.
Heemskerk, 399.
Heerlen, 52, 182, 290.
Heesch, 222.
Heidelberg, 187, 190.
Heilbronn, 37.
Heiloo, 90, 222.
Heiningen, 189, 190.
Heisterbach, 164, 201, 252, 259.
Helden, 208, 390.
Hellendoorn, 338.
Hellum, 328.
Helmond, 466.
Helpman, 334.
Helvoort, 391.
Hemse, 131.
Hendige, 132.
Hengeloo, 390.
Herbajum, 274.
Hérent, 124.
Hersfeld, 246, 314.
's Hertogenbosch, 347, 484.
's Hertogenbosch, St. Janskerk, 182, 188, 223, 365, 378, 381, 382, 384, 386, 397, 401, 403, **414—418**, 436.
Heure-le-Romain, 220.
Heusden, 167, 391.
Heijen, 267.
Hichtum, 205, 206, **325**.
Hildesheim, St. Godehardskerk, 200.
Hildesheim, St. Mauritiuskerk, 181.

Hildesheim, St. Michaëlskerk, 128, **178**, 201, 238, 241, 253, 255, 286.
Hilvarenbeek, 399.
Hippolyte (St.), 187.
Hirsau, 118, 148, 246, 314.
Hochelten, 221, 233, 285.
Höchst, 181.
Hoensbroek, 219, 223, **389**.
Hogebeintum, 205, 206, 223.
Hollum, 155.
Holwierde, 382, 399.
Honnef, 318.
Hontenisse, 164.
Hoog-Keppel, 223.
Hoorn, 387.
Hoorn (Den), 334.
Houten, 222.
Hoym, 40.
Huilpa, 90.
Huins, 205, 325.
Hulst, 90, 163, 378, 382, 384, 385, **433**.
Hulsterambacht, 163.
Hunnep (de), 165.
Husinga, 206.
Huyseburg, 285.
Hypolitushoef, 399.
Hyum, 335.

Ibsker, 226.
IJselmuiden, 222, 256.
IJselstein, 391.
IJsland, 92, 93.
Ile-de-France, 174, 240, 355, v.v. 366, 399.
Itter (Dusseldorf), 253.
Iver, 258.
Ivrea, 200.

Jean de Côle (St.), 331.
Jak (St.), 144.
Jandrain, 124.
Janum, 205, 206, 262, 271, **327**.
Jerichow, 328.
Jeruzalem, 75.
Jesse, 266.
Jorwerd, 205, 224, 256, 268, **323**.
Jouin de Marnes (St.), 262.
Jumièges, 118, 352, 355, 400.

Kadzand, 407.
Kalat Seman, 186.
Kalb-Louzeh, 216.
Kalocsa, 140.
Kamerijk, 196, 343.
Kampen, 457.
Kampen, Goth. huis, 486.
Kampen, huis van Lemker, 481.
Kampen, Koornmarktspoort, 470, 472.
Kampen, Minderbroederskerk, 395.
Kampen, Nicolaas- of Bovenkerk, 22, 182, 223, 275, 351, 380, 383, 402, **445**.
Kampen, Veenepoort, 472.
Kampen, O. L. Vrouwekerk, 385. 387.
Kantens, 205, 206, 273.
Kapelle, 390, 399, 400, **431**.
Karlsburg, 140.
Kattendijke, 163.
Katwijk („Brittenburg"), 453.
Kauffungen, 188.
Kefr Birim, 75.
Kennere, 69.
Kerkdriel, 406.
Kerkrade, 184, 233.
Kerkwijk, 253.
Kesum, 73.
Keulen, aartsbisdom, 280.
Keulen, H. Andreaskerk, 178, 196, 293.
Keulen, H. Apostelenkerk, 15. 178, 196, 213, 228.
Keulen, St. Ceciliakerk, 269.
Keulen, St. Cunibertkerk, 294.
Keulen, Dom, 178, 365, 414, 445.
Keulen, St. Georgiuskerk, 181, 199.
Keulen, St. Gereonskerk, 191, 228, 237, 259, 312.
Keulen, St. Maria in 't Kapitool, 193, 194, 196, 200, 201, 232, 233, 242, 253, 269, 286, 302.

Keulen, Groote Martinuskerk, 15, 191, 196, 211, 228, 283, 293.
Keulen, St. Mauritiuskerk, 184, 233.
Keulen, Kerk v. d. H. Pantaleon, 178, 269.
Kimswerd, 253.
Kimpolung, 140.
Klein-Meinersdorf, 36.
Kloosterrade, 233.
Kloosterzande, 168, 407.
Klosterneuburg, 312.
Knechtsteden, 168, 184, 191, 233, 238, 312.
Kollum, 223.
Komarestie, 140.
Königsaue, 41.
Königslutter, 244.
Konradsburg, 237.
Kortehemmen, 205.
Koudekerke, 391.
Krabbendijke, 163.
Kuik, 404.
Kuilenburg, 470, 471.
Kuttenberg, 445.

Laach, 191, 233.
Lamswaarde, 164.
Langrune-sur-Mer, 403.
Languedoc, 144, 201.
Laon, 167, 197, 240, 244, 353, 355, 357, 359, 361, 366, 375, 404.
Leende, 399, 404.
Leens, 207, 273, **330**.
Leermens, 168, 207, 258, 273, 275, 275, **331**.
Leeuwarden, 395, 398.
Legden, 388.
Lehnin, 332.
Leiden, „Burcht", 463.
Leiden, St. Pancraskerk, 381, 385, **439**.
Leiden, St. Pieterskerk, 381, **438**.
Lemiers, 96, 123, 205, 303.
Leo (San), 101, 244.
Léonard (St.), 353.
Lessau, 356.
Leu d'Esserent (St.), 356.
Leusden, 155, 158, 222.
Leuven, 167, 180, 211, 225.
Lhuys, 226.
Lier, 418.
Ligtenberg, 461.
Ligugé, 146.
Lillois, 303.
Limbricht, 123, **304**.
Limburg a. d. Hardt, 124, 128, 181, 190, 216, 218, 253, 316.
Limmen, 222.
Linschoten, 224.
Ljorskozum, 93.
Loevestein, 467.
Lombardije, 194, 198, 200, 370.
Lô (Saint-), 403.
Loo ((Oude), 466.
Looz, 253.
Loppersum, 168, 207, 223, 382, 423.
Lorsch, 100.
Lotharingen, 198.
Lübeck, 269.
Lucca, 256.
Ludingakerk, 325.
Luik, 16, 155, 175, 180, 213, 214, 215, 225, 253, 267, 283, , 293,
Lund, 237.
Lundi, 93.
Lüssem, 303.
Lyon, 234.

Maagdenburg, 175, 197, 314.
Maarsen, 222.
Maastricht, 53, 55, 86, 90, 257.
Maastricht, Dominicanenkerk, 384, 393, 401, 404, **427**.
Maastricht, Franciscanenkerk, 384.
Maastricht, Helpoort 468, **471**.
Maastricht, Pater-Vinck-torentje, 468.
Maastricht, z. g. Romeinsche kelder, 98.
Maastricht, St. Janskerk, 381, 383, 398, 404, **428**.
Maastricht, Kruisheerenkerk, 383.

Maastricht, St. Servaaskerk, 72, 98, 110, 123, 128, 182, 190, 191, 211, 214, 228, 231, 233, 234, 235, 237, 240, 243, 248, 249, 253, 261, 266, 267, **291**, 299, 305, 334, 384, **426**.
Maastricht, O. L. Vrouwekerk, 56, 116, 180, 182, 185, 186, 188, 189, 191, 199, 201, 202, 208, 211, 212, 225, 227, 235, 237, 240, 242, 247, 250, 259, 266, 267, 290, **294**, 305, 310, 312.
Maastricht, Vrijthof, 55.
Mainz, 175, 178, 196, 211, 228, 233, 237, 247, 255.
Mantgum, 205, 325.
Marburg, 414, 435.
Margraten, 219, 390.
Maria-Laach, 188.
Marie-du-Mont (St.), 403.
Marrum, 205, 206, 271, 274.
Marseille, 141.
Martin-du-Canigou (St.), 141.
Marum, 163, 399.
Maulbronn, 252, 255.
Mauriac, 189.
Maurik, 45, 390.
Maursmünster, 201.
Mechelen, 433.
Mecklenburg, 40.
Medemblik, 387, 399.
Meersen, 159, 384, 404, **428**.
Meersenbroek, 56.
Melfi, 140.
Merseburg, 235.
Merten, 318.
Merwestein, 164.
Mesch, 122, 217, 266, 303.
Metz, 198.
Michelstadt, 118, 187, 268.
Middelburg, 166, 345.
Middelburg, abdij, 404, **483**.
Middelburg, abdijtoren, 398.
Middelburg, goth. huis, 481, 484.
Middelburg, Koorkerk, 381.
Middelburg, raadhuis, 442, **477**.
Midlum, 258, 274.
Midwolde, 224, 256.
Miguel de Lino (S.), 142, 290.
Milaan, H. Ambrosiuskerk, 118, 310.
Milaan, S. Aquilino, 80.
Milaan, Dom, 417.
Milaan, S. Lorenzo, 194.
Milaan, S. Satiro, 209, 244.
Mimigerneford, 208.
Minnertsga, 274.
Modena, 255, 327.
Moirax, 188.
Moissac, 141, 261.
Moldavië, 140.
Monkwearmouth, 90.
Monnikendam, 387.
Monreale, 140, 188, 256.
Mont-Saint-Michel, 238, 356.
Monte Cassino, 147.
Montier-en-Der, 197.
Montiérender, 375.
Morienval, 349, 350.
Morlange, 198.
Mouen, 226, 255.
Mschatta, 193.
Muiden, 222, 223, 390, 459, **464**.
Munster, 16, 175, 281.
Murrbach, 314.
Murmerwoude, 205.
Murrhardt, 248.
Mycene, 34, 39.

Naaldwijk, 167.
Nantes, 209, 216.
Napels, 75.
Naumburg, 189, 337, 370.
Nederhorst-den-Berg, 223, 256, 262 320.
Nederlangel, 218, 223.
Nederweert, 267.
Neeritter, 267.
Nes, 198, 253.
Neuenbeken, 208.
Neuenheerse, 180, 213.
Neufchâteau, 198.
Neunkirchen, 221.
Neuss, 191, **196**, 228, 259, 299.
Nieblum, 226.

Niederzell, 258.
Nieuwe Niedorp, 390.
Nieuwerkerk, 398.
Nijmegen, 48, 52, 260.
„ Dominicanenkerk, 395.
„ Dubbelkerk, 396.
„ Kronenburgertoren, 470
„ St. Stevenskerk, 188, 387.
Nijmegen, Valkhof, 110, 111, 117, 124, **126**, 132, 200, 230, 241, 249, 253, 266, 268, 269, 378, **462**.
Nijswijlre, 123, 205, 303.
Nijvel, **179**, 212, 225, 293.
Noorbeek, 389, 390, 404.
Noordbroek, 382, 423.
Noordlaren, 32.
Noordwolde, 205.
Normandië, 143, 169, 174, 255, 326, 350, 352, 355, 356, 366, 370, 399, 403.
Northampton, 226.
Northants, 226.
Norwish, 361.
Noyon, 196, 197, 252, 355, 359, 361, 364.
Nyawier, 162.

Oberpleis, 221.
Oberzell, 245.
Odiliënberg (St.), 128, 182, 188, 189, 191, 199, 211, 229, 237, 249, 262, 266, 267, **282**, 305.
Odoorn, **94**, 97, 205, 338.
Oedenrode (St.), 253.
Oegstgeest, 222.
Oene, 335.
Oenkerk, 382.
Oesterlars, 132.
Ohle, 245.
Ol, 132.
Oldeberkoop, 321.
Oldenzaal, 175, **185**, 188, 233, 245, 249, 263, 279, **336**, 397, 401.
Oldenzijl, 96, 258, 273, **332**, 334.
Olsker, 132.
Olterterp, 205.
Onstwedde, 223, 399.
Oorschot, 205, 378, **434**, 436.
Oosterbierum, 399.
Oosterend, 399.
Oosterhout, 398, 434.
Oosterland, 95, 218, 253, 399.
Oosterlittens, 205.
Oosternieland, 205.
Oosterwierum, 224.
Oostham, 123.
Oosthuizen, 381.
Oostrum, 267.
Ootmarsum, 33, 34, 185, 252, 253, 255, 259, 278, **338**, 376, 388, **444**.
Op-Itter, 225.
Opwierde, 205.
Orbais, 365.
Orp-le-Grand, 213, 215.
Osenbrugge, 281.
Osnabrück, 281, 317.
Ottmarsheim, 117, 128, 200, 218, 230.
Ouddorp, 256.
Oudega, 205, **322**, 399.
Ouderkerk, 222.
Oudewater, 387.
Oud-Gastel, 399.
Oud-Heverlee, 225.
Oudkerk, 205.
Ouistreham, 326, 350, 352, 359.
Oulchy-la-ville, 226.
Ourscamps, 302.
Overwinden, 220.
Oviedo, 142.

Paderborn, 15, 124, 180, 195, 230, 231, 249, 258.
Paesens, 205.
Palenberg, 303.
Palermo, 140, 255.
Pampaluna, 379.
Paray-le-Monial, 203.
Parijs, 86, 238, 350, 355, 359, 374, 427.
Parma, 188.
Parthenay-le-Vieux, 188.
Pavia, 310.

Payerne, 189.
Pecz, 140.
Peins, 205, 274.
Périgueux, 142, 331, 353.
Pernis, 224.
Pershor, 361.
Peterborough, 355.
Petersberg, 255.
Pfaffenheim, 198.
Piacenza, 248, 262.
Picardie, 174, 240, 366.
Pietersvoeren, 303.
Pisa, 256.
Pistoia, 256.
Plettenberg, 196, 245.
Poitiers, 146, 256, 329, 331.
Poitou (le), 263, 386, 388.
Polleben, 40.
Pontigny, 365, 375.
Poortugaal, 391, 392.
Postel, 167.
Praag, 445.
Praetorium Agrippinae, 49.
Prémontré, 153.
Provence, 144, 198, 200.
Prüm, 216, 221, 284.
Puy (Le), 141.

Quedlinburg 200, 201, 230, 231, 243, 249.
Quimper, 379.

Raard, 271, 328.
Ratzeburg, 184.
Ravenna, 69, 77, 79, 82, 101, 114, 144, 188, 209.
Reden, 220, 225, 320, 390.
Regensburg, 255, 294.
Reili, 94.
Reims, 91, 159, 197, 202, 240, 302, 357, 360, 364, 365, 373, 375.
Renkum, 207, 256.
Ressen, 255.
Rhenen, 387, 398.
Rijnsburg, 160, 222.
Rijs, 32.
Rijsbergen, 159.
Rinde, 94.
Rinsumageest, 124, 162, 182, 235, 237, 244, 246, 253.
Rinteln, 453.
Riquier (St.), 119, 146, 148, 157, 177, 179, 209, 212, 225, 236. Zie verder Centula.
Rivolta-d'Adda, 310.
Roceletta, 188.
Roden, 390.
Roderwolde, 205.
Roermond, 345.
„ St. Christoffelkerk, 381, **429**.
Roermond, goth. gevels, 485.
„ oud-klooster, 332, 404
„ O. L. Vrouwemunsterkerk, 15, 164, 185, 191, **196**, 198, 199, 201, 203, 225, 227, 228, 252, 259, 279, **298**, 300, 305, 334, 376, 382, 383, 401.
Rolduc, 184, **195**, 196, 213, 214, 220, 233, 235, 237, 240, 243, 246, 251, 257, 265, 267, **286**, 296, 309, 312.
Rollainville, 198.
Rome, S. Chrysogonus, 234.
„ S. Cecilia, 234.
„ S. Clemente, 75.
„ S. Constanza, 80, 82.
„ S. Croce in Gerusalemme, 74.
Rome, St. Jan van Lateranen, 75.
„ S. Lorenzo fuori le mura, 82
„ S. Maria Maggiore, 75, 80.
„ S. Maria in Cosmedin, 187.
„ S. Pancrazio, 234.
„ St. Pietersbasiliek, 74, 75, 234.
Rome, Porta Maggiore (onderaardsch heiligdom), 69.
Rome, S. Prassede, 234.
„ S. Pudentiana, 77, 82, 102.
„ S. Sabina, 216.
Rondenbosch, 57, 58.
Roodkerk, 205.
Rossum, 48.

Rotterdam, 378, 381, 383, 385, 386, 404, 405, 434, **437**.
Rottum, 205.
Rouaan, 143, 403, 431.
Rouillac, 206.
Routot, 255.
Rouwcha, 216.
Ruigelollum, 205.
Ruinen, 95, 160.
Rutstödum, 93.

Salah, 73, 140.
Salisbury, 361.
Saloniki, 144, 240.
Salsette, 69.
Santiago, 145.
Saragossa, 142.
Sassenheim, 168, 222, 253, 319.
Saturnin (Saint), 199.
Sauveur (St.), 353.
Schaffhausen, 246.
Schalsum, 205, 206, 274.
Scharmer, 205, 206.
Schildwolde, 226, 399.
Schlamersdorf, 133.
Schlettstadt, 189, 211.
Schoonrewoerd, 222.
Schöppingen, 92.
Schraard, 206, 224, 325.
Schwabisch-Gmünd, 381, 445.
Seehausen, 332.
Sées, 361.
Seksbierum, 167, 258, **324**.
Seligenstadt, 269.
Selwerd, (Silowert), 161, 334.
Senlis, 240, 355, 359, 364.
Sens, 240, 252, 356, 359, 360, 361.
Sernin (St.), 311.
Sevilla, 142.
Siddeburen, 95, 206, 224, 328.
Siegburg, 240.
Sinjerli, 216.
Sinzig, 191, 259.
Sleeswijk, 133.
Slobodzia, 140.
Sluis, 477.
Sneek, 472.
Snellegem, 400.
Soest, 188.
Sohog, 193.
Soignies, 253.
Soissons, 361, 362, 367, 375, **379**, 410, 414.
Solignac, 208.
Sorède, 141.
Soueideh, 186.
Spaarnwoude, 222.
Spalato, 80.
Spankeren, 218, 267, 319.
Spiers, 184, 191, 232, 260.
Spijk, 391.
Stade, 265.
Stamprooi, 390.
Stassfurt, 41.
Stavanger, 142.
Stavoren, 161.
Stedum, 207, 382, **423**.
Steenwijk, 389, 390, 400.
Steinbach, 118.
Steinhagen, 226.
Stiens, 328.
Stolberg, 58.
Store, 132.
Stötterlingenburg, 155, 160.
Stow, 268.
Straatsburg, 6, 91, 175, 181, 216.
Suawoude, 205, 206, 268.
Surhuizum, 399.
Susteren, 90, 98, 123, 154, 159, 182, 190, 208, 213, 215, 216, 227, 228, 229, 236, 237, 249, 257, 267, **284**, 305.
Swichum, 205.
Syrië, 63, 79, 80, 141, 186, 188, 209, 216.
Szegzard, 140.

Tell Hum, 75.
Termunten, 207, 382.
Thalin, 192.
Thaon, 326.
Thicourt, 198.
Thiers, 91.
Thorsagen, 132.

Thyrli, 93.
Tiel, 407.
Tilburg, 224.
Tirlemont, 215.
Tolbert, 205, 223.
Tolen, kerk, 384, 404.
„ raadhuis, 478.
Tongeren, 91.
Tongerloo, 167.
Torn, 159, 180, 208, **212**, 214, 225, 235, 238, 256.
Torpe, 94.
Toscanella, 227, 327.
Toulouse, 200, 261, 395.
Tourmanin, 216.
Tournus, 142, 200, 290.
Tours, 86, 189, 197, 200, 201, 285, 365.
Trani, 256.
Trier, 47, 54.
Trier Domkerk, 85, 101, 218, 228, 414.
Trier paleis, 192.
„ St. Simeonskerk, 198.
Tronquoi, 303.
Troyes, 365.
Truchis (St. Pierre de), 201.
Truiden (St.), 180, 191, 194, 196, 212, 225, 233, 297, 298.
Tuft, 94.
Tuhon, 111.
Tur Abdin, 73.
Turijn, 142.
Twijzel, 256.
Twisk, 399.

Ubbergen, 48.
Uchizy, 187.
Uddelermeer, 35.
Uitgeest, 399.
Uithuizen, 205.
Ulrum, 382.
Umm el Amed, 75.
Unac, 226.
Urnäs, 131.
Utrecht, 257, 280.
„ Buurkerk, 381, 387.
Utrecht, Dom, 97, 351, 376, 378, 381, 382, 384, 386, 398, 402, 409, **410—414**, 445.
Utrecht, Domtoren, 398, 412.
„ Dubbelkapel, 397.
„ St. Geertenkerk, 442.
„ huizen (goth.), 480, 481.
„ St. Jacobskerk, 387.
„ St. Janskerk, 181, 189, 212, 225, 253, 266, 283, 306, **307**.
Utrecht, H. Kruisgasthuis, 479.
„ Mariakerk, 184, 242, 247, 250, 259, 290, 296, 306, **308**, 350, 352.
Utrecht, St. Nicolaaskerk, 182, 185, 189, 217, 247, 256, **313**.
Utrecht, Oudwijk, 217.
„ St. Paulsabdij, 156, 217, 240, 306, **307**, 437.
Utrecht, St. Pieterskerk, 15, 124, 128, 129, 181, 182, 189, 190, 198, 213, 229, 231, 235, 237, 242, 250, 253, 266, 279, 306, **307**, 316.
Utrecht, St. Salvator, 97, **305**, 409, 412.
Utrecht, St. Thomaskerkje, 87, 97, 205.
Utrecht, Wittevrouwenpoort, 471.

Vaasen, 33.
Vaison, 118, 124.
Valcabrère, 118.
Valenciennes, 189, 196, 201, 203.
Valère à Sion, 370.
Valkenberg (L.), burcht, 462.
„ kerk, 381, 390.
Valkenburg a. d. Rijn, 48.
Vaucelles, 365.
Vaugsness, 94.
Veere, goth. gevels, 485.
„ raadhuis, 478.
„ O. L. Vrouwekerk, 385.
Velzen, kerk, 90, 222, 320.
„ ruïne Brederode, 461, **465**.
Vendôme, 411.
Venetië, 144, 240.

Veng, 226.
Venloo, 387.
Venraay, 267.
Verdun, 198.
Verona, 111, 200, 201,255.
Vérone (Sainte), 124.
Versmold, 226.
Vestervig, 226.
Veurne, 163, 434.
Vezelay, 197, 364.
Vezzolano, 370.
Vianen, 391, 392, 471.
Vicenza, 246.
Vierlingsbeek, 404.
Vieux-Mareuil (Le), 208.
Vincent-des-Prés (Saint), 353.
Vlaardingen, 90.
Vlengendaal, 57.
Vlijmen, 224.
Vlissingen, 381.
Voerendaal, 219.
Volterra, 256.
Voluwe-St. Lambert, 225.
Voorburg, 392.
Voorhout, 319.
Voorst, 221, 223, 256, 263, 319, 320.
Vuursche (De), 32.

Waalwijlre, 123, 303.
Wadenooien, 223, 253.
Waha, 220.
Wallenhorst, 285.
Warffum, 205.
Wassenberg, 253.
Watermael, 124.
Wechselburg, 248, 255.
Weel, 390.
Weerseloo, 160, 453.
Weert, 267, 387, 448.
Wehe, 205.
Weidum, 168, 205, 224, 258, **325**.
Wel, 218.
Welsrijp, 205, **325**.
Wercken, 400.
Werden, 120, 155, 190, 234, 249, 258, 285.
Werendike, 159.
Werkhoven, 222, 256.
Westeremden, 207.
Westergeest, 182.
Westerkwartier (Groningen), 224.
Westernijkerk, 328.
Westernijland, 205.
Westerwijtwerd, 205, 206.
Westkapelle, 345.
Wetsens, 205, 271.
Wezeren, 220.
Wier, 205.
Wierde, 220, 253.
Wierum, 168, 205, 206, 223, 271, 335.
Wijdenes, 399.
Wijhe, 390.
Wijk, 56.
Wijk bij Duurstede, 390, 398, 461, **464**.
Wijns, 205, 271, **327**.
Wilré, 58.
Wilsum, 218, 223, 248, 268, 319.
Wimpfen, 230.
Winchester, 355, 361.
Wing, 327.
Winschoten, 334.
Wisby, 132.
Wissel, 312.
Wittewierum, **167**, 266, 276, 278.
Woerden, 381.
Wognum, 399.
Woltersum, 278, 399.
Worms, 144, 175, 211, 248, 255, 314, 349.
Woudrichem, 167.
Wouw, 390.

Xanten, 299, 414.
Xugney, 198.

Yperen, 400.
Ysbrechtum, 325.

Zalk, 223.
Zalt-Bommel, St. Maartenskerk, 381.
Zande (Te), 164.
Zandt ('t), 205, 207.

Zeerijp, 207, 382, **425**.
Zeijen, 34.
Zierikzee, goth. gevels, 485.
„ St. Lievensmonsterkerk, 378, 381, **432**.
Zierikzee, St. Lievensmonstertoren, 398.
Zierikzee, Nobelpoort, 470, 472.
Zuidbroek, 207, 382, **422**.
Zuid-Polsbroek, 222.
Zuidwolde, 205, 224.
Zülpich, 198, 302.
Zundert, 391.
Zürich, 234.
Zutfen, 345.
„ Berkelruïne, 459, **469**.
„ Drogenapstoren, 471.
„ Nieuwstadskerk, 387.
„ St. Walburgskerk, 235, 380, 387, 445.
Zwolle, 345, 457.
„ Bethlehemsklooster, 396.
„ Broerenkerk, 395.
„ St. Geertruidskerk, 447.
„ St. Michaëlskerk, 188, 261, 273, 387.
Zwolle, Sassenpoort, 471.
Zyfflich, 285.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

Abel et Vincent, 74.
Aberg (Nils), 32.
Acca (bisschop), 186.
Adams Cram (Ralph), 106, 343.
Adelbold II (bisschop), 305.
Adama v. Scheltema (C. S.), 244.
Adama v. Scheltema (F.), 130.
Adler (Fr.), 245, 265, 269, 270, 272.
Aelbrechtsz. (Hendrik), 476.
Afflighem (Steven van), 440.
Ailbertus (priester), 195, 235, 265, 286, 288.
Alberdingk Thijm (J. A.), 38, 69, 75, 76.
Alberti (Leone Battista), 67.
Albertus Magnus, 457.
Albrecht den Beer, 270.
Albricus (bisschop), 315.
Alten (Wilken von), 112.
Altfridus (bisschop), 90, 91, 315.
Amalarius Metensis, 71.
Andreae (A. J.), 161.
Andreas (bisschop v. Utrecht), 221.
Ansfried (bisschop), 158, 305.
Ansgar (H.), 92.
Antoninus, 53.
Apollodorus van Damascus, 66.
Aquino (Thomas van), 368.
Aristoteles, 3, 10.
Arkel (van), 442.
Arysz (Jan), 442.
Aubert (Marcel), 355, 361.
Augustijner hermelieten, 396.
Aurelianus, 103.
Aves.ıes (bisschop Guy van), 411, 412.

Bacon (Roger), 457.
Balderik (van Luik), 295.
Balderik (van Utrecht), 174, 305, 316, 336.
Baldwin Brown (J.), 256, 268.
Barbarossa, zie Frederik I.
Bardo(bisschop), 178.
Bartolini 71.
Baumgartner (E.), 204.
Beda, 90, 91, 186.
Behr (H. v.), 55.
Beieren (Jan van), 435.
Beijer (Jan de), 23.
Beissel (S.), 71, 168, 277.
Beka (Joannes de), 410.
Belanguer (A.), 395.
Bell (Edw.), 39, 216.
Bemmel (v. , 469.
Benedictus van Nursia, 90, 147.
Benedictijnen, 147, 156, 160, 393.
Benno van Osnabrück, 175, 181, 243.
Berden (J. W. M.), 465.
Berger, 471, 472.
Bergh (S. W. J. v. d.), 466.
Bergh (L. Ph. C.), 91.
Bergner (H.), 117, 246.
Berlage (H. P.), 3, 6.
Bernardus (Heilige), 150.
Bernulphus van Utrecht, 178, 189, 236, 306, 316.
Bernward van Hildesheim, 175, 178, 195.
Bertaux (E.), 76.
Beyer, 284.
Byvanck (A. W.), 35, 49, 157.
Bilson (J.), 355.
Binterim (A. J.), 71.
Blanchet, 55, 192.
Blieck (Daniel de), 432.
Blok (P. J.), 159, 195, 269, 270, 272, 277.

Bock (C. P.), 116.
Bocop (Arend toe), 469, 481.
Bogner (H.), 115, 116, 117.
Boinet (A.), 357, 365.
Boise van Deman (E.), 47.
Bonaventura (H.), 368.
Bonifatius (H.), 88.
Borch (Jacob van der), 438.
Borno (abt), 265.
Bosscher (Godevaert de), 440.
Bourbon (bisschop Lodewijk van), 416.
Bourgondië (bisschop David van), 413.
Bourgondië (bisschop Philips van), 17, 408.
Bourgondië (hertog Philips van), 462.
Bouthors (Léon), 119.
Box (J.), 466.
Braun 234, 369.
Breda (Johan van), 409.
Bréhier (L.), 357.
Bremen (Adam van), 455.
Bremen (bisschop Unwan van), 455.
Brinckman (A. E.), 183.
Broche (L.), 353, 355, 361.
Brogne (abt Gerard van), 158.
Brom (G.), 411.
Broussolle (J. C.), 71.
Brugman (Johannes), 420.
Brugmans (H.), 162, 470.
Bruno van Keulen, 153, 175.
Brutails (J. A.), 370.
Buchkremer (J.), 117.
Bumpus (T. Francis), 215.
Burch (L. van der), 311.
Burchard van Utrecht, 235.
Burchard van Worms, 175.
Butler (abt Cuthbert), 148, 150.

Cabrol et Leclercq, 68, 186.
Callenbach (J. A.), 437.
Calmette, 107.
Campen (Henso van), 457.
Capellen (P. v. d.), 53.
Carlyle, 37.
Casanova (Gertr.), 126.
Cato, 57.
Caumartin, 123.
Caumont, (A. de), 67, 109.
Cele (Johannes), 420.
Ceulen (Rutger van), 445.
Ceyssens (J.), 303.
Chamberlain (H. St.), 193.
Chartraire (E.), 256.
Chilperich, 86.
Chlodovech, 86.
Choisy (J.), 138.
Chrysostomus, 72.
Cisterciënsen, 151 v.v., 161, 276, 354, 366.
Cleerdin (V.), 156.
Clerval, 357.
Cloquet, 117.
Cluniacensen, 149.
Coblentz (Johannes van), 442.
Cochem (M. v.), 71.
Coeck van Aelst (Pieter), 17.
Coenen (J.), 216, 283.
Constantijn de Groote, 72, 74.
Coppens, 417.
Cordonnier (Chanoine C.), 368.
Corten (R.), 195, 287.
Cotterill 77.
Cuypers (J. Th.), 464.
Cuypers (P. J. H.), 98, 124, 213, 214, 247, 289, 395, 428, 440, 464.
Cyprianus, 71.

Dalen (J. van), 436.
Dam v. Brakel (van), 467.
Daninos Pacha, 39.
Darcel, 109, 365.
Déchelette, 38, 92.
Dehio, 1, 45, 68, 82, 109, 175, 178, 184, 189, 194, 197, 200, 228, 235, 239, 240, 241, 243, 248, 252, 270, 285, 303, 312, 337, 351, 370, 373, 394, 396, 475, 480.
Dehio und v. Bezold, 66, 68, 76, 116, 145, 175, 190, 202, 218, 239, 246, 247, 250, 251, 359, 388, 410, 423.

Deinse (J. van), 92.
Delbrück (H.), 455.
Demaison (L.), 357, 365.
Deschamps, 145.
Desjardins (E.), 53.
Desmichels, 141.
Diehl (Ch.), 75, 117, 140.
Diepholt (bisschop Rudolf van), 480.
Diest Lorgion, (E. J.), 424.
Dieulafoy, 142.
Dion (A. de), 153.
Dodo, 175.
Dohme, 241.
Dominicanen, 347, 393.
Dommisse (P. K.), 478, 483.
Doorninck (J. I. v.), 457.
Doppler (P.), 291.
Douwema, 91.
Dresch (N. J. M.), 437.
Dudden, 147.
Duhamel (Alard), 416, 417.
Dumbar, 165.
Duns Scott, 368.
Durand (G.), 119, 357.
Durand (P.), 357.
Durandus de Mende, 70.
Durm, 51, 54, 100.

Ebe (G.), 3.
Ebhardt (Bodo), 133.
Edam (Jacob Symonsz. van), 441.
Effmann, 118, 119, 120, 190, 209, 285.
Eginhard, 111, 268, 291.
Ehl (H.), 276, 338.
Eichholz (P.), 269, 274.
Einhard, Zie Eginhard.
Embden (van), 308.
Embrico (frater), 195.
Emmius (Ubbo), 422.
Enlart, 69, 90, 100, 129, 132, 174, 192, 195, 202, 209, 241, 263, 348, 353, 369, 370, 379, 479.
Enschede (J. W.), 440.
Errard (Ch.) en Gayet, (Al.) 117.
Essenwein (A. v.), 467
Eusebius, 64, 70, 75.
Evarestus (H.), 71.
Evelein, 49.
Everard, 167, 276.
Ewald, (W.) 198.
Eyck tot Zuylichem (F. N.), 207, 274, 307, 308, 309, 313, 325, 333, 348, 466.

Faymonville, 116, 117.
Feith (H. O.), 454, 456, 481, 484.
Fijnebuik (S. A.), 207.
Fillow (Bogdan, D), 140.
Fischer (F. Th.), 372.
Fisenne (L. v.), 187, 283, 304, 427.
Flament, 244, 427.
Fleury (Rohault de), 71.
Floris V, 482.
Floris (Cornelis), 17.
Fornici (Giovanni), 71.
Fortescue, 71.
Fortunatus (Venantius), 86, 209, 215, 265.
Franciscanen, 154, 346, 393.
Frankl (P.), 117, 119, 181, 228.
Frans van Assisi (H.), 154.
Fredericus (pastoor), 167.
Frederik I, 312, 462.
Frederik II, 344.
Frederik III (bisschop), 446.
Frederiks (J. A.), 484.
Fremery (de), 167.
Freshfield, 140, 192.
Fréville (de), 143, 146.
Frienekers O. F. M. (fr. Is.), 466.
Fulgentius, 71.

Gaillard, 91.
Gall (E.), 243, 252, 290, 296, 297, 311, 349, 351, 355, 364.
Gallée, 59.
Gardner (S.), 256.
Geel (Jan van), 432.
Gerbrandsz (Louis), 476.
Germanus (H.), 86.
Gerola, 117.
Gerstenberg (K.), 173, 349.
Geudens, 154.

Ghesquierus, 282.
Giffen (A. E. van), 31, 33, 34, 48, 49.
Gilbert, 119.
Gillet (L.), 395.
Gillis (mr.), 477.
Gilon, 149.
Gils (J. v.), 287, 434.
Gimberg, 469, 471.
Ginhart (K.), 130, 139, 241, 243.
Gips (C. M. A.), 438.
Glaber (Raoul), 137.
Glück, 195.
Gmünd (Heinrich von), 445.
Godefroy, 424.
Godfried III, 198.
Goethe, 6.
Goldschmidt, 247.
Gondulphus (H.), 291.
Gonnet (C. J.), 440.
Goor (Th. E. van), 434, 455.
Goossens (W.), 54, 57, 104, 304.
Gosse, 132.
Gosses (J. H.), 122, 156, 306.
Gosses en Japikse, 44, 48, 89, 198, 345, 346.
Gosschalk (I.), 465.
Goude (Gherit van der), 71.
Gouw (J. ter), 465.
Graewen, 55.
Graf, 120.
Gregorius van Tours, 86, 186, 209, 234.
Grieve, 88.
Groote (Geert), 413, 420.
Groot (C. Hofstede de), 242, 308, 309, 432.
Guarini (Guarino), 142.
Guéranger (Dom Prosper), 71.
Guizot, 137.
Gunckel (F. L.), 23.

Habets, 53, 54.
Habicht (K.), 195.
Hager, 120.
Hamann (R.), 143, 144, 248, 255, 311, 314, 444.
Hamel (A. G. van), 132.
Häpke (R.), 346.
Hardegger, 119.
Hartmann, 68.
Haslinghuis (E. J.), 185, 190, 313.
Hassett, 71.
Hauck, 161.
Haupt (A.), 93, 96, 113, 117, 130, 142, 200, 217, 241, 290.
Haupt (R.), 133.
Havard (Henri), 244.
Haverkorn van Rijsewijk (P.), 405.
Heere (J. J. M.), 466.
Heider, 248.
Heisterbach (Caesarius van), 163, 333.
Helmold, 270.
Helms, 251.
Helveg, 132.
Hendrik III, 291.
Hendrik VI, 462.
Hendrik den Leeuw, 270.
Henegouwen (mr. Jan van), 412.
Hermann, 126.
Herrieden (Wolfhard v.), 126.
Herzfeld, 139.
Heteren (Dom van), 156, 158, 159.
Hettema, 53.
Heussen (van), 161, 442.
Heylerhoff, 55.
Heyne, 223.
Heyns (Jan), 416.
Hezemans (J. C. A.), 415.
Hirn (Yrjö), 71, 72.
Hoeber (F.), 196, 247, 410.
Hoefer (F. A.), 178, 221, 251, 268, 271, 396, 457, 466.
Hofdijk (N. J.), 465.
Hofman (J. M.), 305.
Hoffman (P.), 323,
Holm, 132.
Holtzinger, 72.
Holwerda, 31, 33, 34, 35, 44, 45, 53, 57, 122, 156, 453, 454.
Honnecourt (Villard de), 365.
Hoog Hzn. (G. de), 23, 222, 274.
Houck (M. E.), 476.

Höver, 142.
Hubertus (H.), 280.
Hüffer (M.), 155, 156, 160.
Hugo van Cluny, 148.
Humann, 126, 129, 130, 195, 241, 245, 246, 249, 285.
Huygens (Klaas), 476.
Hyginus, 49.

Innocentius III, 346.

Jacobsz. (Foy), 443.
Jakob (G.), 71, 72.
Jänecke, 246.
Jansen (Daan), 480.
Jantzen (H.), 242.
Jeantin, 198.
Jesse (R.), 99.
Jinarajadasa, 7, 8, 9.
Johannes (abt van Rolduc), 266.
Joosting en Muller, 125, 155, 159, 160, 162, 163, 167, 174, 204, 207, 219, 221, 222, 306, 308, 319, 320, 322, 324, 325, 332, 431, 436, 437, 444, 483.
Jouen (L.), 400.

Kalf (J.), 3, 15, 98, 124, 159, 165, 190, 202, 212, 214, 219, 220, 222, 236, 237, 244, 262, 295, 296, 298, 304, 336, 337, 388, 393, 396, 403, 427, 428, 433, 466.
Kalf en Cuypers, 96.
Kamerijk (Gerardus I van), 291.
Kampinga, 156.
Karel de Groote, 291, 462.
Karlinger (H.), 203.
Karmelieten. 396,
Karthuizen, 153.
Kaufmann, 63, 76, 140.
Kautsch (R.), 178, 247, 290, 314.
Keldermans (Andries), 442.
Keldermans (Anthonys), 432, 441, 477.
Keldermans (Jan), 478.
Keldermans (Laurens), 478.
Keldermans (Rombout), 433, 438, 478.
Keller (F.), 119.
Kempers, 470.
Kempis (Thomas à), 420.
Keppel (van), 409.
Kessel (W. van), 415.
Keuller (L. S. J.), 123, 164, 228, 267, 299, 366.
Keyser (Hendrik de), 17, 18.
Kingsley Porter, 145, 149, 200.
Klapheck, 117.
Kloot Meyburg (H. v. d.), 438.
Knippenbergh, 298.
Koenraad, bisschop van Utrecht, 181, 276, 308.
Koestlin, 71.
Koning (J.), 265.
Konrad van Keulen, 299.
Kraus, 68, 198, 248.
Kreuser, 120.
Kugler, 128, 348.
Kuik (Andries van), 166.
Kurth (G.), 175.
Kutschmann, 140.

Labouchère (C. G.), 400.
Lacomblet, 221.
Laenen 165.
Laib, 72.
Lassus, 357, 365.
Lasteyrie (de), 63, 174, 187, 189, 199, 206, 208, 209, 216, 293, 348, 349, 354, 355, 356, 357, 359, 364, 366, 395, 399, 400, 403, 411.
Lauweriks, (J.), 251.
Leblond (V.), 365.
Leclercq, 63, 76.
Lecoy de la Marche (A.), 364.
Leemans, 48, 53, 55, 56.
Leeuwen (J. van), 420.
Leeuwen (van), 160.
Lefèvre-Pontalis (E.), 69, 196, 353, 361, 386.
Lehner, 54.
Lemaire, 68, 174, 211, 215, 220, 293, 400.
Lemmege (Joh. van), 454.
Lenoir (A.), 395.

Leopold (H.), 47, 63, 69.
Leroux, 69.
Lessing, 4, 5.
Lethaby, 144, 373.
Leurs (C.), 124, 174, 213, 222, 253, 303, 433.
Leyden (Gerard van), 482.
Leydis (Philippus a), 482.
Lichtenberg O. F. M. (R.), 244, 260, 261, 283, 290, 369.
Linas (Ch. de), 240.
Lodewijk VI, 344.
Loeffler, 132.
Loetsius, zie Theodorus.
Longpérier (De), 142.
Lübke, 388.
Ludger (H.), 315.
Ludorff, 208.
Luitbold van Augsburg, 175.
Lux (J. A.), 464.
Luzarches (Robert de), 365.

Mabillon, 87, 90, 148, 149.
Magnin, 222.
Magnusson, 92.
Majolus (abt van Cluny), 148.
Mâle, 145.
Man (Marie G. A. de), 52.
Mander (Karel van), 348.
Mandere (H. v. d.), 467.
Marquardt, 51.
Marquet de Vasselot, 142.
Martène, 71.
Martène et Durand, 284.
Martinus van Tours, 146.
Matthaeus, 161, 410, 454.
Matthews, 71.
Matthijs Jr., 478.
Meerdink (C.), 164, 298.
Meilink, 125.
Meinwerk van Paderborn, 149, 195, 306.
Meitzen, 34.
Menko (abt), 167.
Merlet (R.), 357.
Merlo (J. J.), 445.
Merssman (Joannes), 305.
Mertens (Fr.), 349.
Messemakers (Engelbertus), 395.
Messmer, 68.
Mettler, 120, 216.
Meyer Ord. Praed. (P. fr. G. A.), 394, 427.
Meyer (K.), 272, 274.
Mialaret, 267.
Michel, 75, 90, 110.
Migne (J. P.), 71, 75.
Millet, 75, 140.
Miraeus, 155.
Molière, 348.
Moll, 136, 155, 161, 167, 179, 306, 314, 347, 409, 413, 420.
Monneret de Villard (Ugo), 194.
Montelius, 34.
Montereau (P. de), 364.
Monulphus (H.), 86, 90, 98, 291.
Mooren, 204.
Mortet (V.), 149.
Möser, 91.
Mosmans (J.), 415, 418.
Mossel (C. H.), 467.
Mulder (A.), 23, 218, 263, 435, 439.
Mulleners (J. L.), 55.
Muller Fzn. (S.), 306, 308, 311, 411, 412, 480.
Muller Fzn. (S.), en Bouman (A. C.), 146, 156, 175, 181, 235.
Muller Hzn. (S.), 281, 332.
Müller-Brauel (H.), 33.

Namatius, 86.
Nassau (Hendrik van), 17.
Nassau (bisschop Jan van), 410, 411.
Neuwirth (J.), 445.
Nieuwbarn O. P. (M. C.), 71.
Nispen tot Sevenaer (E. O. M. v.), 468.
Nissen, 76.
Nithardus, 291.
Norbertijnen, 153.
Norbertus (H.), 153, 165.
Notger (bisschop), 158, 175, 283, 295.

Obbertus, 287.

Odilbald van Utrecht, 155.
Odilo van Cluny, 148.
Odo van Cluny, 148.
Odo van Metz, 116.
Oldenhuis Gratama, 32, 38, 92, 94, 95.
Olivier van Keulen, 342.
Olson, 92.
Oltmans (A.), 126, 485.
Oppermann, 156.
Orbais (Jean d'), 365.
Origines, 71, 248.
Osborne Taylor, 136, 148, 199, 343.
Osnabrück (Benno van), 175.
Ostendorf (F.), 225, 370.
Otgerus (H.), 282.
Otto I, 136, 175.
Otto II, 194.
Otto III, 194, 462.
Otto van Bamberg, 175.
Oudenhoven (Jacob van), 415.
Overvoorde (J. C.), 439, 478.
Ozanam, 126,

Pabon (N. J.), 481.
Palladio, 67.
Parler (Peter), 445.
Pater (W.), 5, 6.
Paul (Anthyme St.), 202, 357.
Paulus (abt), 277.
Pelgrom (Simon), 415.
Percin, 395.
Perpetuus (H.), 86.
Peter van Amiens, 342, 344.
Peters (C. H.), 22, 37, 53, 56, 96, 117, 125, 133, 184, 207, 223, 224. 328, 331, 334, 404, 423, 424, 425, 469, 483.
Peters (Hendrik), 447.
Peutinger, 53.
Philippe Auguste, 344, 355, 461.
Philips de Goede, 413.
Philips van Ratzeburg, 288.
Phleps, 37.
Pickardt, 30.
Pijper, 68, 154.
Pinder, 189.
Piper, 54, 99, 100, 223, 269, 455, 459.
Pirenne, 343.
Pit (A.), 261.
Plath, 128.
Plechelmus (H.), 282.
Pleyte, 32.
Polanen (Jan I van), 433, 455.
Poppel (Jan van), 417.
Poppo van Stavelot, 149, 158, 175, 189, 283, 293.
Portheine, 446, 447.
Post (P.), 23.
Post (Reinier), 163.
Pot (J. J.), 476.
Poux (J.), 102.
Premonstratensen, 153, 165, 272, 276, 483.
Prentout (H.), 461.
Prevost (Le), 143.
Prinsen (J.), 420.
Prior (E. S.), 256, 366.
Probst, 71.
Probus, 103.
Pronk (C.), 23.

Quast (F. v.), 117, 246.
Quicherat, 67.

Radboud (bisschop), 315.
Radewijnsz. (Floris), 420.
Rahn, 117, 119, 120.
Rahtgens, 181, 189, 192, 193, 196, 201, 218, 232.
Raible, 72.
Ramée (D.), 355.
Ramsey and Bell, 140.
Real, 165.
Réau, 139.
Redondo, 142.
Reiners (Heribert), 187, 198.
Reitsma, 161, 163.
Reuvens, 49, 50.
Rhein, 201.
Richardis (abdis), 164.
Richter, 75, 140.
Ricci, 117.

Riele (te), 178, 221, 400.
Riele (te) en Hoefer, 251, 271, 316.
Rio, 71.
Rivoira, 69, 101, 103, 123, 210, 227, 228, 242, 244, 246.
Robert (Ruprich), 241.
Robertus, 150.
Rochholz, 34.
Rodin (A.), 2, 406.
Rodulphus, 191.
Rollo, 143.
Romans (Humbertus de), 394.
Römer, 156, 160.
Rose (H.), 202.
Rose (N. W.), 482.
Rossum (Maarten van), 17.
Rott, 140.
Rouzic (Le), 33.
Roy, 138.
Royaards (H. J.), 158, 160.
Rudolph, 270.
Rumohr (von), 348.
Rupert van Bamberg, 181.
Ruskin (J.), 4, 9, 373.
Ruusbroec, 420.

Saenredam (P.), 23, 242, 308, 311, 479.
Sarnelli, 67.
Sarre, 139.
Sauer, 248.
Scamozzi, 67.
Schäfer, 269.
Schayes, 56, 124, 174, 220, 291.
Schippers (A.), 233, 294.
Schlecht, 126.
Schliz, 37.
Schlosser (J. v.), 195, 364.
Schmarsow (A.), 7, 80.
Schmeits (P.), 98, 124.
Schnaase, 12, 241, 408, 437.
Schnyder, 11, 12.
Schoengen, 161, 162, 347.
Schopenhauer, 3, 5.
Schotel (G. D. J.), 160.
Schrijnen (Jos.), 429.
Schrod, 71.
Schröder (F.), 475.
Schuchhardt, 33, 452, 453.
Schwartz (Berthold), 457.
Schwarz, 72.
Schwartzenberg, 146.
Seesselberg, 34, 93, 132, 452.
Séjourné (Dom Paul), 157.
Sertillanges (A. D.), 369, 408.
Sibrand, 277.
Siginand, 284.
Sismondi (De), 312, 345.
Sloet, 146, 207, 221, 298, 319.
Slothouwer (D. F.), 177.
Smet (J. de), 163.
Smit (P. J. W. S.), 466.
Smits (Xavier), 416, 417, 418.
Soil-de-Moriamé (E. J.), 410.
Soissons (Bernard van), 375.
Sörgel, 3, 7, 8, 11.
Sprenger (W.), 96, 99, 427.
Springer, 120, 248.
Staring (A.), 436.
Stephani, 36, 90, 92, 453.
Stiehl (O.), 269, 270.
Stoke (Melis), 156.
Strzygowski, 63, 65, 66, 73, 76, 80, 117, 139, 140, 186, 192, 194, 217, 241, 250, 454.
Stuers (Victor de), 54, 440, 465.
Stuffers (J. W.), 440.
Suger (abt), 356, 364, 367.
Swoboda (K. M.), 454.
Symonsz. (mr. Michiel Gerrit), 416.

Tacitus, 44, 53.
Tanchelm, 165.
Tenhaeff, 156, 235.
Tertullianus, 71.
Theodorus (Loetsius), 415.
Theodosius II, 91.
Theophano, 194.
Thietmar van Merseburg, 176.
Tutein Nolthenius (R. P. J.), 469.

Valentiner, 96.
Vasari (G.), 347.
Venantius Fortunatus, 209.

Ver Loren (J. Ph.), 91, 315, 316.
Verrier, 198.
Verwilst O. P. (L.), 368.
Vianden (bisschop Hendrik van), 410.
Vigfusson, 92.
Viollet-le-Duc, 2, 9, 67, 147, 197.
Vitet (L.), 355.
Vitruvius, 13, 57, 100, 103.
Vogué (de), 186, 188.
Voisin, 286.
Vredeman de Vries (H.), 17.
Vries (J. de), 131, 156, 465.
Vries (M. de), 322.
Vullenho (Bernard van), 396.

Wackernagel, 1.
Wal (de), 91.
Waller Zeper (S. A.), 479.
Walsh, 343.
Weber, 216.
Weese (A.), 248.
Weigand, 74.
Weingärtner, 68.
Weir, 74.
Weise (G.), 187, 191, 233, 297, 306.
Weissman (A. W.), 198, 298, 336, 378, 413, 441, 442.
Werinherr v. Straatsburg, 175.
West (R.), 46, 68.
Weve (J. J.), 112, 127, 395, 396, 462, 463.
Wevelinkhoven (Floris van), 454.
White, 132.
Wigboldus (abt), 162.
Wilhelm van Hirsau, 149.
Willem I van Holland, 342.
Willem II, 481.
Willem III, 462.
Willem de Veroveraar, 352, 355,461.
Willigen (A. v. d.), 432.
Willigis van Mainz, 175, 178, 265.
Wilmar (bisschop), 272.
Winckelmann, 4.
Wiricus (abt), 297.
Wiro (H.), 282.
Witting, 68.
Wolter (Dom Maurus), 147.
Worringer, 5, 122, 130, 372.
Worsae, 132.
Wulff, 66, 68, 72, 112, 117, 186, 194, 216, 253.
Wulzinger (K.), 195.
Wybrands, 167.

Zeller, 200.
Zestermann, 68.
Zierik (Jan van), 411, 412.

REGISTER VAN ZAAKNAMEN

Aanvalsmiddelen, 455.
abdij. Zie register van plaatsnamen.
ablutie, 70.
absidiolen, 186, 336.
absidiolen (aaneensluitend), 201, 203, 226.
absidiolen (kapelvormig uitgebouwd), 188—189, 300.
absis, 67, 186, 208, 226, 294, 296, 297, 299, 462.
acanthus, 79, 112, 240.
achtkant (van torens), 400.
aflaten, 278, 410, 446.
afschuining, 260.
altaar, 71—73, 81, 183, 187, 365, 369.
altaarsacrament, 73.
alterneerend stelsel, 176, 182—185, 229, 285, 300, 313, 336, 356, 358, 359.
ambonen, 73, 369.
annales Rodenses, 195, 286—289.
annales Trudonenses, 233.
apostelfiguren, 262.
arcade, 228, 297, 309, 322, 336, 356, 364.
architraaf, 80.
archivolt, 101.
armborst, 456.
artilleristische werktuigen, 16, 456—458.
ascese, 151.
astragaal, 252.
asverschuiving, 130, 318.
asylrecht, 408.
asymmetrie, 130.
atrium, 67, 68, 70, 309, 310.
avondmaalschotel (Bedum), 133.
Baksteen, 15—46, 76—78, 99, 101, 144, 258, 266, 268—276, 324, 327, 385, 404, 422, 434.
balkgaten, 458, 465.
balkkoppen, 485.
baptismus, 204.
baptisterium, 101.
basement, 237, 245—249, 297.
basilica, 65.
basilica cimeterialis, 68.
basilica forensis, 65—66, 67.
basiliek, 17, 66—83, 152, 153, 157, 173, 176, 177, 216, 228, 230, 233, 250, 257, 284, 288, 352, 367, 388.
bastion, 458, 468.
Bataven, 44.
bedaking, 224, 484.
bedaking (rom. torens), 390.
beeldenstorm, 393, 446.
beeldhouwkunst, 113, 141, 200, 261.
begharden, 346.
begijnen, 346.
begijnhof, 346.
begraafrecht, 204.
bekapping, 228, 482.
belfroot, 477.
Bentheimersteen, 336.
bergsteen, 15.
Berkelruïne, 469.
beukelaar, 456.
beuksgalerijen (emporen), 74, 259, 300, 309, 310, 311, 314, 356, 370.
bintbalk, 482—483.
bisdommen, 280—281.
bisschoppen (bouwende), 175, 265, 295, 306.
bisschopsloge, 414.
bît chillani, 216.
blijden, 454, 456, 460.

boerenkunst, 275, 276.
boerenwoning, 480.
boogblokken, 127.
boogfriezen (gekruiste), 222, 255, 256.
boogfriezen en lisenen, 218, 221, 252, 400.
boogtrommel, 260.
boordpannen, 100.
Bourgondische school, 244, 264, 281, 298.
bouwbeeldhouwwerk, 113, 141, 243, 244, 247, 259, 261, 362, 375, 401, 418, 426—427.
bouwmeesters, 158, 167, 276, 412, 415—417, 432—434, 438, 440—442, 445, 476—478, 482.
Brandenburgsche baksteenkerken, 271—272.
Bremersteen, 323.
breuksteen, 267.
broederschap des Gemeenen Levens, 420.
bruggehoofd, 53.
burchten, 452—467.
burchten (ronde), 132—134, 452—453, 469.
burchttorens, 454.
burgerhuizen, 484—486.
burgerzaal, 475.
burgi, 454.
buskruit, 456—457.
Byzantijnsche beschaving, 138, 140, 144, 198.

Caisson-gewelf, 65.
calvinisme, 150.
campanile, 209—210.
cancellus, 73.
cantharus, 70.
capellae parochiales, 204.
castellum, 47—48.
catacomben, 64, 234.
cataracta, 72.
catechumenen, 70, 71.
cathedra, 73.
cellae trichorae, 192.
centra, 280—281.
centraalbouw, 65, 85, 114—117, 124—134, 175, 226, 230, 289, 366, 381.
ciborium, 72, 369.
comacini, 101, 103, 123, 144, 210.
commune (godsdienstige), 146.
commune (staatkundige), 343—345, 467.
composiet-kapiteel, 240.
concha, 193.
confessio, 72, 234, 236.
conversen, 276.
crux commissa, 73, 118, 173.
crux immissa, 73, 118, 121, 176, 177.
crypta, 72, 234. Zie ook: krocht.
cryptkapellen, 236.
cultuurstroomen, 138—144, 209.

Dagoba, 69.
dakbedekking, 288.
dakgebinten, 482.
dakpannen, 50, 99, 100, 288.
deelzuil, 126, 128, 211, 220, 286, 313, 482.
dekplaat, 128, 296, 404.
Derde orde, 347.
deurkalf, 260.
diamantkoppen, 240.
diensten, 250.
diocees, 204.
dolmen, 33, 34, 38.
dominicum, 64.
domtoren, 412.
domus altaris (arae), 209.
donderbussen, 457.
donjon, 460—461, 463—466.
doode hoek, 458.
doop- en begraafrecht, 204.
doopkapel, 65.
dormitorium, 162, 265.
dorpskerken (romaansche) 204—207, 262, 271, 276, 303, 318—320.
Drakenvelder steen, 271, 316.
drielichten, 259.
Drievuldigheid, (H.), 193.
driezijdige koorsluiting, 198.

Druïden, 193.
druk (zijwaartsche), 230, 231.
dubbelgetorende westgevel, 180—181.
dubbelkerk, 396—397.
dubbelklooster, 154, 155.
dubbelkruisvormig grondplan, 179.
dwarsbeuk, 118.
dwarspand, 121, 177, 178, 207.
dwarspand (polygonale sluiting), 197.
dwerggalerij, 227, 281, 292, 294, 334.

Ecclesia, 64.
emporen, zie: beuksgalerij.
enceinte, 467, 470.
eucharistie, 72, 367, 369, 441.
eurhythmie, 130.
evangeliarium (v. Egmond), 157.
evenhooge (beffroi), 456.
extrados, 256.

Feestmaaltijden in de kerk, 409.
fenestra, 72.
feudalisme, 106 v.v., 346.
flamboyant (style), 402.
flanktorens 191, 211, 213, 214, 225, 228, 281, 292, 310, 313, 371.
formaten (v. baksteen), 269—274.
formeelen, 360.
Forum Hadriani, 49.
Friesche baksteenkerken, 271—273.
frontalen, 371, 367.
fundeeringen, 51, 54, 55—58, 127, 133, 271, 277—278, 411.
fundeeringsrooster, 277.

Galerij, 114, 152, 126, 128, 211, 302.
galerij van kooromgang, 201.
Galliërs, 44.
galmgaten, 219, 313.
ganggraven, 31.
gasthuis, 266, 479.
gebonden stelsel, 183—184, 288, 300, 336.
Geïllustreerde beschrijving der Ned. monumenten, 23—44, 244.
Germaansche heiligdommen, 92.
geschut, 456.
gevelbeschieting, 485.
gewelf, 176—194, 200, 229—233, 360, 447.
gewelf (houten), 378.
gewelf (spitsboog), 152.
gewelf (zesdeelig), 358.
gewelfschelpen, 350.
gietwerk, 52.
gietwerk (van muren), 46—47, 57, 267, 270.
gilden, 101, 108, 343.
glacis, 362.
gootlijst, 253, 373.
gordelbogen, 233, 236—237, 301, 310, 332, 350, 360.
gothisch stelsel, 341—376.
gracht, 453, 455, 459, 476.
grafheuvels, 29—43.
grafkamer, 31, 190.
grafkapel, 65.
grafkelders, 31, 234, 367.
graniet, 270, 338.
graten (v. kruisgewelf), 232, 233, 336.
groepen (Groningsche), 422—426.
„ (Maasgouw), 426—430.
„ (Oostfriesche), 282, 326—338.
groepen (Westfriesche), 281, 320—326.
groepen (Utrechtsche), 281, 305—320.
groepen (Utrechtsch-Geldersche), 444—448.
groepen (West-Nederlandsche), 430—444.
groepen (Zuid-Limburgsche), 281, 282—305.
grondplan (basilicaal), 197, 363.
„ (eenbeukig-kruisvormig) 207, 382, 422.
grondplan (klaverbladvormig), 74, 144, 192—196, 302.
grondplan (kruisvormig), 74, 75, 177—191, 363.

grondplan (middeleeuwsch koopmanshuis), 485—486.
grondplan (rechthoekig), 94—96.
„ (romaansch), 177—207.
„ (veelhoekig), 114.

Hallenkerk, 17, 142, 144, 231, 273, 316, 338, 386—388, 394, 408, 422, 425, 444.
hallenkrocht, 235.
hallenmoskee, 141.
Hallstattperiode, 33, 40, 44.
handbogen, 456.
handelswegen, 143—146.
handvormsteen, 254.
harnas (v. venster), 374, 382.
Hanza, 343, 346.
Hervorming, 16—18.
Hirsau (z.g. school van), 149, 189, 246.
historie-kapiteelen, 243—244, 405.
historisch-topographisch overzicht, 279—338, 419—448.
hoekbladen, 246, 289, 317.
hoekblokken, 218—219, 268.
hoekknoppen (v. basementen), 246.
hoekknoppen (v. kapiteelen), 245.
hoektorens 399, 460, 464, 466, 470, 472.
hoekwerk, 268, 319.
hoeven (Bataafsche), 45.
hofkunst, 114.
hofzaal, 482.
hogels, 376.
hoogteburchten, 459—463.
hordijs (hourde), 459, 465.
hostie, 368.
houtbouw, 45, 90, 140, 163, 167, 217, 241, 265—266, 438, 454, 484—485.
houtsnijkunst, 79, 113.
huisurn, 39, 40, 41.
huizen (houten), 484—485.
humanisme, 343, 344.
hunebedden, 29—43, 92.
hunenburcht, 453.
hunenschansen, 452.
hvarenah, 80.

hypocaustum, 50—51, 55, 57.

Ikonoklastische vervolgingen, 138.
Ile-de-France (school van), 173, 355.
imbrex, 50.
impost, 124, 128, 282, 292, 297, 299, 332, 337.
ingenieurskunst, 425.
inpoldering, 321, 323.
intercolumniën, 408.
intrados, 256.
investituurstrijd, 158, 232, 314.
inwatering, 362.
Islam, 138, 141.
iugulum, 72.

Kalksteen, 58.
kanteelen, 458, 470, 478.
kanunniken, 97, 161, 315.
kapellen, 204, 364—366, 381.
kapiteelen, (gothisch), 375, 404, 406, 421, 430, 431.
kapiteelen (karolingisch), 111—113.
kapiteelen, (romaansch), 239, 240, 286, 297, 309.
kapittels, 97, 161, 295.
kasteelen, 461.
kathedrale kerken, 204.
keizerzaal, 293.
keperboogfriezen, 222, 255, 313, 331.
kerkelijke rechten, 204.
kerken (ronde), 132—133.
kiezel 57—58.
kinderbalken, 485, 486.
kistwerk, 267, 270, 319.
klokken, 86, 120, 209.
klokketorens, zie: torens.
kloostergang, 308, 312.
kloosterorden, 144—169.
kloosters, zie: register v. plaatsnamen.
koepelachtig gewelf, 184, 273, 323, 330—334, 421.
koepelgewelf, 14, 114, 116, 142, 144, 193, 228, 231, 293, 303, 329, 330, 464.
koepelgraven, 34, 39.
koepelkerk, 186, 192, 193, 329.

kogels, 457.
kolenzandsteen, 54, 123, 212, 219, 266, 267, 281, 462.
kolonisatie, 270.
koningskamer, 38.
koophal, 475.
koornis, zie: absis.
kooromgang, 199—202, 363, 378—381, 410.
kooromgang (omgangsgalerij), 114, 201.
kooromgang (overwelving), 200.
koorplattegrond, 186—208, 226, 363—367.
koorsluiting, 168, 196, 167—198, 364.
koorsluiting (halfrond, overgaand naar veelhoekig), 206.
koorsluiting (polygonale), 197, 363, 381, 395.
koorsluiting (rechte), 204, 365.
koorsluiting. Zie ook: transeptarmen.
kraal, 258, 323, 324, 326.
krijgswetenschap, 452.
krocht, 162, 190, 200, 212, 213, 233—238, 251, 284, 291, 295, 306, 337, 367, 435, 484.
krocht (kelder-), 235.
krocht (klaverbladvormig), 195, 233, 287, 367.
krocht (T-vormig), 124.
kruisbasiliek, 121, 155.
kruisbogen, 456.
kruisgewelf, 14, 15, 127, 183, 184, 231, 233, 236, 237, 288, 293, 336—338, 341.
kruisingspijlers, 311, 437.
kruising (viering), 121, 179—180, 292, 306.
kruiskerk (eenbeukig), 207—208, 330, 331.
kruiskoepelkerk, 140.
kruisribgewelf, 14, 15, 296, 301—302, 310, 313, 314, 338, 341, 349—362, 471, 477, 483, 484.
kruistochten, 161, 329, 342, 367, 455.
kruistorens, 122, 157, 176, 178, 209, 211.
Kunradersteen, 219, 282.
kunstgeographie, 173.
kwadratisch schema, 182, 232, 284.

Landhuizen (Romeinsche), 57—59.
langdolmen, 32.
lantaarns. Zie: kruistorens.
latei, 260.
lavasteen, 266.
leenstelsel, 107.
leeuwbasementen, 248, 294.
lessenaarsdak, 309, 390.
librije, 443.
lichtbeuk, 257.
lichtopeningen, 211, 219, 257, 338, 351.
lisenen, 14, 78, 101, 124, 168, 210, 220, 227, 271, 318.
lisenen en boogfriezen, 168, 210, 213, 218, 227, 252—253, 271. 319, 325, 400.
liturgie, 70—73, 120, 149, 368—370.
Lollarden, 346.
Lombardische bouwkunst, 144, 198, 264, 313—314.
long-and-short work, 218, 268.
luchtbogen, 296, 302, 349, 353, 360, 362, 383—384.

Maaskapiteel, 404, 421, 429.
Maaskeien, 303.
Maasschool, 298.
maaswerk, 373.
mâchicouli, 458, 465.
Maiestas domini 262.
mandorla, 262.
manicheïsme, 165.
Mariaportalen, 427.
markthal, 475.
materiaal, 265—276.
meetstok, 278.
megalithen, 31—38.
mensa, 71.
mergelsteen, 56—57, 219, 266, 281, 462.

Merovingische architectuur, 98.
mesekouw, 458, 466, 472.
metselverband, 275.
metselwerk, 101.
middenbeuk, 232, 360, 387—389.
miniaturen, 158.
Mis (de H.), 71, 368.
moderne devotie, 420.
moederkerken, 204.
moerbalken, 485, 486.
monasterium, 287.
monumentenzorg(Rijksbureau voor de), 23, 94, 207, 218, 221.
monumentenzorg (Rijkscommissie v. d.), 23, 127.
mortel, 99, 127, 267.
moskee, 141.
motte, 460.
mozaïek, 77, 80, 82.
muraalbogen, 301.
muurnis, 129.
muurtoren, 464.
mysteriespelen, 408.
mysticisme, 346, 420.

Narthex, 67, 70, 119, 148, 179, 180, 181, 216.
natuursteen, 266.
Nehalennia, 52.
neolithisch, 30, 31, 33, 36.
netgewelven, 292, 447, 478.
nevenkoren, 189, 190, 198, 226, 285, 307.
Nivelsteinerzandsteen, 219.
Noord-Fransche invloed, 298, 302, 305, 313, 376, 430—431.
Noormannen. Zie: Wikingen.
Normandische bouwkunst, 143, 355
Normandische school, 173, 174, 210, 226, 297, 300, 305, 326, 329, 352, 356, 358.

Oestel, 456.
oksaal, 337, 369.
omgang, 114, 125, 201, 296.
omgangsgalerij, 201.
omheining, 467.
onderaardsche tempel bij de Porta Maggiore te Rome, 69.
ontlastingsboog, 260.
opkomst der steden, 342—345, 354, 467.
oppidum Batavorum, 48.
opus caementicium, 46, 54, 56, 267.
opus incertum, 47, 49, 123.
opus reticulatum, 47, 58.
opus spicatum, 47, 103, 104, 123.
opus testaceum, 46, 56.
oriëntatie, 38, 75—76.
ornament, 78, 130, 238, 337, 372, 401—406.
Oseberg-schip, 131.
overkluizing, zie :overwelving.
overwelving, 229, 286.
overzoldering, 14, 229, 230, 250, 283, 285, 286.

Paalfundeering, 51.
paalgat, 35, 36.
paleis, 481.
palissadeeringen, 454, 455.
palts, 111, 122, 127, 462—463.
pandhof (O. L. V. kerk Maastricht), 56.
paneelfries, 227, 228.
parochie, 204.
parochiekerk, 120, 305, 317.
pastophorieën, 188.
pelgrimswegen, 145, 199, 329.
pendentiefkoepel, 121, 293, 329, 336.
pijler, 14, 80, 125, 152, 229, 233, 237, 245, 249—250, 284, 292, 336, 411.
pijlerbasiliek, 124, 178—185, 229, 291, 316, 336.
pinakels, 371.
plint, 245, 327, 328, 458.
polygonale sluitingen, 196—199, 363, 381.
pons Mosa, 53, 55.
portalen (beeldhouwwerk aan), 261.
portalen (romaansche), 259—263.
portalen (zonder tympan), 263.

portalen (zuilen-), 263.
posten (van vensters) 374.
praefurnium, 50—55.
praehistorie, 37—43.
praetorium, 50.
praetorium Agrippinae, 49.
presbyterium, 67, 70, 187.
priesterkoor, 120.
processie, 120.
profiel, 245, 249—250, 406—407.
propugnaculum, 133, 216.
pseudo-basiliek, 338, 388, 408, 444.
pseudo-transept, 289, 296, 309.
pyramide, 38.

Raadhuis, 466, 475—479, 481.
raadzaal, 476.
radiale koorkapellen, 202.
rationalisme, 349—350.
reliefs, 262.
relieftegels, 422.
relieken-vereering, 199, 367.
Renaissance, 16—17, 106.
restauraties, 215, 279, 283, 291, 296, 371, 402, 486.
retabel, 369.
reuzentoren, 463.
ribgewelf, 141.
ridderzaal, 465, 482.
Rijnlandsche koren, 294.
Rijnlandsche school, 172—176, 210, 281, 302, 318, 332—333.
ringkrocht, 234.
ringmuur, 452, 459, 462.
ringwal, 48, 452.
rollaag, 268.
romantiek, 349, 464.
Romeinsch tijdperk, 43—61.
rondboogfries, 168, 221, 227, 253—255, 271, 310, 320.
rondboogfries, (klimmend), 323.
rondboogstelling, 78.
rondstaven, 152, 227, 258, 271, 326.
roofburcht, 457.
roosvenster, 259, 373.
rotstempels (Indische), 69.
ruimtevorm, 80—83, 228—238.
ruitdak, 225.
ruiters, 455.
runddolmen, 32.

Sacramentarium (v. Utrecht), 158.
sacramentshuisje, 429.
sacristie, 190, 337.
Saksisch-Westfaalsche stijlprovincie, 264.
Scandinavische invloeden, 131.
schaakmotief, 337.
schachten (van zuilen), 237, 251.
schachtring, 252, 317, 334.
schalken, 152, 250, 294, 296, 336, 350, 351, 359, 431, 482.
schatkamers (te Mycene en Orchomenos), 39.
scheiboog, 285, 292.
schietgaten, 459.
schilderkunst (monumentale), 82, 238.
schildmuur, 468.
schildvlakken, 241—243, 286.
schip (oratorium laicorum), 70, 71.
scholastiek, 368, 374.
schoorboog, 353, 361, 384.
schoormuren, 302, 353, 358, 361.
schubmotief, 251.
schutters, 455.
schuttersgang, 459.
seend (of send-) gericht, 120, 322.
sepultura, 204.
sierribben, 421.
slotkapel, 462, 466.
sluitring, 330, 334.
sluitsteen, 302, 471.
spaarvelden, 263.
spitsboog, 215, 263, 298, 299, 301, 302, 338, 349, 353, 360, 406.
spitsgracht, 48, 49, 53.
spuwer, 362.
stadsmuur, 455.
stadspoorten, 470—473.
stadsrechten, 345.
stalactietvormen, 302.
stampbeton, 52.
standvinken, 266, 442.

stergewelf, 440.
steunbeeren, 14, 193, 329, 352, 384, 482.
stoa Hadriana, 193.
stolphut, 37.
stookplaats, 36, 37.
stootvoegen, 274.
stormaanval, 456.
stormtorens, 456.
stroomingen (in de middeleeuwsche bouwkunst) 138—144, 215, 265.
stroomlagen, 104, 310.
straalkapellen, 149, 199, 201, 202, 364—366, 378, 380, 410.
Stützenwechsel, 176, 229, 358.
stylophoren, 248.
swastica, 79.
symmetria, 13.
synagoge, 75.
Syrisch-christelijke architectuur. 63—80, 141.

Tabernakel, 72, 369, 429.
tapisserie (de Bayeux), 460—461.
teerlingkapiteel, 126, 128, 129, 237, 241—243, 254, 281, 286, 312, 313, 337, 482.
teerlingfries, 320.
tegel, 99, 127, 268.
tegulae, 50.
tektonisch kapiteel, 239—245, 281.
telesterion, 69.
tempels (oud-Germaansche) en hunebedden, 92—93.
tentdak, 225.
testa contusa, 56.
tolvrijheid, 146.
tongewelf, 14, 99, 140, 141, 200, 231, 290, 309, 341, 392.
torens, 86, 120, 122, 149, 157, 208—211, 217, 226, 256, 266—268, 318—320, 335, 372, 397—400, 432, 460, 483.
torenkapel, 335, 338.
torenspits, 219, 225—226, 322, 399.
traceering, 373, 402—403.
transept, 73, 392.
transeptarmen, 196, 207.
transeptgevels, 439.
trapgevel, 225, 481, 486.
traptorens, 158, 191, 395, 434, 480, 482.
travee, 182—183, 351—352, 354', 358, 363, 372, 381.
triconchos, 192.
triforium, 356, 370, 382.
triomfboog, 71, 95.
trompen, 293, 303, 417.
tufsteen, 15, 52, 127, 266, 326.
turris, 209.
tusschenzuil, zie: deelzuil.
tympanon, 260, 263.

Udelfangersteen, 486.
uithof, 156.
uitkraging, 206, 323, 325, 472.
Ulpius Noviomagus, 52.
umbilicus, 72.
urnen, 40.
urnenvelden, 44.
uutlaet, 442.

Vakwerkbouw, 45—50, 57, 58, 485.
valhek, 467.
veelhoekige koorsluiting, 197—199.
veldsteenarchitectuur, 218, 376.
venstergalerij, 201, 300, 382.
vensternissen, 253.
vensters, 257, 318, 323, 328, 334, 338, 373, 402, 459, 476.
verband (metsel-), 275, 325, 327.
verdedigingsmiddelen, 455.
verkeer, 467.
versterkingskunst, 452.
verticalisme, 132, 152, 183, 341, 351—352, 360, 438, 473.
vierschaar, 478.
villa, 57.
vischblaas, 402, 432.
vischgraatverband, zie: opus spicatum.
vlakornament, 260.
vlakvulling, 80.
vlechtmotieven, 112.

vleeschhal 476—478.
voetloven, 246, 289, 317.
voetvolk, 455.
volkskunst, 114, 275.
volksverhuizing, 59, 83, 85, 104.
voorburcht, 465.
voorgevel, 208.
Voorloopige lijst der Ned. monumenten, 23—24.
voorpoort, 473.
vuursteen, 218, 461.
vuurwapenen, 457.

Waag, 475.
wallen, 454, 455.
wapenen, 455.
wapenzaal, 462.
waterafvoer, 362.
waterburcht, 454, 459—460, 464—467.
waterlijsten, 210, 214.
waterpoort, 469, 470, 472.
weergang, 464, 465, 472, 478, 481.
weeshuizen, 479.
werkwijze, 265, 378.
westbouw, 119, 146, 152, 177, 179—181, 208, 211—217, 281, 285, 289, 291, 293, 299, 313, 317, 335, 364, 371.
Westfaalsche invloed, 208, 282. 326, 332, 336—337, 444.
westgevel (dubbelgetorend), 181, 213, 215, 281, 322, 364. 482.
westkoor, 119, 153, 155, 216, 255,
westtoren, 180, 217—225, 335, 398,
wijkhuis (wichhuis), 481.
Wikingen, 122, 124, 131, 136, 138, 140, 143, 156, 305, 315.
winterhuis, 181.
woerd, 45.
wolfsdak, 41, 470.
woonhuis (versterkt), 468, 480—483.
woonhuizen, 480—486.
woonhuisbouw, 16, 39.
woonhutten, 35.
woontoren, 453.

Zaalkerken, 206, 328.
zadeldak, 36, 37, 39—41, 225, 226, 322, 324, 480,
zandsteen (Triersche), 112.
ziekenhuizen, 479.
zigzag-versiering, (Normandisch) 262.
zijschilden, 128.
Zuidwest-Fransche invloed, 328—330, 421.
zuilen, 80, 229, 237, 250.
zuilen (alterneerende), 182—184 359.
zuilen (gekoppelde), 201.
zuilenbasiliek, 110, 148, 181—185, 229, 281, 306, 316.
zuilenportaal (romaansch), 263.
zwaluwstaart-verband, 336.
zwiknissen, 293, 417.